

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ BİLİM DALI

**HÂREZMŞAHLAR-MOĞOL MÜNASEBETLERİ VE HÂREZMŞAHLAR
DEVLETİNİN İNKIRAZI**

DOKTORA TEZİ

MERYEM DOYGUN

ANKARA-2019

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ BİLİM DALI

**HÂREZMŞAHLAR-MOĞOL MÜNASEBETLERİ VE HÂREZMŞAHLAR
DEVLETİNİN İNKIRAZI**

DOKTORA TEZİ

MERYEM DOYGUN

TEZ DANIŞMANI PROF.DR.İLHAN ERDEM

ANKARA-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**HÂREZMŞAHLAR-MOĞOL MÜNASEBETLERİ VE HÂREZMŞAHLAR
DEVLETİ'NİN İNKIRAZI**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. İlhan ERDEM.....
Doç. Dr. Hatice ORUÇ.....
Doç. Dr. Mustafa UYAR.....
Prof. Dr. Refik TURAN.....
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK.....

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi 15.05.2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (15/05/2019)

MERYEM DOYGUN

ÖNSÖZ

Devletlerarası münasebetler tarihî arka planı daha iyi anlamak ve geçmiş üzerinden bugünlere dair çıkarımlarda bulunmak adına ehemmiyete haiz bir çalışma alanıdır. Nitekim bu münasebetler yalnız siyasi tarih çalışmaları için değil aynı zamanda idari, içtimai, iktisadi ve kültürel sahalarda minvalinden muhtelif disiplinler için de araştırma imkânları sunar. Bu münasebetlerin kimi zaman hususi sonuçlardan ziyade umumi sonuçlar yarattığı göz önünde bulundurulduğunda arz ettiği önem daha iyi anlaşılır. XIII. yüzyılın bir değişim ve dönüşüm yüzyılı olarak temayüz etmesinde fevkalade payı olan Moğol istilasını bu cümledendir.

Tarihin en büyük hadiselerinden biri olarak telakki edilen Moğol istilasını Türk dünyası üzerinde ciddi sonuçlara yol açmıştır. Bu istilanın öncesinde cereyan eden Hârezmşahlar ile Moğol münasebetleri ve akabinde yaşanan hadiselerin Moğol hücumlarının İslam topraklarına yönelmesinde tetikleyici bir unsur olup olmadığı meselesi çalışmanın en önemli sorusudur. XIII. yüzyılın en büyük siyasi gücü olarak görülen Hârezmşahlar Devleti'nin inkırazına sürüklenmesinin en büyük sebebi Moğol istilasını mıydı? Devletin içinde bulunduğu siyasi, idari, içtimai ve iktisadi ahval ülkeyi Moğol istilasına açık bir hale mi getirmişti? Moğol istilasını ve Hârezmşahlar'ın tarih sahnesinden çekilmesi Türk-İslam dünyasını ne şekilde etkilemişti? Bu nevi sorulara Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri üzerinden cevap aramak böyle bir çalışma yapmayı zaruri kılmıştır. Ayrıca Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerini ve Hârezmşahlar'ın inkırazını doğrudan ele alıp işleyen müstakil bir çalışma olmaması bu eksikliği giderme sorumluluğunu ortaya çıkarmıştır. Mezkûr çalışma hazırlanırken alan ile ilgili yazılan yerli yabancı kaynaklar tafsilatlı olarak incelenmiş bunun yanı sıra çalışmaya katkı sağlayacağı düşüncesiyle tetkik eserler de gözden geçirilmiştir. Sonuç itibarıyla birinci elden kaynakların rehberliğinde farklı, tafsilatlı ve yeni yorumların görüldüğü geniş çaplı bir çalışma ortaya çıkmıştır.

Çalışma, giriş ve kaynaklar haricinde üç bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde taraflar arasındaki münasebetlerin başlangıcı ele alınmış, daha sonra münasebetlerin askerî sahaya taşınması anlatılmış, Moğolların Hârezm ve Mâverâünnehir şehirlerini istilaları ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Bu bölüm Sultan Muhammed zamanında Moğollar ile münasebete tayin edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü Sultan Celâleddin zamanında Moğollar ile münasebetlere ayrılmıştır. Bu bölümde incelenen ilk meseleler Sultan Celâleddin'in babasının veliahdı olarak devletin başına geçmesi olmuş devamında ise Moğollar ile mücadeleleri, Hint sahasına firarı, Moğolların asli yurtlarına dönüşü, Ögedey Han'ın tahta cülusu gibi konular tafsilatlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümü ise Hârezmşahlar'ın inkırazına tayin edilmiştir. Bu bölümde devleti yıkılışa sürükleyen sürecin siyasi, idari, sosyal, ekonomik saikleri örnekler ile gösterilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük emeklerini ve teşviklerini gördüğüm değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. İlhan ERDEM'e, tez sürecinde vaktini ayırarak sorularımı yanıtlama zahmetinde bulunan hocam Doç. Dr. Hatice ORUÇ'a, İran'da bulunduğum süre zarfında literatür çalışmaları hususunda ziyadesiyle yardım eden, kütüphanesinden istifade etmeme müsaade gösteren ve çalışma ile alakalı daima istişarelerde bulunduğum Kazvin İmam Humeyni Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Zekrollah Mohammadi hocama, yine Farsça kaynakların temininde yardımlarını gördüğüm kıymetli arkadaşım Somayeh Ansari'ye, son olarak bu zorlu süreçte beni her daim destekleyen, ilgi ve alakalarını benden esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

MERYEM DOYGUN

ANKARA 2019

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser.
a.g.m.	:Adı geçen makale.
a.g.md.	:Adı geçen madde.
AÜDTCFD.	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafiya Fakültesi Dergisi.
b.	:İbn.
bkz.	:Bakınız.
C.	:Cilt.
Çev.	:Çeviren.
DGBİT.	:Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi.
DİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
Ed.	:Editör.
Eİ ² (İng.).	:Encyclopaedia of Islam.
h.	:Hicri.
Haz.	:Hazırlayan.
İA.	:Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.
İÜ.	:İstanbul Üniversitesi.
Ktp.	:Kütüphanesi.
m.	:Miladi.
MGT.	:Moğolların Gizli Tarihi.
MGTA.	:Moğolların Gizli Tarihçesi.
Mht. Döv,	:Muhtasari'd-Düvel.

Mkd.	:Mukaddime.
Müt.	:Mütercim.
Nr.	:Numara.
Nşr.	:Neşreden.
Rd.	:Redaktör.
s.	:Sayfa.
S.	:Sayı.
Türk. Ans.	:Türkler Ansiklopedisi.
Trc.	:Tercüme eden.
TTK.	:Türk Tarih Kurumu.
ty.	:Yayın tarihi yok.
vd.	:ve diğerleri.
Vol.	:Volume.
vr.	:Varak.
Yay.	:Yayınlayan.
yy.	:Yayın yeri yok.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER.....	IX
A. Kaynaklar	XIII
1. Münşeât Mecmuaları.....	XIV
2. Meskûkât	XXIV
3. Vakayinameler	XXVIII
4. Coğrafi Eserler ve Seyahatnameler.....	XLIX
5. Edebî Eserler	LVII
B. Araştırmalar.....	LIX
GİRİŞ.....	LXVI
Hârezm'in Tarihi Coğrafyası	LXVI
Hârezm'de Hârezmşahlara Kadar Umumi Siyasi Durum	LXXV
Moğol İstilasına Kadar Hârezm'de Siyasi Vaziyet	LXXXIV
BİRİNCİ BÖLÜM	1
I.I. Sultan Muhammed Zamanında Moğollar İle Münasebetler	1
I.I.I. Münasebetlerin ilk aşaması: diplomatik arayış-siyasi ve ticari heyetlerin teatisi	1
I.I.II. Münasebetlerde gelinen son nokta: savaş	42
I.II. Hârezmşahların Savaş Hazırlıkları	104

I.II.I. Sultan Muhammed'in Moğollara karşı alınacak tedbirler için meclisi toplaması ve ileri sürülen öneriler	104
I.III. Moğolların Savaş Hazırlıkları	124
I.IV. Moğol Saldırılarının Başlaması.....	130
I.IV.I. Mâverâünnehir şehirlerinin zapt edilmesi	130
I.IV.I.I. Benâket ve Hocend'in zaptı	142
I.IV.I.II. Buhara'nın zaptı	146
I.IV.I.III. Semerkand'ın zaptı	158
I.IV.I.IV. Gürgenç'in zaptı	167
I.IV.I.V. Nahşeb-Tirmiz ve Belh'in zaptı.....	189
I.IV.I.VI. Tâlekan ve Bâmiyân'ın zaptı.....	193
I.V. Sultan Muhammed'in Moğollar Önünden Firarı ve Ölümü	198
I.VII. Tuluy'un Horasan Şehirlerini Zaptı	225
I.VII. I. Merv'in zaptı.....	226
I.VII. II. Nîşâbur'un zaptı	233
I.VII. III. Herat'ın zaptı.....	240
İKİNCİ BÖLÜM	253
II.I. Celâleddin Hârezmşah'ın Devletin Başına Geçmesi ve Moğollarla Münasebeti.....	253
II. I. I. Celâleddin Hârezmşah'ın Hint sahasındaki faaliyetleri.....	261
II. II. Celâleddin Hârezmşah Zamanında Moğollar ile Münasebet	280
II.II.I. Celâleddin Hârezmşah-Moğol karşılaşması ve Celâleddin'in Gazne'ye geçişi (1221)	280

II.II.II. Pervân muharebesi (1221) ve Celâleddin Hârezmşah'ın Moğollara karşı üstünlüğü	288
II.II.III. Sind Nehri kenarında Moğollar ile mücadeleler ve Sultan Celâleddin'in Hint'e firarı.....	295
II. III. Moğolların Asıl Yurtlarına Dönüşü (1224) ve Cengiz Han'ın Son Seferi.....	305
II.IV. Cengiz Han'ın Ölümü (1227) ve Ögedey'in Halef Tayin Edilmesi	333
II.V. Ögedey Han'ın Cülusu (1229)	349
II.VI. Ögedey Han Zamanında Celâleddin Hârezmşah ile Mücadeleler	365
II.VI.I. Ögedey Han zamanındaki askerî harekâtlara kısa bir bakış	365
II.VII. Irâk-ı Acem'e Dönmezden Evvel Celâleddin Hârezmşah'ın Hint Sahasındaki Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış	385
II.VIII. İsfahan Savaşı (1228)	391
II.IX. İsfahan Savaşı Sonrası Taraflar Arasındaki Mücadeleler	402
II.X. Moğolların Önünden Kaçan Celâleddin Hârezmşah'ın Ölümü (1231).....	414
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	424
III.I. Hârezmşahlar Devleti'nin İnkırazı	424
III.II. İnkıraza Sebep Faktörler	424
III.II.I. Siyasi ve idari zafiyet	424
III.II.II. Diğer devletler ile hasmane münasebetler	433
III.II.II.I. Kutluğhanlılar (Kirman Karahıtayları) hanedanlığı ile münasebetler	441
III.II.II.II. Sultan Celâleddin'in Azerbaycan ve Arrân topraklarını ilhakı ve Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) ile münasebetleri	452
III.II.II.III. Sultanın Azerbaycan topraklarında uğraştığı meseleler	461

III.II.II.IV. Gürcülerle münasebetler ve Gürcistan seferleri	475
III.II.II.V. Abbâsî Halifeliği ile münasebetler.....	494
III.II.II.VI. İsmâîlîler ile münasebetler.....	510
III.II.II.VII. Anadolu Selçuklu ve Eyyûbî Devletleri ile münasebetler.....	524
III.II.II.VII.I. Ahlat muhasarası	544
III.II.II.VII.II. Yassı Çimen savaşı (1230).....	557
III.II.III.Moğol İstilasası.....	569
III.II.IV. İçtimai Sebepler.....	572
III.III.V. Diğer Sebepler.....	578
SONUÇ	582
ÖZET	590
ABSTRACT	592
KAYNAKÇA.....	594
EKLER	635

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Kaynaklar

Hârezmşah ve Moğol dönemleri ile ilgili muhtelif dillerde ve türlerde eserler kaleme alınmıştır. Lakin Barthold'un kaydından da anlaşıldığı üzere XIII. yüzyılın başlangıcı İslam tarihî ile ilgili malumatın en az bulunduğu devirlerdir.¹ Mevcut eserlerin en önemli meselelerde dahi ihtilafa düşmesi ve hadiselerin kronolojisini tespit etmenin güç olması mezkûr dönemdeki kaynakların tetkiki hususunda karşılaşılan sıkıntılar cümlesindendir. Hâlbuki XIII. yüzyıl hem İslam dünyası hem de dünya tarihî bakımından değişim ve dönüşüm yüzyılı niteliği arz eder. İslam dünyasını şekillendiren Selçuklu ve Hârezmşahlar'ın inkırazı, Moğolların İslam dünyasına saldırıları gibi olayların bu yüzyıl içinde vuku bulması onun ehemmiyetini ortaya koyması açısından dikkate şayandır.

Tetkik edilen dönemde yazılan eserler arasında Farsça olanlar daha fazla olmakla birlikte ehemmiyet ve nitelik bakımından da diğerleri arasından temayüz eder. Zira devrin tarihçilerinin eserlerinde yazı dili olarak Farsçayı tercih etmeleri bu gelişimin serencamı mahiyetindedir. Hârezmşahlar zamanında Farsçanın bilim dili olmasının yanı sıra Moğolların İran'daki hâkimiyet dönemlerinde de Farsça tarih yazma geleneğinin güçlü bir şekilde devam etmesi incelenen dönemde Farsça tarih yazıcılığındaki gelişimin nedenine izah arz eder. Bu minvalde gerek Hârezmşahlar gerekse Moğollar hakkında yazılan tarih eserlerinin umumiyetle Farsça olması pek tabii olmakla birlikte devrin literatür dilini ortaya koymaktadır. Farsça kadar çok olmamakla birlikte Arapça kaynaklar da dönem için ehemmiyete haiz mahiyettedir. Umumiyetle vakayiname türünde kaleme alınan bu eserlerin ihtiva ettiği malumat Farsça kaynaklar ile mukayese olanağı sunması

¹ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 32.

bakımından kıymetlidir. Sultan Celâleddin'in Gürcüler ile münasebeti hakkında ziyadesiyle malumat veren Gürcü kaynaklarının da bu meyanda zikredilmesi lazım gelir. Çalışma dâhilinde istifade edilen kaynaklar şu şekilde tasnif edilmiştir:

- 1) Münşeât Mecmuaları
- 2) Meskûkât
- 3) Vakayinameler
- 4) Coğrafi Eserler ve Seyahatnameler
- 5) Edebî Kaynaklar

1. Münşeât Mecmuaları

Münşeât mektup dâhil olmak üzere her türlü resmî ve hususi yazıyı bir araya getiren, imla esaslarına işaret eden eserlerin umumi adıdır.² Tarihî hadiseleri anlamak adına önemli olan münşeât mecmuaları zengin malzemeyi ihtiva etmesi hasebiyle olayların tetkikinde başvuru kaynakları arasında ilk sıralarda yer alır. Hârezmşahlar'ın bilhassa ilk dönemlerini aydınlatmak için münşeât mecmuaları istifade edilmesi lazım gelen kaynaklar arasındadır. Hârezmşahların kuruluş yıllarına şahitlik eden Reşîdüddin Vatvât³ ile daha sonraki dönemlerde devlete hizmetlerde bulunan Bahâeddin Bağdadî bu

² Mustafa Uzun, "Münşeât", *DİA.*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 18.

³ Edip, şair ve önemli bir münşi olan Vatvât hakkında malumat için bkz; Reşîdüddin Vatvât, *Hadâiku's-Sihr fî Dekâyiki's-Şi'r*, (Nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1342; Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ*, T.B.M.M. Kitaplığı, El Yazması, No. 1018, 1946; Kasım Tûyserkânî, *Nâmehâ-yi Reşîdüddîn Vatvât*, Tahran 1383, mukaddime; Rızâ Kuli Han Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, (Nşr. Müzâhir Musaffâ), C. I., Tahran 1381; Emir Devletşâh b. Alaüddevle Bahtîşâh el-Gazi Semerkandî, *Teziretü's-Şu'arâ*, (Yay. Muhammed

meyanda zikredilmelidir. Kaleme aldıkları münşeât mecmuaları kuruluştan Sultan Tekiş zamanına kadar vuku bulan hadiselerin siyasi, idari, içtimai ve iktisadi boyutlarını ortaya koymaktadır. Ancak bu mecmualar Hârezmşahların ilk zamanları için malumat ihtiva etmesi bakımından çalışmada kısıtlı olarak kullanılmıştır. Bilhassa Reşîdüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan mecmualardan giriş bölümünde Atsız ile Sultan Sancar arasındaki münasebetler anlatılır iken istifade edilmiştir.

Tam adı Reşîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdülcélîl el-Ömerî el-Fârûkî⁴ olan münşi bazı kaynaklara göre kısa boylu, cılız ve kel olduğu için Devletşâh'a göre ise keskin üslûbundan dolayı daha çok “Vatvât” (yarasa, dağ kırlangıcı, geveze)⁵ lakabıyla anılır.⁶ Hicri 481-487 (1088-1094) yılları arasında Belh'te doğduğu, h. 573 (m.

Ramazanî), Tahran 1338; E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, Vol. I., Cambridge 1956, s. 80; Mir Nizamüddin Ali Şîr Nevâî, a.g.e., s. 349-350.

⁴ Derya Örs, “Reşîdüddin Vatvât”, *DİA.*, C. XLII., İstanbul 2012, s. 573; M. N. Şahinoğlu, “Vatvât”, *İA.*, C. XIII., İstanbul 1975, s. 235. Arâisü'l-Havâtır'da münşinin künyesi Muhammed b. Abdülcélîl el-Ömerî olarak geçer. Reşîdüddin Vatvât, *Arâ'isü'l-Havâtır ve Nefâ'isü'n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4015, vr. 1a. Münşinin Hadâiku's-Sihr adlı çalışmasında lakapları ve künyesi şöyle geçer: Hace İmam Ecel Reşîdüddin Sa'd'ül-İslam Melûkü'l-Küttâb Zulbeyaneyn Muhammed b. Muhammed b. Abdülcélîl el-Ömerî. Reşîdüddin Vatvât, *Hadâiku's-Sihr Reşîdüddin Vatvât*, Lala İsmail, Nr. 407, vr. 2a. Devletşâh'ta müellifin künyesi Reşîdüddin Muhammed b. Abdülcélîl l-Kâtib el-Ömerî olarak geçer. Devletşâh, a.g.e., s. 69.

⁵ Kanar, a.g.e., s. 1745.

⁶ “Zayıf ve kesin dilli bir adam olduğu için ona Vatvât adını verdiler. Vatvât, Firiştürük (Firistük) denilen bir kuştur”. Devletşâh, a.g.e., s. 70. Ahmet Ateş'e göre Reşîdüddin ufak tefek biri olması hasebiyle Vatvât lakabını almıştır. Ahmed Ateş, “Raşid al-Din Vatvât'ın

1177-1178) veya 578 (1182) yılında da Hârezm’de öldüğü tahmin edilmektedir.⁷ Belh’te Nizâmiye Medresesi’nde ciddi bir eğitim almış bilahare Hârezm’e giderek ünlü dilci Zemahşerî’nin ⁸ derslerine katılmıştır. Kısa sürede Arapça ve Farsça konusunda döneminin ileri gelen şair ve münşilerinden biri olmuştur. Onun şöhreti elbette bununla sınırlı kalmamış inşa konusundaki yeteneği ile temayüz ederek Hârezmşah Sultanı Atsız’ın (1128-1156) hizmetine girmiş ve “dîvân-ı inşa” reisliğine kadar yükselmiştir. Atsız’ın halefi olan Sultan İl Arslan (1156-1172) zamanında da aynı vazifede kalarak Sultan Tekiş’in saltanatının ilk yıllarına kadar devlete hizmetlerde bulunmuştur. Tekiş’in cülusu (1172) sırasında oldukça yaşlı olduğu bilinen Vatvât, Cüveynî’nin kaydına göre 80 yıldan fazla Tekiş’in ceddinin hizmetinde kalmış ⁹ hatta sultanın tahta cülusuna bir mahve üzerinde gelerek hâkimiyetini bir rubai ile kutlamıştır.¹⁰

Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları”, *Tarih Dergisi*, C. X., S. 14, İstanbul 1959, s. 1. Reşîdüddin Vatvât hakkında ayrıca bkz; Muhammed Avfi, *Lübâbü’l-Elbâb*, (Tsh. Saîd Nefîsî), (Mkd. Muhammed Kazvînî), Tahran 1389, s. 83-84.

⁷ Münşinin doğum ve ölüm tarihleri konusundaki ihtilaflar için bkz; Ateş, a.g.m., s. 1; Barthold, a.g.e., s. 35; Örs, a.g.md., s. 573; Şahinoğlu, a.g.md., s. 235.

⁸ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî hakkında bkz; Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DLA*, C. XLIV., İstanbul 2013, s. 235-238.

⁹ “Reşîd Ömerî uzun yaşadı. Atsız Hârezmşah’ın ölümünden sonra Atsız b. İl Arslan b. Sultanşah’ın devletinin zamanına kadar yaşadı”. Devletşah, a.g.e., s. 71.

¹⁰ Vatvât’ın Tekiş için söylediği rubai şöyledir:

جَدَّتْ وَرَقَ زَمَانِهِ از ظَلَمِ بَشَسْتِ

عَدْلِ پَدَرْتِ شَكْسَتْهَا كَرْدِ دَرَسْتِ

Reşîdüddin Vatvât Hârezmşahların hizmetinde kaldığı süre boyunca çok sayıda münşeât mecmuası kaleme almıştır. Bu mecmualar edebî yönden fevkalade başarılı olmanın yanı sıra büyük çoğunluğunun Arap ve Fars dili ile yazılmış resmî veya gayri resmî mektuplardan müteşekkil olması kıymeti harbiyesini arttırır. Burada Vatvât'ın kaleme aldığı mecmualar arasında yalnız nüshaları görülüp çalışmada istifade edilenler zikredilmiş olup alfabetik olarak sıralanmıştır:

ای بر تو قباى سلطنت آمده چست

هان تا چى كنى كه نوبت دولت توست

(Ceddin zamanın sayfasından zulmü sildi.

Babanın adaleti yaraları sardı.

Ey! Saltanat kaftanı üzerinde olan devlet sırası sende.

Sen ne yapacaksın ha?)

Şiir çevirisi Meryem Doygun'a aittir. Şiir için bkz; Atamelik b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, (Tsh. Muhammed b. Abdulvahab Kazvînî), Tahran 1387, s. 369-370. Öztürk'ün tercümesi için bkz; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013, s. 264; Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, (Nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1394, s. 487; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2018, s. 390. Bu kaside Vatvât'ın 'umdetü'l-bülegâ'sında da vardır. Reşîdüddin Vatvât, *'Umdetü'l-Bülegâ' ve 'Uddetü'l-Füsehâ'*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 27a-27b. Devletşah'a göre Vatvât bu rubaiyi Tekiş'e değil onun kardeşi Sultanşah'a söylemişti. Sultanşah, Vatvât ile sohbet arzusunda olduğu bir vakit Reşid'in yaşlı ve zayıf bir halde olduğunu söylediler. Sultanşah da huzuruna bir mahve üzerinde getirilmesini söyledi. Bu halde iken Vatvât gözünü Sultanşah'a dikti ve mezkûr rubaiyi yazdı. Devletşah, a.g.e., s. 71.

- **Arâ'isü'l-havâtır ve nefâ'isü'n-nevâdir** (عرانس الخواطر و نفانس النوادر)

Arâ'isü'l-havâtır Reşîdüddin Vatvât'ın Arapça ve Farsça mektuplarından mürekkep olan bir mecmua olup münşi bu mecmuayı “Sadr-ı Hârezm ve Horasan” diye bahsettiği Şemseddin Muhammed b. Ali adına bir araya getirmiştir.¹¹ Bu mecmua sultanların birbirlerine yazdıkları mektupları içermesi bakımından Vatvât'ın diğer münşeât mecmuası olan Ebkârü'l-efkâr'dan daha mühim kabul edilir.¹² Mecmua iki kısımdan mürekkep olup birinci kısımda Arapça ikinci kısımda ise Farsça mektuplar yer alır. Ancak mevcut nüshalar arasında mektup sayıları bakımından farklılık görülür. Bunlar arasında Fatih Kütüphanesi'ndeki nüshası (Nr. 4074) en eski ve en iyi nüsha olarak telakki edilmekte olup 25 Arapça ve 25 Farsça mektup içerir. Buna rağmen Ayasofya Kütüphanesi'ndeki nüshada (Nr. 4138) 10 Arapça ve 10 Farsça mektup bulunur. Hârezmşahlar tarihi için fevkalade ehemmiyete haiz olan bu mecmuanın bir diğer önemi ise Leningrad münşeât mecmuasında bulunan mektupların pek çoğunu içeriyor olmasıdır.¹³ Mehmet Altay Köymen bunların tam listesi üzerine bir çalışma yapmıştır.¹⁴ Bu münşeât mecmuası çalışmanın giriş kısmında kullanılmış olup bunların arasında yer alan Atsız'ın Sultan Sancar'a gönderdiği mektuplar siyasi tarih konusunda

¹¹ Ateş, a.g.m., s. 6; Tûyserkânî, a.g.e., s. 2. Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali olarak geçtiği yere dair bkz; Reşîdüddîn Vatvât, *Arâ'isü'l-Havâtır ve Nefâ'isü'n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4015, vr. 2a. Mecmuanın Ayasofya Nr. 4138 ile kayıtlı nüshasında mezkûr şahsın ismi mevcut değildir. Bunun için bkz; Reşîdüddîn Vatvât, *Arâ'isü'l-Havâtır ve Nefâ'isü'n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Nr. 4138, vr. 1a.

¹² Ateş, a.g.m., s. 6.

¹³ Ateş, a.g.m., s. 6.

¹⁴ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I”, *AÜDTCFD*, C. VIII., S. 4, 1951, s. 556-612.

oldukça kıymetlidir. Bu mektuplardan Atsız'ın sultana hitaplarını ve tarafların münasebetlerini anlamak adına istifade edilmiştir.

- **Ebkârü'l-efkâr fi'l-resâ'il ve'l-eş'âr (ابكار الافكار فى الرسائل و الاشعار)**

Ebkârü'l-efkâr Vatvât'ın uzun yıllar boyunca hizmetinde bulunduğu Atsız için topladığı manzum ve mensur eserlerden mürekkep bir mecmuadır. Vatvât mecmuayı bir araya getirme saiklerinden bahsederken kaleme aldığı manzum ve mensur çalışmalarına karşı olan yoğun talep ve devrin mühim şahısları tarafından gelen istekler doğrultusunda böyle bir işe kalkıştığını, onların isteklerini geri çevirmekten imtina ettiğini buna rağmen isteyen herkese yazı ve şiirlerini ulaştırmanın mümkün olmadığını ancak çalışmaları bir araya getirerek talepleri gerçekleştirebildiğini söyler.¹⁵

Vatvât'ın bu mecmuası dört kısımdan müteşekkil olup ilk kısımda 10 adet Arapça mektup ¹⁶, ikinci kısımda 10 adet Arapça kaside ile birkaç kıta ¹⁷, üçüncü kısımda 10 tane Farsça mektup ¹⁸ ve son kısımda 10 Farsça kaside ile altı tane Farsça gazel bulunur.¹⁹ Bu mecmuanın ilim dünyasında tanınan ilk nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Nr. F 424) olup Ahmet Ateş tarafından tespit edilmiştir.²⁰ Bundan başka mecmuanın

¹⁵ Reşîdüddin Vatvât, *Ebkârü'l-Efkâr*, İ.Ü. Ktp. Nr. F 424, vr. 2b.

¹⁶ Bu kısım vr. 2b-17a arasındadır.

¹⁷ Bu kısım vr. 17a-31b arasındadır.

¹⁸ Bu kısım vr. 31b-45b arasındadır.

¹⁹ Bu kısım vr. 46a-66a arasındadır. Değerlendirme için bkz; Ateş, a.g.m., s. 5.

²⁰ Vatvât'ın bu çalışmasının İ.Ü. Ktp. nüshasından başka 2327/2 kayıt numarası ile Ahmed III.'de ve 4312/3 numarası ile de Nuruosmaniye'de birer nüshası bulunmaktadır ki bu nüshalar yalnız Arapça nameler ve kasidelerden müteşekkildir. Bunlardan Ahmed III. nüshası 97 varaktan mürekkep olup vr. 35b-89b şeklindedir. Nuruosmaniye'deki

Farsça olan mektupları Kasım Tûyserkânî tarafından yayınlanmıştır.²¹ Ebkârü'l-efkâr'da bulunan Arapça mektupların tamamı Vatvât'ın diğer mecmuaları Arâisü'l-havâtır ve Münşeât'ta da mevcut olup Ahmet Ateş bunların mukayese edilebilmesi için bir cetvel hazırlamıştır.²² Bu cetvele bakarak Ebkârü'l-efkâr'daki mecmuaların hangilerinin Arâisü'l-havâtır ile Münşeât'ta bulunup bulunmadığı hakkında bir fikir edinilebilir. Mecmuadan çalışmanın giriş kısmında istifade edilmiş bilhassa Atsız'ın kullandığı unvan ve lakapların tespiti²³ bu mecmualar sayesinde mümkün olmuştur. Aynı zamanda mecmuanın üçüncü kısmının ilk mektubu olan Fetihnâme-i Cend'den bu bölgenin Hârezmşahlar için ifade ettiği askerî ve iktisadi ehemmiyeti anlamak adına istifade edilmiştir.

- 'Umdetü'l-bülegâ' ve 'uddetü'l-füsehâ' (عمدة البلغاء و عمدة الفصحاء)

Reşîdüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan mecmualarından bir diğeri olan 'umdetü'l-bülegâ' Sultan Tekiş adına toplanmıştır. Vatvât mecmuanın başında Tekiş tahta cülus ettiğinde herkesin ona bir hediye sunduğunu lakin kendisinin bir hediye

nüsha ise h. 999 tarihli mecmua dâhilinde vr. 141b-142a şeklindedir. Ateş, a.g.m., s. 5-6. Zehra Bilgegil Ebkârü'l-Efkâr'ın yeni ve en mükemmel nüshasının kendileri tarafından bulunduğunu kaydetmekle birlikte bunun nereden temin edildiği hakkında malumat vermez. Zehra Bilgegil, "Raşid Al-Din Vatvât'ın Abkâr Al-Afkâr Fi'r-Resâil Va'l-Aş- 'Âr İsimli Eserinin Yeni Bir Nüshası", *Belleten*, C. LVII., S. 220, Ankara 1993, s. 745-750.

²¹ Tûyserkânî, a.g.e.,

²² Bu cetvel için bkz; Ateş, a.g.m., s. 5.

²³ Atsız'ın unvanları ve lakapları Reşîdüddin Vatvât'ın bir diğer eseri olan Münşeât'ta da geçer. Reşîdüddin Vatvât, *Münşeât*, Süleymaniye Ktp. Reisül Küttab Mustafa Efendi, Nr. 1201, vr. 1b.

sunamadığını ve beğenilen bir girişimde bulunamadığını bu sebeple bu eseri bir araya getirip sultana hediye olarak arz ettiğini kaydeder.²⁴ Mecmuanın mukaddimesinde ‘umdetü’l-bülegâ’nın Arapça ve Farsça kaleme alınmış mektup ve kasideleri ihtiva ettiği ve üç bölümden müteşekkil olduğu²⁵ söyleniyorsa da tavsifi yapılan nüshalarda yalnız Arapça mektup ve kasidelerin mevcut olduğu görülür.²⁶ Vatvât’ın başka mecmualarında da mevcut olan Arapça ve Farsça mektupları vardır. ‘Umdetü’l-bülegâ’daki kasidelerin çoğunun Atsız ve halefi İl Arslan adına olduğuna bakılırsa mecmuanın toplanmasından önce yazıldığı yeni çalışmalar olmadığı sonucu çıkar. Çalışmada mezkûr mecmuadan Reşîdüddin Vatvât’ın Sultan Tekiş’in tahta cülusu sırasında söylediği kaside vesilesiyle yararlanılmıştır.

Reşîdüddin Vatvât’ın bunlardan başka münşeat mecmuları da olup çalışmada doğrudan alakası olmaması veya mezkûr mecmualarda da bulunan mektupları içermesi hasebiyle bunlar arasından yalnız üç mecmua ile iktifa edilmiştir. Bu mecmualar Hârezmşahlar’ın kuruluşundan yükseliş döneminin ilk yıllarını anlamaya yardımcı olan malumatı bir arada bulundurması bakımından çalışmaya yeni bir boyut kazandırmıştır. Nitekim burada yer alan bilgiler vasıtasıyla Sultan Muhammed zamanına kadar devletin geçirdiği evreler, sultanların kullandıkları unvan ve lakaplar, Hârezmşah sultanlarının

²⁴ Reşîdüddin Vatvât, ‘Umdetü’l-Bülegâ’ ve ‘Uddetü’l-Füsehâ’, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 1a-1b. Vatvât bu eserin güzel münşeatlardan bir araya getirildiğini kaydeder. Bkz; ‘Umdetü’l-Bülegâ’ ve ‘Uddetü’l-Füsehâ’, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 2b; ‘Umdetü’l-Bülegâ’ ve ‘Uddetü’l-Füsehâ’, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4150, vr. 2b.

²⁵ Reşîdüddin Vatvât, ‘Umdetü’l-Bülegâ’ ve ‘Uddetü’l-Füsehâ’, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 2b.

²⁶ Ateş, a.g.m., s. 23.

hâkimiyetlerine ve devletlerine meşruiyet kazandırmak için halifeye başvurmalarının yeni bir arzu olmayıp devletin ilk yıllarına kadar gitmesi, devletin siyasi, idari, iktisadi ve içtimai değişim ve gelişimi gibi meselelerin nabızı daha ilk yıllardan tutulmaya başlanmıştır.

- **et-Tevessül ile't-teressül (التوسل الى الترسل)**

et- tevessül ile't-teressül adlı münşeât mecmuasının münşisi olan Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî Sultan Alâeddin Tekiş'in inşa dîvânı reisi olarak hizmetinde bulunmuştur. Mecmuanın Paris ve Leiden nüshaları olmakla birlikte çalışmada neşri kullanmıştır.²⁷ Mecmua mukaddime kısmı ile başlar burada Allah'a ve Peygamber'e övgülerde bulunur bilahare “Hüdâvend-i Âlem Alâeddünya Veleddîn burhân-ı Emirü'l-Mü'minin ²⁸ halledallâhu sultane i'lâ şâne” ²⁹ olarak bahsettiği Sultan Tekiş'e methiyeler sunar. Bundan başka Tekiş'in saltanatı zamanındaki güzelliklerden, onun siyasetinin dürüstlüğünden, adalet güneşinin dünya üzerine ışık saçtığından, rahmet gölgesinin büyük ve küçük herkesi kapsadığından bahseder.³⁰ Bağdâdî'nin mukaddime kısmında bahsettiği mevzulardan bir diğeri de inşa divanının sultan tarafından kendi

²⁷ Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî, *et-Tevessül ile't-Teressül*, (Tsh. Ahmed Behmenyar), Tahran 1384.

²⁸ Vatvât'ın mecmuasında da İl Arslan için “burhân-ı Emirü'l-Mü'minin” ifadesi geçer. Reşîdüddin Vatvât, *'Umdetü'l-Bülegâ'* ve *'Uddetü'l-Füsehâ'*, Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 2a.

²⁹ Tekiş'e dair benzer lakap ve unvanlar Reşîdüddin Vatvât'ın *'umdetü'l-bülegâ'*sında da mevcuttur. Reşîdüddin Vatvât, *'Umdetü'l-Bülegâ'* ve *'Uddetü'l-Füsehâ'*, Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 2a.

³⁰ Bağdâdî, a.g.e., s. 1-3.

sorumluluğuna bırakılması ve böyle bir düşünce içinde olmadığı halde ileri gelenlerin ve büyüklerin talebi doğrultusunda kaleme aldığı mektupları bir araya getirmesidir.³¹ Bunun devamında ise birkaç Farsça inşa örneklerinden ve münşilerin anlatış tarzından bahseder. et- tevessül üç kısımdan mürekkep olup birincisinde menşurlar, ahidnâmeler, fetihnâmeler ve fermanlar mevcuttur. Bu kısım menşurlar ile başlamakta olup ilk örneği “menşur-i vilâyet-i Cend”dir. Bunu Ebû Bekr Togan-Şah’a Nesa ıktalarının verilmesi amacıyla düzenlenen menşur takip eder.³² Fetihnâme örnekleri arasında en mühim olanı Buhara fetihnâmesi’dir.³³ Mecmuada bu türlerin örnekleri çok olmasına rağmen ahidnâme örnekleri az bulunur. İkinci kısım muasırı olunan sultanlara yazılan mektuplardan müteşekkildir. Bunların ilki Gur sultanı Gıyâseddin için kaleme alınmıştır ³⁴ hatta bu örneklerin dağılımına bakıldığında Gur meliki Gıyâseddin’e gönderilen mektupların çoğunlukta olduğu görülür. Bundan başka Şirvan ve Mâzenderan melikleri için de yazılan mektuplar mevcuttur. Bu kısımdaki mektuplar çağdaş devletler ile münasebetler hakkında malumat sahibi olmak için fevkalade ehemmiyete haizdir. Mecmuanın üçüncü kısımda ise Bağdâdî’nin yakınlarına yazdığı ihvâniyat ³⁵ ve inşa örnekleri vardır. Behmenyar’ın neşrin son kısmında tarihî mektup diye bir yazı bulunur ki bunun Paris nüshasının sonunda bir ilave olduğu belirtilir.³⁶

³¹ Bağdâdî, a.g.e., s. 5; Barthold, a.g.e., s. 35.

³² Bağdâdî, a.g.e., s. 12, 38.

³³ Bağdâdî, a.g.e., s. 125.

³⁴ Bağdâdî, a.g.e., s. 145.

³⁵ Neşir ya da nazım türü hususi mektuplara verilen addır. <https://www.vajehyab.com>

Erişim Tarihi: 25.09.2018.

³⁶ Bağdâdî, a.g.e., s. 323.

Bağdâdî'nin mecmuası ihtiva ettiği mektupların çeşitliliği bakımından siyasi tarihin yanı sıra, teşkilat tarihî ve askerî tarih gibi konular hakkında zengin malumat içerir. Mezkûr mecmuadan çalışmanın giriş kısmında Sultan Tekiş'in veliahdı olan oğlu Nasîrüddin Melikşah'ı (ö. 1197) Cend'e vali olarak tayin etmesi meselesinde istifade edilmiştir.

2. Meskûkât

Meskûkât “üzerine damga vurulmuş” manasına gelen meskûkûn çoğulu olup damgalanmak suretiyle sikke haline dönüştürülen madenî paraları/sikkeleri ifade eder. Aynı zamanda meskûkât sikkelerle uğraşan bilim dalı nümismatikin de karşılığı olarak kullanılmıştır.³⁷ Sikkeler, adına basılan hükümdarın saltanat dönemi ile ilgili siyasi ve idari mesajlar vermekle birlikte o dönemin iktisadi ahvali hususunda malumat edinilmesini sağlayan tarihî belge niteliğinde malzemelerdir. Hâkimiyet alametleri arasında yer alan sikke hükümdar için bağımsızlık anlamına gelir iken onun adına başka bir hükümdar tarafından kestirildiği takdirde ise tabiiyet manası taşır. Hârezmşah sultanlarının kendi adlarına bastırdıkları sikkeler ³⁸ bugüne ulaşmış olup bunların bazılarında at figürü bulunmaktadır.³⁹ Hârezm hükümdarlarının isimlerini ve unvanlarını

³⁷ Oğuz Tekin, “Meskûkât”, *DİA*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 317. Ayrıca bkz; İbrahim Artuk, “Sikke”, *İA*, C. X., İstanbul 1967, s. 621-640.

³⁸ “Hârezm bölgesini kontrol eden hanedan fethettikleri bölgelerdeki yerel sikke tiplerini korumuşlar; ancak eski emîr isimlerini kendi isimleriyle değiştirerek, kendi adlarına sikke bastırmışlardır”. Atom Damalı, *150 Devlet 1500 Sultan İslam Sikkeleri*, İstanbul 2001, s. 156.

³⁹ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C. I., İstanbul 1971, s. 431. Sultan Muhammed adına kestirilen sikkeler arasında at figürlüler de bulunmakla birlikte bunların bazısında devrin halifesi Nâsır'ın

gösteren sikkeler aynı zamanda darphanelerin de yerlerine işaret etmekteydi.⁴⁰ Öyle ki Semerkand, Buhara, Otrar, Tirmiz, Çağaniyan, Vahş, Belh, Bamiyan, Gazne, Gur, Zemindaver, Kunduz, Merv, Nesa, Nîşâbur, Tâlekan gibi sayıları 30’u bulan bu darphaneler Sultan Muhammed zamanında azami sınıra ulaşmıştı.⁴¹

da adı zikredilmektedir. Bunlar için bkz; Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, (Ed. Reginald Stuart Poole), C. II., London 1876, s. 186-189. Sultan Celâleddin adına kestirilen tarihsiz bakır sikkenin ön yüzünde sağa dönük bir atlı arka yüzünde ise boğa figürü bulunmaktadır. Poole, C. IX., 1889, s. 385.

⁴⁰ Sultan Muhammed’in sikkelerinde görülen Belh, Buhara gibi şehir adları bu cümledendir. Artuk, a.g.e., s. 430.

⁴¹ Ziya Buniyatov, *A History Of The Khorezmian State Under The Anushteginids 1097-1231*, Samarkand 2015, s. 90. “Atsız ve İl Arslan sikkelerinin baskı yerleri Hârezm ve Nîşâbur olmuştur. Alâeddin Muhammed döneminde ise birçok şehirde, o şehrin sikke tipinde sikkelerin basımı, isim değiştirilerek devam etmiştir. İlk yıllarda basılan altın sikkeler gayet muntazam olmasına karşılık ileri yıllarda basılan altınların rengi iyice açılmıştır”. Damalı, a.g.e., s. 156.

Hârezmşah sultanlarından Alâeddin Tekiş, Sultan Muhammed ⁴² ve Celâleddin ⁴³ adına darp edilen bundan başka Moğollar zamanından kalma bazı sikkeler ⁴⁴ günümüze

⁴² Sultan Muhammed'in altın, büyük ve küçük bakır, at figürlü sikkeleri mevcuttur. Bu sikkelerin bir kısmı tarihsizdir. Darp yerlerine bakıldığında umumiyetle Semerkand olduğu görülür. Semerkand'da kestirilen sikkelerin tarihleri h. 610, h. 614, h. 615 olmakla birlikte darp yeri Bamiyan olan at figürlü sikke tarihsizdir. Altın sikkenin konusu ya da tarihi olmamakla birlikte ön yüzünde el-Sultan el-Azam Alaüddünya veddin arka yüzünde ise Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Sultan yazılıdır ve her iki yanı da süslerle çevrilidir. Darp yeri Semerkand darp tarihi h. 610 olan büyük bakır sikkenin ön yüzünde lâ ilâhe illallâh Muhammed Resûlullâh el-Nâsır Lidînillâh arka yüzünde Cemşidi el-Sultan el-Azam Ebu'l-Feth Muhammed b. Sultan Tekiş kenarında ise Bismillâh ile darp tarihi yazmaktadır. Darp yeri Semerkand darp tarihi h. 614 olan büyük bakır sikkenin ön yüzünde Lidînillâh lâ ilâhe illallâh Muhammed Resûlullâh el-Nâsır arka yüzünde el-Sultan el-Adil el-Azam Muhammed b. Sultan Tekiş yazmaktadır. Sultan adına kesilen küçük bakır sikkelerde de hemen hemen aynı ibareler bulunmaktadır. Bunun için bkz; Poole, C. II., s. 181-189. Darp yeri Gazne darp tarihi h. 612 olan altın sikkenin ön yüzünde lâ ilâhe illallâh Muhammed Resûlullâh el-Nâsır Lidînillâh emîrû'l-mü'minîn arka yüzünde el-Sultan el-Azam Alaüddünya veddin Ebu'l-Feth Muhammed b. el-sultan ibaresi bulunmaktadır. Sultan Muhammed adına bastırılan gümüş sikkelerin bazılarında ise süvari figürü bulunmaktadır. Darp yeri Tâlekan olan tarihsiz sikkenin ön yüzünde el-sultan el-Azam Alaüddünya veddin Muhammed b. Sultan ibaresi arka yüzünde ise sola dönük bir süvari resmi bulunmaktadır. Darp yeri Tâlekan olan tarihsiz bir diğer gümüş sikkenin ön yüzünde el-sultan el-azam Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Sultan arka yüzünde sola dönük bir şekilde omzunun üzerinde kılıç taşıyan küçük bir süvari figürü bulunmaktadır. Poole, C. IX., s. 374-384.

ulaşmış olup çalışmanın Ekler kısmında gösterilmiştir. Katalogları neşredilen sikkeler arasında kuşkusuz en mühimi Cengiz Han'ın Halife Nâsır-Lidînillâh adına kestirdiği

⁴³ Kâbil Müzesi'nde Sultan Celâleddin'e ait altın, gümüş ve bronz üç sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerde sultanın unvanları mevcuttur. Darp yeri ve tarihi silik haldedir. D. Sourdel, *Inventaire des Monnaies Musulmans Anciennes du Musee de Caboul*, Damas 1953. Naklen; Aydın Taneri, *Celâlû'd-dîn Hârizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 8. Aynı zamanda Sultan Muhammed zamanında çok fazla altın sikke kestirildiği ve daha önce bunların tanıtıldığı bilinmektedir. Bu sikkelerden birinin darp yeri Bedehşan olup ağırlığı 65 gramdır. Mezkûr sikkenin ön yüzünde lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resûlullâh el-Nâsır Lidîn arka yüzünde ise el-Sultan ül-Azam Alaüddünya veddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Sultan ibaresi yer almaktadır. Edward Thomas, *Supplementary Contributions to the Series of the Coins of the Kings Of Ghazni*, London 1859, s. 66.

⁴⁴ “Moğol hanları Müslüman olmamalarına rağmen fethettikleri memleketlerin sikkelerinin özellikleriyle sikke bastırdıkları için sikkeleri İslami tarzda kesilmiştir. Bu dönemin Büyük Moğol hanları bastırdıkları sikkelerde, özellikle İslami sikkelerdeki “halife” ismini kullanmış olmalarına rağmen kendi isimlerini çoğu zaman vermemişlerdir. Cengiz Han ve Ögedey Han dönemine rastlayan anonim altın, gümüş ve bakır sikkeler mevcuttur”. Damalı, a.g.e., s. 309. “Cengiz Han'ın bugüne kadar tek tip altın ve gümüş sikkesi görülmüştür. Altın sikkesi 1890 yılında Tiensenhausan tarafından tanıtılmıştır. 1970 yılında da Şerafettin Erel'in yayınladığı altın sikke ile adedi ikiye çıkmıştır. Darp yerleri okunamayan dinarlar üzerinde Cengiz Han'ın adı ile birlikte “Kaanü'l adil ü'l-a'zam” ibaresi okunmaktadır. Diğer yüzünde bütün İslam dinarları gibi Kelime-i Tevhid kûfi yazı ile yer almaktadır. *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, (Haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın), İstanbul 1992, s. 41.

sikke olup ⁴⁵ ekler kısmında bilhassa gösterilmiştir. Halife Nâsır ile Sultan Tekiş zamanında başlayan münasebetlerin menfî minvalde gelişmesi ve Sultan Muhammed zamanında had safhaya ulaşması hatta kendisi ve halefi Sultan Celâleddin dönemlerinde de halifelik topraklarına yönelik askerî harekât teşebbüsü Hârezmşahlar ile halifenin bitmek bilmeyen çekişmesini beraberinde getirdi. Hârezmşahlar için bu mücadelenin haklı bir sebebi vardı; zira Halife Nâsır, Cengiz Han'ı Hârezm topraklarına saldırması için teşvik etmiş ve İslam dünyasını kefare taifesine karşı birliğe davet etmemişti. Hatta Sultan Celâleddin saltanatı süresince halifenin bu teşebbüsünü ispat edecek deliller aramakla iştigal idi. Bu minvalde mezkûr sikke Hârezmşahlar ve halife münasebetlerine aynı zamanda Cengiz Han ile halife arasında iddia edildiği gibi bir münasebetin olup olmadığı meselesine bir yorum kazandırır. Bundan başka gayrimüslim olan Cengiz Han'ın İslam dünyasının dini lideri adına sikke kestirmesi Hârezmşahlar ile halife arasındaki mücadeleden haberdar olduğuna, halifeyi kendi tarafına çekmek suretiyle İslam dünyasını birlik ve beraberlikten alkoymaya, halife topraklarının Moğol hücumlardan masun kalacağına yönelik teminat verdiğine; zira Cengiz Han'ın hesaplaşmasının halife ile değil Hârezmşahlar ile olduğuna, meselenin dini bir mesele olmadığına işaret eder. Bu sebeptendir ki Cengiz Han'ın bastırdığı sikke ihtiva ettiği manalar bakımından çok kıymetlidir.

3. Vakayinameler

Hârezmşahlar ve Moğollar arasındaki münasebeti anlamak ve Hârezmşahları yıkılışa götüren süreci tetkik edebilmek adına istifade edilen kaynaklardan bir diğeri

⁴⁵ Cengiz Han adına kestirilen bakır sikkenin ön yüzünde el-Nâsır Lidînillâh emîrû'l-mü'minîn arka yüzünde ise el-adil el-azam Cengiz Han yazmaktadır. Darp yeri Kirman olan tarihsiz bakır sikkenin ön yüzü bakır sikkenin aynısı olup arka yüzünde adil hakan el-azam Kirman ibaresi bulunmaktadır. Poole, C. X., 1890, s. 83.

vakayinameler olmuştur. Hatta vakayinameler diğer kaynaklar ile mukayese edildiğinde çalışmanın esas ve ağırlıklı kaynakları olarak görülür. Bu hususta İran sahası ile başka yerlerde mezkûr iki devletin münasebetleri ve Hârezmşahlar'ın inkırazı hususunda mühim malumat ihtiva eden pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu kaynaklar önem sırasına göre şöyle tasnif edilmiştir:

- **Atâ Melik Cüveynî (Târîh-i Cihângüşâ) تاریخ جهانگشا**

Tam künyesi Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî olan müellif İlhanlı devrinin önemli bir devlet adamı ve tarihçisidir. 1226 yılında Cüveyn'de doğan müellif çok eski ve meşhur bir aileye mensuptur. Öyle ki dedesi ve babası uzun yıllar Hârezmşahlar ve Moğolların resmî görevlerinde yer almış önemli kimselerdir. Fevkalade iyi bir tahsil ve terbiye gören Cüveynî'nin kendisi de henüz on yedi on sekiz yaşlarında iken Moğolların İran, Horasan, Irak ve Azerbaycan umumi valisi Emir Argun'un özel kâtipleri arasına intisap etti. Hülâgû'nun 1256 yılında İran'a gelmesi ile de hizmetine girerek itimat ve teveccühünü kazandı. Bütün Irâk-ı Arab ve Hûzistan eyaletlerinin idaresine tayin edildi (1259). Hülâgû'nun oğlu Abaka Han zamanında da (1265-1282) Irâk-ı Arab'ın tamamını müstakil denecek bir şekilde idare etti.⁴⁶

Cüveynî'nin kaleme aldığı eserler arasında en kıymetlisi olan ve çalışmada sıklıkla müracaat edilen eseri Târîh-i Cihângüşâ müellife bugüne kadar devam eden bir şöhret kazandırmıştır. Müellif eserini 1252 yılında Hülâgu Ön Asya harekâtına başlamazdan evvel yazmaya başlamış ve 1260'da tamamlamıştır. Cihângüşâ üç ciltten mürekkep olup birinci cildinde Cengiz Han'ın zuhurundan önce Moğollar ve Cengiz Han yasası hakkında malumat bulunur buna müteakip Cengiz Han'ın zuhuru ve Uyurların

⁴⁶ Orhan Bilgin, "Cüveynî", *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 140; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991, s. 224. Ayrıca bkz; M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 249-255.

ülkesine hâkim olması, Uygurların din ve efsaneleri hakkında tafsilatlı malumat yer alır. İkinci ciltte Hârezmşahlar tarihi bilhassa Sultan Muhammed ile Sultan Celâleddin dönemleri ve o zamanda çağdaş devletler ile münasebetler konusunda orijinal bilgilere rastlanır. Aynı zamanda bu bölümde Karahıtaylar ile ilgili de bahisler vardır. Cüveynî ikinci cildi yazarken Ali b. Zeyd el-Beyhaki'nin günümüze ulaşmayan Meşâribü't-Tecârib, Fahreddin er-Râzî'nin Câmi'u'l-'Ulûm ve Sadreddin Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkıyye (Zübdetü't-tevârih) adlı eserlerinden faydalanmıştır. Üçüncü ciltte ise Mengü Kağan'dan itibaren Hülâgu'nun İran'a gelişinden sonraki faaliyetleri ve İsmâîlîler anlatılmaktadır. Alamut Kalesi'nin ele geçirilmesinin ardından Alamut'un son hâkimi Rükneddin Hürşah'ın ve İsmâîlîler'in akıbetinin anlatıldığı eser 1257 yılı olaylarıyla sona ermektedir.⁴⁷

Cihângüşâ ihtiva ettiği zengin tarihî ve içtimaî malumat hasebiyle Moğol tarihinin ana kaynakları arasında yer alır. Eseri değerli kılan sebeplerden bir diğeri de istifade ettiği kaynakların bir kısmının günümüze ulaşmayan eserlerden mürekkep olmasıdır bilhassa İsmâîlîlerin Alamut'ta kâin kütüphanelerindeki kaynaklara da ulaşmış olması eserin kıymetini arttırmaktadır. Bundan başka yaşadığı dönemin Moğol saldırılarının İslam dünyasını tarumar ettiği zamana tesadüf etmesi bu vesileyle hadiseler bizzat şahit olması çalışma için Cihângüşâ'yı başvuru eseri haline getirir. Cihângüşâ Cüveynî'den sonraki müverrihlerin de kaynağı olmuştur. Nitekim Abdullah b. Fazlullah Şirâzî'nin kaleme aldığı Târîh-i Vassâf 1257 yılı olaylarına kadar Cüveynî'nin özeti mahiyetindedir.

Cüveynî Moğolların hizmetinde bulunmasına rağmen Moğol istilasıyla ilgili malumatı olabildiğince tarafsız bir şekilde nakletmeye çalışmıştır.⁴⁸ Mezkûr eser

⁴⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", *DİA*, C. XL., Ankara 2011, s. 77-78.

⁴⁸ Barthold'un kaydına göre Cüveynî Moğol imparatorluğunun parçalanmamış olduğu zamanda yaşamış olması ve Türkistan, Moğolistan ve Uygur memleketlerini bizzat

çalışmanın bütün bölümü için zengin malumat arz etmektedir. Sayısal verilerde mübalağa yaptığı görülse de eser diğer kaynaklar ile mukayese edilerek kullanılmıştır. Cihângüşâ'nın pek çok neşri olmakla birlikte çalışmada İranlı büyük âlim Mirza Muhammed Kazvînî'nin neşri kullanılmıştır.⁴⁹ Aynı zamanda Türkçe'ye Mürsel Öztürk⁵⁰ tarafından yapılan tercümesi Farsçası ile karşılaştırılarak dipnotlarda kullanılmıştır.

- **Nesevî (Sîretü's-Sultân Celâlideîn Mengübertî) سیرت سلطان جلال الدین منکبرتی**

Tam künyesi Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî olan müellif Horasan'ın Nesâ şehrinde Zeyder kasabası yakınlarındaki Hurendiz Kalesi'nde doğdu. Hayatı hakkında bilgilerin çoğuna eseri Sîretü's-Sultan'dan ulaşılır. Gençlik yıllarında Hârezmşahlar'ın nüfuzlu emîrleri arasında yer alan İnanç Han'ın henüz idareyi ele almadığı dönemde onun yanında bulundu. Moğollar Nesâ'yı işgal edince istilacılara 10.000 arşın kumaş vermek suretiyle Hurendiz Kalesi'ni yağma ve tahribattan kurtardı.⁵¹ Hârezmşahlara çeşitli hizmetlerde bulunan müellif Sultan Celâleddin'in inşa dîvânı reisliğine kadar yükseldi ve bundan sonra sultanın bütün savaş ve seferlerinde yanında yer aldı. Hatta bir ara Nesa valiliğine tayin edildiğinde bölgeye naip göndermek suretiyle kendisi sultanın yanında kaldı. Sultanın hizmetinde kaldığı süre zarfında çeşitli elçilik görevlerinde bulundu. Yıllık haraçların tahsil edilmesi hususunda Alamut hâkimi Alâeddin Muhammed'e ve Moğol hücumuna karşı sultana destek talebi

görmüş olmasından dolayı Vassâf ve Reşîdüddin gibi müelliflerden çok daha üstündür.

Barthold, a.g.e., s. 43. Eser hakkında ayrıca bkz; Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2009, s. 226-227.

⁴⁹ Cüveynî, a.g.e.,

⁵⁰ Cüveynî, tercüme.

⁵¹ Abdülkerim Özaydın, "Nesevî", *DİA.*, C. XXII., İstanbul 2006, s. 577; Carl Brockelmann, "Nesevî", *İA.*, C. IX., İstanbul 1964, s. 200.

doğrultusunda Eyyûbîler'in Meyyâfârikin hükümdarı Melik Muzaffer Şihâbü'd-dîn Gazî'ye gönderilmesi bu cümledendir.

Nesevî'nin kaleminden çıkan eserler arasında hiç şüphesiz en önemlisi Sîretü's-Sultan'dır. Müellif eserini 1241'de yani Sultan Celâleddin'in ölümünden yaklaşık on yıl sonra tamamlamıştır. Müellifin eseri Moğolların zikri ile başlar bunu onların menşei hakkındaki malumat takip eder. Sultan Muhammed'in Bağdat harekâtı, Cengiz Han ile elçi teatisi, savaşa giden yolda sultanın yaptığı hatalar, sultanın Moğollar önünden kaçışı ve ölümü, Terken Hatun'un Hârezm'den ayrılışı ve sultanın oğullarının akıbeti müellifin malumat verdiği bahisler arasındadır. Bundan sonra Sultan Celâleddin'in zamanı ile ilgili meseleleri anlatır. Bunlar arasında yer alan sultanın diğer devletlerle münasebeti, askerî harekâtları, Horasan şehirlerinin ahvali, sultanın zevceleri, Moğollara karşı mücadeleleri ve ölümü konularında orijinal bilgiler sunar.

Sîretü's-Sultan tıpkı Cihângüşâ gibi İran sahasındaki gelişmeleri takip edebilmek adına önemli bir yere sahiptir. Zira Nesevî eserini Moğol istilasının çağdaşı bir tarihçi olarak kaleme almıştır. Horasan'da vuku bulan Moğol tahribatına bizzat şahit olan müellifin verdiği kayıtlar bu sebeple çok kıymetlidir. Ülkenin dâhilî ve harici meseleleri hakkındaki bilgileri umumiyetle kısa süre önce temas ettiği Hârezm devletinin yüksek memurlarının ağzından nakleder.⁵² Devletin en üst kademelerinde yer alan biri olmasına rağmen olayları objektif denebilecek biçimde anlatması güvenilir bir kaynak olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.⁵³ Sîretü's-Sultan'ın bu çalışma için en önemli tarafı

⁵² Barthold, a.g.e., s. 41.

⁵³ Şemseddin Günaltay eserin yüksek bir yere sahip olduğunu belirterek “içinde yaşadığı ve tanıdığı olduğu olayları ince bir bakışla yakından araştırarak; hiçbir etkiye kapılmaksızın; üstün bir dille olduğu gibi tasvir etmiştir. Kitabın her sayfasında bir içtenlik, bir sağlamlık ve bir kesinlik göze çarpmaktadır” der. Günaltay, a.g.e., s. 177.

Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerini en başından itibaren takip edebilme imkânı sunan nadir eserlerden olmasındır. Ayrıca daima Sultan Celâleddin'in yanında bulunması hasebiyle dönemindeki hadiseleri diğer müelliflerden daha ayrıntılı olarak verir. Hem İslam dünyasının hem de Batı'nın nazar-ı dikkatini celbeden eserin Arapça metni pek çok defa neşredilmiş çeşitli dillere tercümesi yapılmıştır. Çalışmada Müctebâ Mînovî'nin mukaddime, notlar ve izahlar ile yaptığı Farsça neşir ⁵⁴ kullanılmış Necip Asım tarafından yapılan Türkçe tercüme ⁵⁵ ise birkaç yerde tercüme örneklerini gösterirken dipnot olarak verilmiştir.

- İbnü'l-Esîr (el-Kâmil) الكامل

İslam tarihçileri arasında Moğol istilasını yazan ve Moğolların muasırı olan bir diğer müellif de İbnü'l-Esîr'dir. Tam künyesi Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'dir. Cizre'de (Cezîre-i İbn Ömer) doğması (1160) hasebiyle Cezerî nisbesiyle, babasının lakabı olan Esîrüddîn'i kullanmasından dolayı da İbnü'l-Esîr künyesiyle anılır. Babası tarafından diğer kardeşleri ile birlikte iyi bir tahsil için Cizre'den Musul'a getirildi. Burada devrin meşhur âlimlerinden dersler aldı ve Musul atabeginin mesajlarını halifeye iletmek üzere Bağdat'a gidip geldi. Kudüs fethedildikten (1188) sonra Dimaşk'ta Selâhaddîn-i Eyyûbî ile görüşen müellif aynı yıl Antakya Prinkepliği'ne karşı düzenlenen harekâta Musul askerlerinin yanında tarihçi sıfatıyla iştirak etti. Ardından Musul'a döndü ve ölümüne kadar hayatını Atabeg Bedreddin Lülü'nün himayesinde geçirdi.⁵⁶

⁵⁴ Şihâbüddîn Muhammed Hurendizî Zeyderî Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mengüberni*, (Tsh. Mücteba Minovî), Tahran 1365.

⁵⁵ Necip Asım, *Celâlüttin Harezemşah*, İstanbul 1934.

⁵⁶ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA.*, C. XXI., İstanbul 2000, s. 26.

Müellifin kaleme aldığı eserler arasında en önemlisi olan el-Kâmil ona şöhreti kazandıran genel bir tarih olarak ortaya çıkar. Eserin kıymetini diğer tarihçiler de takdir etmiş Nesevî müellifin eserini benzersiz olarak telakki ederek ⁵⁷ eserinde ondan iktibaslar yapmıştır. Arapça yazdığı eserinin önsözünde bu eseri kaleme almasının sebeplerini söyler, tarihçilerin yaptığı hatalardan, İslam dünyasındaki hadiseleri anlatırken Batı dünyasını ihmal ettiklerinden ve buradaki olayları önemsemediklerinden bahseder. Eser genel İslam tarihlerinde görüldüğü üzere hilkatten başlar ve Peygamberler tarihini anlatır bilahare Sâsânî, Roma ve Bizans imparatorlukları, Selevkoslar, Câhiliye Arapları ve bilhassa eyyâmü'l-Arab (kabileler arası savaşlar) hususunda tafsilatlı malumat verir. Eserde 1231 yılına kadar meydana gelen olaylar kronoloji sırasıyla anlatılır. Eseri tarihçiler için önemli kılan en önemli husus müellifin olayları sebep-sonuç ilişkileri bağlamında tetkik etmesi ve sadece bir bölgenin veya bir hanedanın değil bütün İslâm dünyasının tarihini orantılı bir şekilde yazmasıdır. Bu kadar zengin doküman ve malzeme doğrultusunda kaleme alınan başka bir tarih kitabı yoktur.⁵⁸

On cilt halinde yazılan eserin çalışmada son birkaç cildi kullanılmış olup bölümlerin tamamında bunlardan istifade edilmiştir. Bilhassa müellifin Moğol istilasının dehşetini gözler önüne seren cümleleri ve uzun bir zaman bu olayı anlatmaktan imtina etmesi istilanın boyutunu göstermesi bakımından dikkate şayandır. Bu bakımdan el-Kâmil Moğol istilasını için akla gelen ilk eserler arasında yer alır. Müellif Moğol istilasını başladığı sırada Irak'ta bulunması hasebiyle Türkistan'da vuku bulan olaylar hakkında geniş bir malumat toplayamamış; ancak Buhara ve Semerkand'ın ele geçirilmesine şahit olan kimselerin anlattıklarını nakletmekle iktifa etmiştir.⁵⁹

⁵⁷ Nesevî, a.g.e., s. 3.

⁵⁸ Abdülkerim Özaydın, “el-Kâmil”, *DİA.*, C. XXIV., İstanbul 2001, s. 281-282.

⁵⁹ Barthold, a.g.e., s. 41.

İbnü'l-Esîr'in eseri gerek çağdaşları gerekse kendinden sonraki tarihçiler bakımından fevkalade takdir görmüş kendi tarihlerini kaleme alırken el-Kâmil'i kaynak olarak kullanmışlardır. Eser birkaç kez neşredilmiş ve farklı dillere tercümeleri yapılmıştır. Türkçe tercümesi ise Beşir Eryarsoy, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın'ın arasında yer aldığı tercüme heyeti tarafından yapılmıştır. Çalışmada bu tercüme kullanılmıştır.⁶⁰

- **Reşîdüddin Fazlullah (Câmi'u't-Tevârîh) جامع التواريخ**

Reşîdüddin olarak bilinen müellifin tam künyesi Ebü'l-Hayr (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullah b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî'dir. Hekimlikle uğraşan bir Yahudi ailesinin çocuğu olan müellif Abaka Han zamanında (1265-1282) tabip olarak devlet hizmetine intisap etti Gazân Han zamanında ise Sa'deddîn-i Sâvecî ile birlikte vezir olarak tayin edildi (1298). Gazân Han'ın vefatından sonra Olcaytu Han'ın (1304-1317) himayesine girdi ve sâhib-i dîvân makamına getirildi.⁶¹ Hayatı boyunca kıymetli eserler kaleme alan müellif bunların yok olmasının önüne geçmek adına müellif nüshalarının Rab'ı Reşîdî'de kurduğu büyük kütüphanede muhafaza edilmesini, Farsça olanların Arapça'ya, Arapçaların Farsça'ya tercüme edilmesini, müstensihler tarafından çoğaltılarak her sene belli İslam şehirlerine ücretsiz olarak gönderilmesini vakfiyesinde kaydetmiştir.⁶²

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, (Trc. Ahmet Ağırakça vd.,) C. IX-X., İstanbul 2016.

⁶¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî", *DİA.*, C. XXXV., İstanbul 2008, s. 19-20.

⁶² Özgüdenli, a.g.md., s. 20; Günaltay, a.g.e., s. 263.

Reşîdüddin ona şöhret kazandıracak olan eserini Gazân Han'ın emri veçhile kaleme almaya başlamıştır. Gazân Han'ın eser tamamlanmadan vefat etmesi üzerine müellif eserini Gazân Han'ın halefi olan kardeşi Olcaytu'ya ithaf etmeyi düşünmüş; ancak Olcaytu bunu kabul etmeyerek eseri Gazân Han'a ithaf etmesini, kendisi için de ayrı bir umumi tarih yazmasını istemiştir. Bundan dolayı birinci cilt Târîh-i Gazânî, Târîh-i Mübârek-i Gazânî veya Dâstân-ı Gazân Hân adlarını taşır. Bu ciltte Cengiz Han'dan Gazân Han dönemine kadar gelen Moğol tarihi anlatılmaktadır. Müellifin bu ciltteki kayıtlarının büyük çoğunluğu günümüze ulaşmayan bir Moğol tarihi olan “Altın Defter”e (Altan Debter) dayanmaktadır. Umumi bir tarih niteliği ihtiva eden ikinci cilt hilkatten başlayarak 1258 yılında yıkılışına kadar Abbâsîler bundan başka Gazneliler, Selçuklular, Hârezmşahlar, Salgurlular, İsmâîlîler, Çinliler, Yahudiler, Germen ve Avrupalı diğer kavimleri hakkında malumat ihtiva eder.⁶³ Ancak üçüncü cildin bir nüshasına henüz rastlanmamıştır.⁶⁴

Reşîdüddin'in eseri Orta Çağ Avrupa'sının ve Asya'sının benzerine tesadüf edilmeyen geniş bir tarih ansiklopedisi olarak telakki edilir.⁶⁵ Eserde tarihsel tenakuzlara ve bazı olaylarda mübalağalara rastlansa da bu nevi durumların eserin kıymeti harbiyesini azaltmayacağı şüphesizdir. Çalışmanın hemen her bölümünde istifade edilen eser ⁶⁶

⁶³ Ramazan Şeşen, “Câmiu't-Tevârih”, *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 132-133.

⁶⁴ Barthold bu cildin coğrafi bir zeyl olduğunu söyler. Barthold, a.g.e., s. 48.

⁶⁵ Barthold, a.g.e., s. 48.

⁶⁶ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahran 1387. Eserin İlhanlılar ve Selçuklular kısmı Türkçe'ye çevrilmiş olup bu çeviriler için bkz; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2010; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejanî), Ankara 2013.

bilhassa Moğolların Hârezm ve Mâverâünnehir topraklarını işgali ile ilgili önemli kayıtlar verir. Diğer kaynaklar ile mukayese edilerek kullanılan kaynak tıpkı daha önce zikredilenler gibi çalışmanın başvuru eserleri mesabesindedir. Yalnız sunduğu malumat sebebiyle değil aynı zamanda ihtiva ettiği minyatürler sebebiyle de çalışmanın en birincil kaynakları arasında yer almıştır. Eserde bulunan minyatürler teorik malumatı pratik zemine taşıyarak dönemin panoramasına dair önemli ipuçları verir bu sebeptendir ki eserde yer alan minyatürlerden çalışmanın sahasına uygun görülenler ekler kısmında gösterilmiştir.⁶⁷

- **Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî (Tabakat-ı Nâsırî) طبقات ناصری**

Umumiyetle Minhâc-ı Sirâc olarak tanınan müellifin tam künyesi Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî olup ilim ve edebiyatla meşgul aristokrat olarak addedilebilecek bir aileye mensuptur. Müellifin babası Sirâceddin de döneminin ileri gelen âlimlerindendi. Babasının Gur hükümdarları Muizzüddin Muhammed b. Sâm ve Bahâeddin Sâm zamanında devlet hizmetlerinde bulunması hasebiyle aile fertleri de devlet ricalinin lütuflarına nail oluyordu. Cûzcânî'nin Delhi Memlûk Sultanı Şemseddin İltutmüş tarafından Delhi'deki en yüksek hukukî ve dinî

⁶⁷ Filiz Çağman-Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*, İstanbul 1979, s. 12-13. Ayrıca bkz; Güner İnal, "Some Miniatures of the Jami'al-Tavarikh in Istanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No. 1654", 1963, s. 163-175; Ernst Kühnel, *Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür*, (Çev. Suut Kemal Yetkin-Melâhat Özgü), Ankara 1952.

müesseselerin başına getirilmesi ve Delhi Memlûk Sultanı Muizzüddin Behram Şah tarafından kâdîlkudât olarak tayin edilmesi bu cümledendir.⁶⁸

Cûzcânî, İbnü'l-Esîr ve Nesevî gibi Moğol istilasının muasırı olan bir müelliftir. En önemli eseri olan ve çalışmada sık sık istifade edilen kaynağı Tabakat-ı Nâsırî'yi 1260'ta tamamlayarak Sultan Nâsırüddin Mahmud'a ithaf etmiştir. Oldukça özenli ve sağlam bir üslup ile kaleme alınan eser XIII. yüzyıl İran tarihi hakkında yazılan eserler arasında seçkin bir yere sahiptir.⁶⁹ Bir mukaddime ve 23 tabakadan müteşekkil olan eser genel İslam tarihlerinde görüldüğü üzere hilkatle başlar ve kendi zamanına kadar cereyan eden hadisleri anlatır. Eserin mukaddimesinde bu eserin yazılmasındaki sebepler ve Gazneliler zamanına ait muhtasar bir eseri tamamlama isteği anlatılır. Eserin muhteviyatına bakıldığında Peygamberler, halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Acem melikleri, Sâsânîler, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Nîmrûz melikleri, Hârezmşahlar, Gurlular, Hind sultanları, Şemsîler ile Moğolların ve Karahıtayların İslam topraklarına akınlarından bahsedildiği görülür. Eser bilhassa müellifin yaşadığı Hindistan ve Afganistan'da vuku bulan olayları takip edebilmek adına birincil kaynak mahiyetindedir. Tabakat-ı Nâsırî'yi çalışma için önemli kılan hususlar Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri hakkında diğer eserlerde bulunmayan orijinal malumat vermesi ve olayları bizzat kendi müşahedelerine ve görgü şahitlerinin ifadelerine dayanarak yazmış olmasıdır. Sultan Muhammed'in Pekin'e gönderdiği elçisi Seyyid Ecell Bahâü'd-din-i Râzî'yi ile bizzat görüşerek elçilik heyetinin izlenimlerini

⁶⁸ A. S. Bazmee Ansarî, "Cûzcânî", *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 98. Ayrıca bkz; M. Fuad Köprülü, "Cûzcânî", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 230-237.

⁶⁹ Ansarî, a.g.md., s. 99; Köprülü, a.g.md., s. 234.

anlatan tek müverrih olması bu cümledendir. Eserin neşri ve farklı dillere tercümesi ⁷⁰ yapılmış olup çalışmada Abdülhay Habîbî'nin neşri kullanılmıştır.⁷¹

- Moğolların Gizli Tarihi

Yazarı belli olmayan Moğolların Gizli Tarihi Moğol tarihi ve dilinin bilinen en kadim eseri olarak telakki edilmektedir. Eserin sonunda “Büyük kurultay toplandığı zaman, sıçan yılının yedinci ayında, Kerulen nehrinin Kode’e adasında Dolo’an-boldah ve Şilginçek mevkileri arasında saray kurulmuşken yazıp tamamlandı” ifadesi ⁷² geçer ki bu da eserin 1240 yılında tamamlandığına işaret eder. Eser Cengiz Han'ın ataları ile ilgili efsanevî bir şecereyi de ihtiva etmektedir. Eser Moğolların tarihî, sosyal hayatı, askerlikle ilgili konuları, dini inanışları hususunda başvuru kaynağı mesabesinde-dir.⁷³ Çalışmanın birinci elden kaynakları arasında yer alan Gizli Tarih Cengiz Han'ın Hârezm ve Mâverâünnehir şehirlerine yönelik hücumları hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Moğol istilasını zamanında yazılmış bir kaynak olmasına rağmen Hârezm seferi hakkında sessiz kalması büyük bir eksiklik olarak görülür. Cengiz Han'ın halefi Ögedey zamanı ile ilgili hadiseleri daha tafsilatlı olarak vermesi ve Curmagun Noyan'ın İran seferi çalışma

⁷⁰ Tabakat-ı Nâsirî'nin bazı bölümleri Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bunlar için bkz; Erkan Göksu, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Ankara 2015; Mustafa Uyar, *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, İstanbul 2016.

⁷¹ Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Tsh. Abdülâyî Habîbî), C. I-II., Tahran 1389.

⁷² *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 2010, s. 205.

⁷³ Tuncer Gülensoy, “Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme”, *Türkoloji Dergisi*, C. V., S. 1, 1973, s. 95.

dâhilinde olması hasebiyle eser özellikle birinci ve ikinci bölümler için çok önemli malumat sunar. Eser çalışmada tarih ve sayısal veriler bağlamında diğer eserler ile mukayese edilerek kullanılmıştır. Eser Ahmet Temir tarafından Türkçe'ye kazandırılmış ve çalışmada bu tercümeden istifade edilmiştir.

- **Ebu'l-Ferec (Ebu'l-Ferec Tarihi) تاريخ أبو الفرج**

Süryânî tarihçisi ve aynı zamanda tabip olan müellifin tam künyesi Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî'dir. Malatya'da doğan (1225) müellifin babasının Malatya yakınlarındaki İbrâ köyünden veya aslen Yahudi olmasından dolayı İbnü'l-İbrî (İbrâî'nin oğlu-İbrânî'nin oğlu) lakabıyla tanınır. Yaşarken çok sayıda kitap kaleme alan ve bazı önemli eserleri Süryanice'ye çeviren müellif Süryanice yazdığı umumi tarihî ile şöhret kazanmıştır. Hilkatten 1286 yılına kadar cereyan eden olayları içeren eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Süryânîce, Farsça, Arapça ve diğer bazı kaynaklardan yararlanılarak yazılmış bir dünya tarihidir. Bu bölümde Persler, Romalılar, Yunanlılar, Bizanslılar, Hz. Peygamber'den Abbâsî halifeliğinin inkırazına kadar İslam tarihî, Selçuklular, İsmâîlîler, Haçlılar, Hârezmşahlar ve Moğollar hakkında malumat verilmektedir. Müellifin XIII. yüzyılda vuku bulan olaylara dair verdiği bilgiler bunların pek çoğuna şahit olması hasebiyle mühimdir.⁷⁴ Müellifin bu eseri çalışma için çok kıymetli olup bilhassa Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin ilk zamanları, Hârezm ve Mâverâünnehir istilası sırasında şehirlerdeki Hârezm kuvvetlerinin sayıları, şehirlerin işgal tarihleri ve buralarda katledilenlerin sayısı gibi meselelerde verdiği kayıtlar dikkate değerdir.

⁷⁴ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DİA.*, C. XXI., İstanbul 2000, s. 92-93.

Eser Ömer Riza tarafından İngilizce çevirisinden Türkçe'ye iki cilt halinde çevrilmiş olup çalışmada bu tercümeden istifade edilmiştir.⁷⁵ Müellifin bir diğer eseri olan *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* müellifin Süryânîce mezkûr tarihinin bizzat kendisi tarafından yapılan Arapça muhtasarıdır. Müellif bu eserini hayatının son yıllarında Merâgalı âlim ve Arap asilzâdelerinin talebine mukabil yazmıştır. Bu eserde başlıca on devletin tarihi (Hz. Âdem'den Hz. Mûsâ'ya kadar atalar [patriyark] devleti, İsrâiloğulları'nın hâkimler devleti, İsrâiloğulları'nın hükümdarlar devleti, Keldânîler, İran hükümdarları, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar, Müslüman Arap hükümdarları, Moğol hükümdarları) ele alınmış olup buna Ebu'l-Ferec Tarihi'nde yer almayan bazı bilgiler eklenmiştir.⁷⁶ Müellifin bu eseri de çalışmada sık sık müracaat edilen kaynaklar arasında yer alır. Bilhassa müellifin diğer eseri ile mukayese edilerek kullanılmaya çalışılmıştır. Eserin Türkçe tercümesi yapılmıştır.⁷⁷

- **Benâkitî (Târîh-i Benâkitî) تاریخ بنکیتی**

Fahrüddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed adlı İranlı meşhur müverrih Fahr-i Benâkitî ⁷⁸ olarak da bilinir. Daha ziyade şair yönü ile tanınan Benâkitî Tebriz'de İlhanlılar sarayına intisap ederek Gazân Han tarafından melikü's-şuarâlîğe tayin edildi

⁷⁵ Ebû'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Riza Doğrul), C. II., Ankara 1999.

⁷⁶ Özaydın, a.g.md., s. 93.

⁷⁷ Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011.

⁷⁸ Devletşah, Benâkitî'den tarihçilerin kendisinden övündüğü kimse olarak bahseder ve Sultan Ebû Saîd Han zamanında yazdığı *Târîh-i Benâkitî* adlı eserinde son Hind ve Hıta sultanları, Yahudilerin ve kayserlerin halleri hakkında tafsilatlı bilgi verdiğini, müverrihlerden hiçbirinin bu ahvaller hakkında onun gibi yazamadığını şairlikte de yüce bir mertebeye sahip olduğunu söyler. Devletşah, a.g.e., s. 170.

(Temmuz 1302). Benâkitî kısaca Târîh-i Benâkitî diye addedilen eseri Ravzatü üli'l-elbâb fî tevârîhi'l-ekâbir ve'l-ensâb'ı Olcaytu Han'ın emri veçhile yazmaya başlamış 1317'de Ebû Saîd Bahadır Han döneminde tamamlamıştır.⁷⁹ Eserin muhtevasına bakıldığında Câmi'u't-Tevârîh'in bir özeti mahiyetinde olduğu görülür.⁸⁰ Eserin Hârezmşahlar ve Moğollar ile ilgili olan kısımları çalışma için önemli olup bilhassa Cengiz Han'ın Hârezmşahlar'a karşı savaş hazırlıkları, şehirlerdeki Hârezm kuvvetlerinin sayıları, Sultan Celâleddin'in Moğollara karşı mücadeleleri, yerlerin ve isimlerin telaffuzu gibi meselelerde önemli bilgiler verir. Eserin çalışma için bir diğer önemi Reşîdüddin'de bulunmayan bazı tarihlere yer vermesi ve bu minvalde Câmi'u't-Tevârîh'i kontrol edebilmeyi sağlamasıdır. Eser Câfer Şîâr tarafından neşredilmiş olup çalışmada bu neşir kullanılmıştır.⁸¹

- Vassâf (Târîh-i Vassâf) تاریخ وصاف

İlhanlı devri tarihçisi olan Vassâf'ın tam künyesi Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlillâh b. Ebî Naîm-i Yezdî'dir. Ancak Olcaytu Han tarafından kendisine verilen "Vassâfü'l-hazret" ve bunun kısaltılmışı olan "Vassâf" lakabıyla bilinir. İyi bir tahsil ve terbiye gördükten sonra İlhanlıların divan hizmetine intisap etti. Târîh-i Vassâf adlı eserini 1297-98 yılında yazmaya başladı ve ilk üç cildini vezir ve tarihçi Reşîdüddin ile Vezir Sa'deddîn-i Sâvecî'nin yardımıyla Gazân Han'a sundu (1303). Gazân Han, Vassâf'a ihsanlarda bulunarak ondan eserini yazmaya devam etmesini istedi. Bundan

⁷⁹ Tahsin Yazıcı, "Benâkitî", *DİA.*, C. V., İstanbul 1992, s. 429.

⁸⁰ Barthold müellifin eseri için Reşîdüddin'in eserinin kopyasından başka bir şey olmadığını yalnız kendi döneminde cereyan eden hadiseler ile ilgili önemsiz bir zeyil eklediğini söyler. Barthold, a.g.e., s. 52.

⁸¹ Fahrüddîn Davud Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, (Yay. Câfer Şîâr), Tahran 1348.

sonra Sultaniye şehrinde Olcaytu Han ile görüştü ve eserinin IV. cildini hükümdara sunarak (1312) onun takdirini kazandı. Eserin son cildini ise 1328'de tamamlayabildi.⁸²

Asıl adı Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-a'sâr' olan eser Cüveynî'nin kitabına zeyil olarak hazırlamıştır. 1257 yılına kadar devam eden olaylarda Cüveynî'den iktibaslar yapan müellifin eseri 1258 yılından itibaren başlar ve 1327'ye kadarki İlhanlı devri olaylarını ihtiva eder. Târîh-i Vassâf çalışmada Cihângüşâ ile mukayese edilerek kullanılmış, bazı noktalarda Cihângüşâ'dan farklı malumat vermesi veyahut şahıs ve yer isimlerini Cüveynî'den farklı kaydetmesi dolayısıyla dipnotlarda açıklama olarak verilmiştir. Vassâf XIII-XIV. yüzyıl müverrihleri arasında dili en ağır olanıdır bu sebeple eseri anlamak diğer kaynaklara göre daha zordur. Eserin taşbaskı üzerine neşri ile tercümeleri ve yayınları bulunmaktadır.⁸³

- Şebânkâreî (Mecma'u'l-Ensâb) مجمع الأنساب

İranlı meşhur tarihçi ve şair olan Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî Fars bölgesinin Şebânkâre şehrinde doğdu (1298). Ebû Said Bahadır Han'ın veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin Fazlullah'a ithaf ettiği eserini 1332-33 yılında ikmal etti; ancak vezirin evi yıkılınca eser kayboldu. Müellif eseri tekrardan telife başlayarak 1337 yılında tamamladı. Mecma'u'l-ensâb umumi bir tarih olup hilkatten başlar. Gazneliler hakkında önemli malumat veren eser aynı zamanda güney Fars bölgesindeki (Şebânkâre)

⁸² Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *DİA.*, C. XLII., İstanbul 2012, s. 558. Ayrıca bkz; Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İA.*, C. XIII., İstanbul 1975, s. 232-234; P. Jackson, "Wassâf", *EF.*, C. XI., Leiden 2002, s. 174.

⁸³ Abdullah b. Fazlillâh Vassâf, *Târîh-i Vassâfî'l-Hazret*, (Tsh. Ali Rızâ Hâciyân Nejâd), C. IV., Tahran 1388.

mahallî hanedanlar hakkında malumat ihtiva eden ilk tarih kitabıdır.⁸⁴ Eser ikinci elden kaynaklar arasında yer almakla birlikte Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri hakkında ilginç kayıtlar vermesi, şehirlerde kâin Hârezm kuvvetlerinin sayısı, Mâverâünnehir ve Hârezm şehirlerinin muhasarası, Sultan Celâleddin'in Moğollar ile mücadelesi ve onun zamanındaki diğer hadiseler ve Ögedey Han döneminde batı seferi gibi konular hakkında orijinal malumat ihtiva etmesi dolayısıyla çalışma için önemli bir kaynaktır. *Mecma'u'l-ensâb* Feryûmedî'nin zeyliyle birlikte neşredilmiştir.⁸⁵

- **Mîrhând (Ravzatü's-safâ) روضة الصفا**

Tam künyesi Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî olan Mîrhând Timurlular devri tarihçilerindendir. Genç yaşta Ali Şîr Nevâî'nin dikkatini çeken müellif Nevâî'nin Herat'ta kâin İhlâsiye Hankahını kendisine tahsis etmesi üzerine Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' vel'l- mülûk ve'l-hulefâ' adlı eserini yazmaya başladı. Ali Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği eser yedi ciltten müteşekkil umumi bir tarih kitabıdır. Eserin VII. cildi torunu Hândmîr tarafından ikmal edilmiştir.⁸⁶ Hârezmşahlar ile Cengiz Han ve haleflerinden bahsettiği ciltlerden çalışmanın konularını ihtiva etmesi bakımından ziyadesiyle istifade edilmiştir. Mîrhând'ın eseri her ne kadar ikinci elden kaynak olsa da günümüze ulaşmamış eserlerden istifade etmesi ve bunlardan nakiller yapması bakımından çalışma için

⁸⁴ Rıza Kurtuluş, “Şebânkâreî”, *DİA.*, C. XXXVIII., İstanbul 2010, s. 390-391. Ayrıca bkz; C. E. Bosworth-P. Jackson, “Shabânkâra'î”, *EI²*, C. IX., Leiden 1997, s. 158-159.

⁸⁵ Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1363.

⁸⁶ İsmail Aka, “Mîrhând”, *DİA.*, C. XXX., İstanbul 2005, s. 156. Ayrıca bkz; Tahsin Yazıcı, “Mîrhond”, *İA.*, C. VIII., İstanbul 1957, s. 360-361; A. Beveridge-[Beatrice Forbes Manz], “Mîrkhwând”, *EI²*, C. VII., Leiden 1993, s. 126-127.

ehemmiyete haizdir. Müellif tarihini kaleme alır iken Cüveynî, Reşîdüddin ve Vâssâf gibi müelliflerin eserlerinden iktibaslar yapmış; ancak bilhassa Hârezmşahlar'a dair meselelerde Cüveynî'de görülen tenakuzları tahkik dahi etmeden doğru kabul etmiştir. Ancak bazı meselelerde diğer kaynaklardan daha tafsilatlı ve farklı malumat vermesi hasebiyle çalışmanın başlıca kaynakları arasında yer almıştır. Eserin neşri yapılmış olup farklı dillere çevrilmiştir.⁸⁷

- **Hândmîr (Habîbü's-siyer) حبيب السير**

Timurlular devri tarihçilerinden bir diğeri de Hândmîr olup tam künyesi Gıyâsüddîn b. Hâce Hüâmîddîn Muhammed b. Hâce Celâlidîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseyînî Şîrâzî'dir. Babası Hüâmîddîn Ebû Said Han'ın oğlu Semerkant hâkimi Sultan Mahmud Mirza'nın veziri idi; anne tarafından Mîrhând'ın torunudur. Herat'ta dedesi Mîrhând'ın gözetimi altında onun zengin kütüphanesinden istifade ederek yetişmiş, genç yaşında temayüz ederek Ali Şîr Nevâî'nin himayesine mazhar olmuştur. Hândmîr'in 1521'de yazmaya başladığı eseri genel bir tarih kitabı olup Safevîler'in Herat valisi Durmuş Han'ın veziri Hâce Habîbullah-ı Sâvecî'nin adına ikmal ve ithaf edilmiş (1524) bu sebeple Habîbü's-siyer olarak adlandırılmıştır. Hilkatten itibaren Şah İsmâîl'in

⁸⁷ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, (Tsh. Cemşid Kiyanfer), C. VI-VII-VIII-X., Tahran 1380. Eserin Türkçe tercümesini ilk defa Balatîzâde Kemâlî yapmış; ancak I. ve II. ciltlerini bitirebilmiştir, bu çeviri İstanbul'da basılmıştır (1338). III ve IV. ciltler Sadrazam Rüstem Paşa'nın emriyle Mustafa b. Hasan Şah adında bir kişi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Aka, a.g.md., s. 156. Erkan Göksu eserin Gazneliler ve Selçuklular ile ilgili bölümünü tercüme etmiştir. Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Gazneliler Ravzatu's-Safa, Müluk-i Gazneviyye*, (Trc. Erkan Göksu), İstanbul 2017; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ, (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Trc. Erkan Göksu), Ankara 2015.

ölümüne (1524) kadar gelen kitap üç cilt halinde hazırlanmıştır.⁸⁸ Mezkûr eserin ikinci ve üçüncü ciltleri Hârezmşahlar ve Moğollar ile ilgili malumatı ihtiva ettiği için kendisinden ziyadesiyle istifade edilmiştir. Eser çalışılan dönem için ikinci elden kaynaklar arasında yer alması hasebiyle dönem ile ilgili çok orijinal kayıtlar vermez; müellif bu manada kendinden önceki tarih kitaplarının malumatını zikretmekle iktifa eder. Hândmîr'in eserinin önemi çalışma için diğer kaynaklar ile mukayese edebilme imkânı sağlayan bilgilere yer vermesi bilhassa Mîrhând'da yer alan hadiseleri kontrol edebilmeye yardımcı olmasıdır. Eser neşredilmiş olup aynı zamanda bazı dillere de tercüme edilmiştir.⁸⁹

- İbn Kesîr (el-Bidâye ve'n-Nihâye)

XIV. yüzyılın önemli tarihçilerinden biri olan İbn Kesîr'in tam künyesi Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl bi Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Bursâvî ed-Dımaşki eş-Şâfi olup h. 701'de (1301-1302) Busrâ'da doğmuştur. Erken yaşlarda tanınmış hocalardan fıkıh, kelâm ve kıraat dersleri aldı ve öğrenimini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde dersler vermeye başladı. "El-Hâfizü'l-Muhaddis" unvanına sahip olan müellif aynı zamanda verdiği önemli fetvalar ve kararlar neticesinde devrin hükümdarlarının, emîrlerinin ve âlimlerinin dikkatini çekip onların

⁸⁸ İsmail Aka, "Hândmîr", *DİA.*, C. XV., İstanbul 1997, s. 551-552.

⁸⁹ Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, (Mkd. Celâleddîn-i Hümâyî), C. II-III., Tahran 1380. Damad İbrahim Paşa'nın himmetindeki heyet tarafından (Halep Kadısı Mansûrîzâde Efendi, müderris Fasîhî Hasan Efendi, Dürrîbirâderi Sa'd Efendi, Kasımpaşa Mevlevîhânesi şeyhi Mûsâ Efendi, Hâcegân-ı Dîvân'dan Nahîfî Efendi, divan kâtibi Fâiz Efendi, divan kâtibi Şurmî Efendi, Defter-i Hâkânî kâtibi Seyyid Çelebi) Türkçe'ye çevirisi yapılmıştır. Aka, a.g.md., s. 552.

güvenini kazanan bir âlimdi.⁹⁰ Müellifin kaleme aldığı ve hilkâten h. 756'ya (1365-1366) kadar cereyan eden hadiseleri kronolojik bir sıralama takip ederek anlattığı 14 ciltlik eseri el-bidâye ve'n-nihâye İslam tarihi çalışmaları için önemli bir kaynaktır. Müellif genel bir İslam tarihi mahiyetinde olan bu eseri yazarken kendisinden önce dönemlerdeki İslâm tarihçilerinden faydalanmıştır. Bunlardan başka tefsir, hâdis, kelâm, fıkıh gibi alanlarda önemli bir birikime sahip olması da eserindeki malumatı zenginleştirmeye vesile olmuştur. Eserin ilk ciltleri genel manada İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil'inden yoğun iktibaslar ihtiva etmesi bakımından orijinal olarak görülme de bu çalışmadaki önemi diğer müelliflerdeki malumatı mukayese edebilme imkanı tanımasıdır. Çalışmada sık sık yararlanılan eserin tamamı basılmış olup Türkçe'ye tercümesi de Mehmet Keskin tarafından yapılmış çalışmada da bu tercüme kullanılmıştır.⁹¹

Çalışmada mezkûr müelliflerden başka müelliflerin eserlerinden de istifade edilmiş bilhassa açıklamalı dipnotlarda iktibaslar yapılmıştır. Bu kaynakların başında Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk gelir ki Cengiz Han ve oğullarının Hârezmşahların şehirlerine yönelik istila hareketlerinde orijinal kayıtlara yer verdiğine tesadüf edilir. Bundan başka Ögedey Han zamanında İran'a gönderilen orduların bu topraklardaki faaliyetleri, Sultan Celâleddin'in akıbeti gibi meselelerde eserden sık sık faydalanılmıştır.⁹² Halife Nâsır'ın Cengiz Han'ı Hârezmşahlar ülkesine saldırmaya

⁹⁰ Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr", *DİA.*, C. XX., İstanbul 1999, s. 132-133.

⁹¹ İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), C. XIII., İstanbul 1995.

⁹² Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (Baron Desmaisons), Petersburg 1871.

kışkırttığı iddiaları için İbn Vâsıl ⁹³ ve Makrîzî'den ⁹⁴ yine aynı minvalde halifenin girişimleri konusunda Tabâtabâ'dan (İbn Tıktaka) ⁹⁵ , Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri hususunda yer yer orijinal bilgiler veren Müstevfî'den ⁹⁶ , Sultan Celâleddin ile Sultan Alâeddin'in mektuplaşmaları konusunda İbn Bîbî'den ⁹⁷ , bunlardan başka Müverrih Vartan ⁹⁸ , Müverrih Kiragos ⁹⁹ , Genceli Kirakos ¹⁰⁰ , Başkumandan

⁹³ Cemâlüddîn Muhammed İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, (Trc. Pervîz Atabekî), IV. kısım, Tahran 1369, s. 34.

⁹⁴ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, C. I., Kahire 1957, s. 218.

⁹⁵ Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ (İbn Tıktaka), *Târîh-i Fahrî der Âdâb-ı Mülkdâri ve Devlethâ-yı İslâmî*, (Trc. Muhammed Vâhid Golpayegânî), Tahran 1350, s. 432; Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut ty, s. 322.

⁹⁶ Müstevfî, a.g.e.,

⁹⁷ İbn Bîbî, *Ahbâr-ı Selâcika-i Rûm*, (Muhammed Cevâd Meşkûr), Tahran 1350; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.

⁹⁸ Müverrih Vartan, *Türklerin Anadoluyu İstilas Tarihi (895-1267)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), 1934, TTK Yayınlanmamış Nüsha.

⁹⁹ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (Trc. Gürsoy Solmaz), Ankara 2009.

¹⁰⁰ Genceli Kirakos, *Moğol İstilas Tarihi (1250-1265)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Nüsha, İstanbul 1942.

Simbat ¹⁰¹ vd., istifade edilmiştir. Aynı zamanda bölge tarihleri için Târîh-i Buhârâ ¹⁰², Târîhnâme-i Herât ¹⁰³, Târîh-i Taberistân ¹⁰⁴ ve Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân ¹⁰⁵ gibi eserler çalışmanın önemli kaynakları arasında yer almıştır.

4. Coğrafi Eserler ve Seyahatnameler

Coğrafya eserleri ve seyahatnameler tarih çalışmalarının birincil kaynakları arasında yer alır. Bilhassa tarihî coğrafyayı anlamak ve tarihî arka plana bu coğrafya üzerinden yeniden bir anlam kazandırmak için coğrafi eserler göz ardı edilemez bir keyfiyet arz eder. Çeşitli amaçlar doğrultusunda kaleme alınan seyahatnameler de memleketlerin siyasi, içtimai, dini ve kültürel ahvali gibi bahislerde zengin bilgiler ihtiva etmesi bakımından tarih, coğrafya, edebiyat, etnografik, sosyokültürel, antropolojik çalışmalar için büyük değer taşır.

¹⁰¹ *Başkumandan Simbat Vakayinamesi (951-1334)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Nüsha.

¹⁰² Muhammed b. Ca'fer Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Trc. Ebu Nasır Ahmed b. Muhammed b. Nası'ül-Kubâdî), Tahran 1363; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Arapçadan Trc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî), (Farsçadan Trc. ve Notlar Erkan Göksu), Ankara 2013.

¹⁰³ Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâî Mecd), Tahran 1383.

¹⁰⁴ Bahâüddîn Muhammed b. Hasan İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, (Tsh. Abbas İkbâl Âştîyânî), Tahran 1389.

¹⁰⁵ Mir Seyyid Zahîrüddîn b. Seyyid Nasîrüddîn Mar'aşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Mkd. Muhammed Cevâd Meşkûr), (Nşr. M. Hüseyin Tesbîhî), Tahran 1345.

- **Muhammed b. Necib Bekran (Cihannâme)**

Cihannâme Muhammed b. Necib Bekran (Horasanî) tarafından h. 605 (1208-1209) yılında Sultan Muhammed Hârezmşah adına yazılan çok önemli bir coğrafya eseridir. Farsça olarak kaleme alınan bu eser hem cihan ve İran'ın tarihî coğrafyasını hem de bunların içtimai ahvalini konu alması itibariyle dönemin coğrafya eserleri arasından temayüz eder. Eser asıl konusu olan coğrafi malumata ek olarak tarihî izlere ve onlar hakkında insanların hükümlerine yer verir. 21 fasıldan mürekkep eser coğrafya eserlerinin hemen hepsinde görüldüğü üzere dünyanın şeklinden bahseder ve bundan sonra bazı mesafeler, dünyadaki önemli denizler, göller, adalar, dağlar, çöller, bazı şehir isimlerinin muhtelif varyantları, şehir halklarının özellikleri, şehirlerdeki bazı tuhaflıklar, yeryüzündeki önemli madenler hakkında bilgi verir. Müellifin üslubu ilmi eserlerin hemen hepsinde görüldüğü üzere sade ve anlaşılırdır. Kitap telifinden yalnız 58 yıl sonra h. 663'te (1264-1265) Mesud b. Mahmud b. Mesud Kirmanî tarafından istinsah edilmiş olmakla birlikte bu Moskova'da mazbuttur. Cihannâme yalnız ihtiva ettiği malumatın çeşitliliği ve orijinalliği bakımından değil aynı zamanda bu çalışma konusunun başlıca aktörlerinden olan Sultan Muhammed'in adına yazılmış olması bakımından da çalışma için ziyadesiyle ehemmiye haiz ve kayda değerdir. Daha önce tetkik edilmemiş ve bu minvalde bir değerlendirilmeye tabi tutulmamış olan mezkûr eser ilk kez bu çalışma vesilesiyle ilim âleminin dikkatlerine sunulmuştur. Çalışmanın ana kaynakları arasında yer alan Cihannâme'den şehirler hakkında malumat sunarken sık sık istifade edilmiştir.¹⁰⁶

- **Yâkut el-Hamevî (Mu'cemü'l-büldân)**

¹⁰⁶ Muhammed b. Necib Bekran, *Cihannâme*, (Muhammed Emîn Riyâhî), Tahran 1341.

Tam künyesi Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî olan Hamevî XIII. yüzyılın meşhur coğrafyacısı ve tarihçisidir. Küçük yaşlarda esir alınarak Bağdat’a getirilmiş ve burada Asker b. Ebû Nasr İbrâhim el-Hamevî adında bir tacir tarafından satın alınmıştır. Bağdat’ta yaşadığı için Bağdâdî efendisinden dolayı da Hamevî nisbesiyle meşhurdur. Efendisinin yanında iken ticaretle uğraşmaya başlamış aynı zamanda kitap ticaretiyle de uğraşmıştır. Öyle ki gittiği yerlerde pek çok kütüphaneler görme ve eserlerden istifade etme fırsatı elde etmiştir. Üç yıl boyunca yaşadığı Merv’deki kütüphaneler bu cümledendir.¹⁰⁷

Yâkut el-Hamevî ona şöhret kazandıracak olan eseri Mu’cemü’l-büldân’ı Merv’de bulunduğu (1218) sırada yazmaya başlamış ve 1228 yılında ikmal etmiştir. Bu eseri yazarken daha önce kaleme alınmış tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kaynaklarına başvurmuş seyahatleri sırasında görüştüğü kimselerden bilgiler almış onların gözlem ve tecrübelerinden de istifade etmiştir.¹⁰⁸ Eserdeki coğrafi unsurlar alfabetik olarak sıralanmış şehirler ve kasabaları anlatırken yalnız coğrafi özelliklerinden değil tarihî hadiselerden de bahsetmiştir. Aynı zamanda yerleşim yerlerinin etimolojisini, orada yaşayan meşhur kimseleri, yetiştirilen ürünleri, geçim kaynaklarını, mimari yapıları, yolları, coğrafi ve idari terimlerin manalarını da vermek suretiyle eser yalnız coğrafya türünde kaleme alınmış olmaktan çıkıp diğer alanlar için de önemli bir kaynak mahiyeti kazanmıştır. Ancak eserde görülen bazı yer adlarının telaffuzundaki yanlışlıklar

¹⁰⁷ Casim Avcı, “Yâkut el-Hamevî”, *DİA.*, C. XLIII., İstanbul 2013, s. 288. Ayrıca bkz; R. Blachere, “Yakût Rûmî”, *İA.*, C. XIII., İstanbul 1975, s. 357-358; Cl. Gilliot, “Yâkût al-Rûmî”, *EP.*, C. XI., Leiden 2002, s. 264-266.

¹⁰⁸ Avcı, a.g.md., s. 289.

ve kimi yerlere dair oldukça muhtasar malumat vermekle iktifa etmesi dolayısıyla zaman zaman eleştirilmiştir.¹⁰⁹

Mu'cemü'l-büldân çalışmada en fazla istifade edilen coğrafi eserler arasında yer alır. Bilhassa Moğol istilasından kısa bir süre önce Horasan şehirlerini ve Hârezm'in başşehri Gürgenç'i ziyaret etmesi dolayısıyla buralar hakkında verdiği malumatın bizzat kendi gözlemlerine dayanması çalışma için eseri fevkalade önemli bir kaynak haline getirir. Aynı zamanda ziyaretine dair gözlemleri Hârezmşahların idaresi altında şehirlerin ahvalini tetkik ve Moğol istilasından sonra bu şehirlerin halini mukayese edebilme imkânı sunar. Çalışmada eserin basılmış hali ile online kitap olarak iki cildinden istifade edilmiştir.¹¹⁰

- İstahrî (Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (X. yy.) İslam coğrafyacılarının klasik dönem temsilcileri arasında yer alır. İstahrî coğrafya eseri olarak kaleme aldığı Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik'de Müslümanların yaşadığı dünyayı yirmi "iklim'e ayırır. Eserde sırasıyla Fars denizi (Hint Okyanusu), Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Hûzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Arrân, Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar Denizi, Doğu İran ve Mâverâünnehir'e ayrılan bölümler anlatılır. Her bölge (iklim) için şehirler tanıtılır; bundan sonra nehirler, dağlar,

¹⁰⁹ M. Faruk Toprak, "Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 21, Güz 2004, s. 173-181; Barthold, a.g.e., s. 37-38.

¹¹⁰ Ahmed b. Ebî Yakub, *el Büldân*, (Trc. Doktor Muhammed İbrahim Âyetî), Tahran 1343; Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II., yy, ty.

nüfus ve menziller ile ilgili malumata yer verilir. X. yüzyıldaki İslam devletlerinin genel görüntüsünü verir.¹¹¹

Kitâbü'l-Mesâlik çalışmada sık sık başvurulanan coğrafya eserleri arasında ilk sıralardadır. Bilhassa giriş kısmında Hârezm coğrafyasını anlatırken burayı Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı bir iklim olarak değerlendirmesi, İslam ülkesinin en bereketlisi olarak telakki ettiği Mâverâünnehir, Horasan'ın şehirleri, Hârezm'de yetişen ürünler, ithalat ve ihracat faaliyetleri gibi konularda istifade edilmiştir.¹¹²

- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib

Hicri 982-83 yılında yazılan eser Afganistan'ın kuzeyinde Cûzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgûnîler hanedanından Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Minorsky müellifi belli olmayan eserin Ferîgûnîler'den İbn Ferîgûn tarafından kaleme alındığını ileri sürmüştür. Altmış bir konudan müteşekkil olan eserde denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller hakkında bilgi verildikten sonra ülke ve şehirler anlatılır. X. yüzyılda Müslüman ülkelerin kültür ve ekonomi tarihi için değerli bir kaynak olan eser Fars edebiyatının en eski mensur örneklerinden biri olması bakımından da önemlidir.¹¹³

Hudûdü'l-âlem çalışmanın bölümlerinin tamamında istifade edilmiş önemli bir coğrafya kitabıdır. Özellikle çalışma sahaları olan Horasan ve hududu, Mâverâünnehir ve hududu hakkında verdiği bilgiler tafsilatlı biçimde çalışmada gösterilmiştir. Mezkûr coğrafyaların şehirleri hakkında verdiği içtimai ve iktisadi kayıtlar X. yüzyılda şehirlerin ahvaline işaret etmesi bakımından kayda değerdir. İlim âlemince Hudûdü'l-âlem'in neşri

¹¹¹ Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA.*, C. XXIII., İstanbul 2001, s. 203-204.

¹¹² Ebû İshâk İbrâhîm İstahrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Yay. İrec Efşâr) Tahran 1368.

¹¹³ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA.*, C. XVIII., İstanbul 1998, s. 304.

ve tercümeleri üzerine çalışmalar yapılmış olup burada Menûçehr Sütûde'nin neşri kullanılmıştır.¹¹⁴ Barthold'un geniş bir inceleme yazısıyla birlikte yayımladığı eser Minorsky tarafından kullanılarak İngilizce'ye çevrilmiştir.¹¹⁵ Aynı zamanda Türkçe'ye de tercüme edilmiş; lakin bu tercüme çalışmada çok az kullanılmıştır.¹¹⁶

- Ebü'l-Fidâ (Takvîmü'l-büldân)

Eyyübî hanedanına mensup bir coğrafyacı ve tarihçi olan Ebü'l-Fidâ 1273 yılında Dimaşk'ta doğdu. On iki yaşlarında iken amcazâdesi el-Melikü'l-Muzaffer Mahmud ile beraber Haçlılara karşı düzenlenen seferlere iştirak etti. Babasının ölümünden sonra el-Melikü'l-Muzaffer'in yardımcısı oldu ve ordudaki rütbesi yükseltildi. Daha sonra Moğollarla yapılan savaflara katıldı. Muhtelif ilim dallarında önemli hocalardan dersler aldı ve erken tarihlerden itibaren döneminde cereyan eden hadiseleri yazmaya başladı. Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un güvenini kazanıp Hama'ya nâib tayin edildi (1310) ve bundan birkaç yıl sonra da aynı şehrin meliki oldu. Hatta iltifat bu kadarla da sınırlı kalmadı kendisine sultan unvanı ve el-Melikü'l-Müeyyed lakabı verildi ayrıca saltanat alametlerini taşımasına izin verildi.¹¹⁷

Ebü'l-Fidâ hilkatten 1329'a kadar gelen olayları ihtiva eden el-Muhtasar fi târîhi'l-beşer adlı umumi tarihinin yanı sıra XIV. yüzyılın coğrafi eserleri arasında önemli bir yere sahip olan Takvîmü'l-büldân'ı kaleme aldı. Eserden özellikle Mâverâünnehir

¹¹⁴ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Tsh. Menûçehr Sütûde), Tahran 1362.

¹¹⁵ Kurtuluş, a.g.md., s. 304.

¹¹⁶ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008.

¹¹⁷ Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA.*, C. X., İstanbul 1994, s. 320.

şehirlerini anlatırken istifade edildi.¹¹⁸ Çalışma sahasındaki şehir ve kasabalar hakkında oldukça muhtasar bilgi vermekle birlikte diğer müelliflerin eserleriyle mukayese açısından önemlidir.

- **Hamdullah Müstevfî Kazvînî (Nüzhetü'l-kulûb)**

Târîh-i Güzîde adlı vakayinamenin müellifi olan Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî künyesine sahip müellif aynı zamanda bir de coğrafya kitabı kaleme almıştır. Nüzhetü'l-kulûb bir istifa kitabı olduğu kadar sahip olduğu malumat itibariyle coğrafya eseri olarak temayüz eder. Müstevfî'nin, dostlarının ricası üzerine telifine başlayıp 1340 yılında ikmal ettiği eser pek çoğu bugünlere ulaşmayan kaynaklardan faydalanması bakımından önemlidir. Nüzhetü'l-kulûb üç bölümden mürekkep olup son bölüm coğrafyaya ayrılmıştır. Çalışma sahası ile ilgili malumatın yer aldığı ikinci bölüm İran'ın coğrafyası, eyalet, vilayet, kaza, nahiye ve köyleri, yol ve menzilleriyle dağları, nehirleri, deniz ve gölleri gibi konuları incelemektedir.¹¹⁹

Nüzhetü'l-kulûb çalışmada sık sık istifade edilen bir diğer coğrafya eseridir. İran şehirlerini anlatırken diğer eserler ile mukayese edilerek açıklamalı dipnotlarda gösterilmiştir.¹²⁰ Bölgelerin iklimi, yer adlarının telaffuzu, halkın geçim kaynakları, yetiştirilen ürünler, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, yapılar, bilhassa Moğol istilasında harap olan şehirlerin XIV. yüzyıldaki ahvali gibi bahislerde verdiği faydalı ve orijinal bilgiler çalışma için çok önemlidir.

¹¹⁸ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (Trc. Abdülmuhammed Âyetî), Tahran 1349.

¹¹⁹ Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA.*, C. XV., İstanbul 1997, s. 454-455.

¹²⁰ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Trc. Muhammed Debîr Siyâki), Tahran 1336.

Çalışmada mezkûr coğrafya eserlerinden başka Mesûdî ¹²¹, Hâfız-ı Ebrû ¹²², Makdisî ¹²³, İbn Fakih ¹²⁴ gibi coğrafyacıların eserlerinden de istifade edilmiş; kayıtlara dipnotlarda tafsilatlı bir biçimde yer verilmiştir.

Coğrafi eserlerden başka çalışma için önemli bir diğer kaynak türü de seyahatnamelerdir. Bunların başında Hamevî'nin coğrafya ansiklopedisi olarak temayüz eden ve daha önce tanıtılan eseri Mu'cemü'l-büldân gelir. Moğol istilasının Hârezm topraklarına yönelmesinden kısa bir süre önce Hârezm ve Mâverâünnehir'i ziyaret eden coğrafyacı bu topraklara dair kayıtlarda bizzat kendi müşahedelerine yer vermesi bakımından hem coğrafi eserler hem de seyahatnamelerin başında gelir.

XIV. yüzyılın en büyük seyyahlarından biri olarak kabul görülen İbn Battûta'nın ¹²⁵ seyahatnamesi de bu cümledendir. Yirmili yaşlarında iken kutsal yerleri ziyaret amacıyla yola çıkan (1325) seyyah Kuzey Afrika yoluyla Filistin, Suriye, Hicaz, Irak, İran, Anadolu, Hârezm, Mâverâünnehir, Türkistan, Afganistan, Hind, Sind ve Çin memleketlerini dolaştı. Moğolların Hârezm ve Mâverâünnehir istilasından bir yüzyıldan daha fazla süre sonra buraları ziyaret eden seyyahın buralar ile ilgili gözlemleri çalışma

¹²¹ Ebü'l-Hasan Alî b. el-Hüseyin Mesûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, (Trc. Ebu'l-Kasım Payende), Tahran 1365.

¹²² Şihâbüddîn Abdullah Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû* (Kısmet-i Rub'-ı Horâsân), (Nşr. Mâyil-i Herevî), Tahran 1349.

¹²³ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekasîm fî Ma'rifet'il-Ekâlim*, (Trc. Alineki Münzevî), Tahran 1385.

¹²⁴ İbn Fakih, *Tercüme-i Muhtasari'l-Büldân*, (Trc. H. Mesud), Tahran 1349.

¹²⁵ Seyyah hakkında malumat için bkz; A. Sait Aykut, "İbn Battûta", *DİA.*, C. XIX., İstanbul 1999, s. 361-368.

için çok değerlidir. Semerkand ve Belh hakkındaki notlarında buraların hâlâ harap halinde olduğu, surlarının ve kapılarının bulunmadığına dair kayıtları Moğol tahribatının izlerinin bir yüzyıldan fazla zaman geçmesine rağmen silinmediğini göstermesi açısından dikkate şayandır. Ayrıca mezkûr şehirleri daha önceki zamanlarda ziyaret eden ve buralar hakkında bilgi veren coğrafyacı ya da seyyahların notları ile mukayese edilerek XIV. yüzyılda şehrin değişen yapısına da şahit olunabilir. Eser Türkçe'ye tercüme edilmiş olup çalışmada bu tercüme kullanılmıştır.¹²⁶

Moğolların batıya harekâtlarında Cengiz Han'a refakat eden Çinli seyyah Yehlü Ch'uts'ai'nin Semerkand ve Hârezm hakkındaki muhtasar malumatı da çalışmanın ilgili bölümlerinde kullanılmıştır.¹²⁷

5. Edebî Eserler

Edebî eserler ihtiva ettiği şiirler ve tarihî hadiseler itibariyle çalışmada istifade edilen kaynak türleri arasında yer alır. Bu meyanda zikredilebilecek isimlerden biri Mevlânâ Celâleddin Rûmî'dir. İslam dünyasının önemli edebî şahsiyetlerinden olan Mevlânâ hayatta iken pek çok eser kaleme almıştır. Bunlardan biri hayatta iken yaptığı sohbetlerin ölümünden sonra derlenmesinden meydana gelen Fîhi Mâ Fîh'tir. Eser altısı Arapça diğerleri Farsça olmak üzere yaklaşık yetmiş beş bölümden mürekkeptir. Eser tasavvufî menkıbeler, klasik Şark hikâyeleri, efsaneler ve masal gibi türlerden istifade edilerek yazılmış, Moğolların zulmü anlatılmış ve mağlup olacakları söylenmiştir.¹²⁸

¹²⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2005.

¹²⁷ W. Eberhart, "Türkistan Seyahatnâmesi", *Belleten*, C. VIII., S. 29, Ankara 1944, s. 137-142.

¹²⁸ Mehmet Demirci, "Fîhi Mâ Fîh", *DİA.*, C. XIII., İstanbul 1996, s. 58-59.

Mezkûr eserden Moğollar ile ilgili verdiği kayıtlar itibariyle çalışmada faydalanılmıştır.¹²⁹

İran edebiyatında ilk şairler tezkiresi olarak bilinen ve Avfi'nin kaleminden çıkan Lübbü'l-elbâb da çalışmanın edebî kaynaklarındandır. 1221 yılında tamamlanan ve Farsça şiir yazan 300'e yakın şairin hayat hikâyesiyle seçme şiirlerini ihtiva eden bir tür antoloji niteliğinde bir eserdir.¹³⁰ Çalışmada Lübbü'l-elbâb'dan Sultan Muhammed'in unvanlarına dair kayıtları ihtiva etmesi itibariyle istifade edilmiştir.¹³¹

Bu meyanda zikredilmesi lazım gelen bir diğer edebî eser de Devletşah'ın 1487'de tamamladığı ve Ali Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği Tezkiretü's-Şu'arâ'dır. İranlı şairler hakkında malumat ihtiva eden bu eser bir mukaddime, yedi tabaka ve bir hâtimeden mürekkeptir. Eserde 143 tane İranlı şairin hal tercümesi ile örnek şiirleri yer alır.¹³² Müellifin eseri yalnız edebî bakımdan değil aynı zamanda tarihî açıdan da ehemmiyete haizdir. Bahis mevzu şairlerin hamilerinden de bahsetmesi siyasi ve sosyal tarih meselelerine dair bilgiler vermesi bu cümledendir. Çalışmada bu eserden şairlerden bahsederken faydalanılmıştır. Eserin el yazması nüshasından başka neşri de kullanılmıştır.

Ali Şîr Nevâî'nin h. 897'de (491-1492) yazdığı Mecâlisü'n-nefâis Türkçe olarak yazılan ilk şairler tezkiresidir. Nevâî ve Devletşah gibi isimlerin tezkirelerini örnek alarak kaleme aldığı bu eserini sekiz kısma ayırarak bunların her birini "meclis" olarak adlandırmış son meclisi de Hüseyin Baykara'ya ayırmıştır. Eser 451 şairin hal tercümesi

¹²⁹ Mevlânâ Celâleddîn-i Belhî, *Fîhi Mâ Fih*, (Tsh. Bedüzzamân Fûrûzanfer), Tahran 1330.

¹³⁰ Tahsin Yazıcı, "Şübûbü'l-Elbâb", *DİA*, C. XXVII., Ankara 2003, s. 241-242.

¹³¹ Avfi, a.g.e.,

¹³² Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, C. IX., İstanbul 1994, s. 244.

ve örnek şiirlerinden müteşekkil olup bu şiirlerinin umumiyetle Farsça yazıldığı görülmektedir.¹³³ Eserden Devletşah'ın tezkiresinde olduğu gibi çalışmada geçen şairlerden bahsederken istifade edilmiştir.¹³⁴

Molla Câmi'nin kaleme aldığı Nefahâtü'l-üns de bu tür arasında bahsedilmesi gereken önemli bir eserdir. Kadın ve erkek önemli sûfîlerin hayatlarını ve tasavvufî terimlerin izahını içeren¹³⁵ bu eserden çalışmanın ilgili bölümlerinde istifade edilmiş bilhassa çalışmada geçen tasavvuf ehli ve ilgili dönemlerde yaşamış olan büyük din adamlarının izahı hususunda esere sık sık başvurulmuştur.¹³⁶

Ahmet Eflâkî'nin Menâkıbü'l-ârifin adlı eseri menakıbname türünde olsa da ihtiva ettiği edebî unsurları ile bu yönüyle de temayüz eder. Eserden Sultan Celâleddin ve Sultan Alâeddin münasebetlerini incelerken istifade edilmiştir. Aynı zamanda Yassı Çimen savaşından önce Sultan Alâeddin'e galibiyetin müjdelendiğine dair menkıbe de açıklamalı dipnotta gösterilmiştir.¹³⁷

B. Araştırmalar

Türkiye'de ve harici ülkelerde Hârezmşahlar ve Moğollar arasındaki münasebet devamında Hârezmşahlar'ın inkırazına dair bir çalışma yapılmamış; lakin gerek Hârezmşahlar gerekse Moğollar hakkında telif tetkik eserler kaleme alınmıştır. Mezkûr eserlerde bazen çok muhtasar bazen de biraz tafsilata girerek Hârezmşahlar-Moğol

¹³³ Günay Kut, "Ali Şîr Nevâî", *DİA.*, C. II., İstanbul 1982, s. 451-452.

¹³⁴ Mir Nizamüddin Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, (Ali Asgar Hikmet), Tahran 1323.

¹³⁵ Ömer Okumuş, "Abdurrahman Câmi", *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 97.

¹³⁶ Mevlânâ Abdurrahman b. Ahmed Câmi, *Nefehâtü'l-Üns Hazerati'l-Kuds*, (Tsh. Mehdî Tevhîdîpûr), Tahran 1337.

¹³⁷ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, (Çev. Tahsin Yazıcı), C. I., İstanbul 1989.

münasebetlerinden bahsedilmiştir. Bu minvalde ilk zikredilecek eser İbrahim Kafesoğlu'nun Hârezmşahlar Devleti Tarihi'dir. Hârezmşahlar'ın kuruluş yıllarından başlayarak 1221 yılına gelen hadiseleri ihtiva eden siyasi tarih niteliğindeki eser çalışmada istifade edilen telif eserler arasında ilk sıralarda zikredilmesi lazım gelir. Gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında Hârezmşahlar ile ilgili yapılan kapsamlı çalışmalar bulunmaması hasebiyle eser oldukça kıymetlidir. Çalışmada bilhassa Sultan Muhammed dönemi ile ilgili verdiği bilgilerden faydalanılmıştır.¹³⁸ Nitekim Sultan Muhammed devri ile ilgili en detaylı malumatın Kafesoğlu'nda mevcut olduğu söylenebilir. İbrahim Kafesoğlu Sultan Celâleddin devrini on yıllık macera hayatı olarak telakki eder ve bu devirde devletin mukadderatında tesirli bir unsurun olmadığı iddiasıyla Sultan Celâleddin zamanını esere dâhil etmez. Bu sebeptendir ki çalışmanın sınırlarını tayin ederken devletin yıkılış sürecini konuya dâhil etmenin büyük bir eksiği kapatacağı ümit edilmiştir.

Çalışmada başvuru araştırma eserlerden bir diğeri de Aydın Taneri'nin kaleminden çıkan Celâlî'd-dîn Hârizmşah ve Zamanı adlı eseridir.¹³⁹ Taneri Sultan Celâleddin zamanının şimdiye kadar tafsilatlı bir biçimde incelenmediği gerekçesi ile bu eseri kaleme almış ve Sultan Celâleddin'in siyasi ve askerî faaliyetlerini, o zamandaki devlet teşkilatını kaynaklara dayanarak yazmıştır. Taneri'nin bu eseri bilhassa Sultan Celâleddin zamanında çağdaş devletler ile cereyan eden münasebetler konusunda fayda sağlar.

Rus Türkolog ve şarkiyatçı olarak temayüz eden Barthold'un kaleme aldığı Moğol İstilâsına Kadar Türkistan adlı çalışma Mengü Han zamanına kadar Moğolların idari, iktisadi ve içtimai yapılarını kaynaklara dayanarak anlattığı fevkalade önemli bir eserdir. Bilhassa Mâverâünnehir'in tarihî coğrafyasını anlattığı bölüm bu alandaki çalışmalar için

¹³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 2000.

¹³⁹ Taneri, a.g.e.,

başlangıç noktası mahiyeti arz eder. Beş bölümden mürekkep olan eserin Hârezmşahlar ve Moğollar ile ilgili meselelere tayin edilen üçüncü ve dördüncü bölümlerinden çalışma için toplu malumatı ihtiva etmesi hasebiyle ziyadesiyle istifade edilmiştir.¹⁴⁰

Osman Turan'ın Selçuklular Zamanında Türkiye¹⁴¹ de zikredilmesi gereken bir diğer telif eseridir. Bu eser çalışmanın başlığı ile doğrudan ilgili olmamasına rağmen Sultan Celâleddin ile Sultan Alâeddin arasındaki münasebetleri tetkik ederken yararlanılmıştır. Osman Turan'ın bir başka çalışması olan Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar resmî ve hususi belgeleri ihtiva eden bir mecmua olarak bu alandaki büyük eksikliği doldurur. Eser Sultan Celâleddin ile Sultan Alâeddin'in arasındaki mektup teatisini en başından itibaren takip edebilme imkânı sunması hasebiyle zikredilmesi lazım gelir.¹⁴²

Hârezmşahlar ve Moğol çalışmalarının en yoğun olarak yapıldığı coğrafyalardan biri de İran'dır. Moğol istilasının İran topraklarında yarattığı tahribatin bu topraklarda yetişen âlimler tarafından görmezden gelinmeyeceğini tahmin etmek zor değildir. Bu meyanda zikredilmesi lazım gelen ilk eser Abbas İkbâl Âştiyânî'nin kaleme aldığı Târih-i Mogol ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i Devlet-i Timûrî'dir.¹⁴³ Eserine Orta Asya'nın coğrafi durumlarını anlatarak başlayan tarihçi burada tarihî coğrafyaya dair önemli bilgiler verir. Daha sonra Türk ve Moğol toplulukları Moğol istilasından önce İslam

¹⁴⁰ Barthold, a.g.e.,

¹⁴¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005.

¹⁴² Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.

¹⁴³ Abbas İkbâl Âştiyânî, *Târih-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i Devlet-i Timûrî*, Tahran 1388. Ayrıca; Abbâs İkbâl Âştiyânî, *Târih-i Mogul*, Tahran 1388.

dünyasının durumları, Cengiz Han'ın zuhuru, Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin başlaması, Moğolların bu ülkeye saldırıları, Hârezm ve Mâverâünnehir şehirlerin sükûtu, Sultan Celâleddin'in zuhuru ve Moğollar ile mücadelesi ve Ögedey Han'ın saltanatı gibi konularında devrin ana kaynaklarına dayanarak ayrıntılı bilgi verir. Eser başlangıçta yalnız Moğol tarihi ile ilgili bilgilerin sıralanması gibi gözükse de muhtevaya bakıldığında Hârezmşahlar tarihinin kırılma noktalarını işaret eden başlıkların ve bu döneme ait orijinal tespitlerin olduğu görülür. Âştîyânî'nin eseri İran topraklarında Moğolların beraberinde Hârezmşahlar hakkında bu zamana kadar yazılmış en kapsamlı ve nitelikli araştırma eser olarak temayüz etmesi sebebiyle çalışmanın bütün bölümlerinde kullanılmıştır.

Yine İran topraklarında Moğollar ile ilgili yazılan eserlerden bir diğeri de Şîrîn Beyânî'nin çalışması olan *Dîn ü Devlet der Îrân Ahd-i Mogul*'dur.¹⁴⁴ Üç cilt halinde hazırlanan bu eserin birinci cildi Hârezmşahlar'ın diğer devletler ile münasebeti, Moğol istilasının bu topraklara yönelmesi, Sultan Celâleddin zamanında izlenen politikalar gibi meseleleri ihtiva etmesi bakımından çalışma için önemlidir. Beyânî'nin bir diğer eseri olan *Mogulan ve Hükümet-i İlhani der İran*¹⁴⁵ da daha önceki çalışmasında yer almayan malumatı içermesi bakımından kayda değerdir.

İran coğrafyasında Hârezmşahlar tarihi üzerine yazılan bir başka eser Doktor Allahyar Khal'atbari ile Mahbube Şerefi'nin kaleminden çıkan *Târîh-i Hârezmşahîyan*'dır.¹⁴⁶ Eser Hârezm'in tarihî coğrafyasını anlatan bölüm ile başlar. Bu bölümde kadim zamanlardan itibaren Hârezm'in sahip olduğu ticari statü, Anuş Teginoğullarından önce bölgeye hâkim olan diğer hanedanlar zikredilirken buna

¹⁴⁴ Şîrîn Beyânî, *Dîn ü Devlet der Îrân Ahd-i Mogul*, C. I., Tahran 1389.

¹⁴⁵ Şîrîn Beyânî, *Mogulan ve Hükümet-i İlhani der İran*, Tahran 1393.

¹⁴⁶ Allahyar Khal'atbari-Mahbube Şerefi, *Târîh-i Hârezmşahîyan*, Tahran 1394.

müteakip bölümlerde Sultan Muhammed zamanı ve Halife Nâsır'ın siyasi ve içtimai şahsiyeti, Hârezmşahlar'ın diğer devletlerle kurduğu ilişkiler, Moğolların İslam topraklarına saldırıları ve bunun sebepleri, Hârezmşahlar'ın yıkılış saikleri gibi konular anlatılmıştır. Hârezmşahlar'ın siyasi, idari, içtimai ve iktisadi ahvali hakkında toplu malumatı ihtiva etmesi bakımından çalışmada faydalanılmıştır.

Hârezmşahlar tarihi ile ilgili bir başka eser de bu alanda önemli çalışmaları bulunan Ziya Bunyatov tarafından kaleme alınmıştır. Son Hârezmşahlar olan Anuş Teginoğulları hanedanlığını kuruluşundan yıkılışına kadar anlatan eser önemli bir siyasi tarih çalışmasıdır.¹⁴⁷ Eserin kaynakları umumiyetle tetkik eserlerden mürekkep olsa da yurtdışında Hârezmşahlar ile ilgili yapılan ender çalışmalardan biri olması hasebiyle dikkate şayandır. Eser Hârezmşahlar hanedanlığının kökeni, devletin kuruluşu, inkişafı, Hârezmşahlar'ın askerî organizasyonu, şehirleri ve köyleri, Hârezmşahlar zamanında para basımı ve sirkülasyonu, devletin kültürel ahvali, yıkılışı ile sürgündeki Hârezmlilerin ahvali başlıkları altında ikmal edilmiştir. Mezkûr eser İbrahim Kafesoğlu'nun çalışması gibi devletin kuruluşundan başlamakla birlikte ondan farklı olarak yıkılışı da dahil eder. Bu sebeptendir ki çalışmanın zaman sınırlamasına daha uygunluk gösterir.

¹⁴⁷ Bunyatov, a.g.e.,

Çalışmada bunlardan başka Ghulam Rabbani Aziz ¹⁴⁸, Abbas Perviz ¹⁴⁹, Afâf Seyyid Sabra ¹⁵⁰, İsmail Hasanzâde ¹⁵¹, Guy Le Strange ¹⁵², Saunders ¹⁵³, Barkhausen ¹⁵⁴, Rene Grousset ¹⁵⁵, Jean Paul Roux ¹⁵⁶, Leo De Hartog ¹⁵⁷, Zeki Velidi Togan, Mehmet

¹⁴⁸ Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazmshahs*, Karachi 1978.

¹⁴⁹ Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran 1351.

¹⁵⁰ Afâf Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Hârizmiyye*, Kahire 1407.

¹⁵¹ İsmail Hasanzâde, *Târîh-i Îrân der Ahd-i Hârezmşahîyan*, Tahran 1392.

¹⁵² Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, (Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), İstanbul 2015.

¹⁵³ J. J. Saunders, *Târîh-i Futûhât-e Mogul*, (Trc. Ebu'l-Kasım Hâlet), Tahran 1390.

¹⁵⁴ Joachim Barkhausen, *İmperatûrî Zerd Çengîz Han ve Ferzendâneş*, (Trc. Erdeşîr Nîkpûr), Tahran 1346.

¹⁵⁵ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (Çev. Halil İnacık), Ankara 2011.

¹⁵⁶ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ayşe Bereket), İstanbul 2001.

¹⁵⁷ Leo De Hartog, *Cengiz Han*, (Çev. Serkan Uzun), Ankara 2003.

Fuad Köprülü, Necip Âsım Yazıksız¹⁵⁸, Fahrettin Kırzioğlu¹⁵⁹, Mehmet Ali Çakmak, vd., araştırma eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca çalışma sahası ile ilgili DİA'nın, İA'nın, Encyclopaedia of Islam'ın, Encyclopaedia Iranica'nın, Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî'nin Hârezmşahlar ve Moğollar ile ilgili maddeleri bunun yanı sıra Türkler Ansiklopedisi ve Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi'nin konu ile alakalı bölümleri çalışma için faydalı olmuştur.

¹⁵⁸ Meşrutiyet döneminin en önemli isimlerinden biri olan Necip Âsım kendi döneminde yaptığı icraatlar ile Türk tarihine ve diline fevkalade katkılar sağlamış büyük bir âlimdir. Türkoloji alanında yaptığı çalışmaların sınırlarının Türkiye dışına taşınması ve takdir edilmesi bu meyandadır. Türk tarihi ve dili için önemli sayılacak eserlerin tercümesi üzerinde çalışması ve bu alanlarda büyük boşlukları dolduran teşebbüslerde bulunması Necip Âsım'ın eserlerini bu çalışma için daha anlamlı kılmaktadır. Çalışmanın ana kaynaklarından biri olan Nesevî'nin Sultan Celâleddin adına yazdığı eserini de tercüme ederek ilim âlemine kazandırması sonraki çalışmalar için çok önemli bir teşebbüs olmuştur. Necip Âsım'ın bu çevirisi her ne kadar akademik camia tarafından kusurlu olduğu gerekçesiyle tenkide uğradıysa da bu zahmetli işe tevessül etmesi dahi teşekkür için kâfi bir sebeptir. Bu minvalde zikredilmesi lazım gelen diğer iki isim Zeki Velidi Togan ve Mehmet Fuad Köprülü'dür. Türk tarihi ve diline büyük hizmetlerde bulunan mezkûr âlimlerin eserleri ve savundukları tezleri çalışma için çok faydalı olmuştur.

¹⁵⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992.

GİRİŞ

Hârezm'in Tarihî Coğrafyası

Tarih boyunca Orta Asya ve İran'ın siyasi meselelerinde önemli bir rol oynayan, iktisadi ve askerî açıdan da oldukça ehemmiyete haiz Hârezm, ¹⁶⁰ (خوارزم) ¹⁶¹ Ceyhun

¹⁶⁰ Kaynaklar arasında Hârezm (خوارزم) isminin etimolojisi hususunda ihtilaflar görülür. Farsça “hâr” خوار ve “rezm” رزم kelimelerinden mürekkep olan Hârezm adının verilişi Müslüman coğrafyacı Yâkut Hamevî'ye göre şöyle olmuştur: “Eski padişahlardan biri kendi ülkesinde yaşayan ve onun hizmetinde bulunan 400 kişilik bir güruha öfkeleni ve onların bayındır olmayan uzak bir yere sürülmesini emretti. Padişahın emri veçhile bayındır bir yerden 100 fersah uzaklıkta kâin ve bölgede bu özelliklere sahip “Kâs”tan başka bir şehir olmadığı için bu 400 kişiyi buraya getirip bıraktılar ve sonra geri döndüler. Bir müddet geçtikten sonra padişah sürgün edilenlerin ahvalini merak etti ve gidilip bakılması ne halde olduklarının öğrenilmesi için bir grubu Kâs'a gönderdi. Bu göreve memur edilen kimseler gidip baktıklarında onların kendileri için evler yaptıklarını, balık avlayarak geçindiklerini ve çevrelerinde çok fazla odun olduğunu gördüler bu durumu sorduklarında “et ve oduna sahibiz. Onu bunun ile pişirip yiyoruz” dediler. Sonra onlar padişahın yanına döndüler ve ona haber verdiler. Bunun üzerine padişah oraya Hârezm adını verdi; zira onların dilinde et “hâr” ve odun da “rezm” idi. İkisinin birleşmesinden oluşan Hârrezm خوارزم kelimesinin tekrarı zor olduğu için sonundaki “را” ekini atıp Hârezm dediler”. Hamevî, C. II., s. 319; Ahmed Rencber, *Bozorg-i Horasan*, Tahran 1363, s. 125-128; Zeki Velidi Togan, *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, İstanbul 1951, s. 9. İbn Fazlân'a göre ise oldukça soğuk bir iklimi olan bu bölgenin ahalisine Allah odun konusunda cömert davranarak ziyadesiyle odun vermiştir. *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, (Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 31. Bunlardan başka Hârezm isminin menşei bir destan ile de ilişkili görülür. Bu destana göre Keyhüsrev ve Afrasyab'ın oğlu burada savaştılar ve savaş neticesinde Keyhüsrev düşmanına galebe çaldı. Destana ilgi ile bazıları “hâr”ın (Peh.) kolay, zahmetsiz iş ve “rezm”in savaş

manasına geldiğini; bu minvalde Keyhüsrev'in onun askerlerini zahmetsiz ve kolaylıkla yok ettiği için buranın kolay ve kan dökülmeksizin bir savaşa atfen “hârezm” olduğunu söylediler. Bu kelime de zamanla Hârezm'e dönüştü. Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 5-6. Bir diğer görüşe göre mezkûr kelimedeki “zmi” modern Farsça'da toprak, yer “khwar” ise alçak manasındadır; bu doğrultuda Hârezm adı “alçak bölge” olabilir. Bunun yanı sıra Hârezm'i Farsça güneş manasındaki “hûrşîd” (خورشید) ile ilişkilendirerek buranın yükselen güneşin ülkesi manasına geldiğini söyleyenler de vardır. Bir kısmı da Hârezm'i Farsça yemek anlamındaki “horden”e (خوردن) bağlayarak buranın verimli topraklar manasına geldiğini ileri sürmektedir. C. E. Bosworth, “Khwarazm”, *EL²*, C. IV., Leiden 1997, s. 1061. Muhtelif görüşler için ayrıca bkz; Abdülkerim Özaydın, “Hârizm”, *DİA*., C. XVI., İstanbul 1997, s. 217.

¹⁶¹ Hârezm kelimesinin telaffuzunda Farsça gramer kurallarının geçerli olduğu görülür. Buna göre “bir sesli veya sessiz göstermeyen, öncesinde “خ” sonrasında da “ا” ya da “ی” harfi bulunan ve okunmayan “و” harfine **vâv-ı ma'dûle** denir. Nimet Yıldırım, *Farsça Dilbilgisi*, Erzurum 2010, s. 13. Bu gramer kuralı için ayrıca bkz; Nazif Şahinoğlu, *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*, İstanbul 1997, s. 10, 14; Ahmed Ateş Avdülvehhâb Tarzî, *Farsça Grameri*, İstanbul 1976, s. 7; İsmail Bangi, *Farsça Dil Bilgisi (Grameri)*, Ankara 1972, s. 14. Farsça خواستن (istemek), خواهر (kız kardeş), خویش (kendi, kendisi), خواهب (uyku) gibi kelimeler bu gramer kuralı cümlesindedir. Ziya Şükün bu kelimeyi Huvârzem olarak okur. Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*, İstanbul 1944, s. 815.

nehirinin ¹⁶² (Amuderya) aşağı mecrasında Aral Gölü'nün güneyindeki toprakları ihtiva eden coğrafyaya ve burada yaşayan halka verilen addır. ¹⁶³ Müslüman tarihçiler ve coğrafyacılar bazıları Hârezm'i Türkistan'dan, doğudaki Mâverâünnehir'den ve güneydeki Horasan'dan müstakil bir coğrafya olarak tarif etmişlerdir. ¹⁶⁴ Hârezm'in Orta

¹⁶² Muhammed b. Necib Bekran nehirde Hârezm-i Ceyhun olarak bahseder ve nehir hakkında şu malumatı verir: "Arapça sözlükte Ceyhun özel bir nehir adıdır ama halk büyük nehirlerle Ceyhun der. Ceyhun'dan büyük bir su yolu Kâs şehri tarafına gider buraya Gâvhâre derler". Muhammed b. Necib Bekran, a.g.e., s. 48-49.

¹⁶³ Bölge hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Everett K. Rowsan, "Khwarazm", *Encyclopedia of Arabic Literature*, C. II., London 1998, s. 449-450; Rhoads Murphey, "Khwarazm", *Encyclopedia of Asian History*, C. II., New York 1988, s. 307; Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İA.*, C. V/I., İstanbul 1950, s. 240-257; Le Strange, a.g.e., s. 538-554.

¹⁶⁴ İstahrî Hârezm'i Horasan'dan ayrı bir ülkenin adı olarak kaydeder. İstahrî, a.g.e., s. 235; Makdisî, a.g.e., s. 412-419. Ebü'l-Fidâ'ya göre de Hârezm, Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı bir iklimin adı olup buranın etrafı çöller ile çevrilidir. Hârezm'in batı sınırında birkaç Türk şehri, güney sınırında Horasan, doğu sınırında Mâverâünnehir şehirleri ve kuzey sınırında da Türk şehirleri kâindir. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 551. İbn Havkal ve Hâfız-ı Ebrû da Hârezm'i Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı kabul etmişlerdir. Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Trc. Câfer Şiâr), Tahran 1345, s. 206-207; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014, s. 360; Hâfız-ı Ebrû, a.g.e., s. 3-4. "Bugünkü Özbekistan'ın kuzeyinde Ceyhun ırmağı deltasında yer alan Hârezm, zaman zaman civar bozkırı ve çölü kendi siyasal ve kültürel etsiki altına aldı. Volga'ya, Buhara'ya ve Kuzey İran'a kervan yollarıyla bağlanmasına rağmen, en yakın yerleşik komşuları Horasan'dan ve Mâverâünnehir'den bozkırla ve çöllerle ayrılmaktaydı; bu yüzden farklı kimliğini kormuştu. Bu kimlik, eski Hârezmşah

Çağ'da çok sayıda şehir ve kasabası ¹⁶⁵ bulunmakla birlikte Ceyhun'un sağ tarafında kâin bir zamanlar antik payitaht olan Kâs (Kât) ¹⁶⁶ ile sol yanında bulunan ikinci payitaht

unvanının, özel giysilerin, arabaların ve kırsal yerleşim örüntülerinin kullanılmasında, hem İslam öncesinde hem de İslam döneminde resmi olmasa da fiili bağımsızlık geleneğinde kendini gösterdi. Bu gelenek, Hârezm'in Kıpçak bozkırına yakınlığı ve kalabalık göçebe nüfusuyla birlikte, Hârezm'i Selçuklulara bağlı en tehlikeli bölge yapmaktaydı". Michal Biran, *Cengiz Han*, (Trc. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul 2019, s. 37-38.

¹⁶⁵ Hârezm'e tabi olan şehir ve kasabaların sayısının 83'ü geçmediği bilgisine dair bkz; Murtaza b. Dâî Hasan Râzî, *Tebşiratu'l-Avâm fî Ma'rifeti Mekâlâti'l-Enâm*, (Tsh. Abbas İkbâl), Tahran 1364, s. 91.

¹⁶⁶ Hârezm'in antik payitahtı hakkında İbn Havkal şunları söylemektedir: "Hârezm'in merkezine Kâr-derhâş denirdi ki şimdi harabedir. Kât'ın şehirle beraber kuhendizi de vardı. Lakin nehir hem şehri hem de kuhendizi ve arkasındaki camiye yıkmıştı". İbn Havkal, 2014, s. 360-361. Muhammed b. Necib Bekran Kâs şehrinden Hârezm'in kadim kasabası olarak bahsetmekle birlikte çöl yoluyla Buhara'dan Kâs'a kadar dokuz menzil olduğunu ancak Amu yoluyla gidilirse 12 menzil olduğunu söyler. Muhammed b. Necib Bekran, a.g.e., s. 16. XIV. yüzyılda bu toprakları ziyaret eden İbn Battûta Hârezm'den Buhara'ya giderken güzergâhı üzerinde bulunan Kât şehrine uğramış ve burayı küçük; lakin şirin bir şehir olarak tarif etmiştir. İbn Battûta, a.g.e., s. 349-350. "Kâj (Kâs), Hârezm'in kasabasıdır. Türkistan-ı Gûz'un kapısıdır. Burası Türkistan Mâverâünnehir ve Türklerin otağıdır. Tüccarların yeridir". *Hudûdü'l-Âlem*, s. 122; Minorsky, a.g.e., s. 78. "Şehir Amuderya'nın X. yüzyılın erken döneminde bu mevkide genişliği iki fersah olan taşkınyla kısmen tahrip oldu. Kuhendiz'in olduğu yerde bir hapisane ayrıca Hârezmşah olarak bilinen yerel reisin sarayı da mevcuttu. Çarşılar zengindi ve her türlü emtiayla

Gürgenç (Cürcâniye) ziyadesiyle tarihî ehemmiyete haizdir.¹⁶⁷ Bunlardan başka Moğol istilasından sonra buranın merkezi haline gelen Hive ile Hârezm'in ilk şehri Tahiriyye, en güneyinde yer alan Dergân, Nevkefâğ, Cigerbend, Sedver (Sedûr), Hezâresb, Kerderân Hâs, Gâvhâre, Zerdûh, Zemahşer, Erdehîve, Vâyhân, Kerder, Zerdûh, Çağmîn, Hâmcerd, Gerdmân, Berâtigin, Ertehuşmisen, Nûzvâr, Derhâs, Gît ve Medminiye Hârezm'in diğer yerleşim yerleri arasında sayılır.¹⁶⁸

güzelce tedarikliydi ve yerleşmenin mimarları yapılarının inşasında maharetli olduklarından, Kâs görünüşte ihtişamlı bir şehirdi. Lakin Amuderya'nın taşkınları sebebiyle X. yüzyılın sona ermesinden kısa süre sonra Hârezm'in başkenti olma özelliğini hızla kaybetmiş gözüktür ve nihayet ikinci derecede bir kasaba durumuna düşmüştür". Le Strange, a.g.e., s. 538-539. Bu şehrin şimdiki Şah Abbas-ı Velî olarak tesmiye edilen kasabanın yerinde bulunduğu bilgisine dair bkz; Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 60; Barthold, a.g.e., s. 157.

¹⁶⁷ Ceyhun nehrinin sağ tarafı geçmişi göz önünde bulundurulduğunda soldan daha kadim ve gelişmiş olduğu tarihî hakikat olarak ortaya çıkar. Bu manada Hârezm'in antik başşehri olan Kâs'ın Ceyhun'un diğer tarafındaki şehirlerden daha önde olduğu muhakkaktır. Ancak zamanla sahranın Hârezm içine doğru ilerlemesi ve sel yatağının genişlemesi neticesinde nehrin sağ tarafı (doğu) ziyadesiyle harap oldu. Öyle ki Ceyhun'dan taşan sular Kâs şehrinin kalesi ve şehrin kapılarını tahrip etti bu durum ise nehrin sol kısmının (batı) canlanmasını sağladı. Başşehrin Kâs'dan Gürgenç'e intikali de nehrin sol kısmının canlanmasına vesile olan bir diğer husus olarak görülür. Aslında bu nevi tahribatların coğrafi bir mecburiyet yaratarak Hârezm'in siyasi, idari ve içtimai gelişiminin bir diğer bölgede devam etmesine zemin hazırladığını söylemek pek tabidir.

¹⁶⁸ Hasanzâde, a.g.e., s. 25; İbn Havkal, 2014, s. 360; Barthold, a.g.e., s. 153-156; Özeydin, a.g.m., s. 217.

Kırgız bozkırları ile Kızılıkum çölünü sağında, Üstyurt düzlüğü ile Karakum ölllerini solunda bırakarak Aral gölüne doğru bir yelpaze şeklinde açılan ¹⁶⁹ Ceyhun, Hârezm'in elverişsiz coğrafyasını iktisadi açıdan beslemekle ¹⁷⁰ birlikte bölgeyi halk ve Hârezmşahlar için aktif bir ticaret merkezi haline getiren bir nimet mahiyetindedir. Öyle ki nehir tarafından sulanan arazi tarıma elverişli hale gelmekle bölge halkının geçim kaynağı olma keyfiyeti arz ediyor aynı zamanda nehrin delta kısmında mevcut olan muhtelif balıklarla balıkçılık da halka kazanç sağlıyor hatta bu balıklar diğer bölgelere ihraç ediliyordu.¹⁷¹ Bunun yanı sıra Hârezm önemli bir ticaret merkezi olma keyfiyetine sahiptir. Nitekim Ceyhun'a yakınlığı ve kervanların yolu ¹⁷² üzerinde bulunması

¹⁶⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 30-31.

¹⁷⁰ Hârezm'in iktisadi canlılığı İslam'ın ilk devirlerinde vergi miktarından tahmin edilebilir. Hicri 221 yılında Abdullah b. Tahir Hârezm'in vergisini 38 milyon dirhem olarak almıştı Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, (Trc. Hüseyin Karaçanlı), Tahran 1370, s. 139-141. İbn Hurdâzbih Hârezm'in vergisini 489.000 Hârezm dirhemi olarak yazar. İbn Hurdâzbih, *Mesâlik ve 'l-Memâlik*, (Trc. Said Hakrend), Tahran 1371, s. 30-33; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 45.

¹⁷¹ Ahmed b. Ömer b. Rüste, *A'lâku'n-Nefise*, (Trc. Hüseyin Karaçanlı), Tahran 1365, s. 104. Ayrıca bkz; İranpor Cozni, "Amuderya", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. II., Tahran 1368, s. 220; Kafesoğlu, a.g.e., s. 31.

¹⁷² Hârezm'de kurak bölge arasında altı önemli cadde tespit edilmiştir ki bunlardan dördü ticari ve askerî açıdan ziyadesiyle nasiplenmiştir. Bu caddelerden bir kısmı İpek Yolu'ndan ayrılıp Hârezm'e ulaşan şubeleridir. Bunlardan ilki Merv caddesi olup Gürgenç'e uzunluğu takribi 12 menzildir. Buhara caddesi Gürgenç'e uzunluğu takribi 12 menzildir. Buhara caddesi Kâs'a uzunluğu sekiz menzildir. Nîşâbur caddesi-Bistâm, Gürgenç'e uzunluğu takribi 14 menzildir. Türkistan yolu ki post ticareti ehemmiyeti

hasebiyle bu topraklarda ticari faaliyetler oldukça gelişmiş ve burası muhtelif milletler için cazibe merkezi haline gelmiştir. Hârezm, Asya ülkelerinden Deşt-i Sibirya, Hindistan, İran ve Çin'i Avrupa'daki Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında yer alıyordu. Muhtelif memleketlerin ticaret kervanları bu noktada karşılaşmış ve sahip oldukları çeşitli emtiaları ticaret merkezine ve aktif pazarlara taşımışlardır. Bu manada Hârezm tüccarlarının “Müsürman” adı altında Asya'nın diğer tüccarları arasından temayüz ettiği ve onların faaliyet alanlarının uzak memleketleri de ihtiva ettiği gerçeği ortaya çıkar.¹⁷³ Nitekim onlar Kuzey ve Doğu Avrupa'nın ticaretine hâkim olmak suretiyle bu bölgeden getirdikleri eşyaları Hârezm pazarlarında satıyorlardı. Mezkûr bölgelerden ithal ettikleri emtialar arasında bal, mum, amber, deri, samur ve tilki kürkü, balık dişi, tutkal, kumaşlar ve ipekler savunmada kullandıkları yay, zırh ve kılıçlar öne çıkıyordu.¹⁷⁴ İhraç ettikleri ürünler arasında ise elbiseler, pamuklu ve yünlü giysiler, hububat, deri, kürk¹⁷⁵, kılıç, halifenin sarayına kadar

nispetle post caddesi olarak adlandırmıştır. İtil caddesi olup bu yol Karadeniz, Akdeniz ve Kafkasya'ya ulaşıyordu. Hasanzâde, a.g.e., s. 27.

¹⁷³ Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 9; Kafesoğlu, a.g.e., s. 31.

¹⁷⁴ Bunlar için bkz; İbn Fakih, a.g.e., s. 179; İbn Havkal, a.g.e., s. 210; İstahrî, a.g.e., s. 238-239; Richard N. Frye, *Asr-ı Zerrîn Ferheng-i İran*, (Trc. Mesud Recebnîyâ), Tahran 1358, s. 45.

¹⁷⁵ Mesûdî Hârezm'in çeşitli ticari emtiaları ile Hazar denizinde hareket eden ve Hazar ile Hârezm'in arasında kâin büyük Türk toprağı Bertâs diyarından en çok rağbet edilen ve en pahalı olan siyah tilki derisi taşıyan büyük gemilerden bahseder. İ'râbî olarak adlandırılan bu kürkler kıymetli olup siyah tilki derisinden hazırlanır İranlılar onu giymek ile iftihar ederler. Bu kürk Slav, Endülüs, Avrupa ve Mağrip diyarına kadar ihraç edilirdi. Mesûdî, a.g.e., s. 60.

gönderilen kavun ve çeşitli yiyecek ve meyveler vardı. Bundan başka Hârezm'in kazanç kapılarından bir diğeri de köle ticaretiydi. Coğrafyacı ve tarihçilerin verdiği bilgiye göre onlar Türklerden satın aldıkları veyahut çaldıkları köleleri eğitiyor bilahare İslam memleketlerine götürüyorlardı.¹⁷⁶ Hârezm coğrafyasında gelişen bu tür ticari faaliyetlerin hem bölge için hem de ahalisi için büyük avantajlar sağladığı ve bölgenin gelişimini hızlandırdığı tarihî realite ise de coğrafyanın sağladığı bu avantajların Hârezm'i açık bir tehdit haline getirdiği de pek tabiidir. Nitekim Hârezm'in kadim zamanlardan itibaren bayındır, zengin ve bereketli bir coğrafya niteliği taşıması bilhassa hırslı ve göçebe kavimlerin nazar-ı dikkatini celbetmiş bu coğrafyaya yönelik hücumlarında mütearrızlar için meşru bir zemin hazırlamıştır. Gerçekten Moğolları bu coğrafyaya çeken sebeplerden birinin de Hârezm'in zenginlikleri, zirai canlılığı ve ticari statüsü olması bu cümledendir.

Hârezm'in mezkûr üstünlükleri istilacıların coğrafyaya karşı taarruzlarını hızlandırmasına zemin hazırlasa da jeopolitik konumu savunmayı kolaylaştıracak yapıya haizdi. Bilhassa Ceyhun nehrinin bölgeye yakınlığı düşman kuvvetleri üzerinde caydırıcı bir rol oynamış savunma hususunda temayüz ederek Hârezm bölgesine bir avantaj sağlamıştır. Gürgeç'in nehrin kıyısında bulunması Hârezmşah sultanlarının hemen hepsi tarafından askerî bir avantaj olarak telakki ve tatbik edilmiştir. Nitekim nehir ileriye geçişi engellediği gibi büyük kanallar ve su yolları ile Hârezm sahasını düşman kuvvetlerin istilalarından masun kılmıştır.¹⁷⁷ Lüzum görüldüğü takdirde bentler açılarak düşman

¹⁷⁶ İstahrî, a.g.e., s. 210; Le Strange, a.g.e., s. 553-554. Mâverâünnehir'de birkaç tane önemli köle pazarı vardı ki onların en önemlisi Buhara ve Semerkand idi. Hârezm, Taraz ve Bedehşan köle ticaretine sahip pazarlar arasında idi. Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 30.

¹⁷⁷ Hârezm'in etrafındaki çöller ve tabii bir engel olan Ceyhun haricî düşmanlara karşısında bölgenin müdafaasını kolay hale getirmiştir. Ali Ekber Velâyeti, *İran ez*

kuvvetlerinin geçiş yolları sular altında bırakılmış¹⁷⁸ ve bu yolla müdafaa tedbirleri için zaman kazanılmıştır. *Böylece nehir ordunun bir neferi gibi stratejinin parçası haline geliyordu. Bu manada Ceyhun nehri Hârezm için coğrafyanın askerî bir unsur haline gelebileceğinin, ondan bir müdafî olarak istifade edilebileceğinin bu yolla sınır bölgelerinin düşman kuvvetlerin istilalarından masun kalabileceğinin doğal bir tezahürü mahiyetindedir.*¹⁷⁹

Hârezm’de Hârezmşahlara Kadar Umumi Siyasi Durum

Hemle-yi Mogol ta Pâyân-i Tîmuriyân, Tahran 1392, s. 223; Khal’atbari-Şerefi, a.g.e., s. 12.

¹⁷⁸ Nehrin bu özelliğİ Hârezm’i idare edenlerin kısa sürede istiklal elde etmelerini veyahut Sâmaniler, Gazneliler ve Selçuklu İmparatorluğu zamanlarında Hârezm’e vali olarak tayin edilenlerin, babadan oğula intikal eden hanedanlıklar kurmakta gecikmemelerini mümkün kılmıştır. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.II., Ankara 2011, s. 311; Kafesoğlu, a.g.e., s. 32.

¹⁷⁹ Ceyhun nehrinin askerî minvalde sağladığı avantaj zamanla iktisadi ve idari tesirlerinin önüne geçmiştir. Zira tarihin her noktasında olduğu gibi Hârezmşahlar zamanında da güvenlik, istilacı güçlere karşı bölgeyi müdafaa etme, mütearrızların tahakkümüne karşı mukavemet gösterme iktisadi, kültürel, idari gelişimden daha önde olmuştur. Hârezmli sultanların toprakların bütünlüğünü muhafaza etmek ve devlete haricî düşmanlardan gelebilecek olası saldırılara karşı güçlü bir savunma mekanizması geliştirebilmek için nehrin bu avantajından istifade etmesi ve adeta tabii barikat olan nehrin bu özelliğinin muhtelif zamanlarda muhtelif sultanlar tarafından fark edilmesi bu cümledendir. Meryem Doygun, “Hârizmşahlar Döneminde Tabii Müdafaa Unsuru Olarak Ceyhun Nehri”, 4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, İstanbul 2018, s. 479.

Hârezm coğrafi bir ad olarak kullanılmanın yanı sıra kadim zamanlardan itibaren burayı yöneten idarecilere verilen Hârezmşah unvanı için de belirleyici olmuştur.¹⁸⁰ Bu coğrafyada XIII. yüzyıla kadar Hârezmşah unvanıyla dört hanedanlığın hüküm sürdüğü bilinmektedir. Bu hanedanlığın ilki Afrigoğulları'dır (305-995).¹⁸¹ Sâ mânîler döneminde Ebü'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed'in Afrigoğullarının son temsilcisi olan Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed'i öldürmesiyle 995 yılında Afrigoğulları silsilesi Emîr Ebu Abbâs Me'mûn b. Muhammed'in eline geçti ve böylece Hârezm'de Me'mûnîler (995-1017) hanedanlığı dönemi başladı. Me'mûnîler Hârezmşah unvanı ile bölgede hüküm süren ikinci hanedanlıktır. Me'mûnîler hanedanlığın başşehrini Kâs'tan Gürgenç'e taşımak suretiyle burayı hükümetlerinin merkezi yaptılar ve Moğol istilasına kadar devletin payitahtı olarak kalacak olan şehrin ilk sahipleri oldular. Me'mûnîler'in kudrete ulaşması ile Gazneli Sultan Mahmud'un bölgedeki faaliyetleri aynı zamana tesadüf etti. Hârezm'de vuku bulan dâhilî karışıklıklar Sultan Mahmud'un askerî müdahalesini beraberinde getirdi ve burayı tasarruf altına aldıktan sonra Me'mûnîler hanedanlığının temsilcilerini esir olarak aldı. Sultan Mahmud'un bundan sonraki hamlesi Hâcib Altuntaş'ı Hârezmşah unvanı ile vali olarak bölgenin idaresine tayin etmek oldu (1017). Böylece Hârezm'de üçüncü hanedanlık olarak Altuntaşların hâkimiyeti tesis edilmiş oldu. Hârezm, Altuntaş'ın idaresi altında gayet iyi yönetilir iken onun ölümü (1032) ile yerine geçen oğlu Hârûn zamanında Gazneliler ile münasebetler menfi yönde seyretmeye başladı. Buna müteakip babasının yerine Gazneli saltanatının başına geçen Sultan Mesud Cend emîri olan Şah Melik'i hanedanlığı bertaraf etmesi maksadıyla Hârezm'e sevk etti.

¹⁸⁰ Reşîdüddin Vatvât, *Ebkârü'l-Efkâr*, İ.Ü. Ktp. Nr. F 424, vr. 1b.

¹⁸¹ Bîrûnî'nin kaydına göre Hârezm'de hâkimiyet elde eden ilk hanedanlık Siyavuş'un oğullarıdır. Ebü'r-Reyhân Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye Ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (Trc. Ekber Dâna Sireşt), Tahran 1352, s. 56-57.

Hârezm kuvvetleri Gaznelilerin karşısında mağlubiyete uğradı (1041) ve hanedanlığın son üyesi olan İsmâil de Selçuklulara iltica etti. Bu hadiseden iki yıl sonra Hârezm’de artık Selçukluların hâkimiyeti başladı; zira Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin Şah Melik’i bölgeden çıkarmak suretiyle başlattıkları hâkimiyet nüvesi zamanla Hârezm’in Selçukluların tayin ettikleri valiler tarafından idare edilmesi ile gelişti.¹⁸²

Sultan Melikşah zamanında Hârezm gelirlerinin tasarruf yetkisi saray teşkilatında yer alan taştdâr’lık ¹⁸³ mansıbına bırakıldı ve sarayın taşthane masrafları bu bölgeden

¹⁸² Hârezm’in son hanedanlığı olan Anuş Tegin oğullarından önce bölge yönetimi ve buradaki hanedanlıklar hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Ebü’l-Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Tsh. Ali Ekber Feyyâz), Tahran 1393; Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Trc. Necati Lügâli), (Haz. Hicabi Kırılangıç), Ankara 2019; Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü’l-Ahbâr*, (Nşr. Rahim Rızâzâde Melik), Tahran 1384; Ebü’ş-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdakanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, (Nşr. Câfer Şiâr), Tahran 1978; Muhammad Nazım, “Me’mûnîler”, *İA.*, C. VII., İstanbul 1955, s. 701; V. Barthold, “Altûntash Al-Hâjib”, *EF.*, C. I., Leiden 1986, s. 424-425; V. Barthold, “Hârizmşah”, *İA.*, C. V/I., İstanbul 1950, s. 263-265; Abdülkerim Özaydın, “Altuntaş el-Hâcib”, *DİA.*, C. II., İstanbul 1989, s. 547-548, Coşkun Erdoğan, “Hârezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, Haziran 2013, s. 143-180; Afâf Seyyid Sabra, a.g.e., Bîrûnî, a.g.e., Bosworth, a.g.m., s. 1062; Kafesoğlu, a.g.e., s. 33. Khal’atbari-Şerefî, a.g.e., s. 13-14; Perviz, a.g.e.,

¹⁸³ Farsça **تشت** (leğen) **دار** (dâšten>dâr “sahip”, “bulunduran” manasına gelen fiil kökü). Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010; Muhammed Muîn, *Ferheng-i Muîn*, C. I., Tahran 1375; Hasan Amid, *Ferheng-i Amid*, Tahran 1369; Ser Peresti Hasan Enuri, *Ferheng-i Ruzsohen*, Tahran 1376; Gulamhüseyin Sadri Efşar, *Ferhengnâme-i*

gönderilen vergiler ile sağlandı. Hükümdarın ellerini yıkaması ve abdest alması için leğenini ve ibrigini taşımakla mükellef olan taştdâr ona en sadık, güvenilir kimseler arasından seçilirdi. İşte bu çalışmaya konu olan Hârezm'in son hanedanlığı Anuş Teginoğullarının atası olarak tesmiye edilen Anuş Tegin¹⁸⁴ Sultan Melikşah'ın taştdârı aynı zamanda Hârezm'in valisi idi.¹⁸⁵ Ancak Anuş Tegin bu unvanı taşımakla birlikte

Farsi, C. I., Tahran 1388; Gulamrıza Ensafpur, *Kâmil-i Ferheng-i Farsi*, Tahran 1378. Bu saray görevlisi hakkında malumat için bkz; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988; Erdoğan Merçil, "Taştdâr", *DİA.*, C XL., Ankara 2011, s. 161-162; Erdoğan Merçil, "Selçuklular'da Taştdârlık Müessesesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 55-59.

¹⁸⁴ Bu isim Cüveynî'de Nûş Tegin olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 355; Tercüme, s. 255. Müstevfî'de bu isim Nuştegin-i Garce olarak geçer. Müstevfî, a.g.e., s. 480; Tercüme, s. 384. Cüveynî'nin kaydına göre Anuş Tegin Selçukluların devlet erkânından olan Bilge Tegin'in (bazı kaynaklara göre Bilge Bey/Reşîdüddin'de Bigma Tegin) Garcistan'dan satın aldığı bir Türk köle idi. Kaynaklarda Anuş Tegin Garca olarak geçen bu kimse Bilge Tegin tarafından satın alındıktan sonra Selçuklu sarayına götürüldü kısa bir süre sonra da akli ve bilgeliği ile temayüz ederek sarayın en üst makamlarından sayılan taştdârlığa kadar yükseldi. Cüveynî, a.g.e., s. 355; Tercüme, s. 255. İbnü'l-Esîr, C. VIII., s. 406; Reşîdüddin, a.g.e., s. 237. Ayrıca bkz; Müstevfî, a.g.e., s. 480-481; Tercüme, s. 384. Barthold, a g.e., s. 345-346; Kafesoğlu, a.g.e., s. 39; Joseph Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, (Müt. Hüseyin Cahid), C. I., İstanbul 1925, s. 292.

¹⁸⁵ Cüveynî Anuş Tegin'in Hârezm şahnesi olarak tayin edildiğini söyler. Cüveynî, a.g.e., s. 355; Tercüme, s. 255.

Selçuklu sarayından ayrılmamış ve Harezm'in fiili idaresi için onun yerine Kıpçak Türklerinden olan Ekinci b. Koçkar ¹⁸⁶ adında biri tayin edilmiştir. Devrin güçlü emîrlerinden Kodan ve Yaruktaş'ın Ekinci b. Koçkar'ı ortadan kaldırmasıyla Sultan Berkayaruk, Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntak'ı ¹⁸⁷ Horasan valiliğine getirerek asilerin ortadan kaldırılmasına memur etti. Bölgede sükûneti sağlayan mezkûr emîr Anuş Tegin'in oğlu Kutbeddîn Muhammed'e ¹⁸⁸ Hârezmşah unvanı vermekle birlikte onu bölgenin valiliğine tayin etti (1097). Bu tayin ile birlikte 1097'den 1231 yılına kadar hâkimiyet süren ve bölgenin son hanedanı olan Hârezmşahlar'dan Anuş Teginoğulları dönemi başladı. Merv'de iyi bir eğitim görmüş siyasi terbiyeye sahip Kutbeddîn Muhammed Hârezmşah Hârezm'i adilane bir şekilde yönetmiş ve bölgedeki memuriyetini onaylayan Sultan Sancar'a ölümüne kadar sadık kalmıştır. Öyle ki bir yıl kendisi bir yıl oğlu Atsız olmak üzere her yıl sultanın sarayına giderek envai hediyeler ile birlikte Hârezm'in vergisini kendisine takdim etmiştir.¹⁸⁹ Onun ölümü ile yerine geçen

¹⁸⁶ Cüveynî adını İlinci olarak kaydettiği bu valinin Sultan Sancar'ın gulamlarından olduğunu söyler. Cüveynî, a.g.e., s. 356; Tercüme, s. 255. Barthold bu ismi İkinci b. Kuçkar olarak zikreder. Barthold, a.g.e., s. 346. Köprülü bu ismi İlkinci olarak okunmasını uygun bulur. M. Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, C. VII., S. 28, Ankara 1943, s. 263. Koçkar Türkçe'de koç manasına gelen bir kelimedir. Cüveynî, a.g.e., (Kazvînî haşiyesi) dipnot. 7, s. 356.

¹⁸⁷ Cüveynî'de Dâd Beg Habeşî b. Altuntak tercümede ise Dâd Beg Habeşî şeklindedir. Cüveynî, a.g.e., s. 356; Tercüme, s. 255.

¹⁸⁸ Müstevfî'de bu isim Muhammed Nuştegin olarak geçer. Müellife göre Kutbeddin onun lakabı olup daha sonradan almıştır. Müstevfî, a.g.e., s. 481; Tercüme, s. 385.

¹⁸⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 357; Tercüme, s. 255. Ayrıca bkz; Deguignes, C. IV., s. 444.

Atsız (1128-1156) da saltanatının ¹⁹⁰ ilk yıllarında Sultan Sancar’a sadık bir tabi ¹⁹¹ olup onun adına düzenlenen seferlere yardımcı kuvvet olarak katılarak büyük yararlılıklar

¹⁹⁰ Onun zamanı ile ilgili bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 358-366; Tercüme, s. 256-262.

¹⁹¹ “Vesâyik-i uhûd” dan (anlaşma vesikaları) sonra Sultan Sancar’ın hizmetine katıldı ve onun rıza şerefine yaklaşmak için hizmet fermanı hükmünce birkaç defa huzuruna vardı. Sultan Sancar Hârezm tahtını tekrar ona verdi”. Cûzcânî, C. I., s. 299. Sancar Sîstan ve Hârezm’i tasarruf etti ve Atsız b. Muhammed b. Nuştegin Garce’ye verdi. Zahîrûddîn Nîşâbûrî, *Selcûknâme*, (Tsh. Mirza İsmâil Afşâr), Tahran 1390, s. 44. Atsız b. Muhammed Sultan Sancar’ın hizmetinde pek çok takdir edilen hizmetler ifa etmiş ve çetin savaşlarda sultanın yanında olmuştu. Şebânkâreî, a.g.e., s. 135. Hârezmşah Atsız, Sancar’ın yanında mülazımdı ve devlet erkânından hiç kimse onun mertebesinde değildi”. Müstevfî, a.g.e., s. 481. Atsız, Sultan Sancar’a gönderdiği mektuplarda kendisini onun bendesi olarak addediyor ayrıca sultan için yüksek unvan ve hitaplarda bulunuyordu. Atsız mezkûr münşeât dâhilinde Sultan Sancar’a gönderdiği ilk mektupta ona “Zendegânî hodavend-i âlem, sultani beni Âdem, femandih-i şark ve garp der padişahi ve kudret ve cihândâri ve nusret, derâz bâd hezaran sal, evliya-yi mansur ve i’da-i mekhur ve saadat-ı hasıl ve kerâmât-ı mütevâsil ve ized, teali, hafız ve nasır ve muin” ifadesi bu cümledendir. Reşîdüddîn Vatvât, *Arâ’isü’l-Havâtır ve Nefâ’isü’n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4015, vr. 17b. Bu mektuplar için bkz; Reşîdüddîn Vatvât, *Arâ’isü’l-Havâtır ve Nefâ’isü’n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4015, vr. 17b-19a; Tûyserkânî, a.g.e., s. 6-10. Müstevfî’ye göre devlet erkânından kimse Atsız’ın derecesine sahip olmadığı için onu kıskanmaya ve sultan ile Atsız’ın arasını açmaya başladılar. Müstevfî, a.g.e., s. 481; Tercüme, s. 385.

gösterir iken zamanla bağımsızlık tefekkürü ¹⁹² ile sultana isyan etmiş ve istiklalini kazanmak uğruna hemen her fırsatı değerlendirme teşebbüsü göstermiştir. Nitekim Atsız'ın bu temayülü Sultan Sancar'ın Karahıtaylar ile meşgul olduğu zamanlarda temayüz etmiş onun asi tavırları mukabilinde sultan Hârezm'e üç kez sefer düzenlemiştir. Atsız'ın Sultan Sancar ile uzun yıllar devam edecek olan hâkimiyet mücadelesi Selçuklulara bağlılık arz eden, henüz İslam dünyası üzerinde Selçuklular kadar nüfuz sahibi olmayan devletini bu durumdan kurtarma ve müstakil bir devlet haline getirme temayülünün serencamı olarak okunabilir. Bu amaç için çok çetin mücadeleler veren lakin hayatta iken uğruna verdiği mücadelenin neticesini göremeyen ¹⁹³ Atsız ölümü ile Hârezmşah tahtını halefi İl Arslan'a bırakmış ve kendi zamanından kalma meselelerin bazıları da İl Arslan devrine (1156-1172) ¹⁹⁴ intikal etmiştir. Bu meselelerin başında Hârezmşahların kadim düşmanları mesabesindeki Karahıtaylar gelir. Hârezmşahlar Atsız zamanından itibaren Karahıtaylar'ın harağüzârı olarak onlara haraç veriyor bu suretle onlara tabiiyet arz ediyorlardı. Bu hal İl Arslan zamanında da devam etmiş hatta haracın

¹⁹² Kullandığı unvanlardan ve lakaplardan da anlaşıldığı üzere Atsız kendisini diğer sultanlardan aşağı görmüyor ve hatta halifelerin kullandığı “Emîrû'l-mü'minîn” unvanını da kullanıyordu.

¹⁹³ Lambton'a göre Hârezmşahlar aslında Atsız'ın zamanında bağımsız oldular ve aynı zamanda Hârezmşahlar güçlerini bir Selçuklu hükümdarının varlığında yetkilendirmiş görünmediler. Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 246.

¹⁹⁴ İl Arslan'ın saltanatı hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 366-368; Tercüme, s. 262-264.

zamanında ödenmemesi hasebiyle taraflar arasında savaş vuku bulmuştur.¹⁹⁵ Bu minvalde Karahıtaylara karşı bir muvaffakiyyet kazanılamamış ve Hârezmşahların Karahıtaylara karşı haraçgüzârlığı Tekiş zamanına kadar devam etmiştir.

İl Arslan'ın vefatı üzerine tahta veliahdı Sultan Şah geçse de Cend valisi¹⁹⁶ olarak bulunan büyük oğlu Alâeddin Tekiş bunu kabul etmeyerek kardeşine karşı mücadeleye girişmiş ve Karahıtaylar'ın yardımı ile kardeşini bertaraf ederek Hârezmşahlar tahtına geçmiştir (1172-1200). Tekiş kardeşine rağmen devletin başına geçmesini Karahıtaylar'ın yardımına borçlu olsa da onlara karşı minnettarlığını uzun süre devam

¹⁹⁵ Vuku bulan bu savaşın tarihi hakkında bir kısım müellif ihtilaf halindedir. Cüveynî bu savaşın tarihini h. 560 olarak verir. Cüveynî, a.g.e., s. 368. Diğer bir müellif İbnü'l-Esîr bu savaşı daha geç bir tarih olan h. 567 (m.1171-1172) olarak kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. IX., s. 377. 1170 veya 1172'de vuku bulduğu bilgisine dair bkz; Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA.*, C. XXIV., İstanbul 2001, s. 415.

¹⁹⁶ Atsız zamanında ele geçirilen Cend Hârezmşahlar için çok önemli bir bölge idi. Nitekim burası Orta Siriderya mecrası ve Mankışlak yarımadası ile birlikte gayri müslim Kıpçaklar'a yönelik cihatlarda en mühim uç şehirlerinden biri olarak telakki edilirdi. Atsız'ın Cend'i ele geçirdikten sonra veliahtı İl Arslan'ı şehre vali olarak tayin etmesi ve bundan sonra Hârezmşahlar'ın tahta aday olan "ekber evlât"larını Cend'e vali tayin etmeyi devam ettirmesi buraya atfedilen ehemmiyetin serencamıdır. Nitekim İl Arslan'dan sonra aynı göreve Alâeddin Tekiş'in getirilmesi de bu cümledendir. Abdülkerim Özeydin, "Cend", *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 360. Bundan başka Sultan Tekiş büyük oğlu ve veliahdı Nasîrüddin Melikşah'ı Cend'e vali olarak tayin etmiştir. Bağdâdî, a.g.e., s. 84. Atsız'ın Cend bölgesini ele geçirmesi, buranın askerî ve iktisadi minvalde Hârezmşahlar için önemi hakkında bkz; Reşîdüddin Vatvât, *Ebkârü'l-Efkâr*, İ.Ü. Ktp, Nr. F 424, vr. 31b-34a.

ettirmemiştir. Zira Hârezmşahların haraçgüzârlığını fırsat bilen Karahıtaylar ve haracı almak için gönderilen elçiler onlara tahakkümü mahzur görmüyor sultana karşı dahi saygısızlıktan imtina etmiyorlardı. Ancak haraçgüzârlığın Karahıtaylar zaviyesinde bu nevi muameleleri meşru kıldığını gören ve bu durumun bağımsızlığın önünde büyük bir engel olduğuna kanaat getiren Tekiş haraç için gelen Karahıtay elçisini öldürmek suretiyle onların tabiiyetinden çıkmak için ilk adımı atmıştı. Onun en büyük muvaffakiyetlerinden biri de Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'u mağlup ederek (1194) Irak Selçuklu devletine son vermesi ve bunun tabii sonucu olarak İran ve Irak-ı Âcem'in hâkimiyetini ele geçirmesi idi. Tekiş'in bu galibiyeti haleflerinin zamanına kadar devam edecek olan halife ile Hârezmşahlar münasebetlerinin menfi minvalde seyretmesine başlangıç teşkil eder. Cismani hâkimiyetini tesis etme yönünde türlü teşebbüslerde bulunan devrin hırslı halifesi Nâsır Lidînillâh (1180-1225) bu hedefi önünde engel telakki ettiği Selçuklulardan Tekiş'in yardımıyla necat etse de kısa bir süre sonra aynı tehditin Hârezmşahlar tarafından da geleceğini anlamış ve Tekiş'e karşı tavır almaya başlamıştır. Halifenin dünyevi kudrete sahip olmasının büyük bir tehlike arz edeceğini öngören Tekiş Bağdat'a askerî harekât düzenleyerek halifenin ordusuna galebe çalmıştır. Halife ile Hârezmşahlar arasındaki münasebetlerinin kısa sürede askerî sahaya taşınması münasebetlerin bundan sonraki dönemleri için mukaddime mahiyetindedir. Tekiş zamanının en büyük icraatlarından biri Terken Hatun ¹⁹⁷ ile evlenmek suretiyle Kanglı-Kıpçak unsurlarını devletin hizmetine kabul etmesi ve bunlardan müteşekkil kuvvetli bir

¹⁹⁷ “Hârezmşahlar döneminin en büyük ve önemli kadını, daha doğrusu bu hanedanın en meşhur şahsiyeti Terken Hatun, Sultan Tekiş'in eşi, Kanglı şubelerinden biri olan Bayaut kabilesinden Kıpçak Hanı Cinkeşi'nin kızıdır”. Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), Ankara 2015, s. 15.

ordu tesis etmesi olmuştur.¹⁹⁸ Mezkûr Türk boylarının gerek orduda gerekse idari kadroda gösterdikleri yararlılıklar İbn Haldun'da görülen *devletin nesepe asabiyesi* konusuna önemli bir örnektir. Hârezmşahların kudretli hükümdarı Tekiş zamanında hanedanlık siyasi, idari ve askerî sahalarda temayüz etmiş, müstakil bir devlet olma yolunda önemli aşamalar kat ederek muvaffakiyetler kazanmış ve XIII. yüzyılın en büyük siyasi teşekkülü olmanın zeminini hazırlamıştır.

Moğol İstilasına Kadar Hârezm'de Siyasi Vaziyet

Sultan Tekiş'in ölümü ile yerine oğlu Alâeddin¹⁹⁹ Muhammed geçti (1200-1220) ve onun döneminde Gurlular ve Karahıtaylar gibi devrin muktedir devletleri ile ciddi mücadeleler yaşandı. Alâeddin Muhammed'in cülusuna yakın Batı Hindistan ve şimdiki Afganistan taraflarında Gur sultanlarının saltanatı mevcut olup mezkûr topraklar iki kardeş olan Sultan Şihâbeddin ve Gıyaseddin'in tasarrufu altında bulunmaktaydı. Bu iki kardeş Kirman, Sistan, Kâbil, Belh, Gazne ve Herât'ı istila etmişler ve Gazneliler hanedanlığını yok etmişlerdi. Tekiş'in ölümünü Horasan'ı tasarruf altına almak için bir fırsat telakki ederek Merv ve Tus'a hücum etmişler Bistâm ve Cürcân'a kadar şahne göndermişler Hârezm halkına işkence etmek ile uğraşmışlardır.²⁰⁰ Hatta Tekiş hayatta iken ölen veliahdı Melikşah'ın (ö. 1197) oğlu Hindû Han'a Sultan Muhammed'in

¹⁹⁸ “Aral Gölü'nün kuzeyinde kuru bozkırlar ve Hazar Denizi'nin kuzeydoğusunda bulunan Kanglıların esas memleketi, Terken Hatun'un Hârezm sultanı ile evlenmesinden sonra onun hizmetine girmişti. Zikri geçen bu evlilik, Hârezmşahların siyasi amaçlarını gerçekleştirmek ve savaşlar için bu bölgenin olağanüstü insan gücünden yararlanmak üzere yapılmıştı. Sonraları oğlu Sultan Muhammed de elli ya da altmış bin kişilik bu muazzam güce dayanarak birçok başarı kazandı”. Beyânî, 2015, s. 15.

¹⁹⁹ Asıl adı Kutbeddin olan sultan tahta geçtikten sonra Alâeddin adını almıştır.

²⁰⁰ Âştiyânî, a.g.e., s. 9.

aleyhinde yardım etmişlerdi. Gurluların bu nevi teşebbüslerinin kendi hâkimiyeti üzerinde büyük bir tehlike yaratacağını idrak eden Sultan Muhammed Semerkand sultanı Osman ve Karahıtaylar'dan aldığı yardım ile Gur ordusunu bozguna uğrattı ve taraflar arasında Herat hariç Horasan'ın tüm şehirlerinde Sultan Muhammed'in hâkim olduğuna dair bir anlaşma yapıldı (1205). Ancak bu ağır mağlubiyeti izzetinefis meselesi haline getiren Şihâbeddin yeni bir askerî harekât hazırlıkları ve teçhizat temini için Hindistan'a gitti; lakin suikastçılar tarafından öldürüldü. Bu suretle doğuda kâin İslam hükümdarları arasında Sultan Muhammed'in kendisi ile rekabet edebilecek kudrete sahip birinin ölümü onun genişlemeci faaliyetleri önündeki büyük engeli kaldırmış oldu. Zira Şihâbeddin'in yerine geçen Gıyâseddin Mahmud ne babası ne de amcası gibi muktedir bir devlet adamı değildi. Sultan Muhammed adına hutbe okutup sikke bastırmaya başlamak suretiyle tabiiyet arz etmesi de bu ahvalin tezahürü mahiyetindedir.

Sultan Muhammed'in saltanatının ilk yıllarında uğraştığı büyük meselelerden biri de Karahıtaylardır. Gurluları bertaraf etmek için onlardan istediği yardım karşılıksız kalmamış olsa da gerek Atsız zamanından itibaren devam eden haraçgüzârlık meselesi gerekse Hârezmşahların düşmanlarına karşı hâlâ Karahıtayların yardımına başvurması onların Hârezm sultanlarına karşı tahakkümünü arttırıyordu. Bu ahval Sultan Muhammed zamanına kadar bu minval üzerinde devam etti; ancak Gurluları yenmek suretiyle doğuda en büyük İslam hükümdarı olarak temayüz etmesi onu Karahıtayların tabiiyetinden çıkmaya zorladı. Karahıtaylara haraç ödemeyi büyük zayıflık addederek ödemeyi iki üç yıl geciktirmesi kazandığı büyük zaferlerden aldığı cesaret ve taraflar arasında er ya da geç vuku bulacak olan çatışmanın bir an önce neticelenmesini istemesinden kaynaklanıyordu. Sultan Karahıtaylara galebe çalmanın kendisine Müslümanların hamisi ve o devrin en büyük Türk-İslam sultanı sıfatı kazandıracağını tahayyül ediyor bu hedefine ulaşmak için uygun şartların oluşmasını bekliyordu. Yıllarca Karahıtaylar'ın buyruğu altında yaşayan, türlü zulmler gören Buhara ve Mâverâünnehir şehirlerinin

ahalisinden kendilerini bu kâfir taifesinin tahakkümünden kurtarmasına yönelik aldığı teşvik edici mektuplar ve yıllık haracı almaya gelen Karahıtay elçisine Hârezmşah'ın gösterdiği mağrur tavırlara mukabil Karahıtay Gürhan'ının Hârezm elçilerine iltifat ve teveccüh göstermekten imtina etmesi Mâverâünnehir fethine dair şartların oluştuğuna delalet idi. Bu harekât sultan için büyük kazançlar sağladı ve Buhara'nın yanı sıra Mâverâünnehir'in tüm şehirlerini topraklarına kattı (1210). Bu zafer sultana Müslümanların nezdinde büyük kurtarıcı keyfiyeti kazandırarak şöhretini arttırdı buna mukabil zaferlerini taçlandırarak İskender-i Sâni ve Sultan Sancar'ın uzun süren saltanatına atfen de Sancar lakaplarını kullanmaya başladı.²⁰¹ Mührüne de Allah'ın yeryüzündeki gölgesi manasındaki “Zıllullah fi'l-arz” ibaresi yazılmaya başlandı.²⁰²

Semerikandlı Osman Han'ın sultanın tabiiyetinden çıkarak tekrardan Karahıtay Gürhan'ının metbûiyetini kabul etmesi, şehrinde kâin Hârezmlilere zulmetmesi ve Sultan Muhammed'in kızı olan eşine kötü muamelelerde bulunması sultanı Semerikand üzerine yürümeye sevk etti. 1212 yılında Semerikand'ı ele geçirerek esir aldığı Osman'ı öldürttü ve burayı başşehir yaptı. Böylece 840'tan beri Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan topraklarında hüküm süren hanedanlık Sultan Muhammed'in eliyle inkıza uğramış oldu. Gürhan'ı bertaraf ederek hâkimiyeti eline geçiren Nayman hanı Küçlük'ün o topraklarda yaşayan Müslüman ahaliye karşı saldırılarını önlemek için 1214 yılına kadar yazları Semerikand'da geçirdi; lakin bu hususta muvaffak olamayarak Fergana, İsficâb, Kâşân, ve Şâş şehirlerinde yaşayan Müslümanları başka şehirlere göç ettirmek mecburiyetinde kaldı. Bundan sonra bozkırdaki düşmanı Kıpçaklar üzerine hareketle

²⁰¹ Muhammed Avfi, *Lübâbü'l-Elbâb*, (Tsh. Saîd Nefisî), (Mkd. Muhammed Kazvîni), Tahran 1389, s. 672-673; Cüveynî, a.g.e., s. 423; Tercüme, s. 302; Ghulam Rabbani Aziz, s. 57-61; Müstevfî, a.g.e., s. 491; Nesevî, a.g.e., s. 281.

²⁰² Müstevfî, a.g.e., s. 491.

Sıġnak'ı ele geçirdi (1215). Aynı yıl Gazne'yi tasarrufu altına aldı ve şehrin idaresini oġlu Celâleddin'e bıraktı. Gazne'nin alınmasıyla Sultan Muhammed'in hâkimiyet sahası ²⁰³ Çu Havzasından Hint sahillerine, Kafkas Daġlarına ve Bağdat civarına kadar uzandı öyle ki hutbede isminin zikredilmediġi ve hükmünün geçerli olmadığı ²⁰⁴ İslam dünyasındaki tek önemli yer halifenin idaresindeki Bağdat idi. Devrin halifesi Nâsır Lidînillâh ile Hârezmşahların münasebeti ²⁰⁵ Sultan Tekiş zamanında başlamış zamanla yerini çatışmaya bırakmış ve bu mücadeleler Sultan Muhammed zamanında had safhaya ulaşmıştır. *Nitekim dünyevi hâkimiyetini tesis etme gayesi uğruna gayrimüslimlere karşı İslâm birliġini yok sayan, menfaatleri uğruna hemen her yolu mübah gören, düşmanlarını birbirine karşı kışkırtarak* ²⁰⁶ *kaostan istifade eden Halife Nâsır ile onun sahip olduġu*

²⁰³ Sultan Muhammed İsmâilîler'in ülkesi ve Hûzistan dışında İran'ı baştanbaşa tasarruf etti. Azerbaycan, Mâverâünnehir ve bugünkü Afganistan'ı da mutasarrıflarına ekledi. Edvin Aridovich Grantovskii (ve diġerleri), *Târîh-i Îrân Zemân-ı Bâstân ta Emrûz*, (Trc. Keyhüsrev Kişâverzi), Tahran 1385, s. 210.

²⁰⁴ Kafesoġlu, a.g.e., s. 205. Umman'da dahi sultanın adına hutbe okutuluyordu. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 156; Saunders, a.g.e., s. 49. Tohâristan, Azerbaycan, Irâk-ı Acem, Fars, Mâverâünnehir, Hârezm, Belûcistan, Sîstan, Kirman, Sind sahilleri, Kuhistan, Horasan ve Siriderya gibi İslam memleketlerinde ve İran'ın diġer eyaletlerinde hutbe sultanın adına okunuyordu. Khal'atbari-şerefî, a.g.e., s. 61.

²⁰⁵ Münasebetler hakkında bkz; Meryem Doygun, "Sultan Muhammed Hârizmşah ve Celâleddin Hârizmşah Devirlerinde Abbâsî Halifeliliġi Münasebetleri", *Ortadoġu'ya Bakış*, Ankara 2017, s. 47-68.

²⁰⁶ Halifenin Sultan Muhammed'e karşı Gurlular ve Karahıtaylar gibi dönemin kudretli devletlerini kışkırttıġı bilgisine dair bkz; Mîrhând, C. VII., s. 3334; Cüveynî, a.g.e., s. 463; Tercüme, s. 334; Âştiyânî, a.g.e., s. 12; Beyânî, 1389, s. 273; Kafesoġlu, a.g.e., s.

nüfuzu İslâm dünyasında tek söz sahibi olma arzusuna karşı bir tehdit olarak telakki eden Sultan Muhammed pek çok kez karşı karşıya gelmiştir.

Bazı kaynaklara göre halife ile sultan arasında vuku bulan ihtilafa yol açan birkaç sebep vardı. Bunlardan biri sultanın kendisini Büveyhî ve Selçuklu sultanları ile bir görüp²⁰⁷ onlarda olduğu gibi kendi emirlerinin de Bağdat'ta geçerli olmasını arzu etmesiydi.²⁰⁸ Sultan Büveyhîler ve Selçukluların Bağdat'ta tesis ettikleri nüfuza binaen halifenin kendisini de meşru bir sultan olarak tanımasını²⁰⁹ ve Bağdat'ta hutbenin kendi adına

215; Taneri, 1993, s. 38; M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan ve Qiyas Şükürov), İstanbul 2006, s. 87.

²⁰⁷ Sultan Muhammed beylerinin derecesini Büveyhîlerinki ile bir sayıyor ve kendi derecesini ise Selçuklu sultanlarından daha üst görüyordu. Cüveynî, a.g.e., s. 464; Mîrhând, C. VII., s. 3334; D'ohsson, a.g.e., s. 88.

²⁰⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 464; Âştîyânî, a.g.e., s. 12. Sultan Muhammed Mâverâünnehir'i fethedip Karahıtaylar üzerine galebe çalması ve ülke sınırlarının genişlemesi ile halifeden saltanat menşuru ve sultan unvanı almayı en tabii hak addediyordu. Huşeng Hüsrevbegi, *Sazmane-yi İdare-yi Hârezmşahiyan*, Tahran 1388, s. 64.

²⁰⁹ Hârezmşahlar Atsız zamanından itibaren hâkimiyetlerini resmileştirmek ve tıpkı Selçuklular gibi siyasi bir meşruiyet kazanmak için çok uğraşmışlardır. Hârezm sultanları devletin ve kendi hâkimiyetlerinin meşru görülmesi için Abbâsî halifeleri tarafından tanınmaları gerektiğini biliyorlar ve kendi dönemlerindeki halifelere başvurmak suretiyle bunun gerçekleşmesini istiyorlardı. Atsız'ın bağımsızlığını onaylaması ve Hârezm valiliği menşuru vermesi için devrin halifesi Muktefi-Liemrillâh'a (1136-1160) gönderdiği mektuplar Vatvât'ın mecmualarında mevcuttur. Mektuplar için bkz; Reşîdüddin Vatvât, *'Umdetü'l-Bülegâ'* ve *'Uddetü'l-Füsehâ'*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 4b-5b.

okunmasını istiyordu. Hatta bu hedeflerine nail olmak için halifeye elçiler göndermiş; lakin halife sultanı cismani hâkimiyetine bir tehdit olarak görmesi ²¹⁰ hasebiyle bu minvaldeki isteklerini daima reddetmiştir. Sultanın mezkûr taleplerini iletmesi için Bağdat’a gönderilen Kadı Mucîrüddin Harezmî’nin bir sonuç elde edemeden geri dönmesi bu cümledendir. ²¹¹ Taraflar arasında vuku bulan ihtilafların bir diğeri ise halifenin Dârü’l-Hilâfe’deki kabul merasimi sırasında İsmâilî lideri Nev Muselmân (yeni Müslüman) Celâleddin Hasan’ın annesini taşıyan hacı kafilesini o esnada Bağdat’ta bulunan Hârezm hacı kafilesinden daha önde tutmasıdır. ²¹² Hârezmlilerin İsmâilî lideri

²¹⁰ Halife Hârezmşahlara karşı manevi ve ruhani itibarından istifade ediyor, hilâfeti tehdit sebebiyle onları dinsizlikle ve Şiilerin yararına faaliyet göstermekle itham ediyordu. *Târîh-i Îrân Cambridge ez Âmed-i Selcukiyân ta Furupâşi Devlet-i İlhanan*, (Ed. C.A., Boyle), (Trc. Hasan Enûşe), C. V., Tahran 1396, s. 199.

²¹¹ Bu görüşmeyi bizzat kadının kendisinden dinleyen Nesevî’nin kaydına göre Sultan Muhammed’in talebine şöyle yanıt verilmiştir: “Devletler arasındaki ihtilaflar, Bağdat üzerinde melun haricî tagallübü, halifenin Tuğrul Bey b. Mikail’den yardım alması Selçukluların hükmetmesini gerekli kılan bir sebepti. Yoksa Darü’l-Hulefâ’nın üstünde bir mütehakkimin olması asla caiz değildir. Her ne zaman bizim de böyle bir hacetimiz olursa sultanı davete icabet ederiz. Hak Teâlâ ona geniş memleket ve büyük bir iklim bahşetmiş. Emîrû’l-Mü’minîn’in hanesine şehitlik yerlerine tamah etmez ise en doğrusuna, barışa daha yakın olur”. Nesevî, a.g.e., s. 19-20. Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere Halife Nâsır Selçukluların Bağdat’taki nüfuzunu isyancılara karşı Abbâsî hilâfetini muhafaza etmesinin tabii bir sonucu olarak görüyor ve bunun yanı sıra sultanı hilâfet şehri Bağdat’a göz dikmekle itham ediyordu.

²¹² Cüveynî, a.g.e., s. 439; Tercüme, s. 334; Mîrhând, C. VII., s. 3333; Nesevî, a.g.e., s. 20; Vassâf, a.g.e., s. 449; Beyânî, a.g.e., s. 273. Bazı müverrihlere göre bu durum Sultan

karşısında gördüğü bu küçük düşürücü muamele doğal olarak sultanın incinmesine ve münasebetlerdeki gerginliğin tırmanmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca halife siyasi emellerini gerçekleştirmek için birkaç İsmâilî fedaisini hizmetine almış²¹³ ve bunların yardımıyla suikastlar düzenlemiştir.²¹⁴ Halifenin bu teşebbüslerine mukabil sultan da dinî ve askerî müdahalelerde bulunmaya başlamıştır. Halifeliğin Hüseyin'in seyitlerinin hakkı olup Abbâsî hanedanlığının bunu gasp ettiğini bilhassa halifenin İslam ülkelerinin hudutlarını korumada gevşek davrandığını söylemesi ve ona mâni olmanın her Müslümana vacip olduğuna dair ülkenin âlimlerinden fetva alması bu meyandadır.

Muhammed'in incinmesine ve halife ile muhalif olup ona açıkça isyan etmesine sebebiyet vermiştir. Şebânkâreî, a.g.e., s. 400.

²¹³ Âştîyânî, a.g.e., s. 12; Barthold, a.g.e., s. 398; Beyânî, a.g.e., s. 273; *Târih-i İrân Cambridge*, s. 182; Cüveynî, Celâleddin Hasan'ın halifenin hizmetine gönderdiği bir grup fedaiye halife her ne söylerse ona asla karşı çıkmayın diye tembih ettiğini kaydeder. Bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 464; Tercüme, s. 334; Mîrhând, C. VII., s. 3333. Aynı zamanda etraftaki şehirlerde ve sultanların yanında halifenin çok sayıda habercisinin ve casusunun olduğuna dair bkz; İbn Tiktaka, a.g.e., s. 432.

²¹⁴ Halife ile bozuşan Mekke Emîri ve kendisini sultanın bendesi addeden sultanın Irak naibi Oğlımış fedailer eliyle ortadan kaldırılmıştı. Halife Mekke Emîr'inin işinin bitirilmesi için fedailerden bir grubu göndermiş fakat fedailer yanlışlıkla onun yerine Mekke Emîr'inin kardeşini öldürmüştür. Cüveynî, a.g.e., s. 464; Tercüme, s. 334; Mîrhând, C. VII., s. 3333-3334; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 167; Nesevî, a.g.e., s. 21. Bu katl büyük bir curcuna yaratmıştı zira Oğlımış Irâk-ı Acem'de merkezî hükümetin lehine çok fazla imtiyazlar elde etmiş, hilâfete tabi şehirlerde nüfuz sahibi olmuş ve oraların hâkimlerini hutbede halifenin yerine Sultan Muhammed'in adını okumaya mecbur bırakmıştı. Beyânî, a.g.e., s. 273-274.

Sultanın bundan sonraki hamlesi memleketinin tamamında halifenin adını hutbeden kaldırıp ²¹⁵ seyitlerden Alâülmülk Tirmizî'yi halife ilan etmesi oldu.²¹⁶

Halife ile yaşanan bu gelişmeler karşısında sultan Bağdat'a yönelik askerî harekâta karar verdi. Halife sultanı bu temayül ve teşebbüsten vazgeçirmek için Şeyh Şihâbüddîn Sühreverdî'yi yanına gönderdi.²¹⁷ Sultan, Şeyh Sühreverdî'ye iyi muamelede

²¹⁵ Sultan Muhammed halifenin adını hutbede zikrettiği gibi kestirdiği sikkelerde de onun adına yer veriyordu. Kestirdiği bakır ve altın sikkelerde halifenin adını görülür. Bunun için bkz; Artuk, a.g.e., s. 429-431.

²¹⁶ Fasîh Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, (Tsh. Muhsin Naci Nâsır Abâdî), C. II., Tahran 1386, s. 768; Benâkitî, a.g.e., s. 239; Reşîdüddin, a.g.e., s. 340-341; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. II., Kahire 1299, s. 265; Cüveynî, a.g.e., s. 465, 440; Tercüme, s. 335; Mîrhând, C. VII., s. 3334; Âştîyânî, a.g.e., s. 12; Kafesoğlu, a.g.e., s. 217. D'ohsson'a göre Tirmizî'nin halife ilan edilmesi üzerine İran'da pek çok olan Hz. Ali taraftarları, Âl-i Ali'nin halife olacağı zamanı geldiğine inandılar. D'ohsson, a.g.e., s. 89. Sultan kendi mezhebinin danışmanlarından ve din adamlarından böyle birinin azledilip azledilmemesi hakkında görüş istedi. Onlar da sultana müspet cevap verince sultan alevi birini Emîrû'l-Mü'min'in unvanıyla halife ilan etti. Saunders, a.g.e., s. 49. Beyânî'ye göre bu tayin tarih boyunca sürekli Abbâsîlere darbe vurma temayülü gösteren ve onların boyunduruğu altından çıkmak için uygun bir fırsat arayışında olan Şii İranlıların Hârezmşah'ın yüksek siyasetinden istifade etmesine ve kendi nidalarını bir dilden Sünni sultana duyurma fırsatı bulmalarına müsait zemin hazırlamıştı. Beyânî, a.g.e., s. 276. Hârezmşah bu meselede Sünni-Şii ihtilafından istifade etti. Görünüşte sultan bu mücadelede zafer kazandı. Barkhausen, a.g.e., s. 90.

²¹⁷ Hândmîr'e göre Sultan Muhammed'in 300.000 süvariye Bağdat'a yolladığı duyulunca Halife Nâsır, Şeyh Şihâbüddîn Sühreverdî'yi barış niyetiyle yola koydu. Hândmîr, C. II.,

bulunmasına ²¹⁸ rağmen taraflar arasında bir neticeye varılamadı. *Sühreverdî'nin sonuçsuz kalan elçiliği sultan ile halife arasındaki münasebetlerin diplomatik safhadan askerî safhaya geçişinin serencamı olarak tesmiye edilebilir*. Zira bu görüşmeden sonra taraflar askerî bir müdahalenin kaçınılmaz olduğunu anlamışlardı. Bu doğrultuda ilk

s. 328; Nesevî'ye göre Şihâbüddîn Sühreverdî vaaz ve nasihat için gönderildi, elçilik tekrarlınsa da fayda alınamadı. Nesevî, a.g.e., s. 20.

²¹⁸ Bazı müellifler sultanın Şeyh Sühreverdî'ye iyi muamelede bulunmadığını, şeyhin oldukça fazla çabadan sonra sultan ile mülakat izni aldığını, verdiği selama karşılık sultanın cevap vermediğini hatta oturmasına icazet vermediğini şeyhin ayakta durduğunu kaydeder. Hândmîr, C. II., s. 328. “Şihâbüddîn Hemedân civarında Muhammed'in karargâhına vararak yalvara yakara huzuruna çıkabildi. Muhammed, çadırında yere konmuş bir şilte üzerine oturmuş idi; şeyhin selamını almadı ve otur bile demedi”. D'ohsson, a.g.e., s. 90. “Şeyh Sultan'ın yanına ulaşınca selam verdi; lakin sultan onun selamına karşılık ve oturmasına icazet vermedi”. Muslihuddîn Muhammed Lârî, *Mir'âtü'l-Edvar ve Mir'âtü'l-Ahbar*, (Tsh. Seyyid Celil Sagrevaniyan), C. I., Tahran 1393, s. 439. “Şeyh selam verince sultan gayet kibirli cevap verdi ve oturmasını söylemedi, o da ayakta durdu”. Mîrhând, C. VII., s. 3336. Şeyh Abbâsîler'e eziyeti tenkit eden bir hadis okudu buna karşılık sultan her ne kadar Arapçaya vâkıf olmayan bir Türk olsa da hadisin manasını anladığını, Abbâs oğullarından birini hiçbir zaman incitmediğini, ona kastetmediğini ama halifenin zindanında bu taifeden büyük bir grubun hapis olduğunu duyduğunu, şeyhin bu hadisi Emîrû'l-Mü'min'in'e okursa evla olacağını söyledi. Nesevî, a.g.e., s. 21. Bu görüşmeler esnasında Şeyh Sühreverdî Abbâsîlerin faziletlerinden, Halife Nâsır'ın beğenilen sıfatlarından bahsetmiş ise de sultan sıfatların gerçeği yansıtmadığını, Bağdat'a varınca bu sıfatları taşıyan büyük birini tahta çıkaracağını irat etmiştir. Hândmîr, C. II., s. 328; D'ohsson, a.g.e., s. 90.

teşebbüs Hârezmşah tarafından geldi. Sultan halifenin gitgide artan aşırılıklarını durdurmak için Bağdat'a bir sefer düzenledi; lakin Hemedân'dan yola çıkan sultanın ordusu Esadabad'ın sarp dağ geçitinde kar fırtınasına tutuldu, yoğun kar yağışı ve şiddetli soğuk hasebiyle askerlerin çoğu donmak suretiyle öldü, ordudaki hayvanların tamamına yakını da telef oldu.²¹⁹ Seferin beklentileri dışında neticelenmesi sultanı ricat edip Horasan'a avdet etmeye zorladı. Sultan Muhammed'in Bağdat'a yönelik bu harekâtı İslam âlemince hoş karşılanmamış hatta müelliflerin bir kısmı sultanın bu başarısızlığını kutsal hilâfet makamına karşı taşkınlığına bağlamış ve bu hezimetini ona uğrayan ilk uğursuzluk, büyük bir hata, ilahi uyarı addetmişlerdir.²²⁰

²¹⁹ Mîrhând, C. VII., s. 3337; Nesevî, a.g.e., s. 32; Reşîdüddin, a.g.e., s. 341. “Onun ordusunun tamamı öldü ve hayvanlardan eser kalmadı, sultan da teessüfle geri döndü”. Şebânkâreî, a.g.e., s. 139. Askerlerin bu şekilde perişan olduğunu gören Benû Terçem Türkleri ile Benû Hakkâr Kürtleri üzerlerine hücum ederek onları hezimete uğratmış, onlardan az bir kısmı kurtularak Hârezmşah'ın yanına ulaşabilmişti. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 169; Kafesoğlu, a.g.e., s. 219. Kadı Ahmed de sultanın Bağdat harekâtında yoğun kar ve dolu yağışı ile karşılaştığını bu sebeple geri döndüğünü kaydeder. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, C. I., Ankara 2015, s. 418; C. II., s. 334.

²²⁰ İbnü'l-Esîr bu müelliflerin başında yer alır. Ona göre “Abbâsîler gibi temiz bir aileye kasteden ve onlara karşı kötü niyet besleyen herkesin başına mutlaka ve kaçınılmaz olarak bir felaketin geldiğini görmek mümkündür. Aynı şekilde Hârezmşah da bu kötü niyetinden dolayı, tarih boyunca hiç kimsenin başına gelmemiş bir felaket ile karşı karşıya gelmişti”. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 169. Mîrhând da Abbâsî hanedanına kastetmesinin sultana mübarek olmadığını söyler. Mîrhând, C. VII., s. 3337. Reşîdüddin Esadabad hezimetini sultanın işine değen ilk nazar olarak tesmiye eder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 341.

Moğol istilasına yakın İslam topraklarının siyasi durumuna bakıldığında mahallî hanedanlıkların da mevcudiyetine tesadûf edilir. Bunların başında Azerbaycan topraklarında hüküm süren Azerbaycan Atabegliği gelir. XII-XIII. yüzyıllarda Arrân, Azerbaycan ve Cibâl topraklarında hüküm süren bu hanedanlık kurucusu Şemseddin İldeniz'e atfen İldenizliler olarak da bilinir. Kuruluştan yıkılışa kadar Gürcülerin saldırılarına maruz kalan bu hanedanlık İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan zamanında inkişaf devri yaşamış ve bundan kısa bir süre sonra inkıraza uğramıştır. Atabeg Ebû Bekir'in ölümü ile onun yerine geçen kardeşi Özbek'in saltanatı hanedanlığın Gürcü, Hârezmşah ve Moğol saldırılarının temayüz ettiği bir zaman olmuştur. Tahta çıkar çıkmaz emîrlerden Mengli'nin isyanı ile karşılaşan Özbek halifenin yardımı ile Mengli'nin isyanını bastırdı

Şebânkâreî de sultanın Halife Nâsır ile muhalefeti ve münakaşasını onun hatası olarak kabul eder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 139. Saunders'e göre takva sahipleri Sultan Muhammed'in halife ile çekişmesinden acı çekiyor, Doğu İran'ın şehirlerine ulaşan uğursuz zararların günahı onun boynuna yüklenmeli diyordu. Saunders, a.g.e., s. 61. Sultan'ın Esadabad hezimetini ona uğrayan ilk uğursuzluktu. Benâkitî, a.g.e., s. 240. "Onun görkemi gönüllerde azaldı ve Dârül-Hulefâ'ya kastetmeyi mübarek kabul etmediler". Müstevfî, a.g.e., s. 493. "Sultan'ın Bağdat'a asker sevk etmesi ve Esadabad yenilgisi Moğollar karşısında hızla yenilmesini tetikledi ve dinî meşruiyetini kaybederek mutaassıp Müslümanlar da nefret uyandırdı". Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 121. "Esadabad yenilgisi Hârezmşahlar'ın inhitatına atıf noktasıydı". Hasanzâde, a.g.e., s. 137. Halifelerin makamına şer maksatlarla yaklaşılmaması gerektiği o günlerde insanların zihinlerinde yaygın bir düşünce idi. Bu sebeple Hârezmşah'ın halifeye karşı muhalefeti insanların nefret ve öfkesine zemin hazırlıyordu. Mihrnâz Bihrûzî, "Ovzâ-yi Siyâsî ve İctimâî Şarkî İslâmî Mukârin ba Tehâcom-i Mogol", (Trc. Meryem Doygun), *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. XII, Temmuz 2017, Giriş.

ve bu yardıma mukabil Mengli'nin tasarrufu altındaki toprakları halife ile paylaştı. Kendi hâkimiyeti altındaki toprakların idaresine Emîr Oğlını²²¹ 'ı tayin etti; fakat kendisini Sultan Muhammed'in bendesi addeden mezkûr emîr bu topraklarda sultanın adına hutbe okutmaya başladı. Ancak Oğlını²²¹ 'ın katledilmesi Özbek'in şahsi menfaatlerini gerçekleştirmesi adına uygun bir fırsat yarattı. Fars Atabegi Sa'd b. Zengî ile birlikte hareket ederek İsfahan'ı ele geçirmesi²²¹ bunun tezahürüdür. Onun planlarını suya düşüren ise Sultan Muhammed'in İran'a yaptığı sefer sonunda hezimete uğraması oldu; zira bu mağlubiyetin akabinde tabiiyet alameti olarak sultan adına sikke kestirip hutbe okutmaya başladı (1217). Moğol istilasının atabegliğin toprakları üzerinde yarattığı tahribat bu hanedanlık için dönüm noktası oldu. 1220-1221 yıllarında Moğolların şehirlerini işgal etmesine karşı koyamayan Özbek firar yolunu tercih etti. Sultan Celâleddin'in kendi toprakları üzerindeki faaliyetlerinden de korkan Özbek Tebriz'i eşi Melike Hatun'un inisiyatifine bırakarak Gence'ye gitti. Onun ölümü (1225) ile hanedanlığın başına Hâmûş lakabıyla bilinen tek oğlu geçmişse de hanedanlık Özbek ile tarih sahnesinden çekildi.

XII-XIII. yüzyılda hüküm süren bir diğer mahallî hanedanlık Fars Atabegliği'dir. İran'ın Fars bölümünde hüküm süren ve Salgurlular olarak da bilinen bu hanedanlık önceleri Irak Selçuklu devletine tabi iken zamanla güç kazanmış ve Sa'd b. Zengî ile (1198-1226) gücünün zirvesine ulaşmıştır. Hârezmşahların genişlemeci faaliyetlerinden Salgurlular da nasibini aldı; zira Sa'd b. Zengî zamanında bu topraklara akınlar yapan devlet Şiraz'a kadar ilerledi. Atabeg Zengî Irâk-ı Acem'i ele geçirmek için harekete geçince Sultan Muhammed'in müdahalesiyle karşılaştı ve onun eline esir düşerek (1217) bu teşebbüsünde başarısızlığa uğradı. Ancak sultanın affına nail olarak onun ile anlaşma

²²¹ Cûzcânî, C. I., s. 271; Ekber, N. Necef, *Selcuklu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi*, Bakı 2010, s. 567.

yaptı. Bu anlaşmanın şartlarına göre atabeg Fars'ın müstahkem iki kalesi olan Eşkenvan ile İstahr'ı ²²² sultana teslim edecek, ülke gelirinin üçte birini haraç olarak Hârezmşahlar'a ödeyecek, ayrıca topraklarında hutbeyi sultanın adına okutacaktı. ²²³ Atabeg Sa'd'ın ölümü (1226) ile hanedanlığın başına oğlu Muzafferüddin Ebu Bekr geçti. Ebu Bekr yaklaşan Moğol tehlikesine karşı koyamayacağını anlayarak Moğol hanı Ögedey'e itaat arz etti. ²²⁴ Atabeg'in bu davranışını takdir eden Ögedey Fars'ın yönetimini Ebu Bekr'e bıraktı. Moğol istilas sırasında masun kalan nadir bölgeler arasında Fars'ın da bulunması bu minvalde değerlendirilebilir. ²²⁵ Fars toprakları XIII. yüzyılın ikinci

²²² Muhammed b. Necib Bekran İstahr'ın taştan büyük binaları olan bir nahiye olduğunu orada çok büyük sütunların yer aldığını ve onun Peygamber Süleyman Aleyhisselâm'a ait olduğunu söylediklerini belirtir. Muhammed b. Necib Bekran, a.g.e., s. 80.

²²³ Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DİA.*, C. XXXVI., İstanbul 2009, s. 30. Ayrıca bkz; Cûzcânî, C. I., s. 272; Necef, a.g.e., s. 613-614.

²²⁴ Moğol hakikatini inkâr etmenin faydasız olduğunu anlayan her hâkim gibi Ebu Bekr de Ögedey Han'a elçi gönderip itaat ettiğini ve bir Moğol şahnesinin ülkesine gelmesini, vergi vermeyi kabul ettiğini bildirdi. Moğol hanı da ona Kutluğ Han unvanı verip Fars'ın hâkimi olduğunu tasdik etti. Ebu Bekr akıllı bir siyaset takip ederek Moğolların gönderdiği şahne için Şîraz'dan fasılalı bir yerde ikamet hazırlamış ve böylece Moğol idareciye ülkesinin varlı olduğunu görme fırsatını vermemiştir. Bu siyaseti tesirli olmuş ve bunun neticesinde Moğol belası Fars bölgesini gadasız geçmiştir. Necef, a.g.e., s. 614-615.

²²⁵ Moğolların İran'a saldırısının hemen etkileri geniş çaplı tahribat, nüfus kesafetinin azalması, halkın katledilmesi ve toprakların boşalması idi. O zamanda Fars Atabegliği altındaki Fars dikkate değer bir istisna idi. Zamanında haraç ödemekle bu yıkımdan masun kaldı. Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953, s. 77.

yarısından itibaren Moğol hâkimiyetine geçti öyle ki mezkûr toprakların İlhanlı hükümdarının gönderdiği şahneler tarafından idare edilmesi bu cümledendir.

Moğol istilasından önce bu coğrafyada hüküm süren topluluklardan biri de Gürcülerdir. Sultan Celâleddin'in döneminde tesis edilen münasebetlerde diplomatik teşebbüslerden müspet bir sonuç alınamayınca sultan Gürcistan topraklarına askerî harekâtlarda bulunmaya başlamıştır. Sultan Merâğa ve Tebriz gibi önemli şehirleri ele geçirdikten sonra Gürcistan üzerine yürüdü ve 1225 yılında Dvîn'i ele geçirdi. Tekrar Gürcistan seferine çıkarak Tiflis'i fethetti (1227). Sultan Celâleddin için Gürcistan topraklarında sağladığı hâkimiyeti devam ettirmek çok zor olmuştur. Zira Gürcistan topraklarında muhtelif saiklerden dolayı peyderpey çıkan isyanlar sultanı asıl meşguliyetlerinden alıkoyduğu gibi bu sahaya gerekli ehemmiyeti gösterememesine sebep olmuştur. Gürcüler için Sultan Celâleddin tehlikesinden başka zuhur eden bir diğer tehlike de Moğollardı. Sultan Celâleddin'in Moğollara karşı verdiği mücadelenin ölüm ile sonuçlanması Gürcülerin bu topraklarda siyasi faaliyetlerini devam ettirmesi adına uygun bir gelişme olmuştur. Ancak Gürcistan coğrafyası için tehlike tek bir yönden gelmiyordu. Nitekim Sultan Muhammed'i takip etmeye tayin edilen Moğol birliklerinin bu toprakları da ihtiva eden hücumları neticesinde Gürcüler Moğolların kılıçları ile tanışmak zorunda kaldılar. Moğolların bu topraklara ilk akınları 1220'de meydana geldi. Moğol birlikleri Gürcü topraklarına yönelik ilk hareketlerinde burada beklemeyip daha kuzeye doğru devam ettiler. Ögedey Han zamanında İran seferini tamamlamak ve Sultan Celâleddin'i bertaraf etmek için İran'a gönderilen Curmagun Noyan kumandanlığındaki ordunun Gürcüleri bozguna uğratarak Gürcistan'a girmesi (1231) bu topraklarda Moğol harekâtının ikinci ayağı mahiyetindedir. Bundan sonra Moğolların baskıları Gürcü topraklarında hissedilir hale gelmiş ve bu topraklar da Moğolların tabiiyetine girmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

I.I. Sultan Muhammed Zamanında Moğollar İle Münasebetler

I.I.I. Münasebetlerin ilk aşaması: diplomatik arayış-siyasi ve ticari heyetlerin teatisi

Devletlerarası münasebetler tarihin seyri açısından ehemmiyete haiz bir nitelik arz eder. Öyle ki bu münasebetler müspet ve menfi tesirler itibariyle tarihî arka planın ve olayların seyrindeki dinamiklerin anlaşılmasına yardımcı olur. İşte XIII. yüzyılın iki büyük gücü olan Hârezmşahlar ile Moğolların münasebetleri bu cümledendir.

Sultan Muhammed zamanında başlayan münasebetlere geçmezden evvel Çin'in (Tamgaç) Cengiz Han tarafından fethine değinmek lazım gelir. Zira bu fetih Hârezmşahlar ile Moğolların birbirleri hakkında malumat edinmesinin ve temasının başlangıcını teşkil eder. Çin'in fethi ile birlikte taraflar birbirlerinin gücünden haberdar olmanın yanı sıra bölgedeki güç dengelerinin değişeceğine yönelik ilk sinyalleri vermişlerdir. Bu fetih Cengiz Han'ın XIII. yüzyılın en önemli siyasi gücü olacağının ve o zamana kadar umumiyetle Sultan Muhammed lehine gelişen güçler dengesinin artık Cengiz Han mihverinde seyredeceğinin tezahürü mahiyetindedir. *Bu çatışmayı tevlid eden dinamikler, alakaları siyasi ve ticari mecrada barışçıl/medeni bir düzeyden savaş seviyesine indirgiyecektir.*

Bilindiği üzere Çin zenginliği ve muhtelif ticari emtiaları ile kadim zamanlardan itibaren Yakındoğu'nun muktedir devlet adamlarının nazar-ı dikkatini celbeden ²²⁶ bir

²²⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s. 229. Eski zamanlardan beri Çin'in zenginlikleri Müslümanları cezbetmişti. Barthold, a.g.e., s. 418. Orta Asya'ya gelen Müslümanlar ilk fetihlerden itibaren Çin'e göz dikmişlerdi. Hatta Haccac Sind fatihi Muhammed b. Kasım ile rakibi

coğrafya olarak birçok kez keşif ve akın seferlerinin muhatapı olmuştur. Hem coğrafi minvalde ehemmiyete haiz hem de iktisadi kazançlar sağlayan bir ülkenin öneminin Sultan Muhammed ve Cengiz Han tarafından ayrı ayrı takdir edilmesi pek tabiidir. Dağınık haldeki Moğol ve Tatar kabilelerini birleştirip bunlar üzerinde hâkimiyetini tesis eden Cengiz Han'ın yönünü Çin'e çevirmesi ile geniş çaplı fetihleri doğrultusunda Gurlular ve Karahıtaylar gibi muktedir hükümetlere galebe çaldıktan sonra yüzyılın en büyük siyasi gücü olan Sultan Muhammed'in Çin'i ele geçirme temayüllerini bu tefekkür ile tetkik etmek lazım gelir. *Zira müşterek bir hedef rekabet ve ilerleyen düzeyde çatışma demekti.*

Sağladığı kazançlar ve kârlı alışveriş hasebiyle tüccarlar için cazip bir ticaret merkezi olan Çin diyarı Sultan Muhammed'in ülkesindeki tüccarların da uğrak mekânıydı. Sultan Muhammed bu tüccarlar vasıtasıyla Çin'in ahvali ve buranın zenginlikleri hakkında malumat edinmiş, bu bilgiler doğrultusunda zihnini daima Çin fethinin kendisine sağlayacağı faydalar ile meşgul etmiştir. Nitekim İpek Yolu güzergâhının tamamı üzerinde nüfuz sahibi olmak ve bu bölgelerin ticaretini kendi nezareti altına almak büyük kazançlar sunacaktı.

Sultan Muhammed'in Çin'i ele geçirme iştiağını anlatan en açık ve sahih malumata müellif Cûzcânî'nin kayıtlarından ulaşılmaktadır. Cûzcânî, h. 617 (m. 1220-1221) yılında Tûlek Kalesi'nde iken Hârezmşahlar'ın erkânından olan İmâdü'l-mülk Tacü'd-dîn-i Debîr Câmî'den şu sözleri işitmiştir: “Çin memleketlerini zapt etme sevdası, Sultan Muhammed Hârezmşah'ın dimağına yerleşmişti. Sürekli bu memleketi araştırıyor; gelenlerden Çin ve Türkistan memleketlerini soruyordu. Bendeleri olan biz, onu bu düşünceden vazgeçirmek için beyanda bulunmayı istedik; fakat bu düşünce onun

Kuteybe'ye “hangisi Çin'e önce ayak basarsa onu Çin valisi yapacağını” söylemişti. Ahmet Özdemir, “Cengiz İstilası”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 312.

hatırından hiçbir şekilde çıkmıyordu”.²²⁷ Câmî’nin mezkûr sözleri sultanın bu işten imtina etmesini salık verenleri dinlememek suretiyle Çin’i fethetme konusundaki kararlılığını, Mâverâünnehir ve İran fetihlerinden sonra yönünü Uzakdoğu’ya çevirme temayülünü göstermesi açısından dikkate şayandır. Cûzcânî’nin de bu manada verdiği bilgiler oldukça ehemmiyete haizdir. Nitekim Sultan Muhammed’in Çin ile ilgili tasavvurlarını bizzat birinci şahıstan dinlemesi diğer kaynaklar ile mukayese edildiğinde ihtiva ettiği daha açık ve sahih malumat ile bu hadise konusunda vukuf sahibi olunmasını mümkün kılar. *İbn Haldun mülkün tagallüp demek olduğunu anlatır. Cengiz Han ve Sultan Muhammed gibi iki büyük asabiye önderi çevrelerindeki güçlere galebe çalmaları sonrasında daha uzak ve kârlı hedeflere göz diktiler. Bu da Moğol-Hârezmşah çatışması için zeminin oluşmasına yol açtı.*

Ancak Çin’in önemi bu sırada yalnız Sultan Muhammed tarafından değil Cengiz Han’ın kendisi tarafından da takdir edilmişti. Zira O da Sultan Muhammed gibi Çin’in ülkesine sağlayacağı faydaları öngörmüş ve hâkimiyet sahalarına Çin’i de dâhil etmek istemişti. Nitekim ülkesi içinde birliği sağlayıp yönünü dış dünyaya çeviren bir liderin Çin’i fark etmemesi mümkün değildir. İktisadi kaygılar da bu lideri Çin’e sevk eden temel etkenlerden biri sayılabilir. Oldukça iptidai bir yaşam süren göçebe Moğolların etraftaki mamur şehirlerin sahip olduklarına ihtiyaç duyması iktisadi ahvalini düzeltmeyi zaruri bir hale getirmiştir. İşte Cengiz Han’ın Kuzey Çin’in payitahtı Pekin’i ²²⁸ fethini bu minvalde tetkik ve tahlil etmek lazım gelir.

²²⁷ Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Tsh. Abdülhayy Habîbî), C. II., Tahran 1389, s. 102; Uyar, a.g.e., s. 52.

²²⁸ Pien King yani bugünkü Kai Fung Fu olduğu bilgisine dair bkz; Henry Howorth, *Moğollar Tarihi*, İstanbul 1331, s. 189. Şehrin adının Zhongdu olarak geçtiği yere dair bkz; Biran, a.g.e., s. 83.

Cengiz Han bu düşünceler ile Çin'e karşı sefer düzenleyerek imparator Altun Han'a galebe çalıp Pekin'i almaya (1215) ²²⁹ muvaffak oldu. Aynı tarihlerde Çin'i ele geçirmeyi tahayyül eden ²³⁰ Sultan Muhammed bu zafere Cengiz Han'ın nail olduğunu duyunca haberlerin doğruluğunu araştırmak ve Moğollar hakkında bilgi almak, onların

²²⁹ Âştiyânî, a.g.e., s. 20; Abdulalî Destgayb, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be Îrân*, Tahran 1367, s. 157; Rıza Pâzûki, *Târîh-i İran Ez Mogul Ta Afşâriyye*, Tahran 1316, s. 10; Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük), Ankara 2014, s. 56; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, Kayseri 1994, s. 16; Zeki Velidi Togan, *Cengiz Han (1155-1227)*, 1969-70 Kış Sömestresi, s. 62; Hartog, a.g.e., s. 95; Barthold, a.g.e., s. 418; Biran, a.g.e., s. 83; Buniyatov, a.g.e., s. 108. Moğolların Gizli Tarihi bu hadiseyi köpek yılı (1214) olayları arasında verir. *MGT*, s. 172. Karşılaştırma için bkz; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul 2011, s. 130. Reşîdüddin Fazlullah'ın kaydına göre şehrin alınması biraz daha erken olan tavuk yılında vuku bulmuştur. Müellife göre bu tarih h. 609 yılı ramazan ayına (1213 Ocak/Şubat) tekabül etmektedir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 231, 326. Cengiz Han'ın Pekin'i 1216 yılında ele geçirdiği bilgisine dair bkz; Peter Avery, "Berresi Evamil-i Hamle-yi Cengiz Han be Mâverâünnehir", *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 1, Tahran 1338, s. 42.

²³⁰ "Hârezmşah'ın Gürhan'ı yendikten sonra böyle bir hayale kapılması tabii idi". Barthold, a.g.e., s. 418. "Hârezmşah kolay yoldan zafer kazandığı için ciddi ciddi Çin'i fethetmeyi düşünüyordu". Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (Çev. Füsün Doruker), İstanbul 1996, s. 25. Irak fütuhatını tamamlayarak 1214 yılında memleketine geri dönen Sultan Muhammed Hârezm ile Çin arasında gidip gelen tacirlerden Çin'in zenginlikleri hususunda bilgi almış ve bu sebeple Çin'i ele geçirmeye meyletmiştir. İzgi, a.g.e., s. 56.

askerî manadaki hazırlıklarını tahkik ettirmek ²³¹ için Seyyid Ecell Bahâü'd-Din-i Râzî'yi bu işe memur ederek bir heyet ile birlikte Çin diyarına gönderdi. Sultan Muhammed gibi

²³¹ Cûzcânî bu elçilik heyetinin Çin'e gönderilmesinin sebebini Râzî'den işittiğini söyleyerek şunları ekler: “Cengiz Han'ın zuhuru ve Moğol ordusunun Tamgaç, Toğar, Tibet memleketlerini ve maşrıgın en uzağı Çin iklimlerini istilası Hârezmşah'ın kulağına ulaştı. Sultan da güvendiği kişilerden bu haberler hakkında bilgi istedi. Moğol ordusunun kemiyet, keyfiyet, alet, silah ve gereçlerinin miktarını tahkiki için onları görevlendirdi. Cûzcânî, C. II., s. 102. “Moğolların kudret kazandığını duyan Sultan Muhammed'in dimağına mülk sevdası düşmüş, Moğol askerlerinden ve Cengiz Han'ın durumundan haber elde etmek istemişti”. Hasanzâde, a.g.e., s. 167. Sultan Muhammed Cengiz'in Çin'deki zaferlerinin doğruluğundan ve Moğol ordusunun kemiyetinden haberdar olmak için Çin'e sefaret heyeti gönderdi. B. Y. Vladimircov, *Cengiz Han*, (Çev. Hasan Âli Ediz), İstanbul 1950, s. 89; Destgayb, a.g.e., s. 157. “Çin'deki Moğol muvaffakiyetleri Orta Asya'ya kadar duyulmuştu. Hârezmşah da bunları işitmişti ve gönderdiği sefaret heyeti vasıtasıyla yeni fatihin kuvveti hakkında daha sahih bir fikir edinmek istiyordu”. M. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I*, (Haz. Yahya Kemal Taştan), Ankara 2006, s. 250. “Hârezmşah hükümdarı Cengiz Han'a bir elçi heyeti göndererek onun kuvvetinin derecesi hakkında bilgi edinmeyi lüzumlu gördü”. Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 2002, s. 204. “Hârezmşah'ın elçileri aslında sırf tecessüs için, Cengiz ne yapıyor, nasıldır gibi suallere cevap bulmak için gelmişlerdi”. Togan, a.g.e., s. 62. “Chung-tu'nun yerle bir edilişine tanık olan elçi, bozkırdan ortaya çıkan bu yeni güç konusunda rapor vermek üzere gönderilmişti”. Marshall, a.g.e., s. 25. “Moğol-Hârezmşah münasebeti, Sultan Muhammed'in Çin'i fethetmek düşüncesindeyken, Cengiz Han'ın bu ülkeyi zapt ettiği haberini alması üzerine Seyyid Bahâü'd-Din'i bu olayın doğruluğunu öğrenmek için göndermesiyle başladı”.

hırslı ve kendinin üzerinde siyasi bir güce tahammül edemeyen liderin ciddi bir şekilde ilgilenmeye başladığı bölge üzerinde başka birinin hâkimiyet tesis etmesinin ve onu bu zaferden mahrum bırakmasının sultanda merak ve öfke duygusunu uyandırması pek tabiidir. Nitekim bu haberi alır almaz Seyyid Bahâü'd-Din'i tahkik için tayin etmesi bu cümledendir.

Sultan Muhammed'in emri veçhile yola çıkan mezkûr heyet Doğu Türkistan'dan geçtikten sonra bu tarihte Moğolların eline düşen Pekin tarafı sınırına ulaştı.²³² Cûzcânî bu elçilik heyetinin izlenimleri hakkında malumatı veren yegâne müverrihtir.²³³ Bahâü'd-

“Harezmsâhlar Devleti”, *DGBİT*, (Rd. Hakkı Dursun Yıldız), C. IX., İstanbul 1992, s. 47.

“Pekin'in düşüş haberi Hârezm'e ulaşmıştı. Çin, çok uzun süreden beri Müslümanların düşlerini süslüyordu. Sultan, durumu öğrenmek ve nitelikli bilgiler almak için Cengiz Han'a elçi göndermeye karar verdi”. Roux, a.g.e., s. 174. Ahmet Temir de mezkûr elçi heyetinin Cengiz Han'ın durumunu tahkik etmek ile gönderildiği inanındadır. Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*, Ankara 1989, s. 93; Muhsin Rahmetî, “Alâeddin Muhammed Hârezmşah”, *Danışnâme-yi Cihan-i İslam*, C. XVI., Tahran 1390, s. 309. Mezkûr heyetin asli görevi Cengiz Han'ın savaş yeteneği ve gerçek gücü hakkında bilgi elde etmektir. Ali Ekber Diyanet, “Çengiz”, *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XIX., Tahran 1395, s. 393.

²³² Âştîyânî, a.g.e., s. 21; Buniyatov, a.g.e., s. 108. Togan'a göre Hârezmşah'ın elçisi bir riyavete göre Pekin'e diğer bir rivayete göre Çungarya tarafına geldi. Togan, a.g.e., s. 62.

²³³ Çin'in tasarrufundan sonra Sultan Muhammed'in sefaret heyetini o diyara gönderme hadisesinin yalnız Cûzcânî'nin kayıtlarında yer alması Cüveynî, Nesevî gibi müelliflerin bu mevzudan bahsetmemesi bazı yazarları hadisenin sahih olmadığını düşünmeye sevk etmiştir. Hasanzâde Hârezmşahlar tarihinde geçmişte görülmeyen bir ehemmiyet ile heyet gönderilmesinin yalnız Cûzcânî tarafından kaydedilmesinin kuşkuya sebebiyet

Din-i Râzî ile görüşerek onların müşahedelerini birinci ağızdan nakletmiştir. Müellif bizatihi elçiden şu sözleri işitmiştir: “Altun Han’ın memleketlerinin yakınına ve Tamgaç hududuna ulaştığımız zaman uzak bir mesafeden yüksek bir tepe görünmüştü. Öyle ki bizden o mevkiye kadar iki üç menzil ya da daha fazla vardı. Hârezmşah tarafından gönderilen olan bizler o beyaz yüksekliğin karlı dağ olduğunu zannettik ve o ülkenin halkı ve rehberlerinden sorduk. Hepsinin öldürülen insanların kemikleri olduğunu söylediler. Diğer bir menzile ulaştığımızda yer insan yağından siyahlaşmış ve yağlanmıştı ki orada kuru bir zemine ulaşmamız için üç menzil gitmek gerekiyordu. O yerdeki kokuşmadan dolayı o kadar insandan bazısı rahatsızlandı ve bazıları ise öldü. Tamgaç kapısına ulaştığımızda hisar burcunun dibindeki bir yerde çokça insan kemiklerinin toplandığı bir yer vardı; sorulunca bu şehrin fethedildiği gün Moğol askerinin eline düşmemek için altmış bin bakire kızın kendilerini bu burçtan attıklarını ve aynı yerde öldüklerini bu kemiklerin hepsinin onların olduğunu söylediler”.²³⁴

Bahâü’-d-Din-i Râzî’nin müşahedelerini ihtiva eden bu kayıtlarda mübalağa payı olmakla birlikte Cengiz Han’ın Çin fethinin Sultan Muhammed tarafından yakinen takip edildiği ve kaygılarına cevap bulmak için o tarafa elçiler gönderdiği muhakkaktır. Zira Moğolların Gizli Tarihi’ndeki kayıtlar da Bahâü’-d-Din-i Râzî’nin sözlerini teyit eder

verdiğini o yüzden bu meseleyi iyi tetkik etmek lazım geldiğini söyler. Hatta sultanın bu tür haberleri İran ve Çin arasında gidip gelen tüccarlardan öğrendiğini iddia eder. Hasanzâde, a.g.e., s. 168.

²³⁴ Cûzcânî, C. II., s. 102-103; Khal’atbari-Şerefî, a.g.e., s. 110-111; Âştiyânî, a.g.e., s. 21; Barthold, a.g.e., s. 418; Destgayb, a.g.e., s. 100-101; Kafesoğlu, a.g.e., s. 230; Özdemir, a.g.e., s. 129-130; *The Cambridge History of Iran*, (Ed. J.A., Boyle), Vol. V., Cambridge 1968, s. 303.

mahiyettedir.²³⁵ Mezkûr kaynağa göre koyun yılında (1211) “Kitat halkına” karşı harekete geçen Cengiz Han Fuceo’yu aldı ve Tilki geçitini aşarak Süan-dei-fu’ya hâkim oldu. Cebe²³⁶ ile Guyigunek Ba’atur’u öncü olarak ileri sürdü. Bu birlikler Çabçiyal’a geldikleri zaman, Çabçiyal geçitinin müdafaa edildiğini gördü. Buna karşılık Cebe bir hile ile mevzilerdeki Kitat ordusunu ortaya çıkardı ve bunlar “bütün dağ ve dereleri doldurdu”. Cebe Süan-dei-fu dönemecine ulaşınca ani bir manevra ile cephe değiştirdi ve düşmana taarruz etmeye başladı. Asıl kuvvetler ile onun peşinden gelen Cengiz Han da Kitat’ların üzerine saldırdı. Bu saldırılar karşısında düşman kuvvetleri “Çabçiyal’a kadar kesilmiş bir orman gibi yere serilmiş bulunuyordu”. Buradan Cung-du (Pekin) üzerine yürüdüler ve muhtelif şehirlere de kuvvetler gönderdiler. Kitan hükümdarı Altun Han (Ahutai namına sahip) vezirinin Moğollar ile sulh yapılması teklifini kabul etti ve Cengiz Han’a Gungcu adlı bir prenses ile askerlerine muhtelif hediyeler gönderdi. Cengiz Han sulhun sağlandığı güvencesiyle askerleriyle birlikte geri döndü. Ancak Coa-gon’lara gönderdiği elçilerin Altun Han tarafından alıkonulması sebebiyle köpek yılında (1214) Kitan halkına karşı tekrar hücumla geçti. Kendisi Tung-gon üzerine yürürken Cebe’yi de Çabçiyal’a sevk etti. Kitanlar ciddi bir mukavemet gösterecekler de Cengiz Han’ın komutanları “Kitan’ları kesilmiş orman gibi yere sererek yok ettiler”. Ordusunun yok edildiği haberini alan Altun Han Cung-du’yu terk ederek Nang-ging’e çekildi. Altun Han buraya varınca tabi olacağını bildirerek oğlu Tenggeri’yi Cengiz Han’ın yanına yolladı.

²³⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 230.

²³⁶ Bu ismin Yeme olarak geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 216; Tercüme, s. 144; Cûzcânî, C. II., s. 108; Müstevfî, a.g.e., s. 494; Nesevî, a.g.e., s. 79; Şebânkâreî, a.g.e., s. 142. Herevî bu ismi Beme Bahadır olarak kaydeder. Herevî, a.g.e., s. 96; İbn Arapşah, *Fakihet el Hulefa (Cengiz Han Kısmı)*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1920, s. 40.

Kendi arzuları ile tabi olunca Cengiz Han daha önceki gibi geri çekilmeyi muvafık buldu ve Çabçiyal üzerinde geri döndü.²³⁷

Cengiz Han'ın Pekin'i ele geçirmesinin ardından buraya ulaşan ²³⁸ elçi heyetinin verdiği bilgiler Gizli Tarih ile örtüşmektedir. Zira Bahâü'd-Din-i Râzî raporunda Cengiz Han'ı gördükleri sırada Altun Han'ın oğlunun ve vezirinin bağlı bir şekilde onların önüne getirildikleri ²³⁹ bilgisini verir. İtaat altına alınan bir imparatorun oğlunun ve vezirinin esir olmuş bir halde Cengiz Han'ın huzuruna getirilip elçilerin de bu manzaraya şahit olmasını istemedeki amaç bozkırdan çıkan bu yeni fatihin kudretinin haddini göstererek Sultan Muhammed'in karşısındaki muhatapın hafife alınmayacak olduğunu elçilerin zihninde uyandırmaktı. Gerçekten Cengiz Han'ın bu nevi hareketleri Sultan Muhammed'in nazarında gittikçe artan korkunun ve endişenin karşılığı olacak ömrünün sonuna kadar onun karşısına çıkmayacaktı.

Kaynaklar Cengiz Han'ın sultanın elçilerini hürmetle karşıladığı ve onlara iyi muamele ettiği, iltifat gösterdiği ²⁴⁰ konusunda hemfikirdir. Şehirlerden uzak ve göçebe

²³⁷ MGT, s. 169-174.

²³⁸ Sefaret heyeti Pekin'e ulaştığında Cengiz Han hâlâ Çin'de idi. Moğolistan'a 1216'da döndü. Barthold, a.g.e., 418.

²³⁹ Cûzcânî, C. II., s. 103. "Cengiz Han ile yapılan ilk toplantı sırasında aynı zamanda bir bakan olan Kin İmparatorluğu'nun oğlu, elleri ve ayakları zincirli bir şekilde salona getirildi". Hartog, a.g.e., s. 87; *The Cambridge*, s. 303.

²⁴⁰ Âştiyânî, a.g.e., s. 21; Barthold, a.g.e., s. 419; Buniyatov, a.g.e., s. 108; Diyanet, a.g.md., s. 393; Hartog, a.g.e., s. 87; Kafesoğlu, a.g.e., s. 231; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 110; Özdemir, a.g.e., s. 131; Pâzûki, a.g.e., s. 10; Roux, a.g.e., s. 147; Togan, a.g.e., s. 62; Vladimircov, a.g.e., s. 89; Yuvalı, a.g.e., s. 16. Gelen elçi heyetine Cengiz Han

bir hayat süren Moğolların her nevi ticari emtiaya ve bilhassa yatak, giysi ²⁴¹ gibi elzem eşyalara duydukları gereksinim Cengiz Han'ın mezkûr elçilere yönelik iltifatının hakiki sebebinin açıklar niteliktedir. Cengiz Han'ın ticari faaliyetlere atfettiği önemi ²⁴² anlamak

“dünyanın imarı ticaretle olur. Onun için aramızdaki ticari münasebetleri geliştirelim” demişti. Temir, a.g.e., s. 93.

²⁴¹ Ebü'l-Ferec, C. II., s. 481; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; Vassâf, a.g.e., s. 384. Mîrhând “Cengiz Han'ın kabilesi göçebe olduğu için karargâhında mefruşat ve giysiler oldukça kıymetliydi” demek suretiyle Moğolların yaşam tarzlarının onların ihtiyaçları üzerindeki tesirine işaret eder. Mîrhând, C. VII., s. 3337. Karşılaştırma için bkz; Ahmet Tetevî-Asîf Han Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, C. V., Tahran 1382, s. 3667; *Sergozeşt-i Çengiz ve Hârezmşahiyan*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386, s. 49. Moğolların göçebe kavimler için yerleşik topluluklar ile ticaret yapmak oldukça mühimdi. Bilhassa giyecek mallarının ticareti ehemmiyete haizdi. Barthold, a.g.e., s. 419. “Geleneksel Asya mallarının piyasalarda daha tanınır hale gelmesinin yanı sıra, diğer ticaret malları da Ortadoğu'nun daha batıdaki egzotik yerlerinden akıyordu. Dünyanın bu bölgelerindeki Müslümanlar çok daha kaliteli ve muhteşem parlaklıkta çelik üretiyorlardı. Cengiz Han bu topraklardaki egzotik malları istiyor ve bu amaç için sultanla bir ticaret ilişkisine girmek istiyordu”. Jack Weatherford, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, (Çev. Sermin Karakale), İstanbul 2004, s. 149.

²⁴² “İç ve dış ticaret Orta Çağ'da devlet hazinesi oluşturan en önemli kalemlerin başında gelmekteydi. Ticaretin olgusal anlamda en fazla ihtiyaç duyduğu unsurların başında uygun ulaşım vasıtaları ve ticari mekânlarla ulaşım yollarının güvenliği gelmekteydi. Hazinelelerini bu önemli gelirlerden mahrum bırakmak istemeyen hükümdarlar da ticareti uygun koşullarda gerçekleştirebilmek maksadıyla her türlü önlemi alma yoluna gitmekteydiler. Nitekim Cengiz Han daha saltanatının ilk yıllarından itibaren ticaretin

için bu husustaki teşebbüslerine bakmak lazım gelir. Cengiz Han ülkesine gelen hatırı sayılır ticaret mümessilleri olan Uygur ve Müslüman tacirlere oldukça iyi muamele etmiş hem onların kârlı alışverişler yapmalarını hem de Moğolların ihtiyaç duydukları eşyaların teminini mümkün kılmıştır. Aynı zamanda eski ticaret yollarını açmaya ve onları düzenleyerek aktif ticaret merkezleri haline getirmeye ihtimam göstermiştir. Aynı zamanda ticaret ile ilgili hususlarda güvenlik meselelerini de gözetmiş, ülkesine gelip giden tüccarların huzur ve güven ortamı içinde alışveriş yapmalarını temin etmiştir. Bunun için de kervanların geçtiği yollara *Karakçi* ²⁴³ diye tesmiye edilen bir grup muhafızı koyarak kervanların korunmasına memur etmiş ²⁴⁴ ve böylece tüccarların güvenlik endişesi duymadan kervan güzergâhlarından geçip gitmelerini sağlamıştır.

önemini kavramış ve ticari faaliyetlerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapmıştır”. Ekrem Kalan, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları”, *Avrasya Etüdları*, 45/2014-1, s. 45. “Bu noktada Cengiz Han Hârezmşahlara karşı saldırgan olmayan bir politika izliyordu; ana kaygısı, Doğu ile Batı Asya arasında Güçölüg’ün kapatmaya çalıştığı ticaret yollarını canlandırmaktı”. Biran, a.g.e., s. 83.

²⁴³ Cüveynî, a.g.e., s. 166; Tercüme, s. 116; Yedüllah Şükrî, *Gozide-i Cihangoşa-yi Cüveynî*, Tahran 1365, s. 42. Bu kelimenin farklı telaffuzlarına dair bkz; Âştıyânî, a.g.e., s. 22; Ebü’l-Ferec, C. II., s. 481; Ebü’l-Ferec, *Mht. Düy*, s. 7; Kafesoğlu, a.g.e., s. 232; Yuvalı, a.g.e., s. 16. İzgi bu kelimeyi “qaraghci” şeklinde okumakla birlikte Moğolca olan bu kelimenin qaraghchi=qaragci şeklinde düzeltilmesi gerektiğini kaydeder. Ona göre bu kelimenin manası “nöbetçi, bakan kimse” olup kelime qara filinden türemiştir. İzgi, a.g.e., s. 57.

²⁴⁴ Cüveynî, a.g.e., 166; Tercüme, s. 116; Ebü’l-Ferec, *Mht. Düy*, s. 7; Mîrhând, C. VII., s. 3368; Vassâf, a.g.e., s. 384; Âştıyânî, a.g.e., s. 22; Ebü’l-Ferec, C. II., s. 481; Buniyatov,

İran ve Çin gibi yerleşik toplumlar ile yapılacak ticaret göçebe Moğollar için hayati bir önem taşıyordu. Zira çok az mal istihsal eden ²⁴⁵ Moğollar ihtiyaç hâsıl olan malları uzun vadede temin edemiyorlardı. Topraklarında aktif bir ticaret ağının olması gerekli malzemelerin ithal edilmesine hem de daimî suretle bu topraklara gelen Müslüman tüccarların olağanüstü kârlar elde etmelerine yardımcı oluyordu. Cengiz Han bu kârlı alışverişin önemini takdir eden bir lider olarak hem Moğol hem de Müslüman tüccarların ortak menfaatlerine hizmet edecek yollar aramış ve ülkesinin menfaatlerini her şeyin önünde tutmuştur. Öyle ki kendisine iltihak eden Müslüman tüccarların

a.g.e., s. 108; Kafesoğlu, a.g.e., s. 232; Özdemir, a.g.e., s. 126. Cüveynî'ye göre bu muhafızların bir diğer görevi de oraya ulaşan tüccarların eşyalarından Han'a layık olanları onun sahibi ile birlikte Han'ın yanına götürmektir. Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 116. Karşılaştırma için bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; *Târih-i Elfi*, C. V., s. 3668.

²⁴⁵ Vladimircov, a.g.e., s. 90. İbn Arapşah "Merv kumaşlarının ne olduğunu bilmez hatta kirbası bile işitmemiş olanlar fil dişi serirler üzerinde oturur ve milyonlarca dirhem ve dinar sermayeler ile malumat-ı ticariyede erbâb-i ticarete ortaklık eder, şarkın ve garbın en nefis emtia ve eşyasını kendilerine getirir oldu" demek suretiyle Moğollar'ın ticaret hususunda ulaştığı merhaleyi gözler önüne serer. İbn Arapşah, a.g.e., s. 14. Nadir Devlet'e göre "Moğollara her ne kadar Yenisey tarafından buğday ve arpa geliyorsa da batıdan gelen mallara da ihtiyaç vardı. Deniz yolu Basra körfezindeki ihtilaf yüzünden kapalıydı. Hârezmşah, Semerkand ve Buhara'dan gelen tüccarlar, Küçlük'ün Doğu Türkistan'da çıkardığı karışıklık dolayısıyla kuzeyden uzun bir yoldan dolaşmak zorunda kalıyordu. Kısacası Cengiz Han'ın batıdan ticareti geliştirmek için Hârezmşah ile iş birliğine ihtiyacı vardı". Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul 2010, s. 140-141.

sağlayacağı faydalara odaklanıp onları dinî kimlikleri dolayısıyla baskı altında tutmamış rahat bir ortamda alışveriş yapmalarının zeminini hazırlamıştır. Vladimircov Cengiz Han'ın bu hareketinin manasını “bir kapitalist olarak kendi menfaatlerinin, yabancı bir dinden olmakla beraber, itiraz kabul etmez bir surette başkalarının dinî inançlarına saygı göstererek cömert ve kudretli Moğol hükümdarının menfaatiyle eş olduğuna, bir defa daha kani olmak fırsatı bulan Müslüman tacirler de bunu çok iyi anlamaktaydılar”²⁴⁶ sözleriyle açıklar.

Cengiz Han'ın ticari meseleleri öncelediği bir zamanda Hârezm ülkesinden Pekin'e gelen elçi heyeti onun ticari konular ile ilgili düşüncelerine tatbik imkânı sağlayan bir fırsat telakki edilir. Kafesoğlu'nun tabiriyle bu durum “hakiki menfaatleri korunan ve kendileri için çok geniş ve kârlı iş sahaları açılan Müslüman tacirlerini Moğol imparatoruna, artan bir nispette, yaklaştıracığı cihetle Cengiz Han hesabına çifte bir avantaj sağlamakta idi”.²⁴⁷ Gerçekten Cengiz Han olası ticari bir anlaşmanın kendi ülkesine sağlayacağı faydaları görerek bu hususta Sultan Muhammed'den daha istekli bir tavır sergilemiştir.

²⁴⁶ Vladimircov, a.g.e., s. 90. Barthold'a göre Çin ile Moğolistan arasındaki ticaretin bile Uygurlar ve Müslümanların elinde olması hasebiyle Cengiz Han'ın çıkarlarıyla Müslüman sermayecilerin çıkarları birbirine tamamen uyuyordu. Barthold, a.g.e., s. 419. Karşılaştırma için bkz; Roux, a.g.e., s. 174.

²⁴⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 232. Togan'a göre Cengiz Han elçi vasıtasıyla sultana “Dünyanın imarı, ticaretle kaim olur; onun için aramızda ticari münasebetleri güçlendirelim” diye karşılık verdi. Togan, a.g.e., s. 62.

Cengiz Han'ın bu temayülüne mukabil Sultan Muhammed onun gibi düşünmüyor²⁴⁸ memleketinin çıkarlarına, halkının yararına olacak ticaretin getirilerini iyi takdir edemiyordu. Nitekim sultan bu meselelere Cengiz Han kadar itina göstermemiş cihangirlik siyaseti onun akıl gözünü kör etmişti.²⁴⁹ Gerçekten Sultan Muhammed Gurlular ve Karahıtaylar gibi devletleri bertaraf edip mahallî hanedanlıkları tabiiyetine alarak bölgede muktedir tek siyasi güç halini almıştı. Hatta uzun süredir hâkimiyet sahasını genişletme temayülünde olan Halife Nâsır-Lidînillâh ile de siyasi ve askerî mücadelelere girişmişti. Bununla birlikte devletin sınırlarını genişletmiş seleflerinden miras kalan topraklara yenilerini ilhak etmişti. Siyasi ve askerî alanlarda umumiyetle elde ettiği muvaffakiyetler sultanı kibre sevk etmiş Türk-İslam âlemi üzerinde tek egemen güç olma tasavvuru ile etrafındaki ülkeleri karşısına almıştı. Sultanın memleketlerinin genişliği ve askerlerinin sayısı onun kibrini tetikliyor diğer hükümetler ile dostça münasebetler tesis etmesine mâni oluyordu. Böyle bir hâletiruhiyeye sahip hükümdarın

²⁴⁸ Âştîyânî, a.g.e., s. 21; Barthold, a.g.e., s. 419; Hartog, a.g.e., s. 88; Kafesoğlu, a.g.e., s. 232; Yuvalı, a.g.e., s. 16. Sultan Muhammed'in Cengiz Han ile sulh tesis etme, ticaretin gelişmesi ve müspet münasebetler kurma konularında Cengiz Han gibi düşünmediğinin en sahih kanıtı İbnü'l-Esîr'de görülür. Müellife göre "Sultan Muhammed Mâverâünnehir'i Karahıtayların elinden aldığı zaman Moğollar da Türkistan, Kaşgar ve Balasagun gibi şehirleri zapt edip Hârezmşahlar ile savaşmaya başladılar. Sultan Muhammed de bundan mütevellit Moğollara buradan giden muhtelif yiyecek ve giyecek eşyalarının ulaşımını engellemişti". İbnü'l-Esîr, C. X., s. 214. "Cengiz Han ve sultanın çıkarları aynıydı, ama Muhammed Hârezmşah, Cengiz Han'ı ticaret ortağından çok bir rakip olarak görüyor ve bu yüzden ekonomiyle pek fazla ilgilenmiyordu". Roux, a.g.e., s. 174.

²⁴⁹ Âştîyânî, a.g.e., s. 21.

Cengiz Han için de temiz duygular beslemeyeceği ticari meselelere onun gibi hassasiyet göstermeyeceği ²⁵⁰ muhakkaktır. Nitekim Bahâü'd-Din-i Râzî başkanlığındaki sefaret heyetini de sadece haberleri tahkik etme ve Moğolların gücü hakkında bilgi edinme maksadıyla Çin'e göndermişti. Yani Sultan Muhammed'in Çin'e yolladığı bu heyetin esas memuriyeti Moğollar hakkında sahih malumat edinmek, karşılaşmaları muhakkak olan bu yeni fatihin keyfiyetini öğrenmekti. Mez-kûr niyet dahi sultanın Cengiz Han gibi ticari kazanç gayesi gütmeyeceğinin serencamı mahiyetindedir.

Sultan Muhammed'in bu bakış açısı karşısında Cengiz Han kendi tasarrufu altındaki memleketler ile Hârezm ülkesi arasında canlı bir ticaret akışına gayret gösteriyordu. Bu ticari bağların asıl aracıları olan Müslüman tüccarlar ayrıca zikredilmesi lazım gelen bir husustur. Bahis mevzu tüccarlar daha önceki zamanlardan itibaren önemli bir kazanç kapısı olan Cengiz Han'ın topraklarına iltihak etmişler ve beraberlerinde getirdikleri emtiaları kârlı bir şekilde satmışlardır. Ancak işler her zaman diledikleri gibi gitmiyor yağma, hırsızlık ve savaş gibi olası durumlardan oldukça fazla etkileniyorlardı. Âştiyânî'nin de dediği gibi bu tüccarlar bölgelerdeki savaş ortamından çok fazla zarara uğruyor ticaret yolunun açıldığı ve barışın hâkim kılındığı zamanlar da ise alışveriş fırsatını açık görüyorlardı.²⁵¹ Kaynakların bir kısmı Cengiz Han ülkesine gidip gelen

²⁵⁰ Kafesoğlu'na göre Sultan Muhammed hayatı boyunca idaresi altındaki halkların en küçük menfaatlerini dahi gözetmiş değildir. Nitekim babası ve dedesi zamanında fermanlarda ve menşurlarda dahi görülen ticaret yolları ve tüccarlar hususundaki meselelere önem verdiğine dair herhangi bir emare yoktur. Kafesoğlu, a.g.e., s. 232.

²⁵¹ Âştiyânî, a.g.e., s. 22. Kafesoğlu da Müslüman tüccarların Cengiz Han'ın topraklarında ilk zamanlardaki ticari faaliyetlerinin küçük ölçüde ve tehlikeli olarak cereyan ettiği kanısındadır. Kafesoğlu, a.g.e., s. 232. "Rusya ile Çin gibi uzak memleketler ile ticaret yapmak tüccarlara çok büyük kârlar sağlıyordu, fakat büyük

Müslüman tüccarların yalnız ticaret vasıtası olmadığı aynı zamanda bilgi kaynağı işlevi²⁵² gördükleri inancındadırlar. Buna göre Cengiz Han tüccarlar vasıtasıyla Hârezm ülkesi

riskleri de vardı. Çünkü doğuda mallar daima veresiye alınırdı; bundan dolayı ticaretin geçici bir zaman sekteye uğraması tüccara ağır zararlar veriyordu”. Barthold, a.g.e., s. 419. Her devirde can ve mal güvenliği ticaretin gelişmesinde ilk ve temel şart olduğu için Cengiz Han yollarda emniyetin tesisini sağlamıştır. Yuvalı, a.g.e., s. 17. Yuvalı bir başka çalışmasında Cengiz Han zamanından evvel gerek Orta Asya gerekse Yakınoğu’da vuku bulan siyasi parçalanma hasebiyle tüccarların can ve mal emniyetinin zafiyeti yanı sıra ödedikleri gümrük vergilerinin ticari yaşamı olumsuz manada etkilediğini söyler. Nitekim Moğolların Yakınoğu’da görünmesinden evvel Bağdat’tan hareket eden bir tüccar Buhara’ya varana kadar 28 muhtelif yerde gümrük vermesi ödemek zorunda kalıyordu. Moğolların zuhuru ile Asya ve Yakınoğu’da tek bir gümrük işlemi ile tüccarların ahvali düzeldi ve bu minvalde ticari hayatta bir canlanma görüldü. Abdulkadir Yuvalı, “Yakınoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. yy)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. III., 1988, s. 66.

²⁵² Bunu iddia edenlerin başında Hartog gelir. Yazara göre “İslamiyet’in yayılmasında önemli roller oynayan Müslüman tacirlerin muhbir ya da istihbarat ajanı olarak yerine getirdikleri mühim görev umumiyetle göz ardı edilmiştir. Bu tüccarların masum görünüşlerinin altında gözlerini ve kulaklarını açık tutarak yaptıkları iş, dönemin casusluğu için vazgeçilmezdir”. Hartog, a.g.e., s. 88. “Cengiz Han bu tüccarlardan hem malî kazanç elde ediyor hem de bilgi alıyordu. Bütün zamanlarda kendi kazancını diğer her şeyden üstün tutan tüccarlar da bilerek ya da bilmeyerek Moğol hizmetine çalışıyordu”. Destgayb, a.g.e., s. 111. “Cengiz Han imparatorluğunda yaşayan Müslümanlar aracılığıyla Hârezmşah’ın emrinde bulunan askerî birliklerinin sayısı ve kuvveti hakkında olduğu gibi tebaaları arasındaki ilişkiler ve ruh hali konusunda da

hakkında muhtelif malumat ediniyor devletin meselelerine vâkıf oluyordu. Yani tüccarlar ülkelerinden yalnız ticari emtia değil bilgi de getiriyorlardı. Sultan Muhammed'in sefaret heyetini Çin'e gönderiş sebebi düşünüldüğünde Cengiz Han'ın da tüccarlar vasıtasıyla sultan hakkında bilgi toplama temayülü daha net anlaşılır. Lakin bu bilgi aktarımını tüccarların hepsine mal etmek doğru değildir onların asıl gayesi emniyetli bir ortamda kârlı alışverişler yapabilmektir. *Bu vesile ile Orta Çağların genelinde gördüğümüz bu vakıyı Moğol-Hârezmşah alakalarında da görüyoruz.*

Hangi yollarla olursa olsun Cengiz Han'ın Sultan Muhammed ve ülkesi hakkında vukuf sahibi olduğu Bahâü'd-Din-i Râzî ile görüşmesinde geçen bir ayrıntıdan anlaşılır. Cûzcânî'nin verdiği habere göre Cengiz Han, Bahâü'd-Din-i Râzî ile görüştüğü sırada

ayrıntılı bilgiler elde edebiliyordu. Şah nezdine elçiler göndermek vasıtasıyla şahın ileriki düşünceleri hakkında da ipuçları elde edebiliyordu". Manole Neagoe, *Bozkırın Üç Atlısı Attila-Cengiz Han-Timur*, (Çev. Müstecip Ülküsal), İstanbul 2011, s. 232. Togan'a göre Cengiz Han ülkesine gelen Hârezmli Mahmud Yalavaç, Karlıklardan Dânişmend, Merâgalı Hasan ve muhtemelen İran'lı olan Cafer adlı tüccarlardan Batı Asya'daki siyasi durumları öğrendi. Asya'nın batısında vuku bulan ihtilafları ve halifenin ahvalinin kötü olduğunu bunlardan öğrenmişti. Togan, a.g.e., s. 51. "Orta Çağ'da İpek Yolu boyunca ticari faaliyetlerde bulunan tüccarlar sıklıkla casus, muhbir hatta komplo ve entrikaların organizatörü olarak da karşımıza çıkmaktaydı. Bu tacir-elçiler bir yandan temsil ettikleri siyasi iradenin her türlü siyasi meselesinin aktarılmasında tam yetkili olduğu halde bir yandan da beraberinde getirdikleri değerli malları alıcılarla buluşturup esaslı amaçlarına uygun bir şekilde ticari faaliyetlerde bulunmaktaydılar". Ekrem Kalan, "Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar", *Yükselen İpek Yolu*, C. II., Ankara 2016, s. 188.

kendisini “güneşi doğan ve Sultan Muhammed’i de güneşi batan padişah”²⁵³ olarak tesmiye etmişti. Sultana ileilmek üzere söylediği bu sözler onun ahvalinden haberdar olduğuna delalet etmektedir. Bu görüşmelerin en önemli sonuçlarından biri Cengiz Han’ın taraflar arasında dostluk münasebetlerinin tesis edilmesi ve bu doğrultuda da ticaret kervanlarının iki ülke arasında emniyetli bir şekilde gelip gitmesi talebi oldu. Cûzcânî, Cengiz Han’ın bu isteği hakkında Bahâü’-d-Din-i Râzî’den şunları işitmiştir: “Aramızda sıkı bir anlaşma, sağlam bir muhabbet ve sulh olsun. İki taraftan tüccarlar ve kervanlar gelip gitsin; benim vilayetimdeki değerli şeyleri ve malları sana; senin memleketlerindeki de aynı şekilde bana getirsinler”.²⁵⁴ Cengiz Han’ın taraflar arasında daha sonraki elçi teatisinde de bu nevi mesajlara devam etmesi samimi münasebetler inşa etme gayesinin hakiki olduğuna işaret etmektedir. Cûzcânî’nin kayıtlarından da anlaşıldığı üzere taraflar arasında sulha ve ticarete dayalı münasebetlerin tesisi için ilk adım Cengiz Han tarafından atılmıştır. Nitekim Sultan Muhammed’in cihangirlik sevdası ve kibri böylesine bir adımı atmasına mâni bir unsurdu. Onun asıl gayesi kısa sürede en sahil bilgiye ulaşarak muhatapını tanımaktı bu manada ticari kazançlar, ülkesinin, halkının menfaatleri önceliği olamazdı ve olmayacaktı.

²⁵³ Cûzcânî, C. II., s. 103; Hartog, a.g.e., s. 87; Hasanzâde, a.g.e., s. 174; Vladimircov, a.g.e., s. 90; Yuvalı, a.g.e., s. 16. Cengiz Han bu heyetle Sultan Muhammed’e bir mesaj gönderdi ve kendisini doğunun Sultan Muhammed’i de batının hükümranı olarak telakki etti. Diyanet, a.g.m., s. 393.

²⁵⁴ Cûzcânî, C. II., s. 103. Karşılaştırma için bkz; Barthold, a.g.e., s. 419; Buniyatov, a.g.e., s. 108; Hartog, a.g.e., s. 87; Kafesoğlu, a.g.e., s. 232; Özdemir, a.g.e., s. 131; Vladimircov, a.g.e., s. 90; Yuvalı, a.g.e., s. 16. Neagoe’ye göre Cengiz Han’ın bu sözleri onun anlayışlı ve ileri görüşlü bir idare ve siyaset kabiliyetine sahip bulunduğuna ve ticari münasebetleri takdir ettiğine delalet etmektedir. Neagoe, a.g.e., s. 235.

Cengiz Han sultanın sefaret heyetinin Pekin'den dönüşü sırasında Mahmud Hârezmî, Ali Hâce-i Buharî ²⁵⁵ ve Yusuf Kenkâ-i Otrarî ²⁵⁶ adlarında üç Müslüman elçiyi de onlarla birlikte Hârezm ülkesine gönderdi.²⁵⁷ Cengiz Han elçilerle birlikte Sultan

²⁵⁵ Ali Buharî olarak geçtiği yere dair bkz; İbnü'l-Felâh Abdülhay Hanbelî, *Şezerâtü 'z-Zeheb Fî Ahbâr Men Zeheb*, Kahire 1350, s. 61.

²⁵⁶ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 97; Nesevî, a.g.e., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3829; Reşîdüddin, a.g.e., s. 343; *Târîh-i Elîf*, C. V., s. 3666; Âştîyânî, a.g.e., s. 22; Avery, a.g.m., s. 43; Barthold, a.g.e., s. 421; D'ohsson, a.g.e., s. 92; İzgi, a.g.e., s. 57; Kafesoğlu, a.g.e., s. 233; Yuvalı, a.g.e., s. 16. Muslihuddin Lârî tüccarların ismini Mahmud Yalavaç Hârezmî, Ali Hâce-i Buharî ve Yusuf Otrarî olarak kaydeder. Muhammed Lârî, C. II., s. 649. Hartog mezkûr elçileri Buharalı Mahmud ve Otrarlı Yusuf Kanka olarak zikretmekle beraber “Buharalı Mahmut’un sonradan Cengiz Han’ın danışmanlarından biri olan Mahmud Yalavaç olması muhtemeldir” diye not düşer. Hartog, a.g.e., s. 87. Yusuf Enzarî olarak zikredildiği yer bkz; Khal’atbari-Şerefî, a.g.e., s. 111. Nadir Devlet’e göre mezkûr kervan Otrar, Semerkand ve Buharalı Müslüman tüccarlara aitti. Devlet, a.g.e., s. 141. Brockelmann mezkûr tüccarları “üç Arap tüccar” olarak tarif etmektedir. Brockelmann, a.g.e., s. 204. Deguignes bu isimleri Muhammed Hârezmî, Buharalı Ali Hâce ve Otrarlı Yusuf olarak kaydeder. Deguignes, C. IV., s. 478. Heyetin başında Mahmud Yalavaç Hârezmî, Ali Hâce-i Buharî ve Yusuf Kenkâ-i Otrarî vardı. Diyanet, a.g.m., s. 393.

²⁵⁷ İbn Kesîr h. 610 (m. 1213-1214) senesinde Sultan Muhammed’in üç adamıyla kılık değiştirerek hadiseleri yerinde görmek için Moğolların ülkesine girdiğini, bu ülkedeki görevlilerin onu tanıyamadıklarını; ancak durumlarından kuşkulandıkları için onları yakaladıklarını, sultanın iki adamını öldüresiye dövdüklerini, buna rağmen oraya niçin geldiklerini öğrenemediklerini sultan ile iki adamını esir aldıklarını bilahare sultanın

Muhammed'e sunulmak üzere oldukça kıymete haiz hediyeler gönderdi. Bunlar arasında Çin ve Tamgaç dağından getirilen bir devenin boynu kadar altından bir parça vardı ki mezkûr parçayı araba ile nakletmek gerekiyordu. Bunun yanı sıra gümüş, altın, ipek, kazz-ı Hitaî ²⁵⁸, tergu ²⁵⁹, kunduz, samur, ibrişim ve Çin ve Tamgaç'ın kıymetli emtiaları ile dolu beş yüz deve elçilerle birlikte yola çıktı.²⁶⁰

kaçmaya muvaffak olduğunu kaydeder. Ancak müellifin bu kayıtları tarihî hakikate mugayirdir. İbn Kesîr, C. XIII., s. 163-164.

²⁵⁸ Hitaî kırmızı ipek ama kazz da ipeğin bir türüdür. Cûzcânî, C. II., s. 103.

²⁵⁹ Tergu bir nevi kırmızı ipek türündendir. Cûzcânî, C. II., s. 103; Uyar, a.g.e., s. 53. Nesevî'ye göre Tergu beyaz devenin yününden olup kıymeti 50 dinar hatta daha fazla idi. Nesevî, a.g.e., s. 49. "Tergu kumaşlara ve özellikle hükümdara sunulan kumaşlara verilen isimdi". Barthold, a.g.e., s. 421. Mezkûr kelimenin aslının Torku olduğu bilgisine dair bkz; Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü III*, İstanbul 1938, s. 191.

²⁶⁰ Cûzcânî, C. II., s. 103. Nesevî'ye göre bu hediyeler arasında Türk şehirlerinden getirilmiş olan gümüş madeni, misk, yeşim taşları ve tergu giysileri vardı. Nesevî, a.g.e., s. 49. Karşılaştırma için bkz; Avery, a.g.m., s. 43; Barthold, a.g.e., s. 421; Devlet, a.g.e., s. 141; Hasanzâde, a.g.e., s. 175; Howorth, C. I., s. 74; Kafesoğlu, a.g.e., s. 233; *Târih-i İrân Cambridge*, s. 290. Yanlarında götürdükleri kıymetli emtialar için bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3829; Muhammed Lârî, C. II., s. 649; *Târih-i Elî*, C. V., s. 3666; Buniyatov, a.g.e., s. 108; D'ohsson, a.g.e., s. 93; Yuvalı, a.g.e., s. 16.

Cengiz Han'ın gönderdiği elçiler Sultan Muhammed Irak'tan döndüğü zaman ²⁶¹

h. 615 yılının baharında (1218 baharı) Mâverâünnehir'de onun huzuruna ulaştılar.²⁶²

Nesevî'nin kaydına göre sulh ve dostluk niyetini arz etmek üzere yola çıkan mezkûr şahıslar sultanın huzuruna çıktıklarında evvela Cengiz Han'ın selamını iletip bilahare onun sultan için söylediği şu sözleri tebliğ ettiler: “Senin büyüklüğün bizde gizli değildir, memleketlerinin genişliğini biliyorum. İklimlerin ekserinde senin hükmünün geçerli olduğunu duyuyor ve senin ile sulh yapmak dostluk yoluna gitmeyi vacip biliyorum. Sen benim aziz oğullarım mesabesinde sin. Sende de benim Çin'i ve ona yakın Türk şehirlerini tasarrufuma aldığım meselesi bilinmez değildir. Sen herkesten iyi bilirsin ki benim vilayetim asker, gümüş ve altın madenidir diğer memleketlere ihtiyaç yoktur. Eğer uygun görürsen kazancın halkın geneline ait olması için her iki taraftan tüccarların yolunu

²⁶¹ Nesevî, a.g.e., s. 49; Destgayb, a.g.e., s. 111; Howorth, 1331, s. 200; İzgi, a.g.e., s. 57; Kafesoğlu, a.g.e., s. 233; Özdemir, a.g.e., s. 132.

²⁶² *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3666; Âştiyânî, a.g.e., s. 22; Barthold, a.g.e., s. 421; Destgayb, a.g.e., s. 111; Kafesoğlu, a.g.e., s. 233; Özdemir, a.g.e., s. 132; Roux, a.g.e., s. 174. Karşılaştırma için bkz; Abdülkerim Özaydın, “Harezmşahlar Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 892; Köprülü, a.g.e., s. 200, 250; Temir, a.g.e., s. 93. Sultan Muhammed'in mezkûr elçileri Buhara'da karşıladığı bilgisine dair bkz; Sir Henry Yule, *Cathay And The Way Thither; Being A Collection Of Medieval Notices of China*, Vol. I., London 1866, s. 33; Hartog, a.g.e., s. 87; Howorth, C. I., s. 74. İzgi elçilerin sultanın yanına 1214 yılında ulaştığını söyler. İzgi, a.g.e., s. 57. Cengiz Han 1216'da değerli armağanlar ile Semerkand'a gönderdi. Marshall, a.g.e., s. 25. “Irak'tan dönerken Sultan Muhammed birkaç gün Nişâbur'da kaldı ve Buhara'yı ziyaret etti. Buhara'da Cengiz Han tarafından gönderilen elçileri kabul etti”. D'ohsson, a.g.e., s. 93. Aynı bilgi için bkz; Howorth, 1331, s. 199.

açalım”.²⁶³ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere *Cengiz Han usta bir diplomat gibi davranıyor ve bileğini bükemeyeceği rakiple müşterek bir ekonomik ortaklıkla kâr alanı*

²⁶³ Nesevî, a.g.e., s. 49. Karşılaştırma için bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3829-3830; Muhammed Lârî, C. II., s. 649; Reşîdüddin, a.g.e., s. 343; Sir Percy Sykes, *Târîh-i Îrân*, (Trc. Seyyid Muhammed Taki Fahrdâi Gîlânî), C. II., Tahran ty, s. 104; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3666; Buniyatov, a.g.e., s. 108-109; Destgayb, a.g.e., 160; Howorth, C. I., s. 74; Temir, a.g.e., s. 93. Hasanzâde, Cengiz Han’ın mezkûr mesajında küçümseme, gözdağı ve vaatın yan yana geldiğini söyler. Ona göre Cengiz Han bu mesajı ile kendisini güçlü bir lider ve Çin’in sahibi addediyor ülkesini de asker madeni olarak tanıtmakla Hârezmşahlara nispetle muktedir olduğuna işaret ediyordu. Hasanzâde, a.g.e., s. 175. Yusuf Vâleh elçilerin saltanat makamına ulaştıklarında evvela diz vurup Cengiz Han’ın selamını söylediklerini ve onun şu sözlerini ilettiklerini kaydeder: “Bizim ve sizin fermanımızın, hükmümüzün nüfuzu, memleketin genişliği, hanedanın büyüklüğü dünyanın bayındırlığını güneşlendirir. Bununla birlikte senin ile muvafakat ve dostluğu vaciplerden biliriz ve bugün senden daha aziz birine sahip değilim. Tanrının maşrıık noktasından senin vilayetinin hududuna kadar olan yerleri bana bağışladığı, bugün Türkistan, Hıtay, Moğolistan’ın ve bütün Moğol kabilelerinin kahramanı olduğum, benim hükümlerime itaat ettikleri, başkaldırmayacakları, bizim yanımızda oldukça fazla gümüş, maden, sayısız bahadır olduğu senin kulağına gelmiştir. Eğer sen dostluk yolunda çaba gösterirsen ve dünyanın bayındırlığını sağlayan tüccarların gelip gitmesine rıza gösterirsen aramızda itikat ve bağlılık olur”. Muhammed Yusuf Vâleh İsfahânî Kazvînî, *Huld-i Berîn der Târîh-i Mogul*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1390, s. 66. Marshall, mezkûr mesajı ihtiva eden bir mektubun da olduğunu ve mektubun “Gökte Tanrı, yeryüzünde Tanrı’nın gücü olan Hakan. İnsanlık âleminin imparatorunun” mührü ile mühürlendiğini hediyeler ile birlikte sultana arz edildiğini kaydeder. Marshall, a.g.e.,

üzerinden uzlaşmak istiyor. Aynı zamanda Cengiz Han elçilerinin taşıdığı bu mesaj onun dostça münasebetler kurma ve bu münasebetleri muhafaza etme gayretinin en sarıh ifadeleridir. Bahâü'd-Din-i Râzî ile olan görüşmesinde de sulhun sağlanmasına aynı zamanda taraflar arasında kazancın sağlanacağı aktif ticaret ağının teşkiline vurgu yapması bu husustaki istikrar ve kararlılığına işaret eder. Cengiz Han'ın mezkûr mesajında dikkate şayan birkaç nokta vardır. Bu noktalardan biri sultanın ve onun memleketlerinin ahvalinden haberdar olduğu ²⁶⁴, bu konularda istihbarat elde ettiği yani istihbarat kaynaklarının mevcudiyetidir. Mesajın bir diğer önemli yanı kendisinin gibi sultanın da onun hakkında malumat sahibi olduğuna dair ipuçları vermesidir. Cengiz Han'ın Çin'i ele geçirdiği vurgusu Sultan Muhammed'in de Çin'i ele geçirme tahayyülü içinde olduğunu bildiği ihtimalini düşündürebilir. Cengiz Han bu hareketi ile sultanın Çin hayallerini kendisinin gerçekleştirdiği mesajını vererek muhatapının idealleri ve gücü

s. 25-26. D'ohsson'a göre bu mesajın içeriği şöyle idi: "Size selam ederim, imparatorluğunuzun genişliğini biliyor ve sizinle dost olmayı arzu ediyorum; size, oğullarımın en mümtazı nazarıyla bakacağım. Elbette siz de bilirsiniz ki Çin'in bir kısmına hükümdarım ve kuzey tarafındaki kabileler hep benim irademdedir. Büyük gümüş madeniyle, karıncalar kadar çok cengâverleriyle bir imparatorluğa sahip olan ben, başka yerlere göz dikmeye muhtaç değilim. Fakat tebaalarımız arasında ticareti kolaylaştırmak için sizinle bir ticaret anlaşması yapmak her ikimizin de yararınadır sanırım". D'ohsson, a.g.e., s. 93-94. Karşılaştırma için bkz; Neagoe, a.g.e., s. 233.

²⁶⁴ "Cengiz Han Hârezmşah saltanatının büyüklüğünü bildiği için onunla sevgi ve dostluk ilişkilerini güçlendirmeye çalıştı. Çünkü O Hârezmşah'a karşı düşmanlık edemeyeceğinin farkındaydı. Bundan dolayı Hârezmşah'a güzel hediyeler göndermekteydi". Mehmet Emin Şen, "Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han", *Gazi Akademik Bakış*, C. XI., S. 11, Kış 2012, s. 246.

hakkında bir fikir ortamı hazırladığı tahmin edilebilir. Mesajın ihtiva ettiği bir diğer önemli husus da Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'i "en sevgili oğulları mesabesinde" görmesidir. Bilindiği üzere oğul ibaresi Orta Çağ terminolojisinde tabiiyet manası ihtiva ediyordu. Cengiz Han'ın bu hitabının tesadüfi olduğu düşünülemez; zira o dönemde oğul kelimesinin ne ifade ettiğini biliyordu. Cengiz Han en sevgili diyerek sultana karşı iyi niyetini ortaya koyuyor ve bu söylem ile sultanı samimiyetine ikna etmeye çalışıyordu. Nitekim Cengiz Han gibi öngörülü ve kurnaz bir lider yapıcı üslup ile sultanı iyi ilişkiler kurmaya hazırlıyordu. Cengiz Han ilk mesajında kullanacağı kelimeleri titizlikle seçmişti. Hârezm ile ticaret temelli dostça münasebetler kurmak istiyorsa bir tehdit olmadığını göstermeliydi. Mesajda temayüz eden samimiyet ile sultanın olası öfkesi ve kaygısının önüne geçiyordu. Ancak Cengiz Han bu hitap ile sultanı sadece samimi olduğuna ikna etmeye çalışmıyor aynı zamanda oğulları mesabesinde olduğunu söyleyerek onun üzerindeki kontrole bir nevi hamiliğe işaret ediyordu. Cengiz Han böylece yumuşak geçişlerle sultana gözdağı veriyor sultanın gıyabında kendisini metbû telakki ediyordu.

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın elçilerinin getirdiği mesajdan ikna olmamış olacak ki Nesevî'nin kaydına göre elçilerden Mahmud Hârezmî ²⁶⁵ ile ikinci bir görüşme

²⁶⁵ Ebu'l-Gazi'de Mahmud Yalavaç olarak geçer. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 94. Bazı kaynaklar Mahmud Hârezmî ile Mahmud Yalavaç'ın aynı kişiler olduğu ve bu Müslümanın Cengiz Han saflarında yer aldığı ilerleyen zamanlarda da Moğol devletinde önemli yerlere geleceği iddiasındadırlar. Bilindiği üzere Yalavaç "elçi" manası ihtiva eder. Mahmud Hârezmî'nin de elçilik vazifesi ile sultanın yanına gittiği düşünülürse bu iddiaların sebebi anlaşılır. Yani elçi Mahmud Hârezmî ile Mahmud Yalavaç aynı kişiydi ve Cengiz Han'ın elçisi olarak Sultan Muhammed ile ikinci kez görüşmüştü. Bu konuda bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 23; Barthold, a.g.e., s. 421; Biran, a.g.e., s. 101; Destgayb, a.g.e., s. 111; Hâfî,

yaptı. Müellife göre sultan diğer elçiler Ali Hâce-i Buharî ve Yusuf Kenkâ-i Otrarî olmaksızın geceleyin Mahmud Hârezmî'yi çağırarak onun ile yalnız görüştü.²⁶⁶ Bu gizli görüşme ile sultanın Hârezmli bir Müslüman olduğu sahih olan Mahmud'u kendi safına çekmeye çalıştığı ve kendi dindaşlarının, soydaşlarının çıkarlarına hizmet etmeye ikna etme temayülünde olduğu düşünülebilir. Nitekim görüşme sırasında Mahmud'a Hârezmli olmasından mütevellit kendilerine yakınlık göstermesini ve ülkesinin çıkarlarına fayda sağlamasını söylemesi bu temayülün serencamı mahiyetindedir. Görüşme esnasında sultan elçiye gerçeklerden bahsetme karşılığında büyük ihsanlara mazhar olacağına dair söz verdi ve bilekliğinden çıkardığı kıymetli mücevher ile de bu vaatini teyit etti.²⁶⁷

a.g.e., s. 780; Hasanzâde, a.g.e., s. 175; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 290; *The Cambridge*, s. 304. Muhammed Yusuf Vâleh mezkûr heyetin Mahmud Yalavaç, Yusuf Otrarî ve Ali Hâce-i Buharî'den müteşekkil olduğunu söylemek suretiyle zikredilen iddialara iştirak eder. Kazvînî, a.g.e., s. 65. *Târîh-i Elfi*'de mezkûr elçi Mahmud Yalavaç Hârezmî olarak geçer. *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3666; Diyanet, a.g.md., s. 393. Ayrıca bkz; Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti," *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 271.

²⁶⁶ Sultan'ın Mahmud Hârezmî ile ikinci kez bir görüşme yaptığını kaydeden Nesevî bu görüşmenin kaynağını zikretmez.

²⁶⁷ Nesevî, a.g.e., s. 49-50. Karşılaştırma için bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3830; Muhammed Lârî, C. II., s. 650; *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3667; Barthold, a.g.e., s. 422; Destgayb, a.g.e., s. 111-112; Hasanzâde, a.g.e., s. 175; Kafesoğlu, a.g.e., s. 233-234. Nadir Devlet, Sultan Muhammed'in Buharalı bir tüccar ile gizli görüşme yaptığını ve ona büyük paralar verdiğini kaydeder. Devlet, a.g.e., s. 141. Sultan Muhammed elçiye değerini tespit etmek mümkün olmayan çok kıymetli bir yüzük ile pek çok hediye vererek elçinin ağzından sırlar almaya çalıştı. Neagoe, a.g.e., s. 234.

Sultan Muhammed elçinin Müslüman ve Hârezmlî olmasına güvenerek Cengiz Han'ın niyeti ve düşüncelerinden kendisini haberdar etmesini yani onun habercisi, casusu olmasını istedi. Sultanın heybetinden çekinen Mahmud için bu buyruğu yerine getirmekten başka seçenek yoktu. Bundan sonra Sultan Muhammed Cengiz Han'ın Çin'i aldığı ve Tamgaç memleketine hâkim olduğunun doğru olup olmadığını sordu. Elçi de bu bilginin doğru olduğunu böylesi büyük bir meseleden sultanın haberdar olmamasının mümkün olmadığını söyledi. Bu soru ile sultanın Cengiz Han hakkında daha fazla malumat almak istediği aşîkârdır; zira sultanın bir süredir gündeminde olan ve yakinen takip ettiği Çin'deki son durumlara vâkıf olmadığı düşünülemez. Elçinin cevabı karşısında hiddetlenen sultan “Askerlerimin çokluğu ve memleketlerimin genişliğini biliyorsun; o melun bana nasıl oğul diye hitap eder?” demek suretiyle elçiyi köşeye sıkıştırdı. Sonrasında ise Cengiz Han'ın ordusunun ne kadar olduğunu sordu. Sultanın öfkesine şahit olan elçinin korku hasebiyle sahîh cevaplar veremeyeceği ve kendini korumak için ²⁶⁸ memnun edecek şeyler söyleyeceği muhakkaktır. Gerçekten Mahmud Hârezmî bu öfkeden masun kalmak adına Cengiz Han'ın askerlerinin ve ümmetlerinin sayısının sultanın sancağının altındaki bir süvari müfrezesi ölçüsünde olduğunu söyleyerek sultanı hoşnut etti.²⁶⁹

²⁶⁸ “Orta Çağ'da İpek Yolu'nda tüccarlar her ne kadar ideolojik ve etnik bağlarından arındırılmış olarak hareket etseler de yaşanan hadiseler onları taraf tutmaya veya gönülsüz olarak muhbirlik faaliyetinde bulunmaya itmektedir”. Kalan, a.g.m., 2016, s. 189.

²⁶⁹ Nesevî, a.g.e., s. 50; Deguignes, C. IV., s. 476; Hasanzâde, a.g.e., s. 176; Kazvînî, a.g.e., s. 67; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 290; *The Cambridge*, s. 304. Ebu'l-Gazi elçi Mahmud'un Sultan Muhammed'in öfkesinden masun kalmak için “Cengiz Han'ın ordusu senin ordunun yanında ayın nuru” gibi olduğunu söylediğini kaydeder. Ebu'l-Gazi, a.g.e.,

Sultanı teskin etmek için söylenen bu sözler elbette hakikati yansıtmıyor muhatapının o kadar kuvvetli olmadığı algısı oluşturulmaya çalışılıyordu. Elçinin bu hareketi sultanı oldukça memnun etmiş olacak ki o zamana kadar Cengiz Han ile bir anlaşma yapmayı düşünmeyen hatta hanın kendisini bir tehlike telakki eden sultan anlaşmaya razı oldu.²⁷⁰ Sultanı bu anlaşmayı kabul etmeye sevk eden en önemli

s. 95. *Târîh-i Elfî*'de Mahmud'un verdiği cevap "Cengiz Han'ın ordusu sultanın ordusunun yanında alemi aydınlatan güneş ışığının önünde mumun parlaklığı gibidir" şeklinde geçer. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3667. Karşılaştırma için bkz; *Mîrhând*, C. VIII., s. 3830. *Âştiyânî* "elçilerinden birinin güzel önlemi ile Sultan Muhammed'in gözündeki ateş bastırıldı" demektedir. *Âştiyânî*, a.g.e., s. 22. Sultan Muhammed nasıl oluyor da Cengiz Han'ın kendisine bu şekilde hitap ettiği meselesinin peşine düştüğünde Mahmud Hârezmî zekice bir cevap vererek şöyle dedi: "Ben senin memleketinin genişliğini biliyorum. Ama sizin ülkeniz sınırdaş oldu, ay ve güneş gibi birbirinin yanındadır". Yani onun kudreti senin kudretinden daha az değildir. Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîlî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyînî Urmevî), Tahran 1337, s. 257-258. Karşılaştırma için bkz; *Beyânî*, a.g.e., s. 88. "Sultan Muhammed, Mahmud'un Cengiz Han'ın batının hükümdarına saldırmaya niyetini olmadığını dahası, Moğol ordusunun gücünün Hârezmşahlar'ın ordusuyla karşılaştırılamayacak düzeyde olduğunu söylemesiyle rahatlayarak barış ve dostluk anlaşması önerilerini kabul etti". Hartog, a.g.e., s. 87. Gelen elçi Büyük Han'ın çok kudretli olduğunu söylemekle birlikte onun askerlerinin sultanın askerlerinin yanında ay ışığının güneş ışığı yanında çok sönük kaldığı gibi, zayıf ve sönük kaldığını söyledi. Neagoe, a.g.e., s. 234.

²⁷⁰ Kaynaklar Hârezmşah ve Cengiz Han arasında resmî bir ticaret anlaşması imzalanması hakkında bilgi vermez sadece sultanın Cengiz Han'ın iltimasına rıza gösterdiğini söyler. Ebu'l-Gazi taraflar arasında "birbirlerinin dostunu dost düşmanını düşman bilmeye"

sebeplerden biri kuşkusuz elçinin sözleri ile gelen gönül rahatlığıydı. Belki de bozkırdan gelen bu yeni lider düşündüğü kadar kuvvetli değildi onun ile yapılacak sulh anlaşması kendisi hakkında daha fazla malumat elde etmesine yarayacaktı. Nitekim Mahmud Hârezmî ile görüştüğü sırada dahi Cengiz Han'ın sulh, dostluk ve ticaret söylemlerinin üzerinde durmayarak onun hakkında bilgiler edinmeye çalışması, onun fetih haberlerinin sahilliği, ordusunun kemiyet ve keyfiyeti ile ilgili sualler sorması sultanın asıl niyetini ortaya koyar niteliktedir.

Oldukça hesaplı bir sultan olan Muhammed Hârezmşah'ın Cengiz Han'ın sulh önerisini kabul ederken bu olasılıkları değerlendirmemiş olması ihtimal dışıdır. Hatta bilgi akışını Cengiz Han ülkesine gidip gelen güvenilir tüccarlardan ²⁷¹ sağlayacağını

yönelik bir anlaşmaya varıldığını, bundan sonra Cengiz Han'ın elçilerinin onun yanına döndüklerini ve sultanın anlaşmasından mutlu olduğunu kaydeder. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 95. Karşılaştırma için bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3830-3831; *Târih-i Elfi*, C. V., s. 3667. “Elçilik ve tüccar heyeti bir neticeye ulaşmadan dönmek üzere yola çıktı”. Devlet, a.g.e., s. 141. D’ohsson herhangi bir anlaşmaya razı olmasından bahsetmeyerek sadece Cengiz Han’a dostça bir cevap ile elçileri geri gönderdiğini kaydeder. D’ohsson, a.g.e., s. 93.

²⁷¹ Cengiz Han Muhammed Hârezmşah'ı muktadir bir sultan ve kudretini haddinden fazla tasavvur ettiği için İran tarafına hareket etmezden evvel yolları bilen insanlardan özellikle de yollar hakkında kâfi derecede malumata sahip Müslüman tüccarlardan bilgi elde etti. Mâverâünnehir'in coğrafyası hakkında sahil bilgilere sahil olan Cengiz Han bu doğrultuda bir plan tatbik etti. Pâzûki, a.g.e., s. 11. “Bir ülkedeki birçok şeyi, o ülkenin insanlarını, şehirlerini, askerî birliklerinin gücü ve donanımını, kamuoyunu hatta bazen gizli planlarını bu insanlardan öğrenmek mümkündür. Bu durumun Sultan Muhammed tarafından da gayet iyi bilindiğini düşünmek zor değildir. Sultanın Moğolistan ile yapılacak bir serbest ticaret anlaşmasına bu kadar şüpheyile yaklaşmasının baş sebebi de

düşünmesi de kuvvetle muhtemeldir. İşte Sultan Muhammed'in anlaşma konusundaki zincirlerini kıran bu ince hesaplardır. Ancak sonraki zamanlarda görüleceği üzere bu hesaplar onun Cengiz Han karşısında muvaffak olmasına yetmeyecek hatta onun hakkında yanlışlığa düşmesine sebebiyet verecekti.

I.I.II. Münasebetlerin ikinci aşaması: gerginliğin başlaması

Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin ne zaman başladığı meselesi karmaşık olmakla birlikte taraflar arasında elçi ve tüccar teatisinin kronolojisi de mutlak değildir. Nitekim münasebetler hakkında umumiyetle tafsilatlı malumat veren en önemli üç müellif Cüveynî, Cûzcânî ve Nesevî hadiseleri birbirinden farklı şekilde kaydeder. Sultan'ın muasırı olan Nesevî diğer kaynaklarda görülmeyen bilgiler vermesi hasebiyle oldukça önemli bir yere sahiptir. Cüveynî de hadiseleri kronolojik bakımdan daha net ortaya koyar. Cûzcânî ise sultanın elçisi ile bizzat görüşmek suretiyle Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin başlangıcı hakkında bir fikre sahip olunmasını sağlar. Lakin daha sonraları görüleceği gibi Cengiz Han'ın sultana gönderdiği Mahmud Hârezmî, Ali Hâce-i Buharî ve Yusuf Kenkâ-i Otrarî adlı elçilerin Otrar'da katledilenler olduğunu

muhtemelen, bunun Cengiz Han tarafından casusluk amacıyla kullanılacağını düşünmesidir". Hartog, a.g.e., s. 88. "Cengiz Han'ın stratejik hilesi ve zekice siyasetleri çok meşhur olduğu için onun gizli memurları ve casusları zararsız tüccarlar suretiyle içeri sokmasının mümkün olduğuna dair kötü bir düşünce ortaya çıkmıştı". Saunders, a.g.e., s. 61. "Cengiz Han'ın haber kaynakları yalnız casuslar ve bedeviler değildi. Moğolların kudreti neticesinde emtialarını emniyetle ticaret yollarından Rusya, Çin ve Moğolistan'a götüren Müslüman tüccarlar da onun haber kaynağıydı. Başlangıçta Cengiz Han'ın İran konusunda o kadar geniş haberinin olmadığı ve güvenilir danışmanı Mahmud Yalavaç ve onun gibileri bu memlekete sebepsiz yere göndermeyeceği açıktır". Destgayb, a.g.e., s. 116, 159.

söylemekle büyük bir hata yapar. Zira Otrar felaketine uğrayanlar Mahmud Hârezmî başkanlığındaki heyet değil bir başka kabile idi. Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin başlangıcını tayin etmek ve hadiselerin seyri hakkında en doğru fikre ulaşabilmek için mezkûr kaynaklardaki malumatı iyi bir tahlile ve tenkite tabi tutmak lazım gelir. Münasebetler hususunda sahih tespitlere yaklaşabilmek bu yolla mümkün olur.

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın taraflar arasında sulhun ve ticaretin tesis edilmesi teklifine kısa süreli tereddütten sonra olumlu cevap verdi. Sağlanan sulh ve ticaret anlaşmasına müteakip Cengiz Han'ın ülkesine gitmek üzere Ahmed Hocendî ²⁷², Emîr Hüseyin oğlu ²⁷³ ve Ahmed Balhîh'in ²⁷⁴ rehberliğinde bir ticaret kafilesi yola çıktı.

²⁷² Bazı müellifler ticaret kervanında bulunan tüccarlardan yalnız Ahmed Hocendî'nin adını zikreder. Ebü'l-Ferec bu ticaret kervanındaki kişilerin ismini zikretmemekle birlikte yalnız Ahmed adlı tüccardan bahseder. Buhara şehrinden üç kişinin giysiler, oldukça kıymetli kumaşlarla dolu denkler ve Moğolların işine yarayacağına kanaat getirdikleri malları hazırlayarak büyük karargâha gittiklerini söyler. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 481. Hândmîr de "Ahmed Hocendî bir grup tüccar ile değerli eşyaları Cengiz Han'ın yurduna getirdi" demek suretiyle diğerlerinin adından bahsetmez. Hândmîr, C. II., s. 648. Mîrhând da "Ahmed Hocendî ve Buhara tüccarlarından iki kişi Moğollara layık emtiaları toplayıp hanın ordusuna yöneldiler" demektedir. Mîrhând, C. VII., s. 3337.

²⁷³ Bu ismin farklı varyantlarına dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 420; Cüveynî, a.g.e., s. 166; Tercüme, s. 116; Kafesoğlu, a.g.e., s. 234; Yuvalı, a.g.e., s. 16. İbn Arapşah bu tüccarı Cendli Abdullah İbnü'l-Emîr Hasan diye zikreder. İbn Arapşah, a.g.e., s. 24. Târîh-i Elfi'de Abdullah b. Emîr Hasan Cendî olarak geçer. *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3667.

²⁷⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 166. Şebânkâreî ismi Ahmed Bancîh diye zikreder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 233. Vassâf tüccarın adını Balcîc olarak kaydeder ve diğer ikisinin adından bahsetmez. Vassâf, a.g.e., 384. Târîh-i Elfi'de de Ahmed Balcîc olarak geçer. *Târîh-i Elfi*,

İşte bu kafilenin ne zaman yola çıktığı meselesi münasebetlerin en karmaşık yanlarından biridir. Zira kaynaklar bu konuda farklı malumat vermekte veyahut bu kafilenin hareketinden bahsetmemektedir. Mezkûr meselenin aydınlatılması münasebetlerin başlamasında ilk teşebbüste bulunan tarafın hangisi olduğuna cevap bulmak açısından ehemmiyete haizdir. Kimi kaynaklara göre bu üç kişi daha Cengiz Han ile Sultan Muhammed arasında bir anlaşma olmadan emtialarını kârlı bir şekilde satmak için Moğolların ülkesine gitmişti. Dolayısıyla kronolojik olarak bakıldığında Cengiz Han'ın sefaret heyeti olan Mahmud Hârezmî ve beraberindekiler bu üç kişiden sonra yola çıkmışlardı. Hârezmşah'ın ticaret kafilesini Cengiz Han'ın elçilerinden daha önceye koyan kaynakların son tahlilde vardığı hüküm münasebetlerin başlamasında ilk adımı atan tarafın Sultan Muhammed olduğudur.²⁷⁵ Bu iddialar kabul edilirse yani taraflar

C. V., s. 3667. Bu ismin Ahmed Balçık olarak okunduğu yerlere dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 420; Hasanzâde, a.g.e., s. 174; Kafesoğlu, a.g.e., s. 234. Cüveynî tercümesinde bu isim Ahmed Belhî olarak geçer. Cüveynî, tercüme, s. 116. Karşılaştırma için bkz; Yuvalı, a.g.e., s. 16. İzgi bu ismi Balçık olarak telaffuz eder. İzgi, a.g.e., s. 58. Ebü'l-Ferec, Ahmet adlı bir tüccarın adını zikretmekle birlikte diğer ikisini onun kardeşi olarak kaydetmektedir. Mezkûr tüccarın yanındakilerin onun ortağı olduğu kaynaklarla da sabittir. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 7. İbn Arapşah bu ismi Ahmed Balcıh olarak kaydeder. İbn Arapşah, a.g.e., s. 24.

²⁷⁵ Bu kaynakların başında Barthold gelir. Barthold bu kafilenin Bahâü'd-Din-i Râzî'nin elçilik vazifesi ile Cengiz Han'ın yanına gitmesinden faydalanarak ona refakat etmiş olmalarının yüksek bir olasılık olduğunu kaydeder. Barthold mezkûr kişilerin Pekin'in düşmesinin ardından Hârezm ülkesinden hareket eden Bahâü'd-Din-i Râzî başkanlığındaki sefaret heyetini müteakip yola çıktığı yani Ahmed Hocendî ve beraberindekilerin 1218'den önce hareket ettiği inancındadır. Barthold, a.g.e., s. 420.

arasında ticari ve dostane münasebetlerin gelişmesinin Sultan Muhammed'in temayülü ve teşebbüsü olduğu varsayılırsa tüccarlar can ve mal güvenlikleri hususunda bir teminat olmadan kıymetli emtialar ile yola çıkarlar mıydı? Sultan Muhammed'in hâletiruhiyesi ve Cengiz Han'ın kuvveti konusundaki malumatı ilk adımı atan taraf olmaya izin verir miydi? Ticari münasebetleri bu denli önemseyen bir sultan Cengiz Han'ın elçileri ile görüşme sırasında dostluktan ve kazançtan bahsetmek yerine Cengiz Han'ın ahvalini tahkik eder miydi? sorularına yanıt vermek güçleşir.

Kaynakların diğer bir kısmı ise yukarıdaki iddianın tersini kabul etmekle birlikte kanaatimizce daha sahih malumata yaklaşır. Bunlar Cengiz Han'ın elçilerinin gelişi ve taraflar arasında sulhun sağlanması neticesinde tüccarların Hârezm ülkesinden Cengiz Han'ın ülkesine gittikleri inancındadırlar. Buna göre yukarıda tafsilatı ile ortaya konulan

Karşılaştırma için bkz; Özdemir, a.g.e., s. 134. Köprülü izahat vermeden iki devlet arasında ticari münasebetlerin kurulması adına ilk teşebbüsün Hârezmşahlar tarafından geldiğini söyler. Köprülü, a.g.e., s. 250. Bu inançta olan yazarlardan bir diğeri de Nadir Devlet'tir. Bkz; Devlet, a.g.e., s. 141. Togan'a göre Sultan Muhammed Çin üzerindeki emellerinin birinde kendisinden önce Cengiz Han'ın davrandığı haberini alınca onun hareketlerini dikkatle takip etmeye başladı. Bu yüzden Cengiz Han'a iki kez elçi gönderdi. Cengiz Han da buna karşılık ticaret kervanı gönderdi. Togan, a.g.e., s. 64. Ayrıca bkz; Diyanet, a.g.md., s. 393. Menuçehr de sultanın Bahâü'd-Din-i Râzî'yi Cengiz Han'ın yanına göndermekle münasebetlerin başlamasında ilk hareketin buradan geldiği inancındadır. Menuçehr Murtazavî, *Mesâil-i Asr-ı İlhanan*, Tahran 1385, s. 3. İki taraf arasındaki ilişki Cengiz Han'ın Pekin'i almadan önce Sultan Muhammed tarafından bir elçiyi kabul etmesi ile kuruldu. J. A. Boyle, "Cingiz Khan", *EP*, C. II., Leiden 1991, s. 41. Münasebetlerin tesisinde ilk adımın Sultan Muhammed tarafından atıldığı bilgisine dair ayrıca bkz; Diyanet, a.g.md., s. 393.

izahattan da anlaşılacağı üzere münasebetlerin gelişmesinde ilk adım Moğollar tarafından atılmıştı.²⁷⁶ Esasen böyle olması hadiselerin seyri açısından daha uygundur. Hakiki niyeti

²⁷⁶ Bu inanca sahip olanların başında Kafesoğlu gelir. Kafesoğlu Hârezm ticaret kervanının taraflar arasındaki anlaşmaya istinaden yola çıktığı kanısındadır. Yani Barthold gibi Ahmed Hocendî ve beraberindekilerin Bahâü'd-Din-i Râzî'nin ardından hareket ettiği fikrini savunmaz. Ona göre mezkûr ticaret kervanı Cengiz Han'ın sulh teklifini Sultan Muhammed'in kabul etmesine müteakip yani 1218 yılında yola çıkmıştı. Kafesoğlu, a.g.e., s. 234. İzgi de aynı kanaattedir. Bkz; İzgi, a.g.e., s. 58. Ebü'l-Ferec "Cengiz Han herhangi bir bölgeden gelen tacirlere sulh sözü verdi bunun üzerine Buhara'dan üç tacir onun şehrine doğru yola çıktı" demek suretiyle kafilenin anlaşmadan sonra hareket ettiğini teyit eder. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 481. Vladimircov da "Cengiz Han topraklarının hududu ile Hârezmşahınkiler arasında bir temas hasıl olmasından faydalanarak, Muhammed'in ülkesindeki tacirler, bir ticaret kervanı düzerek, Hârezmşah'ın sefaret heyetinin peşinden yola çıktılar demek suretiyle o da 1218 yılına işaret eder. Vladimircov, a.g.e., s. 90. Hasanzâde'ye göre Cengiz Han Çin'i tasarrufla Moğolistan'ı kapalı ve sınırlı bir bölge olmaktan kurtardı ve böylece Hârezmşah'ın insanî, nizami ve iktisadi güçleri hakkında haber elde etmesini sağladı. Onun taraflar arasındaki münasebetlerdeki iştiağının perde arkasındaki en önemli dürtü de bu idi. Bu siyasetle birlikte ülkesindeki tüccarlarının memnuniyetini muhafaza etti, halkının gelirlerine bir kazanç sağladı ve rakiplerinden de haberdar oldu. Hasanzâde, a.g.e., s. 174. Moğollar ve Hârezmşahlar arasındaki anlaşma için ilk adımın Cengiz Han tarafından atıldığı ve Cengiz Han'ın bu anlaşmanın tesisi ile amaçladığı kazancın büyük tüccarların ve mallarının iki hükümdarın topraklarında özgürce dolaşımını sağlamak olduğu bilgisine dair bkz; Denise Aigle, "Iran Under Mongol Domination: The Effectiveness and Failings

Çin'i ve oranın zenginliklerini ele geçirerek cihanda nam salmak olan Sultan Muhammed'in Cengiz Han ile sulh tesis etme ve serbest ticaret anlaşması yapma gibi temayüllerinin olmadığı bu iddiayı kuvvetlendirir niteliktedir. Sultanın elçisi olarak Pekin'e gelen Bahâü'd-Din-i Râzî'ye Cengiz Han'ın muamelesi ile Cengiz Han'ın elçisi olarak Mâverâünnehir'e gelen Mahmud Hârezmî'ye Sultan Muhammed'in muamelesi dahi münasebetlerin başlamasında hangi tarafın daha yapıcı olduğunu anlaşılır kılar mahiyettedir.

Yukarıdaki izahattan da anlaşılacağı üzere Hârezm ticaret kafilesinin Cengiz Han'ın elçileri sultanın ülkesinde sulh akdini icra ettiği sırada hareket ettiğini (1218) ²⁷⁷ farz etmek daha uygundur. Bu kfile hakkında Cüveynî'de mufassal malumata rastlamak mümkündür. Müellif birbirinden kıymetli emtialar ile Hârezm ülkesinden ²⁷⁸ yola çıkan Ahmed Hocendî, Emîr Hüseyin oğlu ve Ahmed Balhîh'in hareketinin esas sebebinin bol

of a Dual Administrative System", *Bulletin D'études Orientales*, S. LVII, Mart 2008, s. 66.

²⁷⁷ İzgi, a.g.e., s. 58; Kafesoğlu, a.g.e., s. 234; Vladimircov, a.g.e., s. 90. Âştîyânî bu kafilenin hareketinden bahsetmez. Hasanzâde'ye göre bu ticari güruh Hârezmşah'ın resmî heyeti değildi. Yolların açılmasından sonra ticari kervanların Moğolistan'a ilk seferiydi. Hasanzâde, a.g.e., s. 175. Ebü'l-Ferec tüccarların h. 609 yılında yola çıktığını söyler lakin yukarıda tafsilatıyla ortaya konulan izahattan da anlaşılacağı üzere bu tarih oldukça erkendir. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 7. İbn Arapşah mezkûr üç tüccarın h. 613 yılında Mâverâünnehir taraflarından geldiğini kaydeder. İbn Arapşah, a.g.e., s. 24.

²⁷⁸ Bu kafilenin Buhara'dan yola çıktığı bilgisine dair bkz; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 481; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 7; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3667. "Kazançlar sağlamak için Mâverâünnehir tüccarları ittifak edip Moğol iline kumaşlarını götürdü ve Cengiz Han'ın ordusuna geldiler". Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 96.

kazanç sağlayacakları bir ticaret yapmak olduğunu kaydeder.²⁷⁹ Zira müstakar ve muayyen ikametleri bulunmayan²⁸⁰ Moğolların yurduna çok az sayıda tüccar uğrar²⁸¹ geldikleri zaman da bilhassa giyecek ve yataklara ihtiyaç duyan Moğollara bunları ederinden daha fazlaya satarlardı. Nitekim Reşîdüddin'in de Moğollar göçebe ve şehirlerden uzak oldukları için envai kıyafet ve emtianın onların nezdinde oldukça kıymetli olduğunu, onlar ile alışveriş yapmanın faydalarının çok olduğunu söylemesi²⁸² bunu doğrular niteliktedir. Kendi menfaatlerini gözeten tüccarların da kâr kokusunu alarak Moğol yurduna revan olmaları pek tabiidir.

²⁷⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 166; Tercüme, s. 116; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 7.

²⁸⁰ Ebü'l-Ferec, C. II., s. 481; Vassâf, a.g.e., s. 384. Karşılaştırma için bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 96; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 49.

²⁸¹ Cüveynî, a.g.e., s. 166; Tercüme, s. 116; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 49.

²⁸² Reşîdüddin, a.g.e., s. 342. Karşılaştırma için bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 166.

Mezkûr üç kişi beraberlerinde getirdikleri yaldızlı elbiseler, pamuklu kumaşlar, Zendenîcî ²⁸³ kumaşları ve envai çeşit emtia ²⁸⁴ ile Moğol hududuna ulaştılar. *Karakçiler* ²⁸⁵ âdet olduğu veçhile Hârezm diyarından gelen ticaret kervanını da kontrol ettiler. Bu kontrol sırasında Ahmed Balhîh'in mallarının hana arz edilecek kıymette olduğu

²⁸³ Reşîdüddin bunu kerbâs-i zendepîcî olarak kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 342. Nerşahî'nin verdiği bilgiye göre Buhara'nın Zendene köyünde Zendenîcî dedikleri bir kumaş dokunur. Gayet güzel ve çok olan bir kumaş olup Buhara'nın köylerinin çoğunda dokunur. Ancak bu köylerden önce Zendene köyünde imal edilmiştir. Kumaşı Irak, Fars, Hindistan, Kirman gibi bütün vilayetlere götürürler. Padişah ve ileri gelen kimseler bu kumaştan elbise yaptırırlar ve ipek kıymeti ile satın alırlar". Nerşahî, a.g.e., s. 21-22. Buhara'nın büyük bir köyü olan Zendene'de Zendencî (Zendengî) kumaşları üretilir ve bunlar çok meşhurdur. Hamevî, C. II., s. 636. Târîh-i Elfi'de Zendenîcî olarak geçmekle birlikte "Buhara köylerinden Zendene'de dokunan bir tür giysi" diye izah edilir. *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3667. Bu emtia Barthold'da Zendençî kumaşları olarak geçer. "...Zendânî (bu isim, Buhara'nın Zendân köyünden alınmıştır) kumaştan elbise giyerlerdi". Barthold, a.g.e., s. 244-245. Kafesoğlu da Zendepîcî olarak okur ve kalın, kaba iplikten mamul çok sık dokunmuş beyaz renkte sağlam elbiselik kumaş diye tarif eder. Kafesoğlu, a.g.e., s. 234.

²⁸⁴ Vassâf tüccarların işlemeli giysilerin yanı sıra envai silah da getirdiklerinden bahseder. Vassâf, a.g.e., s. 384. Buhara'dan dört fersah mesafede, kuzeye doğru yer alan bu şehir oldukça iyi tahkim edilmiş olup Zendenicî kumaşları denilen kumaşları yaygın şöhrete sahipti. Le Strange, a.g.e., s. 558.

²⁸⁵ Bunlar ticaret kervanlarının Moğol topraklarından selamle gidip gelmeleri ve bu kervanlarda bulunan Cengiz Han'a layık kıymetli emtiaları ona götürme memuriyetine tayin edilmişlerdi.

anlaşılnca tüccar Cengiz Han'ın huzuruna götürüldü. Cengiz Han tüccara elindeki malların kıymetini sorunca on veyahut yirmi dinar olan şeylere üç baliş ²⁸⁶ altın paha biçti.²⁸⁷ Tüccarın mallarına ederinden fazla kıymet biçmesi pek tabiidir; zira bu topraklara

²⁸⁶ Kaynaklarda balişın ederi hususunda ihtilaflar vardır. Moğol lisanında meblağa verilen isim. Altın baliş 2000 dinar olup gümüş baliş 200 dinardır. Şeyh Süleyman Efendi Buharî, *Lügat-i Çağatay ve Türki Osmanî*, C. I., İstanbul 1298, s. 72. Baliş Moğollarda bir para vâhid-i kıyasîsidir; daha Cengiz Han devrinde adı geçer. W. Barthold, “Bâliş”, *İA.*, C. II., İstanbul 1949, s. 280. Vassâf eserinin bir yerinde her tümenin 10.000 balişe, her bir balişin de sekiz dinara muvazi olduğunu kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 258. Bir balişın ederi o zamanın 75 dinarına eşit olduğu bilgisine dair bkz; Şebânkâreî, a.g.e., s. 233; Barthold, a.g.e., s. 420; Buniyatov, a.g.e., s. 109; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235. Baliş hakkında bkz; Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i Istılâhât-ı Dîvân-i Devrân-ı Mogul*, Tahran 1357, s. 63-65.

²⁸⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 116-117; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 7; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; Barthold, a.g.e., s. 420; Hasanzâde, a.g.e., s. 174; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235; Özdemir, a.g.e., s. 127. Ebü'l-Ferec tüccarın on dinar mukabilinde alınabilecek bir şey için üç talen gümüş istediğini, her talenin değerinin 700 zuze olduğunu kaydeder. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 481. Mîrhând malları beğenilen tüccarın Ahmed Hocendî olduğunu, onun da elinde bulunan her bir eşya için üç baliş gümüş istediğini söyler. Mîrhând, C. VII., s. 3338. Târih-i Elfî'de de Cengiz Han'ın Ahmed Hocendî'nin mallarını beğendiğini ve tüccarın on dirheme satın alınacak malların her bir parçası için üç baliş istediği görülür. *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3668. Ebu'l-Gazi tüccarlardan birinin bir altına tekabül eden malına on altın paha biçtiğini kaydeder. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 96. “Emtialarını Cengiz Han'a arz eden tüccarlar onların kıymetini haddinden fazla söyledi. Uluslararası pazar fiyatlarından haberdar olan Cengiz Han bu insafsızlıktan dolayı öfkelenip aynı cinsten ve belki de daha

gelen hemen her tüccar gibi o da mallarını misli fiyatlara satmak ve tüm mallarını bitirerek kazançlı bir şekilde memleketine dönmek arzusundaydı. Ancak onun bu ince hesapları Cengiz Han'ın öfkelerini uyandırmıştı; zira malların ederi hususunda bilgi sahibi olan han tüccarın söylediği fiyatı fazla bulmuştu. Cüveynî tüccara öfkelenen Cengiz Han'ın “Bu adam bizim yanımıza hiç kıyafet ulaşmadığını mı sanır” dediğini ve yanındakilere hazinesinde mevcut olan giysileri getirip tüccara göstermelerini emrettiği kaydeder.²⁸⁸ Cengiz Han'ın tüccara öfkesi dinmemiş olacak ki ona iyi bir ders vermek

nefis emtia getirilmesini emretti ve onlara “Biz bu tür ticari malları görmekle kalmadık. Bizim hazinelerimizde onlardan yığılmıştır, değerlerini biliyoruz” dedi. Ama bundan fazla tepki göstermedi. Sonunda Moğol hanının zihninde iyi bir hatıra bırakmayan tüccarlar İran'a geri döndüler”. Beyânî, a.g.e., s. 89.

²⁸⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 117; Şebânkâreî, a.g.e., s. 233; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 481-482; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 96; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3668; Vassâf, a.g.e., s. 385; Barthold, a.g.e., s. 420; D'ohsson, a.g.e., s. 94; Hasanzâde, a.g.e., s. 174; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235; Özdemir, a.g.e., s. 127. Ebü'l-Ferec tüccarın bu tavrına öfkelenen Cengiz Han'ın “bu şaşkın bizi hiç kumaş görmemiş mi sanıyor” diyerek kendisine Hıta y padişahları tarafından hediye edilen hazinesindeki kumaşların gösterilmesini buyurduğunu kaydeder. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 7. İbn Arapşah bu olayı farklı şekilde anlatır. Müellifin kayıtlarına göre huzura gelen tüccarlar ile Cengiz Han'ın arasında şöyle bir konuşma oldu: “Cengiz Han gelen tüccarlardan birini huzuruna kabul edip ikram ve iltifattan sonra getirmiş olduğu emtiayı gördü ve fiyatını sordu. Bu tacir ise emtiasının değerinden birkaç misli para istedi. Cengiz buna hiçbir cevap vermeyip diğer iki ortağını çağırdı. Bunlardan getirdikleri emtiayı görmek istedi ve pahalarını sordu. Bunlar da “Ey Melikü'l-zaman! Bu kumaşlar size layık ise bizden naçizane bir takdime olsun ve semeni sizin memnuniyetiniz olup mukabili sizin bizi

huzurunuz kabulünüz bulunsun” dediler. Bu cevap onun hoşuna gitmekle birlikte “Siz ticaret erbabısınız buraya kâr etmek için geldiniz. Hususiyle bizim misafirlerimizsiniz, sizin bize değil bizim size ikram etmemiz lazımdır. Benim size diyeceğim bir söz var. Eğer bunda bir fayda görür ve muvafık bulursanız kabul edersiniz. Muvafık bulmazsanız dilediğiniz gibi harekette serbestsiniz” dedi. Bunlara fevkalade memnuniyetlerini muceb olacak ve sermayelerine üç dört misli kâr temin edecek bir yol gösterdi. Buna kemal-i minnettar ile razı oldular ve birinci tacire hitaben: “Arkadaşlarının razı olduklarına razı olursa alım satımını yap, razı olmaz isen emtiany al dilediğin yere git” demesi üzerine bu adam ortaklarından ayrılmayacağını söyleyip Cengiz Han’a cevapta bulundu. Cengiz’in emri üzerine bunların emtiaları alınıp para verildi ve kendilerine hil’atler giydirildi. Bu emtia kaldırılıp hazineye konuldu. Sonra kölelerinden bazılarının vasıtasıyla bunlara hazinesini gösterdi. Bu tacirler hazinede gördükleri şahane cevherler, nefis eşyalar ve ancak Çin memleketinin, Kisra’nın hazinelerinde bulunan türlü türlü emtiadan gözleri dolup hayretler içinde kaldı. Bu temaşadan sonra bunları tekrar huzuruna alıp hazinesinde ne görmüş olduklarını sordu. Bunlar ancak kendisinde bulunmaya layık mağrip ve maşırık padişahlarının başına ancak kendisi tarafından saçılabilen hibe-i nefais görmüş olduklarını söylemeleri üzerine Cengiz söze başlayıp: *“Bizim size ikram ve iltifatımız, emval ve emtianızı almamız bizde bu gibi eşyanın bulunmadığından veyahut bizim eşyanın kıymetini bilemediğimizden değildir. İkincisi bizim lütuf ve keremimizin misafirleri ağırlamayı icap etmesidir. Üçüncüsü, sizin ehl-i İslam olmanızdır, çünkü ehl-i İslam mükerrerdir. Dördüncüsü namımızın iştihar etmesi ve âdetimizin şuhre-i ektar olmasıdır. Beşincisi hüsnü muamelemiz erbab-ı ticaret malumu olup memleketimizle ticarete başlamaları ve bu suretle her taraftan tacirler gelerek yolların ve beldelerin mamuriyet eylesesidir. En mühim olan altıncısı da sizin bizden ümitli olarak gelmeniz ve*

için kumaşlarını kaydettirip yağmalanmasını ve tüccarın da tevkif edilmesini söyledi. Bilahare tüccarın ortakları çağırıldı ve onlara da mallarının kıymeti soruldu. Ancak tüccarlar Ahmed Balhıh'ın akıbetine uğramamak ve selametle ülkelerine dönebilmek için mallarına kıymet biçmediler ve bunları hana getirdiklerini söylediler. Tüccarların bu hareketi Cengiz Han'ı oldukça memnun etmiş olacak ki altın sırmalı elbiselerin her birine bir balış altın ve Zendenci kumaşı için de bir gümüş balış ödenmesini buyurdu. Bundan sonra Ahmed Balhıh'ı çağırdı ve yağmalanan mallarına aynı nispette değer verdi.²⁸⁹ Bu muameleden de anlaşıldığı üzere Cengiz Han huzuruna gelen tüccarlara izzet ve ikramda bulundu onların gönüllerinin hoş tutulmasını sağladı. ²⁹⁰ Cüveynî Moğolların

bize gelenleri de bizim boş çevirmememizdir” deyip görüp işittiklerinden dolayı onların dilinde teşekkür olarak kendilerine yol verdi. İbn Arapşah, a.g.e., s. 24-25.

²⁸⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 117; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 7; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; Şebânkâreî, a.g.e., s. 233; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3668; Vassâf, a.g.e., s. 385. Ayrıca; Barthold, a.g.e., 421; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235; Özdemir, a.g.e., s. 127. Ebü'l-Ferec Cengiz Han'ın “tüccarlara altın sırması ile dokunmuş her kumaş parçası için bir talen altın yani 700 miskal ve sırma ile işlenmiş her kumaş için bir talen gümüş ödenmesini” emrettiğini kaydeder. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 482.

²⁹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 117; Hândmîr, C. II., s. 648; Mîrhând, C. VII., s. 3338; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; Şebânkâreî, a.g.e., s. 233; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3668; D'ohsson, a.g.e., s. 94; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235; Özdemir, a.g.e., s. 127. Beyânî'ye göre tarih boyunca iniş çıkışlarla dolu bir hayatı olan Cengiz Han'ın öfkesinin yerine fikir teatisi ve sert tepki göstermeme konularında güçlü olduğu ispatlanmıştı. İşte tüccarın mezkûr hareketine karşı itidali elden bırakmamasını bu minvalde değerlendirmek lazım gelir. Beyânî, a.g.e., s. 89. Cengiz Han tüccarlara bundan fazla tepki göstermedi. Onun zihninde iyi bir iz bırakmayan tüccarlar İran'a geri döndüler. Mûsevî, a.g.e., s. 354.

Müslümanlara tutumunu şu sözlerle anlatır: “O zamanda Müslümanlara ihtiramla bakıyorlar ikram ve uğurlu sayma cihetiyle beyaz keçeden temiz çadırlara alıyorlardı. Şimdi birbirlerini suçlama, kusur etme ve bu nevi diğer ihtilaf sebebiyle kendilerini itibarsızlaştırdılar”.²⁹¹

Cengiz Han’ın bu hareketi birkaç önemli mesaj ihtiva eder. Öncelikle mallarına yüksek fiyat söyleyen tüccarı tevkif ederek ona gözdağı vermiş, bir malın değerinden haberdar olduğunu göstererek kendisine yapılan uyanıklığın cezasız kalmayacağına işaret etmiştir. Hazineleindeki kıymetli kumaşları getirmek suretiyle de Moğolların zenginliklerini ve hazinelerinde bu tür daha pek çok emtianın mevcut olduğunu göstermiştir. Diğer tüccarların malları için para istememesine ve onları kendisine hediye olarak getirdiklerini söylemesine rağmen malları altın, gümüş baliş vererek satın almakla²⁹² cömertliğine işaret etmiştir. Belki bununla sultana da kimsenin hakkının kendisinde kalmayacağı ve kendi hakkını da kimsede bırakmayacağı mesajı vermek istemiştir. Cengiz Han’ın tüccarın hatasını affetmesi ve yanlarındaki malları satın alması Hârezm ile dostça münasebetleri ve taraflar arasında serbest ticaret anlaşmasını önemsediğine delalet

²⁹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 117. Karşılaştırma için bkz; Hândmîr, C. II., s. 648; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342. *Târîh-i Elî*, C. V., s. 3668; Barthold, a.g.e., s. 421; D’ohsson, a.g.e., s. 65; Özdemir, a.g.e., s. 127. Mîrhând da “O zamanda ehl-i İslam’a ihtiramla bakılıyordu” demek suretiyle bu hususu teyit eder. Mîrhând, C. VII., s. 3338. İbn Arapşah’a göre *Cengiz Han tüccarları ihtiramla kabul edip onları ehl-i İslam’ı misafîr ettikleri beyaz keçeden çadırlara indirdiler. Hiç kimseye ehemmiyet vermedikleri halde bunlar ehl-i İslam hakkında özel bir hürmət beslerlerdi.* İbn Arapşah, a.g.e., s. 24.

²⁹² Kafesoğlu Cengiz Han’ın bu malları ederinden daha fazla vererek satın aldığını söylemek suretiyle malların o kadar gümüş ve altın baliş etmeyeceğini kaydeder. Kafesoğlu, a.g.e., s. 235.

etmektedir. Nitekim bu gayrette olan bir hükümdarın o sırada vereceği kati bir ceza ile daha ilk zamanlarda münasebetlere ket vurarak menfaatlerini zarara uğratması beklenemez. Bu konudaki hassasiyetini daha Bahâü'd-Din-i Râzî ile görüşmesinde ortaya koyan Cengiz Han bir süre daha aynı kararlılıkla devam edecekti.

I.I.II. Münasebetlerde gelinen son nokta: savaş

Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin ilk aşaması olan siyasi ve ticari heyetlerin teatisi ortak menfaatler için bir araya gelme ve dolayısıyla tarafların birbirlerini daha yakından tanınması şeklinde gerçekleşti. *Bu dönemde diplomasi vasıtasıyla tüccarlar üzerinden bir ilişki tesisi ve diğerini anlama çabası söz konusudur.* Bu dönemde dahi kısmî anlaşmazlıklar vuku bulmuş bilhassa Sultan Muhammed muhatapının keyfiyeti hususunda sahih malumat edinme çabasına girmiştir. Ancak bu durum yalnız Sultan Muhammed tarafında inhisar etmemiş Cengiz Han da batıda geniş memleketlerin sahibi güçlü devletlere galebe çalan bu hükümdar tarafından gelecek bilgilere kendisini açık hale getirmiştir. *Bu vesileyle biri kadim Türkistan ve İran'a diğeri Çin'e hâkim bu büyük siyaset adamı arasında bir denge ve yoklama alakası söz konusu olmuştur.*

Sultan Muhammed münasebetlerin tesisinde her ne kadar Cengiz Han kadar istekli görünmese de muhtelif sebeplerden mütevellit sonuçta anlaşmaya razı oldu ve bu yolda karşılıklı adımlar atılmaya başlandı. Bu aşamada ciddi bir çatışma vuku bulmazken tarafları karşı karşıya getiren iki hadise vuku buldu. Bunlardan biri Hârezmşahlar ile Moğolların ilk sıcak çatışması ²⁹³ bir diğeri ise Otrar vakiasıdır. Diplomatik mahiyetteki

²⁹³ Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin düşmanca ilk karşılaşması her ne kadar iki siyasi güç arasındaki münasebetler üzerinde bir tesir bırakmasa ve Cengiz Han o konuyu görmezlikten gelse de çatışma bir yönüyle ilerleyen zamanlarda münasebetlerin bozulmasının ve diğer yönüyle sultanın korkusunun kaynağı oldu. Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 110.

ilişkiler bu süreçte askerî bir veçhede bürünecektir. Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin bu çatışması birbirlerinin gücü hakkında daha önce edindikleri teorik bilginin pratikte karşılık bulmasıydı. Lakin daha sonra da görüleceği üzere çatışmanın seyri ve akıbeti Sultan Muhammed'in Cengiz Han konusunda duyduğu endişenin misli ile artmasına sebebiyet verecek ömrünün sonuna kadar onun karşısına çıkmasına mâni olacaktı. Otrar vakıası ise Moğol yekûnunun batıya yönelişinin ve sonuçları itibariye cihana tesir eden Moğol istilasının başlangıcını teşkil edecekti. *Siyasi ve ekonomik tanıma süreci böylece askerî bilek güreşi ve diğerini tartma aşamasına geçecektir.*

Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin kırılma noktası olan bu iki hadisenin tam olarak ne zaman cereyan ettiğini tayin etmek münasebetlerin en güç meselelerindendir. Zira münasebetler konusunda şimdiye kadar sıklıkla başvurulmuş kaynaklardan Cüveynî, Cûzcânî, Nesevî ve İbnü'l-Esîr taraflar arasındaki sıcak çatışma ve Otrar vakıası hakkında muhtelif malumat verir. Münasebetlerin seyri hususunda kaynaklar arasında görülen *bu ihtilaf mutlak sonuçlara ulaşılmasında ve olayların tam bir historiyyografisini tayininde önemli bir engel teşkil eder.*

Evvela Hârezmşahlar-Moğol çarpışması hakkında müelliflerden intikal eden muhtelif fikirleri ortaya koymak bilahare sahih malumata en yakın müellifin müşahedesini tetkike tabi tutmak gerçeğe ulaşma çabasında doğru olacaktır. Mezkûr müelliflerden İbnü'l-Esîr tarafların çarpışmasını 1220 senesi hadiseleri arasında verir.²⁹⁴ Müellifin eserinde tarafların çarpışması ve Otrar vakıası konularında nasıl bir sıra takip ettiğine bakıldığında bu çarpışmayı Otrar hadisesinden (1218) daha sonraki bir zamana koyduğu görülür. Müellif Otrar'da yaşanan olaylardan sonra naklettiği bu çarpışma

²⁹⁴ Kafesoğlu'na göre müellifin hadiseyi 1220 yılı olayları içinde zikretmesine sebep "kendisine uzak memleketlerde cereyan edip de hakkında mutlak bilgi edinemediği bahislerde her zaman yaptığı üzere, toptan zikretmesidir". Kafesoğlu, a.g.e., s. 237.

hakkında şu malumatı verir: *Hârezmşah bu heyetin* ²⁹⁵ *yola koyulmasından sonra kendisi de ordularını hazırlayarak süratli bir şekilde elçiden evvel Moğol diyarına ulaşmak üzere yola koyulmuş ve dört aylık bir mesafeyi kat edivermişti. Nihayet Moğolların evlerine varmış, buralarda kadın, çocuk ve eşyadan başka hiçbir şey ve hiç kimseyi görmemişti. Bunlara saldırarak her şeylerini ganimet olarak ele geçirmiş, kadın ve çocuklarını esir alıp geri dönmüştü. Kâfirlerin ülkelerini terk edip gitmelerinin sebebi ise yine Tatar hükümdarlarından Küçlük Han (veya Güçlük Han) adında birisinin diyarına saldırarak onunla çarpışmaya girmesi ve onu mağlup edip mallarına el koyarak geri dönmüş idi. Ancak Cengiz Han ve askerleri Küçlük Han ile yaptıkları bu muharebeden geri dönerlerken yolda çoluk çocuklarına karşı Hârezmşah'ın girişmiş olduğu saldırıyı haber almış, süratle yollarına devam etmişlerdi. Daha ülkelerinden çıkmadan evvel Hârezmşah'a yetişmiş ve derhal savaş vaziyetine girerek benzeri işitilmemiş dehşet verici bir savaşa girişmişlerdi. Üç gün üç gece sürekli bir savaş yapılmıştı. Bu savaşta her iki taraftan sayılmayacak kadar çok asker öldürülmesine rağmen galip ve mağlup taraf yoktu. Her iki taraf da son takatlerini harcıyor ve bütün imkânlarını kullanıyorlardı. Tatarlardan bu grubun başında Cengiz Han'ın oğlu ²⁹⁶ kumandan olarak bulunmaktaydı. Cengiz Han'ın kendisi bu savaşta bulunmadığı gibi bundan da haberdar değildi. Savaşın dördüncü gecesine girdiklerinde her iki taraf da savaştan hayli bezmiş, yorgun düşmüş idi. Gece karanlığı basınca düşman orduları bir kenara çekildiği gibi Müslümanlar da*

²⁹⁵ Burada kastedilen heyet Otrar olayından sonra Cengiz Han tarafından Sultan Muhammed'e gönderilen İbn Kefrec Buğra ve beraberindeki Tatarlardır.

²⁹⁶ Kayıtlardan anlaşıldığı üzere müellifin Cuci ile Cebe Noyan'ı karıştırdığı muhakkaktır. Târîh-i Elfi müellifi Nuk Noyan diye bir Moğol'un adını vermekle birlikte vuku bulan muharebenin sultan ile mezkûr noyan arasında olduğunu söyler. *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3671.

geriye çekilmişti. Tatarlar gece karanlığında ateşler yakarak çekip gitmişler ve aynı davranışı Müslümanlar da yapmışlardı. Çünkü her iki taraf da artık savaşımaya güç yetiremeyecek kadar çarpışmaktan usanmıştı. Kâfirler hükümdarları Cengiz Han'ın yanına geri giderlerken Müslümanlar da Buhara'ya gelmiş ve düşmanın bir grubuna karşı savaşıırken bu kadar yorgun düştüklerine göre düşmanın büyük orduları ve hükümdarının da bulunduğu bir gruba karşı koyamayacaklarını anladıklarından Buhara'yı ve diğer serhad şehirlerini düşmanın muhasarasına karşı müdafaa etmek üzere hazırlıklara girişmişlerdi.²⁹⁷ Bu kayıtlardan da anlaşıldığı üzere İbnü'l-Esîr taraflar arasındaki ilk düşmanca hareketin Otrar hadisesi ile vuku bulduğuna inanır. Yanı sıra Moğolların Naymanların lideri Küçlük'e galebe çalıp (1218) geri dönerken sultanın ordusu ile karşılaşp savaştıklarını da kaydeder.²⁹⁸

Hârezmşahlar tarihinin bilhassa Celâleddin Hârezmşah devri ile oldukça kıymetli ve orijinal malumat veren müellif Nesevî ise Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin çatışmasını İbnü'l-Esîr'den farklı olarak daha erken bir zaman olan h. 612'de ²⁹⁹ (1215-1216)

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 216-217.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr'in Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin karşılaşması konusunda fikirleri için bkz; Barthold, a.g.e., s. 393; Kafesoğlu, a.g.e., s. 237-238.

²⁹⁹ Nesevî, a.g.e., s. 16. Sykes da Nesevî gibi bu hadiseyi 1216 yılında zikrederek Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin karşılaşması konusunda şu bilgiyi verir: "Cengiz Han 1216 yılında batı tarafına yönelerek Kırgız bozkırında Merkit taifesi ile karşı karşıya geldi ve onları yendi. Bu fetihten biraz sonra Moğollar Kıpçak taifesi ile savaşa gelen Hârezmşah askerlerinden bir grup ile karşı karşıya geldiler. Moğollar savaşa meyletmediler ama Hârezm ordusunun başları savaşa ısrar ettiler. Ancak onların arasında bir savaş olmadı zira geceleyin Moğol ordusu geri çekildi". Sykes, C. II., s. 104. Sultan Muhammed ile Moğol orduları arasındaki ilk temas h. 612 yılında Deşt-i Kırgız'da meydana geldi.

zikreder. Müellif mezkûr çatışma hususunda şu bilgileri verir: *İbnü'l-Esîr eserinde bu hadiseyi h. 616 (m. 1219-1220) yılında verir lakin bu hatadır. Cengiz Han Küçlük Han'ın Balasagun ve Kaşgar'ı istila edip Gürhan'ı ele geçirdiğini öğrenince Cuci'yi 20.000 adam ile Küçlük'e karşı savaşa gönderdi. Sultan da o sırada 60.000 adam ile ³⁰⁰ ona karşı harekete geçmişti. Irgız nehrine ulaştığında donmuş nehirden karşıya geçmek mümkün olmadı. Sonra iki yol ağzına geldi ve oradan geçiş arayıp sudan geçti. O sırada sultanın öncülerinden biri gelerek Cuci'nin büyük bir ordu ile ulaşıp Küçlük'e karşı zafer kazandığını haber verdi. Sultan onların karşısına savaş için gitti ve savaş başladı. Cuci Han bir elçi gönderdi elçi yeri öpüp "Biz saltanat hazretine barışın dışında bir şeyle yönelmemistik hatta onun düşmanlarını yok etme sebebiyle bu tarafa yöneldik sultan emrederse mevcut olan bu ganimetler kendisine takdim edilecek. Emrederseniz hepsini ordugâh-ı hümayuna götürürler. Cuci Han babası Cengiz Han'ın saltanat askerleri ile edep dışına gitmeyin, ulu yolun menfaatlerini ve ihtişam perdesini kaldırmaya sebep olan bir şey yapmayın diye vasiyet ettiğini hatırlatır"* dedi.³⁰¹ Her ne kadar sultana bu nevi bir mesaj ulaşsa da ona hiç tesir etmedi. Onun ordusu Cuci'nin ordusunun iki katıydı. Sultan, Cuci'nin saltanat ordusuna mukabele edemeyeceğini zannetti ve sonra *eğer Cengiz Han ona benim ile savaşmamayı emrettiyse Tanrı bana onun ile savaşmayı emretti. Benim nezdimde Tuşi Han, Küçlük Han ve Gürhan arasında bir fark yoktur, hepsi şirke ortaktır*

Murtazavî, a.g.e., s. 3. Onlar arasındaki ilk karşılaşma h. 612 yılı sonlarında Hârezmşah ülkesinin batı sınırlarında Hârezm denizinin kuzeyinde kâin Irgız nehri etrafında vuku buldu. Rahmetî, a.g.md., s. 309-310.

³⁰⁰ Sultanın ordusunun 40.000 kişiden mürekkep olduğu bilgisine dair bkz; Necef, a.g.e., s. 661.

³⁰¹ Nesevî, a.g.e., s. 16-18; Destgayb, a.g.e., s. 160; D'ohsson, a.g.e., s. 94-95; Hasanzâde, a.g.e., s. 170.

harbe hazır olmalı diye cevap verdi. Her iki guruh karşılaştığında sultanın sol cenahına saldırdı ve onu yerinden kaldırdı. Sultan hezimete yaklaştığında onun sağ cenahı Cuci Han'ın sol cenahına bir hamle yaptı. Sonra galip ve mağlup belli olmadı diğer gün savaş yeniden başladı aynı gece birbirlerinden ayrıldılar. Kâfirler ateşler yaktılar ve iki günlük yolu bir gecede kat ettiler. Sultan onların heybeti ve savletinden o kadar çok korktu ki mecliste ne zaman aklına onlar gelirse onların harpte onların sabrı ve mertliği, savaş kurallarından haberdarlığı konusunda hiç kimsenin onlar gibi olmadığını söylüyordu. Sultan bu hadiseye müteakip Semerkand'a geri döndü.³⁰² Burada bir Orta Çağ müellifinin diğeri tarafından tadil olunduğu görülmektedir. Olayın aslının tespitindeki zorluk tespitimizi, dönem kaynaklarının birbirlerini tenkit eden bu yaklaşımları da açıkça göstermektedir.

Ayrıca müellif h. 612 yılında bahsettiği bu hasmane karşılaşmadan sonra Cengiz Han'ın elçilerini dostluk ilişkilerini tesis için Sultan Muhammed'in yanına gönderdiğini ve elçilerin sultanın yanına Irak'tan Mâverâünnehir'e döndüğü zaman (1218) ulaştığını kaydeder ki böyle bir hareket mantiken uygun değildir. Barthold da tıpkı Kafesoğlu gibi zikredilen müelliflerin tarafların çatışması konusundaki fikirlerini ciddi bir tetkike tabi tutmuş; ancak “daha doğru bilgilere sahip oluncaya kadar Sultan'ın Turgay vilayetindeki seferinin 1215-1216 kış mevsiminde başlamış olduğu, Moğollar ile çarpışmanın da 1216 yılı yazında meydana geldiği gerçeğe en yakın ihtimal olarak kabul edilebilir”³⁰³ diyerek

³⁰² Nesevî, a.g.e., s. 16-18; D'ohsson, a.g.e., s. 94-95; Hasanzâde, a.g.e., s. 170. Karşılaştırma için bkz; Destgayb, a.g.e., s. 185.

³⁰³ Barthold, a.g.e., s. 395. Köprülü de Moğollar ile Hârezmşahların ilk karşılaşmasını 1215-1216 yılı Kıpçak seferi esnasında olduğunu ve Sultan Muhammed'in bu seferde Moğolların savaşçılık yeteneklerini sınama imkânı bulduğunu söyler. Köprülü, a.g.e., s. 199.

Nesevî'nin kayıtlarını kabule şayan görmüştür. Hâlbuki eserin daha önceki yerinde Nesevî'nin verdiği bilgileri de tenkit ederek çelişki ihtiva eden cümleler ortaya koymuştur.³⁰⁴

Kafesoğlu'nun bizde de haklı olduğunu düşündüren tespitiyle ³⁰⁵ kaynakların bazıları Cengiz Han'ın oğlu Cuci ile kumandanı Cebe Noyan'ı birbiriyle karıştırarak zaman ve mekân mefhumunda sahih olmayan malumat nakleder. Hâlbuki Cengiz Han, Küçlük'ün işini bitirmeye oğlu Cuci'yi değil muktedir kumandanı Cebe Noyan'ı memur etmişti.³⁰⁶ Bu sırada Kaşgar'da olan ³⁰⁷ Küçlük Moğolların tahakkümüne mukavemet

³⁰⁴ Barthold, a.g.e., s. 393.

³⁰⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 236-237; İzgi, a.g.e., 59.

³⁰⁶ Howorth da bu memuriyete Cebe'nin tayin edildiğini şu sözlerle anlatır: “1217 senesinde Cebe Noyan Kaşgar'da bulunan Küçlük üzerine yürüdü. Şiddetle takip edilen Küçlük Deşt-i Pamir'e kaçarak Bedehşan vadisine iltica etti; fakat orada derdest edilerek Cebe'ye götürüldü. Cebe de onun başını vücudundan ayırarak zafer nişanı olarak Cengiz Han'a gönderdi”. Howorth, 1331, s. 198. “Cengiz Han'ın batıdaki bağımlıları Güçülüg'ün (Küçlük) baskısından şikâyet etmeye başladı ve bir Moğolun başını çektiği böyle bir rakip gücün Cengiz Han'ın hegemonyasına meydan okuduğu yeterince açıktır. Bu nedenle 1216'de Cebe, Uygurlarla ve Karluklarla takviye edilen büyük bir Moğol kuvvetiyle Güçülüg'e saldırdı. Güçülüg Moğollarla muharebe meydanında karşılaşmayı tercih etmedi. Onun yerine kaçmayı tercih etti. Cebe peşine düştü ve sonunda 1218'de dağlık Bedehşan bölgesinde (Kuzeydoğu Afganistan'da) yakalayıp öldürdü”. Biran, a.g.e., s. 81.

³⁰⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 158; Tercüme, s. 109; Reşîdüddin, a.g.e., s. 338; Kafesoğlu, a.g.e., s. 228. Barthold Doğu Türkistan diye bahseder. Barthold, a.g.e., s. 393. Müstevfi sultanın Küçlük'ü def etmek için Kaşgar'a giden “Yeme Noyan (Cebe) ile orada savaştığını ve

gösteremeyince Sarig Göl'e çekilmiş ³⁰⁸ ve burada Moğolların eline düşerek öldürülmüştür. Kaynaklar bu hadisenin 1218 yılında vuku bulduğu hususunda ittifak halindedirler.³⁰⁹ Hadiselerin seyrinden de anlaşıldığı üzere Küçlük'ün 1216 yılında Cuci eliyle öldürüldüğüne işaret eden Nesevî'nin Moğol-Hârezmşah çarpışmasını da bu minval üzerinden okuduğu görülür. Lakin yukarıdaki izahattan da anlaşılabacağı üzere

korkuya kapılarak padişahlıktan gönlünü çektiğini kaydeder. Müstevfî, a.g.e., s. 493-494. “Cengiz Han ünlü kumandanlarından Sübütey ve Cebe'yi Küçlük'ün takibine yolladı. Kaşgar şehrine vardıklarında insanlara saldırıya hazır olmalarını bildirdiler. Moğollara muhalefet etmeyen insanların asla zarar görmeyeceğini ve herkesin dininde özgür olacağının teminatını verdiler. Moğollar şehre girince insanlar onları kurtarıcı gibi karşıladılar. Mukavemete takati olmayan Küçlük de bir şehirden diğer bir şehre kaçtı ve sonunda Cebe eliyle öldürüldü”. Beyânî, a.g.e., s. 78-79.

³⁰⁸ Reşîdüddin bu karşılaşmanın Bedehşân Dağları hududunda Sarig Göl'de vuku bulduğunu beyan eder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 334. Cüveynî “Bedehşân hududunda Verarnî deresinde” diye kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 158; tercümede “Derre-yi Dirazî” bkz; s. 109. Moğolların Gizli Tarihi'nde Cebe Noyan'ın Küçlük'ü mağlup ettiği mevki Sarihun olarak geçer. *MGT*, s. 159. Karşılaştırma için bkz; Barthold, a.g.e., s. 393; Kafesoğlu, a.g.e., s. 228; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 32. Reşîdüddin Vatvât'ın münşeat mecmuasında bu yer Cend'e 20 fersahlıkta kâin Derre-i Sağ olarak geçer. Reşîdüddin Vatvât, *'Umdetü'l-Bülegâ' ve 'Uddetü'l-Füsehâ'*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, Nr. 3302, vr. 4b.

³⁰⁹ Sykes, C. II., s. 104. Reşîdüddin olayın Pars yılında olduğunu bunun da Zilkade 614'de (Ocak/Şubat 1218) tekabül ettiğini kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 338-339; Kafesoğlu, a.g.e., s. 22; Hartog, a.g.e., s. 91. Cebe Noyan'ın Nayman liderine galebe çalmasının h. 614 yılında vuku bulduğu bilgisine dair bkz; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 109.

Küçlük'ün mağlubiyeti müellifin dediği gibi 1216'da değil 1218'de cereyan etmiş ve bu son Cebe Noyan'ın eliyle gerçekleşmiştir.

Cüveynî rivayetinde ise taraflar arasındaki çarpışmanın Moğolların Merkit bakiyelerini ortadan kaldırma hareketine müteakip cereyan ettiği görülür. Müellif mezkûr çatışma için şunları söyler: *Küçlük istilasını esnasında Tok Togan (Merkitlerin lideri) ondan ayrılıp Kem Kebçik³¹⁰ hududuna gittiğinde Cengiz Han onu yok etmesi için oğlu Tuşi'yi (Cuci) büyük bir ordu ile peşine gönderdi. Tuşi onun şerrini temizledi ve bir iz bırakmayıp geri döneceği sırada sultan (Muhammed Hârezmşah) onların peşine geldi. Onlar her ne kadar savaştan ayak çektilerse de sultan elini çekmedi. İki taraf hamleler yaptı her iki kavmin sağ cenahı karşısındakini kaldırdı ve galip geldi. Sultanın bulunduğu merkeze saldırdılar sultan yakalanmaya yaklaşıyor ki Celâleddin onu geri çevirdi ve o zorluklardan çıkardı. O gün yatsı namazına kadar savaşı kâ'im mukavemeti daim oldu. Mukavemet kılıcını kınına soktular ve her iki taraf da kendi yerinde dinlendi. Bilahare Moğol ordusu hareket etti Cengiz Han'ın yanına ulaştıklarında onların yiğitliğinden tat aldığını ve sultanın ordusunun miktarının gayet çok olduğunu anladığını, aralarında defedilmemiş bir başka engelin kalmadığını anlattı.*³¹¹ Cüveynî'nin kayıtlarında

³¹⁰ Cüveynî tercümesinde Kam-Kemcik. Tercüme, s. 110. Barthold Kem-Kemçik olarak bahsettiği bu yerin Kırgız memleketinde olduğunu söyler. Barthold, a.g.e., s. 394.

³¹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 159-160; Tercüme, s. 110-111. Karşılaştırma için bkz; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3671; Destgayb, a.g.e., 153-154. Barthold, Cüveynî'nin mezkûr rivayetinin Sultan Celâleddin'in tercüme-i halini kaleme alan Nesevî'de olmaması hasebiyle biraz şüphe ihtiva ettiği inancındadır. Gerçekten Nesevî, Cüveynî'nin aksine savaş alanında Celâleddin'in varlığından bahsetmez. Barthold, a.g.e., s. 396. Sultan Muhammed'in oğlunun gelmesi ile bu hengameden kurtulduğu bilgisine dair bkz; Rahmetî, a.g.md., s. 309.

görüldüğü gibi Cengiz Han Merkitlerin kalanını ortadan kaldırmak için oğlu Cuci'yi görevlendirmiş ve bu seferden geri dönerken Sultan Muhammed ile tesadüfi bir çarpışma vuku bulmuştu. Sultanın Moğol kuvvetleri karşısında zor durumda kaldığı ve oğlunun yardımı sayesinde onların saldırısından masun kaldığı yukarıdaki izahattan da anlaşılmaktadır. Lakin Cüveynî'nin kayıtlarından taraflar arasındaki çarpışmanın Otrar öncesine mi yoksa sonra mı koyduğunu tespit etmek kolay görünmüyor. Müellif hemen her kaynakta olduğu gibi Moğolların Hârezm ülkesine hareketini h. 615 yılı olarak vermesine rağmen Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin hasmane çatışmasında net bir tarih vermez. Ancak Kafesoğlu tafsilat vermeden müellifin çatışmayı Otrar'dan daha sonraki bir zamanda kabul ettiğini söyler.³¹²

Reşîdüddin de Cüveynî'de görüldüğü gibi Moğolların Merkitlere yönelik seferinden bahseder. Cengiz Han'ın Merkit liderinin oğlu Kudu'yu yok etmek için Tokucar³¹³ ve Sübütey³¹⁴ Bahadır'ı Türkistan hududuna gönderdiği ve Cuci'nin de bu

³¹² Kafesoğlu, a.g.e., s. 327; İzgi, a.g.e., s. 60; *DGBİT*, C. IX., s. 48.

³¹³ İsmi farklı telaffuzlarına dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 239; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 115; Hândmîr, C. III., s. 40; Herevî, a.g.e., s. 96; İbn Arapşah, a.g.e., s. 42; Kazvîni, a.g.e., s. 115; Mîrhând, C. VIII., s. 3877; Nesevî, a.g.e., s. 79; Sykes, C. II., s. 110; Şebânkârî, a.g.e., s. 243; *Târih-i Elîfî*, C. V., s. 3706; Barthold, a.g.e., s. 472.

³¹⁴ Cûzcânî bu ismi Sûde Bahadır olarak zikreder. Cûzcânî, C. II., s. 108. Farklı telaffuzlarına dair ayrıca bkz; Diyanet, a.g.md., s. 393; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 119; Herevî, a.g.e., s. 96; Pâzûki, a.g.e., s. 15; *Târih-i İrân Cambridge*, s. 293; Vassâf, a.g.e., s. 401; Rysbek Alimov, "Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevârih'i Üzerine Dil İncelemesi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 178; Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara 2017, s. 25;

seferde yer aldığı müellifin kayıtlarında açık bir şekilde görülür. Nitekim Merkitlere karşı yapılan sefere Cuci'nin iştirak ettiği umumiyetle tüm müellifler tarafından zikredilir.³¹⁵ Müellife göre Moğollar ile Merkitler arasında vuku bulan bu çatışmayı haber alan Sultan Muhammed Moğollara karşı harekete geçti. Öldürülenler arasında gördüğü bir yaralıdan ahvali sorup Moğol askerlerinin peşine düştü. Ertesi gün Kaylî ve Kîc³¹⁶ nehirleri arasında onlara ulaştı. Moğollar oraya başka bir memuriyet için geldiklerini sultan ile savaşıma izni olmadığını söyleseler de sultan savaştan geri durmadı. Bundan sonra her iki tarafın sağ cenahı birbirini kırdı ve Moğollardan bazıları merkeze saldırdı. Sultan yakalanma korkusundayken oğlu Celâleddin babasını o hengameden çıkardı. O gün geceye kadar Celâleddin savaşa devam etti güneş battıktan sonra her iki taraf da kendi mevziisine çekildi. Daha sonra Moğollar ateşler yakarak göç ettiler ve Cengiz Han'ın yanına ulaştılar. Celâleddin'in mertliği ve yiğitliğinden bahsettiler. Cengiz Han Hârezmşah'ı bertaraf etmek için taraflar arasında bir engelin kalmadığını anladı.³¹⁷ Reşîdüddin Moğolların Merkitlere yönelik seferi hakkında tafsilatlı malumat verse de tarihler konusunda aşikâr ihtilaflar göze çarpar. Barthold da müellifin 1215-1225 yılları

Saadettin Gömeç, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, Vol. II/II., Erzincan 2007, s. 230-238.

³¹⁵ Cüveynî, Cûzcânî, Mîrhând ve Reşîdüddin gibi müellifler mezkûr seferde Cuci'nin yer aldığı hususunda hemfikirlerdir. Bu konuda bkz; Barthold, a.g.e., s. 394.

³¹⁶ Kaylî ve Kaymış olarak geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 445; Tercüme, s. 319; D'ohsson, a.g.e., s. 96. Târîh-i Elfi'de Kaylî ve Kaymiş olarak geçer. *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3671. “Yerleri kesin olarak tespit edilemeyen bu nehirler Minorsky'nin tahminine göre Irgız ve Turgay nehirleridir”. Cüveynî, tercüme, s. 319.

³¹⁷ Reşîdüddin, a.g.e., s. 345.

arasındaki hadiselerden bahsederken tarihsel hatalar yaptığını beyan eder.³¹⁸ Gerçekten müellifin eserinin muhtelif yerlerinde tarihsel tenakuzlar görülür ³¹⁹ ve bu sebeple hadiselerin mutlak tarihlerini tayin işi zorlaşır.

Moğolların Gizli Tarihi'nde mezkûr çatışma hakkında bir kayda rastlanmaz; lakin “Demir arabalı Sube’etai-ba’atur (Sübütey Bahadır) Merkit’li Tohto’a’nın (Tok Togan) Hutuy ³²⁰, Çıla’un adındaki çocuklarını ve diğer (oğullarını) takip ederek peşlerine yetiştii ve Çui nehri boyunda onları imha edip geri döndü”³²¹ demek suretiyle Cengiz Han’ın Sübütey’i Merkit bakiyelerini ortadan kaldırma işine memur ettiğı ve firar ederek kuzey boylarına gelen Tok Togan’ın haleflerini yok etmede muvaffak olduğı bilgisini teyit eder. Ancak hadisenin ne zaman vuku bulduğunu söylememekle birlikte Sübütey’in Hârezm kuvvetleri ile bir çatışmasından da bahsetmez.³²² Aslında Gizli Tarih’de Otrar vakıası ile

³¹⁸ Barthold bu iddiasını örnekler ile izah eder. O, eserin metin kısmında müellifin domuz yılını (1215) vermediğı, tarihsel özetle ise fare yılını (1216) almadığı bu yüzden hicri yıl sehven birincisinde fare ve boğa yıllarına ikincisinde ise boğa yılına mukabil gösterilme meselesi onun iddiasına delil mahiyetindedir. Ayrıca müellifin Moğolların Mâverâünnehir’i ele geçirmesini yılan yılında (1221) zikrettiğini ancak diğer kaynakların bu hadisenin 1220 yılında vuku bulduğı konusunda ittifak halinde olduğunu söyler. Barthold, a.g.e., s. 395.

³¹⁹ Örnek için bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 308, 332.

³²⁰ Barthold mezkûr kişinin Tok Togan’ın oğlu Kudu olduğunu kaydeder. Barthold, a.g.e., s. 394. Târîh-i Elfi’de Kudu Tok Togan’ın kardeşi olarak geçer. *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3645.

³²¹ *MGT*, s. 159.

³²² Târîh-i Elfi’de Moğolların Merkitler üzerine yürüdüğü tarih h. 611 olarak geçer. Eserde Merkitlerin peşinde olan Sübütey ile Hârezm ordusu arasında bir çatışma bahsi

ilgili kısımlar da oldukça eksiktir. İslam kaynaklarında geniş bir şekilde ele alan bu hadiselerin Gizli Tarih'te muhtasar olması oldukça şaşırtıcıdır. Nitekim İslam dünyasının sınırlarını aşarak cihana yayılan Cengiz Han tazyikinin Müslüman müverrihlerin kitaplarında istila olarak geniş yer kaplaması ne kadar tabii ise aynı durumun Gizli Tarih'te Cengiz Han'ın zaferleri olarak bahsedilme beklentisi de o kadar doğaldır. Ancak kitabın kaleme alındığı dönemde Moğollar ile ilgili diğer bazı meselelerde de tafsilat verilmemesi veyahut onlardan hiç bahsedilmemesi Cengiz Han'ın batı harekâtı konusunda sessiz kalınmasını açıklar mahiyettedir.

Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin çarpışması ve Otrar vakıası konusunda malumat veren önemli müelliflerden biri de Cûzcânî'dir. Müellife göre taraflar arasındaki karşılaşma h. 615 (m. 1218-1219) yılında vuku bulmuş Otrar hadisesi ise bundan daha sonra olmuştur. Cûzcânî'deki kayıtlar tarafları savaşa sürükleyen bu karşılaşmanın Merkitler dolayısıyla gerçekleştiğine delalet etmektedir.³²³ Müellife göre sultan h. 615

geçmez. Buna göre “Toktay Biki'nin kardeşi Kudu ve onun üç oğlundan bir grubun fitne ve fesada başladığı haberi h. 611 yılı başlarında Cengiz Han'a ulaştı. Han buna karşılık kumandanlarından Sübütey Bahadır'ı büyük bir ordu ile birlikte onlarla savaşa gönderdi. Arkasından çok sayıda asker ile gönderdiği Tokucar Bahadır Sübütey'e katıldı ve o topluluğu yok etmek için çabaladılar. Cem Muran nehri kenarında iki taraf karşı karşıya geldi ve Cengiz Han'ın ordusu Toktay Biki'nin küçük oğlu dışında onlardan çoğunu öldürdü”. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3645. Kasım Ali Bek'in eserinde Merkitler üzerine sevk edilen kişinin Sübütey olduğu ve bu hadisenin Zilkade 613 (Şubat 1217)'de meydana geldiği kaydedilir. Alimov, a.g.t., s. 178.

³²³ Kafesoğlu bahsedilen iki olay konusunda Cûzcânî'nin malumatının daha sahih olduğu inancına sahiptir. Ona göre müellifin kaydettiği coğrafi isimler Çin kaynaklarının yanı

yılında Tatar Noyan'ın oğlu Kadir Han'ın ³²⁴ peşinde Türkistan tarafına geldi. Sultan bu halde Türkistan'ın içine kuzey tarafına kadar ilerledi. Bu sırada Tatar Kadir Han fethi nihayete erince küffarın hadisesi zahir oldu. Müslüman cemaatin belası olan bu hadise Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci vesilesi ile peyda oldu. Bu hadise şöyle oldu: *Cuci, Cengiz Han'ın buyruğu veçhile Çin memleketlerinden Tatar ordusunun peşinde geldi ve Sultan Muhammed de Mâverâünnehir ve Horasan tarafından o tarafa yöneldi. Her iki ordu karşı karşıya geldi ve aralarında savaş vuku buldu, ilk gün akşam namazı vaktine kadar aralarında savaş ve ölüm oldu. Müslümanların sağ cenahı kâfirlerin sol cenahını yenip takip etti, küffarın sol cenahı da Müslümanların sağ cenahını bozguna uğrattı takip etti. Savaş sabahtan akşama kadar bu minval üzerine devam etti. Gece olduğunda her iki ordu birbirinden ayrıldı onların arasında bir nehir vardı. Birbirlerinin karşısında nehrin kenarına geldiler ve ordugâh kurdular. Sabah olduğunda Moğol ordusu ateşler yakıp geri çekildiler.*³²⁵ *Sultan Muhammed o savaşı, ölümü, Moğol ordusunun cesaretini ve çabasını müşahade etti ve ertesi gün o mevziiden hareket etti. Moğol korkusu sultanın dimağına ve gönlüne yerleşti. Bu İslam'ın hadisesine bir sebep oldu.*³²⁶ Mezkûr malumattan hareketle Cûzcânî'nin Moğol-Hârezmşah çatışmasını 1218 yılına koyduğu,

sıra Cüveynî'deki veriler tarafından da teyit edilmesi sebebiyle Cûzcânî'yi daha sağlam belge olarak kabul etmek lazım gelir. Kafesoğlu, a.g.e., s. 238.

³²⁴ Kafesoğlu, Kadir Han'ın Yimek reislerinden olduğunu ve bu hareketin yağma gayesi ihtiva ettiğini kaydeder. Kafesoğlu, a.g.e., s. 239.

³²⁵ Kadı Ahmet Gaffârî, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Murtazâ Müderris-i Gîlânî), Tahran 1404, s. 171.

³²⁶ Cûzcânî, C. I., s. 309-310. Kazvînî de taraflar arasındaki anlaşmayı sebepsiz yere bozarak Cuci Han ile savaşmasını Sultan Muhammed'in yaptığı hatalardan biri olarak tesmiye eder. Kazvînî, a.g.e., s. 71.

Merkitlerin peşinde olan Cuci ile kuzeye başka bir hedef ile giden sultan arasında cereyan eden çatışmanın tesadüfî geliştiği ve hemen her kaynakta da zikredildiği gibi mutlak bir galibi ve mağlubu olmayan bu savaşın akabinde sultanın kaygılarının arttığı söylenebilir. Müellifin kayıtlarındaki kronoloji takip edildiğinde Otrar vakiasını da bahis mevzuu çatışmadan sonraya koyduğu görülür. Kafesoğlu'nun da dediği gibi ³²⁷ Cûzcânî'nin verdiği malumat diğer kaynaklara nazaran daha sahih görülmektedir. Müellif Bahâü'd-Din-i Râzî'nin elçi olarak gönderilmesine müteakip gelişen münasebetler hakkında yer yer diğer müelliflerden daha tafsilatlı ve farklı malumat vermekle birlikte ilk hasmane karşılaşmanın detaylarında da kişi, mekân ve zaman çerçevesini ortaya koyar.

Mîrhând da bu çatışma hakkında malumat veren müellifler arasındadır. Moğol-Hârezm kuvvetlerinin çatışmasını Otrar'dan sonraya koyan müellif meseleyi şöyle izah eder: *Bu zamanlarda (tüccarların katlinden sonra) Türkistan kumandanlarından Tok Togan ordusunun bir kısmı ile Kanglıların mahalinden Cend tarafına yöneldi; o sırada Sultan Muhammed'in kulağına Cuci'nin Cengiz Han'ın ordusundan bir grup ile Tok Togan'ın peşinde olduğu haberi geldi. Sultan ihtiyatla Semerkand'a geri döndü; ordunun bakiyesini görevlendirip Cend'e gitti ve oradan hareket edip iki nehir arasına ulaştı. Orada çok fazla ölü ve taze kan görüp öldürülenler arasındaki bir yaralıya ahvali sordular. Yaralının söyledikleri ile Cengiz Han'ın ordusunun Tok Togan askerleri üzerine galebe çaldığı ve sonrasında hanın ordugâhına doğru yola koyuldukları malum oldu. Sultan da beklemeden Moğol ordusunun tarafına hareket etti ve onlara ulaşip saflarını düzeltti. Ancak Cuci Han ve Moğol ordusunun ileri gelenleri Cengiz Han'ın kendilerine Hârezmşah ile savaşma izni vermediğini; ama eğer sultan işe koyularsa savaştan geri dönülemeyeceğini söylediler. Moğol ordusu Hârezmşah ordusunun onlara yöneldiğini görünce sebatla karşı koydular, yiğitlik gösterip sultanın merkezini yerinden*

³²⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 238.

*kaldırdılar. Bu halde ona yaklaştılar; ancak sultanın oğlu Celâleddin, babasının perişan halini görüp sağ taraftan saldırdı muhaliflerin darbelerinden İslam ordusuna bir zayıflık ve güçsüzlüğün girmesine izin vermedi. İki taraf arasındaki muharebe geceye kadar alevlendi ve Celâleddin oldukça çaba gösterdi. Moğollar kendi yurtlarında ateş yakarak hanın ordugâhına yöneldi. Bu haber karşısında Cengiz Han'ın öfkesi şiddetlendi Sultan Muhammed ise o kadar az sayıdaki ordunun kudretini görünce çok korku ve üzüntüye kapıldı bilahare Semerkand tarafına geri dönmeyi emretti.*³²⁸

Ebu'l-Gazi ise Küçlük'ün peşinde Türkistan etrafına gelenin Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han olduğu inancındadır. Müellif Cuci'nin o taraflarda olduğu haberini alan Sultan Muhammed'in asker toplayıp Semerkand'a geldiğini söylemekle birlikte Kablî ve Kamîc arasında iki ordunun arasında yaralı bir kişiden ahvali sorduklarını kaydeder. Bundan sonra sultan onların peşine düştü; ancak Cuci Han Cengiz Han'ın buyruğu dışında hareket edemeyeceğini söyledi. Buna rağmen iki ordu arasında harp oldu iki ordu birbirine yaklaşıncı Celâleddin faydalı işler yaptı. Gece olunca da Moğollar her bir yere ateş yakıp gittiler. Cuci Han babasına vuku bulan halleri arz etti.³²⁹

İbn Arapşah da mezkûr karşılaşma hakkında malumat veren müellifler arasındadır. Müellifin hadiseleri anlatış sırasına bakıldığında Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin karşılaşmasını Otrar vakiasından sonraya koyduğu görülür. Müellif Otrar tazmini için sultanın yanına gelen Cengiz Han'ın elçilerinin cezalandırılmasına müteakip Türkistan'a Küçlük'ü takip niyetiyle gelen Cengiz Han'ın oğlu ile yapılan bir savaştan

³²⁸ Mîrhând, C. VII., s. 3340-3342. Karşılaştırma için bkz; Şebânkâreî, a.g.e., s. 140-141; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3671. Ayrıca bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 291-292. Müellife göre sultanın Cuci Han ile muharebesi onun beğenilmeyen davranışlarından biridir. Mîrhând, C. VIII., s. 3833.

³²⁹ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 98-99.

bahseder. Müellifin kaydına göre Küçlük’e galebe çalıp yurduna avdet etmeye hazırlanan Moğollara karşı sultan harekete geçti ve aralarında üç gün üç gece muharebe oldu. Bu muharebede her iki taraftan da “dağlar gibi insan ölüleri yığıldı ve deryalar gibi kanlar aktı ve dünyada görülmemiş bir vaka vuku buldu”. İki tarafın da takatı kalmayınca dördüncü gece ordularda ateşler yakılarak birbirlerinden ayrıldılar. Sultan Muhammed Semerkand’a vasıl oldu ve kaleleri tahkime başladı. Bu savaştan sonra sultanın ümidi kırıldı ve “biz bunların ufacık yeri işgal eden ve başlarında azıcık meşhur bir kumandanları bulunmayan bir birliğine galebe edemedik. Büyükleri olan (Cengiz) kumandanlarıyla ve ordularıyla üzerimize gelirse karşısında nasıl durulur?” demeye başladı.³³⁰

Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin ilk karşılaşması konusunda çağdaş yazarların da muhtelif görüşler beyan ettiği görülür. Dönemin ana kaynaklarında görülen fikir ayrılıkları çağdaş yazarların da mezkûr konu hakkında ihtilaf yaşamasına, kuvvetlerin çatışmasını ve Otrar vakiasının mutlak tarihini ve hadiselerin seyrini tayin etmede tenakuzların ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Barthold ve Kafesoğlu gibi yazarların bu konular hakkındaki görüşleri daha önce zikredilmiş ve ikisinin de farklı müelliflerin

³³⁰ İbn Arapşah, a.g.e., s. 30-31.

görüşlerini benimsediği görülmüştü. Bu yazarların yanı sıra D’ohsson³³¹, Hartog³³², İzgi³³³, Köprülü³³⁴, vd.,³³⁵ gibi çağdaş yazarlar da meseleler hakkında görüş beyan ederek mevcut malumat minvalinden bir hükme varmışlardır.

³³¹ D’ohsson Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin karşılaşmasını Otrar vakıasından sonraya koyar ve şöyle ekler: “Sultan, Küçlük Han’a karşı harekete geçmeyi düşündüğü sırada Merkit lideri Tok Togan’ın Aral’ın kuzeyinde Kanglılar üzerine yürüdüğünü işitti. Bunları ortadan kaldırmak için askerleriyle birlikte Buhara yolundan Cend üzerine yürüdü. Buraya ulaşınca Merkitlerin müttefiki Küçlük’ün bertaraf edilip Merkitlerin de Moğol kuvvetleri tarafından takip edildiğini haber aldı. Yanında az asker bulunduğu için Semerkand’a dönüp takviye aldı ve tekrar Cend’e geldi. Cend’in kuzeyine doğru gelince iki ordunun izini bularak takip etti. Kaylı ve Kaymış nehirleri arasına varınca karşısına ölümlerle dolu savaş meydanı çıktı. Moğol ordusunun gittiği yöne devam ederek ertesi gün onlara yetişti. Saldırıya geçeceği sırada ordunun kumandanı Cuci savaştan geri durdu ve sultan ile ancak dost olduklarını ilettiler. Ancak onun bu sözleri sultana fayda etmedi ve savaşa meyletti. Moğollar sultanın sol cenahının yanı sıra onun bulunduğu merkezi de bozacakları sırada Celâleddin babasını kurtardı. Gece Moğollar insan var zannetsinler diye ateşler yakarak hızla kaçtılar”. D’ohsson, a.g.e., s. 96.

³³² Hartog’a göre Cengiz Han Hârezmşahlar’a karşı harekete geçmezden evvel Küçlük ve Merkitler’in muhalefetini bertaraf etmek için hemen hemen aynı zamanlarda ikisinin üzerine de ordu gönderdi. Merkitler’in üzerine gönderilen ordunun kumandanlığına Sübütey ve Cuci, Küçlük’ün ise Cebe Noyan memur edildi. İki Moğol ordusunun da aynı zamanda harekete geçtiği düşünülür. Cebe’nin takip ettiği yol bellidir; Altay ve Tarbagatay Dağları’ndan Almalık’a kadar yönelmiştir. Sübütey’in izlediği yol ise bu kadar belli değildir. Önceleri Cebe ile aynı istikamette yol aldığı düşünülürse, Tarbagatay Dağları’nı aşmaya müteakip Balkaş Gölü’nün güneyindeki Karluk memleketinden

geçmiş olması muhtemeldir. Moğollar, Küçlük bertaraf edildiğinde Hârezmşah Muhammed'in Cengiz Han'ın Karahıtaylar'ı ilhak etmesine mâni olacağını öngörüyordu. Bu minvalde Cebe'nin Küçlük'e karşı saldırısının ana saldırı olduğu gerçektir. Buna karşılık, Sübütey'in harekâtı Merkitler'e yönelik olmakla birlikte Sultan Muhammed'in Cebe'ye yapacağı olası saldırıyı önleme gayesi ihtiva ediyordu. Bunların yanı sıra Sultan Muhammed de ülkesini kuzeyden gelen akıncılara karşı daima muhafaza etmekte ve O da Siriderya'nın kuzeyindeki bölgelere düzenli olarak seferler düzenlemekteydi. Bunlardan birinde firar eden Merkitleri takip eden Moğol ordusuyla karşılaştı. Burada Sübütey'in birlikleri ile savaştan Sultan Muhammed, Moğol ordusunun cesaretinden etkilenmiş, galibi ve mağlubu belli olmayan bu savaşı gece nihayete erdirmişti. Hartog, a.g.e., s. 90-91.

³³³ İzgi de Kafesoğlu gibi Moğol-Hârezmşah çarpışmasının 1218'de vuku bulduğu ve bundan sonra Otrar vakıasının meydana geldiği inancını taşır. İzgi, a.g.e., s. 60.

³³⁴ Köprülü'ye göre Cengiz Han 1216 yılında batıya yöneldiğinde oğlu Cuci'yi önce Naymanların değil Merkitlerin üzerine gönderdi. Moğollar tarafından Baykal doğusundaki sahaya sürülen Merkitler günümüzdeki Kırgız bozkırına sığınmıştı. Taraflar arasındaki çatışmada Merkitler yok edildi ve buna müteakip Moğol ordusu Hârezmşah kuvvetlerinin tazyikine maruz kaldı. Bu ordu aşağı Siriderya vadisinden hareketle bölgenin sahibi Kıpçaklara karşı sefer etmişti. Moğol ve Hârezmşah kuvvetleri bu savaşta bir sonuç alamadı. Kaynaklar her ne kadar bu savaşı Cuci'nin istemediğini kaydetse de Sultan Muhammed'in de böyle bir savaşa girme temayülü yoktur. İki devletin münasebetleri üzerinde bu savaşın bir etkisi bulunmaz. Cengiz Han'ın Hârezm ülkesine yönelik seferinin bu hadise ile hiçbir alakası yoktur. M. Fuad Köprülü, "Cengiz Han", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 95.

³³⁵ Sultan Muhammed cihangirliğe devam ettiği bir sırada Hazar Denizi'nin kuzeyindeki kabileleri kendisine tabi kılmak ve Müslüman yapmak için Seyhun Nehri'nin kuzeyinde bulunan Deşt-i Kıpçak'a saldırdı. Orada tehlike çanlarının ilki çaldı ve Hârezmliler Deşt-i Kıpçak'ta kendi fetihleri ile meşgul olan Cuci'nin kumandanlığında Moğollar ile de karşı karşıya geldi ve savaşa koyuldular. Muharebenin ilk anlarında Moğollara karşı üstünlük sağlasa da Moğolların baskısı karşısında oğlu Celâleddin'in yardımı ile tehlikeden kurtuldu. Ama Cuci babası tarafından başka bir göreve memur edildiği ve bu savaşı takip etme izninin olmadığı için sultanı takipten imtina etti. Beyânî, a.g.e., s. 87. Saunders'a göre Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin çatışması 1216 yılında oldu. Buna göre Sultan Muhammed 1216 yılı yazında Kıpçak toprağında mağlup Merkitleri takip eden Moğollar ile karşı karşıya geldi ve aralarında kısa bir çatışma cereyan etti. Bu çarpışmanın neticesi kesin olmamakla birlikte Cuci'nin kumandanlığı altında savaşan Moğollar gece geri çekilmeyi münasip gördüler. Ayrıca yazar Cengiz Han'ın Cebe Noyan'ı 20.000 kişilik bir ordu ile 1218 yılında Küçlük'ü bertaraf etmeye memur ettiğini söyler. Saunders, a.g.e., s. 49, 60. "Sultan Muhammed h. 612 yılında Kıpçak ve Kırgız taifeleri ile savaşmaya niyet ettiğinde Kıpçak Çölü'nde Cuci kumandanlığında Cengiz Han askerlerinden bir grup ile karşılaştı. Cuci yanındaki çok sayıdaki asker ile Sultan Hârezmşah ile karşılaşma eğilimi göstermedi; ama Sultan Muhammed tüm kâfirleri düşman addettiğini söyleyerek Cuci ile savaşa başladı. Bu karşılaşma geceye kadar devam etti ama iki taraf da bir netice alamadı gece olunca Moğollar çadırlarının aydınlığını söndürmeksizin sessizce ordugâhtan geri çekildiler". Kadı Ahmed Gaffârî, a.g.e., s. 171; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 109. Togan'a göre "1216 yılında Merkitleri takip etmek suretiyle Kazakistan sahasının ortalarına kadar geldi. Merkitler Kıpçaklara yakın olduklarından bu sahalara kaçmışlardı. Merkitlerin bu tarafa gelişini Sultan Muhammed de haber almış ve bu sebeple oraya bir kuvvet göndermişti. Her iki taraf da

Batı Kazakistan’da Ural yakınlarında kâin Irgız’da karşılaştılar. Her ikisi de Merkitleri takip eder görünüyorlardı; lakin aralarında bir çarpışma olmadı. Hârezmşah ülkeme geliyolar diye endişeli olabilirdi”. Togan, a.g.e., s. 52. Nadir Devlet’in ilk karşılaşma konusundaki tespitleri farklılık arz etmektedir. Ona göre 1216 yılında Hârezm kuvvetleri Siriderya ötesinde Kıpçak göçebelerine karşı sefer düzenledi ve o sırada Merkitler’in peşinde olan Moğol birliği ile karşılaştı. Aralarında hafif çatışma oldu, Moğol askerleri aşına olmadıkları bu gücü sınamak istediklerinden var güçleri ile hücum etmediler. Bu hadisenin peşine Sultan Muhammed Cengiz Han’a elçilik heyeti yollayarak “Ben doğunun hakaniyim, sen de batının; sağlam dost ve arkadaş olalım, barış anlaşması yapalım. Her iki tarafın kervanları gelip gitsin” diye bir mesaj gönderdi. Devlet, a.g.e., s. 141. Karşılaştırma için bkz; Brockelmann, a.g.e., s. 203-204. Destgayb’a göre Cuci ile sultan arasında cereyan eden savaş Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin ilk çatışmasıydı. Sultan Moğollarla ilk savaşında onların çevikliğini, korkusuzluğunu ve heybetini gördükten sonra gönlüne büyük bir korkunun yerleşmiş bu yüzden onların karşısına çok çıkmamıştı. Destgayb, a.g.e., s. 154. Vladimircov da bu konu ile ilgili görüş beyan eden yazarlar arasındadır. Yazar Cengiz Han’ın Çin’den döndükten sonra tüm enerjisini batıya yönelttiğini Merkitler’in başı Tok Togan’ın oğullarının üzerine Sübütey Bahadır’ı sevk ettiğini, Sübütey’in Cengiz Han’ın en amansız düşmanları olan Merkitler’in bu bakiyelerini imha ettiğini kaydeder. Ayrıca ordunun başında Cuci’nin bulunduğu şu sözlerle işaret eder: “Tok Togan’ın oğullarından biri esir edilerek Cuci’nin huzuruna getirildi onun ok atmada mahir olduğu anlaşıncı Cuci onun affedilmesi için babasına başvurdu. Ancak Cengiz Han sert bir cevap ile onun öldürülmesini emretti”. Yazar bunun yanı sıra Cebe Noyan’ın da 20.000 kişi ile 1218 yılında Nayman hükümdarı Tayang Han’ın oğlu Küçlük’ün üzerine gönderildiğini ve Kaşgar’da öldürüldüğünü beyan eder. Vladimircov, a.g.e., s. 86-87. Sultan 1218 senesinde Moğollar ile vuku bulan savaşta oğlu

Celâleddin'in başarılı taktiğiyle esir düşmekten necat etti. Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", *DİA*, C. XXX., İstanbul 2005, s. 582. Buniyatov'a göre Cengiz Han Küçlük üzerine kumandanlarından Cebe Noyan'ı gönderdi ve Küçlük onlara karşı koyamadı (Şubat 1218). Buniyatov, a.g.e., s. 107. Barkhausen'a göre Sultan Muhammed baharın başında Moğollardan küçük bir birliğin Siriderya'nın yükseğindeki Felat dağlarından indiğini haber aldı ve o efradın sayısının en fazla 40.000 olduğunu, durumlarının çok acınası olduğunu işitti. Sultan bu 40.000 kişiyi Cengiz Han'ın ordusunun tamamı zannetti ve bu yüzden kendi ordusunun çok güçlü olduğunu düşünüp onların üzerine gönderdi. Moğol ordusunun öncüleri Cuci ve Sübütey onlara haber göndererek böylesi bir mahalde çarpışmayı beklemediklerini söylediler. Sultan Muhammed'in ordusunun durumu oldukça müsait idi zira Moğol ordusu onları böylesine bir yerde sıkıştırılmaz onlar da savaşa hazırlanırdı. Sübütey geri çekilmeyi uygun görürken Cuci onun görüşüne karşı çıktı ve "bu durumu sonra babama nasıl açıklarım" diye söyleyerek savaşa meyletti. Savaşta her iki taraf da ağır kayıplar verdiler. Moğollar ümitsizce savaştılar ve gece olunca ordugâhlarında ateşler yakarak geri çekildiler. Böylece Sultan Muhammed Moğollar ile ilk karşılaşmasında zafer aldı; ama bu zafer onun için çok uğursuz oldu. Barkhausen, a.g.e., s. 98-99. Sultan Muhammed Hârezmşah'ın Moğol ordusu ile ilk teması 612 yılının kışında Deşt-i Kırğız hududunda oldu. Sultan bundan sonra Bahâü'd-Din-i Râzî riyasetinde bir heyeti Cengiz Han'ın yanına göndererek onun ile dostane ilişkilere çalıştı. Murtazavî, a.g.e., s. 3. 1218 yılında Cengiz Han'dan kaçan Türk Merkit şarka hareketiyle Sultan Muhammed Moğollar üzerine hücum etmeye karar verdi. Cuci liderliğindeki az sayıdaki Moğol ordusu aniden 40.000 neferlik Hârezm ordusunun karşısına çıktı. Celâleddin'in becerisi sayesinde Hârezm ordusu büyük bir mağlubiyetten son anda kurtuldu. Moğollar turan taktiğinden istifade ederek vur kaç hareketiyle Hârezm ordusuna ağır darbe indirdiler. Moğollarla bu

Bundan başka bir diğer önemli mesele de mezkûr çatışmaya mukabil Cengiz Han'ın tepkisidir. Yukarıdaki izahatta da görüldüğü üzere Merkitlerin bakiyelerini bertaraf etme maksadıyla kuzeye giden Cuci'ye karşı Sultan Muhammed'in cihat emrinden yola çıkarak tüm kâfirleri bir olarak tesmiye etmesi ve ısrarla savaşma temayülü göstermesi gelişen münasebetlere vurulan bir ket mahiyetindedir. Lakin sultanın bu izahı mümkün olmayan hareketine karşın Cengiz Han soğukkanlılığını muhafaza ederek tesis edilen dostluk ve ticaret anlaşmasının devamını sağlamıştır. Cengiz Han'ın bu tavrının birkaç sebebi olabilir. Bunlardan biri gerçekten başından itibaren kurmaya çalıştığı samimiyete dayalı anlaşmaya zarar gelmesine mâni olmaktır. Nitekim bu hususta Sultan Muhammed'den daha istekli ve kararlı olduğu örnekler ile izah edilmişti. Sultan Muhammed'in savaşma temayülünü görmezden gelmesi ve karşı harekete geçmeyerek beklemesi bu kararlılığın tezahürü olabilir. Cengiz Han'ın vuku bulan sıcak çatışmaya karşı ihtiyatlı davranmasının bir başka sebebi de muhatapını zafiyetleri ile birlikte daha yakından tanımak ve ülke meselelerine vâkıf olarak rakibine karşı bir strateji geliştirmek olabilir. Zira sabrı ve öngörüsü ile temayüz eden Cengiz Han ani bir hareket ile sultan hakkında daha fazla veri toplama avantajını kaçıracaklarını bilir bundan mahrum kalmak istemezdi.

Mezkûr çatışmaya karşı Cengiz Han her ne kadar soğukkanlılığını muhafaza etse de Otrar vakıası onun tahammül sınırlarını aşacak ve Moğol seli Hârezm ülkesine kayacaktı. Kaynaklarda Moğol-Hârezmşah kuvvetlerinin çatışması hakkında ihtilaf görüldüğü gibi Otrar vakıası hakkında da aynı ihtilaflara rastlanır. Otrar vakıası Hârezm

ilk karşılaşma Sultan Muhammed'in psikolojik olarak mağlubiyetine sebep oldu. Necef, a.g.e., s. 661. Diyanet'e göre Cengiz Han Merkitler ile savaşmak için Sübütey Bahadır ve Burgan Noyan'ı görevlendirmiş Küçlük'ün üzerine de Cebe Noyan'ı göndermişti. Diyanet, a.g.md., s. 393.

ülkesinden Moğol diyarına giden Ahmed Balhıh ve beraberindekilerin peşine ³³⁶ Cengiz Han'ın gönderdiği ticaret kervanın Hârezm ülkesinde uğradığı katliam ve akabinde gelişen hadiseler silsilesinin mukaddimesi mahiyetindedir.

Cengiz Han Hârezmşah'ın mezkûr tüccarlarına iltifat edip onların gönlünü hoş ettikten sonra ticaret ve dostluk anlaşmasının teminatı ile Hârezm ülkesine gidip ticaret yapmaları ve kâr elde etmeleri için kalabalık bir tüccar kafilesi gönderdi. Bunun için oğullarına ve noyanlarına kendi ümerasından iki üç kişi seçip onlara sermaye vererek sultanın ülkesine göndermelerini buyurdu.³³⁷ Bu buyruk veçhile tamamı Müslümanlardan mürekkep 450 kişilik ³³⁸ bir ticaret kervanı hazırlandı. Nesevî'nin verdiği bilgiye göre bu

³³⁶ Cûzcânî, C. I., s. 311; Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 117; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 8; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 482; Mîrhând, C. VII., s. 3338; Reşîdüddin, a.g.e., s. 343; Şebânkârî, a.g.e., s. 140, 233; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3668; Barthold, a.g.e., s. 422.

³³⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 117; Mîrhând, C. VII., s. 3338; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; Şebânkârî, a.g.e., s. 233; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3668; Hasanzâde, a.g.e., s. 178. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 8; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 482; *Sergožeşt-i Çengiz*, s. 50. “Cengiz Han memalik ve vilayetin mamuriyetini temin zemininde beyler ve sair büyükler ve kumandanların cümlesine tacir sıfatıyla her birinin Çin ve Hita emtiasıyla bir Müslimi seçerek vilayet-i garibe ve memalik-i İslamiye'ye göndermesini emretti”. İbn Arapşah, a.g.e., s. 26.

³³⁸ Ticaret kervanının sayısı umumiyetle 450 olarak kabul ediliyor. V. V. Barthold, *Caygah-i Menatik-ı Etraf-i Derya-yi Hazar der Târih-i Cihan-ı İslam*, (Trc. Leyla Rubenşeh), Tahran 1375, s. 66; Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, (Türkçesi. Sabit İnan Kaya), İstanbul 2006, s. 175; J. H. Kramers, “Otrar”, *İA.*, C. IX., İstanbul 1964, s. 457; C. E. Bosworth, “Otrar”, *Encyclopaedia Iranica*, New York 2002, <http://www.iranicaonline.org/articles/otrar> Erişim Tarihi: 12.09.2018; Osman Gazi

Özgüdenli, “Moğollar”, *DİA*, C. XXX., İstanbul 2005, s. 225; Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *DİA*, C. XVI., İstanbul 1997, s. 229; İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 245; Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, 117; Hândmîr, C. II., s. 648; İbn Arapşah, a.g.e., s. 26; Kazvînî, s. 70; Mîrhând, C. VII., s. 3338; Reşîdüddin, a.g.e., s. 342; Şebânkâreî, a.g.e., s. 233; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3669; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 290; Vassâf, a.g.e., s. 358; Ağaldağ, a.g.m., s. 271; Avery, a.g.m., s. 43; Barthold, a.g.e., s. 422; Buniyatov, a.g.e., s. 109; Devlet, a.g.e., s. 142; Diyanet, a.g.md., s. 393; D’ohsson, a.g.e., s. 94; *DGBİT*, C. IX., s. 48; Hartog, a.g.e., s. 88; İzgi, a.g.e., s. 60; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235; Marshall, a.g.e., s. 26; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 892; Roux, a.g.e., s. 175; *The Cambridge*, s. 304; Weatherford, a.g.e., s. 150. Şebânkâreî yaklaşık 450 kişilik olan bu kafilenin Moğollardan ve Müslümanlardan müteşekkil olduğunu zikreder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 140. Muslihuddin Lârî de 450 kişiden müteşekkil olan kervanın tamamının Müslüman olduğunu kaydeder. Muhammed Lârî, C. II., s. 650. Lakin bazı kaynaklarda bu sayının fazla veyahut az olduğu görülmektedir. Müstevfî Otrar felaketzâdelerinin yaklaşık 500 kişi olduğunu kaydeder. Müstevfî, a.g.e., s. 493. Ebü’l-Ferec’e göre bu ticaret kervanı Müslüman, gayrimüslim ve Türklerden müteşekkil olup 150 kişi idi bkz; Ebul Ferec, *Mht. Düv*, s. 8; Deguignes, C. IV., s. 478. Aynı müellif bir başka eserinde bu kervanın 400 kişi kadar olduğunu kaydeder. Ebü’l-Ferec, C. II., s. 482. İbnü’l-Esîr kervanın Türklerden ve bilhassa Müslümanlardan oluştuğunu söylemekle birlikte herhangi bir sayı vermez. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 214. Tacirlerin sayısının 450-500 olduğu bilgisine dair bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 23; Hasanzâde, a.g.e., s. 177; Khal’atbari-Şerefi, a.g.e., s. 112; Köprülü, a.g.e., s. 200; Özaydın, a.g.md., 2005, s. 582; Mehmet Ali Çakmak-Ercenk Hamarat, “İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alaaddin Muhammed Harezşah (1200-1220), *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I., S. 23, Ankara 2015, s. 143. Vladimircov ticaret kervanın

yanı sıra elçilik heyetini teşkil eden kimselerin Hârezmşah'ın ülkesine giren Buhara, Hârezm gibi şehirlerde ve muhtelif yerlerde doğan Müslüman tüccarlar olduğunu kaydeder. Vladimircov, a.g.e., s. 90-91. Hasanzâde bu sayı hakkında şöyle bir rivayette bulunur: “Karakurum’dan Gürgenç’e yola çıkan kişilerin sayısının 150 olduğu ve yolda birkaç ay süresince diğer şehirlerin tüccarlarının da onlara katıldığı ve onların Otrar’a zikredilen sayı ile geldiği sonucu çıkarılabilir. Bu heyetin yolunda Karluk, Kıpçak, Uygur ve diğer tüccarların onlara katılmış olması muhtemeldir”. Hasanzâde, a.g.e., s. 178. Beyânî’ye göre *Cengiz Han dostane ilişkilerin devam etmesi amacıyla Mâverâünnehir’in çeşitli şehirlerindeki Müslüman tüccarlar arasından 450 kişiyi seçip onları yanlarındaki emtialar açısından gruplara taksim etti ve her grupta bir Moğol’u yoldaş olarak seçti. Bu düzenle oldukça nefis ticari mallarla 500 kişilik ticaret heyetini İran’a yolladı. Sultan Muhammed tarafından gönderilmiş heyete karşılık tüccarların sayısının fazla olması Cengiz Han’ın iktisadi kudretini ona gösterme isteğinin deliliydi.* Beyânî, a.g.e., s. 89. Yanlarında bulunan kıymetli mallar ile 400 kişiden mürekkep Müslüman tüccarlar kervan ile yola çıktılar. Menuçehr Parsadust, “Mogulan ve Nakş-ı Anân der be Kudret Residen Safeviyan”, ty, s. 109. Tüccarların yaklaşık 500 kişi olduğu bilgisine dair bkz; Pâzûki, a.g.e., s. 10.

kervanın başında Hâce Ömer Otrarî, Cemal Merâgî³³⁹, Fahreddin Dizekî Buhârî³⁴⁰ ve Eminateddin Herevî adlarında dört tüccar bulunmaktaydı.³⁴¹

Moğol diyarından oldukça fazla kıymetli emtialar ve mücevherler³⁴² ile yola çıkan bu ticaret kervanında liderliğini Uhuna adlı bir kişinin yaptığı 100 kişiden

³³⁹ Mezkûr tüccarın isminin Hammal Merâgî olduğu bilgisine dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 422; Özdemir, a.g.e., s. 136; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235. Köprülü'de Maragalı (Azerbaycan) Hammâl şeklinde geçer. Köprülü, a.g.e., s. 251.

³⁴⁰ Kafesoğlu bu ismi Denzekî olarak kaydeder. Kafesoğlu, a.g.e., s. 235. Köprülü, Buharalı Fahreddin Dîzakî olarak kaydeder. Köprülü, a.g.e., s. 251.

³⁴¹ Nesevî, a.g.e., s. 50. Karşılaştırma için bkz; Buniyatov, a.g.e., s. 109; Köprülü, a.g.e., s. 251. Reşîdüddin Cengiz Han'ın Mahmud Hârezmî, Yusuf Kenkâ-i Otrarî ve Ali Hâce Buhârî'yi elçi sıfatıyla 450 kişilik ticaret kervanıyla beraber Hârezmşah'ın yanına gönderdiğini kaydeder. Hâlbuki mezkûr elçilerin 450 kişilik ticaret kafilesi ile değil onlardan önce yola çıkıp Hârezmşah'ın huzuruna ulaştığı bilinmektedir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 343. Hasanzâde bu ticaret kervanının içinde Hint tüccarlarının da bulunduğunu kaydeder. Hasanzâde, a.g.e., s. 177. İbn Arapşah bu kafilenin Hârezmli Mahmud Yalavaç, Buharalı Ali Hâce ve Otrarlı Yusuf'un riyasetleri altında bulunduğunu kaydeder. İbn Arapşah, a.g.e., s. 26.

³⁴² Cüveynî, a.g.e., s. 167; Tercüme, s. 117; Âştîyânî, a.g.e., s. 23; Beyânî, a.g.e., s. 89. Karşılaştırma için bkz; Tahir'ül-Mevlevî, *Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi*, (Haz. Tahir Galip Seratlı), Konya 2011, s. 22; Vladimircov, a.g.e., s. 91. Cûzcânî'ye göre Cengiz Han ülkesinden hareket eden bu ticaret kervanı gümüş, altın, ipek, kazz-ı Hitaî, tergu, kunduz, samur, ibrişim ve Çin ve Tamgaç'ın kıymetli emtiaları ile dolu beş yüz deveden müteşekkildi. Cûzcânî, C. II., s. 103; Barthold, a.g.e., s. 422. Tüccarlar beraberlerinde mücevherler, miskler, kıymetli parçalar, ipek, gümüş ve altın gibi değerli eşyalar ve

müteşekkil Moğol elçilik güruhunun bulunduğu kaydedilir.³⁴³ Bazı müelliflere göre bu ticaret heyetinde bulunan elçiler Hârezmşah'a iletmek üzere Cengiz Han'ın şu mesajı taşıyordu: “O taraftan tüccarlar bizim tarafımıza geldiler onları selamlele geri gönderdiğimizi duyacaksın. Biz de bir grup tüccarı bu tarafın güzel şeylerini o tarafa getirmeleri o tarafın da nefis eşyalarını bu tarafa getirmeleri için onların refakatiyle sizin tarafınıza gönderdik”.³⁴⁴ Cengiz Han bu mesajı ile Hârezm ülkesinden gelen mezkûr üç

mallar ile hareket ettiler. Âştîyânî, a.g.e., s. 23. Kervanda lüks mallar, Çin ipeği, gümüş ve ham yeşim taşı mevcuttu. Weatherford, a.g.e., s. 150.

³⁴³ MGT, s. 174; Buniyatov, a.g.e., s. 109; Hasanzâde, a.g.e., s. 177; Kafesoğlu, a.g.e., s. 235; Temir, a.g.e., s. 94; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, (Trc. Mehmet Levent Kaya), İstanbul 2018, s. 201. Moğolların Gizli Tarihi'ne göre bu kabile Uhuna adlı bir kişinin risaletinde 100 kişiden müteşekkildi bkz; MGT, s. 174. Saunders da bu heyetin arasında Moğolların siyasi elçisinin bulunduğunu söylemektedir bkz; Saunders, a.g.e., s. 61. Grousset kervanın içinde Moğol elçisi Uhuna'nın bulunduğunu ve onun dışında diğerlerinin hepsinin Müslüman olduğunu kaydeder. Grousset, a.g.e., s. 247. Hartog da kervanın içinde Cengiz Han'ın elçisi olan Uhuna'nın bulunduğunu kaydeder. Hartog, a.g.e., s. 89.

³⁴⁴ Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 8; Reşîdüddîn, a.g.e., s. 343; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3669. Karşılaştırma için bkz; Buniyatov, a.g.e., s. 110. Cüveynî, Cengiz Han'ın bu mesajının mektup ile iletildiğini söyler. Cüveynî, a.g.e., s. 168; Tercüme, s. 117; Deguignes, C. IV., s. 478. Mîrhând'a göre bu mesajın muhtevası şöyle idi: “O tüccarlar bizim tarafımıza geldiler ve onlara gerektiği gibi saygı gösterip geri dönme izni verdik. Değerli eşyaları ordu-yı hümayuna ulaştırmaları için bir grubu onların beraberliğinde gönderdik korku ve yabancılik birlik ve kaynaşmaya dönüşsün, tüccarlar tereddütsüz bir şekilde memleketin mamur yerlerine gidip gelebilsinler diye dostluk ve muhabbet olsun”. Mîrhând, C. VII.,

tüccara işaret ediyor ve onların memnuniyetine binaen aralarındaki dostluğun sağlamlaşması için kendi kafilesinin de aynı muamele ile ağırlanmasını temenni ediyordu.

s. 3338. Karşılaştırma için bkz; Hândmîr, C. II., 648. Şebânkâreî Cengiz Han'ın "Sultan Muhammed'in bugün bizden emin olup aramızda dostluğun sağlanması, tüccarlarının bizim tarafımıza gelmesi, bizim emtialarımızı o tarafa götürmeleri ve o taraftakileri de bizim tarafımıza getirmeleri için tüccarlardan bir grubu gönderdik. Dostluk şartları yerine getirmeli ve onlar uğurlanıp geri gönderilmeli" diye bir mesaj gönderdiğini kaydeder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 140. İbn Arapşah Cengiz Han'ın bu kafile ile birlikte Sultan Muhammed'e aralarında kaynaşmanın ve mektuplaşmanın cereyan etmesine yönelik güzel bir mektup gönderdiği inancındadır. İbn Arapşah, a.g.e., s. 26.

Cengiz Han ülkesinden hareket eden ticaret kafilesi Hârezm ülkesinin hudut şehri olan Otrar'a ³⁴⁵ ulaştığında şehrin valisi olan Gayır (Kayır) Han ³⁴⁶ lakaplı İnalçuk ³⁴⁷

³⁴⁵ Bu şehrin ilk isminin “Bârab” ya da “Fârab” olduğu bilgisine dair bkz; Le Strange, s. 514; Bretschneider, a.g.e., s. 366; Parsadust, a.g.m., s. 110; Pâzûki, a.g.e., s. 10. “Buranın eski adı veya Otrar yakınlarındaki bir şehrin adı, Fârab olarak IX. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar geçer”. Bkz; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, (Haz. Kürşat Yıldırım), İstanbul 2013, s. 383. Âştîyânî'ye göre Cengiz Han istilasından önce Müslümanlar Otrar şehrine Fârab adını veriyorlardı. Bugün Seyhun'un batı sahillerinde, Türkistan ya da Hazret-i Bagis şehrinin güneydoğusuna dokuz fersahta bu şehrin harabeleri bulunuyor. Âştîyânî, a.g.e., s. 23. “Moğol hamlesinden önce şehrin adı Fârab idi. Şehrin harabeleri Seyhun'un batı sahilinde bulunur. Bugün Türkistan şehrinin güneydoğusuna dokuz fersahtadır”. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3669. Şehir için bkz; C. E. Bosworth, “Farab”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IX., New York 1999, s. 208. “Otrar kasabası Cengiz Han'ın istilası esnasında oynadığı rolden dolayı hazin bir nam bırakmıştı. Burası 1210 yılında Karahıtaylardan alan Sultan Muhammed'in imparatorluğunun kasabasıydı”. Kramers, a.g.md., s. 457. Otrar kendi tarihinde iki önemli olaya sahne oldu biri Moğol istilasının başlangıcını teşkil eden 1219'da Moğollar tarafından tasarruf edilmesi ikincisi ise Timur'un bu şehirde vefat etmesi. Bretschneider, a.g.e., s. 366. Fârab, Bârab ve Pârab şekliyle de yazılan bir nahiyenin adıdır. V. V. Barthold, *Gozide-i Mekâlât Tahkiki*, (Trc. Kerim Keşaverz), Tahran 1358, s. 43.

³⁴⁶ İzzeddîn Beyat, *Külliyat-i Tarih-i Tatbiki İran*, Tahran 1387, s. 212; Peter Jackson, “Gayer Khan”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. X., New York 2001, s. 344; Âştîyânî, a.g.e., s. 23; Beyânî, a.g.e., s. 89; Cüveynî a.g.e., s. 168; Tercüme, s. 117; *Ferheng-i İ'lam Tarih-i İslam*, C. II., Tahran 1385, s. 1850; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 8; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 96; Hândmîr, C. II., 648; İbn Arapşah, a.g.e., s. 28; Kazvînî, a.g.e., s. 68; Mîrhând, C.

VII., s. 3339; Muhammed Lârî, C. II., s. 650; Reşîdüddin, a.g.e., s. 341; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3669; Vassaf, a.g.e., s. 385; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 41; Deguignes, C. IV., s. 478; s. 154; Diyanet, a.g.md., s. 393; Hartog, a.g.e., s. 89; Hasanzâde, a.g.e., s. 112; Kafesoğlu, a.g.e., s. 240; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 112; Köprülü, a.g.e., s. 200; Marshall, a.g.e., s. 26; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 892; Özaydın, a.g.md., 2005, s. 582; Parsadust, a.g.m., s. 109; Pâzûki, a.g.e., s. 10; Rahmetî, a.g.md., s. 310; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 50; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 290; *The Cambridge*, s. 305. Cûzcânî eserinde Otrar hâkiminin ismini “Kadır Han” olarak veriyor bkz; Cûzcânî, C. I., s. 311; C. II., s. 103. Osman Turan bu ismin manası hususunda şu bilgiye yer verir: “Kadır veya Kadhır ile Cengiz ve Hârezmşahlar mücadelesine sebep olan Kadır veya Gayır Han (İnalcık)’ın adı bir asıldan görünüyor. P. Pelliot bunun Türkçe kuvvet manasına geldiğini ve Katır kelimesinin de bu kuvvet mefhumu ile ilgili olduğunu söylüyor”. Osman Turan, “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, C. V., S. XIX, Ankara 1941, not 11, s. 269. Bu kelimenin menşei Türkmence olup “kudretli” manasına gelir. Cüveynî, tercüme, s. 117. Grousset valinin Kadir Han unvanına sahip olduğunu söyler. Grousset, a.g.e., s. 247. Togan’a göre Kanglılardan olan “Qayır Han” veyahut Qadır Arapça “kadir” olmayıp, kudret ifade eden Türkçe bir kelimedir. Togan, a.g.e., s. 64.

³⁴⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 168; Tercüme, s. 117; Hândmîr, C. II., s. 648; Mîrhând, C. VII., s. 3339; Muhammed Lârî, C. II., s. 650; Müstevfî, a.g.e., s. 493; Reşîdüddin, a.g.e., s. 343; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3669; Howorth, C. I., s. 74; Köprülü, a.g.e., s. 200; Parsadust, a.g.m., s. 109; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 50; *The Cambridge*, s. 305. Nesevî Otrar valisinin adını Yinal Han olarak zikretmekle birlikte 20.000 süvari ile bu şehirde sultanın naibi olarak bulunduğunu kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 50. Bu ismin farklı telaffuzlarına dair bkz; Mustafa Kafalı, “Cengiz Han”, *DİA*, C. VII., İstanbul 1993, s. 368; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 482; Âştîyânî, a.g.e., s. 23; Avery, a.g.m., s. 43; Barthold, a.g.e., s. 422; Devlet, a.g.e.,

tarafından tevkif edildi. Şehrin hâkiminin Sultan Muhammed'e yakınlığı konusunda kaynaklarda muhtelif bilgiler vardır. Nesevî, İnalçuk'un Sultan Muhammed'in dayısının oğlu ³⁴⁸ olduğunu söylemekle birlikte kimi müellif de onu sultanın annesi Terken Hatun'un akrabalarından biri olarak kaydeder.³⁴⁹ Kaynaklar Otrar hâkiminin, tevkif

s. 141; Diyanet, a.g.md., s. 393; *DGBİT*, C. IX., s. 48; Grousset, a.g.e., s. 247; Hartog, a.g.e., s. 89; Hasanzâde, a.g.e., s. 112; Howorth, 1331, s. 200; İzgi, a.g.e., s. 61; Kafesoğlu, a.g.e., s. 240; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 112; Kramers, a.g.md., s. 457; Marshall, a.g.e., s. 26; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 892; Özaydın, a.g.md., 2005, s. 582; Özdemir, a.g.e., s. 137; Pâzûki, a.g.e., s. 10; Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 22; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 290.

³⁴⁸ Nesevî, a.g.e., s. 50; *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3669; Beyânî, a.g.e., s. 155; Köprülü, a.g.e., s. 200; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 892. Yeğeni olarak geçtiği bilgisine dair bkz; Haşim Şahin, *Orta Zamanın Türkleri*, İstanbul 2017, s. 146. İbn Kesîr'in İnalçuk'un Küçlük Han'ın kayınpederi olduğu kayıtları gerçeği yansıtmamaktadır. İbn Kesîr, C. XIII., s. 245. Terken Hatun'un amcasının oğlu olduğu bilgisine dair bkz; Beyânî, 2015, s. 16.

³⁴⁹ Âştîyânî, a.g.e., s. 23; Beyânî, a.g.e., s. 89; Buniyatov, a.g.e., s. 110; Cüveynî, a.g.e., s. 168; Tercüme, s. 117; Muhammed Lârî, C. II., s. 650; Müstevfî, a.g.e., s. 493; Reşîdüddin, a.g.e., s. 343; Vassâf, a.g.e., s. 385; Diyanet, a.g.md., s. 393; Jackson, a.g.md., 2001, s. 344; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 50. Ayrıca bkz; Devlet, a.g.e., s. 141; Hartog, a.g.e., s. 89; Hasanzâde, a.g.e., s. 112; Parsadust, a.g.m., s. 109; Weatherford, a.g.e., s. 150. Tahir'ül-Mevlevî'de sultanın dayısı olarak geçer. Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 22. Golden'da Gayır Han Hârezmşah'ın Kıpçak akrabası olarak geçer. Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Yahya Kemal Taştan), İstanbul 2015, s. 132. Cahun'a göre Otrar valisi Terken Hatun'un yeğeni idi. Cahun, a.g.e., s. 175; Deguignes, C. IV., s.

etmek suretiyle mallarını müsadere ettiği kafiyelekilerin tamamını katlettiği hususunda müttefik görünürler. Aynı zamanda şehrin hâkiminin bu hareketine sebebin tacirlerin yanlarında getirdikleri kıymetli mallara tamahı olduğu konusunda da ittifak halindedirler.³⁵⁰

Lakin kaynakların bu konulardaki ittifak hali tüccarların katlinde Sultan Muhammed'in mesuliyeti olup olmadığı konusunda görülmez. Nitekim Otrar vakıasında sultanın ne ölçüde sorumlu olduğu konusunda kaynaklarda muhtelif malumat mevcuttur. Kimi müellif Otrar hâkiminin bu hareketini Sultan Muhammed'in şahsi kararını tatbikinden ibaret görürken bazıları da onun keyfi hareketi olarak kabul eder. Bu olayın yaşanmasında sultanı asli sorumlu gören müelliflerin başında Cüveynî gelir. Moğol hükümetinde resmî görevlerde bulunan Cüveynî o zamanda yüksek bir dereceye sahipti. Dolayısıyla muhtelif meselelerde zaman zaman Moğolların lehine yorumlar yapması pek tabiidir. İşte onun Otrar vakıası konusundaki yorumlarını bu minvalde okumak lazım

478. Terken Hatun'un kardeşinin oğlu ve Kanglı Türklerinden olduğu bilgisine dair bkz; Pâzûki, a.g.e., s. 10.

³⁵⁰ Âştiyânî, a.g.e., s. 23; Cûzcânî, C. I., s. 311; Cûzcânî, C. II., s. 104; Cüveynî, a.g.e., s. 168; Tercüme, s. 118; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 8; Murtazavî, a.g.e., s. 618; Reşîdüddin, a.g.e., s. 343; Sykes, C. II., s. 104; Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 22; *Târîh-i Eلفî*, C. V., s. 3669; Beyat, a.g.e., s. 212; D'ohsson, a.g.e., s. 95; Hartog, a.g.e., s. 89; Kafesoğlu, a.g.e., s. 240; Temir, a.g.e., s. 94; Parsadust, a.g.m., s. 109; Pâzûki, a.g.e., s. 10. Karşılaştırma için bkz; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 112; Kramers, a.g.md., s. 457. Jackson Otrar hâkiminden Cengiz Han altındaki Moğolların Sultan Muhammed'in topraklarını işgal etmesine sebep olan olaydan sorumlu kişi olarak bahseder. Jackson, a.g.md., 2001, s. 344.

gelir. Zira müellif Moğolların batıya saldırısını Otrar vakıasına nispetle Cengiz Han'ın doğal bir tepkisi olarak görür.

Cüveynî'ye göre Otrar hâkimi ile önceden tanışıklığı sebebiyle tüccar cemaatinden Hintli biri alışılmış âdet üzerine ona İnalcuk diye hitap etti. *İktidar ve kuvveti ile mağrur olan hâkim de işine uygun davranmadı ve buna çok öfkelenildi. Onların mallarına tamah ederek tamamını tevkîf edip ahvalini haber ile Irak'a* ³⁵¹ *sultanın yanına bir elçi gönderdi. Sultan da tefekkür etmeksizin onların kanını caiz görmeyi ve mallarını helal saymayı emretti. Müellife göre sultan bu kararı ile hayatın haram olacağını ve ikbal kuşunun kanatsız kalacağını bilemedi. Otrar hâkimi sultanın bu kararını tatbikle onları cansız ve malsız hatta cihanı viran, âlemi perişan, halkı evsiz ve başsız bırakacaktı. Onların kanının her bir damlası nehir gibi akacak, saçının her bir teline yüz binlerce baş sokaklarda top gibi çevrilecek ve her bir dinar karşılığında bin kantar alınacaktı.* ³⁵² Cüveynî'nin bu sözleri gerçekten Moğolların batı taraflarındaki istilasının ve tesirleri yıllarca sürecektir olan acının, gözyaşının, katliamın özeti mahiyetindedir.

³⁵¹ Cüveynî eserinin bir yerinde Gayır Han'ın elçisinin sultanın yanına Irak dönüşü zamanında ulaştığını kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 442; Tercüme, s. 316. Târîh-i Elfî'de Hemedan olarak geçer. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3669. Reşîdüddin eserinin bir yerinde gönderilen elçinin Sultan Muhammed Irak'tan döndüğü vakit huzuruna ulaştığını söyler. Reşîdüddin, a.g.e., s. 341. Sultanın o sırada Irak-ı Âcem'de bulunduğu bilgisine dair bkz; Deguignes, C. IV., s. 478.

³⁵² Cüveynî, a.g.e., s. 168; Tercüme, s. 118. Karşılaştırma için bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 343-344; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3669-3670; Vassâf, a.g.e., s. 386.

Cûzcânî de ticaret kervanı Otrar'a gelince İnalçuk'un vefasızlık ettiğini, altın ve gümüşe olan tamahı sebebiyle Sultan Muhammed'den icazet isteyerek tüccarların cümlesini katlettiğini kaydeder.³⁵³

İbnü'l-Esîr ise "Tatarlardan" tüccar grubunun Otrar'a gelmesi üzerine şehrin valisinin sultana mektup yazarak vusulünden ve yanlarında getirdikleri malların çokluğundan bahsettiğini durumu öğrenen sultanın da mektup yazarak efradın öldürülmesini malların zapt edilerek kendisine gönderilmesini emrettiğini kaydeder. Müellife göre Otrar hâkimi sultanın emri veçhile tüccarları öldürerek getirdikleri çok sayıdaki altın ve gümüş külçeleri sultana göndermiş, sultan da bunları Buhara ve Semerkand tüccarlarına satılmasını sağlayarak bedellerini almıştı.³⁵⁴

Reşîdüddin pek çok hususta görüldüğü gibi Otrar vakiasında da Cüveynî'ye benzer bir görüşe sahiptir. Müellife göre Sultan Muhammed Irak'tan döndüğü zaman Otrar hâkiminin gönderdiği elçi onun huzuruna ulaştı ve Cengiz Han'ın tüccarlarının ahvalini ona bildirdi. Sultan da tedbir ve tefekkürden önce fukehadan bir fetva alır almaz saltanat haremine sığınan o Müslümanları katletmelerini ve mallarını ganimet olarak almalarını buyurdu. Gayır Han da ferman mucibince onları cansız bıraktı.³⁵⁵ Reşîdüddin'in mezkûr kaydına göre Moğol saldırısı Otrar hâkiminin ulaştırdığı habere karşı Sultan Muhammed'in tefekkür yoksunluğunun, tüccarların haklarına riayet etme

³⁵³ Cûzcânî, C. II., s. 103-104. Cûzcânî eserinin bir başka yerinde bu hadiseyi şöyle anlatır: "Tüccarlar Otrar'a geldiğinde oranın meliki Kadir Han malların çokluğu haberini sultana arz etti ve o taifenin esir alınmasına dair izin istedi. Fermandan sonra tüccar ve elçi cümlesini katletti ve malların tamamını alıp sultana gönderdi". Cûzcânî, C. I., s. 311.

³⁵⁴ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 214. Karşılaştırma için bkz; Hartog, a.g.e., s. 89.

³⁵⁵ Reşîdüddin, a.g.e., s. 343-344.

hususunda yapılan anlaşmaya sadık kalmamasının ve Cengiz Han'ın sözlerine iltifat etmemesinin serencamı idi.

Vassâf Otrar vakiasını oldukça muhtasar şekilde aktaran müellifler arasında yer alır. Müellif eserinde konu ile ilgili şu kayıtlara yer vermektedir: *Sultanın annesinin akrabalarından olan Gayır Han onları tevkif ederek sultanın yanına bir elçi gönderdi. Sultan yaptığı işin sonunu düşünmeksizin onların can ve mallarını almayı emretti. Gayır Han da tamamını öldürdü ve iyi bir kâr olarak düşündüğü mallarını aldı.*³⁵⁶ Mezkûr kayıttan anlaşıldığı üzere müellif Otrar hâkiminin tamahını açık şekilde zikretmekle birlikte bu facianın asıl sorumlu olarak Sultan Muhammed'i görür.

Ebü'l-Ferec de Otrar hâkiminin tüccarların mallarına tamah ettiğini bu bağlamda Sultan Muhammed ile mektuplaşarak onların katli ve mallarının alınması konusunda icazet aldığını kaydeder.³⁵⁷ Müellif daha önceki kaynaklarda görüldüğü gibi Otrar'daki ahval hakkında sultana haber verildiği inancındadır. Tüccarların öldürülmesinde Gayır

³⁵⁶ Vassâf, a.g.e., s. 385.

³⁵⁷ Ebü'l-Ferec, *Mht. Düy*, s. 8. Aynı müellif vakayinamesinde ticaret kervanı Otrar'a ulaştığında valinin durumu sultana bildirdiğini sultanın da onların mallarına göz dikerek valiye tamamını gizlice yok etmesini buyurduğunu kaydeder. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 482. Hadiseyi daha sonraki zamanlarda yorumlayan İbn Battûta'ya göre tüccarların gelişini sultan Celâleddin'e (seyyah hadisenin Sultan Celâleddin zamanında vuku bulduğunu söyler) haber veren Otrar valisi bu duruma karşı ne yapılması lazım geldiğini sormuş sultan da onların elindeki malların alınmasını ve ibretlik olsun diye uzuvlarının kopartılarak kendi memleketlerine gönderilmesini emrettiğini kaydeder. Seyyahın kaydından hadisenin oldukça tahrif edildiği anlaşılıyor. İbn Battûta, a.g.e., s. 351.

Han'ın mala olan tamahını söylemekle birlikte sultanı tahrik etmede onun rolüne işaret eder.

Mîrhând'a göre ise Otrar hâkimi Irak'a bir elçi göndererek Cengiz Han'ın casuslarının pek çok mal ile oraya geldiklerini sultanın buyruğunun ne olduğunu sormuştu. Sultan ise tefekkürsüz şekilde tüccarların öldürülmesini emretmiş ve bu haber Gayır Han'a ulaştığında biçareleri öldürüp mallarını almıştı.³⁵⁸

Hândmîr'e göre tacir guruhundan biri Otrar hâkimini önceden tanıdığı için ona İnalçuk diye hitap etti o da tüccarların malına ve canına kastetti, onları hapsedti. Sultanın yanına bir elçi gönderdi ve "Cengiz Han'ın casusları oldukça fazla eşya ile buraya geldi Hârezmşah'ın fermanı nedir" diye sordu. Sultan düşünmeden öldürülmelerini emretti o da biçarelerin kanını dökmeye cüret etti.³⁵⁹

Otrar konusunda Cüveynî'nin rivayetinden yola çıkan bir diğer müellif de Şebânkâreî'dir. Ona göre mezbûr kabile *Mâverâünnehir'e ulaşınca oranın meliki Sultan Muhammed'e gelenlerden bir grubun Müslüman olup kâfirlerin himayesinde bulunduğunu söyleyerek İslamiyet'te Müslümanların kâfirlerin himayesinde olmasının reva olmadığını buna hükmünün ne olduğunu sordu. Sultan derin düşünmeksizin 450 günahsız Müslümanın derhal öldürülmesini emretti. Tüccarların saçının teli adedince asi padişahın yüz bin başının gideceğini ve dünyaya perişanlığın geleceğini bilmediler.*³⁶⁰

³⁵⁸ Mîrhând, C. VII., s. 3339. Ayrıca bkz; Muhammed Lârî, C. II., s. 650.

³⁵⁹ Hândmîr, C. II., s. 648. Karşılaştırma için bkz; Sykes, C. II., s. 104. Moğol tacirlerinin casus oldukları gerekçesi ile öldürüldükleri bilgisine dair ayrıca bkz; Clifford Edmund Bosworth vd., *Selçukiyân*, (Trc. Yakub Ajend), Tahran 1380, s. 234; Deguignes, C. IV., s. 479.

³⁶⁰ Şebânkâreî, a.g.e., s. 160.

Ayrıca müellif “Sultanın ikbali son gününde olduğu için onları öldürmelerini emretti” demekle diğer kaynaklarda olmayan ilginç bir kayda yer verir.³⁶¹

Müstevfi’ye göre tüccarlar Otrar’a geldiğinde şehrin hâkimi tarafından durduruldu ve katledilmeleri için sultandan izin istendi. Sultan da devletin son zamanı olduğundan düşünmeden öldürölmelerini emretti. Bunun üzerine yaklaşık 500 günahsız adam öldüröldü ve malları alındı.³⁶²

İbn Arapşah’a göre ticaret kafilesi Otrar’a vardığında İnalçuk bunları tevkif edip orada bulunan bir tacirin ticaret rekabeti nedeniyle yaptığı tahrike kapılarak haklarında sultana fena bir mektup yazdı. Bu mektup ile sultana tacir sıfatıyla memlekete gelenlerin aslında casus olduklarını ve yanlarında kumlar, dağlar kadar hesapsız emval ve eşya bulunduğunu bildirdi. Bilahare tacirlerin öldürölüp mallarının müsadere edilmesine yönelik cevap alınca denileni yaparak tüccarları öldürdü mallarını da sultana gönderdi. Sultan da bunları Dimaşk fukarasına şükür olarak dağıttığı gibi Buhara ve Semerkand tacirlerine satarak taksim ettirdi.³⁶³

İbn Kesîr de tıpkı İbnü’l-Esîr gibi Cengiz Han tarafından elbise ve kumaş getirmek üzere Hârezm ölkesine gönderilen kervanların Ceyhun’u geçtikten sonra sultanın naibi tarafından durdurulduğunu, bu naibin sultana bir mektup yazarak kervandakilerin yanında çok miktarda mal ve para bulunduğunu bildirdiğini sultanın da kervandakilerin ellerindeki mal ve paraların alınarak öldürölmelerini emrettiğini naibin de bu emri yerine getirdiğini kaydeder.³⁶⁴

³⁶¹ Şebânkâreî, a.g.e., s. 233.

³⁶² Müstevfi, a.g.e., s. 493.

³⁶³ İbn Arapşah, a.g.e., s. 28.

³⁶⁴ İbn Kesîr, C. XIII., s. 190.

Nesevî diğ er m  elliflerden farklı olarak bu olayın mesul n n sultan değıl Otrar h kimi olduğunu kaydeder. M  ellif Sultan Cel leddin'in inş  divanı reisi olmakla birlikte H rezmşahlar'ın son zamanlarında yaptığı önemli memuriyetler ile temayüz etmiştir. M  ellifin Otrar vakıasının mesul  olarak sultanı değıl de Gayır Han'ı göstermesi devlete olan yakınlığı ile izah edilebilir. Ona göre Otrar h kimi tüccarların mallarına tamah ederek sultana *Otrar'a gelen kavim her ne kadar tüccar kılığında iseler de tüccar değıllerdir. Vazifesi olmadığı halde ahvali keşfediyor* ³⁶⁵ ve avamdan birini gördüklerinde tehdit ediyorlar. Siz gafil oldunuz, hiçbir mahl kun mukavemet takati olmadığı bir bela size geliyor çabuk olun dediklerine yönelik bir mektup yazdı. Bi arelere yönelik bu nevi uydurma sözler karşısında sultan onlara ihtiyat edilmeli ve durumun hakikati sorulmalı diye emretti. Buna rağmen  nalcuk hepsinin ruhsatını alarak onların izini ortadan kaldırdı ve emvali tasarruf etti. O hile ve haksızlık onun yok olmasına sebep oldu.³⁶⁶ M  ellifin kayıtları şehrin h kiminin uydurma sözlerine karşılık sultanın ihtiyat gösterdiğine ve onların katledilmelerine dair bir şey söylemediğine işaret eder. Bu

³⁶⁵ Gaff r  de Nesev  gibi Otrar'a gelen kafilenin amacının ticaret değıl casusluk ve haber toplamak olduğu inancındadır. Kad  Ahmed Gaff r , a.g.e., s. 170.

³⁶⁶ Nesev  a.g.e., s. 51. Tahir' l-Mevlev  de Otrar h kiminin keyfi davranış sergilediğini ima ederek sultana "Bir kervan geldi fakat bunların tüccar kıyafetine girmiş casuslar olduğunu sanıyorum" anlamında bir mektup yazdığını sultanın da ihtiyatlı davranmasını buyurduğunu kaydeder. Lakin hırsını ve tamahını çektiği için h kimin onları öldürdüğünü ekler. Tahir' l-Mevlev , a.g.e., s. 22. Vladimircov da ticaret kervanının Otrar'da soyulduğunu ve tüccarların tamamının valinin emriyle öldürüldüğünü söylemek suretiyle sultanın böyle bir emir vermediğini kaydeder. Ancak ona göre böyle bir emir vermemiş olsa bile olaydan sonra valinin tarafını tutarak onu Cengiz Han'a teslim etmekten imtina etmiştir. Vladimircov, a.g.e., s. 91.

minvalde tüccarların katli İnalçuk'un keyfî kararından ibaretti. Müellifin mezkûr kaydı sultanı Otrar vakıasının mesulü olmaktan çıkaran tek kayıt olarak görünür. Nitekim diğer müelliflerin rivayetlerinde olayın asıl sorumlusunun sultan olduğu Otrar hâkiminin de onun emri veçhile kararı tatbik ettiği görülmüştü.

Çağdaş yazarlar da Otrar vakıasında sultanın ne derece mesul olduğu konusunda fikir beyan etmiş ve tüccarların katledilmesinde asıl sorumlunun sultan olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.³⁶⁷ Görüldüğü üzere kaynakların hemen hepsi Otrar'da dökülen kanın

³⁶⁷ Âştiyânî sultanın tüccarların katledilmesine dair bir emir verdiğinden bahsetmez. Ona göre Otrar hâkimi Moğol tüccarlarının malına tamah ederek onları sultana casus olarak gösterdi. Sultan da onun sözüne itimat etti ve onlara göz kulak olmasını söyledi. Âştiyânî, a.g.e., s. 23. Beyânî Otrar'da katledilen ticaret kfilesini “ölüm kervanı” olarak tesmiye eder. Ona göre Otrar'a gelen tüccarlar Gayır Han'ın huzuruna çıkıp yanlarında getirdikleri malları ona sundular. İkamet süresince Moğol hanının gücü, kudreti ve fetihleri konusunda konuşup onun gibisinin az olduğunu ve Moğol belasının hızla onlara geldiğini söylediler. Bu türden konuşmalar şehirde süratle yayılınca söylentilere öfkelenen Gayır Han tüccarları cezalandırma kararı aldı ve bu sırada önceden onu tanıyan tüccarların biri topluluğun huzurunda ona asıl adı olan İnal diye hitap etti. Gayır Han bu hitabı kendisine hakaret telakki etti ve bu güruhu yok etmeye hazırlandı. Sultan Muhammed'e “Her ne kadar bu güruh tüccar kılığında ise de Cengiz'in casuslarıdır. Küffar ile anlaşılan ve insanları tehdit eden ve onların moralini zayıflatmaya çalışan Müslümanlardır. Moğollara gözdağı vermemiz için onları ortadan kaldırmamız uygundur” diye bir mektup yazdı. Muhtemelen bu mektubun ardına o kıymetli ve güzel malları müsadere etmeyi de sultana bildirmişti. Sultanın bu işe Gayır Han kadar razı olmadığı çıkarılabilir. Ama annesinin akrabası olan bir hâkime olumsuz bir cevap gönderme kudretine sahip olmadığı ve bu arada malları ele geçirme temayülü ile gönlü

hoş olduğu için onun görüşüne teslim oldu. Beyânî, a.g.e., s. 89-90. Saunders’a göre Otrar hâkimi heyetin sadece Hârezmşahın askerî kudreti hakkında bilgi edinme niyetinde olduğu düşüncesiyle heyetin mallarını zapt etti ve aralarında Moğolların siyasi elçisinin de olduğu bu heyetteki kişileri öldürdü. Saunders, a.g.e., s. 61. Kafesoğlu ise Nesevî’nin sultanı aklamaya yönelik rivayetine karşı çıkararak hangi amaçla Hârezm ülkesine geldiği aşikâr olan bir ticaret kervanının mukadderatını bir sınır valisinin inisiyatifine bırakmasını tenkit ederek bu hareketini kifayetsizlik ve tedbirsizlikle izah eder. Ona göre Sultan Muhammed bu vakıanın birinci derecede sorumlusu idi. Kafesoğlu, a.g.e., s. 242. Barthold tüccarların Otrar hâkiminin hasisliğinin ve sultanın vehminin kurbanı olduğunu söylemekle birlikte bu olayda her iki tarafı da mesul tutmuştur. Barthold, a.g.e., s. 423. İzgi’ye göre İnalçuk sultana haber göndererek mezkûr kervan hakkında malumat vermiş ve bunlara ne gibi bir yaptırımın uygulanacağını sormuştur. Sultan da malların alınıp tüccarların katledilmesini emretmiştir. İzgi, a.g.e., s. 61. Vladimircov tüccarların katline dair sultanın bir emri olmadığını söylemekle birlikte Cengiz Han’ın adamlarının sultanın şüphe ve açgözlülüğünün kurbanı oldukları inancındadır. Vladimircov, a.g.e., s. 91. Elçilerin katli ve kervanlarının yağmalanması meselesi Sultan Muhammed’in haberi olmadan yapılmış olduğu istenilen tarziyeyi vermediği gibi ikinci elçi heyetini de katlettirmiş olmasından dolayı hiç kabul edilmez. Brockelmann, a.g.e., s. 204. Nadir Devlet’e göre bir hudut valisinin böyle bir şeye cesaret etmesi mümkün değildi. Mutlaka sultan Cengiz Han’ı tahrik etmek için böyle bir teşebbüsü uygun görmüştü. Devlet, a.g.e., s. 142. “Zamanında bir müdahaleyle mâni olabileceği, geçerli bir sebebe dayanmayan bir katliamın sorumluluğu her durumda sultana aittir”. Hartog, a.g.e., s. 89. “Otrar kalesi komutanı Cengiz Han tarafından gönderilen tacirleri yakalattı; aralarında Hârezmli tacirler de bulunuyordu. Komutan bunları sorguya çektikten sonra mallarına el koyup tacirleri ortadan kaldırması için Hârezmşah’dan talimat istedi. Sultan bu münasebetsiz

sultanın bilgisi ve izni dâhilinde olduğu konusunda hemfikirdir. *Bu vakıa ister İnalcuk'un emtialara tamah etmesi isterse Sultan Muhammed'in mülahaza etmeden verdiği karar neticesinde olsun uğrunda nice kanlar dökülecek nice gözyaşı akacak savaşın mukaddimesi olduğu realitesine hâlel getirmeyecekti.*

teklife baş egecek kadar hayâsızdı. Hârezmşah'ın bu cinayeti işlemesi mal hırsından ziyade Moğolların silah ve teçhizat sağlamasına mâni olmak için büyük ölçüde ticari ilişkileri kesmek temayülünden ileri gelmiş olsa gerektir". Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 2011, s. 31-32. Togan'a göre de sultan kervanı yağmalattırarak savaşın sebebi oldu. Togan, a.g.e., s. 64. Ayrıca bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 291. Otrar'da Cengiz Han'ın casusları olarak ele geçirilen elçiler Sultan Muhammed'in onayı ile katledildi. Howorth, C. I., s. 74.

Gizli Tarih'teki kayda göre Otrar'da yaşananları haber alan ³⁶⁸ Cengiz Han çok öfkelenmiş ve “Altın dizginlerimin Müslümanlar tarafından koparılmasına nasıl müsaade ederim” demişti. ³⁶⁹

Reşîdüddin'e göre ise Cengiz Han haberi alınca onun gönlüne yerleşmiş olan sakinlik yerini öfkeye ve gazap ateşine bıraktı yalnız başına yüksek bir tepeye çıktı belinden kemerini ve başındakini çıkarıp yüzünü toprağa koydu üç gün üç gece Tanrının huzurunda yalvardı ve: “Ey büyük Tanrı! Ey Türk ve Tacik'in yaratıcısı! Bu fitne gazabını sınıra ben ulaştırmadım. Bana intikam kuvveti bahşet” dedi ve bundan sonra

³⁶⁸ Cüveynî'ye göre o kafileden biri hile yoluyla zindandan kaçarak Cengiz Han'ın yanına geldi ve Otrar'da yaşananları anlattı. Cüveynî, a.g.e., s. 169; Tercüme, s; 118. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 9; Hândmîr, C. II., s. 648; Mîrhând, C. VII., s. 3339; Reşîdüddin, a.g.e., s. 344; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3670; Âştîyânî, a.g.e., s. 23; Beyânî, a.g.e., s. 90. Cûzcânî'ye göre ise olay sırasında hamamda bulunan bir deveci hamam ocağı (külhân) yolundan kaçarak Cengiz Han'a bilgi verdi. Cûzcânî, C. I., s. 311; Cûzcânî, C. II., s. 104. Karşılaştırma için bkz; Avery, a.g.m., s. 43; Hartog, a.g.e., s. 89; Roux, a.g.e., s. 175. İbn Arapşah “Her nasılsa bu kafilende bulunanlardan birisi kurtularak memleketine avdete muvaffak olup hadiseyi Cengiz Han'a haber vermişti” der. İbn Arapşah, a.g.e., s. 28. Togan Otrar'dan kaçanların birden fazla kişi olduğunu söylemekle birlikte bunların kaçabilmelerinin halkın Hârezmşah'tan memnun olmayıp onun zulmüne maruz kalanlara yardım etmeleriyle mümkün olduğu ekler. Togan, a.g.e., s. 64.

³⁶⁹ *MGT*, s. 174. Bu haberi alan Cengiz Han “Altın halatı Sartaul halkı keserse öylece bırakılır mı? Uhuna başkanlığındaki 100 elçinin öcünü alıp Sartaul ulusuyla savaşalım” diyerek at sürdü. *MGT*, s. 201-202.

müjde işareti hissetti oradan sevinçle indi.³⁷⁰ Bu kayıtlar taraflar arasında sağlanan barış, dostluk ve ticaret anlaşmasına rağmen yapılan çirkin muameleye karşı bir liderin

³⁷⁰ Reşîdüddin, a.g.e., s. 344; Cüveynî, a.g.e., s. 169; Tercüme, s. 118-119; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 482-483. Karşılaştırma için bkz; Şebânkâreî, a.g.e., s. 233-234. Karşılaştırma için bkz; Mevlânâ, a.g.e., s. 64-65. Ebü'l-Ferec diğer eserinde bu rivayeti farklı bir şekilde anlatır. Müellife göre “Cengiz Han yüksek bir tepenin üzerinde üç gün üç gece oruçlu halde kaldı üçüncü gece uykusunda kendi kapısında ayakta duran karalar giyinmiş eli asalı bir papaz gördü papaz “Korkma, dilediğini işle, sen yardım edilmişlerdensin” dedi. Korku ile karışık bir sevinç içinde uyanan Cengiz Han yerine döndü ve bunu karısı Unk Han’ın kızına anlattı. Bu kadın Cengiz Han’ın görmüş olduğu papazın kendi atası Unk Han’a gelip giden ve kendisine dua eden piskopos olduğunu ve bunun Cengiz Han’a gelmesi baht ve talihin kendisine geçmiş olduğunun delili bulunduğunu söyledi”. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 9. İbn Arapşah’a göre “Sabır ve sükûn ile temayüz eden Cengiz Han haberi alınca kıyameti koparmış ve kâinatı yakıp kavurmak istemişti. Fakat ne yapması lazım geldiğini düşünmek için itidal halini muhafaza ederek boş bir yere gidip yüzünü toprağa sürerek tanrıya “Ben kullarımı müsterih etmek ve biladını mamur kılmak isterim. Kulun Hârezmşah onlara zulm etti ve bana kötülükleri tekrar etti. Ondan benim intikamımı al. Sen mazlumların yardımcısı ve zahirisin” dedi ve üç gece yemeyerek içmeyerek bu talebi bırakmadı ve yüzünü gözünü yerlere sürdü. Kendisinin isteği reddedilmedi ve ona murat verildi”. İbn Arapşah, a.g.e., s. 32. “Kaynaklar Cengiz Han bu haberi işittiği sırada öfke ve nefretten ağladığını, gözyaşının gönlünde sert bir intikamın kökünü ektiğini rivayet eder”. Beyânî, a.g.e., s. 90. Vassâf’a göre tüccarların öldürülmesini haber alan Cengiz Han’ın gazap ateşi alevlendi. Bir tepenin başında üç gece gündüz yalvardı ve intikam için kudret ve Nusret istedi. Vassâf, a.g.e., s. 385. “Cengiz Han haberi alınca ağladı ve bir ulu dağ (Burhan Haldun Dağı) tepesine çıkıp,

hâletiruhiyesini göstermesi açısından dikkate şayandır. Zira Barthold'un da dediği üzere bugünkü milletlerarası hukuk açısından dahi savaş³⁷¹ sebebi sayılabilecek bu olay ihtiva ettiği hadiseler itibariyle bilhassa İslam dünyası için bir kırılma noktası teşkil eden XIII. yüzyılın şartlarında görmezden gelinebilecek bir şey değildi. Gerçekten bu tarihten sonra yaşananlara bakıldığında Otrar'ın ve onu takip eden hadiselerin adım adım yaklaşılan savaşın bir girişi olduğu gerçeği ile karşılaşılır.

Cengiz Han tüccarların öldürölüp mallarının alınması ile aradaki anlaşmanın Hârezmşahlar tarafından ihlal edilmesine ve bu harekete oldukça öfkelenmesine rağmen yine de itidal halini muhafaza etti. Öyle ki bu çirkin hareket karşısında derhal askerî bir harekâta geçmeyip tüccarlara yapılan kötü harekete itiraz etmek ve olayın sorumlusu telakki edilen Otrar hâkimini teslim almak için Sultan Muhammed'in babası Sultan Tekiş'in emîrlerinden olan İbn Kefrec Buğra³⁷² ile iki Moğol'u sultanın yanına

kuşağı boynuna atılmış, başı açık olduğu halde yere kapanarak Tanrı'ya yalvardı; intikamda Tanrı'nın yardımını istedi. Üç gün üç gece otağda kaldı". D'ohsson, a.g.e., s. 95. "Öfke, aşağılanma ve kızgınlıkla Cengiz Han Burhan Haldun'daki yerine gitti ve dualar etti". Weatherford, a.g.e., s. 150.

³⁷¹ Barthold, a.g.e., s. 425. Nadir Devlet'e göre o dönemlerde bir elçinin katli dahi yeterince savaş nedeni idi. Devlet, a.g.e., s. 142. Otrar elçiye zeval olmaz sözüne kara leke süren ve Türk tarihinde bir emsali daha olmayan korkunç bir olaydı. Temir, a.g.e., s. 94.

³⁷² Nesevî'de Kuc Buğra'nın oğlu olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 52. Bu ismin geçtiği yerlere dair bkz; Âştıyani, a.g.e., s. 23; Barthold, a.g.e., s. 424; D'ohsson, a.g.e., s. 95; İzgi, a.g.e., s. 61; Kafesoğlu, a.g.e., s. 243; Özdemir, a.g.e., s. 141; Parsadust, a.g.m., s. 110; Yuvalı, a.g.e., s. 18. Nesevî'nin haricindeki müellifler İbn Kefrec Buğra'nın adını zikretmeden Cengiz Han'ın sultanın yanına elçi gönderdiğinden bahseder. Cüveynî,

gönderdi.³⁷³ Nesevî'ye göre elçiler Cengiz Han'ın sultana *kimsenin vilayetdeki tüccar topluluğuna saldırmayacağına dair elinizle yazdığınız ve bize gönderdiğiniz bir amanname vermişsiniz. Sonra ihanet ettiniz ve bu ahdi bozdunuz. Ahdi bozmak kötüdür bunun Müslümanların sultanı tarafından yapılması daha kötüdür. Eğer İnal Han'ın bu işi sizin emriniz ve fermanınız dışında yaptığını söylerseniz onu bana teslim edin ki onun cezasını ben vereyim. Böylece bugünden sonra halkın kanı dökülmez ve halk da vilayetler de rahat ve sakin olur. Yoksa harbin gerçek olacağını hakikat bil dediğini söylediler.*³⁷⁴

a.g.e., s. 169; Tercüme, s. 119; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 215; Reşîdüddin, a.g.e., s. 344; Hândmîr, C. II., s. 649; Mîrhând, C. VII., s. 3339; Müstevfî, a.g.e., s. 493; Golden, a.g.e., s. 132; Hartog, a.g.e., s. 89; Vladimircov, a.g.e., s. 91. Tahir'ül-Mevlevî yalnız bir elçiden ve onun katlinden bahseder. Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 22. D'ohsson Cengiz Han'ın sultana gönderdiği elçiden "Bağra adında Türk biri olup Sultan Tekiş'in zabitlerinden birinin oğlu idi" şeklinde bahseder. D'ohsson, a.g.e., s. 94. Cahun'da da Bağra olarak geçer. Cahun, a.g.e., s. 176.

³⁷³ Nadir Devlet'e göre Cengiz Han'ın tekrar bir elçilik heyeti göndermesi aslında Hârezmşah'a karşı zaman kazanma taktiğinin tezahürüydü. Cengiz Han muhatapını acımasızca cezalandırmak istiyordu fakat yeni bir savaşa girecek takati yoktu. Ordusu henüz bir seferden dönmüş, oldukça kayıp vermiş ve yorulmuşlardı. Cengiz Han askerlerini yeni bir savaşa sokmak için evvela onları motive etmeliydi bu sebeple de biraz zaman geçmesi gerekiyordu. İşte bunun için sabretti ve yeni bir heyet göndermeyi uygun buldu. Devlet, a.g.e., s. 142. Hartog da Cengiz Han'ın İbn Kefrec'i sultana göndermesini savaştan sakınmak için yaptığı son hamle olarak telakki eder. Hartog, a.g.e., s. 89.

³⁷⁴ Nesevî, a.g.e., s. 52. Karşılaştırma için bkz; Buniyatov, a.g.e., s. 111; D'ohsson, a.g.e., s. 95. Tahir'ül-Mevlevî de Cengiz Han'ın elçisinin gelip şu ültimatı ilettiğini kaydeder: "Tacirlerimize müsaade ettiğin halde anlaşmayı bozup bizi aldattın. Sözünde

Sultan Muhammed mezkûr haber karşısında endişeye kapılsa da onlara istediklerini vermedi. Yine müellif Nesevî'nin rivayetine göre sultanın Otrar hâkimini teslimden

durmamak çirkin olmakla beraber İslam sultanı tarafından işlenirse daha çirkin sayılır. Eğer bu işi senden emir almaksızın dayın yaptıysa onu bize teslim et. Yoksa göreceğini kendin bilirsin". Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 22. İbnü'l-Esîr elçilerin ilettiği mektubun ve mesajın daha farklı bir versiyonu kaydeder. Müellife göre Cengiz Han sultana iletmek üzere şöyle bir mesaj göndermişti: "Siz adamlarımı, tüccarlarımı öldürür, mallarımı onların elinden alırsınız değil mi? O halde karşı koymaya güç yetiremeyeceğiniz kalabalık bir ordu ile üzerinize geliyorum hazır olunuz!". İbnü'l-Esîr, C. X., s. 215. İbn Kesîr'in kaydına göre Cengiz Han sultana haber göndererek bu olaydan haberdar olup olmadığını sordu. Sultan bu olayın kendi bilgisi ve rızası dışında cereyan ettiğini söyledi buna mukabil Cengiz Han sultana "hükümdarların tüccarları öldürdükleri görülmemiştir. Çünkü tüccarlar ve kervanlar ülkeleri şenlendirirler. Mamur hale getirirler. Kervanlar ve tüccarlar hükümdarlara kıymetli ve nefis hediyelerle, armağan ulaştırırlar. Sonra kaldı ki bu ticaret kervanında bulunan insanlar senin dinindendirler. Senin naibin onları öldürdü. Eğer bunu naibine sen emretmemiş isen biz bunların kan bedellerini talep ederiz yahut sen bundan haberin olmadığını söylersen o zaman naibini cezalandır. Naibine kısas tatbik et" dedi. Bu mesajı Cengiz Han'ın elçisinden duyan sultan da adamlarına "şunun boynunu vurun" diye emretti. İbn Kesîr, C. XIII., s. 245. İbn Arapşah'a göre Cengiz Han Otrar'da yaşananlar karşısında intikam almaya karar kılmış ve hareketinden evvel Sultan Muhammed'e tehdit ihtiva eden bir mektup göndermişti. İbn Arapşah, a.g.e., s. 28. Cengiz Han sultana "Bana bildirilen bu olay senin rızanla mı oldu? Bu olay senin rızanla olmamışsa biz Otrar'ın valisinden kan paralarını istiyoruz" içerikli bir mektup gönderdi. Sultan bu haberi getiren elçilere "Bu olay benim bilğim ve emrim dâhilinde omuştur ve bizim aramızda sadece kılıç vardır" şeklinde cevap verdi. Şen, a.g.m., s. 247.

imtina etmesi ordusunun ekserisinin ve başlıca emîrlерinin onun ile aynı kabіleye mensup olmasından ileri gelmekteydi.³⁷⁵ Gerçekten Hârezmşah'ın ordusu umumiyetle annesi Terken Hatun ile aynı soya sahip Kanglılar'dan müteşekkildi ve Otrar hâkimi de bunlardandı. İşte Sultan Muhammed'in Cengiz Han'ın elçilerini geri çevirmesi ve onu teslim etmemesi ordudaki hâkim gücü karşısına almak istememesinin serencamı idi.

Sultan Muhammed huzuruna gelen elçilerin teklifini reddetmekle kalmayarak İbn Kefrec Buğra'yı katl beraberindeki Moğolların da tahkir alameti olan sakallarını tıraş

³⁷⁵ Nesevî, a.g.e., s. 52; Müstevfî, a.g.e., s. 493; Buniatov, a.g.e., s. 111; D'ohsson, a.g.e., s. 95; Jackson, a.g.md., 2001, s. 344; Rahmetî, a.g.md., s. 310. Âştîyani'ye göre ordudaki askerlerin çoğu Gayır Han'ın akrabaları olduğu için Sultan Muhammed onun iadesine dair teklifi kabul etmedi. Zira sultan onların elinde piyon gibiydi. Bunun yanı sıra işlerde Kanglı Türklerinin gücüne kudretine dayanan Terken Hatun da Hârezmşah'ın böyle bir teşebbüsü uygulamasına izin vermiyordu. Âştîyânî, a.g.e., s. 23-24. Barthold'a göre Otrar valisi katliama kendiliğinden karar vermişti. Ancak sultan da bilahare onun hareketine müsamaha gösterdi zira askerî parti ile mücadelele girişemezdi. Barthold, a.g.e., s. 423.

ettirip geri gönderme ³⁷⁶ gibi izahı mümkün olmayan büyük bir hataya sebebiyet verdi. ³⁷⁷

Sultanın bu hareketi ile Moğol istilası kaçınılmaz bir hale geldi. Müslümanların hamisi

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 216; Ağaldağ, a.g.m., s. 271; Biran, a.g.e., s. 84; D'ohsson, a.g.e., s. 95; Hartog, a.g.e., s. 89; Howorth, C. I., s. 74; Howorth, 1331, s. 200; Parsadust, a.g.m., s. 110; Vladimircov, a.g.e., s. 91. Nesevî'ye göre gelen elçilerin üçü de katledildi. Nesevî, a.g.e., s. 52; Âştiyânî, a.g.e., s. 24. Hândmîr "Sultanın devleti tersyüz olduğu için sultan elçiyi de öldürdü" demek suretiyle onun üst üste yaptığı mezkûr hataları devletin buhranlı dönem içinde bulunmasına bağlar. Hândmîr, C. II., s. 649. Mîrhând da "Kemalden noksan sultan elçiyi de öldürdü" der. Mîrhând, C. VII., s. 3339. İbnü'l-Esîr'e göre sultan sakallarını kestirdiği adamları Cengiz Han'ın yanına geri gönderirken ona iletmek üzere şöyle bir mesaj göndermişti: "Dünyanın öbür ucunda da olsan üzerine gelir, senin adamlarına karşı giriştiğin katliamı da sana ve yanındakilerine uygular, senden intikam almadıkça seni rahat bırakmam". İbnü'l-Esîr, C. X., s. 216. İbn Arapşah'a göre Otrar'da tüccarların katledildiği haberini alan Cengiz Han sultana elçileri ile birlikte tehditlerle dolu bir mektup gönderdi. Bu mektuba göre Cengiz Han adamlarının öldürülmesini ve mallarının müsadere edilmesinin Müslümanlığa sığmayacağını, "Türkler size ilişmedikçe siz Türklere ilişmeyin" diye peygamberin sözlerinden haberdar olmadığını söylüyor "intikam ayaklanmadan, fitneler alevlenmeden ve bela denizi dalgalanmadan bunu telafi edin" diye tehdit ediyordu. Bu mektubu alan sultan hiddelenerek mektubu getiren adamların reislerini öldürdü ve diğerlerinin sakallarını kazıyıp yüzlerini boyatıp ülkelerine geri gönderdi. Buna müteakip "İslam askerleri yiğitler ile yürümekte ve senin üzerine hücumla gelmekteyiz. Güneşin doğduğu yere kaçsan seni mezarın dibine sokacağız. Bunu bil ve mahv ve helak olacağını anla" mealinde bir cevap yazarak kendi adamlarıyla arkalarından gönderdi. İbn Arapşah, a.g.e., s. 29-30. Gelen üç elçiden biri öldürüldü diğerlerinin de sakalları yakıldı. Bu hareket kesin bir meydan okuma sayılırdı;

zira yabancı elçilere daima saygı duyan Moğollara kendi elçilerinin de kutsal olduğunu düşünürlerdi. Marshall, a.g.e., s. 26. Roux’ya göre üç kişiden mürekkep heyetten biri öldürüldü diğer ikisi Moğolistan’a kafatasları ezilmiş şekilde gönderildi. Roux, a.g.e., s. 175. Golden’a göre mağdurlar için adalet ve mallarının tanzimini isteyen Moğol heyeti de kılıçtan geçirildi. Golden, a.g.e., s. 132. Cengiz Han önceleri itidal halini muhafaza etse de Sultan Muhammed’in bu barbarca hareketiyle kendini hakarete uğramış hissetti. Üstelik Moğolların anlayışına göre elçilerin şahsiyeti de kutsal addediliyordu. Vladimircov, a.g.e., s. 91. Sultan Muhammed gelen elçilik heyeti arasından Müslüman olanın din adına kafasını kestirdi diğer iki Moğol’u da aşağılayıcı şekilde kovdurdu. Cahun, a.g.e., s. 176. Özaydın mezkûr elçilik heyetinin tamamının öldürüldüğü inancındadır. Özaydın, a.g.md., 2005, s. 582. Ayrıca bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 291. Temir’e göre sultan kendisini “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi, İslamın kılıcı ve “İkinci İskender” farz ederek gelen elçi heyetine “Bu kâfir köpek nasıl böyle bir talepte bulunabilir?” diyerek elçiyi öldürtüp diğerlerinin kafasını kazıttı. Temir, a.g.e., s. 95. Buniyatov’a göre elçi ile yaptığı görüşmeden sonra Celâleddin babasına Otrar hâkimini teslim etmesi ve böylece Seyhun’dan Suriye’ye kadar geniş bir coğrafyada bulunan Müslümanların kanlarının dökülmesini önlemesini tavsiye ettiğini; ancak Sultan Muhammed’in oğlunun bu tavsiyesini reddettiğini kaydeder. Buniyatov, a.g.e., s. 111. Pâzûki’ye göre Cengiz Han sultanın yanına iki temsilcisini gönderdi ve sultan bunların ikisini de öldürdü. Pâzûki, a.g.e., s. 10. Saç ve sakalın kesilmek suretiyle cezalandırma yöntemi hakkında bkz; Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul 2017, s. 34.

³⁷⁷ Âştiyânî’ye göre “*Sultan Muhammed bu akılsızca hareket ile şiddetli Moğol hücumunu kendi eliyle İran ve diğer doğu İslam ülkelerinin tarafına çekti*”. Âştiyânî, a.g.e., s. 24. “*Sultan Muhammed Cengiz Han’ın elçilerini öldürtmekle fitneyi uyandırmış*

olan bir hükümdarın bu hareketi dahi oldukça yakışsızdı. Her ne sebeple olursa olsun Müslümanlardan mürekkep bir ticaret kervanının tevkif edilerek tüccarlarının öldürülmesi bilahare görevini ifa etmekle mükellef bir elçinin katli kabulü mümkün olmayan bir davranış örneğidir. Otrar vakıası yaşanmamış olsa idi Moğol istilasını batıdaki topraklara yönelmeyecekti veya Otrar vakıası zaten Hârezm ülkesine saldırı düzenlemeyi tefekkür eden Cengiz Han'ın bu düşüncesini tatbik etmesini sağlayan bir bahane idi. İşte bu görüşlerin hiçbirisi Müslümanların lideri vasfını taşıyan bir sultanın zafiyet içinde olduğu realitesini değiştirmez. Nitekim onun gerek Otrar vakıasında gerekse Otrar sonrası gelişmelerde göstermiş olduğu zafiyet İslam dünyasında uzun süre devam edecek gözyaşının ve nehirler gibi akacak kanın ilk merhalesi olacaktı.

ve uyanan yılanın kuyruğuna basmıştı". Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., 23. Otrar'da yaşananlar iktisadi minvalde de menfi tesirlere yol açtı. "450 iş adamının öldürülmesi ekonomik bir darbe, mal sahiplerinin iflası gibi neticelerin yanı sıra Orta Asya'daki tüm ticaret merkezlerine şok tesiri, korku ve huzursuzluk yarattı. Ticaretin çökmesi aynı zamanda devletin mühim bir gelir kaynağını yitirmesi demekti". Devlet, a.g.e., s. 142. Togan'a göre sultanın Otrar hâkimini Cengiz Han'a teslim etmemesi onun batıya sefer yapmasına vesile olmuştu. Togan, a.g.m., 2002, s. 245. Karşılaştırma için bkz; Kramers, a.g.md., s. 457; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 892. Köprülü'ye göre eğer Otrar vakıası yaşanmasa idi henüz Küçlük'e karşı mücadelesini tamamlamamış, Çin ve Tangut hareketlerini neticelendirmemiş olan Moğolların dışarıdan çok güçlü görünen Hârezmşahlara saldırması beklenemezdi. Köprülü, a.g.e., s. 200; Taneri, a.g.md., s. 230. Parsadust'a göre sultanın bu teşebbüsü İran ve İranlıları en trajik tarihi facia ile karşı karşıya getirdi. Parsadust, a.g.m., s. 110. Benzer malumat için bkz; Rûhullah Münşi, Târîh-i Pesendide Tahrîr-i ez Zafernâme-yi Yezdî, C. II., Tahran 1390, s. 617.

Otrar vakıası neticesinde Hârezmşahlar ile Moğollar arasında vuku bulan dostluk ve ticarete dayanan münasebetlerin sona ermesi Cengiz Han'ın hususi manada İslam dünyası üzerindeki hegemonyasını sağlayacak seferlerin ilk işaretiydi. Hârezmşahlar'a galebe çalan, şehirleri istila edip halkı katleden bu lider İslam dünyası ile kendisi arasındaki bu seddi yıkarak zamanla İslam dünyası üzerinde tesis edeceği nüfuzunun önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmış oluyordu.

Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinde kırılma noktası keyfiyetine sahip Otrar vakıası ve Moğol istilasını bir başka açıdan daha önem arz eder. Dönemin halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın Moğolları Hârezmşahlara karşı tahrik edip etmediği ve İslam dünyasının üzerine yönelen Moğol istilasında onun rol oynayıp oynamadığı sorunu bu minvalde değerlendirilebilir. İslam topraklarına Moğol akınında Halife Nâsır'ın rolü olup olmadığı tam manasıyla ortaya konmuş değildir. Bu konuda müelliflerin iki gruba ayrıldığı söylenebilir. Bir kısım müellif halifeyi ayrılıkçı davranışlar ve faaliyetlerde bulunan, cismani kudretinin önünde büyük bir tehdit gördüğü Sultan Muhammed'in kudretini ortadan kaldırmak için Moğollardan yardım isteyen ve Moğolların hücumuna zemin hazırlayan bir kişi olarak tesmiye ederken diğer bir grup da bu iddiaların mesnetsiz olduğu inancındadır.

Halifenin Moğolları Hârezmşahlar'a karşı kışkırttığını iddia eden müelliflerin dayanak noktası halifenin cismani kudretini tesis etmek ve amaçlarını gerçekleştirmek uğruna Müslim, gayrimüslim ayırt etmeksizin ³⁷⁸ Hârezmşahlar'ın düşmanları ile iş

³⁷⁸ Sultan Muhammed'in 1215 yılında Gazne'yi aldığı Gur Sultanı Şihâbüddin'in hazinesi arasında Halife Nâsır'ın Şihâbüddin'i kendisiyle muhalefet ve düşmanlığa kışkırttığına dair ele geçirdiği mektuplar bu cümledendir. Cüveynî, a.g.e., s. 463; Tercüme, s. 334; Mîrhând, C. VII., s. 3334; Âştîyânî, a.g.e., s. 12; Çakmak-Hamarat, a.g.m., s. 134; Rahmetî, a.g.md., s. 310; Taneri, 1993, s. 38. Ayrıca bkz; C. E. Bosworth,

birliğinden imtina etmemesi, bu yolda sultanın taraftarlarına suikast düzenlemeyi ³⁷⁹ dahi tabii görmesidir. Moğolların Hârezmşahlar ülkesine gelmesinde halifenin müdahalesinin

“Khwarazm-Shahs”, *EI*², C. IV., Leiden 1997, s. 1068. Halife bu mektubunda “Gurîler sülalesinden olan Sultan’a Hârezmliler’in tehlikeli olmaya başladığını ve icap ederse Karahıtaylar ile birleşerek Hârezmliler’e hücum etmeyi” yazıyordu. D’ohsson, a.g.e., s. 87. Halife Nâsır’ın dönemin bir diğer güçlü devleti olan Karahıtayları da Hârezmşahlar’a karşı kışkırttığı mevzu bahistir. Cüveynî’ye göre Sultan Muhammed Gazne’ye gittiğinde Gur sultanlarının hazinesinden halife tarafından Hıtay ordusuna gönderilen “istimdad” ve sultana karşı tahriki ihtiva eden mektuplar çıkmıştı. Cüveynî, a.g.e., s. 463; Tercüme, s. 334. Âştiyânî, Sultan Muhammed’in o esnada Hârezmşah’ın memleketlerini işgal etmeye çağırmaktan imtina etmeyen halifenin Karahıtayları da kışkırttığını dair imzalı ve mühürlü ferman ve hükümler bulduğunu kaydeder. Âştiyânî, a.g.e., s. 12. Karşılaştırma için bkz; Beyânî, a.g.e., s. 273; Kafesoğlu, a.g.e., s. 215. “Halife Nâsır Gurluları ve Karahıtayları kışkırtmanın yanı sıra İran’da Hârezmli güçlerin ilerlemesini tehdit eden mahallî beyler ve atabeglerden mürekkep bir birlik de kurmuştur”. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 199. Halifenin Sultan Muhammed’in ortadan kaldırılması maksadıyla bölge hükümdarlarına yazdığı mektupların bazıları Gazne fethi esnasında sultanın eline geçti. Sultan bu mektuplar sayesinde halifenin kendisi ile ilgili planlarını somut olarak öğrenmekle beraber mektupları gizlemeyi tercih etti. Bu şekilde halifeye karşı düşmanlığını açıkça belli etmeyecek, hazırlıklarını gizlilik içerisinde sürdürebilecekti. Şahin, a.g.e., s. 141.

³⁷⁹ Halife Nâsır’ın siyasi emellerini gerçekleştirmek ve düşmanlarına karşı muvaffakiyet kazanmak için İsmâîlî fedailerinden birkaç kişiyi hizmete kabul etmişti. Âştiyânî, a.g.e., s. 12; Barthold, a.g.e., s. 398; Beyânî, a.g.e., s. 273; Rahmetî, a.g.md., s. 310; Şahin, a.g.e., s. 143; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 182. Benzer malumat için bkz; Farhad Daftary,

olduğunu iddia eden müelliflerin başında halifenin muasırı olan İbnü'l-Esîr gelir. Müellif Moğol istilasının sebeplerini anlatırken Halife Nâsır'ın Moğolları kışkırttığına dair beyanatta bulunmuş, kefare taifesini Müslüman bir devletin aleyhine davet etmesini İslam

İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 2005, s. 569. Cüveynî, Celâleddin Hasan'ın halifenin hizmetine gönderdiği bir grup fedaiye halife her ne söylerse ona asla karşı çıkmayın diye tembih ettiğini kaydeder. Bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 464. Tercüme, s. 334; Mîrhând, C. VII., s. 3333. Aynı zamanda etraftaki şehirlerde ve sultanların yanında halifenin çok sayıda habercisinin ve casusunun olduğuna dair bkz; İbn Tıktaka, a.g.e., s. 432; Tabâtabâ, a.g.e., s. 322. Halifenin mezkûr fedailerin yardımıyla çeşitli suikastlar düzenlediği kaynaklar ile sabittir. Kendisini sultanın bendesi addeden, ona hizmetten imtina etmeyen sultanın Irak naibi Oğlınışı'nın fedailer eliyle ortadan kaldırması bu cümledendir. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 167; Mîrhând, C. VII., s. 3333; Nesevî, a.g.e., s. 21; D'ohsson, a.g.e., s. 89; Şahin, a.g.e., s. 143; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 38; Zohreh Asadi, "Political Relationship of Abbasid Caliphs With Sultan Mohammad Kharazmshah And Its Role In The Overthrowing The Sultan", *Doğu Araştırmaları*, S. 4, İstanbul 2009, s. 74. Bu katl büyük bir curcuna yaratmıştı zira Oğlınışı Irâk-ı Acem'de merkezî hükümetin lehine çok fazla imtiyazlar elde etmiş, hilâfete tabi şehirlerde nüfuz sahibi olmuş ve oraların hâkimlerini hutbede halifenin yerine Sultan Muhammed'in adını okumaya mecbur bırakmıştı. Beyânî, a.g.e., s. 273-274. Ayrıca bkz; Adem Arıkan, "Abbâsi Halifesi Nasır Lidinîllâh'ın Şîi Siyaseti," *İlahiyat Akademi Dergisi*, C. IV., S. 5, Gaziantep 2007, s. 155. Halife ile ihtilafa düşen Mekke Emîri'ne düzenlenen suikast da halifenin hırslarının serencamıdır. Bkz; "Halife Mekke Emîr'inin işinin bitirilmesi için fedailerden bir grubu göndermiş fakat fedailer yanlışlıkla onun yerine Mekke Emîr'inin kardeşini öldürmüştür". Cüveynî, a.g.e., s. 464; Tercüme, s. 334; Mîrhând, C. VII., s. 3334.

dünyasının dinî lideri konumundaki bir halifeye yakıştıramamış bunu büyük bir kötülük addetmiştir.³⁸⁰

İbnü'l-Esîr'e istinaden pek çok çağdaş yazar Hârezmşah'ın sonunu getirmek pahasına Halife Nâsır'ın Moğolları davet ettiğinden emin gözükmektedir.³⁸¹ İbnü'l-

³⁸⁰ “Onun Moğollarla irtibat kurup İslam diyarına saldırma hususunda teşvik ettiğine dair söylentiler de gerçekten doğrudur. Moğollarla mektuplaşmış bulunuyordu. Onun bu davranışı dünya hayatında işlenebilecek en büyük kötülüğün yanında çok daha büyük kötülüktür. Dünyada yapılabilecek en büyük günah onun bu davranışı yanında küçük kalacaktır”. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 292.

³⁸¹ Hüseyin Ahmedî, “İlel Yûriş-i Mogulan be Îrân”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 7, Payız 1380, s. 38; Destgayb, a.g.e., s. 183; Howorth, C. I., s. 74. Âştîyânî'ye göre “İslam memleketlerindeki zafiyetin ve oradaki fitnenin başlıca sebeplerinden biri heves düşkünü halifenin varlığıydı. O 46 yıllık hilâfetini insanlara zulm etmeye harcadı. Bu tedbirsiz halife Hârezmşah ile savaşmak için etraftaki sultanları gizlice çağırmakla iktifa etmiyor, Müslüman olmayan Tatar ve Karahıtaylıları da Hârezmşahları da yok etmeye çağırıyordu”. Âştîyânî, a.g.e., s. 98. “Halife Moğol saldırılarını dünyevi kudretini ihya için en önemli fırsat sayıyordu”. Hasanzâde, a.g.e., s. 260. “Cengiz tarafından sultanın yanına gelen tüccarlardan İranlı ve Müslüman olan Mahmud Yalavaç Hârezmî Cengiz Han'ın hizmetindeydi. Cengiz ve Moğollar Mahmud Hârezmî'ye oldukça itimat ediyordu. Ancak Sultan Muhammed, Mahmud Yalavaç'ın Hârezmli olduğu için İranlılar tarafında yer alacağını zannediyordu. Sultan onun Moğolların İran'a saldırı kumpasının etkili faktörlerinden ve Moğol Hanı ile halife arasında aracı olduğundan haberdar değildi”. Destgayb, a.g.e., s. 183. Beyânî halifenin Karakurum ile peyderpey temaslarının zamanla ortaya çıktığını söylemekle birlikte bu temasın nasıl gerçekleştiği hakkında da şöyle malumat vermektedir: “Halife hedefine ulaşmak için Moğollar ile ilişkilere çok

erken başlamıştı; yani henüz Cengiz Han İran’a saldırmamıştı ve Sultan Muhammed ile temaslar ticari ilişkiler kurma ve tüccar teatisi merhalesinde seyrediyordu. Halifenin ilk mektubu Otrar hâkimi tarafından tüccarların katli vakiasından önce Mahmud Yalavaç’a hitap yazılmıştı. Bu mektupta Hârezmşah hükümetine karşı Cengiz Han ile birlik önerilmişti. Mevzunun ehemmiyeti sebebiyle ve bu mektubun sultanın casuslarının eline geçmemesi için halife habercinin saçlarının tıraşlanmasını ve mektubu onun başına yazmalarını ve saçları tekrar uzayana kadar beklemelerini emretti. O vakit onu yolladılar ve haberci Mahmud Yalavaç’ın yanına ulaştıktan sonra saçlarını tıraşlamalarını ve başındaki yazının gösterilmesini söyledi. Mektubun içeriği şöyleydi: “Her ne kadar Cengiz Mâverâünnehir eyaletlerini ele geçirmeye yönelse de o diyarın reayası ve insanları onun zulmünden ve baskısından sıkıştığından Hârezmşahı yok etmesi daha iyi olacaktır”. Beyânî, a.g.e., s. 381. “Halife Nasır, Cengiz Han’ı sultanın memleketini taarruza teşvik etmişti ama o kesinlikle halifenin sözlerine itimat etmedi”. Kazvînî, a.g.e., s. 67. “Halifenin Cengiz Han ile ittifak meselesi o kadar da mesnetsiz değildir. Zira Moğol hanının İslam padişahı ile savaştığı zamanlarda da Müslümanların halifesi tarafsız kalmış ve Cengiz Han’ın aleyhine cihat ilan etmekten imtina etmiştir”. Barkhausen, a.g.e., s. 91. Halife’nin Sultan Muhammed aleyhine Moğolları teşvik ettiğine dair bkz; Ali Ekber Hasanî, “Hamle-yi Mogol be Îrân (2)”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 7, Mehr 1380. Halife Gurlular ve sonra da Moğolların yardımıyla Hârezmşahlar’ın genişlemesine mâni olmaya çalıştı. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 167. Kafesoğlu da “Bazı ipuçları bizi halifenin Hârezmşaha karşı Cengiz Han’a müracaat ettiğini kabule sevk ediyor” ve “Nâsır-Lidînellâh’ın mektupla, elçi göndermek suretiyle veya herhangi bir şekilde zaten mevcut olan anlaşmazlığı körüklemiş olmasının ve Cengiz Han’ı Sultan Muhammed Hârezmşah üzerine teşvik ve tahrikin gayr-ı mümkün bulunmadığını göstermeye kâfi unsurlar olsa gerektir” demek suretiyle Moğol istilasında halifenin müdahalesi olduğunu

savunan yazarlar arasında yer almaktadır. Kafesoğlu, a.g.e., s. 244-246. Halife “Cengiz Han gibi bir kan dökücüyü” İslam âleminin başına sardı. Tahir’ül-Mevlevî, a.g.e., s. 24. Halifenin bu meselede tahriki olduğu düşüncesine dair ayrıca bkz; Abdulresul Hirendiş, “Buhran-i Temeddun-i İslamî der Asr-i Mogul”, *Name-i Pejuheş*, s. 34. Halifenin Hârezmşahlara karşı Moğolları kışkırtmak maksadıyla onlara bir elçi gönderdiği bilgisine dair bkz; Angelika Hartmann, “Al-Nasır Li-Din Allah”, *EL²*, C. VII., Leiden 1993, s. 997. Togan da Cengiz Han’ın halife ile iş birliği düşündüğü ve daha ilk zamanlardan itibaren onların arasında bir münasebetin olduğu kanaatindedir. Togan, a.g.e., s. 51.

Esîr'den başka İbn Vâsıl ³⁸², Ebu'l-Gazi ³⁸³, Mîrhând ³⁸⁴, Makrîzî ³⁸⁵, Ahmed Tetevî ³⁸⁶, Percy Sykes ³⁸⁷ gibi müellifler de halifenin Moğolları Hârezmşah topraklarına çağırdığı

³⁸² İbn Vâsıl, a.g.e., s. 34.

³⁸³ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 95.

³⁸⁴ Mîrhând'a göre halife Cengiz Han'ın yanına bir kadı göndererek Sultan Muhammed'in memleketlerine taarruz etmeye teşvik etti ancak Cengiz Han buna iltifat etmedi. Mîrhând, C. VIII., s. 3831. Benzer malumat için ayrıca bkz; Muhammed Lârî, C. II., s. 650.

³⁸⁵ Makrîzî, a.g.e., s. 218.

³⁸⁶ Müellife göre *Halife Nâsır o zamanda Sultan Muhammed'in hücumunu ortadan kaldıracabilecek güce sahip birinin olup olmadığına dair ileri gelen kişiler ile meşveret etti. O vakitlerde Cengiz Han'ın şöhreti duyulduğu için mecliste bulunanlardan biri Sultan Muhammed'in mukavemetini kıracak kişinin Cengiz Han olduğunu ileri sürüp bu konuda Cengiz Han mülkünün müşaviri Mahmud Yalavaç'a tevessül yolları aramak lazım geldiğini söyledi. Halife bu görüşü uygun buldu ve Mahmud Yalavaç'a Cengiz Han ve ordusunun Hârezmşah vilayetine yönelmesini ihtiva eden bir mektup yazılmasını buyurdu. Hilafet merkezinden Moğolistan'a kadar olan yolun uzunluğu ve yollarda da muhafızların mevcudiyeti düşünülünce mektubun başı tıraş edilen bir kişinin kafasına yazılması kararlaştırıldı. Gönderilen kişi Moğolistan'a Cengiz Han'ın huzuruna ulaştı ve durumu Mahmud Yalavaç'a anlattı. Cengiz Han bu kişiyi huzuruna çağırdı ve mektubun nerede olduğunu sorunca o kişi de başının tıraş edilmesini mektubun başında olduğunu söyledi. Adamın dediğini yaptılar ve "Cengiz Han her ne kadar Mâverâünnehir ve Horasan'a yönelse de o diyarın sakinlerini zulmü ile sıkıştıran Hârezmşah'ı yok etmesi daha iyi olacaktır" diye birkaç satır yazı gördüler. Cengiz Han bu yazıyı okuyunca Sultan Muhammed'i yok etme ve onun memleketlerini ele geçirme düşüncesi dimağına yerleşse*

konusunda ittifak halindedir. *Moğolların İslam dünyasını nalları altın ezmesi tarihini düşünürken Hârezmşah Sultanı kadar İslam halifesinin muhteris basiretsizliği de müşterek düşünülmelidir. Felaket adeta dört koldan davet edilmiştir. Elbette bu konuda kaynakların tenkidıyla bu mesele iyice irdelenmeli ve gerçek anlaşılmaya çalışılmalıdır.*

Moğol istilasında halifenin bir rol oynayıp oynamadığı kesinlikten uzaktır. Zira müelliflerin bu husustaki tespitleri umumiyetle tarafsızlıktan uzaktır. Halifenin Cengiz Han ile iş birliği içinde olduğunu savunan müelliflerin bir kısmı muhtemelen Hârezmşahlar'ı yakınlıktan veya halifeye duyduğu nefretten mütevellit bu nevi iddialarda bulunur. Onlara göre *düşman işgali altında bulunan devletlere yardım için İslam âlemini birliğe davet etmek ve kefereye karşı cihat peşinde koşmakla mükellef olan halifenin gayrimüslim bir lider ile müttefikliği akıl dışı, yakışıksız bir temayül ve teşebbüs mahiyetindedir.* Onların iddialarının dayanak noktası İslam topraklarının Moğol atlarının dizginleri altında ezilmesine halifenin sessiz kalıp yardım kuvvetleri göndermekten sakınması ve hâkimiyeti altındaki toprakların Moğol saldırısından masun kalmasıdır. Ayrıca onların nazarında bu zaman kadar Hârezmşahlar'ı ve kendi dünyevi kudretine tehdit addettiği Sultan Muhammed'in hâkimiyetini ortadan kaldırmak için etraftaki devletlerle iş birliği yapmaktan, menfaatleri uğruna kan dökmekten sakınmayan halifenin Moğolları İslam topraklarına davet etme ihtimali çok da uzak değildir.³⁸⁸

de taraflar arasındaki ahdi bozmaktan çok endişe etti. Târîh-i Elfî, C. V., s. 3664-3665. Karşılaştırma için bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3831-3832.

³⁸⁷ Sykes, C. II., s. 104-105. Halifenin Cengiz Han'ı Hârezm ülkesine saldırmaya davet ettiği bilgisinin geçtiği yere dair bkz; Howorth, 1331, s. 201.

³⁸⁸ Bu noktada zikredilmesi lazım gelen bir husus da Cengiz Han'ın halife adına kestirdiği sikkedir. Ekler kısmında gösterilen sikkenin ön yüzünde Nâsır Lidînillâh arka yüzünde ise el-Adil el-Azam Cengiz Han ibaresi bulunmaktadır. Kuşkusuz bu sikke pek çok mana

ihtiva etmektedir. Ancak bu sikkenin en önemli yanı Moğol istilasının vuku bulduğu bir zamanda Cengiz Han'ın Hârezmşahlar'ın aleyhinde teşebbüslerde bulunan İslam dünyasının dinî lideri Halife Nâsır üzerinden yeni bir strateji hedeflemesidir. Elbette bunda Moğolların fethettikleri memleketlerin sikke özellikleriyle sikke bastırdıkları için sikkelerin İslami tarzda kesilmesi ve bastırdıkları sikkelerde özellikle İslami sikkelerdeki “halife” ismini kullanmaları gerçeği olmakla birlikte siyasi kaygılar da bulunmaktaydı. Cengiz Han'ın diplomatik yolla halifeyi kazanma ve böylece kendi coğrafyasında hâkimiyeti tesis edene kadar Müslümanları kontrol altında tutma bir manada pasivize etmeye çalışması bu meyandadır. Cengiz Han'ın bu teşebbüsü mezkûr planlarını gerçekleştirmek veya meşruiyet kazanmak için yaptığı siyasi bir jest olarak izah edilmekle birlikte aynı zamanda Cengiz Han'ın diplomasi yoluyla İslam dünyasında birliği bozarak müstakbel düşmanı parçalı halde tutmak ve aralarındaki çekişmeden faydalanarak kendi stratejik hedeflerine ulaşmak için başvurduğu taksitsel bir hareket olarak görülür. Hülâsa Cengiz Han'ın sikke üzerinden halifeye bir çağrıda bulunması pek ihtimal dışı değildir. Nitekim halifenin Hârezmşahlar ile Tekiş zamanından beri süre gelen mücadelesi Cengiz Han'ın gözünden kaçmış değildir. Gur sultanlarını Sultan Muhammed aleyhine kışkırtan bu minvalde mektuplar kaleme alan bir halifenin Cengiz Han ile iltisakı mezkûr sikke de göz önünde bulundurularak tekrar değerlendirilmelidir. Her ne kadar telif eserler halife ile Cengiz Han irtibat veya ittifakının İbnü'l-Esîr ve İbn Vâsıl gibi müelliflerin iddiasından öte olmadığını söyleseler de bu hususu detaylandırmayarak adeta tartışmaya kapatmaları meselenin tafsilatlı izahını mecburi kılmaktadır.

Moğol istilasında halifenin herhangi bir müdahalesinin olmadığını savunan müellifler ³⁸⁹ ise mezkûr iddiaların mesnetsiz olduğu, İslam âlemi nezdinde oldukça

³⁸⁹ Barthold halifenin Moğolları Hârezmşahlara karşı teşvik ettiği iddiasının mesnetsiz olduğunu savunur. Ona göre bu tür iddialar halife ile Hârezmşah'ın arasındaki husumet hasebiyle ortaya çıkmıştır. Yazar bu konuda şunları söyler: “Halife Hârezmşah'ın doğulu komşuları arasında müttefikler aramış bu sebeple Gurlular ve bilahare Küçlük'e elçiler göndermiştir. Fakat Cengiz Han ile iş birliği yapmasını istediğini farz etmek için hiçbir sebep yoktur. Zira Hârezmşah'ın hareketi bugünkü milletlerarası hukuk açısından bile savaş ilanı için Cengiz Han'a lüzumundan fazla fırsat verdiğinden, başka bir tahrik aramaya hacet yoktur”. Barthold, a.g.e., s. 424-425. Barthold bir başka eserinde de halife tarafından Cengiz Han'ın yanına bir elçi gönderildiği iddiasını da kesin bir dille yalanlar. Barthold, *Caygah-i Menatik*, s. 64. Karşılaştırma için bkz; Özdemir, a.g.e., s. 124. “Halife kuşkusuz Hârezmşaha karşı onun doğu komşularıyla ilişki kurmaya çalışmıştır; ancak Cengiz'e elçi gönderdiğine ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Eğer halife Cengiz Han'a gerçekten yardım teklifinde bulunduyorsa, Müslümanların lideri İslam'ı nasıl bir felakete sürükleyeceğinin farkında değil demektir. Öte yandan böyle bir önerinin amacına ulaşip ulaşmayacağı da şüphelidir. Çünkü diğer hükümdarların dümen suyunda hareket etmek sultanın âdeti değildi”. Hartog, a.g.e., s. 93. Ayrıca bkz; Hirendiş, a.g.m., s. 137; Murtazavî, a.g.e., s. 3-4. “Abbasi halşfesini suçlayan Müslüman kaynakların iddiasına göre, Hârezmşahlar'ın halifenin meşruiyetne saldırmasından ve 1217'de Hârezmlilerin Irak'a başarısız seferinden rahatsız olan halife, Cengiz Han'ı Müslüman dünyayı istila etmeye teşvik etmişti. Kökeni muhtemelen Hârezmlilerin propagandasına ve dayanan ve daha sonra halifenin Hârezm'e karşı harekâtlar için Cengiz Han'a Frenklerden oluşan bir müfreze gönderdiği gibi ayrıntılarla süslenen bu görüş temelsiz görünüyor. Otrar olayı, kesinlikle yeterli bir savaş nedeniydi”. Biran, a.g.e., s. 84.

nüfuz sahibi dinî bir liderin Müslümanlara zarar verecek bir hadisenin sebebi olmayacağı inancındadırlar. Aynı zamanda bu müelliflerin çoğu Moğolların İslam topraklarına hücumunun gerçek sorumlusunu Sultan Muhammed olarak görüyorlar hatta Sultan Muhammed'in halife ile çekişmesini onun en büyük hatalarından biri telakki ediyorlardı. Onlara göre birden artan kudretine güvenerek etraftaki devletler ile iyi münasebetler kurmaya gerek duymayan, ordudaki ileri gelen kumandanlar ve ordu üzerinde kendisinden çok nüfuz ve söz sahibi olan annesi Terken Hatun ile hemen her konuda karşı karşıya gelen, ulema sınıfını kendisine küstüren ³⁹⁰, teşebbüsleri ile Abbâsî hilâfetini inciten, bölgedeki Müslüman reayayı Karahıtayların zulmüne karşı korumada muvaffak olamayan sultan bu hali ile İslam diyarını Moğol tahakkümüne karşı mukavemet edemez bir hale getirmiş ve Otrar vakıası ile Moğolların hücumuna zemin hazırlamıştı dolayısıyla bu mesuliyet halifeye değil sultanın kendisine aitti.

Halifenin Moğolları Hârezmşahlara karşı kışkırtıp kışkırtmadığı konusunda mutlak malumat olmasa da taraflar arasındaki çatışmaların İslam dünyası üzerinde menfi tesirler bıraktığı sahihtir. Nitekim onların düşmana karşı birlik olmaması *İslam topraklarının Moğol atlarının dizginleri altında çiğnenmesine, kadınların ve çocukların*

³⁹⁰ *Sultan Muhammed gerek Müslüman ruhanilerini gerek askerî zümreyi kendi aleyhine çevirmişti. Halk kütleleri de onun peşinden gitmez olmuştu. Ona bağlı bölgelerin ahalisi Müslümanlık duygu ve düşünceleri etrafında bile birleştirelemiyordu. Zira bizzat Muhammed Hârezmşah birçok defa Müslümanların din duygularına hakaret etmişti.* Vladimircov, a.g.e., s. 89. Hârezmşahlar'ın yönetimi altında, siyasi sorunlara rağmen doğuda kuvvetli bir entelektüel yaşam olmasına rağmen kısmen Hârezmşah'ın halifeye karşı politikası ve belki de kısmen egemen sınıfın bileşimindeki değişiklik yüzünden dini ve politik kurumlar arasında artan bir gerilim olduğu ortaya çıkacaktı. Lambton, 1988, s. 320.

feryatlarına, gözyaşlarına, erkeklerin incinen gururlarına, mabetlerin viranına, düşmanın yenilmez olduğu algısına sebep olmuştur. İslam dünyasının yaşadığı ihtilafların, hilâfet ile yaşanan kavgaların, Hârezmşahların Moğollara karşı yardım taleplerinin diğer devletler tarafından dikkate alınmamasının Moğolların dikkatinden kaçmayacağı pek tabiidir. İster bilerek ister bilmeyerek olsun halife de sultan da bu ihtilaflar ile Moğolların işini kolaylaştırmaktan başka bir şey yapmamıştır. Nitekim Moğol istilasını arifesinde İslam topraklarındaki bu hal Moğolların işine yaramış, ihtilaflar Moğolların muvaffak olmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Öyle ki Moğol istilasını başladığında ortak düşmana karşı İslam dünyası içinden büyük bir birlik çıkmamış, düşmana karşı şehirlerde gösterilen çetin müdafaalar dahi umumiyetle sınırlı kalmıştır.

I.II. Hârezmşahların Savaş Hazırlıkları

I.II.I. Sultan Muhammed'in Moğollara karşı alınacak tedbirler için meclisi toplaması ve ileri sürülen öneriler

Otrar'da yaşananların tazmini için sultanın yanına gönderilen sefaret heyetinin de katledilmesi üzerine artık taraflar arasında savaş kaçınılmaz bir hal aldı. Kaynaklar Cengiz Han'ın savaş hazırlığı içinde olduğunu duyan sultanın oldukça pişman ve korku içinde ³⁹¹ olduğunu haber verir. Lakin her ne sebeple olursa olsun sultanın üst üste yaptığı hatalar girilen yoldan geri dönüşün olmadığına ve savaşa mâni olmanın gayri kabil olduğuna işaret eder.

³⁹¹ İbn Arapşah, a.g.e., s. 29; Cüveynî, a.g.e., s. 447; Tercüme, s. 321; Hândmîr, C. II., s. 650; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 214; Mîrhând, C. VII., s. 3347; Reşîdüddîn, a.g.e., s. 346; Şebânkârî, a.g.e., s. 141; Beyânî, a.g.e., s. 92; Destgayb, a.g.e., s. 191; D'ohsson, a.g.e., s. 97; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 114.

Sultan Muhammed savaşın mutlak olduğuna kanaat getirince Cengiz Han'ın ahvalini ve ordularının kemiyetini keşf ve tayin için onun yurduna casuslar gönderdi. Bunlar Cengiz Han'ın taht-ı idaresindeki yerlere vasıl olup Moğolların hazırlıklarını ve kuvvetlerinin miktarını müşahade ettiler. Casuslar Moğolların mağlup edilmelerinin mümkün olmadığını, kendilerinin ve hayvanlarının ihtiyacını tek başına temin ettiklerini ve kullanacakları silahları kendilerinin yaptıklarını haber verdi.³⁹² *Tarihin gördüğü tüm hegemon güçlerde olduğu gibi Cengiz Han devletinde de kendine tam yeterlik hususu burada açıkça görülür.*

Bu durumda yapılacak tek şey kalmıştı; savaşın stratejisini tespit ve bunu gerçekleştirecek taktik planları hazırlamak. Casusların getirdikleri haberler karşısında çaresizliği daha çok artan sultan kendi beylerinden bir şura teşkil ederek Moğollara karşı alınacak önlemler hususunda meşverete başladı. İstişareler sonucunda muhtelif üç görüş ortaya çıktı. Bunlardan ilki sultanın nezdinden olağanüstü yakınlığa sahip ve Cüveynî'nin kaydı ile “Dinin direği ve mülkün kalesi”³⁹³ olan ünlü fakih Şihâbü'd-din Hayvakî³⁹⁴ ve

³⁹² İbn Arapşah, a.g.e., s. 28-29; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 214; Mîrhând, C. VIII., s. 3835. Karşılaştırma için bkz; Beyânî, a.g.e., s. 92; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 114; Muhammed Lârî, C. II., s. 651. Avery sultanın casusluk ve haberleşme sisteminin aslında çok zayıf olduğunu Cengiz Han hakkında sahih malumat alamadığını söyler. Avery, a.g.m., s. 46.

³⁹³ Cüveynî, a.g.e., s. 402.

³⁹⁴ Nesevî, Şihabüddin Hayvakî için “faziletli ve bilgili Şafi mezhebinden bir fakih idi. Belağat konusunda emsalsizdi, tıp ve lügat gibi bilimlerin tamamında bilgindi. Yüce işlerde sultan onun ile konuşurdu. Hârezm'de kâin beş medresede imamların tedrisi ona havale edilmişti” der. Nesevî, a.g.e., s. 71. Hârezm'in ünlü müderris ve fakihlerinden aynı zamanda o vilayetin saygı değerlerinden olan Hayvakî Moğol saldırısında Hârezm'den

oğlu Celâleddin tarafından desteklenen ve muvaffakiyet olasılığı diğerlerinden fazla olan görüştü. Sultan görüşlerini önemseydiği fakihe düşmana karşı alınacak müdafaa tedbirleri hususunda danışınca Hayvakî kendisine askerlerinin çok olduğunu ancak etraftaki memleketlere mektuplar yazarak onlardan da askerî yardım istenmesini söyledi.³⁹⁵ Böylece gelecek yeni kuvvetler ile İslam şehirleri kolaylıkla müdafaa edilecekti. Barış mektupları yazarak Müslümanları birliğe davet etmek Hayvakî'nin görüşünün ilk ayağını teşkil ediyordu. Toplanan askerler ile düşman kuvvetlerini Seyhun Nehri'nin ötesinde bekleme yani bu yolla onların Seyhun'dan karşıya geçmesine mâni olma fikri ise ikinci ayağı mahiyetindedir. Bu minvalde Seyhun'a gelene kadar epey yol katedip yorulacak³⁹⁶ olan mütearrızların bu ahvalinden istifade ederek onları ani ve kati bir hücum ile bertaraf etmek mümkün olacaktı.

Hayvakî'nin bu görüşü Moğollara karşı alınacak olan müdafaa tedbirleri arasında en makulü görülmüş düşman taarruzunu kırmak için en iyi yol telakki edilmişti. Mezkûr görüş aynı zamanda cihat hükmü taşımakla birlikte Müslümanları ortak düşmana karşı birlik olmaya çağırıyor dolayısıyla özel bir mana ihtiva ediyordu. Gerçekten Moğollar Hârezmşahlar ile diğer İslam devletleri için de tehdit arz eder mahiyetteydi. İstenen yardım geldiği takdirde bütün kuvvetler ile düşmana karşı saldırıya geçmek Moğollara maddi ve manevi büyük kayıplar verebilecekti. Onların bu kayıpları İslam âlemi için umumî bir kazanç olacaktı. Ancak Hayvakî'nin oldukça iyimserlik içeren bu görüşünü

Nesâ'ya kaçtı ama orada h. 618'de Moğollar tarafından öldürüldü. Bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 25; Beyânî, a.g.e., s. 92.

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 215. Mezkûr görüşler için bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 25; Barthold, a.g.e., s. 429; Beyânî, a.g.e., s. 93; Destgayb, a.g.e., s. 192; Kafesoğlu, a.g.e., s. 249.

³⁹⁶ İbn Arapşah, a.g.e., s. 29; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 215. Karşılaştırma için bkz; Destgayb, a.g.e., s. 192.

tatbik etmek o zamanın şartları altında gayri kabil görünüyor. Kafesoğlu'nun da tespitiyle ³⁹⁷ Moğollara karşı cihat ilan ederek diğer devletlerden yardım geleceğini ummak bunu da Müslümanlara vacip olduğu inancı ile savunmak Sultan Muhammed'in haricî münasebetlerinde sergilediği tavrı göz ardı etmek olur. Zira seleflerinden aldığı devletin sınırlarını genişleten, Müslim gayrimüslim pek çok devleti bertaraf eden ve kendisinin üstünde bir güç olmadığına inanarak İskender-i Sâni, Sancar gibi unvanlar kullanmaya başlayan Sultan Muhammed etrafındakiler ile dostane münasebetler kurma teşebbüsünde bulunmamış muhtelif sebepler doğrultusunda onlarla çatışma haline girmiştir. Bu tutum yalnız Sultan Muhammed de görülmez onun halefi ve oğlu Celâleddin Hârezmşah da tıpkı babası gibi etrafındaki devletler ile daima bir çekişme halinde olmuş Moğollara karşı O da bir ittifak kuramamıştır. Baba oğulun bu ortak mukadderatı siyasi ve idari tarzlarının serencamı mahiyetindedir. Hayvakî'nin bütün Müslümanların Moğollara karşı sultanın yanında yer alacağı zannı bir açıdan daha gayri kabil idi. Daha Tekiş zamanında Abbâsî hilâfeti ile menfi yönde ilerleyen gelişmeler Sultan Muhammed zamanında hududa ulaşmış sultanın Irak harekâtı ile de geri dönülmez bir raddeye varmıştı. Sultanın halifeye karşı tutumu ve halifenin de cismani kudret temayülüne karşı sultanı tehlike olarak telakki etmesi Moğolların karşısında bir ittifakın tesis edilmesinin önüne geçiyordu. Bu özel durum cihat hükmünü ortadan kaldırıyordu; zira halife Müslümanları zulme uğratacak olan bu müşterek düşmana karşı birlik çağrısı yapmayacak İslamın dinî lideri vasfını kullanmayacaktı. İşte bu nevi sebeplerden dolayı Şihâbü'd-din Hayvakî'nin ileri sürdüğü etraftaki memleketlerden yardımcı kuvvet toplama görüşü tatbikten uzaktı.

Buna rağmen Moğolları Seyhun'da beklemek ve onlara geçit vermeyerek uzun yollar dolayısıyla zayıf düşecek düşman kuvvetini kati bir meydan muharebesi ³⁹⁸

³⁹⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 249.

³⁹⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s. 249.

yapmak suretiyle mağlup etme fikri öne sürülen görüşler arasında en makulü idi. Celâleddin babasına etraftaki askerleri toplama ve onları kumanda etmenin gerekliliğinden bahsetti ve eğer sultan birliklerin başında bulunmaya razı olmaz ise askerleri kendisinin kumanda edebileceğini söyledi.³⁹⁹ Celâleddin babasındaki çekimserliği ve korkuyu müşahade etmiş olacak ki babasının imtina ettiği işe gönüllü olmayı teklif etti. Ülke müdafaası ağır bir işti askerlerin maneviyatının güçlenmesi ve mukavemetin devam etmesi için kumandanlık merkezinin sultan tarafından idare edilmesi lazım gelirdi. Sultanın ordu idaresinde gösterdiği bu zafiyet onun mutlak ve affedilmez hatası idi.

Sultan Muhammed ne görüşlerine ehemmiyet verdiği ünlü fakihin⁴⁰⁰ ne de oğulları arasında yiğitliği ile temayüz etmiş annesi Terken Hatun’a rağmen veliaht tayin ettiği oğlu Celâleddin’in görüşlerine itibar etmedi. Sultanın son zamanlardaki hâletiruhiyesi ve ciddiyetten uzak tavrı göz önünde bulundurulduğunda onların fikirlerini ehemmiyete haiz görmeyerek reddetmesi daha anlaşılır hale gelir. Bilhassa Celâleddin’in

³⁹⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 449-450; Tercüme, s. 323; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347; Destgayb, a.g.e., s. 192. Şebânkâreî’ye göre Sultan Celâleddin bu işin her durumda onun üstüne kalacağını biliyordu. Önceden babasına defalarca bu fikirlerinin hiçbirinin akıllıca olmadığını, çok fazla askere sahip olduklarını onları toplayıp Moğollara yönelmeleri gerektiğini, eğer kendisi fethe yönelirse adının sonsuza kadar kalacağını ve eğer öldürülürlerse dünyadaki meliklerin başını ezdiğinden kıyamete kadar kurtulacaklarını aksi takdirde halka düşmanlık ulaşınca kaçtı diyeceklerini söyledi. Sultan ise “bugün onların devleti bizimkinden yukarıdadır bizim memleketimiz bitti Tanrı onlara verdi sabırlı ol ben öldüğüm zaman o sana ulaşacak bildiğin gibi yaparsın” dedi. Şebânkâreî, a.g.e., s. 142; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3673.

⁴⁰⁰ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 215.

orduyu sultanın kumanda etme önerisi Moğol kuvvetleri ile ilk hasmane çatışmasında onların kudretini tecrübe edip pek çok kez onlar gibisini görmediğini söyleyen ve şiddetli korkuya kapılan sultanın kabul edebileceği bir şey değildi. Gerçekten sultan ömrünün sonuna kadar Moğolların önünden kaçacak ve onların karşısına bir daha çıkmayacaktı.

Moğollara karşı alınacak müdafaa tedbirleri hususunda mecliste öne çıkan ikinci görüş ise Hârezmşah'ın kumandanları ve emîrleri tarafından savunuldu. Bu kişiler Hayvakî'nin görüşünü kabul etmeyip *Moğolların Seyhun Nehri'nin öbür tarafına geçmelerine izin verilmesini böyle olur ise dağ ve daracık geçitlere girip bilmedikleri yola sapacaklarını, Hârezmşah ordusu ise bütün yol ve geçitlere vâkıf olduğu için onlara karşı üstünlük sağlayacağını, geçitlere girdiklerinde de saldırıya geçip hepsini öldürebileceklerini* ileri sürdüler.⁴⁰¹ İbn Arapşah bu görüşü ileri süren kimseler için “onlar fukehanın iptidaen defi inhiaten defiden evladır”⁴⁰² kaidesinden gafil kaldılar demek suretiyle onları tenkit etmiştir. Gerçekten kumandanlar ve emîrlerin savunduğu bu tedbir önerisi ileri görüşten uzak oldukça acemi bir zihnin ürünüydü. Düşman kuvvetlerinin memleketin içlerine kadar ilerlemesine müsaade edip savaşı son kertede kotarabileceklerini tasavvur eden bu kimseler ciddiyetten uzak ve müteaarızların stratejisinden de bihaberdi. Gaflet içinde bulunan şahıslar Moğolların Hârezm coğrafyası hakkında bilgi sahibi olmadıklarını bu diyarın sarp geçitlerini, dağlarını, yollarını, gizli

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 215. Karşılaştırma için bkz; İbn Arapşah, a.g.e., s. 29. Beyânî'ye göre sultan bu yanlış görüşü tatbik etmeyi uygun görmüştü. Beyânî, a.g.e., s. 93. Şebânkâreî'ye göre vüzera Mâverâünnehir'i terk edip Ceyhun nehri kenarında toplanmayı uygun gördü ve “hiçbir asker böylesine büyük bir orduyu yenemez 700.000 atlı olan sultanlığın ordusu dünyayı alır” dediler. Sultan ise “bu bir tedbir değildir” dedi. Şebânkâreî, a.g.e., s. 141.

⁴⁰² İbn Arapşah, a.g.e., s. 29.

geçitlerini önceden öğrenmediklerini tasavvur ediyorlardı. Hâlbuki herhangi bir memlekete düzenleyecekleri sefer öncesi gönderdikleri casuslar ⁴⁰³ ile bölgenin coğrafyası ve ülkenin ahvali hakkında önemli malumat edinmeleri Moğolların en alışlagelmiş özelliği idi. O zamanlarda Moğollar bu durumu muhataplarına karşı bir savaş taktiği olarak kullanabilmiş bir millettir. Aynı zamanda Mahmud Hârezmî ve İbn Kefrec Buğra örneğinde görüldüğü üzere Moğolların arasında Müslüman kimselerin bulunduğu ve bu devletin menfaatleri için çalıştıkları sahihtir. Cengiz Han da himayesi altında Müslümanların bulunduğunu göstermek için Hârezmşah sultanına gönderdiği elçileri umumiyetle bunlar arasından intihap etmişti. Moğollar ile Hârezmşahlar arasında vuku bulacak bir savaşta bu kimselerin Moğolların lehine hareket edecekleri mutlak bir hakikatti nitekim Mahmud Yalavaç ⁴⁰⁴ ve oğlu Mesud Bey'in uzun yıllar Moğollara

⁴⁰³ Âştiyânî'ye göre Cengiz Han ordusuna katılan emîrlerden ve Hârezmşah'a düşman olan diğer Müslümanlardan Sultan Muhammed'in sarayındaki durumlar ve talihsiz sultanın bozulan işleri hakkında pek çok haber elde ediyordu. Özellikle yolların durumu ve istifade edilen gereçler hakkında bilgi sahibi olan Müslüman tüccarlardan bir grup onun ordusunda idiler. Ayrıca askerin taksimi, saldırı şekli ve besbelli Mâverâünnehir'in coğrafi durumları hakkında sahih bilgilere sahipti. Âştiyânî, a.g.e., s. 27. Kafesoğlu Moğolların Hârezm ülkesinde çok fazla casusu olduğu inancındadır. Kafesoğlu, a.g.e., s. 249. Barthold'a göre Müslüman tüccarlar da Moğollar ile halk arasında arabuluculuk görevi üstleniyorlardı. Moğollar'a bölgenin ahvali hakkında haber vermeleri de mutlakti. Cengiz Han'ın askerî planları ve bunları tatbik edebilmesi memleketin coğrafi durumuna da tam manasıyla vâkıf olduğuna işaret eder. Barthold, a.g.e., s. 432.

⁴⁰⁴ Cemaleddin Karşi, Mahmud Yalavaç'ı bilge bir siyaset adamı olarak görür, onu dinin ve mezhebin iftihar, İslamın ve Müslümanların hamisi, Cengiz Han'ın vezirlerinin en

hizmetleri bu durumun tezahürüdür. Ancak Hârezmşah emîrleri bu hakikati göremiyor Moğolların hakkında bilgi sahibi olmadığını düşündükleri coğrafyada ilerleyemeyecekleri gibi bir yanılgıya kapılıyorlardı.

İstişareler sonucunda çıkan üçüncü bir görüş de Gazne tarafına gidip orada asker toplanmaya eğer bu olursa Hindistan şehirlerini kendilerine sınır yapabileceklerine dairdi.⁴⁰⁵ Cüveynî ve Reşîdüddin gibi müellifler sultanın bu zayıf görüşü daha çok beğendiği inancındadırlar.⁴⁰⁶ Bu son görüş müdafaa önerileri arasında en korkakçası ve gayrı kabili idi. Zira buna göre Mâverâünnehir şehirleri müdafaa edilmeden düşmanın eline bırakılacak ve düşmana karşı coğrafi şartlar itibariyle menfi bir keyfiyet arz eden Hindistan sahasında mücadele edilecekti. Bu görüşü savunanların Hârezm hükümeti içinde bulunması dahi başlı başına felaket iken bununla düşmana galebe çalacaklarını ummaları tam manasıyla pervasızlıktı.

adili sayar. Ebu'l-Fazl İbn Muhammed Cemâleddin Karşî, *Mülhakâtü's-Surâh*, Taşkent 1988, s. 114-115.

⁴⁰⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 449; Tercüme, s. 323. Karşılaştırma için bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3673; Âştiyânî, a.g.e., s. 25; Buniyatov, a.g.e., s. 113; Destgayb, a.g.e., s. 192. Ayrıca bkz; *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 292. Barthold'a göre bu görüş en korkak kimseler tarafından ileri sürüldü. Barthold, a.g.e., s. 429. Şebânkâreî'ye göre meclisteki bir grup sultan "Horasan, Mâverâünnehir ve Irak'a değil Gazne'ye gidelim Kabil, Bust, Sîstan ve Hind bizim elimizde olur" dedi sultan da bu görüşü beğendi. Şebânkâreî, a.g.e., s. 141.

⁴⁰⁶ Reşîdüddin, a.g.e., s. 347. Karşılaştırma için bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 449; Tercüme, s. 323; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3673.

Ortaya çıkan görüşler böyle iken nihai kararı veren sultan muvaffakiyet payı en fazla olan ilk görüşü kabul etmeyerek ⁴⁰⁷ kendi görüşünü tatbik etme yolunu seçti. Sultanın tatbikine muvafık bulduğu görüşe göre Mâverâünnehir şehirlerin her biri oralara bırakılan garnizon kuvvetleri ile müdafaa edilecek toplanacak olan yeni kuvvetler belli bir noktada değil muhtelif yerlerde cem olacak ve her biri devesini, teçhizatını ve azığını kendisi temin edecekti.⁴⁰⁸ Düşman kuvvetlerinin ülke topraklarına girişini ve muvaffak olmasını kolaylaştıracak olan bu planın tatbik edilmesi dahi tek başına stratejik bir hata iken sultanın orduyu kumanda etmekten imtina ederek mütearrızların karşısına çıkmaması ve saldırılardan masun yerlere gitmesi kabulü imkânsız bir zafiyetti. *Böylece yutulması zor koca bir lokma olan Hârezmşah ülkesi parça parça Moğollara sunulacaktı.*

Mezkûr kararın tatbikine geçmezden evvel sultan bazı müdafaa tedbirleri aldı. Nesevî'nin rivayetine göre sultanın buhranlı haller içinde aldığı ilk tedbir Semerkand şehrinin etrafına sur yaptırmak oldu. Böylece 12 fersah uzunluğunda yapılacak bu sur Moğollar ve onlar arasında bir sed olacaktı. Bu kadar uzun bir surun yapımının oldukça masraflı olacağı pek tabiidir. Nitekim Semerkand imareti için memleketin etrafına görevliler gönderilerek h. 615 (m. 1218-1219) yılı vergilerinin tarh edilmesi emredildi. Müellifin verdiği bilgiye göre istenilen para her ne kadar kısa vadede toplansa da Moğollar bu teşebbüsün gerçekleşmesine mâni oldu.⁴⁰⁹ Buna mukabil peşin tahsil

⁴⁰⁷ Cüveynî'ye göre Celâleddin babasına düşmana karşı nasıl bir yol takip edilmesini söylediğinde sultan onu saran korkudan dolayı oğlunun sözlerini dinlemedi ve oğlunun tecrübeli kimselere yakışır bu görüşünü çocuk oyuncağı sayarak ona iltifat etmedi. Cüveynî, a.g.e., s. 450-451; Tercüme, s. 324; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347-348; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3673.

⁴⁰⁸ Nesevî, a.g.e., s. 53.

⁴⁰⁹ Nesevî, a.g.e., s. 53.

sebebiyle elinde avcunda ne varsa veren ve buna rağmen hiçbir şey yapılmadığını gören halk hem çok büyük sıkıntılara düştü hem de derinden huzursuzluk duymaya başladı.

Sultan Muhammed'in tecrübeli devlet erkânın görüşlerini dikkate almaması, ülkesinin coğrafi üstünlüğünden istifade edememesi ve düşmana karşı meydan muharebesi vermeyip ülkenin ve halkının kaderini garnizon komutanlarının inisiyatifine bırakması oldukça tenkit edilmiştir. Sultanın Moğollar karşısında stratejik hatalar yaptığını söyleyen müelliflerin başında Nesevî gelir. Hârezmşahlar'a yakınlığı ile bilinen ve umumiyetle sultanın lehine izahatta bulunan müellif bu hadisede sultanın kusurlu olduğunu dile getirmekle bilhassa ordunun başında bulunmamasını ve savaşmaksızın firar etmesini eleştirmektedir. Hatta sultanın askerlerini şehirlere dağıtmadan meydan muharebesi yapmış olsa idi Moğollara galebe çalmasının kolay olacağı inancındadır.⁴¹⁰

Çağdaş yazarlar da sultanın düşman karşısında aciz kaldığını teşebbüsleri ile ülkesini ve halkını felakete sürüklediğini beyan ederler. Hatta bazıları sultanı korkaklıkla itham ederek ⁴¹¹ olayların bu raddeye gelmesinin asıl sorumlusu telakki ediyorlardı. Bu

⁴¹⁰ Nesevî, a.g.e., s. 53. Sultan Muhammed birlikleri şehirlere dağıtarak Cengiz Han'ın bu şehirleri tasarruf etmeye kadir olmadığını, mahallî garnizonların Moğol ordusunu yok edeceklerini ve Moğollar yenilip Moğolistan'a geri dönecekleri sırada Belh yolunda onları yok edeceklerini düşündü. Bu görüş mantıklıdır ancak Sultan Muhammed Cengiz Han'ın garnizon şehirlerinde nasıl davranacağını bildiğini ve onları süratle ele geçirebileceğini düşünmedi. Avery, a.g.m., s. 49.

⁴¹¹ Barthold'a göre. A. Müller sultanı korkak ve ahmak olmakla suçluyordu. Barthold, a.g.e., s. 430. Âştîyânî de sultanı çok ağır eleştiren yazarlar arasındadır. Ona göre sultan kumandanları ve annesi tarafından emin olmayan nefis düşkünü bencil bir kişi olmakla savaşmadan Ceyhun'dan vazgeçmişti. Bunun yanı sıra Hârezmşah'ın tereddüdü ve nefis

tenkitlerin haklılık payı varsa da bunları tamamen doğru kabul etmek o günün şartlarını bilmemezlikten veyahut doğru okumalar yapmamaktan ileri gelmektedir. Nitekim sultanın son zamanlardaki hâletiruhiyesi ve devletin ahvali göz önünde bulundurulduğunda sultanın böylesi kararlarının arka planı açığa çıkar. Sultan ordusunu bizzat sevk ve idare edemiyor düşmanın karşısına çıkamıyordu. En çok tenkit edilen bu hatanın sebeplerini Moğollarla ilk hasmane çatışmasında ve Moğolların ülkesine gönderdiği elçilerin getirdiği bilgilerde aramak lazım gelir. Gerek Bahâü'd-Din-i Râzî, Mahmud Yalavaç gibi kimselerin verdiği haberler gerekse de sultanın casuslarının Moğolların ahvali, kuvvetlerinin kemiyet ve keyfiyeti gibi konularda getirdiği bilgiler sultanın korku ve endişesini tırmandırmıştı. Sultanın askerlerini muayyen bir nokta toplamayıp muhtelif şehirlere dağıtması da tenkit alan bir başka tutumuydu. Ancak bunun da arka planına bakıldığında güvensizliğin ortaya çıkardığı bir mecburiyet görülür. Sultanın ordusu annesi Terken Hatun'un nüfuzu altındaydı ve ordunun ileri gelen kumandanları umumiyetle Terken Hatun'dan emir alıyordu. Anne oğulun çekişmelerinde kadını destekliyorlar çoğu zaman sultanın emirlerine itaat etmiyorlardı. Dolayısıyla bu nevi durumlar orduda birliğin olmasına mâni oluyor ve sultanın prestijini sarsıyordu. Bu sebeple de sultan ordusuna karşı emin olamıyor ⁴¹² toplu bir isyanın veyahut zuhur edecek

zafiyetine ek olarak sağlam bir karar ve plana sahip olmaması onun işini hepsinden daha çok bozmuştu. Âştiyânî, a.g.e., s. 25-26.

⁴¹² İbn Arapşah sultanın askerleri tarafından ihanete uğratıldığı inancındadır. İbn Arapşah, a.g.e., s. 31. Âştiyânî'ye göre Hârezmşah askerlerinin sayısı Cengiz'in askerlerinin sayısından fazlaydı ama önceden söylendiği gibi Hârezmşah ve beyleri arasında samimiyet yoktu. Âştiyânî, a.g.e., s. 25. Saunders sultanın böyle bir karar almasını Hârezmli birliklerin vefasına itimat etmemesine bağlar. Ona göre sultan birliklerine güvensizlik hasebiyle düzenli savaşımlardan imtina etmiş ve askerlerini

bir zafiyetin ordunun tamamına sirayet etmesini önlemek için ordusunu şehirlere dağıtıyordu. Nesevî sultanın ordusuna itimat etmemesinde bir dereceye kadar haklı olduğunu gösteren bir kayıt verir. Bu rivayete göre sultan bedbaht halde Ceyhun’u geçtiği sıralarda dayısının oğullarından ve Hıtaylılar’dan yedi bin kişi onu terk ile Moğolların saflarına katıldılar. Bundan başka Kunduz sahibi Alâeddin de Cengiz Han’a katıldı ve bu kimseler ona iltihak ettiklerinde sultanın içinde bulunduğu durumu anlattılar.⁴¹³ Mezkûr kayıtlar dahi sultanın emîrlerinin kendisine beslediği nefreti ve Moğol saldırısı sırasında sultanın böylesine zayıf planı niçin tatbik ettiğini göstermeye yeterken Hârezm saflarında yaşanan bir hadise sultan ile emîrleri arasındaki gerilimi mutlak şekilde ortaya koymaktadır. Yine Nesevî’nin rivayetine göre “Türk memleketlerinde sultanın veziri

dağıtarak garnizon grupları halinde imparatorluğun önemli şehirlerine sevk etmiştir. Saunders, a.g.e., s. 62. D’ohsson da benzer bir görüş beyan ederek Cengiz Han’dan fazla askere sahip olmasına rağmen sultanın korktuğunu zira onun ordusunda Moğollardaki gibi nizamın, itaatin ve bahadırılığın olmadığını, askerlerinin kalplerinde harp aşkının kuvvetten yoksun olduğunu kaydeder. D’ohsson, a.g.e., s. 97. Vladimircov da sultanın ordusunun disiplinden eksik kabilelerden mürekkep olduğunu ve kumandanlarına itimat etmediği için ordusunu muayyen bir noktada toplamadığını söyler. Vladimircov, a.g.e., s. 94; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 893. D’ohsson’a göre Cengiz Han’ın ordusunda görülen nizam ve itaat, askerlerin bahadırılığı ve zora dayanma gibi keyfiyetler sultanın ordusunda yoktu. Bundan başka sultanın askerlerinin savaş şevki çok kuvvetli değildi. Çünkü kendilerini yabancı milletlere karşı müdafaa etmek sebebiyle savaşıacaklardı. Oysa Moğollar zengin memleketlere sahip olacaktı. D’ohsson, a.g.e., s. 97.

⁴¹³ Nesevî, a.g.e., s. 64.

olan” Safî Akra’nın naibi olarak vali bulunan Bedreddîn Amîd ⁴¹⁴ adlı biri sultana eskiden beri duyduğu hincın intikamını almak için Cengiz Han’ın safına geçti. Bunun sebebi de sultanın Otrar’ı aldığı zaman Bedreddîn Amîd’in babası olan Kadı Sa’d ile amcası Mansur’u bunun yanı sıra kardeşlerini, yeğenlerini öldürtmesi idi. Yakınlarının katlini hazmedemeyen bu naip sultana karşı içten içe nefret besleyerek en zor zamanlarında onu terk etti ve Cengiz Han’ın lehine hareket etti. Cengiz Han’a sultan ile annesi arasındaki çekişmelerden bahsetti. Bundan başka güya Hârezmşah’ın emîrleri tarafından Cengiz Han’ın saflarına katılmak üzere yazılan uydurma mektuplar Hârezmşah’a ulaştırıldı.⁴¹⁵ Mektuplar sultanın emirlerine karşı güvensizlik duymasına ve bu sebeple kuruntuya kapılmasına yol açtı sultan ise Kafesoğlu’nun da dediği gibi bunların uydurma olabileceğini aklına getiremedi.⁴¹⁶ Sultanın beylerinden bir grubun çadırına yönelip ok atmak suretiyle onu ortadan kaldırma teşebbüsleri ⁴¹⁷ de onlar arasındaki muhalefeti gösteren bir diğer rivayettir. Mezkûr kayıtlar sultanın Moğol saldırısı arifesinde emîrleri ve kumandanları ile muhalefeti ve nasıl bir ahval içinde saldırıya hazırlandığını göstermesi açısından dikkate şayandır.

⁴¹⁴ Togan, Badreddin Bitikçi diye zikrettiği bu kimsenin Cengiz Han’a mektup yazarak “aynı nesilden olduklarını; ancak Arapların istila ettiklerini, gelecekte ise yine beraber olacaklarını” söylediğini kaydeder. Togan, a.g.e., s. 51-52.

⁴¹⁵ Nesevî, a.g.e., s. 55-56; Müstevfî, a.g.e., 494. Mezkûr olayın geçtiği yerlere dair bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 27; Avery, a.g.m., s. 46-47; Barthold, a.g.e., s. 432; Beyânî, a.g.e., s. 92; Buniyatov, a.g.e., s. 114; Destgayb, a.g.e., s. 112; Kafesoğlu, a.g.e., s. 277; Khal’atbari-Şerefî, a.g.e., s. 122.

⁴¹⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s. 277.

⁴¹⁷ Müstevfî, a.g.e., 494.

Sultan Muhammed mezkûr planını tatbîke geçti ve şehirlere garnizon kuvvetleri sevk etti. Kaynakların verdiği bilgiye göre fitnenin sebebi olarak düşünülen Gayır Han'ın yönetim merkezi olan Otrar Moğol saldırılarının ilk durağı olması hasebiyle takviye kuvvetler ile tahkim edildi. Nitekim 20.000 süvari ile Otrar'da bulunan ⁴¹⁸ Gayır Han'a 50.000 asker daha gönderildi. 70.000 kişilik kuvvetin yanı sıra Has Hacib Karaca'nın da 10.000 kişilik ordu ile Otrar hâkimine yardıma gitmesi emredildi.⁴¹⁹ Cüveynî'nin verdiği

⁴¹⁸ Nesevî, a.g.e., s. 50.

⁴¹⁹ Cüveynî "dış ordudan 50.000 adam" ifadesini kullanır. Cüveynî, a.g.e., s. 171; Tercüme, s. 120; Mîrhând, C. VII., s. 3343; Vassâf, a.g.e., s. 386. Reşîdüddin sultanın büyük bir orduyu Gayır Han'a verdiğini Hacib Karaca'yı da 10.000 kişilik kuvvet ile onun yardıma gönderdiğini söylemekle iktifa eder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 353. İbn Battûta yanında bir miktar asker bulunan valiye buna ek olarak 60.000 kişilik kuvvet gönderildiğini söyler. İbn Battûta, a.g.e., s. 351. Benâkitî'ye göre Sultan Muhammed büyük bir orduyu Otrar hâkimine verdi ve Karaca'yı da 10.000 kişi ile onun yardımına gönderdi. Benâkitî, a.g.e., s. 366. Ebü'l-Ferec sultanın Otrar'a 5000 asker ile Gayır Han'ı tayin ettiğini ve 10.000 asker ile Karaca'yı onun yanına gönderdiğini kaydeder. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 9. Târîh-i Elfî müellifi sultanın Gayır Han'ın yanına 5000 asker bıraktığını Karaca'nın da 10.000 kişi ile yardıma gönderildiğini kaydeder. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3674. Hândmîr Gayır Han'ın 60.000 asker ile şehirde bulunduğunu söyler. Hândmîr, C. III., s. 29. Hasanzâde'ye göre İnalçuk'un yanında 20.000 asker bulunuyordu sultan bunlara ek olarak Karaca Hacib'in kumandanlığında 30.000 kişilik askerî güç gönderdi. Hasanzâde, a.g.e., s. 195. Sultan 50.000 süvariye Gayır Han'ın yanına bıraktı ayrıca Karaca'yı 1000 kişi ile Gayır Han'ın yanına gönderdi. Velayeti, a.g.e., s. 204. Beyânî'ye göre sultan gayri İranlılardan mürekkep 50.000 kişiyi Otrar hâkiminin yanına bıraktı. Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 41. Otrar hâkiminin yanında 20.000 ila 50.000

bilgiye göre Moğollara karşı müdafaa etmek için şehrin hisarı ve kalesi istihkâm edildi ve çok sayıda savaş aleti toplandı.⁴²⁰ Otrar'ın oldukça kalabalık kuvvet ile müdafaa edilmesi Moğolların evvela o şehre hücum edeceklerini tasavvur etmeleri ve facianın bu şehirde vuku bulmasından kaynaklanır. Buhara'da bırakılan ordunun sayısına gelince kaynaklar buradaki ordunun sayısı hakkında muhtelif malumat verir. Cüveynî Buhara'da "dış ordudan" 20.000 kişi bulunuyordu demekle iktifa eder ve garnizonun toplam sayısı hakkında bilgi vermez.⁴²¹ Nesevî toplamda 30.000 kişilik bir kuvvet bulunduğunu söyler.⁴²² Müellifler Buhara'daki garnizonun miktarı hususunda bilgi vermekten başka

arasında asker bulunduğu ve Karaca'nın da 10.000 kişilik kuvvet ile onun yardımına geldiği bilgisine dair bkz; Pâzûki, a.g.e., s. 12. Sultan, Gayır Han'ın yanına 50.000 kişilik bir ordu bıraktı ve Karaca'yı da 10.000 kişi ile yardımına gönderdi. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 103; Howorth, C. I., s. 76, Muhammed Lârî, C. II., s. 653; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 51. Sultan Muhammed çok sayıda askeri Gayır Han'ın hizmetine vermiş ve Karaca'yı da 10.000 adam ile onun yardımına göndermişti. Hâfî, a.g.e., s. 770.

⁴²⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 171; Tercüme, s. 120; Benâkitî, a.g.e., s. 366; Reşîdüddin, a.g.e., s. 353.

⁴²¹ Cüveynî, a.g.e., s. 186; Tercüme, s. 134. Buhara ordusunun 20.000 kişiden mürekkep olduğu bilgisinin geçtiği yerlere dair bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 366; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 10; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 505; Hâfî, a.g.e., s. 769; Howorth, C. I., s. 78; Howorth, 1331, s. 209; İbn Arapşah, a.g.e., s. 31; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 217; İbn Kesîr, C. XIII., s. 190; Kazvînî, a.g.e., s. 77; Muhammed Lârî, C. II., s. 652; Reşîdüddin, a.g.e., s. 346, 360; Sykes, C. II., s. 106; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3676.

⁴²² Nesevî, a.g.e., s. 54. Ordunun 30.000 kişiden mürekkep olduğu bilgisinin geçtiği yerlere dair bkz; Mîrhând, C. VII., s. 3343; Reşîdüddin, a.g.e., s. 346. Mîrhând başka bir yerde ise şehirde 20.000 piyade ve 30.000 süvarinin gece baskını ile şehirden dışarı

şehirde bulunan kumandanların isimlerini de zikreder. Cüveynî'ye göre şehirdeki birliklerin öncüsü Moğollar'dan kaçıp sultana katılan Gök Han'dı ⁴²³ bundan başka Barak Hâcib'in kardeşi Hamîd-bûr, Sevînc Han ve Keşli Han da Buhara'da bulunmaktaydı. ⁴²⁴

çıktıklarını kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3839. Pâzûki şehirde sultanın ümerasından 20.000 ya da 30.000 kişinin bulunduğunu söyler. Pâzûki, a.g.e., s. 11. Roux şehirde 12.000-30.000 arası asker bulunduğu bilgisini verir. Roux, a.g.e., s. 182.

⁴²³ Barthold bu şahsın Cengiz Han'ın meşhur rakibi Camuka olduğunu söylemekle birlikte Moğol ananesinin bu kişinin Moğolistan'da öldürüldüğünü belirttiğini ekler. Barthold, a.g.e., s. 434. Kazvînî mezkûr kişiyi Kutuk Han olarak zikreder. Kazvînî, a.g.e., s. 77. Cengiz Han'dan kaçık Hârezmşah'a katılan bu kişinin adı Gürhan Bahadır idi. Ian Vasilii Grigor'evich, *Çengiz Han*, (Trc. Muhammed Pur Hürmüzan-Keyhüsrev Keşaverzi vd.), Tahran 1394, s. 170.

⁴²⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 186; Tercüme, s. 134. Mîrhând bu isimleri Kök Han, Hamîdbur-tayangu, Sîvînc Han ve Küşli Han. Mîrhând, C. VIII., s. 3839. Ayrıca bkz; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3676. Birliklerin başındaki emîrlerin adı Reşîdüddin'de şöyle geçer: birliklerin öncüsü Kerek Han, diğer beyler Sevînc Han, Keslî Han ve Burbayanku. Reşîdüddin, a.g.e., s. 360. İbn Arapşah da şehirde bulunan emîrlerin adını zikreder ve Gürhan, Sevinç Han, Hamid'ün-nuri ve Küçli Han'ların adlarını verir. İbn Arapşah, a.g.e., s. 34. Ebü'l-Ferec, Gök Han, Sevinç Han ve Keşli Han'ların isimlerini verir. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 10. Diğer bir yerde Keşli Han ve Savinç Han olarak geçer. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 505. Cûzcânî sultanın Keşli Han'ı Buhara'da on iki bin atlı ile bıraktığını kaydeder. Cûzcânî, C. II., s. 106. Vassâf şehirde sultan tarafından hâkim Gök Han bundan başka Barak Hâcib'in kardeşi Hâmîd-tûz ve Sevînc Han'ın bulunduğunu söyler. Vassâf, a.g.e., s. 390. Ebu'l-Gazi'de Gök Han, Sîvînc Han ve Küclük Han olarak geçer. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s.

Nesevî'ye göre şehirde Hârezmşah'ın Emîr-i Ahur'u İhtiyarüddin Küşlü ve Oğul Hacib İnanç Han adında kumandanlar bulunuyordu.⁴²⁵ Reşîdüddin ise bu isimleri Emîr-i Ahur İhtiyarüddin Küşli, İnanç Han lakaplı Ali Hacib, Hamîdur ve diğer beyler olarak verir.⁴²⁶

Kaynakların verdiği bilgiye göre Sultan Muhammed'in tahkimine en çok ehemmiyet verdiği şehir Semerkand oldu. Sultanın Gürgenç'ten sonraki başşehir olması hasebiyle oranın muhafazası diğer şehirlere nispetle daha kati oldu. Şehirde bulunan kuvvetlerin sayısı dahi bu ehemmiyetin tezahürü mahiyetindedir. Semerkand'da bulunan kuvvetlerin sayısı hakkında müellifler ihtilaf halindedir. Cüveynî Semerkand'daki birliğin sayısını 110.000 olarak verir ve bunlardan 60.000'inin Türk, 50.000'inin Tacik (Tazik) olduğunu ayrıca 20 adet fil bulunduğunu söyler.⁴²⁷ Reşîdüddin de Cüveynî gibi

101. Hândmîr de yalnız Gök Han, Sevînc Han ve Keşli Han'ın isimlerini zikreder. Hândmîr, C. III., s. 28; Benâkitî, a.g.e., s. 366; Hâfî, a.g.e., s. 769.

⁴²⁵ Nesevî, a.g.e., s. 54. Bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 28; Destgayb, a.g.e., s. 203. Hândmîr de 20.000 ya da 30.000 asker bulunduğunu söyler. Hândmîr, C. III., s. 28

⁴²⁶ Reşîdüddin, a.g.e., s. 346.

⁴²⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 196; Tercüme, s. 143-144; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3678; Vassâf, a.g.e., s. 392. Ayrıca bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 109; Howorth, C. I., s. 79; Howorth, 1331, s. 211; Kazvînî, a.g.e., s. 88; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 65. Ebü'l-Ferec yalnız sultanın bu şehirde 110.000 cenk eri ve muharip adam bıraktığından bahseder. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 512. Âştiyânî mezkûr sayıyı abartılı bulur. Âştiyânî, a.g.e., s. 31. Ordunun 110.000 kişiden mürekkep olduğu bilgisine dair ayrıca bkz; Hândmîr, C. III., s. 31; Beyânî, a.g.e., s. 102; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 45; Hasanzâde, a.g.e., s. 206; Muhammed Lârî, C. II., s. 654; Pâzûki, a.g.e., s. 14. Semerkand'ın müdafaası için 110.000 asker tayin edilmişti. Bunlardan 60.000'i Kıpçak ağırlıklı Türkler'den müteşekkildi. Kalanını ise Tacik, Gur, Karahıtay ve diğer milletler ihtiva ediyordu. Grigor'evich, a.g.e., s. 174.

ordunun sayısını 110.000 olarak verir bunların 60.000 Türk olduğunu 20 tane de fil bulunduğunu kaydeder.⁴²⁸ Nesevî ordunun sayısını 40.000 ⁴²⁹, İbnü'l-Esîr 50.000 ⁴³⁰, Cûzcânî 60.000 ⁴³¹, Mîrhând ⁴³², Ebü'l-Ferec ⁴³³ ve Şebânkâreî 110.000 ⁴³⁴, İbn Arapşah ise 120.000 ⁴³⁵ olarak verir. Nesevî sultanın dayısı Togan Han ⁴³⁶, Harmih, İzzeddin

⁴²⁸ Reşîdüddin, a.g.e., s. 362.

⁴²⁹ Nesevî, a.g.e., s. 54.

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 217. İbn Arapşah da Semerkand'a 50.000 muharip bırakıldığı kanısındadır. İbn Arapşah, a.g.e., s. 31.

⁴³¹ Müellif mezkûr ordunun Gur, Tacik, Karluk ve Gurlulardan müteşekkîl olduğunu kaydeder ve Herzur, Zengi ve Harhem adlı Gur meliklerinin isimlerini verir. Cûzcânî, C. II., s. 107.

⁴³² Mîrhând'a göre çoğu ayan ve hanlardan mürekkep olan ordunun sayısı 100.000 olup ve bunlardan 60.000'i hisarların ve kalelerin tamirine yollanan Tacik kimselerdi. Mîrhând, C. VII., s. 3343. Müellif diğer bir yerde bunlardan birkaç muteber han ile 60.000'inin Türkmen ve 50.000'inin de yiğit Tacik olduğunu söyler. Mîrhând, C. VIII., s. 3848.

⁴³³ Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 11; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 512.

⁴³⁴ Müellif Semerkand'a bırakılan 110.000 kişilik birliğin iyi süvarilerden müteşekkîl olduğunu ve sultanın onlara sur ve duvarları iyi tahkim etmelerini nasihat ettiğini söyler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 141; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3672.

⁴³⁵ Müellife göre 120.000 kişilik birliğin 70.000'i ahaliden 50.000'i daha önceden Sultan Muhammed'in gönderdiği askerlerdendi. İbn Arapşah, a.g.e., s. 37.

⁴³⁶ İsmi farklı telaffuzlarına dair bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 346; Barthold, a.g.e., s. 437; Grigor'evich, a.g.e., s. 174; Özdemir, a.g.e., s. 159.

Ket'in oğlu, Herzur ve Hüsameddin Mesud gibi Gur emîrlerinin olduğunu zikreder.⁴³⁷ Sultan Muhammed bunlardan başka Fenâket⁴³⁸, Tirmiz⁴³⁹, Serahs⁴⁴⁰, Kunduz, Belh, Cend gibi şehirlere de kuvvetler bırakarak⁴⁴¹ Moğollara karşı askerî planını tatbik etti.

Kaynaklar Hârezm ordusunun sayısı konusunda muhtelif ve mübalağalı malumat vermektedir.⁴⁴² Yukarıdaki izahatta görüleceği üzere sadece üç büyük şehirdeki ordunun miktarı dahi oldukça fazladır. Hâlbuki bunlar arasında Hârezm'in diğer şehirlerindeki birliklerin miktarı yoktur aynı zamanda pek çok şehirde asli unsurların sayısı görülmez. Bu rakamların sahih olduğu düşünülürse Hârezm ordusunun miktarı oldukça mübalağalı görünür. Müelliflerin verdiği rakamların abartılı olduğu kati ise Hârezm birliklerinin

⁴³⁷ Nesevî, a.g.e., s. 54. Reşîdüddin'e göre şehirde sultanın dayısı Togancak, Gur ümerası, Harmil, Herzur, İzzeddin Ket'in oğlu, Hüsameddin Su'ud isimlerinde kişiler bulunuyordu. Reşîdüddin, a.g.e., s. 346;

⁴³⁸ Fenâket'e Kutluğ Han'ın yanına 10.000 kişilik birlik gönderildiği bilgisine dair bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 346.

⁴³⁹ Fahreddin Habeş'i Sîstan ordusu ile Tirmiz'de bıraktığı bilgisine dair bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347. Karşılaştırma için bkz; Nesevî, a.g.e., s. 54.

⁴⁴⁰ Mahmud Han'ı Serahs'da bıraktığı bilgisine dair bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347. Şehir hakkında bkz; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 527; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 93.

⁴⁴¹ Sultanın birlikleri hakkında bkz; Nesevî, a.g.e., s. 54.

⁴⁴² Hârezm ordusunun yaklaşık 400.000 olduğu bilgisine dair bkz; Mikael Çamiçyan, *Moğol İstilas ve Memlukler (1220-1393)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Nüsha, s. 3; Hândmîr, C. II., s. 650; Howorth, C. I., s. 75; Sykes, C. II., s. 105; Necef, a.g.e., s. 662; Reşîdüddin, a.g.e., s. 346; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3672. Şebânkâreî sultanın ordusunu 700.000 olarak verir. Şebânkâreî, a.g.e., s. 141.

kemiyet bakımından Moğol kuvvetlerinden fazla olduğu da mutlaktır. Ancak Hârezm kuvvetleri Moğollara karşı sayıca olan bu üstünlüklerini avantaja çevirememiştir. Nitekim daha önce zikredildiği üzere Hârezm ordusu arasında bir birlik ve bu orduyu kumanda edecek kararlı bir lider yoktu. Bu ahval düşman kuvverlerinin işini kolaylaştırmakla birlikte onların maneviyatını da güçlendirecekti.

Sultan Muhammed Moğollar karşısında böylesi eksik bir planı tatbik etmenin yanı sıra Moğollar karşısında mukavemetin nafiye olduğuna dair söylemleri ile halkın ve ordunun maneviyatını kırmakla da tenkit edilmiştir. Zira sultan kendisine nüfuz eden yenilgi psikolojisi ile gittiği yerlerde Moğollara karşı koymanın, onlara galebe çalmanın mümkün olmadığını söyleyerek insanların morallerini bozuyordu. Cüveynî'nin kaydına göre sultan ulaştığı her yerde halkı korkuttuktan sonra yolların istihkâmını, kalelerin yapımını nasihat ediyor bu da insanların gönlündeki korkunun artmasına sebep oluyordu.⁴⁴³ Yine Reşîdüddin de sultanın Semerkand kale ve surunun tahkimini emrettiği sırada hendeğin dibine işaret ederek “bize kasteden ordu kırbaçlarını buraya atsa bir seferde burası dolar” dediğini ve bu sözlerin halkın ve askerlerin gönlünü kırdığını kaydeder. Müellifin diğer bir örneği de buna benzerdir. Bu rivayete göre sultan Nahşeb’e geldiğinde “kendi işinizin çaresine bakın zira Moğol ordusu ile mukavemet mümkün değildir” diyordu.⁴⁴⁴ Nesevî de bunlara benzer örnekler veriyor ve sultanın Nesâ emîrlerinden Bahaeddin Muhammed b. Sehl vasıtasıyla halka: “Bu düşman ordu diğer

⁴⁴³ Cüveynî, a.g.e., s. 452; Reşîdüddin, a.g.e., s. 366.

⁴⁴⁴ Reşîdüddin, a.g.e., s. 347; Cüveynî, a.g.e., s. 448; Tercüme, s. 322; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3672. Karşılaştırma için bkz; Hândmîr, C. II., s. 650. İbnü'l-Esîr bu rivayetlerin aksine sultanın Semerkand'da iken oradakilere “Buraları koruyunuz. Ben Hârezm ve Horasan’a gidip oralardan asker toplayacağım. Ayrıca diğer Müslümanlardan da yardım istedikten sonra yanınıza geri döneceğim” demiştir. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 217.

askerler gibi değildir. Uygun olan şehri terk etmeniz ve dağ ve bozkırlarda toplanmanızdır. Düşman yağma mallarından gördüğünü alıp geri döner. Onlar terk ettikten sonra selamette kalırsınız. Ama eğer kaleyi yapmak isterseniz onu imar etmenize ve oraya sığınmanıza izin veririm” dediğini kaydediyor.⁴⁴⁵ Bu rivayetlerde mübalağa payı bulunsa da sultanın son zamanlardaki hâletiruhiyesi düşünüldüğünde tamamının tarihî hakikate mugayir olduğu söylenemez.

I.III. Moğolların Savaş Hazırlıkları

Otrar vakıasının tazmini için gönderilen elçisinin de öldürülmesi üzerine hakarete uğradığını düşünen Cengiz Han’ı bu vakitten sonra savaştan hiçbir şey alıkoyamazdı. Hârezmşah’ın savaş hazırlıkları ve ülkesinin ahvali hakkında malumat toplayan⁴⁴⁶ Cengiz Han bu doğrultuda bir plan tatbik etti. Bunun için evvela âdetleri veçhile oğullarından ve Noyanlarından müteşekkil bir kurultay düzenledi (h. 615-1218).⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Nesevî, a.g.e., s. 73-74.

⁴⁴⁶ Cengiz Han sefer öncesinde Müslüman tüccarların verdiği malumata dayanarak ordusunu sevk etmeyi düşündüğü yerleri araştırdıktan sonra siyasi durumlar hakkında da yeterli bilgi edindi. Bu minvalde sultana karşı zuhur eden hoşnutsuzluktan ustaca istifade edebildi. Vladimircov, a.g.e., s. 93-94.

⁴⁴⁷ Reşîdüddin, a.g.e., s. 353. Mîrhând oğullarını, hanlarını, beylerini ve Noyanlarını toplayıp onlara “Birkaç kez (sultanın yanına) Türk ve Müslüman elçiler gönderdim dostluk ve birlik yolunu denedim ve bir oğul ve baba diye konuştum, benim sözlerime iltifat etmedi elçilerimizi öldürdü buna ilave tüccarları katletti” dedi. Evlatları, beyleri ve Noyanları bu sözlere kabul etmekten başka çare göremediler. Mîrhând, C. VIII., s. 3834-3835. Vladimircov’a göre Cengiz Han bu kurultayı sefer planlarını akrabalarına ve aristokratlara beğendirmek için değil yeni ve büyük teşebbüsü en iyi şekilde tanzim etmek ve gerekli buyrukları herkese bizzat verebilmek için düzenlemişti. Vladimircov, a.g.e., s.

Kurultayda savaşı dair meseleler konuşuldu ve çıkılacak bu sefer için lazım gelen tedbirler alındı.

Gizli Tarih'in verdiği bilgiye göre Cengiz Han'ın eşi Yesui uzun sürecektir bu sefer öncesinde halefini tayin etmesinin devletin bekası için faydalı olacağına dair sözler söyledi. Cengiz Han da bu sözleri beğenerek Börte'den doğma dört oğlu arasından bir seçim yaptı. Oğullarının bu mesele hakkında fikrini öğrenmek istedi ve en büyükleri olması hasebiyle Cuci'ye fikrini sordu. Lakin Cuci'nin doğumu ile ilgili şaibeler dolayısıyla diğer oğlu Çağatay buna karşı çıktı ve onun halef olamayacağını söyledi. Cengiz Han sonunda üçüncü oğlu Ögedey'i halefi tayin etmeyi münasip gördü ve diğer oğullarının da bu emre itaat etmelerini ancak bu minvalde hareket ederlerse birliğin dağılmayacağını vasiyet etti.⁴⁴⁸

92. Cengiz Han savaştan evvel bir kurultay teşkil ederek Sultan Muhammed'i şiddetle kovuşturmayaya kararlı olduğunu gösterdi. Howorth, C. I., s. 75. Muslihuddin Lârî'ye göre Cengiz Han Otrar hadisesinden sonra yakınlarını toplayarak onlara "Birkaç kez (sultana) elçiler göndermekle birlik vesilelerini harekete geçirdim ve yabancılık hasletlerini def etmeye çalıştım. Ona oğul dedim ama fayda etmedi bu diyarın tüccarlarını öldürdü ve ayrılık silsilesini harekete geçirdi. Şimdi onu def etmek lazımdır" demek suretiyle Sultan Muhammed ile savaşın mutlak sonuç olduğuna işaret etti. Muhammed Lârî, C. II., s. 651. Kadir Ali Bek'e göre Cengiz Han 615 yılında öz ordasında uluğ kurultay kurup Tacik vilayetine atlanmaya karar kıldı. Alimov, a.g.t., s. 179.

⁴⁴⁸ MGT, s. 174-181.

Cengiz Han Hârezm seferine çıkmazdan evvel potansiyel tehdit telakki ettiği Küçlük meselesini halletmeyi uygun buldu ve h. 615 yılında sevk ettiği birlik ⁴⁴⁹ ile Küçlük'ün muhalifliğini bertaraf ederek bu fitneyi yok etti.⁴⁵⁰ Küçlük örneğinde de görüldüğü üzere Cengiz Han sefer sırasında Moğollar için tehdit haline gelebilecek meseleleri önceden çözmeye ehemmiyet göstererek tüm dikkatini ve enerjisini Hârezm seferine yöneltmiştir. Bu nevi örnekler Cengiz Han'ın Hârezm seferine oldukça dikkatli şekilde hazırlandığına işaret eder. Zira gerek kendi ülkesine gelip giden Müslüman tüccarlardan gerekse de Moğolların arasında bulunan Müslüman emîr ve elçilerden edindiği bilgiler dolayısıyla sultanın kuvvetlerinin kemiyetinden çekiniyordu. Böylesi büyük ve daha önce Karahıtaylar, Gurlular gibi devletlere karşı kazanılan zaferlerin sahibi olan ordunun onun dimağında yer edeceği muhakkaktır. Ancak mezkûr sefer sırasında görüleceği üzere Hârezm ordusu Moğollar gibi bir birliğe ve umumiyetle onlar gibi harp şevkine sahip değildi.

Cüveynî'nin rivayetine göre Cengiz Han Hârezm seferine niyet ettiği sırada elçilerinden bir grubu sultanın yanına göndererek o tarafa hareket kararını ve tüccarların katlinden dolayı intikam alacağını bildirdi.⁴⁵¹ Cengiz Han'ın sefer başlamazdan evvel haber gönderdiği yerlerden biri de Tangut ülkesi idi.⁴⁵² Tangut hükümdarının daha önceden Cengiz Han'a bağlılık arz etmesi dolayısıyla Hârezm seferinde onun yanında yer

⁴⁴⁹ Barthold'a göre Cengiz Han Küçlük'e karşı yalnız bir kumandan göndermişti. Barthold, a.g.e., s. 428. Âştiyânî Cengiz Han'ın Cebe Noyan'ı Küçlük üzerine büyük bir ordu ile gönderdiği kaydeder. Âştiyânî, a.g.e., s. 24.

⁴⁵⁰ Reşîdüddin, a.g.e., s. 353. Karşılaştırma için bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 107; Tercüme, s. 119.

⁴⁵¹ Cüveynî, a.g.e., s. 107; Tercüme, s. 120; Reşîdüddin, a.g.e., s. 353.

⁴⁵² Moğollar buraya Kaşın derlerdi. Diyanet, a.g.md., s. 393.

alması ve askerî yardımında bulunması lazım gelirdi. Cengiz Han da bu bağılılığı göz önünde bulundurarak Tangut hükümdarının yanına elçi gönderirdi ve “Sen bana senin sağ kolun olmak isterim demiştin. Şimdi Müslümanlar tarafından altın dizginlerimin koparılması üzerine onlarla işi halletmek üzere sefere çıkmak istiyorum” dedi. Ancak Cengiz Han’ın bu ricası Tangutlar tarafından hakaret dolu şekilde reddedildi ve “Kuvveti yetişmediği halde onun hanlığı neye yarıyor?” diyerek yardım gönderilmedi.⁴⁵³ Bu haber karşısında Cengiz Han’ın tepkisinin ne olduğunu tahmin etmek zor değildir; ancak Hârezm seferi sırasında yeni bir cephede de savaşa girmek onun gibi ihtiyatlı ve planlı bir liderin yapacağı acemice bir hata değildi. Gerçekten öyle yaparak Tangut’un tahrikine rağmen onlar ile hesaplaşmayı Hârezm seferi sonrasına bıraktı ve bu hakaretin bedelini onlara ağır şekilde ödetti.

Cengiz Han kuvvetlerini tanzim ederken kendisine bağılılık arz eden hükümdarlar da ona iltihak ettiler ve bu sefer sırasında onun saflarında yer aldılar. Birlikleri ile ona katılan ve destek veren mahallî hükümdarlar Kayalığ’dan Arslan Han, Beşbalığ’dan Uygur İdi-Kut ve Almalığ’dan Sıgnak Tegin idi.⁴⁵⁴ Böylece Hârezm seferine çıkacak olan

⁴⁵³ *MGT*, s. 181.

⁴⁵⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 107; Tercüme, s. 120; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 100; Ebü’l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 9; Kazvî, a.g.e., s. 72; *MGT*, s. 159; Reşîdüddin, a.g.e., s. 353. Mîrhând İdi-kut’un Uygur kavimleri ile Almalığ’dan iştirak ettiğini kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3835. Vassâf yalnız İdi-Kut ve Sıgnak Tegin’den bahseder. Vassâf, a.g.e., s. 386. Cengiz Han Kayalığ hududuna ulaştığında oranın lideri Arslan Han boyun eğdi ve ona inayet gösterildi. Hâfî, a.g.e., s. 769. Almalığ Karlukları ve Uygurlardan bir grup emîrleri İdi-Kut’un kumandanlığında onlara iltihak etti. *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 292. Ayrıca bkz; Hanbelî, a.g.e., s. 65. Cengiz Han 1219 yılı sonbaharında Balkaş Gölü’nün güneydoğusunda kâin Kayalığ’a gelmiş orada Karluk hükümdarı Arslan Han kendisine

Cengiz Han'ın ordusu sadece asli unsurlardan değil kendisine iltihak eden yardımcı kuvvetlerden de müteşekkil idi. Cengiz Han'ın ordusunun sayısı konusunda ihtilaflar görülür. Bu minvalde zikredilen rakamlar birbirini tutmamaktadır. Mahallî hükümdarların da iştiraki göz önünde bulundurulduğunda Cengiz Han'ın ordusunun 150.000 ila 200.000 arasında ⁴⁵⁵ olduğu görüşünde birleşilir. Bu hali ile Moğol ordusunun Hârezmşahlar'ın kuvvetlerinden daha az olduğu görülür.

katılmıştır. Ayrıca Uygur hükümdarı İdikut Barçuk'ta onun ordusunda yer almıştır. Ağaldağ, a.g.m., s. 271. Uygurların hükümdarı olan Barçuk, Karlukların hükümdarı Arslan Han ve Almalığ hükümdarı Ozar Cengiz Han'a itaat etti. Howorth, 1331, s. 180-182. "Uygurlardan sonra başka bir Karahıtay bağımlısı da 1211'de Cengiz Han'a boyun eğdi. Bu Kayalıklı (bugünkü Güneydoğu Kazakistan'da) Karlukların lideri Arslan Han'dı ve Moğollara katılan ilk Müslüman hükümdar oldu. Yine daha önce Karahıtayların egemenliği altında olan komşu Müslüman kent Elmalık'ın hükümdarı da aynı yolu izledi". Biran, a.g.e., s. 76.

⁴⁵⁵ Âştiyânî, a.g.e., s. 25; Barthold, a.g.e., s. 429; Beyânî, a.g.e., s. 98; Çakmak-Hamarat, a.g.m., s. 143; Diyanet, a.g.md., s. 394; Grousset, a.g.e., s. 248; Kafesoğlu, a.g.e., s. 248; Köprülü, a.g.e., s. 201; Necef, a.g.e., s. 662; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 893; Spuler, a.g.e., s. 33; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 293; *The Cambridge*, s. 307. Cûzcânî Cengiz Han'ın Hârezm seferine sekiz yüz sancakla çıktığını ve her sancağın altından bin süvarinin olduğunu söyler. Bu sayının çok abartılı olduğu aşikârdır. Cûzcânî, C. II., s. 104. Vladimircov da Cengiz Han'ın ordusunun 200.000'i geçtiğinin şüpheli olduğu bilgisini verir. Vladimircov, a.g.e., s. 94. Hartog, Barthold'un Moğol ordusunun 150.000'den az ve 200.000'den çok olmadığına dair sözlerini tenkit ederek "Türk ve Moğol boyları bu kadar büyük bir savaşçı nüfusu üretmiş olamazdı. Kuzey Çin'deki savaşta Moğol ordusu ciddi kayıplar vermişti. Birçok Moğol da salgın hastalık sebebiyle ölmüştü. Mukali'nin

Cengiz Han'ın ordusunu tanzimi ⁴⁵⁶ meselesine gelince âdet olduğu veçhile ordusunu tümenlere, yüzlere ve binlere ayırarak oğullarını ve emîrlerini bunların başına tayin etti. Kumandanlarından Mukali'yi Çin seferine devam etmesi için orada bıraktıktan sonra ordunun bakiyelerini tanzim etti. Bu minvalde küçük kardeşi Otçigin'i büyük ordugâh kumandanı olarak yurdunda bırakıp kumandanlarından Cebe ve Sübütey'i onların ardından da Tokucar'ı öncü kuvvetler olarak ileri gönderdi. Gizli Tarih'in kaydına göre Cengiz Han bu birliklere “Siz dışarıdan giderek sultanın gerisine varınız ve biz gelinceye kadar bekleyiniz. Sonra bizimle birlikte her iki taraftan hücum edersiniz” diye buyurdu.⁴⁵⁷ Bundan sonra oğulları Cuci, Çağatay ve Ögedey'i sağ cenah ordusu ile Ceyhun nehri üzerine gönderdi. Kendisi de eşlerinden Hulan Hatun'u yanına alarak hareket etti.⁴⁵⁸

Kuzey Çin'deki ordusu da hesaba katıldığında Cengiz Han'ın Hârezm'e giden ordusunun 90.000 kişiden fazla olması ihtimali yok denecek kadar azdır” der. Hartog, a.g.e., s. 99.

⁴⁵⁶ Cûzcânî, Cengiz Han'ın Hârezmşahlara karşı ordusunu hazırlarken Cengiz Han'ın bahadırlara üç yüz bin at, her on süvariye üç koyun verilmesini emrettiğini her birinin demir bir kazan, bir su ve kıymız tulumu alarak yola çıktıklarını kaydeder. Cûzcânî, C. II., s. 104-105.

⁴⁵⁷ *MGT*, s. 181-182. Cengiz Han bu üçünü gönderirken “siz sultan kağanın yurdundan dışından gidip ötesine çıkarak vardığımızda bizimle birleşin” diye emretti. *MGTA*, s. 207.

⁴⁵⁸ *MGT*, s. 181-183. İbn Arapşah Moğolların hareketini şöyle tasvir eder: “Hicri 615 yılı aylarının birinde coşkun dağlar, azgın yağmurlar ve kızgın yanardağlar gibi olan Tatar müşrikleri ve kâfir askeriyle hareket etti. Bir yüzünde bulutların seyri gibi süratle yürüdüler ve küfür ve şirklerin zulmetleriyle nur-u imanı söndürmek istediler ve müdafî, sahib ve hamisi bulunmayan cennet-i misal sakin bilâd-ı İslamiyeye vasıl oldular”. İbn Arapşah, a.g.e., s. 33.

I.IV. Moğol Saldırılarının Başlaması

I.IV.I. Mâverâünnehir şehirlerinin zapt edilmesi

Moğol orduları 1219 yılı yazını İrtiş boyunda geçirdikten ⁴⁵⁹ sonra yoluna devam ederek fitnenin çıktığı mahal olarak telakki edilen Otrar şehrine yöneldiler. Cengiz Han buranın yakınında ordusunu dörde taksim ederek oğulları Çağatay ve Ögedey'i Otrar şehrini, büyük oğlu Cuci'yi Seyhun şeridindeki memleketleri bilhassa Cend'i, 5000 kişiden mürekkep olan küçük bir grubu ⁴⁶⁰ da Benâket ve Hocend'i almaya memur etti. Cengiz Han'ın kendisi de küçük oğlu Tuluy ile birlikte asıl kuvvetlerin başında Buhara'ya hareket etti.⁴⁶¹ Cengiz Han ordusunu aynı anda ve dört bir koldan Hârezm ülkesinin içine

⁴⁵⁹ Barthold, a.g.e., s. 428; D'ohsson, a.g.e., s. 99; Grousset, a.g.e., s. 248; Howorth, C. I., s. 74; Howorth, 1331, s. 201; Kafalı, a.g.md., s. 368; Necef, a.g.e., s. 662; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 292; *The Cambridge*, s. 307; Vladimircov, a.g.e., s. 94.

⁴⁶⁰ Mîrhând'a göre Hocend ve Benâket tarafına gönderilen birlikte Ulag, Seketu ve Togay Noyan bulunuyordu. Mîrhând, C. VIII., s. 3837. Ebu'l-Gazi de 5000 kişilik mezkûr birliğin başında Seketu ve Ulag Noyan'ın bulunduğunu kaydeder. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 100.

⁴⁶¹ Cengiz Han'ın ordusunun tanzimi hususunda bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 171; Tercüme, s. 121; Benâkitî, a.g.e., s. 366; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 100; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 9; Hândmîr, C. III., s. 27; Mîrhând, C. VIII., s. 3836-3837; Muhammed Lârî, C. II., s. 651-652; Sykes, C. II., s. 105; Reşîdüddin, a.g.e., s. 353; Şebânkâreî, a.g.e., s. 234; *Târîh-i Elîf*, C. V., s. 3674; Vassâf, a.g.e., s. 386; Ağaldağ, a.g.m., s. 272; Alimov, a.g.t., s. 179; Âştîyânî, a.g.e., s. 26; Barkhausen, a.g.e., s. 96-97; Barthold, a.g.e., s. 431-432; Biran, a.g.e., s. 86; Buniyatov, a.g.e., s. 114; Brockelmann, a.g.e., s. 204; Diyanet, a.g.md., s. 394; Hirendiş, a.g.m., s. 137; Howorth, C. I., s. 75; D'ohsson, a.g.e., s. 100; Grousset, a.g.e., s. 248; Hartog, a.g.e., s. 100; Hasanzâde, a.g.e., s. 193; Kafalı, a.g.md., s. 368;

sevk ederek şehirlerde müdafaayla meşgul olan sultanın ordusunun diğerleriyle olan bağlantısını koparmayı ⁴⁶² ve birbirlerinden haberdar olmamalarını hedeflemişti. Gerçekten onun bu planı istediği sonucu vermiş ve önce Mâverâünnehir şehirleri tek tek Moğolların eline düşmüştü.

Moğol ordularının kuşattıkları ilk şehir Otrar idi. Moğol ordularının Otrar'a ne zaman vasil oldukları kesin değilse de Reşîdüddin ejderha yılının sonbaharı sonunda diye kaydeder.⁴⁶³ Otrar Sultan Muhammed'in gönderdiği kuvvetlerle de birlikte gayet iyi tahkim edildi; zira Moğolların evvela bu şehre yönelecekleri ve intikamın buradan başlayacağı biliniyordu. Nitekim Otrar'dakilerin ve bilhassa şehrin hâkimi İnalcuk'un Moğollara karşı dikkate şayan direnişi bu minvalde okunmalıdır. Müelliflerin kaydına göre Otrar muhasarası beş ay sürdü ⁴⁶⁴ Moğolların şehirde bu raddede bir mukavemetle

Kafesoğlu, a.g.e., s. 247; *MGT*, s. 181-183; *MGTA*, s. 208; Necef, a.g.e., s. 662; Parsadust, a.g.m., s. 111; Pâzûki, a.g.e., s. 11; Roux, a.g.e., s. 182; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 51; Spuler, a.g.e., s. 33-34; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 293; *The Cambridge*, s. 307; Velayeti, a.g.e., s. 190; Vladimircov, a.g.e., s. 93; Yuvalı, a.g.e., s. 19. Şebânkâreî, Cengiz Han'ın ulaştıkları şehirlerin hiçbirinde kimseyi canlı bırakmamalarını, erkek, kadın, küçük, yaşlı, genç ve köle herkesi öldürmelerini nasihat ettiğini kaydeder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 234.

⁴⁶² Nesevî, a.g.e., s. 63.

⁴⁶³ Reşîdüddin, a.g.e., s. 353, 359. Karşılaştırma için bkz; Cûzcânî, C. II., s. 105. Moğol birliklerinin şehre ulaşmasının Eylül 1219 olduğu bilgisine dair bkz; Âştîyânî, a.g.e., 26; Barthold, a.g.e., s. 431; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 41; Buniyatov, a.g.e., s. 114; Parsadust, a.g.m., s. 110. Karşılaştırma için bkz; Vladimircov, a.g.e., s. 96; Spuler, a.g.e., s. 33.

⁴⁶⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 171; Tercüme, s. 121; Benâkitî, a.g.e., s. 366; Hâfî, a.g.e., s. 770; Hândmîr, C. III., s. 29; Mîrhând, C. VIII., s. 3842; Reşîdüddin, a.g.e., s. 354; Şebânkâreî,

karşılaşması şaşırtıcı değildir zira Cüveynî'nin tabiriyle şehrin valisi bu karışıklıkların sebebinin kendisi olduğunu biliyor ⁴⁶⁵ ve bu yüzden Moğolların tahakkümüne son ana kadar mukavemet gösteriyordu.

Ancak direniş daha fazla süremezdi zira şehir yardımcı kuvvetler ile tahkim edilmiyor Otrar erbabının da çaresizliği artıyordu. Bu halde iken takviye kuvvet olarak Otrar'da bulunan Has Hacib Karaca şehrin valisine Moğollara itaat edip şehri teslim etmeyi teklif etti. Ancak çabadan, gayretten başka bir şey düşünmeyen vali “velinimetimiz olan sultana vefasızlık edersek haksızlığa karşı özrün ne önemi var. Müslümanların kınaması ve sitemine hangi bahaneyi gösterelim” ⁴⁶⁶ diyerek Karaca'nın teslim olmaya yönelik teklifine rıza göstermedi. Valinin bu sözleri Karaca'ya kâr etmemiş olacak ki sonunda Moğolların da oradan girdiği Sûfihâne kapısından dışarı çıkarak ordusu ile beraber Moğollara iltihak etti. Bir grup Moğol Hacib Karaca'yı Otrar'ı işgale memur

a.g.e., s. 234; *Târih-i Elfi*, C. V., s. 3674; Vassâf, a.g.e., s. 386; Ağaldağ, a.g.m., s. 272; Âştîyânî, a.g.e., s. 32; Barthold, a.g.e., s. 437; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 41; Buniyatov, a.g.e., s. 114; Diyanet, a.g.md., s. 394; D'ohsson, a.g.e., s. 98; Hasanzâde, a.g.e., s. 195; Hirendiş, a.g.m., s. 137; Necef, a.g.e., s. 662; Parsadust, a.g.m., s. 111; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 51. Weatherford şehrin muhasarasının altı ay sürdüğünü söyler. Weatherford, a.g.e., s. 170. Ebü'l-Ferec muhasaranın uzamasını şehirdeki askerlerin çok olmasına bağlar. Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 9. Howorth'a göre beş ay süren bir kuşatma sonrasında 1218 yılının Kasım ayının sonundan 1219 yılının sonuna kadar, garnizon sert bir şekilde bastırıldı. Howorth, C. I., s. 76.

⁴⁶⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 172; Tercüme, s. 121; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 104; Mîrhând, C. VIII., s. 3842; Reşîdüddin, a.g.e., s. 354.

⁴⁶⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 172; Tercüme, s. 121; Mîrhând, C. VIII., s. 3842; *Târih-i Elfi*, C. V., s. 3674.

edilen Çağatay ve Ögedey'in huzuruna götürdü. Karaca ve beraberindekilerden şehirdeki ahvali öğrendikten sonra kendi efendisine yaptığı ihanet nedeniyle Karaca'yı beraberindekilerle birlikte öldürdüler ve ahalinin tamamını "koyun sürüsü gibi" sahraya sürdüler.⁴⁶⁷ Şehre girince de ellerine ne geçtiyse yağmaladılar burayı talan etmekle iktifa etmeyen Moğollar valiyi ele geçirene kadar mücadeleye devam ettiler.

Bu sırada şehrin hisarına sığınan İncuk ⁴⁶⁸ askerleriyle birlikte Moğollara karşı direnişi sürdürüyordu. Yanındaki askerler ellışer ellışer gruplarla dışarıya çıkıyor Moğol askerlerine karşı yiğitçe vuruşuyorlardı. Bu tertip ile Moğollardan çok kişiyi öldürdüler. Bu hal bir ay kadar devam etti ve İncuk yanında kalan iki kişiyle mücadeleye devam etti. Moğollar onu sağ şekilde ele geçirmek için hisara çıktılar ve çatıda onun etrafını sardılar. Valinin yanındaki iki kişi de öldürülünce İncuk mücadelesini tek başına sürdürdü. Ancak mukavemet için silahı da kalmayınca cariyelerin duvardan söktükleri kerpiç parçalarıyla Moğolların eline düşene kadar kendisini savundu. Ancak direnişin sonunda yakalanarak Cengiz Han'ın yanına Kök Saray'a gönderildi ve orada katledildi.⁴⁶⁹ Nesevî'ye göre ise İncuk'un ölümü çok hazin oldu. Nitekim eritilmiş gümüşü

⁴⁶⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 172; Tercüme, s. 122; Ebü'l-Ferec, *Mht. Döv*, s. 10; Reşîdüddin, a.g.e., s. 354; Vassâf, a.g.e., s. 386.

⁴⁶⁸ Vassâf şecaatine atfen Otrar hâkimine "üçüncü Rüstem" der. Vassâf, a.g.e., s. 387.

⁴⁶⁹ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 104; Ebü'l-Ferec, *Mht. Döv*, s. 10; Hândmîr, C. III., s. 29; Mîrhând, C. VIII., s. 3843; Reşîdüddin, a.g.e., s. 354; Şebânkâreî, a.g.e., s. 234; *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 367. Cüveynî, "Gayır Han'a Kök Saray'da ölüm şerbeti içirip ölümsüzlük elbisesi giydirdiler" diyerek onun ölümünü betimler. Cüveynî, a.g.e., s. 173; Tercüme, s. 122. Vladimircov valinin ölüm şeklini söylemeksizin "Cengiz Han valiyi korkunç bir ölüme mahkûm etmek suretiyle intikam duygularını tatmin etti" der. Vladimircov, a.g.e., s. 97. Ayrıca bkz; Pâzûki, a.g.e., s. 13.

kulaklarına ve gözlerine dökmek suretiyle onu azapla öldürdüler.⁴⁷⁰ Nesevî'nin kaydına inanılıcak olursa Cengiz Han'ın tüccarlarının mallarına tamah eden ve hareketi “açgözlülük” olarak telakki edilen İnalçuk'un cezası onun tamahını doyumak ile sonuçlandı.

Moğollar Otrar şehrine girince kendilerine direnenlere karşı merhamet göstermedi ahaliden buldukları herkesi kılıçtan geçirdiler⁴⁷¹ ve âdetleri veçhile topladıklarını esir edip orduya kattılar. Moğollar bundan sonraki şehirlerde de aynısını yapacak halkı sahraya sürecektir şehirleri yağmalayacak ve umumiyetle sanat erbabını kendilerine ayırarak kalanını ordularında haşer⁴⁷² olarak kullanacaklardı.

Otrar'ın ele geçirilmesinden sonra Seyhun şeridindeki Cend ve etrafındaki şehirlere doğru hareket edildi. Cengiz Han bu şehirlerin ele geçirilmesi için büyük oğlu

⁴⁷⁰ Nesevî, a.g.e., s. 54. Karşılaştırma için bkz; Barthold, a.g.e., s. 437; Barkhausen, a.g.e., s. 101; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 42; D'ohsson, a.g.e., s. 98; Hasanzâde, a.g.e., s. 196; Howorth, C. I., s. 76; Howorth, 1331, s. 205; Marshall, a.g.e., s. 30; Neagoe, a.g.e., s. 247; Necef, a.g.e., s. 662; Parsadust, a.g.m., s. 111. Nesevî Otrar'ın bizzat Cengiz Han tarafından alındığını söylese de bu bilgi yanlıştır. Nesevî, a.g.e., s. 54.

⁴⁷¹ Cûzcânî'ye göre Moğollar Otrar'da kimseyi sağ bırakmadı. Cûzcânî, C. II., s. 105. Karşılaştırma için bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 104.

⁴⁷² Haşer umumiyetle düzensiz ordu ve düzensiz asker manasını ifade eden bir terimdir. Moğollar zamanında bunlardan tahta ve taş getirme, hendekleri, yıkık hisarları ve ırmakları doldurma gibi askerî işlerde istifade ediliyordu. Âştiyânî, a.g.e., 27.

Cuci'yi ⁴⁷³ ve kumandanlarından Uluş-İdi'yi ⁴⁷⁴ de öncü kuvvetlerin başı olarak tayin etti. Mezkûr kuvvetlerin bu mahaldeki ilk durağı Sıgnak (Suğnak) ⁴⁷⁵ şehri oldu. Öncü kuvvetler şehre yaklaştıklarında önceki zamanlarda Cengiz Han'a iltihak eden ve onun himayesinde olan Müslüman bir tüccar olan Hasan Hacı'yı ⁴⁷⁶ şehre elçi olarak gönderdiler. Moğollar âdetleri veçhile herhangi bir şehrin işgalinden önce umumiyetle oraya bir elçi gönderir ve halkı itaate davet eder eğer buna riayet ederlerse canlarının ve mallarının muhafaza edileceğini ancak onlara karşı koymaya cesaret ederlerse kendilerini

⁴⁷³ Cüveynî yalnız Uluş-İdi'den bahseder bu seferler için Cuci'nin ismini zikretmez. Cüveynî, a.g.e., s. 173; Tercüme, s. 123; Vassâf, a.g.e., s. 387. Mîrhând ise yalnız Cuci'nin adını vermekle öncü kuvvetlerin başındaki Uluş-İdi'den bahsetmez. Mîrhând, C. VIII., s. 3843. Ayrıca bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 105; Kazvînî, a.g.e., s. 82; Sykes, C. II., s. 105; Barkhausen, a.g.e., s. 100; D'ohsson, a.g.e., s. 101. Her iki kumandanın da bu tarafa hareket ettiği bilgisinin geçtiği yerlere dair bkz; Hasanzâde, a.g.e., s. 197; Pâzûki, a.g.e., s. 11.

⁴⁷⁴ Bu ismin farklı varyantlarına dair bkz; Cüveynî, tercüme, s. 123; Reşîdüddin, a.g.e., s. 354; Şebânkâreî, a.g.e., s. 235; Vassâf, a.g.e., s. 387; Kafesoğlu, a.g.e., s. 255. Barthold bu ismin ordunun sağ cenah binbaşılarında Cida Noyan'a ait olduğu kanısındadır. Barthold, a.g.e., s. 441.

⁴⁷⁵ Şehrin Otrar'a 24 fersahta bulunduğu ilgisine dair bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 33; Barthold, a.g.e., s. 439. Ayrıca bkz; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 42.

⁴⁷⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 174; Tercüme, s. 123; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 105; Mîrhând, C. VIII., s. 3843; Muhammed Lârî, C. II., s. 653; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 52. Reşîdüddin'de Hüseyin Hacı olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 354; Kazvînî, a.g.e., s. 81. Şebânkâreî mezkûr zatın Çâç şehrinden Hasan Çâçî isminde biri olduğunu ve onun Cend şehrine elçi olarak gönderilip orada katledildiğini söyler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 234.

acı bir sonun beklediğini söylerlerdi. Sığnak halkına elçi olarak gönderdikleri Hasan Hacı da bu nevi bir mesajla halkı Moğollara itaat etmeye çağırıp böyle davranırlarsa canlarının ve mallarının selamette kalacağına dair teminat verdi ve mukavemet göstermemelerini tembihledi. Ancak şehirdeki evbaş ve runûd taifesinden bir grup tekbirler getirerek onu öldürdüler.⁴⁷⁷ Elçi üzerinden Moğollara yaptıkları bu hakaret onların akıbeti için hiç iyi olmayacaktı. Nitekim elçinin öldürüldüğünü haber alan Moğollar yedi gün boyunca savaşa devam ettiler. Halkın mukavemeti de kâr etmedi ve Moğollar şehri ele geçirip bir kişinin intikamını çok acımasızca aldılar. Şehirde büyük küçük hemen herkesi katlettiler ve Hasan Hacı'nın oğlunu şehre emîr olarak tayin ettiler.⁴⁷⁸ Sığnak halkı bu minvalde Moğolların gazabına uğrayan şehirlerin ilki idi. Sığnak halkının akıbetinin yarattığı korku ve endişe etraftaki şehirlere nüfuz edecek pek çok şehir onlar ile aynı hazin sonu yaşayacaktı.

⁴⁷⁷ “Elçiyi öldürmelerini büyük bir gaza zannettiler”. Cüveynî, a.g.e., s. 174; Tercüme, s. 123; Mîrhând, C. VIII., s. 3843. “Onu öldürmeyi büyük bir sevap zannettiler”. Reşîdüddin, a.g.e., s. 355. D’ohsson’a göre Hasan Hacı şehre varıp ahaliyi itaate davet eder etmez Müslümanlardan biri “vay putperestlere dönmüş herif” diye bağırdı. Sonrasında da elçiyi öldürdüler”. D’ohsson, a.g.e., s. 101.

⁴⁷⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 174; Tercüme, s. 123; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 105; Hândmîr, C. III., s. 29; Mîrhând, C. VIII., s. 3843-3844; Muhammed Lârî, C. II., s. 653; Reşîdüddin, a.g.e., s. 355; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 52. Barkhausen 200.000’in üzerinde insana sahip olan Sığnak’ta herkesin katledildiğini söyler. Barkhausen, a.g.e., s. 101.

Sıgnak'ı ele geçirdikten sonra yürüyüşlerine devam eden Moğollar Uzkend ⁴⁷⁹ ve Barçınlğkent ⁴⁸⁰ şehirlerini zapt ettiler. Cüveynî'ye göre mezkûr şehirlerin halkı Moğollara çok fazla mukavemet göstermedikleri için Moğollar buralarda katliam

⁴⁷⁹ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 105; Hândmîr, C. III., s. 29; Mîrhând, C. VIII., s. 3844; Reşîdüddin, a.g.e., s. 355; Vassâf, a.g.e., s. 387; Âştiyânî, a.g.e., s. 33; Barthold, a.g.e., s. 440; Buniyatov, a.g.e., s. 115; Howorth, C. I., s. 76; Howorth, 1331, s. 206; Pâzûki, a.g.e., s. 13; Roux, a.g.e., s. 186. Kafesoğlu mezkûr şehri Cüveynî'nin Urkent olarak okumasından dolayı buranın Özkend olamayacağı inancındadır. Kafesoğlu, a.g.e., s. 255; Cüveynî, a.g.e., s. 174. Cüveynî tercümesinde "Özkent" olarak geçer bkz; Tercüme, s. 123; D'ohsson, a.g.e., s. 101. Âştiyânî'ye göre Özcend ya da Özkend diye okunan bu şehir Cend şehrinin merkezlerindendi. Âştiyânî, a.g.e., s. 33. Fergana'nın en doğusunda bulunan şehir bir kalesi, muhkem bir şehristânı ve Türk tüccarlar tarafından sık sık uğranılan çarşılarıyla bir dış mahallesi mevcuttu. Le Strange, a.g.e., s. 575. Ayrıca bkz; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113. "Çince kadim haritada U-si-han ya da U-si-sin olarak zapt edilen şehir Fergana'da gösterilir". Bretschneider, a.g.e., s. 361. Üzkend bazı kaynaklarda Yuzkand ya da Uzdjand Fergana vadisinin doğu ucunda yer alan bir şehirdir. Şehir Cengiz Han'ın istilasına kadar Karahanlıların bir merkezi olarak kalmıştır. C. E. Bosworth, "Özkend", *Encyclopaedia of Islam*, C. VIII., Leiden 1995, s. 236.

⁴⁸⁰ D'ohsson "Yarkalıkend" olarak kaydeder. D'ohsson, a.g.e., s. 101. Roux Barşiligkent olarak okur. Roux, a.g.e., s. 186. Şehir için bkz; Bretschneider, a.g.e., s. 384.

yapmadılar.⁴⁸¹ Bundan sonra Eşnas ⁴⁸² şehrine yöneldiler şehirdeki evbaş ve runûdlar Moğollara karşı koysalar da onların da akıbeti Sıgnak halkınıninkinden farklı olmadı. Şehirlerini düşmana karşı müdafaa eden halkın çoğu katledildi.⁴⁸³

Moğolların şehirlerde yaptıkları katliam ve yağma haberleri etraftaki şehirlere kadar yayılıyor ve halkı büyük bir korku kaplıyordu. Nitekim Cend ⁴⁸⁴ şehrinin mukavemetsiz olarak düşmana teslim edilmesi şehre ulaşan korkunç haberlerin serencamıdır. Mezkûr şehirlerin ele geçirilmesine müteakip Moğol orduları Cend şehrine vasıl oldular. Sultan Muhammed'in şehrin muhafazasına memur ettiği Kutluğ Han ⁴⁸⁵ Moğollara karşı koyamacağı düşüncesiyle Ceyhun'u geçip bozkırdan Hârezm'e kaçtı.

⁴⁸¹ Cüveynî, a.g.e., s. 174-175; Tercüme, s. 123; Mîrhând, C. VIII., s. 3844; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 52. Hasanzâde Seyhun'un ötesinde kâin şehirlerden olan Otrar, Eşnas, Sıgnak, Yenikend, Benâket, Hocend ve Karakum'un savaşıla işgal olduğunu ve Cend, Özkend ve Barcılık Kent'in sulh ile tasarrufa girdiğini kaydeder. Hasanzâde, a.g.e., s. 194.

⁴⁸² Reşîdüddin'de Esbas olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 355. Roux'a göre "Aşnar" bkz; Roux, a.g.e., s. 186.

⁴⁸³ Cüveynî, a.g.e., s. 175; Tercüme, s. 124; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 105; Hândmîr, C. III., s. 30; Mîrhând, C. VIII., s. 3844; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 52. Vassâf Eşnas halkının kendini bilmez olduğunu ve cehaletle muhalefet ettiklerini ve yok olduklarını söyler. Vassâf, a.g.e., s. 387.

⁴⁸⁴ Hamevî'ye göre Cend Türkistan'da büyük bir şehirdir. Oradan Hârezm'e kadar on günlük yol vardır. Karşısında Türkistan memleketi olup Seyhun nehrine yakındır. Müellif "şimdi burası Moğollar elindedir. Ondan bir habere sahip değilim" der. Hamevî, C. II., s. 86.

⁴⁸⁵ Cüveynî ondan Emîr-i Emîrân olarak bahseder. Cüveynî, a.g.e., s. 175; Tercüme, s. 124; Reşîdüddin, a.g.e., s. 355; Buniyatov, a.g.e., s. 115; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 52.

Onun firar haberi duyulunca halkı itaate almak için şehre Cin Timur ⁴⁸⁶ adında bir elçi gönderildi. Halk başlangıçta onu öldürmeyi düşündü ama elçi onlara nasihat ederek Hasan Hacı'nın akıbetini ve Sığınak halkının alın yazısını onlara hatırlatınca onu öldürmekten vazgeçtiler. Elçi, Uluş-İdi ve Cuci Han'ın ⁴⁸⁷ yanına ulaşınca ilk başta halkın ahvalinden bahsetti. Onlar her ne kadar önce Karakum'da dinlenmek ⁴⁸⁸ ve bilahare Cend üzerine yürümek niyetinde iseler de elçinin sözlerine binaen hemen şehre hareket ettiler. Şehre giren (Safer 617-Nisan 1220) ⁴⁸⁹ Moğollar hendekleri doldurma, merdivenleri ve

⁴⁸⁶ İsmin farklı okunuşlarına dair bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 105; Hândmîr, C. III., s. 30; Mîrhând, C. VIII., s. 3844; Reşîdüddin, a.g.e., s.355; Barthold, a.g.e., s. 440; D'ohsson, a.g.e., s. 101; Hirendiş, a.g.m., s. 137; Kafesoğlu, a.g.e., s. 256. "Onun aslı Karahıtay'dan idi. Cuci Hârezm'i tasarruftan sonra onu Hârezm'e baskak olarak tayin etti". *Sergožešt-i Hâkîmân-ı Mogul İran-i Zemin ta Âmeden Hülagu ve Feth-i Bağdad*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386, s. 25. Ayrıca bkz; Murtazavî, a.g.e., s. 6.

⁴⁸⁷ Reşîdüddin, a.g.e., s. 355. Cüveynî'de yalnız Uluş-İdi olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 174-175; Tercüme, s. 124; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 52. Yalnız Cuci Han'ın isminin geçtiği yerlere dair bkz; Hândmîr, C. III., s. 30; Mîrhând, C. VIII., s. 3844; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 105. Vassâf şehre giren kumandanın Uygur kavminden Cengiz Han'a iltihak eden İdi-Kut olduğunu söyler. Vassâf, a.g.e., s. 388.

⁴⁸⁸ Barthold'a göre kumandanların bu istekleri taze atlara duyulan ihtiyaçtan ve Cuci'nin göçebelerin yaylalarından istifade etme arzusundan ileri gelmekteydi. Barthold, a.g.e., s. 440.

⁴⁸⁹ Metinlerde 4 Safer 616 olarak geçse de Moğolların Hârezm ülkesine gelişinin 1219 yılı sonları olduğu düşünülürse bu tarihin doğru olmadığı görülür. İzahat için bkz; Barthold, a.g.e., s. 440; Kafesoğlu, a.g.e., s. 256. 4 Safer 616 olarak geçtiği kaynaklara dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 175; Tercüme, s. 124; Hândmîr, C. III., s. 30; İbn Arapşah,

mançınıkları hazırlamak ile meşgul oldular. Cend ahalisi kapıları kapatsalar da mukavemete meyletmediler. Moğollar biraz sonra şehri aldılar ve halkı dokuz gün sahrada tutup şehri yağmaladılar. Yalnız Cin Timur’a muhalefet eden kişileri öldürdüler.⁴⁹⁰ Moğollar hemen her şehirde olduğu üzere buraya da bir vali tayin ettiler. Daha önce Cengiz Han’a iltihak etmiş olan Buhara’nın ileri gelenlerinden Ali Hâce’yi bu şehre memur ettiler.⁴⁹¹

Cend’in ele geçirilmesine müteakip Cuci şehirde kaldı ve ertesi yıl Hârezm’i ele geçirmek için oradan hareket etti.⁴⁹² Cüveynî’nin kaydına göre Cend’den sonra ordunun

a.g.e., s. 33; Mîrhând, C. VIII., s. 3844; Reşîdüddin, a.g.e., s. 355; Buniyatov, a.g.e., s. 115; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 53. Cihângüşâ’nın nâşiri 14 Safer olarak düzeltir. Cüveynî, a.g.e., s. 175; Tercüme, s. 124. Vassâf 14 Safer 616 olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 387. Şehir 4 Safer 617 tarihinde Moğolların eline geçti. Pâzûki, a.g.e., s. 13.

⁴⁹⁰ Vassâf Moğolların şehre girip orayı yağmaladıklarını ve ahalinin canını bağışladıklarını söyler. Vassâf, a.g.e., s. 388. İbn Arapşah “Katledilen avamın cesetleri dağları, ovaları, köyleri doldurdu. On altı gece malları yağma edip ne insan ne de eşya bırakmadılar” demek suretiyle ahalinin tamamının katledildiğini söyler. İbn Arapşah, a.g.e., s. 33. Beyânî halkının tamamının katliamdan masun kaldığını Moğolların yalnız evleri yağmalamakla iktifa ettiğini kaydeder. Beyânî, a.g.e., s. 100; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 42.

⁴⁹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 175-176; Tercüme, s. 125; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 106; Kazvînî, a.g.e., s. 83; Mîrhând, C. VIII., s. 3844; Reşîdüddin, a.g.e., s. 355-356; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 53. Hândmîr’de bu isim Ali Hâce Gücdevânî olarak geçer. Hândmîr, C. III., s. 30. Hasanzâde’ye göre bu kişi Ali Hâce Kerdyânî idi. Hasanzâde, a.g.e., s. 200.

⁴⁹² Âştîyânî, a.g.e., s. 34; Barthold, a.g.e., s. 441; Kafesoğlu, a.g.e., s. 257.

bir tümeni ile Şehrkent'e (Yenikend) ⁴⁹³ revan olundu ve orası ele geçirilerek bir şahne bırakıldı. Uluş-İdi kumandanlığındaki ordunun bir kısmı Karakum'a ⁴⁹⁴ gönderildi. Türkmen göçebelerden mürekkep 10.000 kişi Taynal Noyan'ın liderliğinde Hârezm tarafına gitmeye tayin edildi. Ordu ile birkaç fersah katedildikten sonra Türkmenlerin Taynal Noyan'ın tayin ettiği bir Moğol'u öldürdükleri ve isyan ettikleri haber alınınca Taynal Noyan geri dönüp isyanı bastırdı ve onların çoğunu öldürdü. Onların arasından canını kurtaran bazı Türkmenler Merv ve Âmûye'ye gittiler.⁴⁹⁵

⁴⁹³ Cüveynî, a.g.e., s. 176; Vassâf, a.g.e., s. 389. Biğikent olarak geçtiğine dair bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 356. "Yenikent" olarak geçtiği yerlere dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 441; Cüveynî, tercüme, s. 124; Kafesoğlu, a.g.e., s. 257. "Bugün Jarkent haraberleri diye anılan bu yer, Seyhun'un güneyinde Can Kala'ya üç mil uzaklıktadır". D'ohsson, a.g.e., s. 102. Şehir hakkında ayrıca bkz; Howorth, C. I., s. 77; Le Strange, a.g.e., s. 584.

⁴⁹⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 176; Âştîyânî, a.g.e., s. 34; Kafesoğlu, a.g.e., s. 257. Reşîdüddin'de Karakurum olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 356; Cüveynî, tercüme, s. 125. Barthold da Karakum veyahut Karakurum demek suretiyle ordunun nereye gönderildiği konusunda net ifade vermez. Barthold, a.g.e., s. 441.

⁴⁹⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 176-177; Tercüme, s. 125; Reşîdüddin, a.g.e., s. 356.

I.IV.I.I. Benâket ve Hocend'in zaptı

Cengiz Han Ulag Noyan ⁴⁹⁶, Seketu ⁴⁹⁷ ve Togay kumandanlığındaki bir orduyu Fergana ⁴⁹⁸ sınırına göndererek bu civardaki şehirlerin alınmasına memur etti. Daha önce de zikredildiği üzere 5000 kişiden mürekkep olan birliğin ilk durağı Benâket şehri oldu. Şehrin meliki İletku ⁴⁹⁹ Kanglılardan bir ordu ile Moğol kumandanlarına karşı yalnız üç gün savaşılabildi. Çok fazla direniş gösteremeyen birlikler dördüncü gün aman istediler ve

⁴⁹⁶ Barin kabilesinden olduğu bilgisine dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 441. Howorth bu ismi Alan Noyan olarak zikreder. Howorth, C. I., s. 77. Hartog'a göre Benâket'i almak için gönderilen birlikleri Ulag Noyan yönetiyordu. Hartog, a.g.e., s. 104. Ayrıca bkz; Pâzûki, a.g.e., s. 14.

⁴⁹⁷ Reşîdüddin'de Sektur bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 356. Howorth bu ismi Suktu Buka olarak telaffuz eder. Howorth, C. I., s. 77. D'ohsson Suğtu olarak olur. D'ohsson, a.g.e., s. 102. Vassâf'a göre Seketu ve Togay Ulag Noyan'ın oğullarındandı. Vassâf, a.g.e., s. 388. Barthold bu kumandanın sağ cenahın binbaşılardan olup Kong-Hoten kabilesine mensup olduğunu söyler. Barthold, a.g.e., s. 441.

⁴⁹⁸ Siriderya havzasında bir nahiyenin adı olan Fergana bir vadinin adı ile ilişkilidir. Burası kuzey tarafından Çotkal dağları, doğu tarafından Fergana dağları ve güney tarafından Alay dağları ile çevrilidir. Batı tarafı ise böylesine belirli değildir; zira dağ silsilesi nehrin kıyılarına yaklaşır ve bu sebeple nehrin yolu batı sonra kuzey batı tarafına değişir. Barthold, *Gozide-i Mekâlât*, s. 44-45. Ayrıca bkz; Tahsin Yazıcı, "Fergana", *DİA.*, C. XII., İstanbul 1995, s. 375-377.

⁴⁹⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 177; Tercüme, s. 125; Mîrhând, C. VIII., s. 3845; *Sergozeşt-i Çengiz*, s. 53. Reşîdüddin mezkûr kumandanın ismini İlekşu olarak zikreder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 356. Vassâf da İlbekü olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 388. Hândmîr de İlenku olarak geçer. Hândmîr, C. III., s. 30; Pâzûki, a.g.e., s. 14.

itaat ettiler. Moğollar âdetleri veçhile şehre girdiler sanat erbabını ayırarak askerleri öldürdüler. Sanatkârları ve gençleri yüzlere ve onlara ayırarak haşer diye kendi önlerine kattılar.⁵⁰⁰ Benâket şehri Moğolların ele geçirdikleri diğer şehirlerin akıbetine maruz kalmamak için ciddi mukavemet göstermekten imtina etti ⁵⁰¹ ve Moğolların şehri kolaylıkla işgal etmelerine zemin hazırladı. Şehirlerdeki direniş veyahut teslimiyet Moğollar ile ilgili olduğu kadar oradaki emîrlerin şahsi tefekkürleri ile de ilgiliydi. Nitekim Otrar'da Has Hacib Karaca ve İnalçuk'un hareketleri bunun serencamıdır. Karaca direnişi sürdürmekte fayda görmeyerek teslimiyeti kolay yol telakki etmiş ve Moğollara sığınmıştı. Ancak İnalçuk son ana kadar mukavemet göstermişti. Moğol işgali sırasında Hârezm şehirlerinin tavrı umumiyetle böyle idi kimi şehir emîrlerin şahsi kararı neticesinde direnişi intihap ediyor kimi de yine emîrlerinin mukavemette gevşek davranması veyahut firar etmesi sebebiyle zahmetsizce Moğolların eline düşüyordu. Benâket ve Hocend ⁵⁰² şehirleri ilkinin mukavemetsiz teslimiyeti ikincisinin de dikkate şayan direnişi itibarıyla bu duruma emsal mahiyettedir.

⁵⁰⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 177; Tercüme, s. 126; Mîrhând, C. VIII., s. 3845; Reşîdüddin, a.g.e., s. 356; Vassâf, a.g.e., s. 388.

⁵⁰¹ D'ohsson'a göre Moğollar şehre vasil oldukları vakit ahaliye "teslim olursanız hayatınıza kıymayız" diye haber gönderdiler. Bu vaate itimat eden şehir ahali teslim oldu lakin onlar sözünde durmayarak onları soydular, askerleri de ok ve kılıç ile yok ettiler. D'ohsson, a.g.e., s. 102. Hartog şehri müdafaa eden Türk birliklerinin teslime temayül göstererek Moğol ordusuna iltihak etmek istediklerini Ulag Noyan'ın önce bunu kabul ettiğini ancak şehir teslim olduktan sonra hepsini öldürdüğünü kaydeder. Hartog, a.g.e., s. 104.

⁵⁰² Seyhun kıyısında nehrin gerisinde meşhur bir şehir olup oradan Semerkand'a kadar on günlük yol vardır. Şehrin içinden bir nehir geçer ve kenarında bir dağ kâindir. Hamevî,

Benâket'ten sonra Hocend şehrine hareket eden Moğol ordusu Buhara, Semerkand, Otrar ve ele geçirilen diğer “kasabalar ve köylerden” toplanan 50.000 haşer ve 20.000 Moğol'dan mürekkep idi.⁵⁰³ Birliklerin tamamı onluklara ve yüzlüklere ayrılıp her birinin başına bir Moğol tayin edildi. Ancak Hocend muhasarasına iştirak ve orduyu komuta eden Moğol emîrlерinin adı kaynaklarda zikredilmez. Hocend bu tarihte sultanın en cesur emîrlерinden biri olan Timur Melik⁵⁰⁴ tarafından müdafaa ediliyordu. Timur Melik Moğollara karşı şehri şecaatle savunma ve işgal sırasında bulduğu çözüm yolları ile Moğolların tahakkümünü bir dereceye kadar kıran önemli bir isimdi.

Moğollar Hocend'e geldiklerinde Timur Melik müdafaa tedbiri olarak on iki adet kayık yaptırdı ve ıslak keçelerin üzerini sirke ile kilin karşımından elde ettikleri macunla

C. II., s. 271. Ceyhânî'ye göre Hocend Fergana'ya yakın olmakla birlikte onun tabilerinden değildi. Ebulkasım b. Ahmed Ceyhânî, *Eşkâl-el Âlem*, (Trc. Ali b. Abdulselam Kâtib), Meşhed 1368, s. 193. Hocend İpek Yolu üzerinde bulunması, mamur ve verimli toprağı olan bir şehir olması hasebiyle cazibe merkezi bir şehirdi. Besicilik ahali arasında yaygındı aynı şekilde balıkçılık ve avcılık da Hocend halkının ekonomisine yardımcı oluyordu. Abdulmenan Nasruddîn Hocendî, “Hocend”, *Danışname-yi Cihani İslam*, C. XV., Tahran 1390, s. 204-205. Ayrıca bkz; Bretschneider, a.g.e., s. 364.

⁵⁰³ Cüveynî, a.g.e., s. 177; Tercüme, s. 126; Mîrhând, C. VIII., s. 3845; Reşîdüddin, a.g.e., s. 442; Vassâf, a.g.e., s. 388.

⁵⁰⁴ Cüveynî Timur Melik için “Eğer Rüstem Pehlivan onun zamanında olsaydı ona seyis dışında bir şey olamazdı” demek suretiyle emîrin kuvvetinin mesabesi hakkında dikkate şayan bir benzetme yapar. Cüveynî, a.g.e., s. 177; Tercüme, s. 126. Mîrhând da Cüveynî'ye benzer bir ifade ile “Rüstem ve İsfendiyyar onun savaşından ar duyardı” der. Mîrhând, C. VIII., s. 3845. Ayrıca bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 106. Grousset Timur Melik'ten Hocend şehrinin enerjik valisi olarak söz eder. Grousset, a.g.e., s. 248.

sıvattı. Bu keçeler üzerindeki belli yerlere küçük pencereler açtı. Her sabah bunlardan altısı bir tarafa gidiyor ve savaşıyor ok darbeleri ise bu kayıklara tesir etmiyordu. Ateş, neft ve taşlar da suya batıyor onlara isabet etmiyordu. Moğollar onları yok etmek için çok çabaladıysa da bu mümkün olmadı. Timur Melik'in Moğolları zora sokacak çözümü bir noktaya kadar tesir etti; lakin bu hal devamlı olmadı. İşler zora girince hazırlanan yetmiş kayak ile birlikte suda şimşek gibi ilerlediler. Onlar suda süratle ilerlerken Moğol ordusu da nehrin kenarında onları takip ediyordu. Timur Melik ihtiyaç olduğunu düşündüğünde kuvveti zayıflayan kayığın olduğu yere gidiyor ve ok darbeleriyle Moğol askerlerini o civardan uzaklaştırıyordu. Bu halde Benâket'e kadar ulaştılar. Orada gemilere bir engel teşkil olması için suyun ortasına bir zincir çekti. Ancak ok darbesi ile bu zinciri kıran Moğollar oradan geçti iki ordu arasında savaş oldu. Cend ve Barçınlğkent sınırına ulaşana kadar Uluş-İdi ordusunun nehrin her iki tarafını da tuttuğu, kayıklara barikat yapıp üzerine mancınıklar kurdurduğu haberini aldı. Ancak Timur Melik bu engeli de aştı ve Barçınlğkent'in kenarına ulaştığında sudan yel gibi geçti. Moğol askerleri de onun peşine gittiler Timur Melik bu halde birkaç gün savaştı. Moğol askerleri keyfiyeti itibariyle günden güne artıyor Timur Melik'in işi zorlaşıyordu. Nitekim yanındaki askerlerin çoğu öldürüldü ve yalnız biri kırık üç ok ile mücadelesine devam etti. Onun peşinden giden Moğollardan birinin gözünü oku ile kör etti diğerlerine de yanında sadece iki oku kalmasına rağmen “Yanımda sizin sayınızca okum var, geri dönmeniz ve canınızı korumanız sizin yapacağınız en iyi iştir” diyerek Moğolları geri döndürmeye muvaffak oldu.⁵⁰⁵ Moğollara karşı verdiği bu çetin mücadele sonunda Hârezm'e ulaştı ve ölünceye

⁵⁰⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 178-179; Tercüme, s. 126-127; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 108; Hândmîr, C. III., s. 30; Mîrhând, C. VIII., s. 3846; Muhammed Lârî, C. II., s. 654; Reşîdüddin, a.g.e., s. 357. Timur Melik'in mücadelesi hakkında ayrıca bkz; Şebânkârî, a.g.e., s. 235;

kadar Celâleddin'in yanında kaldı. Timur Melik'in mezkûr mücadelesi Moğol tazyikine gösterilen en ciddi mukavemet örnekleri arasındadır. Nitekim bu yönüyle diğer şehirler arasından temayüz eden Hocend müdafaasını müellifler de yalnız Timur Melik minvalinden kaleme almış ve onun ayrılışından sonra Hocend'in akıbeti konusunda yeterli malumat vermemişlerdir.

I.IV.I.II. Buhara'nın zaptı

Otrar'da orduyu dört grup halinde şehirler üzerine gönderen Cengiz Han küçük oğlu Tuluy ile birlikte Buhara'ya ⁵⁰⁶ hareket etti. Seyhun'dan karşıya geçtikten sonra önce Zernûk ⁵⁰⁷ hisarına ulaştı. Şehrin ahalisi hisarın önüne yığılan ordunun

Vassâf, a.g.e., s. 387-388; Âştiyânî, a.g.e., s. 35; Barkhausen, a.g.e., s. 100; D'ohsson, a.g.e., s. 102-103; Hartog, a.g.e., s. 104; Pâzûki, a.g.e., s. 15; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 54.

⁵⁰⁶ Buhara hakkında ayrıca bkz; Richard Nelson Frye, *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman 1965; Richard Nelson Frye, *Notes on the Early Coinage of Transoxania*, New York 1949; C. E. Bosworth, "Bukhara II. From The Arab Invasions To The Mongol", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV., New York 1990, s. 513-515; İnayetullah Rıza, "Buhara", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XI., Tahran 1381, s. 428-455; V. Barthold-R. N. Frye, "Bukhara", *El²*, C. I., Leiden 1986, s. 1293-1296; Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, C. VI., İstanbul 1992, s. 363-367; Bretschneider, a.g.e., s. 369-370; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 556-557; Hamevî, C. I., s. 452-456.

⁵⁰⁷ Reşîdüddin'de Zeryuk olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 359. Hândmîr Zernût kasabası olarak zikreder. Hândmîr, C. III., s. 28. Mezkûr yerin Zeyuk olarak geçtiğine dair bkz; Muhammed Lârî, C. II., s. 652. D'ohsson burayı Zeyguk kasabası olarak kaydeder. D'ohsson, a.g.e., s. 103. Hamevî şehri Zernûc olarak kaydeder daha sonra oranın meşhur ismi Zernûk olup "kaf" iledir diye ekler. Ona göre bu şehir Türkistan şehirlerinden Hocend'den sonra nehrin ötesinde son meşhur şehirdir. Oranın suyu ve

büyükklüğünden çok korksa da direnmek istediler. Ancak Cengiz Han âdet olduğu üzere onların yanına Dânişmend Hâcib adlı Müslüman birini gönderdi. Dânişmend Hâcib de tıpkı Hasan Hacı ve Cin Timur gibi ahaliyi Moğolların tabiiyetine çağırdı ve onlara mukavemet etmenin faydasız olduğunu söyledi. Zernûk halkı başta onun nasihatlerine uymak istemedi ve ona taarruz etmeye teşebbüs ettiler. Ancak Dânişmend Hâcib “Müslüman oğlu Müslüman Dânişmend Hâcib”im. Cengiz Han’ın buyruğu veçhile sizi kan ve ölüm çukurundan çıkarmak için geldim. Cengiz Han birkaç bin adamla bizzat buraya geldi. Eğer aykırı davranırsanız bir saatte sahra kandan nehir olur. Eğer nasihatini dinlerseniz canınız ve malınıza aman verirler” dedi.⁵⁰⁸ Ahali de elçinin nasihatlerini kabulden imtina göstermedi ve güvence için ondan bir sözleşme aldılar. Buna göre itaati kabul ettikten sonra eğer ahaliden bir kişi dahi kötülüğe uğrarsa günahı onun boynuna olacaktı. Buna müteakip Zernûk ekâbirinden bir grup hediyelerle birlikte Cengiz Han’ın huzuruna vasıl oldu. Cengiz Han da onlara şefkat ve merhamet gösterip canlarına aman verdi. Bundan sonra hisarı sahraya çevirdiler ve şehrin gençlerini Buhara’ya götürmek üzere haşer olarak tayin ettiler. Zernûk şehrinin adını da Kutluğ-balıg (mübarek şehir) olarak değiştirdiler.⁵⁰⁹ Moğollar diğer bazı şehirlerin adını da oradaki ahval nispetinde

ekim alanı çoktur. Hamevî, C. II., s. 620. Moğol orduları Buhara’dan önce şehrin kuzeyinde kâin Sertak’a gittiler. Bazıları buranın adını Zernûk olarak söyler. Rıza, a.g.md., s. 438.

⁵⁰⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 183; Tercüme, s. 131; Mîrhând, C. VIII., s. 3838; Muhammed Lârî, C. II., s. 652; Reşîdüddin, a.g.e., s. 359; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 367.

⁵⁰⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 183-184; Tercüme, s. 132; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 101; Mîrhând, C. VIII., s. 3837; Reşîdüddin, a.g.e., s. 359-360; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3676; Vassâf, a.g.e., s. 389.

değiştirecek kimine kutlu, mesut kimine de uğursuz, kötü manasına gelen isimler vereceklerdi.

Zernûk'taki Türkmenlerden birkaç kişi Cengiz Han'ın ordusunu o tarihe kadar revaçta olmayan bir yoldan Nûr ⁵¹⁰ şehrine götürdüler ki o zamandan sonra yol “Râh-e Hânî” (Han Yolu) ⁵¹¹ olarak anılmaya başladı. Öncü birlikler Tayır Bahadır'ın kumandanlığı altında şehre girdiler. Geceleyin şehrin bağlarına tesadüf ettiler ağaçları kesip merdivenler yaptılar. Öncü birliklerin bu hazırlıkları kaleye tırmanmak ve burayı muhasara etmek maksadıyla yaptığı anlaşılmaktadır. Ansızın gelen bu birlikleri gören Nûr ahalisi gelenlerin kervan olduğunu düşündü ancak hisara yaklaştıklarında gerçeğin böyle olmadığı anlaşıldı. Tayır Bahadır, Cengiz Han'ın gelişini haber vermek için şehre bir elçi göndererek Moğollara tabi olmalarını ve onlara direnmemelerini söyledi. Nûr ahalisi de Cengiz Han'a bir elçi göndererek itaatlerini açıklamayı istediler Tayır Bahadır

⁵¹⁰ “Nûr büyük bir yerdir. Orada Mescîd-i Câmî ve pek çok ribat vardır. Her yıl Buhara halkı oraya ziyarete gider. Buhara halkı bu işte zahmete katlanırlar. Nûr'a ziyarete giden bir kimse hac faziletini alır. Buraya Nûr-i Buhara derler. Tabilerden pek çok kişi orada huzur bulmuştur”. Nerşahî, a.g.e., s. 17. Buhara ve Semerkand'ın arasında küçük bir beldedir. Buraya mensuplara Nûrî derler. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 557. Buhara'nın kuzeydoğusuna 12 fersahtadır. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3676. Ayrıca bkz; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 43. Nurata olarak geçtiği yerlere dair bkz; Howorth, C. I., s. 77; Howorth, 1331, s. 209; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 293; *The Cambridge*, s. 307. Lokman Baymatov, “Mübarezat-i Merdom-i Mâverâünnehir der beraber Bîdâd-i Mogulan”, *Neşriye-yi Keyhân Ferhengî*, S. 172, Tahran 1379, s. 2.

⁵¹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 184; Tercüme, s. 132; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3676. Reşîdüddin “Râh-e Hâlî” olarak zikretse de doğrusu bu değildir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 360. Cüveynî'ye göre Mengü Kağan h. 649 yılında bu yoldan geçmiştir.

da buna rıza gösterdi ve yola revan oldu. Cengiz Han şehri yakında yanlarına ulaşacak olan Sübütey Bahadır'a teslim etmelerini emretti. Emir mucibince Sübütey şehre ulaştığında orayı teslim aldı ve ahalinin kendilerine lazım olan erzak, koyun, öküz ve ziraat aletleri gibi ihtiyaç maddelerini temin edip sahraya getirmelerini emretti. Bundan sonra haneleri yağmaladılar ⁵¹² ve yardım için altmış adamı Nûr emîrinin oğlu İl Hacı'nın beraberliğinde Debûs'a (Debûsiye) ⁵¹³ gönderdiler. Cengiz Han buraya ulaşınca ahali onu karşıladı ve ona kıymeti hediyeler takdim etti. Cengiz Han sultanın şehirden aldığı vergi miktarını sordu onlar da 1500 dinar olduğunu söylediler. Bunun üzerine Cengiz Han aynı miktarın nakit ödenmesini emretmekle iktifa etti ve daha fazlasını istemedi. Cüveynî'ye göre bu verginin yarısı kadınların küpelerinden ödendi kalanını da birkaç ay sonra ödemeye kefil oldular böylelikle Nûr ahalisi Moğollara esir olmaktan necat etti.⁵¹⁴ Nûr şehrinin de itaati kabul etmesiyle Buhara'nın etrafındaki şehirler olası bir isyandan izole

⁵¹² Vassâf'a göre Sübütey'in askerleri "Nûr'u yağma ile yoksul kulübesinden daha karanlık yaptılar". Vassâf, a.g.e., s. 390.

⁵¹³ Mâverâünnehir'de Soğd şehrine tabilerden olan küçük bir şehirdir. Hamevî, a.g.e., s. 69; Hamevî, C. II., s. 363. Buhara ve Semerkand arasında küçük bir beldedir. Burası dokuz köye sahiptir. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 567. Debûsiye Soğd nehrinin güney tarafında bulunan X. yüzyılın önemli üç şehirden biri idi. Bir kanal boyunda bulunan bu şehrin etrafında hiçbir büyük köyü ve tabileri yoktu. Le Strange, a.g.e., s. 564.

⁵¹⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 185; Tercüme, s. 134; Reşidüddin, a.g.e., s. 360. Beyânî Nûr'un ele geçirilmesiyle Buhara fethi yolunun açıldığını söyler. Beyânî, a.g.e., s. 100. Yazar bir başka eserinde Nûr ahalisinin mukavemetinden dolayı halkın katledildiği ve şehrin yağmalandığı inancındadır. Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 43. Hartog Nûr'un Moğolların yerle yeksan etmedikleri nadir şehirlerden biri olduğunu şehrin mukavemetsiz şekilde ele geçtiği inancındadır. Hartog, a.g.e., s. 101.

edilmiş oldu. Moğollar iyi tahkim edilmiş bir şehre saldırmazdan evvel şehrin havalisindeki köyleri ve kasabaları ele geçirmek suretiyle şehrin müdafaası için uygun zemin hazırlardı. Böylece şehir havalisinin buralara yardım göndermesini engeller ve oralardan topladıkları esirlerle asıl şehir üzerine yürürlerdi. Moğollar Hârezm seferi sırasında bu taktiğe çok sık başvuracak Buhara ve Semerkand gibi büyük ve iyi tahkim edilmiş şehirlerin istilasında bu yöntemleri kullanacaklardı.

Zernûk ve Nûr şehirlerinin işini bitiren Moğollar Buhara'ya hareket etti. Onların şehre ne zaman vasil oldukları hususunda kaynaklarda muhtelif fikirler vardır. İbnü'l-Esîr ve Cûzcânî'nin kaydına göre Cengiz Han ve beraberindekilerin şehre varışı h. 616 yılının Zilhicce ayında (Şubat 1220) ⁵¹⁵ Cüveynî'ye göre ise bundan daha sonra h. 617 yılının Muharrem ayı başlarında (Mart 1220) ⁵¹⁶ cereyan etti. Bu sırada Sevînc Han, Küşlü Han ve İnanç Han gibi sultanın kumandanları garnizon kuvvetleri ile Buhara'da idi. Buhara'da

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 217; Cûzcânî, C. II., s. 106; Âştiyânî, a.g.e., s. 28; Boyle, 1991, s. 43; Şeşen, a.g.md., s. 365; *The Cambridge*, s. 307. Ebu'l-Gazi'nin h. 616 yılının Muharrem ayının başlarında (Mart 1219) Moğolların Buhara'ya vasil olduğu bilgisi yanlış görünmektedir. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 101.

⁵¹⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 186; Tercüme, s. 134; Benâkitî, a.g.e., s. 366; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 10; Hândmîr, C. III., s. 28; İbn Arapşah, a.g.e., s. 34; Mîrhând, C. VIII., s. 3839; Reşîdüddin, a.g.e., s. 360; Şebânkâreî, a.g.e., s. 237; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3676; D'ohsson, a.g.e., s. 104; Pâzûki, a.g.e., s. 11; Rıza, a.g.md., s. 438; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 58; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, (Çev. Engin Sunar), İstanbul 1995, s. 105. Vassâf'ın verdiği h. 619 yılı Muharrem başları oldukça geç bir tarihtir. Vassâf, a.g.e., s. 390. Nerşahî Cengiz Han'ın h. 616 yılında Buhara'ya ulaştığını söylemekle iktifa eder. Nerşahî, a.g.e., s. 213. Ayrıca bkz; Kazvînî, a.g.e., s. 77. Hasanzâde'ye göre Moğolların şehre ulaşması 617 yılı muharrem ayının sonunda oldu. Hasanzâde, a.g.e., s. 203.

bulunan garnizonun miktarı konusunda kaynaklarda farklı bilgilerin olduğu daha önce izah edilmişti. Moğollar şehrin iyi tahkim edilmiş olacağı düşüncesiyle haşerleri de önlerine katarak ⁵¹⁷ şehre vasıl oldular. Moğollar ordunun ön saflarına yerleştirdiği bu haşerler ile kendi kayıplarını azaltıyor bunları siper ederek çoğu zaman Müslümanı Müslümana kırdırıyordu. Nitekim mütearrızların bu hilesinden bihaber olan insanlar ok darbeleriyle ordunun ön saflarındaki haşerleri hedef alıyorlardı. Moğollar bu hileyi Hârezm şehirlerinin istilasında çok defa kullanmıştır.

Cüveynî'nin kaydına göre karınca ve çekirge gibi kalabalık olan Moğol askerleri denizdeki dalgalar gibi Buhara'ya geldiler. Üç gün boyunca şehri muhasara edip savaşa meylettiler ancak bu orduya mukavemet etmenin nafile olduğunu anlayan ⁵¹⁸ kumandanlardan Hamîd-bûr, Sevînc Han ve Keşlî Han güneş batınca kavmin çoğu ile hisardan çıkıp Ceyhun'a ulaşma teşebbüsünde bulundu. Moğol muhafızları ve ordunun öncüleri (telâye) buna izin vermedi ve onları ele geçirip hepsini öldürdü. ⁵¹⁹ Kumandanların huruç hareketinin bu şekilde nihayete ermesi ve şehrin müdafaasız

⁵¹⁷ Nesevî'ye göre Cengiz Han kendi askerlerinin yanı sıra Otrar'dan getirdiği haşeri de Buhara üzerine sürdü. Nesevî, a.g.e., s. 63.

⁵¹⁸ “Sultan'ın Emîr-i Ahur'u Küşlü ve onunla birlikte olan sultanın diğer dostları işin elden gittiğini gördüklerinde savaştan el çektiler ve hezimetini azimete tercih ettiler”. Nesevî, a.g.e., s. 63.

⁵¹⁹ Mîrhând, C. VIII., s. 3839; İbn Kesîr, C. XIII., s. 190; Hândmîr, C. III., s. 28; Reşîdüddin, a.g.e., s. 360; Vassâf, a.g.e., s. 390. Cüveynî “ertesi gün sahra güneşin yansımasından kan dolu bir leğen gibi görünüyordu” demek suretiyle manzarayı tasvir eder. Cüveynî, a.g.e., s. 186; Tercüme, s. 134. Sadece İnanç Han Ceyhun'dan kaçmakla canını kurtarmaya muvaffak oldu. Nesevî, a.g.e., s. 64; Âştiyânî, a.g.e., s. 28.

kalması elbette Moğolların işine yaramıştı nitekim savunmasız bir halkın düşmana teslim olması hiç de zor olmayacaktı.

Buhara halkı kendilerinde mukavemet gücü görmediği için ertesi gün teslime rıza gösterip Moğolların gazabından masun kalmak ve aman dilemek maksadıyla şehrin ileri gelenlerinden bir grubu Cengiz Han'ın yanına gönderdiler. Cengiz Han'dan aman elde ettikten sonra şehrin büyük kapılarını açtılar ve Moğollar dalga dalga şehre girmeye başladılar (4 Zilhicce 616-10 Şubat 1220).⁵²⁰ Ancak kaledeki müdafiler hemen teslim olmadı ve Moğollara karşı koydular. Bu hal bir süre daha devam etti askerlerin firar etmelerine veya gece baskını yapmalarına mâni olmak için mahallelerin ateşe verilmesini emrettiler. Cüveynî'ye göre evlerin tamamı ahşap olduğu için şehrin çoğu birkaç gün içinde yandı.⁵²¹ Yalnız Mescîd-i Câmî ve saraylardan bazıları pişmiş kerpiçten olduğu için yangından masun kaldı. Dışarıda mancınıkları hazırladılar orayı taş ve ok ile doldurdular. Dışarıdan gelen neft ile orası tandır gibi oldu. Günler bu şekilde hisardakilerin mukavemeti ile geçti. Hassaten sultanın şehirde bıraktığı Gök Han onlara şecaatle

⁵²⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 217. Karşılaştırma için bkz; Cûzcânî, C. II., s. 106; *DGBİT*, C. IX., s. 49; Necef, a.g.e., s. 662; Spuler, a.g.e., s. 33; Yuri Bregel, "Bukhara III. After The Mongol Invasion", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV., New York 1990, s. 515; Yuvalı, a.g.e., s. 19. Târîh-i Îrân Cambridge'de 1220 yılı şubat ayının başları olarak geçer. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 293. Beyânî şehrin h. 617 (1220) yılında güçlkle fethedildiğini söylemekle iktifa eder. Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 43. Kadir Ali Bek'in eserinde Buhara'nın Cengiz Han'ın eline geçmesinin Zilhicce 616 (Şubat 1220)'de olduğu kaydedilir. Alimov, a.g.t., s. 179.

⁵²¹ Buhara Moğolların şiddetli taarruzlarına maruz kalsa da kısa sürede kalkındı. Ögedey zamanında yeniden abad hale geldi. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 103; Şeşen, a.g.md., s. 365. Karşılaştırma için bkz; Bregel, a.g.md., s. 515.

direniyor ve her bir hamlesinde birkaç kişiyi yere seriyor ve tek başına askerlerin çoğunu püskürtüyordu.⁵²² Ancak bu hal daha fazla devam etmedi ve Moğollara karşı direniş son buldu. Haşer ve Buhara insanlarıyla duvarı geri alıp kalenin kapısını da ateşe verdiler. Müellife göre Moğollar şehirde Kanglılar'dan kimseyi sağ bırakmadı ve burada 30.000'den fazla insan öldürüldü. Büyük ve küçük kimseleri, kadınları köle yaptılar. Şehrin ahalisini sahra-yi namazgâha götürüp onların canını bağışladılar. Gençleri ve yeterliliğe sahip olan kimseleri de haşer olarak Semerkand ve Debûs için ayırdılar.⁵²³

İbnü'l-Esîr'e göre içindeki 400 kadar asker ile kalenin müdafaası 12 gün boyunca devam etti. Bu halde Moğolların şehri zaptı 16 Zilhicce 616'da (22 Şubat 1220) vuku buldu.⁵²⁴ Cengiz Han oğlu Tuluy ile birlikte şehre girdiği vakit at üzerinde olduğu halde Mescîd-i Câmî'ye yöneldi. Cüveynî Cengiz Han'ın şehre girdikten sonraki hareketleri hakkında tafsilatlı malumat verir ve şöyle söyler ⁵²⁵ *Cengiz Han Mescîd-i Câmî'ye*

⁵²² Nesevî o gün mukavemete devam etmiş olsalar idi muvaffak olacakları inancındadır. Nesevî, a.g.e., s. 63.

⁵²³ Cüveynî, a.g.e., s. 188-189; Tercüme, s. 136. Karşılaştırma için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 367; Mîrhând, C. VIII., s. 3840; Vassâf, a.g.e., s. 391. Kale müdafaası hakkında ayrıca bkz; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 218; Grigor'evich, a.g.e., s. 171.

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 217; İbn Arapşah, a.g.e., s. 34; Bregel, a.g.md., s. 515. Cûzcânî şehrin kalenin alınıp Buhara'nın ele geçirilmesini h. 616 yılı Kurban Bayramı'na koyar (16 Şubat 1220). Cûzcânî, C. II., s. 106; Velayeti, a.g.e., s. 202. 10 yahut 16 Şubat 1220 olarak geçtiği yerlere dair bkz; Grousset, a.g.e., s. 248; Roux, a.g.e., s. 184.

⁵²⁵ Mîrhând Cengiz Han'ın konuşmasını Moğolca yaptığını Dânişmend Hâcib'in de bunu Farsça'ya tercüme edip halka aktardığını kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3840. Karşılaştırma için bkz; Şebânkâreî, a.g.e., s. 236. Vassâf da tercümanlar vasıtasıyla konuştuğunu söyler. Vassâf, a.g.e., s. 391.

yöneldi. Oğlu Tuluy Han indi ve minberin üzerine çıktı. Sonra Cengiz Han “burası sultanın sarayı mıdır?” diye sordu oradakiler “Allah’ın evidir” dedi. O da atından inerek iki üç basamak minbere çıktı ve sahrada ot bulunmadığını atların karnının boş olduğunu söyledi şehirdeki ambarları açıp zahire aldılar. Kur’an sandıklarını mescidin avlusuna getirdiler ve Kur’an sayfalarını ele ayağa düşürüp sandıkları atların yemliğı yaptılar. Peş peşe şarap kadehleri doldu ve dans etmek için şehrin çalgıcılarını getirtip kendi şarkılarını söylediler. Çağın imamları, şeyhleri, seyitleri, âlimleri ve müçtehitleri hayvanları korumakla meşgul oldular ve o kavmin hükmüne itaat etmeyi taahhüt ettiler. Bir iki saat sonra Cengiz Han bargâha gitmek için ayağa kalktı ve oradaki toplulukla yola çıktılar ve pisliklerin arasındaki Kur’an sayfaları çiğnendi. Bu halde iken Mâverâünnehir sadatının öncüsü Emîr İmam Celâleddin Ali b. el Hasan er-Rindî ulemanın faziletliyelerinden Rükneddin İmamzâde’ye “Mevlâna gördüğüm bu hal nedir, uyku mudur yarab uyanıklık mıdır? dedi. İmamzâde “sus esen Allah’ın rüzgârıdır konuşmanın faydası yok” dedi. Cengiz Han Buhara insanlarından şehrin ileri

gelenlerinin ⁵²⁶, zenginlerinin kimler olduğunu sordu. 280 kişiyi ⁵²⁷ tayin ettiler. Bunlardan 190'ı şehir halkından kalanı ise gurbetten gelen tüccar kimselerdi. Cengiz Han sultanın ihanetini anlattıktan sonra “Ey kavim! Büyük günahlar işlediğinizi biliniz. Bu büyük günahlar sizin büyüklerinize aittir. Benden bu sözümün delilinin ne olduğunu sorarsanız delil benim Tanrı'nın azabı olmamdır. Eğer siz büyük günahlar işlememiş olsaydınız Tanrı benim gibi bir azabı sizin başınıza göndermezdi” dedi. Bu sözlerden sonra “Şimdi yerin üstündeki malları söylemeye hacet yok yerin altındakileri söyleyin” dedi ve “sizin güvendiğiniz ve emin olduğunuz kimlerdir?” diye sordu. Her biri kendilerinin bağlı oldukları kimseleri söyledi. Cengiz Han askerlerden kimsenin onlara saldırmaması ve hürmetsizlik yapmamaları söyledi. Onlardan alınacak malları getirmeleri için herkesenin yanına vergiyi getirmekle mükellef olan bir Moğol ve bir

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr Cengiz Han'ın huzuruna gelen bu kimselere “Hârezmşah'ın adamlarımın elinden almış olduğu o büyük miktarlardaki altın külçeleriyle malları sizin elinizdedir. Onu derhal sizden istiyorum” dediğini Buhara halkının da bu altın külçelerinden ve diğer eşyadan elinde bulunan her şeyi getirip ona teslim ettiğini kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 218. “Cengiz Han Buhara'nın ileri gelenlerini huzuruna çağırdığı zaman onları çağırmadaki amacın sultanın onlara sattığı gümüş aletleri toplamak ve bu eşyaların kendi şahsına ve onun insanlarına ait olduğunu söyledi. Onlar da o eşyalardan sahip olduklarını hana getirip teslim ettiler ve Moğol tüccarlarının öldürülme vakasında Hârezmşah'ın doğrudan müdahalesini, Cengiz Han'ın öfkesini kıskırtmada sultanın mesuliyetini tebliğ ettiler”. Âştîyânî, a.g.e., s. 30.

⁵²⁷ Vassâf 270 olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 391; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3677. Şebânkâreî'de 180 olduğuna dair bkz; Şebânkâreî, a.g.e., s. 236.

öncüyü⁵²⁸ baskak adıyla tayin etti. Bunlar her gün güneşin doğuş vakti topluluğun ileri gelenlerini hanın dergâhına getirdiler.⁵²⁹

Barthold'un yorumuna binaen⁵³⁰ Cengiz Han'ın minbere çıkararak halka işledikleri günahların bir bedeli olarak Tanrı'nın kendisini bir gazap olarak onların başına musallat ettiği sözleri hakikate mugayir gözükmektedir. Nitekim Moğollara olan nefretini gizlemeyen İbnü'l-Esîr'in böylesi bir konuşmayı zikretmemesi Cüveynî'nin rivayetinin sahilhiği konusunda şüpheler doğurur. Ancak Cengiz Han'ın şehrin ileri gelenlerinin adlarını toplayarak onlardan para istemesi her iki müellifin rivayetinde de yer alır. İbnü'l-Esîr'in Sultan Muhammed'in Otrar hâkimi tarafından tüccarlardan müsadere edilen malları Buhara tüccarlarına sattığına dair kaydına inanılacak olursa Cengiz Han'ın Buhara zenginlerinden mallarını istemesinin sebebi daha iyi anlaşılır.

İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre Moğolların mezkûr hareketleri, Kur'an musafının ayaklar altına alınması, kütüphanelerin, mescitlerin, camilerin yakılıp yıkılması, kadınların namusuna el uzatmaları, çoluk çocuk, yaşlı, kadın demeden şehirdekilerin öldürülmesi ulemanın zoruna gitmiş ve bu uğurda ölümü yaşamaya tercih ederek onların taarruzuna karşı koymaya çalışmışlardır. İmam Rükneddin İmamzâde ve oğlu şehrin kadısı olan Sadreddin Han gibi şehrin ileri gelenleri kanlarının son damlasına

⁵²⁸ Reşîdüddin'de bir Moğol ve bir Türk olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 361.

⁵²⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 187-188; Tercüme, s. 134-135. Benzer malumat için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 366-367; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 102-103; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düy*, s. 10-11; Hâfî, a.g.e., s. 769-770; Hândmîr, C. III., s. 28; İbn Arapşah, a.g.e., s. 35-37; Mîrhând, C. VIII., s. 3839-3840; Muhammed Lârî, C. II., s. 652-653; Reşîdüddin, a.g.e., s. 360-361; Şebânkâreî, a.g.e., s. 236; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3676-3677; Vassâf, a.g.e., s. 390-391; İbrahim Tîmûrî, *İmparatûrî Mogul*, Tahran 1377, s. 196-197.

⁵³⁰ Barthold, a.g.e., s. 435.

kadar Moğollar ile vuruşmuş ve şehit olmuşlardır.⁵³¹ Nitekim şehit edilenler arasında Vezir Nizâmülmülk'ün kardeşi Mecdüddin Mesud b. Salih de bulunuyordu.⁵³²

Moğol istilasası sırasında manevi değerleri ile birlikte Buhara'nın yok olması istilanın en kötü sonuçlarından biri olarak telakki edilir. Nitekim Mâverâünnehir'in göz bebeği, "kültür hazinesi" ve ehl-i fuzelâ ve ulemanın kapısı olması bakımından İslam şehirleri arasında temayüz eden ve az bir emsali olan Buhara'nın yıkılması kadim bir kültürün yerle bir olması demektir. Enkaz haline gelen bir şehir, dökülen kan ve gözyaşı, kül olan edebî eserler Moğol gazabının Buhara'daki yansımalarıdır. Moğol orduları Buhara halkına ağır bedeller ödettiler ve onların darbelerinden masun kalanları da üzerindeki elbiseler dışında başka bir şey götürmeden şehri terk etmeye mecbur ettiler.⁵³³

Cüveynî'nin kaydına göre Buhara'da yaşananlardan sonra kaçıp Horasan'a gelen birine oradaki hadiseler sorulunca "Geldiler, harap ettiler, yaktılar, öldürdüler, götürdüler ve gittiler"⁵³⁴ diyerek Moğolların burada yaptıklarını tarif etti. Müellif bu sözleri işiten insanların yaşananları Farsça'da bu sözden daha müzec başka bir sözün anlatamayacağı

⁵³¹ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 219; İbn Arapşah, a.g.e., s. 34.

⁵³² Nesevî'nin verdiği bu kayıt Arapça aslında yer almakla birlikte Mînovî'nin Farsça tercümesinde bulunmaz. Nesevî, a.g.e., s. 36.

⁵³³ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 218; Grigor'evich, a.g.e., s. 171; Sykes, C. II., s. 106.

⁵³⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 189; Tercüme, s. 137; Hândmîr, C. III., s. 29; İbn Arapşah, a.g.e., s. 37. Ebü'l-Ferec'in kayıtlarında mezkûr hadise şöyle geçer: Buhara'dan Horasan'a gelebilen adamlara şu sual sorulmuştu: "Size nasıl muamele ettiler?" Onlar şu cevabı vermişlerdi: "Bize bu çeşit sualleri sorup, bizi niçin yoruyorsunuz? Tatarlar geldiler, definelerimizi ortaya çıkardılar, sonra yaktılar, yağma ettiler ve gittiler. İbretlik almak isteyen alsın". Ebü'l-Ferec, C. II., s. 506.

konusunda hemfikir olduklarını söyler. Gerçekten bu sözler Moğol istilasının boyutunu anlatan en kısa ve en manidar ifade olması hasebiyle kayda değerdir. Semerkand'ın ele geçirilmesine müteakip Tûşa⁵³⁵ Baskak Buhara'ya şahne olarak geldi.

I.IV.I.III. Semerkand'ın zaptı

Moğollar Buhara'dan sonra Mâverâünnehir'in güzide şehirlerinden olan ve sultanın ikinci başşehri keyfiyetine sahip Semerkand'a⁵³⁶ yöneldi. Moğollar Semerkand'a Buhara'dan topladıkları esirler ile hareket ettiler. Üzerlerine gelen ordunun çok kalabalık olduğunu düşündürerek şehir halkının korkması ve böylece mukavemetten kaçınmaları için bu yola başvuruyorlardı. İbnü'l-Esîr esirlerin yaya olduğu halde şehre götürüldüklerini yürüyemeyecek durumda olanları da öldürerek yollarına devam ettiklerini kaydeder.⁵³⁷ Esirlerin bu içler acısı hali savaş sırasında da devam ediyor, hendek açma ve doldurma, taş taşıma gibi en ağır işlerde çalıştırılıyorlardı.

⁵³⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 189; Tercüme, s. 137. Şebânkâreî bu ismi Bûsa olarak zikreder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 236. Barthold da Nûşâ olarak kaydeder. Barthold, a.g.e., s. 452. Bregel da Tawsa Basqaq diye zikreder. Bregel, a.g.md., s. 515.

⁵³⁶ Şehir hakkında ayrıca bkz; Frantz Grenet, "Samarqand I History and Archeology", *Encyclopaedia Iranica*, 2002, <http://www.iranicaonline.org/articles/samarqand-i> Erişim Tarihi: 12.09.2018; Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Dair Kayıtları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV., İstanbul 1964, s. 21-64; Aleksandr Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler Devrinde Semerkand*, (Çev. Sabur Rasol), (Haz. İlyas Kemaloğlu), Ankara 2018; Bretschneider, a.g.e., s. 366-368; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 557-558; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 107-108.

⁵³⁷ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 219; Âştiyânî, a.g.e., s. 30-31; Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 25.

Buhara ile Semerkand arasında yer alan müstahkem yerler Moğollara direnç göstermeyerek onlara itaat etti. Cengiz Han Debûs ve Ser-î Pûl ⁵³⁸ gibi yerlerin muhasarası için asker bıraktı ve bir an evvel Semerkand'a ulaşmak için oralarda beklemedi. Otrar muhasarasını tamamlayan oğulları Çağatay ve Ögedey oradan topladıkları haşerler ile birlikte babalarına iltihak etti.⁵³⁹ Hem ele geçirilen şehirlerden getirilen haşerlerin hem de oğullarının katılımı Cengiz Han'ın ordusunun kemiyet ve keyfiyetini arttırmıştı. Bu katılım elbette Cengiz Han'ın elini güçlendirdi ve buradaki işini kolaylaştırdı.

Semerkand Moğol istilasası sırasında Cengiz Han'ın en fazla önem atfettiği şehir oldu.⁵⁴⁰ Zira daha önce zikredildiği gibi Sultan Muhammed buranın tahkimine diğer şehirlerden çok fazla ehemmiyet gösterdi ve buradaki garnizonun miktarı diğer şehirlere oranla iki katı oldu.⁵⁴¹ Şehrin takviye kuvvetleri ile güçlendiğinden haberdar olması

⁵³⁸ D'ohsson'da Sertel olarak geçer. D'ohsson, a.g.e., s. 106.

⁵³⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 197; Tercüme, s. 144; Mîrhând, C. VIII., s. 3849; Reşîdüddin, a.g.e., s. 362; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3678; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 293; Vassâf, a.g.e., s. 393.

⁵⁴⁰ Semerkand Hârezm'in en müstahkem şehri idi. Bu yüzden Cengiz Han iki gün önce şehre gelip hendek ve kaleyi temaşa etti zayıf olan savunma noktalarını aradı ve saldırı planını hazırladı. Grigor'evich, a.g.e., s. 174.

⁵⁴¹ Hartog'a göre Cengiz Han Otrar'a yaklaştığı vakit şehir müdafaasının gidişatı ve Semerkand'daki birliklerin miktarı hususunda malumat edinmişti. Bu durum neden evvela Buhara'ya hücum ettiğini gösteriyordu. Buhara'nın düşmesi moral olarak çökmeye sebep olacak dahası buradan alınan çok sayıda esir Moğol ordusuna katılarak ön saflarda savaşmaya zorlanacaktı. Böylece Semerkand'daki mukavemetin kırılması daha kolay olacaktı. Cengiz Han bunları yaparken şehrin güçlü savunmasının yanı sıra Sultan Muhammed'in burayı kurtarma olasılığını da göz önünde bulunduruyordu. Hartog,

ihtimal dâhilinde olan Cengiz Han bu özel durumu göz önünde bulundurarak ordularını bir araya getirdi ve kumandanlığını üstlendi. Semerkand'ın dayanıklı siperleri ve hisarından haberdar olduğu için önce etraftaki bölgeleri işgale başladı. Birbirine gidip gelen her türlü yolu ve yardım ulaşan imkânları kapattı. Sonra şehrin kendisini kısa sürede işgal etti. Moğollar şehrin müdafilerini tuzağa düşürmek için saldırıya geçen halkı yavaş yavaş geriye çekmek suretiyle önceden hazırladıkları pusulara götürdüler ve burada gizlenenlerin ani hücumuna maruz bıraktılar.⁵⁴² Moğollar mezkûr savaş taktiğiyle şehirdekilerin az sayıda kuvvet ile taarruza geçtiklerini zannetmelerini sağlıyor ve onları pusuya çekerek zaiyatı iki misline çıkarıyorlardı. Cüveynî'ye göre bu huruç hareketi

a.g.e., s. 101-102. Semerkand muhasarası başladığı sırada Sultan Muhammed kuşatılanların yardımına iki kez ordu gönderdi. Birincide 10.000 ve ikinci de ise 20.000 asker gitti; ancak onlardan hiçkimse Semerkand'a yaklaşma cesaretini kendisinde göremedi bu yüzden geri dönüp Semerkand'ın kurtarılmasının mümkün olmadığını ve onun düşüşünün beklenilmesini söylediler. Grigor'evich, a.g.e., s. 176-177.

⁵⁴² İbnü'l-Esîr, C. X., s. 220.

esnasında sultanın Kanglı beylerinden ⁵⁴³ Elbâr Han ⁵⁴⁴, Şeyh Han ⁵⁴⁵, Bala Han ⁵⁴⁶ ve diğer hanlar sahraya gidip Moğollara karşı savaşmışlar, onlardan çoğunu öldürmeye ve bazılarını da yakalamaya muvakkaf olarak şehre dönmüşlerdir.⁵⁴⁷ Cüveynî ilk huruç hareketinin sultanın beyleri tarafından yapıldığını ve şecaatle direnen bu kimselerin Moğollardan pek çok kişiyi öldürdüklerini söylemesine rağmen İbnü'l-Esîr'de tam tersi bir kayda rastlanır. Müellifin kaydına göre bu hareketi yapan beyler değil topraklarını mütearrızlara karşı savunma içgüdüsüyle hareket eden şehir ahalisi idi. Şehri muhafaza

⁵⁴³ D'ohsson'a göre Semerkand müdafilerinin çoğu Kanglı olduğu için Moğollar onlara: "Teslim olursanız kardeşçesine muamele edeceğiz. Çünkü siz de bizim gibi Türksünüz" diye haber gönderdi ve onlar da teslim oldu. Kaynaklarda yer almayan bu kaydın sahilhlikten uzak gerçeğe mugayir olduğu düşünölebilir.

⁵⁴⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 198; Grigor'evich, a.g.e., s. 174. Vassâf Elber Han olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 393. Reşîdüddin bu ismi Elbâz Han olarak kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 363. Elpâr Han olarak geçtiğı yerlere dair bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3850; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3678. Alp Er-han olarak geçtiğı yerlere dair bkz; Barthold, a.g.e., d. 438; Kafesoğlu, a.g.e., s. 265.

⁵⁴⁵ Reşîdüddin'de Seh Han bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 363. Türk kumandanlarından Sevinc Han olduğuna dair bkz; Grigor'evich, a.g.e., s. 174.

⁵⁴⁶ Reşîdüddin'de Balan Han bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 363.

⁵⁴⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 198; Tercüme, s. 145; Reşîdüddin, a.g.e., s. 363. Karşılaştırma için bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 109; Hândmîr, C. III., s. 31; Mîrhând, C. VIII., s. 3849. Şebânkâreî'ye göre ilk gün Semerkandlılar Moğollara karşı muzaffer olmuş ve onlardan yaklaşık 1000 kişiyi öldürmüşlerdi. Şebânkâreî, a.g.e., s. 237. Müslümanlar her ne kadar Moğollardan birkaç kişiyi esir almış olsalar da onlardan da 1000 adam düştü ve gece hisarların gerisine çekildiler. Grigor'evich, a.g.e., s. 174.

etmekle mükellef olan ordu mensupları ise Moğol korkusundan savaşmaktan imtina göstermiş ve bir kişi dahi onların karşısına çıkmamıştır.⁵⁴⁸

Muhasaranın ikinci günü Cengiz Han'ın arkada bıraktığı esirler dalgalar halinde ulaşmaya başladılar. Cengiz Han yeni birliklerin ulaştığı algısı yaratmak ve halkın direnişini kırmak için yine bir hileye başvurdu ve asli ordusunda olduğu gibi gelen esirleri de gruplara ayırarak her birine bir sancak verdi. Böylece Semerkand halkı mezkûr güruhun hepsini Moğol ordusunun bir parçası olarak tasavvur edecek ve bundan korku duyarak şehrin savunmasından el çekecekti. Gerçekten Moğolların bu hilesi etkisini gösterdi ve düşman korkusu müdafilerin saflarına nüfuz etmeye başladı. Cengiz Han bizzat harekete geçti ve askerleri şehre dağıttı, içeriden ve dışarıdan savaşı hazırladı. Taş, ok ve mancınıklar atmak suretiyle Semerkandlıların son hücumunu kırmaya çalıştılar. Bu minvalde Moğol ordusu kapılara kadar dayandı ve sultanın yakınlarını herhangi bir huruç hareketi yapmaktan alıkoydular. Semerkandlılar filleri ortaya atsalar da Moğollar ok darbeleriyle onların bağlarını koparıp piyade saflarını dağıttılar. Halk bugünkü savaştan oldukça korktu ve bazıları Moğollara itaat etmeye bir kısmı da savunmaya devam etmeye temayül gösterdi. Nihayet şeyhülislâm ve kadı başkanlığında bir heyeti Cengiz Han'ın huzuruna göndererek şehrin kapılarını onlara açmaktan başka bir çare göremediler.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 220. Ayrıca bkz; Sykes, C. II., s. 106; Âştiyânî, a.g.e., s. 31; Barthold, a.g.e., s. 437; Beyânî, a.g.e., s. 102; Kafesoğlu, a.g.e., s. 265.

⁵⁴⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 198-199; Tercüme, s. 145; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 12; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 109; Hândmîr, C. III., s. 31; Mîrhând, C. VIII., s. 3849; Reşîdüddin, a.g.e., s. 363; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3679; Biran, a.g.e., s. 88; Grigor'evich, a.g.e., s. 175. Âştiyânî'ye göre Kanglılardan bir grup Moğollara teslim olunca insanlar da böyle hareket etmeye mecbur kalmışlardı. Âştiyânî, a.g.e., s. 31.

İbnü'l-Esîr'in kaydından anlaşıldığı üzere Moğollara karşı direnişi sona erdirmeye ve teslim olma kararı şehir halkının karşı çıkmasına rağmen askerler tarafından tatbik edilmişti.⁵⁵⁰ Zaten müellif Moğolların şehre girişine mâni olmak için ilk huruç hareketinin de ahaliden geldiğini ordudakilerin ise aman dileyerek şehri mütearrızlara teslim etme temayülü gösterdiklerini kurtuluşun ancak ve ancak bu yolla mümkün olduğuna inandıklarını söyler. Şeyhülislâm ve kadının gelmesine müteakip Moğollar şehre girmeye başladılar ve oradakiler de namazgâhın kapısını⁵⁵¹ açıp mukavemetten el çekti. Moğollar o gün duvarı ve şehri tahrip etmekle meşgul oldu. Meşaleler yakarak çalıştılar ve surun tamamını yerle bir ettiler.⁵⁵² Şehre girince Cengiz Han'a gelip itaatlerini bildiren ve onlara karşı koymayan kadı, şeyhülislâm ve onların himayesinde olan 50.000'in üzerinde kişiyi katliamdan masun bıraktılar.⁵⁵³ Buhara'da ulema sınıfının

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 220. Müellife göre ordu mensupları "Biz onlarla aynı ırktanız. Bizi öldürmezler" diyerek Moğollara karşı mukavemet etmekten imtina ettiğini söyler. Semerkand'ın müdafaası Gayır Han veya Timur Melik gibi tecrübeli ve teslime yanaşmayan savaş kumandanlarına teslim edilse ise şehir uzun bir müddet mütearrızlara karşı dayanabilirdi. Ancak Hârezmşâh Semerkand ordusunun kumandanlığını hiçbir zaman kumandan olmayan kibirli dayısı Togay Han'a bıraktı. Grigor'evich, a.g.e., s. 174.

⁵⁵¹ Barthold'a göre namazgâh kapısı şehrin kuzeybatı tarafında bulunuyor idi. Barthold, a.g.e., s. 438. Burası şehrin en büyük kapısı idi. Grigor'evich, a.g.e., s. 175.

⁵⁵² Cüveynî, a.g.e., s. 199; Tercüme, s. 146; Vassâf, a.g.e., s. 364. "Cengiz Han dört gün içinde büyük ve muhteşem bir şehir olan Semerkand şehrini aldı. Ancak dört yıl içinde bu şehri tahrip edemedi". Başkumandan Simbat, a.g.e., s. 82.

⁵⁵³ Cüveynî, a.g.e., s. 199; Tercüme, s. 146; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 12; Mîrhând, C. VIII., s. 3849; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3679. Reşîdüddin'de yaklaşık 50.000 kişi olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 363; Hândmîr, C. III., s. 31; Muhammed Lârî, C. II., s. 655;

ölümü göze alarak şehri müdafaa ve Moğollara teslim olmaktan imtina etmelerine rağmen Semerkand ulemasının yaşamı ölüme tercih etmek suretiyle Moğollara itaati ve onların gazabından necat etmesi ehemmiyete haiz bir ayrıntıdır. *Cengiz Han kendisine itaatlerini arz eden bu dinî sınıfa aman vermekle bağışlayıcı yanının olduğuna ve mezkûr fethin dinî boyuttan hâlî olduğuna işaret ediyordu. Bununla birlikte Sultan Muhammed'in gayrimüslimlere karşı cihat söylemini zayıflatıyordu.*

Muhasaranın üçüncü günü en şiddetli çatışmaların ve en felaket hadiselerin yaşandığı bir gün oldu. Moğolların çoğu şehre girip kadınları ve adamları yüzer yüzer sayıp sahraya sürdüler ve gizlenen kimseler olursa onların da öldürüleceğini bildirdiler. Bugünde yer yer mukavemetler devam etti ve Mescîd-i Câmî'de olup direniş gösteren 1000 kişi burada ateşe verildi. O gece Bereşmas Han⁵⁵⁴, Togay Han⁵⁵⁵, Sarsıg Han⁵⁵⁶, Ulug Han'ın aralarında olduğu sultanın ümerasından yirmi küsur kişi katledilen

Sykes, C. II., s. 106; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 110; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3679; Beyânî, a.g.e., s. 102; Howorth, 1331, s. 212; Roux, a.g.e., s. 185. Bu sayının mübalağa olduğu düşünülebilir zira ulema sınıfının bu kadar kalabalık olduğu ve hepsinin katliamdan masun kaldığı tarihî hakikate mugayir gözüküyor. Şehirdeki 30.000 zanaatçının Moğolistan'a gönderildiği bilgisine dair bkz; Biran, a.g.e., s. 88.

⁵⁵⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 200. Cüveynî tercümesinde Barışmas Han, Sersig Han ve Ulug Han olarak geçer. Tercüme, s. 146. Reşîdüddin'de bu isim Beresmas Han olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 364. Şemas Han olarak geçtiği yere dair bkz; Hâfî, a.g.e., s. 771. Kafesoğlu bu ismi Barışmaz-Han diye kaydeder. Kafesoğlu, a.g.e., s. 267. Mezkûr isimler için ayrıca bkz; Howorth, C. I., s. 79; Howorth, 1331, s. 212.

⁵⁵⁵ Vassâf'da Bogayir Han olarak geçer. Vassâf, a.g.e., s. 394. Togan Han olarak zikredildiği yere dair bkz; Hâfî, a.g.e., s. 771.

⁵⁵⁶ Benâkitî bu ismi Semay Han olarak zikreder. Benâkitî, a.g.e., s. 367.

30.000'den fazla Kanglı ve Türk'ün arasında yer aldı.⁵⁵⁷ Semerkand ahalisi de Moğol gazabından kurtulamadı askerlerin ve halkın çoğu onların ok ve kılıçlarının arasında helak oldu. Ertesi gün geriye kalanları saydılar ve onlardan 30.000 kişiyi seçip Cengiz Han'ın oğullarına ve yakınlarına verdiler.⁵⁵⁸ Bunun dışındakiler kurtuluşları için 200.000 dinar ödemeye mükellef oldular.⁵⁵⁹ Semerkand'ın zaptıyla Mâverâünnehir'in en önemli ikinci şehri de Moğolların ellerine geçmiş ve onların gazabıyla yerle yeksan olmuş oldu (Muharrem 617-Mart 1220).⁵⁶⁰ Moğolların Semerkand tahribatının boyutunu daha iyi

⁵⁵⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 200; Tercüme, s. 147; Reşîdüddin, a.g.e., s. 364; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3679; Vassâf, a.g.e., s. 394. Karşılaştırma için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 367; Howorth, C. I., s. 79; Howorth, 1331, s. 212; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 12; Şebânkâreî, a.g.e., s. 237. Cüveynî orada olanların tafsilatı ve sultanın ümerasından katledilenlerin adları Cengiz Han'ın Rükneddin Kert'e yazdığı yarlığda geçtiğini kaydeder. Ayrıca bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3850.

⁵⁵⁸ Moğollar sahraya sürdükleri halkı sayıp onların arasından ileri gelenleri ayırarak Moğolistan'a yolladılar. Bu ileri gelenler kaliteli beyaz kâğıt yapımında, sırmalı ve ipek kumaşları dokumacılığında, deri tabakçılığında, eyer yapımında, gümüş bardakların, makasların, iğnelerin, kılıçların, kalkanların, yayların, zırhların yapımında şöhret sahibi idi. Cengiz Han ustaların en maharetlilerini oğulları ve yakınlarına paylaştırdı. Grigor'evich, a.g.e., s. 176.

⁵⁵⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 201; Tercüme, s. 147; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 12; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 110; Hândmîr, C. III., s. 32; Mîrhând, C. VIII., s. 3850; Şebânkâreî, a.g.e., s. 237; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3680; Vassâf, a.g.e., s. 394.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 220; İbn Kesîr, C. XIII., s. 198; Necef, a.g.e., s. 663; H. H. Schaeder-C. E. Bosworth, "Samarkand", *Encyclopaedia of Islam*, C. VIII., Leiden 1995, s. 1033; Osman Aydın, "Semerkant", *DİA*, C. XXXVI., İstanbul 2009, s. 483; Saunders,

anlamak için XIV. yüzyılda şehri ziyaret eden İbn Battûta'nın gözlemlerine bakmak lazım gelir. Bir yüzyıldan daha fazla süre sonra şehre gelen seyyah "İrmak kıyısında şehir halkının bir zamanlar ne denli çalışkan ve hırslı olduğunu gösteren büyük köşkler ve kasırlar bulunur. Şimdi çoğu haraptır şehrin büyük kısmı da öyle. Ne surları ne de kapıları var bu şehrin! İç kısımlarında bahçeler var sadece"⁵⁶¹ demek suretiyle Moğol tahribatının boyutuna işaret eder.

Semerkand'da öldürülenlerin sayısı hakkında kaynaklarda muhtelif malumata tesadüf edilir. Cûzcânî⁵⁶² şehirde 50.000 Müslümanın öldürüldüğünü İbnü'l-Esîr⁵⁶³ ise daha ilk günlerdeki huruç hareketinde 70.000 Semerkandlının öldürüldüğünü kaydeder. Cüveynî'nin muhtelif yerlerde verdiği rakamlara bakılacak olursa diğer müelliflerin söylediklerinden daha fazla olduğu görülür. Reşîdüddin de Cüveynî'den aldığı muhtemel

a.g.e., s. 62. Cûzcânî'de 10 Muharrem 617 aşure günü (17 Mart 1220) şeklindedir. Cûzcânî, C. II., s. 107; Âştîyânî, a.g.e., s. 32; Boyle, 1991, s. 43; Spuler, a.g.e., s. 33. Cüveynî'de geçen Rebîülevvel 618 (Nisan 1221) çok geç bir tarih olmakla birlikte zaten müellifin diğer izahatına da mugayirdir. Cüveynî, a.g.e., s. 201; Tercüme, s. 147. Reşîdüddin 618 senesinin yaz mevsiminde olarak kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 362. Mîrhând hadisenin 617 yılı aylarında cereyan ettiğini söylemekle iktifa eder. Mîrhând, C. VIII., s. 3850. Ebü'l-Ferec göre Moğolların Semerkand fethi Rebîüevvel 617'de (Mayıs 1220) vuku buldu. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 11. Benâkitî Cengiz Han'ın Semerkand'a yönelişini 618'e tesadüf eden yılan yılı (1221) olarak verir ve burayı ele geçirmesini aynı yılın yaz ayı olarak kabul eder. Benâkitî, a.g.e., s. 367. Semerkand'ın Mayıs-Haziran 1220'de ele geçirildiği bilgisine dair bkz; Biran, a.g.e., s. 88.

⁵⁶¹ İbn Battûta, a.g.e., s. 362.

⁵⁶² Cûzcânî, C. II., s. 107.

⁵⁶³ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 220.

olan rakamlar ile Semerkand'da öldürülenlerin sayısını muhtelif yerlerde zikreder. Bu minvalde Semerkand nüfusunda fevkalade bir değişimin olduğu düşünülebilir.⁵⁶⁴ Her ne kadar öldürülenlerin kaç kişiden mürekkep olduğu kati olmasa da Moğolların Semerkand'da da dehşete düşüren katliamlar yaptığı, onların oklarından, kılıçlarından masun kalmak için saklananlara dahi merhamet göstermedikleri, XIII. yüzyılın önde gelen ilim ve kültür merkezi olan şehri günlerce yağmalayıp yakıp yıktıkları, kütüphanelerdeki kıymetli eserleri kül yığınınına çevirdikleri muhakkaktır.

I.IV.I.IV. Gürgeç'in zaptı

Buhara ve Semerkand gibi Mâverâünnehir'in en önemli iki şehrine hâkim olan Cengiz Han için ele geçirilmesi zaruri olan diğer bir şehir Hârezm'in payitahtı Gürgeç⁵⁶⁵ idi. Gerek payitaht gerekse de Ceyhun nehrinin tabii müdafaa unsuru keyfiyetine sahip olması buranın ele geçirilmesini Moğollar için bir kez daha zaruri kılıyordu. Bunların yanı sıra oğlu ile siyasi çekişmelerden uzak durmayan Terken Hatun'un şehirde olması ve ordunun ileri gelen kumandanlarının onun emri altında bulunması Gürgeç muhasarasına çok iyi hazırlanılmasını gerektiriyordu.

⁵⁶⁴ Çinli seyyah Ç'ang Ç'un zamanında Semerkand'ın nüfusunun evvel zamanlara mukayese ile ancak dörtte bir oranda olduğu söylenir. Barthold, a.g.e., s. 439. Grousset Semerkand'daki katliamın boyutunu "Hemen hemen yalnız bir mahalleyi iskân edecek kadar ahali kalmış bulunuyordu" diyerek anlatır. Grousset, a.g.e., s. 249.

⁵⁶⁵ Kâs'dan sonra Hârezm'in ikinci başşehri olan Gürgeç'e Araplar Cürcâniyye demişler ve daha sonraki zamanlarda Ürgenç olarak tesmiye edilmiştir. Şehir hakkında ayrıca bkz; Aydın Taneri, "Gürgeç", *DİA.*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 321-323; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 123; Barthold, *Gozide-i Mekâlât*, s. 19-31; Le Strange, a.g.e., s. 538-543.

Bu tarihte İslam şehirlerinin en mamur ve en kalabalıklarından biri olan Gurgench öğrenim, tartışma, edep ve ilim merkezi sayılıyordu. Şehir büyük kütüphaneleri ve medreseleri ile Hârezmşah sultanı Atsız zamanından sonralarda bilginler, edipler ve şairler topluluğunun merkezi olmakla birlikte Irak, Mâverâünnehir ve Horasan'ın ilim ve edep ehli için cazibe merkezi haline geldi. Bundan başka bir taraftan şimdiki Güney Rusya, Deşt-i Kıpçak, Hazar kabileleri memleketleri ve Cürcân⁵⁶⁶ arasında bir ticaret yolu üzerinde bulunuyor diğer taraftan da Çin, Kaşgar ve Mâverâünnehir ile bağıllık suretiyle her iki taraftan tüccarların şehre gelmesini ve pazarların canlılığını sağlıyordu.⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ Farsça Gurgân olan şehir Horasan ve Toharistan arasında büyük ve meşhur bir şehirdir. Oranın bir kısmını Horasan diğer bir kısmını Toharistan'dan sayarlar. Orada seçkin edipler, fakihler, ilim adamları ve hadisciler bulunur. Şehrin su kaynakları çok köyleri de fazladır. Hamevî, C. II., s. 33. Horasan ve Deylem arasında serhad şehirdir. Ziraat çok ve nimet boldur. Oranın halkı savaşçı, düzgün, temiz giysili ve misafirperverdir. Orası Taberistan padişahının karargâhıdır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 143. Ayrıca bkz; Rıza Kurtuluş, "Cürcân", *DİA*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 131-132. Cürcân ya da Gurgân Orta Çağda meşhur bir şehirdir. Eski Rum ve Yunan müellifler orayı Hyrkania olarak adlandırmışlardı. Kadim Cürcân yıkıntıları hâlâ yerindedir. Bretschneider, a.g.e., s. 395-396. Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinde antik Hyrcania şehri. Şehir Sasaniler döneminde önemli bir rol oynamış, kuzeyden gelen göçmenlere karşı sınır bölgesi olmuştur. Moğol istilas sırasında şehir ahalisinin çoğu katledildi ve şehir bir daha asla eski haline dönemedi. R. Hartmann-J. A. Boyle, "Gurgan", *EF*, C. II., Leiden 1991, s. 1141.

⁵⁶⁷ Âştîyânî, a.g.e., s. 41. Ayrıca bkz; Hartog, a.g.e., s. 107.

Cengiz Han Gürgenç'in stratejik ehemmiyetinden, bu ülkenin insanlarının şecaatinden ve Hârezm ordusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Kamlıların gücünden haberdar olduğu için bu şehre Tuluy hariç diğer üç oğlunu sevk etmekle kalmadı kendi şahsi tümenini de şehre gönderdi. Mezkûr birliklerin oldukça kalabalık⁵⁶⁸ olacağını tahmin etmek zor değildir. Cengiz Han'ın özel önem atfettiği bu şehrin muhasarası için tüm birliklerini seferber etmesi pek tabiidir. Askerî minvalde yaptığı mezkûr hazırlığın yanı sıra siyasi teşebbüslerde de bulunmuş ve şehrin hâkimiyetini elinde tutan Terken Hatun'a Dânişmend Hâcib'i göndermek suretiyle şehrin ele geçirilmesini hızlandırmak istemiştir. Cengiz Han elçisi vasıtasıyla Terken Hatun'a "Oğlunuzun sizin haklarınıza mukabil asilik yaptığı benim tarafımdan malumdur. Şimdi ben sizin ümeranız ile ittifak yaptım ona karşı harekete geçeceğim. Sizin tasarrufunuz altındaki vilayetlere el uzatmayacağım. Eğer kabul ederseniz itimat ettiğiniz birini gönderin anlaşma yapalım Ceyhun nehrine kadar Hârezm ve Horasan'ı sizin tarafınızda kabul edelim" diyordu.⁵⁶⁹ Ancak daha sonraları görüleceği üzere Cengiz Han payitahtın zaptını kolaylaştırmak için Terken Hatun'u kendi yanına çekmek üzere verdiği bu vaate asla sadık kalmayacak ve Gürgenç'i tarumar edecekti. Cengiz Han mezkûr mesajı ile Terken Hatun'un bu şehirdeki nüfuzunun devamının Moğol ordusunun Gürgenç'te mukavemet görmemesi ile mümkün olacağını ima ediyordu. Bunun yanı sıra Terken Hatun'un keyfiyetinden de haberdar olduğuna işaret ediyordu. Zira oğlu ile anlaşmazlıkları ve Hârezm'deki nüfuzunu muhafaza etme temayülü Cengiz Han'ın bilgisi dâhilindeydi. O bunların hepsini titizlikle

⁵⁶⁸ Cend tarafından da Cuci'yi haşer ile birlikte onların yardımına gönderdi. Cüveynî, a.g.e., s. 202; Tercüme, s. 148; Vassâf, a.g.e., s. 395. Âştiyânî'ye göre Cuci'nin askerlerinden hariç bu askerlerin sayısı 100.000 kişi idi. Âştiyânî, a.g.e., s. 41.

⁵⁶⁹ Nesevî, a.g.e., s. 56.

hesaplayarak Terken Hatun ile ittifak yolları aramış ve çoğu zaman yaptığı gibi herhangi iki taraf arasındaki çekişmeden faydalanmak suretiyle kolay yoldan zaferi hedeflemiştir.

Cengiz Han'ın elçisinin Gürgenç'e gelişi Sultan Muhammed'in Ceyhun'dan geçerek Moğolların önünden firarı ile tesadüf etmişti. İşte Terken Hatun'un Cengiz Han'ın bu teklifini dikkate almaması ona olan güvensizliğin yanı sıra oğlunun firarı ile de ilişkilidir. Zira her ne kadar oğlu ile siyasi ve idari meselelerde anlaşmazlıklar yaşasa da onun iktidarı kendisi için bir güven ve emniyet teşkil ediyordu. Oğlunun firarı ve Moğolların karşısına çıkmaktan imtina etmesi Terken Hatun'un endişesini tetikledi ve kendisini Cengiz Han'ın karşısında güvende hissetmediği için şehirden ayrılmayı tercih etti. Bu tercihinin bir sebebi de Sultan Muhammed'in Tirmiz nehrini geçtiği zaman annesine haremینی de yanına alıp Mâzenderan'a giderek oradaki İlâl kalesine ⁵⁷⁰ sığınmasına dair bir elçi göndermesi idi.⁵⁷¹ Bu emir veçhile Terken Hatun sultanın haremینی, küçük, değerli hazinelerini ve yükte hafif pahada ağır diğer eşyaları ⁵⁷² da yanına alarak meşhur veziri Nizâmülmülk Nâsirü'd-din Muhammed b. Salih'in refakatinde payitahtı terk etti. Ancak şehirden çıkmazdan evvel oğlunun daha önce esir

⁵⁷⁰ Burası Larican'ın müstahkem kalelerinden biridir. Beyânî, 2015, s. 21.

⁵⁷¹ Cüveynî, a.g.e., s. 533; Tercüme, s. 389. Beyânî bölgenin geçit vermeyen ormanlık yollarının Moğolların ulaşımına mâni olacağı ümidiyle haremın mezkûr kaleye gönderildiğini kaydeder. Beyânî, a.g.e., s. 103.

⁵⁷² İbnü'l-Esîr'e göre Terken Hatun'un yanında bulunan para, gıda malzemeleri, zahire ve nefis ziynet eşyalar o kadar çoktu ki bilahare onları yakalayan Moğollar bunları görünce çok sevinmiş böyle bir ganimeti ele geçirmekten memnun olmuşlardır. Ele geçirilen ziynet eşyaları insanların az rastladıkları oldukça kıymetli, dünyanın diğer yerlerinde benzerleri olmayan mücevherler ve benzeri değerli madenlerden mürekkep idi. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 225.

ettiği şehirde tutuklu olan soylu sultanlar, beylerden ve diğer ileri gelenlerden müteşekkil bir grubu ⁵⁷³ Ceyhun nehrine attırmak suretiyle boğdurdu. ⁵⁷⁴ Terken Hatun'un bu acımasız hareketinin arka planında oğlu ile çatışmasının çıkış noktasını teşkil eden siyasi hırsı yatıyordu. O tekrar Gürgenç'e döneceğini tasavvur ediyor ve esaret altında olan mezkûr kimselerin Hârezm tahtında iddiacı olmaları ihtimaline karşı bu şekilde bir tedbir alıyordu. Terken Hatun'un bu girişimi siyasi hırsının hududunun olmadığı göstermesi açısından dikkate şayandır. Elde ettiği nüfuzu muhafaza uğruna elini kana bulamaktan da oğlu ile siyasi mücadelelere girişmekten de asla geri durmamıştı. Ancak bu denli ince hesapları olan kadının Gürgenç'e geri dönüp otoritesini tekrardan tesis etme düşüncesi gerçekleşmemiş son zamanları zavallı bir şekilde Cengiz Han'ın esareti altında geçirmiştir.

⁵⁷³ İleri gelenler, sadrazamlar, büyükler, yüksek rütbeliler ve esir padişahlardan 22 kişiye yakın bu topluluğun ünlüleri arasında şunlar vardır: Gıyaseddin Guri'nin oğulları, Selçuklu sultanı Tuğrul'un oğulları, Belh sahibi İmadeddin ve onun oğlu Tirmiz sahibi Behramşah, Bâmiyân sahibi Alâeddin, Vahş sahibi Cemâleddin Ömer, Türk şehirlerinden Sıgnak sahibinin oğulları, Buhara hâtibi Sadr-ı Cihân Burhâneddin Muhammed ve kardeşi İftihâr-ı Cihân ve kardeşinin iki oğlu Melik-ü'l İslam ve Azîz-ü'l İslam. Nesevî, a.g.e., s. 57.

⁵⁷⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 533; Tercüme, s. 389; Bunyatov, 2015, s. 105; Howorth, C. I., s. 83; Mustafa Musevî, "Türkan Hatun", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XV., Tahran 1387, s. 153. Nesevî Terken Hatun'un bu hareketi için gösterdiği "bu fitne kıyamete kadar unutulmayacak bir laneti kışkırttı" der. Nesevî, a.g.e., s. 57.

Terken Hatun payitahttan hareketi sırasında geçecekleri yollara vâkıf olması hasebiyle Yâzır ⁵⁷⁵ kalesinin hâkimin oğlu Ömer Han'ı ⁵⁷⁶ yanına aldı. Sultanın hareminden müteşekkil kafiye yol gösteren ve bu minvalde sadakatle hizmet eden Ömer Han Horasan'ın Yâzır kalesine vasıl olunca Terken Hatun'un ihanet edeceği vehmine

⁵⁷⁵ Daha sonraki zamanlarda Durun olarak anılacak olan bu yer şimdiki Beharden istasyonunun yakınında, Aşkabad ve Kızıl Arvat arasında yaklaşık yarı yolda bulunmaktadır. Barthold, a.g.e., s. 455. Ayrıca bkz; D'ohsson, a.g.e., s. 115. Bugünkü Aşkabad ve Merv arasındaki dağların eteklerinde kâin bir şehirdir. Grigor'evich, a.g.e., s. 192.

⁵⁷⁶ Nesevî Ömer Han'a Sebûr Han (Sabırlı Han) lakabı verdiklerini kaydeder. Müellife göre böyle tesmiye edilmesinin sebebi şu idi: “Ömer Han'ın kardeşi Hindu Han iktidara gelince onun gözlerine mil çekmelerini emretti. Ancak bu işe memur edilen kişi ona şefkat edip denileni yapmadı. Ömer Han da 11 yıl boyunca Hindu Han ölene kadar kör gibi davrandı. Terken Hatun Hinduhan'ın karısının kendi akrabalarından olması bahanesi ile Yâzır kalesini mülk edindi. Sonra Ömer Han'ın gözü açıldı ve Yâzır kalesinin kendisine tahvil edileceği ümidiyle sultanın dergâhına yöneldi. Ancak ümit ettiği gibi olmadı ve kendisine Sebûr Han lakabını verdiler. Nesevî, a.g.e., s. 58. Yâzırların başında bulunan Hindu Han Yâzır iktidarını ele geçirdiğinde kardeşi Ömer'in gözlerine mil çekilmesini emretti. Ancak bu işe memur edilen kişi Ömer'e acıyarak mili üstten çekti. Ömer, Hindu Han'ın ölümüne kadar on bir yıl boyunca kör takliti yaptı. Hindu Han'ın ölümünden sonra Ömer Yâzır beyliğinin kendisine verilmesi için Sultan Muhammed ve Terken Hatun'a ricalarda bulundu; lakin bu hususta yaptığı bütün teşebbüsler ona ancak Sabur Han lakabını kazandırdı başka bir şey elde edemedi. Ergin Ayan, “Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. V., S. 20, Kış 2016, s. 153.

kapılması neticesinde onun buyruğu üzerine öldürüldü.⁵⁷⁷ Yola devam eden kafilâ sultanın emri veçhile Mâzenderan'ın müstahkem kalelerinden olan Îlâl kalesine vasıl oldu. Bu sırada Cengiz Han tarafından sultanı takipe memur edilen Moğol müfrezeleri⁵⁷⁸ onların peşine buraya ulaştılar. Mezkûr birlik kaleyi dört ay sonunda⁵⁷⁹ (h. 617-1220) muhasara ederek Terken Hatun ve beraberindekileri teslim zorladılar. Burası Moğollar tarafından muhasara edildiği zamana kadar daima yağış almasına rağmen muhasaranın devam ettiği sürede yağmur yağmadı. Cüveynî Îlâl kalesinin su stoğuna hiçbir zaman ihtiyaç duymadığını⁵⁸⁰ söylemek suretiyle bu durumun tesadüfî olduğuna işaret eder.

⁵⁷⁷ Nesevî, a.g.e., s. 58.

⁵⁷⁸ Cüveynî eserinin bir yerinde bu birliğin Sübütey'e ait olduğunu söylerken bir başka yerinde Cebe Noyan'a ait olduğunu söyler. Ancak Kafesoğlu'na göre kaleyi muhasara eden komutan o tarihlerde henüz daha doğuda bulunan Sübütey değil Cebe'ye ait bir kol idi. Cüveynî, a.g.e., s. 458, 533; Tercüme, s. 330; 389; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 120; Kafesoğlu, a.g.e., s. 280; Hasanzâde, a.g.e., s. 212. Şebânkâreî kaleyi muhasara eden kumandanın Sübütey olduğunu söyler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 241; Beyânî, 2015, s. 22. Her iki kumandanın da olduğu bilgisine dair bkz; Musevî, a.g.md., s. 154.

⁵⁷⁹ İsmail Mahburi, *Târîh-i Mâzenderan*, C. I., Sâri 1342, s. 225; C. E., Bosworth, "Terken Katun", *Encyclopaedia Iranica*, New York 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/terken-katun> Erişim Tarihi: 12.09.2018. Nesevî, a.g.e., s. 59; Âştiyânî, a.g.e., s. 47; Grigor'evich, a.g.e., s. 192. Howorth'a göre üç ayın sonunda muhasara ettiler. Howorth, C. I., s. 83.

⁵⁸⁰ Cüveynî bu hali şöyle anlatır: "Yağmur yüklü bulutlar kale sakinlerini su depolamaktan müstağni bıraktı. Ordu orayı muhasara ettiğinde yağmur da savaşa kalkıştı. Çünkü devlet onlardan gitmişti. On beş gün boyunca susuz kalındı ve Terken Hatun, diğer harem ve vezir çaresizce kaleden indiler. Onlar kalenin dibine vardıkları anda bulutlar

Kaleye iltica edenler susuzluktan oldukça etkilendi ve tek bir damla su bulamaz oldular. Ahvalin gittikçe zorlaşması Terken Hatun ve beraberindekileri teslim mecbur bıraktı ve teslim oldukları gün yağmur yağmaya başladı. Moğolların eline geçen sultanın küçük çocuklarından Kemahi Şah hariç⁵⁸¹ diğerleri öldürüldü, sultanın kızları⁵⁸² ve annesi de

asık suratlılıktan vazgeçti ve yağmaya başladı”. Cüveynî, a.g.e., s. 533-534; Tercüme, s. 389. *Târîh-i Elî*’de şöyle rivayet edilir: “Sultan Muhammed’in haremi Mâzenderan kalelerinden Lârican kalesine sığınmıştı. Moğol beylerinden biri sultanın peşinden dönerken bu kaleyi muhasara etti. Hiçbir zaman kimse o kalede su rezervine ihtiyaç olduğunu görmemişti nitekim o bölgenin insanları sürekli yağıştan sıkıntı dahi yaşıyorlardı. Tesadüfen Moğol ordusu o kalenin etrafına ulaştıklarında yağmur durdu. 10-15 gün içinde kalenin suyu bitti. Bu sebeple Terken Hatun, vezir Nasireddin ve beraberindekiler kaleden indiler ve onlar kaleden indiklerinde derhal bulut geldi ve orada mümkün olmayacak kadar çok yağmur yağdı. İşte devletin talihsizliğinin bir işareti bu idi”. *Târîh-i Elî*, C. V., s. 3684-3685.

⁵⁸¹ Nesevî’ye göre Terken Hatun Cengiz Han’ın sarayına geldiğinde bir gün Kemahi Şah’ın saçını tararken “bugün çok sıkıntılıyım sebebi nedir bilmiyorum” dedi ve bunu söylediği anda gelip küçük çocuğu ondan aldılar ve öldürdüler. Nesevî, a.g.e., s. 60.

⁵⁸² Cüveynî’ye göre Cengiz Han sultanın kızlarından ikisini oğlu Çağatay’a verdi. Çağatay da kızlardan birini cariyesi yaptı diğerini de veziri Kutbeddin Habeş Amid’e verdi. Diğerlerine düşen kızlardan birini Amid Hacıb’e verdiler. Cüveynî, a.g.e., s. 534; Tercüme, s. 390; *Târîh-i Elî*, C. V., s. 3685. Nesevî de sultanın kızlarının akıbeti hususunda malumat verir. Müellifin kaydına göre sultanın kızlarının her biri Cengiz Han’ın adamlarına verilmişti. Yalnız Semerkand Han’ı Osman’ın (Hanlar Hanı) eşi olan Han Sultan’ı Cuci kendisine aldı. Adı daha önce zikredilen Dânişmend Hâcib, Uzlagaşah’ın annesinden olan Terken Sultan’ı karısı olarak aldı. Nesevî, a.g.e., s. 60.

yanlarındaki kıymetli eşyalar ile birlikte Cengiz Han'ın yanına gönderildi.⁵⁸³ Terken Hatun'un Cengiz Han'ın Karakurum'daki sarayında geçirdiği günleri hakkında en tafsilatlı malumatı Nesevî verir. O zamanlar Terken Hatun'un yanında olup bilahare Celâleddin Hârezmşah'a iltica eden Bedreddîn Hilal'in rivayetine göre esir olarak Cengiz Han'ın yanına geldiğinde yaşlı olan hatun son zamanlarını zavallı bir halde geçirdi. O kadar darlık ve yoksulluk içindeydi ki bazen Cengiz Han'ın sofrasına gelip onun lokmalarından bir şeyler alıyordu.⁵⁸⁴ Ancak şatafatlı günlerinden sonra böylesi bir ahvali kendisine yakıştırmayan bu gururlu kadın orada geçirdiği birkaç yıllık mutsuz hayat sonrasında h. 630 (1232-1233) senesinde vefat etti.⁵⁸⁵ Sultan Muhammed'in iktidarı boyunca siyasi ve idari işlerde umumiyetle kendi kararlarını tatbik ettiren, orduda

Cüveynî eserinin bir yerinde Moğollara esir olan sultanın kızlarından Han Sultan'ın İmil'de bir boyacıya verildiğini ve o adam ile evlenip ölene kadar beraber olduklarını kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 469; Tercüme, s. 338.

⁵⁸³ Cüveynî'ye göre bu hadise h. 618 yılında cereyan etmişti ve bu sırada Cengiz Han Tâlekan'da idi. Cüveynî, a.g.e., s. 534; Tercüme, s. 389. Cengiz Han'ın bu sırada Tâlekan'da olduğu bilgisine dair ayrıca bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 48; Howorth, C. I., s. 83; Mahburi, a.g.e., s. 225. Sultanın haremini Semerkand'da bulunan Cengiz Han'a gönderdikleri bilgisine dair bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 369; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3685. Barthold, İbnü'l-Esîr'in rivayetinden yola çıkarak Terken Hatun'un 1220 senesi yaz ayında Moğollar Rey'e vasıl olmazdan evvel esir edildiğini beyan eder. Barthold, a.g.e., s. 455-456.

⁵⁸⁴ Nesevî, a.g.e., s. 61.

⁵⁸⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 534; Tercüme, s. 390; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3685; Âştiyânî, a.g.e., s. 48; Necef, a.g.e., s. 663.

fevkalade nüfuzu olan, siyasi hırsı uğruna kan dökmekten dahi imtina etmeyen bu kadının son zamanlarının esaret altında ve sefil bir halde geçmesi dikkate şayandır.

Terken Hatun payitahttan ayrılırken üzerlerinde nüfuz sahibi olduğu ordunun ileri gelen mensuplarını orada bıraktı. Ancak bunların hepsi asker menşeli olduğu için yönetimde büyük bir boşluk meydana geldi zira düşman kapıda iken ülke işlerini idare edebilecek ehliyet ve liyakat sahibi bir kimse yoktu. Her ne kadar babası tarafından veliaht tayin edilen Celâleddin payitahta gelse de kendisine karşı oluşturulan ihtilaf sebebiyle orayı terk etmek zorunda kaldı. Payitahtın içinde bulunduğu bu ahval her zaman olduğu gibi fırsattan bilistifade saltanat hülyalarını gerçekleştirmek isteyen kimselerin işine yaradı. İşte bu ahval ve şerait içinde saltanat dizgini kabiliyetsiz ve tecrübesiz biri olan Kûh-i Durûgân ⁵⁸⁶ lakaplı bir kişinin elinde kaldı. Etrafındaki güruhun da kendisi ile aynı keyfiyete sahip olması saltanat işlerini çıkmaza soktu ve Moğollar ile mücadele unutuldu. İdari işler kifayetsiz kimselerin eline düşünce insanlar arasında nifak arttı ve ahali de bunların tazyiki altında ezilmeye başladı. Sultanın yokluğunu ve Terken Hatun'un payitahtı terk etmesini fırsat bilen güruh bu minval üzerinde hareket ederken sultanın ölümü üzerine payitahta gelen divan vekillerinden Müşrif İmadüddîn ve Vekil Şerefeddîn sultan adına payitahtın idaresiyle meşgul olmak suretiyle bu duruma son verdiler. Nesevî'nin kaydına göre henüz payitahtta sultanın vefatından kimsenin haberdar olmamasını fırsat bilen mezkûr iki adam sultanlığın hükümleri üzerinde hile yaparak divan-ı emvâli zapt ettiler.⁵⁸⁷

⁵⁸⁶ Farsça “yalanlar dağı” demek olup çok fazla yalan söylemesine binaen kendisine mezkûr lakap verilmiştir. Nesevî'ye göre bu kimse ayyar ve pehlivan bir kimse idi. Nesevî, a.g.e., s. 83.

⁵⁸⁷ Nesevî, a.g.e., s. 83.

Bu sırada Kûh-i Durûgân sultanın hâlâ hayatta olduğu ve Moğollar'a karşı mücadele verdiği zannıyla rahatsız olup ⁵⁸⁸ hâkimiyet temayülünden elini çekti. Zaten otorite boşluğundan istifade ile hâkimiyeti ele geçiren bu adamın şehirden ayrılmasına müteakip Moğolların yaklaşması bir an evvel tahta birinin geçmesini zaruri kıldı. O sıralarda sultanlığa layık ve bu hakka sahip tek kişi sultanın büyük oğlu ve veliahtı Celâleddin iken Gürgenç'e geldiğinde Terken Hatun'un yakınları tarafından baskıya uğraması ve kendisine suikast düzenlenmesi onu bu haktan uzun bir müddet mahrum bıraktı. Celâleddin'in de bertarafı üzerine hükümdar sülalesinin dışında Terken Hatun'un yakınlarından Humar Tigin ⁵⁸⁹ adlı bir kimsenin saltanata getirilmesi hususunda ittifak edildi.⁵⁹⁰ Müelliflerin kaydına göre bu sırada payitahtta Oğul Hacib ⁵⁹¹, Erbuka Pehlivân

⁵⁸⁸ Nesevî, a.g.e., s. 83.

⁵⁸⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 202; Tercüme, s. 148; Hândmîr, C. III., s. 34; Mîrhând, C. VIII., s. 3860; Reşîdüddin, a.g.e., s. 371; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3686; Barthold, a.g.e., s. 458; Kafesoğlu, a.g.e., s. 271; Pâzûki, a.g.e., s. 19. Ebu'l-Gazi'ye göre bu kişi Terken Hatun'un kardeşi olup Gürgenç'te hâkim idi. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 110. Bu ismin Humar olarak geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 202; Tercüme, s. 148; Reşîdüddin, a.g.e., s. 371. D'ohsson Ömer adlı bir kişinin Terken Hatun'un akrabası olup payitahta vali tayin edildiğini kaydeder. D'ohsson, a.g.e., s. 118. Humar Tigin, terken Hatun'un büyük kardeşi olup Ürgenç darugası (askerî hâkim) idi. Beyânî, 2015, s. 16.

⁵⁹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 202; Tercüme, s. 148; Mîrhând, C. VIII., s. 3860; Reşîdüddin, a.g.e., s. 372; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3686; Vassâf, a.g.e., s. 395.

⁵⁹¹ Mîrhând, C. VIII., s. 3860; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3686. Moğol Hacib olarak geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 202; Tercüme, s. 148; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 110; Reşîdüddin, a.g.e., s. 371. Reşîdüddin bir başka yerde Oğul Hacib olarak zikreder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 370. Oğul Hacib Buhara müdafisi idi. Grigor'evich, a.g.e., s. 225.

⁵⁹², Ferîdûn Gurî ⁵⁹³, Sipehsâlâr Ali Durûginî ⁵⁹⁴ ve Hocend hâkimi Timur Melik gibi ordu kumandanlarının emri altında 90.000 Kanglı askeri bulunuyordu.⁵⁹⁵

Şehre evvela Bâcî Beg'in ⁵⁹⁶ kumandanlığı altında Moğol ordusunun öncü birlikleri ilerledi. Öncü birliklere müteakip güneydoğu tarafından Buhara yoluyla Ögedey'in kuvvetleri, peşine Bo'orcu ⁵⁹⁷ Noyan'ın kumandanlığında Cengiz Han'ın şahsi birlikleri ve nihayet Çağatay'ın birlikleri Tolun Çerbi ⁵⁹⁸, Ustun Noyan ve Kadan

⁵⁹² Cüveynî, a.g.e., s. 202; Tercüme, s. 148; Mîrhând, C. VIII., s. 3861; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3686. Reşîdüddin Buka Pehlivân olarak kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 371.

⁵⁹³ Cüveynî, a.g.e., s. 204; Tercüme, s. 149; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 110; Reşîdüddin, a.g.e., s. 372.

⁵⁹⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 202; Tercüme, s. 148; Mîrhând, C. VIII., s. 3861; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3686. Reşîdüddin'de Sipehsâlâr Ali Mergânî diye geçer. Sipehsâlâr Ali ile Kûh-i Durûgân'ın aynı kişiler olduğuna dair bilgi için bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 43; Barthold, a.g.e., s. 458. Kafesoğlu bu fikre karşı çıkaran Sipehsâlâr Ali ile Kûh-i Durûgân'ın ayrı iki kişi olduğunu iddia eder. Kafesoğlu, a.g.e., s. 272.

⁵⁹⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 473; Tercüme, s. 342; Reşîdüddin, a.g.e., s. 370.

⁵⁹⁶ Nesevî'nin Farsça tercümesinde Bacu Beg şeklindedir. Nesevî, a.g.e., s. 123. Barthold, Nesevî'yi referans almakla birlikte kumandanın adını Tâcî Beg olarak kabul eder. Barthold, a.g.e., s. 458.

⁵⁹⁷ Nesevî'nin Farsça tercümesinde Karçin Noyan olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 123.

⁵⁹⁸ Sağ cenahın meşhur binbaşısı olduğu bilgisine dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 458.

Noyan'ın ⁵⁹⁹ beraberliğinde şehre grup grup geldiler. Aynı zamanda Cengiz Han'ın emri veçhile kardeşlerine yardım maksadıyla Cuci de Cend tarafından hareket etti. Nesevî şehre gelen Moğol ordularının 100.000'den daha az olmadığını rivayet eder.⁶⁰⁰ Cüveynî şehre vasıl olan öncü birlikleri hakkında malumat verir. Müellife göre bunlar şehrin kapılarına ulaşınca “kıt görüşlülerden bir grup ahmaklıkla gelenlerin bu kadar sayıda olduklarını zannettiler ve aynı küstahlıkla davranarak onların arkasında belaların, azapların olduğunu bilmediler” diyerek ⁶⁰¹ onların gafıl avlandıkları bilgisini verir. Moğolların gelenlerden ibaret olduğunu düşünen müdafilerden bir grup onlara ani hücum yaparak işlerini bitireceklerini düşündüler ve derhal harekete geçtiler. Piyade ve süvari bir grup Âlem kapısından huruç hareketiyle onları takibe başladılar. Şehre bir fersah mesafede bulunan Bağ-ı Hurrem denen mevkide ⁶⁰² Moğol süvarileri önceden hazırladıkları pusulardan çıktılar ve onların üzerine hücum ederek önden ve arkadan yolu tuttular. Gün batmazdan evvel kapana sıkışan müdafilerin bir kısmı ⁶⁰³ onların kılıçları ve okları altında katledildi geriye kalanlar da bozgun yemiş şekilde şehre ricat ettiler.

⁵⁹⁹ Nesevî'nin Farsça tercümesinde Kacanan Noyan diye zikredilir. Nesevî, a.g.e., s. 123.

Barthold'a göre Kadan Noyan Sunit kabilesine mensup olup sağ kanat binbaşlarından idi. Barthold, a.g.e., s. 458.

⁶⁰⁰ Nesevî, a.g.e., s. 123. Ayrıca bkz; Barthold, a.g.e., s. 458; Kafesoğlu, a.g.e., s. 272.

⁶⁰¹ Cüveynî, a.g.e., s. 203; Tercüme, s. 149. Benzer malumat için ayrıca bkz; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 513; Reşîdüddin, a.g.e., s. 372; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3686.

⁶⁰² Ebü'l-Ferec buradan “Kavram adında bir adama ait bulunan bağ” olarak söz eder. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 513. Buranın adının Kasr-ı Telâl olarak geçtiği yere dar bkz; Grigor'evich, a.g.e., s. 225.

⁶⁰³ Kimi kaynaklar öldürülenlerin sayısını 100.000 kişi olarak verse de bu rakam imkânsız görülür. Bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 203; Tercüme, s. 149; Hândmîr, C. III., s. 34; Mîrhând,

Moğollar onların arkasından Kabîlân kapısından şehre girdiler ve Tenure⁶⁰⁴ denilen bir yere kadar gittiler. Ancak çok fazla tutunamayan Moğol askerleri gün batarken geri döndüler. Ertesi gün sultanın beylerinden Ferîdûn Gurî'nin 500 adamla kapıda nöbet beklemesi Moğolların yeniden bir hücum yapmasına mâni oldu. Mukavemet devam ederken Çağatay ve Ögedey'in orduları şehre ulaştılar ve elçiler göndermek suretiyle ahaliyi itaat etmeye çağırdılar. Bir yandan şehir halkı ikna edilmeye çalışılırken diğer yandan muhasara için hummalı çalışmalar yapıldı ve bu minvalde mancınıklar kurma, taş ve tahta temin etmeyle meşgul oldular. Gürgenç'in etrafında çok fazla taş olmadığı için şehirde çok olan ve ipek böceği yetiştirmede kullanılan⁶⁰⁵ dut ağaçlarından istifade ettiler. Önce bu ağaçları kestiler ve sonra elde ettikleri parçaları sağlamlaştırmak için suya bıraktılar. Öyle ki dut ağaçlarından hazırladıkları bu taşları şehrin muhasarası sırasında mancınıkla atacaklardı.⁶⁰⁶

Son olarak Cuci'nin liderliğindeki ordu da şehre gelince şehir dört bir yandan muhasara edilmeye başlandı. Nesevî'nin rivayetine göre Cuci mukavemet göstermeyip teslim olmaları halinde kendilerine aman verileceğine dair şehrin ahalisine haber

C. VIII., s. 3861; Reşîdüddin, a.g.e., s. 372. Ebu'l-Gazi Moğolların peşinden giden müdafilerin 100.000 kişi olduğunu ve onlardan yalnız “beş on” kişinin şehre dönmeye muvaffak olduğunu söyler. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 111. Barthold 1000 kişi olarak zikreder. Barthold, a.g.e., s. 459.

⁶⁰⁴ Barthold'da Nabûra olarak geçer. Barthold, a.g.e., s. 459.

⁶⁰⁵ Âştiyânî, a.g.e., s. 45.

⁶⁰⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 203; Tercüme, s. 149-150; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dûv*, s. 13; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 111; Mîrhând, C. VIII., s. 3862; Nesevî, a.g.e., s. 123-124; Reşîdüddin, a.g.e., s. 372; Şebânkâreî, a.g.e., s. 237; Âştiyânî, a.g.e., s. 45; Grigor'evich, a.g.e., s. 225; Howorth, C. I., s. 85; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 69.

gönderdi.⁶⁰⁷ Cuci'nin bu teklifinin yanı sıra o sırada Sultan Muhammed de Abeskun adasından haber göndermiş ve “bu düşman güçlü bir düşmandır. Zinhar yumuşak davranma ve dostça geçinmenin dışında bir yola gitmeyin. Şer ve fitne göstermeyin” demek suretiyle ⁶⁰⁸ onları Moğollara mukavemet göstermenin nafil olduğu hususunda ikna etmeye çalışmıştır. Ancak her iki çağrıya rağmen müdafiler savunmadan el çekmediler ve öncekinden daha fazla çaba sarf ettiler. Bundan sonra her iki taraf için de savaştan başka çare yoktu Moğollar tahakküm Hârezmliler de mukavemet için mücadele edeceklerdi.

Moğol esirleri şehrin su hendeğini doldurmaya memur edildi ve bu işi iki günde tamamladılar.⁶⁰⁹ Şehrin hisarlarının harap edilmesi, hendeklerin doldurulması sultan tayin edilen Humar Tigin'i çok korkuttu. Öyle ki bu korku neticesinde mücadeleden elini

⁶⁰⁷ Nesevî'ye göre Cuci şehrin ahalisine gönderdiği haberde “Babam Cengiz Han Hârezm'i bana bahşetti. Ben kendi mülkümü harap etmek istemiyorum. Onun bekasına ve imaretine hazırım” diyordu. Nesevî, a.g.e., s. 124. Hasanzâde'ye göre Cuci'nin mezkûr şehri tahrip etmekten imtina etmesi buraların kendi topraklarına iltihak edilecek olması ile ilgili değildi. Zira Cengiz Han o sırada oğullarının ulusunu tayin etmek için mutasarrıflarını henüz taksim etmemişti. Cuci'nin bu tavrı siyaseti ile ilgili görünür. Hasanzâde, a.g.e., s. 201. Weatherford'a göre Cuci ve Çağatay'ın ikisi de miras gereği Gürgenç'in Cuci'ye bırakılacağını biliyordu ve bu yüzden şehri almak için tatbik edilecek taktikler hususunda anlaşmaya varamadılar. Cuci şehir kendisine kalacağı için kardeşinin burayı tamamen viran etmeye çalıştığından şüpheleniyor Çağatay ise Cuci'nin açgözlülüğünden dolayı çok sayıda Moğol askerinin ölmesi pahasına şehrin yapılarını muhafaza etmeye çalıştığından kuşkulanıyordu. Weatherford, a.g.e., s. 169-170.

⁶⁰⁸ Nesevî, a.g.e., s. 124.

⁶⁰⁹ Reşîdüddin, a.g.e., s. 372; Âştîyânî, a.g.e., s. 45.

çekerek şehirden huruç etti ve Moğollara teslim oldu.⁶¹⁰ Humar Tigin'in bu hareketinin ahali üzerinde menfi tesirler bırakacağı muhakkaktır. Gerçekten düşman taarruzunun en şiddetli olduğu anda bu korkakça teşebbüs insanları korkuya sevk etti. Ancak buna rağmen şehri müdafaa yolunda ölümü yaşama tercih ettiler ve Moğollara karşı mukavemeti sürdürdüler. Moğollar şehrin surlarını da ele geçirince mahalleleri tek tek işgal edip insanları dışarı çıkarmakla meşgul oldular. Neftlerle evleri yaktılar bu suretle şehrin çoğu harap oldu. Daha sonra şehri saran ateşi durdurmak için Ceyhun'un suyunu çevirme konusunda ittifak ettiler. Bu iş için Moğol askerlerinden 3000 kişi tayin edildi

⁶¹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 204-205; Tercüme, s. 150; Mîrhând, C. VIII., s. 3862. Reşîdüddin Humar Tigin'in mezkûr hainliği konusunda bir şey söylemez. Humar Tigin savaş şurasında Moğolların oklar ile şehre attığı ahaliyi kapıları açmaya ve onlara itaat etmeye yönelik mektupları gösterdi. Sonrasında neden Moğollar ile anlaşmadıklarını, haraç verip onlar ile sulh yapmaya yönelik teklifte bulundu. Ancak Oğul Hacib ve diğerleri bunu kabul etmeyerek Humar Tigin'e "Moğolların Semerkand, Merv, Buhara ve diğer şehirlerde ne yaptıklarını unuttun mu? O şehirlerde de ahali aman isteyip silah bıraktılar. Moğollar sanatkârları ve ileri gelenleri ayırıp Moğolistan'a gönderdiler kalanları öldürdüler" dedi. Humar Tigin de gece mülazımlarından küçük bir grup ile Gürgenç'ten çıkıp Çağatay ve Ögedey'in bulunduğu Kasr-ı Telâl'a koştu. Onların karşısında bir gulam gibi elini sinesine koydu. Ögedey ona "bizim için ne hediye getirdin? Şehir kapılarının anahtarları nerededir? dedi. Humar Tigin de "ben cihan hükümdarı Cengiz Han'ın iktidarı ve azimetini karşısında saygı ile eğiliyor ve ona hizmet etmek istiyorum dedi". Çağatay "bana Gürgenç şehri lazım senin gibi hilekâr değil. Kendi halkını kurtarmak yerine aksini yapan senin gibi bir adamın sözüne nasıl itimat edelim? Bunu cellata verin!" dedi. Cellatlar da Humar Tigin ve onun yanındakilerinin tamamını yakalayıp kafalarını gövdelerinden ayırdılar. Grigor'evich, a.g.e., s. 225-226.

ancak şehrin ahalisinden bir grubun hücumu ile hepsi öldürüldü. Bu son gelişme ahalinin şecaatini ve sabrını arttırdı bu sayede mukavemet daim oldu.⁶¹¹

Reşîdüddin Gürgeç muhasarasının uzun sürmesinin sebebini Cuci ile Çağatay arasında peyda olan muhalefette görür ve bu muhalefet sebebiyle Moğollardan çok kişinin öldürüldüğünü hatta onların kemiklerinden bir tepenin meydana geldiğini kaydeder.⁶¹² Müellif bu muhalefetin nedenini belirtmese de bir başka müellif Nesevî'nin kaydından ⁶¹³ sonraki zamanlarda Cuci'nin topraklarına katılacak olan bu şehrin harap edilmesine onun karşı çıkması olduğu anlaşılır. Cuci ile Çağatay arasında vuku bulan bu çekişme en nihayetinde Cengiz Han'ın kulağına ulaştı. Şehrin muhasarasının bir an evvel sonuçlanmasını isteyen Cengiz Han Cuci ve Çağatay'ı Ögedey'in emri altına verdi.⁶¹⁴ Ögedey'in tüm birliklerin başına tayin edilmesiyle muhasara olanca şiddetiyle devam etti.

⁶¹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 204-205; Tercüme, s. 150; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 111-112; Hândmîr, C. III., s. 35; Mîrhând, C. VIII., s. 3862; Reşîdüddin, a.g.e., s. 372; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3686; Vassâf, a.g.e., s. 395-396.

⁶¹² Reşîdüddin, a.g.e., s. 373; Kazvînî, a.g.e., s. 105.

⁶¹³ Nesevî, a.g.e., s. 124. Benzer malumat için ayrıca bkz; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3687; Howorth, C. I., s. 85.

⁶¹⁴ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 112; Hândmîr, C. III., s. 35; Kazvînî, a.g.e., s. 105; Mîrhând, C. VIII., s. 3863; Sykes, C. II., s. 108; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3687. Moğolların Gizli Tarihi kardeşler arasındaki ihtilaftan bahsetmez ve Cengiz Han'ın Ögedey'in emrine göre hareket etme buyruğunun bu şehre vardıklarında vuku bulduğunu söyler. Bu kayda göre Cuci, Çağatay ve Ögedey şehre vasıl oldukları zaman Cengiz Han'a “Ordumuz kayba uğramadan Urunggeçi (Ürgenç-Gürgenc) şehrine varmıştır. Kimin emrine göre hareket edelim” diye haber gönderdiler. Cengiz Han da “Ögedey'in emrine göre hareket ediniz” diye cevap yolladı”. *MGT*, s. 183.

Moğollar son üç mahalle dışında diğerlerinin hepsini ele geçirdiler. Müdafiler için artık bir çare kalmayınca Gürgeç'in muhtesibi olan fakih Alâeddin Hayyâtî'yi Cuci'nin yanına göndermek ⁶¹⁵ suretiyle aman istediler. Ancak o kadar kayıp ve uzun süren muhasaradan sonra onların aman isteği kabul edilmedi.⁶¹⁶

Moğollar âdetleri veçhile insanları sahraya sürdüler ve onların arasından 100.000 kişiden fazla olduğu söylenen sanat ehlini ve okur yazarları doğu ülkelerine gönderdiler.⁶¹⁷ Küçük çocukları ve genç kadınları esir ettiler ve geriye kalanları öldürmek için askerler arasında bölüştürdüler. Bu paylaşım sırasında her bir Moğol askerine 24 kişi düştüğü rivayet edilir.⁶¹⁸ Cüveynî “öldürülenlerin sayısını o kadar çok söylediler ki

⁶¹⁵ Nesevî Cuci'nin huzurunu gelen bu fakihe ihtiram göstermelerini ve ona bir çadır kurmalarını emrettiğini kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 125.

⁶¹⁶ Cuci'nin huzuruna gelen fakih “Biçareler padişahın heybetini müşahade ettiler, şimdi onun merhametini de müşahade etme vaktidir” dedi. Bu nevi sözleri işiten Cuci hiddetlenerek “Onlar henüz benim heybetimden ne gördülerki? Benim adamlarımı öldürdüklerini müşahade ettim. Bu sebeple heybetimi onlara göstereceğim” dedi. Nesevî, a.g.e., s. 125.

⁶¹⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 205-206; Tercüme, s. 205; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 13; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 112; İbn Arapşah, a.g.e., s. 38; Mîrhând, C. VIII., s. 3863; Reşîdüddin, a.g.e., s. 273; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3687; Vassâf, a.g.e., s. 396; Baymatov, a.g.m., 1379, s. 3; *Sergozest-i Çengiz*, s. 70.

⁶¹⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 205; Tercüme, s. 205; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 13; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 112; Hândmîr, C. III., s. 35; İbn Arapşah, a.g.e., s. 38; Kazvînî, a.g.e., s. 106; Mîrhând, C. VIII., s. 3863; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3688; Vassâf, a.g.e., s. 396. Reşîdüddin Moğol askerlerinin 50.000'den fazla olduklarını kaydeder. Müellifin bu hesabına göre şehirde öldürülenlerin sayısı bir milyon iki yüz bine ulaşır. Reşîdüddin, a.g.e., s. 373.

inanmadım ve bu sebeple yazmadım” demek suretiyle ⁶¹⁹ katliamı zikretmekten imtina edecekti. Reşîdüddin’in kaydına göre Cengiz Han Gürgenç muhasarası sırasında şehirde ünlü arif ve âlim Şeyh Necmeddin Kübrâ’nın ⁶²⁰ bulunduğunu öğrenince ona birini

Mîrhând Moğol askerlerinin sayısını 100.000’den fazla olarak kaydeder. Bu hesaba göre öldürülenlerin sayısı yaklaşık iki buçuk milyon idi. Mîrhând, C. VIII., s. 3863; Hândmîr, C. III., s. 35; Kazvînî, a.g.e., s. 106; Pâzûki, a.g.e., s. 21; Baymatov, a.g.m., 1379, s. 3. D’ohsson Moğol askerlerinin 5000 civarında olduğunu kaydeder. D’ohsson, a.g.e., s. 120.

⁶¹⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 206; Tercüme, s. 206. Aynı bilgi için bkz; Şebânkâreî, a.g.e., s. 238.

⁶²⁰ Şeyhin adı Ahmed b. Ömer Hayvâkî’dir. Zamanla “Tâmme-i Kübrâ” lakabı verdiler ancak tâmme’nin kullanım çokluğundan dolayı onu atıp yalnız Kübrâ dediler. *Târîh-i Elfi*, C. V., s. 3687; Hândmîr, C. III., s. 35. Onun adı Ahmed b. Ömer el-Hayvâkî ve lakabı Kübrâ’dır. Ona “velî tırâş” da derlerdi. Molla Câmi, a.g.e., s. 419. Ayrıca bkz; Hâfi, a.g.e., s. 771. Evliya cümlesindendir. Ömrü boyunca 12 kişiyi müridliğine kabul etmiştir. Onların her biri veli-yi kâmilidir. Şeyh Mecdüddin Bağdâdekî, Şeyh Necmeddin-i Dâye, Şeyh Sadeddin, Şeyh Radiyyüddîn Ali Lala, Şeyh Seyfeddin Bâharzî, Şeyh Cemaleddin ve Mesnevî’nin sahibi Mevlana Celaleddin-i Rûmî onların cümlesindendir. Hârezm katliamı sırasında Cengiz Han’ın şeyhin yanına birilerini göndererek katliamdan masun kalması için şehirden çıkmasını istediğini ancak şeyhin bunu kabul etmeyerek “70 yıl iyi ve güvenli bir şekilde Hârezmlilerle idim. Şimdi de kötü günlerde onlar ile olacağım. Bu günlerde onlardan ayrılmak mürüvvet alameti değildir” dediğini söylerler. Bu yüzden şeyh öldürülene kadar onların arasında kaldı. Ali Şîr Nevâî, a.g.e., s. 319. Müstevfi’ye göre şeyhe “velî tırâş” derlerdi. Ömrü boyunca 12 kişiyi müridliğine kabul etmişti ve bunların hepsi büyük şeyhlerdi. Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî, Şeyh Sadüddîn Hammûye, Şeyh Radiyyüddîn Ali Lala, Şeyh Seyfeddin Bâharzî, Şeyh Necmeddin Dâye, Şeyh Cemâleddîn Gîlî, Mevlâna Celâleddîn Bahâüddeve. Müstevfi, a.g.e., s. 669.

göndererek “ben Hârezm’de katliam yapacağım onların arasından çık ve bana katıl” diye haber gönderdi; ancak şeyh onun bu sözlerine “bu taifeyle Hârezm’de acısıyla tatlısıyla yetmiş yıl yaşadım. Belanın indiği şu zamanda eğer kaçarsam mürevvetten uzak olurum” diye karşılık verdi ve şehrin muhasarası sırasında öldürülenler arasında yer aldı.⁶²¹ Bu rivayet yalnız Reşîdüddin’de olmakla birlikte pek sahih görülmez. Zira Cengiz Han’ın fuzalâ ve ulemadan kimselere özel önem attığı ve bu sebeple şehirlerin katli ve yağması sırasında onlara haber göndererek katliamdan masun kalmalarını sağlaması daha önce görülmemiştir. Devrin ileri gelen fakihlerinin ve ediplerinin bulunduğu Semerkand ve Buhara gibi şehirlerde böyle bir teşebbüste bulunmadığı bilinmektedir. Bu sebeple Şeyh

⁶²¹ Reşîdüddin, a.g.e., s. 274; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3687. Ayrıca bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 367; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 112-113; Kazvînî, a.g.e., s. 106; Mîrhând, C. VIII., s. 3864-3865; Müstevfî, a.g.e., s. 669; Baymatov, a.g.m., 1379, s. 3. Şeyh’in hankahına gelen Moğol askerleri ile mücadele etmek suretiyle şehadete eriştiği bilgisine dair bkz; Rızâ Kuli Han Hidâyet, *Sefaretnâme-yi Hârezm*, Tahran 1356, s. 97; Mustafa Kara, *Türkistan’ın Işığı Necmeddin-i Kübra*, İstanbul 2008, s. 48. Molla Câmi Moğolların Hârezm’e geldiği vakit Şeyh Necmeddin’in aralarında Şeyh Saduddîn Hammûye ve Şeyh Radiyyüddîn Ali Lala gibi kimselerin bulunduğu 60’tan fazla olan ashabını topladığını ve doğu tarafından büyük bir ateşin gelip batıya yaklaştığını daha önce bu ümmetin bunun gibi büyük bir fitne görmediğini söylediğini kaydeder. Bundan başka şeyhin ashabı ile şehirden ayrılma görüşüne karşı çıktığını burada şehit olacağını ve buradan çıkmayacağını söylediğini bilahare onlara taş atmak suretiyle karşı koyduğunu ancak bir okun göğsüne isabet etmesi şehit olduğunu ekler. Molla Câmi, a.g.e., s. 423. Necmeddin Kübrâ’nın Cengiz Han’ın teklifini reddetmek suretiyle şehirde kaldığı bilgisine dair bkz; Hamid Algar, “Necmeddin-i Kübrâ”, *DİA.*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 499.

Necmeddin’e haber göndermesi ve şeyhin de buna karşılık vermesi mesnetsiz bir rivayet mahiyetinde düşünülebilir.

Şehrin ahalisinden eser kalmayınca Moğollar bu sefer de şehri yağmalamaya başladılar ve muhasara esnasında virandan masun kalan yapıları da bu sırada harap ettiler. Cûzcânî’nin verdiği bilgiye göre Moğolların bu tahripinden yalnız Köşk-i Ahcek ve Sultan Tekiş’in mezarı masun kaldı.⁶²² Su bendinin de tahrip edilmesi sonucu şehir sular altında kaldı binalar kullanılamaz hale geldi. Barthold’un iddiasına göre Hârezm’in bazı şehirlerinin sular altında kalması ve Ceyhun’un mecrasının değiştirilmek suretiyle yeniden Hazar denizine dökülmeye başlaması bu sebeple olmuş idi.⁶²³ Moğol istilası sonucu Hârezmşahların kadim payitahtı XIII. yüzyılın en önemli eğitim, öğretim ve aktif ticaret merkezlerinden olan kütüphaneleriyle medreseleriyle ve bu nevi diğer yapılarıyla diğer şehirler arasında temayüz eden Gürgenç’ten geriye enkaz kaldı. Cüveynî’nin ifadesiyle “ricâl-i rezmin”, “nisâ-i bezmin”, “merkez-i hümâ-yi devletin” yuva yaptığı şehir çaylakların ve baykuşların yuvası oldu güzellikten uzaklaştı.⁶²⁴

⁶²² Cûzcânî, C. II., s. 149; Âştîyânî, a.g.e., s. 47; Barthold, a.g.e., s. 461; Kafesoğlu, a.g.e., s. 275; Taneri, a.g.md., s. 322.

⁶²³ Barthold, a.g.e., s. 461; Sykes, C. II., s. 109. Saunders Gürgenç’in setlerinin hiç tamir olmadığını ve normal yolu değişen Ceyhun’un 300 yıl kadar Hazar denizine döküldüğünü kaydeder. Saunders, a.g.e., s. 64. Moğol hücumundan sonra Ceyhun’un akışı yenilenmiş ve Mâzenderan Denizi (Hazar Denizi) tarafına yönelmiştir. Bu hal XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Ahmet Berimani, *Derya-yi Mâzenderan*, Tahran 1355, s. 39.

⁶²⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 206; Tercüme, s. 151. Weatherford’a göre Moğol istilasından sonra Gürgenç bir daha asla doğrulamadı ve Cuci’ye bırakılmasına rağmen orada kendisi ve torunlarının idare edeceği hiçbir şey kalmadı. Weatherford, a.g.e., s. 170.

İbnü'l-Esîr Gürgenç'te⁶²⁵ yaşananların Moğolların istila ettikleri diğer şehirlerin akıbetinden daha acı olduğunu söyler. Diğer şehirlerde Moğol katliamından masun kalan kimseler olmasına rağmen Gürgenç'te onlardan kurtulan olmadı. Öyle ki onlar ya suda boğularak ya da enkaz altında kalarak can verdi.⁶²⁶ Devletin en kalabalık birkaç şehri arasında yer alan Gürgenç'te vuku bulan bu katliamın nüfus kesafetine de menfi manada tesir edeceği muhakkaktır. Nitekim Moğolların istila ettikleri diğer şehirlerde umumiyetle necat edenler büyük bir grubu oluşturmakla birlikte bu durum Gürgenç'te çok fazla görülmemiş direnişin çok uzun sürmesinin bedeli en ağır şekilde ödetilmişti.

Gürgenç muhasarası ne kadar sürdüğü ve bu minvalde şehrin Moğolların eline ne zaman düştüğü hususunda müellifler muhtelif görüşler beyan eder. Reşîdüddin⁶²⁷

⁶²⁵ Moğollar Gürgenç'i işgal etmezden evvel şehre gelen Hamevî "yeryüzündeki şehirler arasında bu şehir kadar mamurunu görmedim. Mamur yerler birbirine bitişik ve köyleri çoktu. Yeryüzünde ağaçları ve binaları oradaki kadar çok olan az yer gördüm. Çoğu dut ağacı idi ve orayı ipek böceğinin besini için hazırlamışlardı. Dünyada büyüklüğü ve nüfusu bakımından burası kadar olan bir şehrin var olduğunu zannetmiyorum. Emniyet ve güven orada tam idi. Oranın merkezi geçmişte Mansure adıyla anılırdı. Oranın halkı bilgin, fakih, zeki ve zengin idi. Ama şimdi Moğolların h. 618 yılında oraya gelip insanları öldürüp orayı viran ettiklerini işittim. Dünyada hiçbir yerin buradaki kadar hayratı olduğunu şehirlerinin geniş ve insanların müreffeh olduğunu zannetmiyorum. Hamevî, C. II., s. 320-322.

⁶²⁶ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 246.

⁶²⁷ Reşîdüddin, a.g.e., s. 373. Aynı bilgi için bkz; Kazvînî, a.g.e., s. 105; *Târih-i Elîfî*, C. V., s. 3686; Hirendiş, a.g.m., s. 137. Saunders kuşatma Ekim 1220'den Nisan 1221'e kadar yedi ay devam ettiğini kaydeder. Saunders, a.g.e., s. 63.

muhasaranın yedi ay, İbnü'l-Esîr ⁶²⁸ 5 ay, Şebânkâreî ⁶²⁹ yaklaşık 6 ay ve Nesevî 4 ay (Zilkade 617-Safer 618) ⁶³⁰ sürdüğünü söyler. Mezkûr tarihlerden de anlaşıldığı üzere Gürgenç muhasarası Moğolları oldukça zorlamış ve diğer şehirler kadar kolay teslim olmamıştır. Bundan sonra Cengiz Han Gürgenç'i Cuci'ye bıraktı Çağatay ve Ögedey de bu tarihte Tâlekan muhasarasıyla meşgul olan babalarının yanına gittiler.⁶³¹

I.IV.I.V. Nahşeb-Tirmiz ve Belh'in zaptı

Mâverâünnehir şehirlerinin tek tek Moğolların eline düşmesine müteakip Cengiz Han oğullarını Gürgenç'in fethine memur etti. Kendisi de bahar mevsimini Semerkand'da geçirip daha sonra Nahşeb üzerine yürüdü.⁶³² Burayı ele geçirdikten sonra Tirmiz'e ⁶³³

⁶²⁸ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 246. Aynı bilgi için bkz; Hândmîr, C. III., s. 35; Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 25; Roux, a.g.e., s. 193.

⁶²⁹ Şebânkâreî, a.g.e., s. 237. Aynı bilgi için bkz; Sykes, C. II., s. 108; Howorth, C. I., s. 85.

⁶³⁰ Nesevî, a.g.e., s. 123. Aynı bilgi için bkz; Cûzcânî, C. II., s. 149; Velayeti, a.g.e., s. 221. Pâzûki seferin beş ay sürdüğünü söylemekle birlikte payitahtın ele geçirilmesinin Safer 618'de vuku bulduğunu belirtir. Pâzûki, a.g.e., s. 21. Barthold da şehrin Safer 618'de Moğolların eline geçtiğini kaydeder. Barthold, *Gozide-i Mekâlât*, s. 24.

⁶³¹ Âştîyânî, a.g.e., s. 47; Barthold, a.g.e., s. 462; Howorth, C. I., s. 85.

⁶³² Cüveynî, a.g.e., s. 206; Tercüme, s. 152; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 113; Hândmîr, C. III., s. 37; Mîrhând, C. VIII., s. 3865; Reşîdüddin, a.g.e., s. 374; Sykes, C. II., s. 109; Vassâf, a.g.e., s. 396.

⁶³³ Tirmiz Mâverâünnehir'de tarihî bir liman şehridir. Bu isim Taramastha, Taramita, Tarameta, Taramata, Tarmid, Tarmith gibi başka şekillerde de görülür. Ali Rıza Pelaseyyid, "Tirmiz", *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. VII., Tahran 1382, s. 233-234;

revan oldular.⁶³⁴ Buraya ulaştıklarında iptida elçiler göndermek suretiyle insanları itaat etmeye çağırdılar ama ahali kalenin müstahkem olmasına güvenerek bu teklifi kabule yanaşmayıp mukavemet gösterdiler. Mancınıklar kurup gece gündüz on bir gün ⁶³⁵ boyunca şecaatle savaştılar. Âdet veçhile halkın tamamını sahraya sürdüler ve hiç kimseyi sağ bırakmadılar. Rivayete göre Tirmiz muhasarası sırasında bir kadın Moğol askerlerinin kendisini bağışlamaları karşılığında onlara büyük bir inci vereceğini söyledi. İncinin nerede olduğunu söylediklerinde yuttum diye karşılık verdi. Bu cevap üzerine Moğollar kadının karnını yarmak suretiyle inciye çıkardılar. Bu sebeple daha önce öldürülenlerin de karnını yarmaya başladılar.⁶³⁶

Velayeti, a.g.e., s. 229. “Çince eski haritada Ti-ri-mi ya da Termed şeklinde geçen şehir Belh’in kuzeyinde gösterilmiştir. Bu şehir Belh’in kuzeydoğusunda kâindir”. Bretschneider, a.g.e., s. 371. Ceyhun nehrinin kuzeyinde kâin bir şehirdir. Moğolların 1220 sonbaharında şehri ele geçirmesiyle burası harap oldu. V. Barthold, “Tirmidh”, *EF*², C. X., Leiden 2000, s. 542-543.

⁶³⁴ Sultan Muhammed’in Tirmiz’in müdafaası için Fahreddin Habeş’i Sîstan ordusu ile orada bıraktığı bilgisine dair bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347. Karşılaştırma için bkz; Nesevî, a.g.e., s. 54. Bu isim Cûzcânî’de Emîr Zengî Ebî Hafs olarak geçer. Cûzcânî, C. II., s. 110.

⁶³⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 206; Tercüme, s. 152; Reşîdüddin, a.g.e., s. 374; Vassâf, a.g.e., s. 396. Hândmîr bu çetin mücadelenin on gün sürdüğünü söyler. Hândmîr, C. III., s. 37. Ayrıca bkz; Cûzcânî, C. II., s. 112; Sykes, C. II., s. 109. Târih-i Elfî’ye göre on beş gün sonunda şehir ele geçirildi. *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3688.

⁶³⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 207; Tercüme, s. 152; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 113; Hândmîr, C. III., s. 37-38; İbn Arapşah, a.g.e., s. 39; Mîrhând, C. VIII., s. 3865; Reşîdüddin, a.g.e., s. 375;

Nahşeb ve Tirmiz'i işgalden sonra Ceyhun'dan geçerek Horasan'ın dört önemli şehrinden biri olan Belh'e yöneldiler.⁶³⁷ Buraya vardıklarında öncüler göndermek

Sergožešt-i Çengiz, s. 71; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3688-3689; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 296-297.

⁶³⁷ Reşîdüddin Cengiz Han'ın Ceyhun'dan geçip Belh'e vasıl olmasını Zilhicce 617 (Ocak 1221) yılında zikreder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 375. Benzer malumat için bkz; Alimov, a.g.t., s. 179. Ebü'l-Ferec de 618 yılının (1221) ilk günleri olarak zikreder. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 13; Benâkitî, a.g.e., s. 369. Hândmîr Belh'in genişliği ile mamur bir şehir olduğunu söylemekle birlikte şehrin kendisi ve köylerinde 1200 cuma namazlığı bıraktıklarını ve 1200 hamamın mevcut olduğunu zikreder. Hândmîr, C. III., s. 38; Mîrhând, C. VIII., s. 3866. İsfizârî Belh'ten bahsederken Belh Kubbetü'l-İslam (İslam'ın Kubbesi)'dir der. Kadim zamanlardan itibaren evliyaların meskeni büyük şeyhlerin yuvası ve sultanların menşei olduğunu kaydeder. Muînüddîn Muhammed Zemcî İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâfî Medîneti Herat*, (Nşr. Muhammed İshak), Kalküta 1380, s. 114. Ayrıca bkz; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 535; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 113; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 190. Büyük bir şehir olan Belh çok kutlu olup padişahların tacirlerin mahali idi. Oraya nev bahar derler. Oldukça mamur ve bereketlidir ve çok sayıda pazarı mevcuttur. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 99. Bu zamanlarda Belh genişlik bakımından Merv ve Herat ile görkem ve azamet bakımından da Buhara ile benzer keyfiyete sahipti. C. E. Bosworth, "Belh: ez İbtida-yi Dovre-yi İslami ta Dovre-yi Mogul", *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. IV., Tahran 1377, s. 5; Velayeti, a.g.e., s. 231. Horasan'da kâin bu şehir oldukça kadimdir ve İranlıların kadim metinlerinde bu şehirden çok fazla söz edilir. Yunanlı kadim müellifler buranın Bactra'dan (Baktra) geldiği inanisındadırlar. Büyük İskender'in Bactriana'yı aldığını ve ondan sonra bu şehrin Yunan kültürü sultasında kaldığını söylerler. Bretschneider, a.g.e., s. 390.

suretiyle halkı itaate çeğirdilar. Hândmîr'in kaydına göre Cengiz Han'ın istilasî sırasında Belh'te sadat, âlim ve şeyhlerden 50.000 kişi bulunuyordu. Cengiz Han'ın gelişinden haberdar olan bu kişilerden bir grup kıymetli hediyelerle birlikte onu karşıladılar.⁶³⁸ Onların bu hareketi her ne kadar tabiiyet arz etmeye ve onların gazaplarından masun kalmaya yönelik olsa da o sırada Sultan Celâleddin'in saltanata cûlusı ve ordusunu toplama çabası Moğollara karşı şehirlerde başlayan kısmi direnişlere zemin hazırladı. Zira uzun süredir başsız kalan devlet Sultan Muhammed'in korkusuz oğlu Celâleddin'in gelişi ile ihya olacak ahalinin kalbine ümit tohumları ekilecekti. İşte Moğolların itaat çağrısına Belh ahalisinin olumsuz cevap vermesi bu cümledendir. Ahali Moğolların gazabından bihaber itaat yolunda fayda görmeyerek Moğollara karşı direnişe başladılar. Ancak bu hal Moğolların öfkesini tahrikten ve kendi sonlarını hazırlamaktan başka bir sonuç vermedi. Moğollar âdet olduğu veçhile bütün halkı kadın, erkek, çocuk demeden sahraya sürdüler ve binlere ayırarak her birini kılıçtan geçirdiler.⁶³⁹ Diğer müverrihlerin

⁶³⁸ Hândmîr, C. III., s. 38. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 208; Tercüme, s. 153; İbn Arapşah, a.g.e., s. 40; Mîrhând, C. VIII., s. 3866. Hândmîr bu bilgiyi Zubdetü'l Evliyâ Hace Nasîreddîn Ebu Nâsr Pârsâ'nın verdiğini ekler. Hândmîr, C. III., s. 38; Mîrhând, C. VIII., s. 3866.

⁶³⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 208; Tercüme, s. 153; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dûv*, s. 13; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 114; Hândmîr, C. III., s. 38; Herevî, a.g.e., s. 87; Mîrhând, C. VIII., s. 3866-3867; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3689; Vassâf, a.g.e., s. 397. Ayrıca bkz; V. Fourniau, "Balk III. From The Mongols To Modern Times", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III., New York 1989, s. 591-592; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, C. V., İstanbul 1992, s. 410-411; Âřtiyânî, a.g.e., s. 50; Beyânî, *Mogulan ve Hükümet*, s. 47; Bretschneider, a.g.e., s. 390; Pâzûki, a.g.e., s. 22; *Sergožeřt-i Çengiz*, s. 72. Petruřevskii Belh'te 200.000 kiři yaşadığının ve Cengiz Han'ın emri ile hepsinin katledildiğini söyler. İlya Pavloviç Petruřevskii,

aksine İbnü'l-Esîr'e göre Belh ahalisinin aman isteğine mukabil Moğollar onlara aman vermiş şehirde herhangi bir taarruza girişilmemiş, yağma yapılmamış ve halktan kimse öldürülmemiştir.⁶⁴⁰ Ancak İbnü'l-Esîr hariç diğer müelliflerin Belh'te yapılan katliam ve yağmadan bahsetmesi İbnü'l-Esîr'in yorumunun sahih olmadığına delalet eder. Cengiz Han Belh hududuna yaklaştığında köşe bucaklara ve deliklere saklanan bir grubu dışarıya çıkarıp öldürmelerini emretti ⁶⁴¹ bu suretle kimseden iz kalmadı. Bununla birlikte Belh'teki pek çok yapıyı da yerle bir ettiler Horasan'ın diğer güzide şehirleri de onların zulmüne uğrayacak ilim ve kültür merkezleri tek tek yeryüzünden silinecekti. Moğol istilasından bir asır sonra bölgeyi gezen İbn Battûta'nın kayıtları Belh tahribatının boyutlarını göstermesi açısından dikkate şayandır. Seyyah Belh için “temellerinden yıkılmış muazzam binalarla dolu harap bir yerdir. Lakin uzaktan gören biri orayı yapılarının ihtişamından ötürü mamur bir şehir sanabilir” demek suretiyle ⁶⁴² aradan uzun yıllar geçmesine rağmen şehirde Moğol tahribatının izlerinin silmediğine işaret eder.

I.IV.I.VI. Tâlekan ve Bâmiyân'ın zaptı

Keşaverzi ve Münesebet-i Arzî der Îrân Ahd-i Mogul, C. I., (Trc. Kerim Keşaverz), Tahran 1357, s. 68.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 242.

⁶⁴¹ Cüveynî, a.g.e., s. 209; Tercüme, s. 154.

⁶⁴² İbn Battûta, a.g.e., s. 365. Ayrıca bkz; R. N. Frye, “Balkh”, *EI²*, C. I., Leiden 1986, s. 1001; Ebubekr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Davud Vâizî, *Fezâil-i Belh*, (Trc. Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî), (Tsh. Abdülhay Habîbî), Tahran 1350, s. 438. Cengiz Han zamanında harap edilen şehir XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar harap halde kaldı. V. V. Barthold, *Coğrafya-yi Târih-i İran*, (Trc. Hamza Serdadver), Tahran 1308, s. 73.

Belh istilasından feragat eden Cengiz Han oğlu Tuluy'u Horasan şehirlerinin fethine memur ederek bir grup ile oraya sevk etti ⁶⁴³ (1221). Askerlerinden diğer bir grubu da Tohâristan ⁶⁴⁴ şehirlerinin fethine gönderdi. Cengiz Han'ın kendisi de Cûzcân vilayetinin şehirleri olan Endehuy, Meymene ve Fâryâb'ı ⁶⁴⁵ aldıktan sonra Tâlekan'a yöneldi.

Moğollar şehre gelince elçiler göndermek suretiyle halkı itaate çağırıldılar; ancak bu şehrin halkı da diğer şehirlerde görüldüğü gibi teslim olmaya yanaşmayıp Moğollara karşı koymaya teşebbüs ettiler. Halkın direnişi Tâlekan'ın ⁶⁴⁶ oldukça meşhur ve muhkem

⁶⁴³ Cüveynî, a.g.e., s. 209; Tercüme, s. 154; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 114; Hândmîr, C. III., s. 38; Mîrhând, C. VIII., s. 3867.

⁶⁴⁴ Tohâristan, Belh'in doğusunda ve Bedehşân'ın batısında, Ceyhun'un güneyinde, Hindukuş dağlarının kuzeyinde kâin bölgeye verilen isimdir. Hüseyin Salman, "Tohâristan", *DİA*, C. XLI., İstanbul 2012, s. 214. Hartog mezkûr şehri Horasan, Gazne ve Sîstan yollarının kesişme noktasında bir kale olarak tarif eder. Hartog, a.g.e., s. 111. Bir iklimin adı olan Tohâristan geniş bir yerdir ve çok fazla şehre sahiptir. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 544.

⁶⁴⁵ Devlet Âbâd olduğu bilgisine dair bkz; Barthold, *Coğrafya-yi Târih*, s. 85.

⁶⁴⁶ Tâlekan-ı Belh ya da Tâlekan-ı Horasan denilen şehir Cûzcân vilayetinden Mervûrrûd'un doğusuna ve bu şehrin üzerindeki Belh'e üç günlük mesafede olup şehrinin anayolu üzerinde bunu Tâlekan-ı Irak ve Bedahşân'a üç günlük ve Velvalic'e iki günlük mesafede olup bu vilayetin başkenti olan Tâlekan-ı Tohâristan ile karıştırılmamalı. Âştîyânî, a.g.e., s. 58. Burası için bkz; Bretschneider, a.g.e., s. 387-389; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 94; Pâzûki, a.g.e., s. 22.

kalelerinden olan Nusret Kûh'ta ⁶⁴⁷ gerçekleşmesi hasebiyle Cengiz Han'ın askerleri burayı kuşatmaya başladılar. Moğollar mücadeleye ciddi bir şekilde hazırlandı çok sayıda mancınık kurdular bununla birlikte kale ahalisi de elinden geldiğince hazırlıklarla işgal etti. İki taraf da mücadelede işi şansa bırakmadı ve son ana kadar bu hal devam etti. Nusret Kûh'un kuşatması on ay ⁶⁴⁸ sürdü ve bu sırada Moğollardan büyük bir güruh ağır darbeler aldı. Mücadele bu minval üzerinde seyrederken Tuluy Horasan şehirlerini, Çağatay ve Ögedey de Gürgenç'i istiladan feragat edip babalarının yanına Tâlekan'a vasil oldu. Onların gelmesiyle kemiyet bakımından üstün hale gelen Moğollar ahalinin

⁶⁴⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 209; Tercüme, s. 154; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 297; Vassâf, a.g.e., s. 397. İbnü'l-Esîr Mansûr Kûh olarak zikreder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 242. Cûzcânî'de mezkûr kale Nâsr Kûh diye geçer. Cûzcânî, C. II., s. 111. Nusret Kûh doğu ve batı İpek Yolu şubelerinden birinin üzerinde bulunması, müstahkem ve oldukça değerli olması, ordu ve ticarî malların transit yolu sayılması hasebiyle oldukça ehemmiyete sahipti. Hasanzâde, a.g.e., s. 221.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 242; Pâzûki, a.g.e., s. 22. Mîrhând muhasaranın yedi ay sürdüğünü Tuluy'un Horasan'dan dönmesine müteakip oranın ele geçirdildiğini kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3867. Ayrıca bkz; Howorth, C. I., s. 85. Kadir Ali Bek'e göre Cengiz Han şehri Muharrem 619'da (Şubat 1222) ele geçirdi. Alimov, a.g.t., s. 180. Moğollar orayı altı ay boyunca kuşatma altında tutmuşlar; ancak ele geçiremediklerinden Cengiz Han'a mektup yazarak durumu bildirmişler. Cengiz Han da bizzat oraya gelerek kuşatmaya başlamış dört ay süren bu kuşatma neticesinde kale onların eline geçmiştir. İbn Kesîr, C. XIII., s. 202.

mukavemetini kırdı. Nihayetinde ahşap ve taştan yığın yüksek hisarı ele geçirmeye muvaffak oldular bundan sonra katliama başladılar ve şehirde kimseyi sağ koymadılar.⁶⁴⁹

Tâlekan'ın zaptı ve kalenin yıkılmasına müteakip Celâleddin'in Moğollardan bir gruba ⁶⁵⁰ galebe çaldığı ve Gazne'ye tamamen hâkim olduğu haberi ulaşınca Cengiz Han Celâleddin'in yayılmacı hareketlerini önlemek için hemen yola çıktı. Cüveynî'nin rivayetine göre yola çıkan Cengiz Han ahalinin direnişi münasebetiyle Kurzuvân'da bir ay kaldı ve orayı alarak halkını katletti.⁶⁵¹ Bundan sonra Bâmiyân'a ⁶⁵² ulaştılar; ama

⁶⁴⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 209; Tercüme, s. 154; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 114; Hândmîr, C. III., s. 38; İbn Arapşah, a.g.e., s. 40; İbn Kesîr, C. XIII., s. 202; Mîrhând, C. VIII., s. 3867. Ebü'l-Ferec'e göre şehir ahalisinin çoğunu kılıçtan geçirip bunlar arasından işe yarayacakları esir olarak aldılar bazılarının da hayatlarını bağışladılar. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 13.

⁶⁵⁰ Tohâristan'da Vâliyân kalesinin muhasarasıyla meşgul olanların Moğol kumandanlarından Tekeçük ve Molgor olduğu bilgisine dair bkz; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894; Taneri, 1993, s. 24.

⁶⁵¹ Cüveynî, a.g.e., s. 209; Tercüme, s. 155; Vassâf, a.g.e., s. 397. Barthold buranın Gurzivân (Guzervân)'daki Reng kalesi olduğunu söyler. Barthold, a.g.e., s. 468. Bir dağın üzerinde kâin şehirdir hoş bir havası ve bol nimeti bulunur. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 97.

⁶⁵² Gazne, Herat ve Belh arasında dağlık bölgede bir şehirdir. Belh'ten on ve Gazne'den sekiz merhalede küçük bir şehir ve sağlam bir kaledir. Hamevî, C. I., s. 419. Horasan hududunda olan bu şehirde ziraat ve ekim çoktur. Oranın padişahına şîr (arслан) derler. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101. Bu isim eski Çince haritada görünmüyor. Muhtemelen Ba-mu-i'den gelir. Orası Hindukuş'ta mühim bir kalenin ve bir nahiyenin ismidir. Bretschneider, a.g.e., s. 385. Deniz seviyesinden 8.480 metre yükseklikte bir dağ vadi içinde ana menzilin kuzeyindeki Hindukuş'ta Amuderya ve İndus toprakları arasındaki en önemli

şehir ahalisinin mukavemetine tesadüf ettiler. Mücadele sırasında Cengiz Han'ın çok sevdiği torunu ve Çağatay'ın oğlu Motucen⁶⁵³ şehirden atılan bir okun isabet etmesi sonucu öldüğü için Cengiz Han'ın öfkesi şiddetlendi. Şehir ele geçirildiği vakit (1221) orada kâin hiçbir canlının sağ bırakılmamasını ve kimsenin esir alınmamasını buyurdu. Hatta anne karnındaki çocuklar dahi öldürüldü. Bu suretle Cengiz Han'ın torununun intikamı çok acı şekilde alındı. Cüveynî bu hadiseden sonra kimsenin orada sakin olmadığını imaretlerin kalmadığını şehrin adının da kötü şehir manasına gelen Mao (Mavu) Balığ diye tesmiye edildiğini kaydeder.⁶⁵⁴ Moğollar âdetleri veçhile zarara

yollardan biridir. Bu nedenle şehir bir ticaret merkezi olarak ve Orta Çağda bir kale olarak da önemlidir. V. Barthold-F. R. Allchin, “Bâmiyân”, *EI²*, C. I., Leiden 1986, s. 1010.

⁶⁵³ Âştiyânî, a.g.e., s. 58; Sykes, C. II., s. 113. Reşîdüddin bu ismi Matukan olarak zikreder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 534. Barthold Mö'etüken-Mutugen olarak kaydettiği bu çocuğun Çağatay'ın halefi olduğunu söyler. Barthold, a.g.e., s. 508. D'ohsson'a göre Çağatay'ın oğlunun adı Mua Togan idi. D'ohsson, a.g.e., s. 128. Müstevfî'de Matikan olarak geçer. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 191. Herevî bu ismi Tumkay olarak zikreder. Herevî, a.g.e., s. 88. Barthold bu ismi Mutugen olarak kaydeder. Barthold, *Gozide-i Mekâlât*, s. 354.

⁶⁵⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 210; Tercüme, s. 155; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düy*, s. 14; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 114; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 191; Vassâf, a.g.e., s. 397; Âştiyânî, a.g.e., s. 58; Barthold, a.g.e., s. 468; Deguignes, C. IV., s. 488; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 73; Z. Tarzi, “Bamian II. History And Monuments”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III., New York 1989, s. 658-660. İbnü'l-Esîr, Cûzcânî ve Nesevî gibi müellifler Bâmiyân muhasarasından bahsetmezler. Şebânkâreî bu hadisenin Tâlekan'da olduğunu söylese de bunun doğru olmadığı diğer kaynaklarla sabittir. Müellife göre bu şehirde Çağatay'ın oğlu ahalinin attığı ok ile öldü ve Çağatay'ın eşi şehre geldi şehir ahalisini kadın, erkek, küçük, büyük

uğradıkları bir şehirde onulmaz hasarlar bırakır ve orada hiçbir iz kalmaması için üstün çaba sarf ederlerdi. Cengiz Han'ın torununun kaybı üzerine Bâmiyân'ın ve damadının öldürülmesine karşı da Nîşâbur'un ciddi bir şekilde tahrip edilmesi, koca şehirleri dümdüz bir arazi haline getirip yaşam izi bırakmamaları bu algının serencamıdır. Diğer şehirlerde umumiyetle yaptıkları gibi esir almanın veyahut ehl-i sanatı katliamdan masun bırakmanın görülmemesinin bir diğer sebebi de Moğol inançlarına göre “Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü” olan Cengiz Han'ın hükümlerinin de bu tefekkür ile değerlendirilmesi ve onun hükmüne itaatsizliğin Tanrı'nın hükmüne itaatsizlik gibi telakki edilmesidir. Filhakika onun hükümlerine karşı gelerek kendi buyruğu altındakilerden birinin öldürülmesi katliam için yeterli bir sebep idi.

I.V. Sultan Muhammed'in Moğollar Önünden Firarı ve Ölümü

Sultan Muhammed Moğol ordularının topraklarına doğru harekete geçtiğini işitince hiç beklemeden onların önünden kaçtı ve ömrünün sonuna kadar onlarla mücadeleye girmekten kaçındı. Cengiz Han da sultanın hâletiruhiyesinden haberdar olup Hârezmşah'ın safını terk eden kimselerden ordunun ahvalini öğrenmek suretiyle sultanın mevcut durumundan istifade etmeyi bildi. Sultan Muhammed'in bu ahvali ve ordu içindeki memnuniyetsizlik, Moğollar karşısında yapılan stratejik hatalar, Cengiz Han'ın elini güçlendirdi.

Sultan Mâverâünnehir şehirlerinin birer birer Moğolların eline geçtiğini haber alınca Semerkand'dan ayrılarak Belh tarafına geldi.⁶⁵⁵ Sultan Belh'te iken o sırada Irak

demedi kediye, köpeğe ve tavuğa varana kadar öldürdüler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 238-239. Ayrıca bkz; Hâfi, a.g.e., s. 773.

⁶⁵⁵ Cüveynî'nin kaydına göre sultan Hindistan taraflarına gitme temayülündeydi zira Moğollara karşı alınacak müdafaa tedbirleri hususunda beyler görüşlerini arz ederken

hâkimi bulunan oğlu Rükneddin'in veziri İmâdülmülk Muhammed b. Sedîdü's-Sâvî hediyelerle birlikte sultanın huzuruna geldi. Onun gelişi sultanın planlarını bir anda değiştirdi. Zira mezbûr vezir düşman taarruzundan necat etmek için en doğru olanın Horasan'dan vazgeçerek Irak tarafına çekilmek olduğunu söyledi. Orada emval ve rical toplayacağı bundan sonra devletin içine düştüğü zorluklardan kurtulabileceği ⁶⁵⁶ konusunda sultanı ikna etmeye çalıştı. Cüveynî'nin ⁶⁵⁷ rivayetine göre babasının böyle bir karar almasına mâni olmaya çalışan Celâleddin, askerleri toplayarak bizzat sevk ve idare etmesini, bundan çekinip Irak tarafına gitme halinde de bu işi kendisine bırakmasını; ayrıca böyle yaparlarsa kendilerinden vergi ve emval alınan halkın serzenişte bulunacağını söyledi. Ancak sultan oğlunun bu sözlerini dikkate almadı zira içinde bulunduğu ruh hali ahvali doğru değerlendirmesine izin vermiyor ve daimî bir korku ve endişe içinde tecrübesiz kimselerin tesiri altında kalmasına neden oluyordu.

Sultan vezirin görüşünü uygun bularak Irak tarafına gitmeye hazırlandı. Belh'ten hareket ettiği sırada Belh ve Tirmiz arasında olan Pencâb'a ⁶⁵⁸ gönderdiği bir birliğin Moğolların Buhara'yı aldığını ve akabinde Semerkand'ı ele geçirmek için harekete geçtiklerini haber vermesi üzerine firarda acele ederek kendisini Tus'a ulaştırdı. Sultanın keyfiyeti ve bilhassa etrafındaki bazı kimselerin ona karşı beslediği nefret göz önünde bulundurulduğuna böyle bir kararı tatbik etmesinin nedeni daha iyi anlaşılır. Zira bu

sultan Hindistan taraflarına çekilme görüşünü beğenmişti. Cüveynî, a.g.e., s. 449; Tercüme, s. 323; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347.

⁶⁵⁶ Nesevî, a.g.e., s. 66; Mîrhând, C. VII., s. 3344. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 449-450; Tercüme, s. 323; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347; Âştiyânî, a.g.e., s. 38.

⁶⁵⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 450; Tercüme, s. 323-324; Mîrhând, C. VII., s. 3344; Reşîdüddin, a.g.e., s. 347-348.

⁶⁵⁸ Vahş'a yakın Ceyhun'un meşhur geçitidir. *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 292.

sıralarda sultanın beylerinden bir kısmı onu terk etmek suretiyle Moğolların safına geçmiş⁶⁵⁹ ve getirdikleri haberler ile Cengiz Han'ın hamlelerini güçlendirmişlerdir. Sultan arka arkaya bu tür ani ve hatalı kararlar vermekle itham edilse de son yaşanan hadiseler onun yalnızlığını ortaya koymakla birlikte etrafındakilere güvenmemesinde bir dereceye kadar haklı olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Cüveynî'nin kaydına göre sultan Irak'a gitme kararı için harekete geçtiği sırada Terken Hatun'un yakınlarından olup kendilerine Uran'lar denilen ve sultanın ordusuna mensup olan bir grup ona suikast teşebbüsünde bulundu. Sultanı ortadan kaldırma niyetine girdiklerinde sultan bu teşebbüsten haberdar oldu ve gece başka bir çadıra geçti. Sabah olduğunda çadırın ok izlerinden delik deşik olduğunu müşahade ettiler⁶⁶⁰ ki bu sebeple sultanın korkusu gittikçe şiddetlendi. Bu ahval ve şerait içinde sultanın tek düşündüğü kendisi için tehdit arz eden her ortamdan hızla uzaklaşmaktı. Gerçekten bundan sonra ulaştığı şehirlerden hızla uzaklaşacak ve oradalarda uzun süre kalmayacaktı.

Sultan Tus havalisindeki Kelât kalesine⁶⁶¹ vasil olduğunda oradakiler kalede zahirenin ve hazinelerin bulunduğunu askerleri oraya nakletmenin iyi olacağına dair telkinlerde bulundular ancak sultan bunu kabul etmedi ve 12 Safer 617 (18 Nisan 1220)

⁶⁵⁹ Hıtaylardan bir birlik, Kunduz emîri Alâeddin ve “Türk memleketlerinde sultanın veziri olan” Safî Akra'nın naibi olarak vali bulunan Bedreddîn Amîd Cengiz Han'ın safına geçen kimselerdendir. Nesevî, a.g.e., s. 55, 64.

⁶⁶⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 451-452; Tercüme, s. 324; Mîrhând, C. VII., s. 3345; Reşîdüdin, a.g.e., s. 366. Ayrıca bkz; Müstevfî, a.g.e., s. 494. Cûzcânî'ye göre sultanı yakalamak isteyen mezkûr topluluğun ihanetinin sebebi sultanı Cengiz Han'ın yanına götürmek suretiyle kendilerini kurtarmaktı. Cûzcânî, C. I., s. 312.

⁶⁶¹ Müstevfî'ye göre gayet muhkem olan bu kale tarım ve hasata elverişli olup suyu bol idi. Müstevfî, *Nûzhetü'l-Kulûb*, s. 186.

⁶⁶² tarihinde Nîşâbur'a vasıl oldu. Cüveynî'nin rivayetine göre sultan burada devlet meselelerinden elini çekti ve yüzünü işrete çevirdi, güzel kadınlarla ve şarkılarla iştigal etti. Sultanın bu hali etraftakileri huzursuz etmekte gecikmedi. Nitekim Nîşâbur'da iken yanında bulunan veziri Mucirülmülk Kâfiüddin Ömer'in huzuruna gelen bir grup içinde bulundukları ahvali kınadı ⁶⁶³ ve rahatsızlıklarını yüksek sesle dile getirmekten çekinmediler. Sultanın son zamanlardaki hâletiruhiyesi müşahade edildiğinde bu gibi hareketelerde bulunması ve aklîselim kimselerin bu gidişatı tenkit etmesi çok ihtimal dışı görülmez. Gittiği yerlerde uzun süre kalamayan sultan Nîşâbur'dan da hızla ayrılarak Bistâm yolunu önüne aldı ve buraya ulaşınca saray vekillerinden Tâceddin Ömer Bistâmî'ye kıymetli mücevherlerden müteşekkil olan iki sandığı vererek bunları Erdehen kalesine ⁶⁶⁴ götürmesini emretti. Nesevî'nin tabiriyle “burası yeryüzündeki en muhkem

⁶⁶² Cüveynî, a.g.e., s. 237; Hasanzâde, a.g.e., s. 210; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 292; Ağaldağ, a.g.m., s. 272; Howorth, C. I., s. 79; *The Cambridge*, s. 307.. Cüveynî tercümesinde 17 Safer 617 olarak geçer. Cüveynî, tercüme, s. 178. Mîrhând'da Safer 617 olarak geçer. Mîrhând, C. VII., s. 3345.

⁶⁶³ Cüveynî, a.g.e., s. 452; Tercüme, s. 326; Mîrhând, C. VII., s. 3346. Nesevî'ye göre Nîşâbur'a vasıl olan sultan korkudan burada bir saatten fazla kalamadı. Nitekim onun gönlüne yerleşen korku gittiği hiçbir yerde huzur bulmamasına sebep oldu. Nesevî, a.g.e., s. 66. Howorth'a göre sultan 18 Nisan'dan 12 Mayıs'a kadar orada kaldı. Howorth, C. I., s. 80.

⁶⁶⁴ Mâzenderan ve Demavend arasında Rey'e üç günlük uzaklıkta kâin muhkem bir kaledir. Cüveynî, a.g.e., s. 460; Tercüme, s. 331; Hamevî, C. I., s. 187; Âştîyânî, a.g.e., s. 38; Özaydın, a.g.md., 2005, s. 582.

kale idi”. Ancak Moğollar bu kaleyi kuşatınca hâlâ mührü üstünde bulunan sandıkları Cengiz Han’a getirdiler.⁶⁶⁵

Cengiz Han sultanın ahvalinden haberdar olunca en meşhur kumandanlarından Cebe Noyan ve Sübütey ve Tokucar Bahadır’ı sultanı takipe memur etti.⁶⁶⁶ İbnü’l Esîr batıya doğru gittikleri için bu birliğin “el Muğaribbe”⁶⁶⁷ adını aldığını ve Cengiz Han’ın kumandanlarına “Hârezmşah’ı nerede olursa olsun yakalamaya gidiniz. İster yerde, ister gökte olsun, onu yakalayıp getirmedikçe geri dönmeyiniz”⁶⁶⁸ diye emrettiğini kaydeder. Sultan onların Ceyhun’u geçtikleri (Rebûlevvel 617-Mayıs 1220)⁶⁶⁹ haberini aldı.

⁶⁶⁵ Nesevî, a.g.e., s. 67.

⁶⁶⁶ Reşîdüddin eserinin bir yerinde Cengiz Han’ın sultanı yakalamaya memur ettiği kişilerin Yesut kavminden Cebe ve Kongrat ümerasından Tokucar Bahadır olduğunu söyler. Reşîdüddin, a.g.e., s. 365. Eserin bir başka yerinde bu birliklerin başındakileri Cebe, Sübütey ve Tokucar Bahadır olarak kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 371. Kadir Ali Bek Sultan Muhammed’in peşine gönderilen kumandanların Cebe Noyan ve Sübütey Bahadır olduğunu kaydeder. Alimov, a.g.t., s. 180.

⁶⁶⁷ Müellife göre İslam topraklarında en büyük karışıklığı, fitne ve huzursuzluğu el-Muğaribbe kolu meydana getirdi. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 221.

⁶⁶⁸ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 221. Ayrıca bkz; İbn Kesîr, C. XIII., s. 199. Mîrhând’a göre Cengiz Han o sırada beylerine ve Noyanlarına: “Sultan Muhammed zayıf ve aciz olduğu şu anda yok edilmeli. Çünkü bu konuda ihmal olursa muhtemelen etraftan melikler ve eşraf ona katılır işte o zaman mühim bir müşkil olur” diyerek konunun ehmemmiyetine dikkat çekmişti. Mîrhând, C. VIII., s. 3851.

⁶⁶⁹ Cûzcânî, C. II., s. 108; Âştîyânî, a.g.e., s. 38. Hândmîr’e göre Rebûlevvel 617 sonlarında Ceyhun nehrini geçtiler. Hândmîr, C. III., s. 31. Mîrhând da Rebûlâhîr 617’de geçtiklerini kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3851; Pâzûki, a.g.e., s. 15.

Sultanı yakalamakla görevli bu birliklerinin sayısı ⁶⁷⁰ hususunda kaynaklarda muhtelif malumat vardır; ancak Cengiz Han'ın bu birliklere yol üstünde uğradıkları yerlerde mukavemet görmezlerse oralara şahne tayin etmelerini ve bekleyip vakit

⁶⁷⁰ Cebe ve Sübütey'in 30.000 adam ile sultanın peşine düştüğü bilgisinin geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 198; Tercüme, s. 160; Hândmîr, C. III., s. 32; Herevî, a.g.e., s. 96; İbn Arapşah, a.g.e., s. 40; Şebânkâreî, a.g.e., s. 142; Vassâf, a.g.e., s. 401; Grantovskii, a.g.e., s. 215; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 76. Mîrhând da Cebe, Sübütey ve Tokucar'ın birer tümen ile toplamda 30.000 süvari ile hareket ettiklerini kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3851; Benâkitî, a.g.e., s. 367; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 118; Hâfî, a.g.e., s. 771; Hasanzâde, a.g.e., s. 210-211; Velayeti, a.g.e., s. 214. Cûzcânî birliklerin 60.000 kişilik süvariden mürekkep olduğu bilgisini verir. Cûzcânî, C. II., s. 108. Reşîdüddin de Cebe ve Tokucar'ın bir tümen ile hareket ettiklerini ve üçünün toplamda 30.000 bahadırdan mürekkep birliğe sahip olduğunu kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 365-366. İbn Kesîr Cengiz Han'ın sultanın peşine gönderdiği birliğin başında kimlerin olduğunu söylemeksizin onların 20.000 askerden mürekkep olduğunu kaydeder. İbn Kesîr, C. XIII., s. 199. Ayrıca bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 36; Roux, a.g.e., s. 187. İbnü'l-Esîr Moğol birliklerinin 20.000 kadar olduğunu zikretmekle birlikte kumandanların ismini vermez. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 221. Cengiz Han Semerkand'ı ele geçirdikten sonra en iyi kumandanlarından ikisi olan Cebe ve Sübütey'i kaçan Sultan Muhammed'in takip etmeye gönderdi. Judith Kolbas, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, New York 2006, s. 76. Cebe ve Sübütey'in 20.000'den müteşekkil bir birlikle sultanı takip ettikleri bilgisine dair bkz; Grigor'evich, a.g.e., s. 178; Howorth, C. I., s. 80; Özcan, a.g.e., s. 25. Sultan Muhammed'i takibe 30.000 kişilik bir kuvvetin başında Sübütey Bahadır ve Tokucar memur edildi. Ağaldağ, a.g.m., s. 272.

kaybetmemelerini; ancak aksi bir durumda oraları talan etmelerini emrettiği⁶⁷¹ konusunda hemfikirlerdir. İbnü'l-Esîr'e göre mezkûr birlikler geçip gittikleri yerlerde kimseye hücum etmedi, herhangi bir yeri yağmalamadı, bir şeye el uzatmadan daimî olarak yollarına gittiler.⁶⁷² Cûzcânî de mezkûr birliklerin Cengiz Han'ın emrine itaatle Horasan şehirlerinin hiçbirini zarar uğratmadıklarını söyler.⁶⁷³ Ancak Bûşenc ve Zâve'de

⁶⁷¹ Özcan'a göre Cengiz Han'ın sultanın peşine gönderdiği birliklere böyle bir emir vermesi bu seferin maksadının sultanın işini bitirmekle sınırlı olmadığını gösterir. Moğolların İran, Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ı ihtiva eden seferinin tek bir sebepten ileri gelmediğini; aksine çok yönlü bir yanının olduğunu söyler. Buna göre söz konusu sefer Moğolların Hârezm seferinin bir devamı olarak imparatorluğun İran'daki şehirlerinin ele geçirmek ve böylece sultanın direniş gösterebileceği bir dayanak noktası bırakmamak amacıyla düzenlenmişti. Yazar bu iddiasına da Reşîdüddin'in kaydını delil gösterir. Özcan, a.g.e., s. 26. Bu kayda göre Cengiz Han onlara: "Sultan Muhammed Hârezmşah'ın peşine gidin. Eğer onun beraberindeki orduya mukavemet edemezseniz beklemeyin ve bana haber verin. Eğer güçsüz bir halde ise mukavemet gösterin çünkü bu durum onu güçsüz kılacak ve ona korku verecek ve aynı şekilde sizin ile karşılaşma takatı olmayacak. Büyük Tanrının gücüyle onu ele geçirmeden geri dönmeyin. Eğer sizden acziyet gelir ve birkaç kişi ile bir dağın tepesine ya da bir mağaraya sığınır ya da kendisini bir peri gibi insanların gözünden saklarsa siz kasırğa gibi onun vilayetlerine girin itaat eden herkesin gönlünü alın mektup ve şahne bırakın. İnat ve hilaf yolunu seçen herkesi kahredin. Bu vasiyet mucibince bu işi üç yıl içinde tamamlayıp Deşt-i Kıpçak yolundan bizim kadim yurdumuz Moğolistan'a geri dönün ve bize katılın" diye emir vermişti. Reşîdüddin, a.g.e., s. 365.

⁶⁷² İbnü'l-Esîr, C. X., s. 222.

⁶⁷³ Cûzcânî, C. II., s. 108.

böyle davranmadılar ve kısa bir müddet oralarda oyalandılar. Belh'ten sonra Herat yolunu önlerine alan Cebe ve Sübütey bu şehre ulaştıklarında oranın hâkimi Emin Melik emre riayet ederek herhangi bir saldırıda bulunmadı onlar da süratle burayı terk etti. Ancak arkalarından ulaşan Tokucar askerleri Cengiz Han'ın hükmünü hiçe sayarak ⁶⁷⁴ Herat'ı muhasaraya aldılar ve Bûşenc'e ⁶⁷⁵ saldırdılar. Ordunun kumandanlarından biri öldürüldüğü için Moğollar burayı yerle bir edip halkını da katletti. Zâve'ye ulaştıklarında ise buranın ahalisinden ulufe istediler; ancak Zâve halkı kapıları kapatıp onların sözlerine iltifat etmedi. Halkın bu tutumuna rağmen Moğollar orada beklemeyip yollarına devam

⁶⁷⁴ Hândmîr, C. III., s. 32. Tokucar, Cengiz Han'ın buyruğunun dışında hareket ederek Han Melik'in sınır şehirlerini yağmalamış ve tarım yapan köylülerden ganimet toplamıştır. Cebe ve Sübütey, Cengiz Han'ın buyruğuna itaat edince onun övgüsüne nail oldu; ancak Tokucar'ın kendi keyfine göre hareket edip Han Melik'in hudut şehirlerini yıkması üzerine “yasak çıkarıp onu öldüreyim” demiş daha sonrasında ise bu kararından vazgeçip onu çokça kınamış ve çeri yönetme yetkisini elinden almıştır. *MGTA*, s. 208.

⁶⁷⁵ Şehrin farklı telaffuzlarına dair bkz; Cûzcânî, C. II., s. 108; Hamevî, a.g.e., s. 56; Âştiyânî, a.g.e., s. 38; Uyar, a.g.e., s. 59. Mezkûr şehri coğrafyacı Yâkut şöyle tarif eder: “Herat'tan Bûşenc'e kadar bir menzildir. Oranın ahalisi Acem ve biraz Arap'tan karışık idi. Hamevî, a.g.e., s. 56; Hamevî, C. I., s. 652. “Herat'ın bir günlük merhale batı tarafına doğru, Herî Rûd'un sol kıyısından biraz mesafede ve onun güneyine doğru yer alarak şimdiki Guryan'ın mevkinin işgal bir şehirdir. Şehir güzel inşa edilmişti ve oldukça müstahkemdi bir sur ve hendekle çevriliydi. Şehir Timur'un hücumuna uğrayıp yağmalandı. Açıklanmayan bir sebeple bundan sonra şehrin ismi tarihten kayboldu ve daha geç bir tarihte Timur'un yağmaladığı ve tahrip ettiği şehrin harabeleri üzerinde şimdi mamur bir yer olan Guryan kasabası meydana çıktı”. Le Strange, a.g.e., s. 498-499. Şehir için ayrıca bkz; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 527; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 92; *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 188.

etmeyi münasip gördüler. Ancak Zâve ahalisi Moğolların geri dönüşünü müşahade edince davullar çalıp küfürler etmek suretiyle onları tahrik ettiler. Moğollar ancak bu hal karşısında geri dönüp gördükleri hiç kimseyi sağ bırakmadılar.⁶⁷⁶ Moğolların bu şehirde yaptıkları mukavemet gösterme temayülünde olan diğer şehirler için bir emsal teşkil etti.

Yollarına devam eden Cebe ve Sübütey h. 617-1220 Rebûlâhir başlarında ⁶⁷⁷ Nîşâbur'a vasil oldular. Sultan Muhammed'in aynı yılın nisan ayında şehirde olduğu düşünülürse Moğolların kendisini takipte hemen hiç vakit kaybetmediği anlaşılır. Nîşâbur'a gelen Cebe ve Sübütey Horasan'ın ileri gelenlerinden Mucirülmülk Kâfi, Ferîdüddin ve Ziyaülmülk Zevzenî'ye ⁶⁷⁸ elçiler göndermek suretiyle onları Moğollara

⁶⁷⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 217; Tercüme, s. 160; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 118; Hândmîr, C. III., s. 32; Mîrhând, C. VIII., s. 3852; *Sergozeşt-i Çengiz*, s. 76; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 295; Vassâf, a.g.e., s. 401.

⁶⁷⁷ Cüveynî, Cebe ve Sübütey'in öncü kuvvetinin 19 Rebûlevvel 617 (24 Mayıs 1220) şehre vasil olduğunu Cebe ve Sübütey'in ise aynı yılın Rebûlâhir ayının başında şehre geldiğini kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 217, 238. Vassâf'a göre Rebûlevvel 617'de Nîşâbur'a vasil oldular. Vassâf, a.g.e., s. 401. D'ohsson Moğollar'ın Nîşâbur'a gelişini 6 Mayıs 1220 tarihinde verir. D'ohsson, a.g.e., s. 111. *The Cambridge History of Iran*'da 15 Mayıs 1220'dir. *The Cambridge*, s. 307. Howorth'a göre 5 Haziran'da Nîşâbur önlerine vasil oldular. Howorth, C. I., s. 81.

⁶⁷⁸ Mîrhând'da bu isimler Fahrülmülk Hacı, Ziyaülmülk Zevzenî ve Mucirülmülk Kâfi (Rahhî) olarak geçer. Mîrhând, C. VIII., s. 3851. Hândmîr de Ziyaülmülk Zevzenî ve Mucirülmülk Kâfi'nin isimlerini zikreder. Hândmîr, C. III., s. 40. Vassâf mezkûr isimlerden yalnız Mucirilmülk'ün ismini Mucirülmülk Kâfi Ömer Ruhî olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 407. Ebu'l-Gazi bu isimleri Fahrülmülk, Kâtib Nizamüddîn Ebu'l-Me'âlî ve Ziyaülmük olarak kaydeder. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 119. Benâkitî bu isimleri

itaate çağırdılar. Cebe onlara muhalefetten kaçınmaları, bir elçi veyahut bir Moğol oraya ulaştığı zaman karşılamaları konusunda onlara nasihat verdi ve ancak böyle davranırlarsa canlarının ve mallarının masun kalacağını söyledi. Buna müteakip Uygur diliyle yazılmış “al tamga” ve Cengiz Han’ın yarlığ’larından ⁶⁷⁹ verdiler. Moğollar burada herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadı Cengiz Han’ın sözlerini teminat bilip onun askerlerine karşı direnişe geçmediler. Cengiz Han sultanın bir an evvel yakalanmasını bu sebeple Moğol birliklerinin uğradıkları şehirlerde oyalanmamasını istedi. İşte Nîşâbur’da Cebe ve Sübütey’in ikiye ayrılması ve farklı yollardan sultanı takip etmesi de bu cümledendir. Bu minvalde Cebe Noyan Cüveyn yolu üzerinden Mâzenderan’a Sübütey ise Tus ⁶⁸⁰

Mucirüddîn Kâfi Rahî, Feridüddîn ve Ziyaülmülk Zevzenî olarak verir. Benâkitî, a.g.e., s. 368.

⁶⁷⁹ Cengiz Han’ın yarlıklarının muhtevası şöyle idi: “Emîrlere, ileri gelenler ve reaya bunu çok iyi bilsinler ki güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzünün hepsini sana verdim. İtaat eden herkes kendisi, çocukları ve kadınları ile rahmete nail olacak itaat etmeyenler kadınları, çocukları ve yakınları ile helak olacak”. Cüveynî, a.g.e., s. 218; Tercüme, s. 161; Benâkitî, a.g.e., s. 368; Vassâf, a.g.e., s. 402. Ayrıca bkz; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 119; D’ohsson, a.g.e., s. 111; Howorth, C. I., s. 81.

⁶⁸⁰ Hamevî’ye göre Nîşâbur eyaletlerinden olan Tus, Deylem denizinin yakınındadır. Oranın ahalisinin çoğu Acem’dir ve Emir’ül-Mü’minin Reşîd’in kabri burada kâindir Tus’un büyük şehrine Nûkan derler. Tus’tan Nîşâbur’un bir diğer eyaleti olan Nesâ’ya kadar iki menzildir. Hamevî, a.g.e., s. 53. Ayrıca bkz; Bretschneider, a.g.e., s. 372; Le Strange, a.g.e., s. 473-475. Horasan’ın bir şehri olan Tus dağların arasında kâindir bu dağlarda firuze, kurşun, bakır ve siyah kehribar gibi madenler bulunur. Mübarek Ali b. Musa er-Rıza’nın kabri orada olup pek çok insan oraya ziyarete gelir. Harun er-Reşîd’in

istikametine hareket etti. Cengiz Han'ın emri veçhile yol üstünde kendilerine mukavemet göstermeyen yerlere zarar vermediler ve beklemeyip yollarına devam ettiler. Ancak onlara karşı direniş gösteren ve itaati kabul etmeyen şehirlerde katliamdan uzak durmadılar. Sübütey'in Tus ahalisinin şehri teslim etmeye yanaşmamasına karşılık şehri ve etrafındaki diğer yerleşimleri viran edip halkını katletmesi bu meyandadır. Cüveynî'nin kaydına göre Sübütey Radakan'a vasıl olduğunda buranın güzelliğine hayran kalıp herhangi bir katliamda bulunmadı ve şahne tayin ederek yoluna devam etti. Ancak Habûşan'da ⁶⁸¹ aynısını yapmadı; ahalinin kendisine iltifat etmemesi hasebiyle pek çok kişiyi öldürdü ve İsferâyin'e revan oldu.⁶⁸²

Moğol kuvvetleri iki bölük halinde süratli bir şekilde hareket ederken sultan da 7 Rebülevvel 617 (12 Mayıs 1220) tarihinde İsferâyin tarafından Irak'a hareket etti. Rey'e

kabri de oradadır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 90. Nîşâbur'a iki menzilde olan Tus'dan Nesâ'ya iki merhale ve Hârezm'e yedi merhale vardır. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 510.

⁶⁸¹ Reşîdüddin'de Cenuşân olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 386. Mezkûr şehrin çok fazla tabisi olup divan defterlerinde Ustuva olarak yazılır. Hülâgû zamanında şehir yeniden imar edilmiş ve torunu Argun zamanında imaret daha da genişlemiştir. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 185. Nîşâbur'un bölümlerinden bir kasaba olup merkezi Ustuva'dır. Ebu'l-Haris Muhammed b. Abdulrahim b. Süleyman Habûşanî Hafız Ustuvâî oradandır. Hamevî, C. II., s. 268. Nîşâbur nahiyesinde küçük bir beldedir. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 509. Meşhed nehrinden kaynağını aldığı bataklık gibi düzlükte Orta çağ'da Habûşan veya Hûcân denilen Kûçân kasabası yer alır. Arap coğrafyacılar verimli bir memleket olarak methettikleri bölgesini Ustuvâ olarak tesmiye ederler. Le Strange, a.g.e., s. 479.

⁶⁸² Cüveynî, a.g.e., s. 218; Tercüme, s. 161; Mîrhând, C. VIII., s. 3853; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 294.

⁶⁸³ vasıl olduğu vakit kendisini takipte olan Moğol süvarilerinin yaklaştığını haber aldı.⁶⁸⁴

Onların eline düşmemek için çok hızlı kararlar vererek bunları tatbik etti. Bu minvalde Rey'den çıkarak Ferrezîn kalesine ⁶⁸⁵ doğru yola çıktı ve o noktada 30.000 Iraklı askerden müteşekkil bir orduyla oğlu Rükneddin babasını karşılamaya geldi. Burada sultanın huzuruna gelen Irak emîrleri onu Üşterân dağının ⁶⁸⁶ eteklerinde Moğollarla savaşmaya

⁶⁸³ Müstevfî Rey'in İran'ın Ummü'l-Bilâd'ı (Mekke) olduğunu ve kıdem dolayısıyla şehre Şeyhü'l-İslam dediklerini kaydeder. Şehirde 30.000 mescit ve 2750 minare olduğunu söyler. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 57. Hamevî Rey için “büyük, meşhur ve verimli bir şehirdir, merkezi Kuhistan'dır. Oradan Nişâbur'a 160 ve Kazvin'e 27 fersahtır” der. Müellif h. 617 yılında “Moğollardan kaçtığım zaman bu şehirden geçtim henüz viran edilen duvarlarını ve ateş ocaklarını gördüm. Hiçbir yerde insan yoktu. Orada tesadüf ettiğim birine bu viranın sebebini sordum “sebebi yoktur; ama her zaman Tanrı'nın emri irade eder” dediğini kaydeder. Hamevî, C. II., s. 597-598. Şehir hakkında ayrıca bkz; İbn İsfendiyâr, a.g.e., *Hudûdü'l-Âlem*, s. 142; Edvard Granville Browne, *An Abridged Translation of The History of Tabaristân*, London 1905.

⁶⁸⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 456; *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 294.

⁶⁸⁵ Ferrezîn, Kerec şehrinde bir kale olup Hemedan ve İsfahan yolu üzerinde doğuya meyleden güney tarafında Hemedan'a 30 fersahtadır. Şimdiki Sultan Âbâd'ın yakınındadır. Cüveynî, a.g.e., s. 455; Âştîyânî, a.g.e., s. 38. Ayrıca bkz; *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 294; *The Cambridge*, s. 309. Barthold burayı Kazvin olarak kaydetmiştir. Barthold, a.g.e., s. 447; Howorth, C. I., s. 81.

⁶⁸⁶ Cüveynî'de Şîrân Kûh olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 455; Tercüme, s. 328. Şebânkâreî'de Şîrân Dağı olarak geçer. Şebânkâreî, a.g.e., s. 142. Kafesoğlu Üştürânkûh kalesi olarak zikreder. Kafesoğlu, a.g.e., s. 280. *The Cambridge History of Iran*'da

razı etmeyi istediler ancak oraya gidip müşahede eden sultan müdafaa ve mukavemet için uygun bir yer olmadığı gerekçesiyle onların tavsiyelerine uymadı. Luristan'ın kadim meliklerinden Melik Nusreddin Hezaresb de sultanın huzuruna gelerek Moğollara karşı izlenecek yollara dair tavsiyelerde bulundu. Melik'e göre Fars ve Luristan arasındaki Tengtegû ⁶⁸⁷ dağına iltica edip etraftaki eyaletlerinden çok miktarda asker toplamak ve Moğollar ulaşana kadar onlar vasıtasıyla yolları tutmak suretiyle düşmana karşı bir zafer kazanılabilirdi. Ancak sultan Hezaresb'in samimiyetsiz olduğunu düşünerek bu fikre de razı olmadı. Ona göre mezkûr teklifin gerçek niyeti kendisini bu bölgeden uzak tutarak rakipleri olan Fars atabeglerinin üzerine göndermekti.

Bundan sonra oğlu Gıyaseddin Pir-Şah'ın annesi ve diğer haremîni Taceddin Togan'ın idaresinde bulunan Elburz sıradağlarının içindeki kalelerden Karven'e ⁶⁸⁸ gönderdi. Kendisi de Moğolların Rey'e vasıl olduklarını ve orayı yakıp yıktıklarını haber alınca oğullarıyla birlikte Karven kalesine gitmek için harekete geçti. Bu sırada Mâzenderan'a doğru hareket eden Cebe kuvvetleri de uğradıkları ve şüphelendikleri yerlerde katliamdan, yağmadan el çekmediler özellikle Âmul'a bu katliamların en acısını

Usturan Dağı olarak zikredilen bu yer için büyük Zagros'da yüce bir dağ zinciri denir. *The Cambridge*, s. 309. Ayrıca bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 294.

⁶⁸⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 456; Tercüme, s. 328. Mîrhând mezkûr dağın ismini Tengnekû olarak zikreder. Mîrhând, C. VII., s. 3347. Âştiyânî de ise aynı yer Teng-i Cîbâl diye geçer. Âştiyânî, a.g.e., s. 39. Barthold'a göre Tengtekû Luristan ve Fars arasında bulunan dağ silsilesine verilen addır. Barthold, a.g.e., s. 447.

⁶⁸⁸ Âştiyânî, a.g.e., s. 38; Kafesoğlu, a.g.e., s. 280. Karun olarak geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 455; Tercüme, s. 328; *The Cambridge*, s. 309. D'ohsson, Karayan kalesi olarak kaydeder. D'ohsson, a.g.e., s. 112. Burası için ayrıca bkz; İbn İsfendiyâr, a.g.e., s. 173; Pâzûki, a.g.e., s. 17; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 294.

yaşattılar. Bir diğer Moğol müfrezesi de sultanın annesi Terken Hatun ve hareminin bulunduğu İlâl kalesini muhasara edip harem mensuplarını Cengiz Han'ın yanına göndermişti. Nesevî'ye göre sultan Moğolların önünden firar edip Hemedan havalisinden Devlet Âbâd çayırında konakladığı ⁶⁸⁹ sırada Moğol baskınına uğradı ve yanında bulunanlardan 20.000 kadarı öldürüldü. Öldürülenler arasında devlet erkânı ve beyleri de mevcuttu sultanın oğlu Rükneddin'in veziri İmâdülmülk bu cümledendir. Sultanın kendisi Moğollar tarafından tanınmadığı için bu hengâmeden necat etti.⁶⁹⁰ Moğol istilası batıya yöneldiğinden itibaren sultan ile Moğollar arasında vuku bulan ilk ve son çarpışmanın Nesevî'nin bahsettiği mezkûr çatışma olduğu anlaşılır. Zira sultan ilk hasmene karşılaşmadan sonra onların karşısına çıkmamış istila hareketi başlayınca da düşman kuvvetleriyle karşılaşmamak için durmaksızın firar etmişti.

Sultan bundan sonra Karven kalesine vasıl oldu ancak Cüveynî'nin kaydına göre burada yalnız bir gün kaldıktan sonra Bağdat'a gitmeye meyletti. Sultanın kaleden

⁶⁸⁹ Nesevî, a.g.e., s. 67; Âştîyânî, a.g.e., s. 39; Grigor'evich, a.g.e., s. 179; Pâzûki, a.g.e., s. 17; Rahmetî, a.g.md., s. 310; Abbas Şâyan, *Mâzenderan*, Tahran 1327, s. 191. Cûzcânî'ye göre sultan Nişâbur'dan Mâzenderan tarafına gittiği zaman Dere-i Temîşe'de (Deylemlerin nahiyyelerinden bir şehir) ordugâhını kurdu ve burada Moğolların ani saldırısına maruz kalıp bozguna uğradı. Cûzcânî, C. I., s. 312. Roux mezkûr savaşın cereyan ettiğinin kuşkulu olduğunu beyan eder. Roux, a.g.e., s. 188. Ebu'l-Gazi mezkûr çarpışmanın Karven'de vuku bulduğu kanısındadır. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 120. Howorth'a göre bu çatışma Hemadan'ın güneydoğusunda Maradaulat Âbâd'da meydana geldi. Howorth, C. I., s. 82.

⁶⁹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 457; Tercüme, s. 329; Hândmîr, C. II., s. 651; Mîrhând, C. VII., s. 3348; Nesevî, a.g.e., s. 67; Vassâf, a.g.e., s. 431; Grigor'evich, a.g.e., s. 179; Şâyan, a.g.e., s. 191.

ayrılışına müteakip Moğollar süratle çıkageldiler ve burayı muhasara ettiler; ancak sultanın orada olmadığını anladılar ve Bağdat’a doğru hareket etmiş olacağı düşüncesiyle birkaç gün daha sultanı takiple iştigal ettiler ve onun izini kaybedince de geri döndüler.⁶⁹¹ Ancak sultan bu sırada Sercehân ⁶⁹² kalesine vasil oldu ve burada yedi gün kalıp Gîlân’a ⁶⁹³ doğru hareket etti. Burada Gîlân ümerasından Saluk adlı emîr tarafından oldukça iltifat gördü ancak Saluk’un burada kalmasına yönelik ısrarlarına rağmen bir hafta kalarak

⁶⁹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 457; Tercüme, s. 329; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 120; Reşîdüddin, a.g.e., s. 369; Âştîyânî, a.g.e., s. 39; Kafesoğlu, a.g.e., s. 281. Ayrıca bkz; Kadî Beyzâvî, *Nizamü’l-Tevarihü’l-Beyzâvî*, Bibliotheque Nationale de France, 1873, s. 43-44.

⁶⁹² Sultaniye’nin doğusuna beş fersahlıkta Târmin’in karşısında kâin bir kaledir. Oraya tabi olan köylerin tamamı Moğol işgali esnasında harap olmuştur. Müstevfî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 70. Sultaniye’ye beş fersahlıkta Târmin’e mukabil olan dağın üzerinde muhkem bir kaledir. Cüveynî, a.g.e., s. 457; Tercüme, s. 329. Târûm sıradağlarının eteğinde ve Sultaniye’ye beş fersahta kâindir. Âştîyânî, a.g.e., s. 39; Pâzûki, a.g.e., s. 17. Muhkem bir kale olan Sercehân Sâin Kale ve Sultaniye arasında yarı yolda kâin dağ sırtlarında idi. Buradan Ebher ve Kazvin’e doğru doğuya doğru uzanan büyük düzlüklere sahip bir tepenin doruğunu taçlandırırdı. Le Strange, a.g.e., s. 285. Ayrıca bkz; *The Cambridge*, s. 309. Kazvin şehrinin birkaç mil kuzeybatısında kâin olduğu bilgisine dair bkz; D’ohsson, a.g.e., s. 112.

⁶⁹³ Şehir hakkında bkz; Abdülhüseyin Saîdiyân, *Serzemîn u Merdom-i Îrân*, Tahran 1369; Ali Rezm Âra, *Coğrafya-yi Nizami İran (Gîlân ve Mâzenderan)*, Tahran ty; Ebulkasım Tahiri, *Coğrafya-yi Tarihi Gilan, Mâzenderan, Azerbaycan*, Tahran 1347; L. Lockhart, *Persian Cities*, London 1960; Tahsin Yazıcı, “Gîlân”, *DİA.*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 68-69; B. Spuler, “Gîlân”, *Encyclopaedia of Islam*, C. II., London 1991, s. 1111-1112; Cl. Huart, “Gîlân”, *İA.*, C. IV., İstanbul 1945, s. 782-783.

Mâzenderan bölgesinde kâin Espîdâr'a vasıl oldu. Sultan ulaştığı hiçbir yerde uzun müddet kalamıyor Moğolların peşinde olduğu düşüncesi ile ulaştığı yerlerde kendini güvende hissetmiyordu. Espîdâr'da da uzun müddet kalmadı oradan Âmul havalisindeki Dabûyi'ye vardı. Burada onun gelişini saygıyla karşılayan Mâzenderan beylerinin iltifatına nail oldu.⁶⁹⁴ Sultan burada iken Mâzenderan hâkimlerinden ⁶⁹⁵ güvendiklerini huzuruna çağırarak Moğolların takibinden masun kalabileceği emniyetli bir yer konusunda onlarla fikir teatisinde bulundu. Sonunda Hazar denizinin civarındaki Abeskun ⁶⁹⁶ adasına iltica etmesi münasip görüldü. Sultan bundan sonra yanındakilerle birlikte adaya vasıl oldu.

⁶⁹⁴ Âştiyânî'ye göre yalnız Kebûd Câme İsfahbed'i Rükneddîn sultan Mâzenderan'ı fethettiği zaman amcası ve amcasının oğlunu öldürüp mutasarrıflarını aldığı için ona iltifat göstermedi ve sultanın aleyhine Moğollarla birlik olup elden giden memleketlerini onların yardımıyla ele geçirdi. Âştiyânî, a.g.e., s. 39; Mahburi, a.g.e., s. 226; Şâyân, a.g.e., s. 191. Nesevî de sultanın Rükneddîn'in amcası Nusreddîn ve amcasının oğlu Keyhüsrev'i katledip onun memleketini aldığını onun da Moğollarla birlik olduğunu kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 68.

⁶⁹⁵ Zahîrüddîn Mar'âşî ilk zamanlardan itibaren bölge hâkimleri hakkında tafsilatlı malumat verir. Bkz; Mar'âşî, a.g.e.,

⁶⁹⁶ "Bu buhayre (göl, küçük deniz), Gürgân ve Hazar Denizi'nin hepsi birdir bunun adı buhayredir. Abeskun o sahil üzerinde Mazenderan ve Gürgân hududunda küçük bir köydür. Abeskun'un sağ tarafındaki Dihistan, sonra Kara Dağ, Bulhan hududu, sonra Mankışlak hududu, sonra Hazar, sonra Semender, sonra Bâb'ül-Ebvâb dedikleri Derbend-i Hazar, sonra Şirvan, sonra Arrân hududundan Mugan, sonra Deylem ve Gîl, sonra Taberistan, sonra Gürgân ve onun hududu ve Abeskun bu buhayrenin çevresindedir. Abeskun'dan Hazar'a kadar 26 fersaktır ve onun genişliği 20 fersaktır. Bu

buhayrenin suyu tuzlu ve acı rengi de siyah ve koyudur. Bu buhayrenin zemininde balçık vardır taş yoktur. Burada avladıkları ve şehirlere götürdükleri büyük balıklar vardır. Denizciler ona seg-i âbî derler”. Muhammed b. Necib Bekran, a.g.e., s. 31-32. İbnü'l-Esîr'de Taberistan denizinde kâin Bâb Sükûn limanı olarak geçer. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 222. Hazar denizi sahilindeki Abeskun, Gûrgân ve Esterâbâd limanı idi. Esterâbâd'a bir Gûrgân'a ise üç günlük yol mesafesine sahipti. Oranın mahalinin XIII. yüzyılda Moğol ordusunun yağmasından sonra birkaç defa su ile kaplandığı söylenir. Tarihte Abeskun Moğol yağmacıları karşısında firarı seçen Hârezmşahların son sultanı Muhammed Hârezmşah'ın son durağı unvanı ile tanınmıştır. H. L. Rabino, *Mâzenderan ve Esterâbâd*, (Trc. Gulamali Vahid Mâzenderânî), Tahran 1365, s. 142-143. Abeskun Gûrgân nehrinin ağzında ve eski Cürcân şehrinden üç günlük uzaklıkta bulunmakla birlikte bugün ondan bir iz olmadığı söylenir. Âştîyânî, a.g.e., s. 39. Burası Hazar denizinin kenarında olup dünyanın her tarafından tüccarların uğrak yeridir. Oradan sahtiyan ve çeşitli balıklar çıkar. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 144. Le Strange'e göre Abeskun Hazar'ın kıyı ticaretinin ana limanı olmakla birlikte ipek ticareti nedeniyle hatrı sayılır bir çarşı keyfiyetine sahiptir. Fırınlanmış tuğladan inşa edilen muhkem bir kale tarafından muhafaza edilmiştir. Moğol istilasına müteakip denizde kaybolmuştur. Le Strange, a.g.e., s. 462. Barthold'a göre sultanın iltica ettiği ada Gûrgân şehrine üç günlük uzaklıkta yani Gûrgân nehrinin denize döküldüğü sahilde bulunan Abeskun şehrine yakındır. Bugünkü Aşur-ada olarak tesmiye edilen ada olması muhtemeldir. Barthold, a.g.e., s. 451. Gûrgân eyaletindeki Hazar denizinin güneybatı kıyısında kâin olan bir limandır. Ptolemeios tarafından belirtilen Eski Hyrcania'daki Sokanda nehri ile bağlantılı olmalıdır. C. E. Bosworth, “Abaskun”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 69. Ayrıca bkz; İbn İsfendiyâr, a.g.e., Hartog mezkûr yerin bugünkü Aşurade yarımadası olduğu inancındadır. Hartog, a.g.e., s. 106. Günümüzde Abeskun adasının kesin yeri konusunda mutlak kayıt yoktur.

Sultanın hedef şaşırtması üzerine onu kaybeden Cebe ve Sübütey birlikleri bu işten necat ederek Irak'ı yağmalamak ve o şehirlerde katliam yapmak suretiyle Kafkas diyarına kadar yol aldılar. Cüveynî'nin kaydına göre Tus istikametinde ilerleyen Sübütey Damgan'a vasil olunca şehrin ekâbir ve eşrâfı Girdkûh'a ⁶⁹⁷ saklandılar. Evbaş ve runûd taifesi ise şehri müdafaa etmeye temayül edip Moğollarla savaştılar. Ancak bu çıkış

Araştırmacılardan bir kısmı burayı Hace Nefs Konevi köyü mahalinde ya da Aşur-ada adalarında kabul ederler, bazıları da eski Hirkanya'da bulunan Sekanda nehri giriş yerinde olduğuna ihtimal verirler. Her durumda Abeskun Moğol saldırısı zamanında büyük ve muteber bir limandı, orası balık, post ve ipek ticaretinin merkezi idi ve yabancıların karşısında savunma hattı keyfiyetine sahipti. Câfer Şiâr-Sadık Seccadi, "Abeskun", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. I., Tahran 1374, s. 50-51; Velayeti, a.g.e., s. 247. Aşur-ada adalarından biri olduğu bilgisine dair ayrıca bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 294. Sultan Muhammed Temeşiye şehrine yakın Abeskun adası kalesine sığınmıştı. Molla Şeyh Ali Gîlânî, *Târîh-i Mâzenderan*, (Tsh. Menuçehr Sütûde), Tahran 1352, s. 50.

⁶⁹⁷ Diz-i Gonbedân dedikleri şehir Damgan'a üç fersahtadır. Oranın etrafında Mansur Âbâd kâindir. Ziraat ve mahsul çoktur. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 201. Kuzey İran'da Damgan'ın 18 kilometre batısında bulunan Elburz dağlarındaki izole kayalık bir tepenin zirvesindeki kaleye verilen addır. Eğimli bir düzlükte ilerleyen Girdkûh tepesinin tabanı yaklaşık 300 metre yüksekte yükselir ve güneyden tepe kubbe şeklinde görünür. Muhtemelen İslamiyet öncesi bir yerleşim olan Girdkûh'un inşasının tarihi ve şartları bilinmemektedir. Girdkûh ile ilgili bilinen en erken bilinen referans X. yüzyıl başlarına işaret eder. Farhad Daftary, "Gerdkuh", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. X., New York 2001, s. 499. Ayrıca bkz; Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu ve İsmâilî Kalesi Girdkûh", *Türkiyat Mecmuası*, C. XXVII., 2017, s. 249-257; Le Strange, a.g.e., s. 447.

hareketi Moğolların öfkesini şiddetlendirdi ve onlardan çoğunu katlettiler. Simnân⁶⁹⁸ halkını da aynı akıbete uğratıp Rey'e revan oldular. Ancak Rey ahalisi Moğollara tabi olmak suretiyle onların öfkesini tahrik etmeme yolunu seçtiler.⁶⁹⁹ Bu hadiseden sonra Cebe Noyan Hemedan Sübütey ise Kazvin tarafına yöneldi. Cebe Hemedan'a gelince şehrin valisi Mecdüddîn Alaüddevle Alevî⁷⁰⁰ itaati isyandan evla görerek layık hediyelerle birlikte tabiiyetini arz etti. Cebe de buraya bir şahne bırakarak yoluna devam etti. Sucâs'da⁷⁰¹ kâin ve kumandanlığını silahdâr Beg-Tegin ve Kuç Boga Han'ın yaptığı

⁶⁹⁸ Mezkûr şehir Damgan ve Rey arasında kâindir. Le Strange, a.g.e., s. 449. Müstevfî şehirde fıstık, incir ve nar gibi meyvelerden çok olduğunu söyler. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 200. Ayrıca bkz; Bretschneider, a.g.e., s. 397; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 147; İbn İsfendiyâr, a.g.e., s. 161.

⁶⁹⁹ Mîrhând o zamanlarda Rey ahalisinin mezhep taassupu sebebiyle birbirleriyle husumet içinde bulunduklarını Cebe Noyan'ın şehre geldiğini duyan Şafî kadısı ve onun ashabının Moğol kumandanını karşılayarak şehrin yarısını teşkil eden Hanefî mezhebinden insanları öldürmesi için tahrik ettiklerini kaydeder. Bu tahrikler üzerine Cebe Noyan Rey ahalisinin yarısını şehit etti ve Şafî cemaatinin kendi şehrine vefasızlık ettiğini, bunlardan iyilik ve hayır gelmeyeceğini düşünerek Şafî ashabını da katletti. Müellif devamında Rey'de bir milyon (!) kişinin katledildiğini yazar. Mîrhând, C. VIII., s. 3853-3854. Ayrıca bkz; Hândmîr, C. III., s. 33.

⁷⁰⁰ Hândmîr, C. III., s. 33; Mîrhând, C. VIII., s. 3854. Cüveynî'de Alaüddevle olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 219; Tercüme, s. 162. Reşîdüddin Mecdüddîn Alaüddevle diye kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 380; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3711.

⁷⁰¹ Hemedan ve Ebher arasında bir şehirdir. Cüveynî, a.g.e., s. 219; Tercüme, s. 162; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3711. Sultaniye'nin beş fersah batısında olan şehir bugün tamamen harap durumdadır. Le Strange, a.g.e., s. 285-286. Bu şehrin adı Reşîdüddin'den Sencas

sultanın ordusundan bir grubu dağıtıp onları yok ettiler.⁷⁰² Sonra Zencan'a geldiler ve diğer şehirlerde olduğu gibi burada da katliam yaptılar müteakiben Kazvin'e geri döndüler. Kazvinlilerle savaşıp şehri kahrettiler ve bu savaşta iki taraftan yaklaşık 50.000 kişi öldürüldü. Böylece Irak'ın etrafındaki şehirlerin çoğunu katletmiş ve yağmalamış oldular.⁷⁰³

Irak'taki işleri nihayete erince Azerbaycan taraflarına hareket ettiler ve kışı geçirmek için Mugan'a ⁷⁰⁴ geldiler. Mîrhând'a göre o kış 10.000 meşhur Gürcü süvari Moğolların üzerine yürüdü ve çatışmada bazıları öldürüldü bazıları da bozguna uğradı.⁷⁰⁵ Sultanın yakınlarından Cemaleddîn Ay-aba'nın evbaş ve runûd taifesi ile Moğollara karşı ayaklanması, Hemedan'daki Moğol şahnesini öldürmeleri ve Moğollara itaat etmesi sebebiyle Alaüddeve'yi yakalayıp Kerit kalesine hapsetmelerine mukabil bahar gelince Cebe Noyan şahnenin intikamı için Hemedan tarafına geldi. Cemâleddin her ne kadar tabiiyetini arz etse de bu itaat onun öldürülmesine mâni olmadı.⁷⁰⁶ Bundan sonra Tebriz'e

olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 380. Moğollar zamanında şehrin tahrip edildiği bilgisine dair bkz; Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 69.

⁷⁰² Cüveynî, a.g.e., s. 219; Tercüme, s. 162; İbn Arapşah, a.g.e., s. 41; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3711; Grigor'evich, a.g.e., s. 179.

⁷⁰³ Reşîdüddin, a.g.e., s. 380; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3711.

⁷⁰⁴ Müstevfi XIV. yüzyılda mezkûr şehrin hâlâ harap olduğu bilgisini verir. Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 103. Ayrıca bkz; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 159; V. Minorsky, "Mukan", *Encyclopedica of Islam*, C. VII., Leiden 1993, s. 497-500.

⁷⁰⁵ Mîrhând, C. VIII., s. 3855; Reşîdüddin, a.g.e., s. 380; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3712.

⁷⁰⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 219; Tercüme, s. 162; Mîrhând, C. VIII., s. 3856; Reşîdüddin, a.g.e., s. 381. Reşîdüddin bu hadisenin Recep 618 (Ağustos 1221) yılında vuku bulduğunu söyler. Reşîdüddin, a.g.e., s. 381.

⁷⁰⁷ yöneldiler buranın hâkimi Atabeg Özbek tabilerini göndererek Moğolların uğrattığı zarardan masun kalmayı istedi. Mîrhând'ın kaydına göre bu sırada derin bilgi sahibi bir âlim olan Şemseddîn Tuğraî Tebriz eşrafı ile meşveret yaptı ve Moğol ordusu şehre ulaştığı anda onlara ulufe verip iyi muamelelerde bulunarak bu belayı def edebileceklerini söyledi. Tebriz ekâbiri bu görüşü münasip gördü ve Moğollar buraya bir şahne tayin ederek ⁷⁰⁸ yollarına devam ettiler. Bundan sonra Hoy, Salmas ve Nahcivan gibi şehirleri

⁷⁰⁷ Müstevfi Tebriz'i Kubbetü'l-İslam olarak tesmiye eder. Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 85. Azerbaycan'ın en meşhur şehirlerindendir. Mamur ve güzel olan bu şehrin tuğladan sağlam duvarları vardır. Oranın içinden birkaç tane nehir geçer. Oranın etrafını bağlar çevrelemiştir. Moğollar h. 618 yılında burayı viran etmişler ahalisi sulh istemekle ve vergi ödemekle şehri savaştan kurtarmıştır. Hamevî, C. I., s. 705. Marko Polo Tebriz hakkında şu malumatı verir: “Tebriz şark ile garbın ortasında şarktan gelip garba giden yolun üstünde; büyük bir pazardır. Hindistan'dan, Bağdat'tan, Musul'dan Hürmüz'den nice tacirleri gelip mal alıyorlar. Yalnız doğudan değil Venedik ve Cenova'dan da pek çok tacir geliyor buraya. Tebriz'de yerli mamuller, bu bölgede imal edilmiş yapılmış mallar kadar dış ülkelerden ithal edilmiş nadide mallar da satılıyor, bulunuyor. Hele kıymetli taşlar bakımından doğunun en ileri gelen şehirlerinden biridir. Tebriz tacirler için bir cennet adeta, tatlı kârlar diyarı. Yalnız halkı oldukça karışık, her cins ve dinden insan yaşıyor burada. Birbirleriyle uyuşan da var uyuşmayan da. Ermeniler, Ortodokslar, Hristiyanlar, Katolikler, Müslümanlar... Daha niceleri yaşıyor Tebriz'de. Tebriz halkı ticaret ve el sanatlarıyla geçimini sağlıyor, nefis ipekli kumaşlar dokuyorlar burada; hem de bol miktarda kumaş dokunuyor”. *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. I., İstanbul 1980, s. 27-28.

⁷⁰⁸ Mîrhând, C. VIII., s. 3857. Benzer malumat için ayrıca bkz; Necef, a.g.e., s. 568.

yağmalayıp oralarda da katliam yaptılar. Bu yolu takip ile Beylekân⁷⁰⁹ tarafına geldiler ve şehre elçi gönderdiler. Ancak şehir ahalisi elçiyi öldürüp Moğolların gazabını üzerlerine çektiler. Şehri aldıktan sonra oradakileri kılıçtan geçirdiler kadınların ırzına geçtiler.⁷¹⁰ Gence'ye elçi göndererek onlardan mal talebinde bulundular ve Gence⁷¹¹ ahalisi de onlara hediyeler gönderdi. Bu sırada Gürcülerin savaşa meylettiklerini haber aldılar ve onların üzerine yürüdüler. Cebe 5000 adam ile pusuda dururken Sübütey muhaliflere saldırdı. Gürcüler ilk hamlede Moğolları hezimete uğrattı ve arkadan gelerek yağma ile meşgul oldular. Ancak Cebe pusudan çıktı Sübütey de geri dönüp Gürcüler'den 30.000 kişiyi katletti.⁷¹² Bundan sonra Şirvan yolunu önlerine aldılar ve Derbend yolundan asıl yurtlarına dönmeye karar verdiler. Buradan geçip Alan (As) memleketine

⁷⁰⁹ Bu şehrin imaretlerinin çoğu tuğladan olup şehir şu an haraptır. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 105. Derbend'e yakın bir şehir olup ona Bâb'ül-Ebvâb derler. Büyük Ermenistan'dan sayılır ve Şirvan'a yakındır. Hicri 617 senesinde Moğollar orayı ele geçirip yakaladıkları herkesi öldürdüler ve her ne gördülerse götürdüler kalanını da ateşe verip gittiler. Sonra kaçan bir grup geri döndü ve diğer bir grup da onlara katıldı. Hamevî, C. I., s. 685. Muhammed b. Necib Bekran'a göre Derbend-i Hazar'a Bâb'ül-Ebvâb derler. Onun bir yanı dağ diğer yanı da buhayre-yi Abeskun ile çevrilidir. Muhammed b. Necib Bekran, a.g.e., s. 81.

⁷¹⁰ Mîrhând, C. VIII., s. 3857. Bu hadiselerin Ramazan 618'de (Ekim/Kasım 1221) bilgisine dair bkz; Necef, a.g.e., s. 568.

⁷¹¹ Müstevfî Gence için "İran'ın şehirlerinden birkaçı hepsinden daha yüksek; iklimi daha iyidir Arrân'da Gence, Horasan'da Merv ve Tus böyledir" der. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 105.

⁷¹² İbnü'l-Esîr, C. X., s. 236; Mîrhând, C. VIII., s. 3857-3858; Reşîdüddin, a.g.e., s. 381.

ulaştılar (1222) ⁷¹³ oranın ahalisi Kıpçak ordusu ile ittifak ⁷¹⁴ yapıp Moğollar karşı mukavemet gösterdiler; lakin Moğolların düşman ittifakını bozmak ⁷¹⁵ maksadıyla Kıpçaklara elçi göndermesi bu seferin Moğolların lehine neticelenmesine sebep oldu. Kıpçaklara gönderilen elçi “Biz sizinle aynı ırktan insanlarız, Alan halkı ise sizden değildir, dolayısıyla onlara yardım etmemeniz gerekir. Hatta aynı dinden kimseler de değilsiniz. Bize uyduğunuz takdirde size kesinlikle saldırmayacağımızı taahhüt edip, bu konuda söz veriyoruz. Onlarla aramıza girmediğiniz takdirde size ihtiyaç duyacağınız kadar mal, para ve elbise vereceğiz” dediler.⁷¹⁶ Kıpçaklar da Moğolların sözlerine itimat edip Alanları terketmek suretiyle ittifakı bozdular ve memleketlerine geri döndüler.

⁷¹³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 2014, s. 77; Özcan, a.g.e., s. 28.

⁷¹⁴ Mütteliklerin bu ordusunun Konçak oğlu (Rus-Ortodoks kilisesine bağı) Yuriy adında bir Kıpçak Khanı’nın idaresinde olduğı bilgisine dair bkz; Kırzioğlu, a.g.e., s. 144.

⁷¹⁵ Düşman ittifakını kendi lehlerine bozma teşebbüsü Moğolların askerî harekâtlarında sıklıkla başvurdukları hilelerinden biridir. Daha önce dost ve müttelik oldukları kavimlere dahi bu hileyi uyguluyor samimi dilekler ve yardım sözleri ile kendilerine karşı kurulan ittifakları bozuyor veyahut düşmanları arasına nifak sokuyordu. Sultan Muhammed’in annesi Terken Hatun’a da haber göndererek Gürgeç’i kendisine bırakma hususunda teminat vererek onu savaştan alıkoymaya teşebbüs etmiştir. Moğolların bu tür hileleri hakkında bkz; V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Trc. Râgıp Hulusi Özdem), (Haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Ankara 2013, s. 134-135; Peter Jackson, “The Mongols and the Faith of the Conquered”, *Mongols, Turks and Others*, Leiden 2005, s. 249; Altay Tayfun Özcan, “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII., S. 2, 2012, s. 440-441.

⁷¹⁶ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 238. Benzer malumat için bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 382.

Ancak Moğollar Alanları hezimete uğrattıktan sonra vakit kaybetmeden Kıpçakların üzerine saldırdı ve onlara çok ciddi kayıplar verdirdi. Moğollar bundan sonra 1223 yılı başlarında, Cenevizlilerin hâkimiyeti altında bulunan ⁷¹⁷ önemli bir liman şehri olan Suğdak’a (Sudak) vasıl oldular ve orayı ele geçirdiler.⁷¹⁸ Cebe ve Sübütey bundan sonra süratle İdil nehrine doğru hareket etti.⁷¹⁹ Bundan sonra Deşt-i Kıpçak’ta Cuci’nin ordusuyla birleşip Cengiz Han’ın huzuruna vardılar.⁷²⁰

⁷¹⁷ Kurat, a.g.e., s. 77.

⁷¹⁸ Altay Tayfun Suğdak’ın ele geçirilmesini Moğolların Kırım’daki faaliyetlerine dair bilinen tek husus olarak kaydeder. Aynı zamanda Moğolların buradaki hareketlerinin kaynaklara yansımadığını; lakin onların Kırım’dan ayrılmalarını takip eden birkaç yıl içinde burada kıtlık yaşanmasının Moğol saldırılarının etraftaki köy ve kasabaları da ihtiva ettiği manası taşıdığını söyler. Özcan, a.g.e., s. 32. İbnü’l-Esîr Moğolların Suğdak’ı ele geçirip halkını darmadağın ettiklerini halktan bir kısmın dağlara kaçtıklarını bir kısmının da gemilere binerek Anadolu’ya gittiklerini kaydeder. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 238-239. Reşîdüddin de Moğolların Suğdak’ı alıp halkını dağıttıklarını kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 382.

⁷¹⁹ Kurat, Cebe ve Sübütey’in bu yolu takip etmedeki amacının Hazar denizinin kuzeyinden geçerek Türkistan’a dönen Cengiz Han’ın ordugâhına vasıl olmak olduğunu kaydeder. Kurat, a.g.e., s. 78.

⁷²⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 220; Tercüme, s. 163. Ayrıca bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 368; Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 121; Mîrhând, C. VII., s. 3859-3860; Reşîdüddin, a.g.e., s. 382; Şebânkâreî, a.g.e., s. 241. Mustafa Kafalı bu askerî harekâtın Ögedey zamanında yapılacak olan seferler için bir tatbikat vazifesi gördüğünü söylemekle birlikte asıl amacın Kıpçak taifesini sıkıştırmak olduğunu kaydeder. Mustafa Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, *Türkler*

Son zamanlarda annesi Terken Hatun ve haremının Moğolların eline geçtiği haberini alması hasebiyle sultanın muzdarip olduğu zâtülcenp hastalığı şiddetlenmiş ve ızdırapı artmış idi. Nesevî sultanın burada geçen son zamanları hakkında tafsilatlı malumat verir. Müellife göre Abeskun’a iltica eden sultan burada sürekli camiye gidip cemaatle namaz kılıyor ve durmadan ağlayarak selamete ulaşırsa adil olacağını söylüyordu. Nesevî sultanın yanında bulunanlardan sultanın şu sözleri söylediğini işitmişti: “yeryüzünde sahip olduğum o kadar iklimde bela görülen bu bedeni defnetmeleri için iki arşın yer olmayacak. Dünya bir tarafından gelip bir tarafından gidilen bir ribattır. Ona itimat etmek gururlanmadan ve cehaletten başka bir şey değildir”.⁷²¹ Sultanın bu sözleri onun son zamanlardaki hâletiruhiyesini idrak açısından dikkate şayandır. Sözleriyle hem pişmanlığını dile getiriyor hem de fethedilmek için uğrunda o kadar kan dökülen toprakların ehemmiyetsizliğinden bahsediyordu. Gün geçtikçe artan hastalığı sırasında Mâzenderan halkından bir grup ona iltimas gösteriyor ve isteklerini yerine getiriyordu. Nitekim sultan bir gün çadırın etrafında dolaşacak bir at istediğini söyleyince savaşçılarından Melik Taceddîn Hasan ⁷²² bunu işitti ve sultana bir at temin edip adaya gönderdi. O günlerde sultana her kim yiyecek ya da başka bir şey getiriyorsa ondan muteber ıktalar ve yüksek rütbeler elde ediyordu. Hatta kendisi için tevkiler yazan çok sayıda insan vardı zira bu tür işler için sultanın yanında bir kâtip yoktu. Celâleddin kendi zamanında mezkûr tevkilerin hepsini onayladı. Örneğin bir kimse sultandan bir

Ansiklopedisi, C. VIII., Ankara 2002, s. 397-398. Benzer malumat için ayrıca bkz; İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009, s. 68; Özcan. a.g.e., s. 27.

⁷²¹ Nesevî, a.g.e., s. 68.

⁷²² Bu kişi sultana hizmetlerinden dolayı Sultan Celâleddin zamanında emîrlik mertebesine ulaştı. Celâleddin ona ihsanlarda bulundu ve Esterâbâd’ı onun mülkiyetine verdi. Nesevî, a.g.e., s. 69.

mendil ya da çakı aldıysa Celâleddin onu evvela öpmek suretiyle kendisine verilen dereceyi onaylıyordu.⁷²³

Kaynaklarda sultanın ölüm tarihi konusunda mutlak bir bilgi yer almaz.⁷²⁴ Nesevî'nin kaydına göre sultan öldüğü vakit yanında bulunan Çavuş Şemseddin Mahmud ve baş ferrâş Mehter-i Mehterân Mukarrebüddin onu yıkadılar. Ancak sultanın kefeni

⁷²³ Nesevî, a.g.e., s. 69-70.

⁷²⁴ Nesevî'nin Farsça tercümesinde yalnız h. 617 (m. 1220) olarak görülür. Nesevî, a.g.e., s. 70; Cûzcânî, C. I., s. 312; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 121; Mîrhând, C. VIII., s. 3349; Müstevfî, a.g.e., s. 494; Beyat, a.g.e., s. 198; Parsadust, a.g.m., s. 111; Lane Poole Stanley, *Tabakat-ı Selâtin-i İslam*, (Trc. Abbas İkbâl Âştiyânî), Tahran 1390, s. 160. Buna rağmen Cüveynî ve Reşidüddin gibi asıl kaynaklarda sultanın ölüm tarihine dair herhangi bir kayda rastlanmaz. İbnü'l-Esîr sultanın ölüm tarihini net bir şekilde vermemekle birlikte bu olayı 1220 hadiseleri arasında anlatır. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 222. Benâkitî sultanın ölümünü h. 618 olarak verir. Benâkitî, a.g.e., s. 240, 368. Barthold, Raverty'nin (Şevval 617/Aralık 1220) ve A. Müller'in (15 Zilkade/11 Ocak 1221) olarak verdikleri tarihin daha sonraki kaynaklardan alınmış olduğunu söylemekle birlikte ilk tarihin hakikate daha uygun olduğunu düşünür. Barthold, a.g.e., s. 451. Şevval 617'nin daha sahih olduğu bilgisine dair bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 40; *Atlas-ı Târih-i İrân*, yy, ty, s. 136; Barthold, a.g.e., s. 451; Grantovskii, a.g.e., s. 215; Grousset, a.g.e., s. 250; Hâfî, a.g.e., s. 772; Hartog, a.g.e., s. 106; Hasanzâde, a.g.e., s. 213; Kafesoğlu, a.g.e., s. 283; Necef, a.g.e., s. 662; Özaydın, a.g.md., 2005, s. 582; Pâzûki, a.g.e., s. 19; Saunders, a.g.e., s. 63; Şâyân, a.g.e., s. 192. Roux sultanın Aralık ya da Ocak 1221'de vefat ettiğini beyan eder. Roux, a.g.e., s. 188. Târih-i İrân Cambridge'de sultanın Ocak 1221 vefat ettiği kaydedilir. *Târih-i İrân Cambridge*, s. 294. Howorth'a göre sultan 10 Ocak 1221'de vefat etti. Howorth, C. I., s. 83.

olmadığı için Şemseddîn Mahmud gömleğini kefen yapılması için verdi bu işten sonra sultanı adaya defnettiler. Sultan Celâleddin sonraki zamanlarda babasının kemiklerini adadan Erdehen kalesine naklettirdi ⁷²⁵ ama Ögedey zamanında Moğollar sultanın kemiklerini kaleden çıkarıp yaktilar.⁷²⁶

Sultan Muhammed ölmezden evvel annesinin tahakkümü altında veliaht tayin ettiği oğlu Uzlagşah'ın yerine Moğol tazyikini durdurabileceğine inandığı büyük oğlu Celâleddin'i intihap etti ve beline kendi kılıcını kuşattı. ⁷²⁷ Sultan Muhammed Celâleddin'i veliaht tayin edip diğer kardeşlerinin ona itaatini emretmekle devletin bekası için isabetli bir karar verdi. Zira onun halefi Moğollara karşı şecaatle savaşıacak hatta birkaç kez de onlara galebe çalmaya muvaffak olacaktı. Düşmanın karşısına çıkma ve

⁷²⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 460; Tercüme, s. 331; Reşîdüddin, a.g.e., s. 369. Nesevî sultanın kemiklerinin nakli meselesinde şu kayıtlara yer verir: “Sultan Celâleddin Ahlat muhasarası ile meşgul olduğu zaman babasının kemiklerini adadan getirtip oraya defnettirmek amacıyla İsfahan'da bir medrese yapılmasına karar verdi. Bu işe Mehter-i Mehterân Mukarrebüddîn'i memur etti ve bu işe başlaması için ona 30.000 dinar verdi. Irak vezirine de kalanını divandan ödemesini yazdı. Mâzenderan şahı Erdeşir b. Hasan'ın dul karısı olan halası Şah Hatun'a (Alâeddin Tekiş'in kızı) adadan tabutu Erdehen'e ulaştırmalarını ve medrese yapılana kadar orada kalmasını yazdı”. Nesevî, a.g.e., s. 207.

⁷²⁶ Müstevfî, a.g.e., s. 495; Nesevî, a.g.e., s. 70. Nesevî sultanın kemiklerinin yakılması hususunda ilginç kayıtlara yer verir ve bu hususta şunları söyler: “Ben bunları yazarken Sultan Muhammed'in o adada kâin vücudunun Tatarların eline geçeceğini ve yakılacağını biliyordum. Ama bir şey söyleyemedim. Şehrin hududuna geldikten sonra sultanı yenmişlerdi sonra Erdehen kalesini alıp tabutu hakanın yanına gönderip yakacaklarını tahmin etmişim”. Nesevî, a.g.e., s. 207.

⁷²⁷ Nesevî, a.g.e., s. 84.

onların direnişini kırma hususunda babasından daha kararlı olan Celâleddin daha babası hayatta iken bu kararlılığı muhtelif zamanlarda göstermiş düşmana karşı koymadan geri çekilmenin sultanlığa yakışmayacağı inancıyla hareket etmiştir. Kafesoğlu ⁷²⁸ Celâleddin'in yaklaşık on yıllık hükümrانlığını ve Moğollara karşı mücadelesini müspet bir sonucu olmayan macera dolu bir süreç olarak telakki etse de Celâleddin Moğol istilasının tarumar ettiği bir coğrafyada haricî düşmanlarına, dağılan ordusuna, etrafındaki kimselerin entrikalarına ve İslam dünyasından destek görmemesine rağmen devleti son ana kadar müdafaa etmiştir. Ancak böylesine muktedir bir düşman karşısında tek başına verdiği mücadelenin daimî olmayacağı da başka bir hakikattir.

I.VII. Tuluy'un Horasan Şehirlerini Zaptı

Cengiz Han Belh'i ele geçirmesine müteakip küçük oğlu Tuluy'u Horasan şehirlerine göndererek (1221 yılı başları) oraları zapt etmesini emretti.⁷²⁹ Cüveynî'nin kaydına göre ⁷³⁰ oğullarına mülazım askerlerin hepsinden sayıya göre tahsis etti ve yalnız onda birini

⁷²⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s. 285.

⁷²⁹ Herevî'ye göre Cengiz Han Tuluy'u Horasan'a göndermezden evvel yanına çağırdı ve "Ey aziz evlat seni yiğitliğiyle meşhur 80.000 süvari ile Horasan'a gönderiyorum. Müslümanların diyarını ve memleketini al, Horasan'ın kalelerini fethet ve o diyarda hiç kimseyi sağ bırakma. Kesinlikle akıllı ve uyanık ol Taziklere itimat etme" dedi. Herevî, a.g.e., s. 89.

⁷³⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 220; Tercüme, s. 164. Cüveynî'nin kaydına rağmen Şebânkâreî Tuluy'un beraberindeki ordunun karınca ve çekirge sürüsü gibi kalabalık olduğunu söyler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 242. Hândmîr'e göre Tuluy Cengiz Han'ın ordusunun onda biri olan 80.000 süvari ile hareket etti. Hândmîr, C. III., s. 38; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 122; Mîrhând, C. VIII., s. 3869; Pâzûki, a.g.e., s. 23. Tuluy'un 70.000 süvari ile yola

Tuluy'un hizmetine verdi. Tuluy iki üç ay gibi çok kısa sürede Mervurrud ⁷³¹ sınırından Beyhak'a ⁷³² (Sebzvâr), Nesâ ve Ebîverd'den Herat'a kadar Horasan'ın bütün şehirlerini birer birer ele geçirdi ve o mamur ve kalabalık ülkenin hepsini Mâverâünnehir şehirleri gibi yaptı.⁷³³ Belh'in Cengiz Han'ın kendisi tarafından zapt edilmesi dışında Horasan'ın ehemmiyete haiz en büyük üç şehri olan Merv, Herat ve Nîşâbur Tuluy tarafından ele geçirilecek ve kadim kültür merkezleri tek tek kül olacaktı.

I.VII. I. Merv'in zaptı

koyulduğu bilgisine dair bkz; Howorth, C. I., s. 80; Kazvînî, a.g.e., s. 111; Vassâf, a.g.e., s. 405. Herevî'ye göre Tuluy 80.000 süvari ile hareket etti. Herevî, a.g.e., s. 89.

⁷³¹ Horasan'da Murgab nehri üzerinde bir kasaba olup Merveşşâhicân'dan beş veya altı menzildir. Merveşşâhicân'dan ayrılması için nehrin adı "nehirdeki Merv" ya da "küçük Merv" diye söylendi. Şehir Moğolların Merveşşâhicân'a yaptıklarından etkilenmiş olsa da Timur zamanında yıkılmış gibi görünüyor. C. E. Bosworth, "Marw Al-Rudh", *IE²*, C. VI., Leiden 1991, s. 617-618.

⁷³² Nîşâbur'un mamur, geniş ve büyük şehirlerinden olup Cüveyn, Kumis ve Nîşâbur arasında vakidir. Şehir 321 tane köye sahiptir. Oradan Nîşâbur'a kadar 60 fersahtır. Oranın merkezi iptida "Hüsrevcerd" iken sonra "Sebzvâr" oldu. Hamevî, C. I., s. 690. Rustâîye kasabası ve Rey yolu üzerinde küçük bir şehirdir. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 89. Nîşâbur nahiyesinden olup oraya yirmi fersahtır. Beyhak şimdi Sebzvâr adındadır. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 509.

⁷³³ Âştîyânî, a.g.e., s. 51. Herevî'ye göre Horasan'a sevk edilen ordu ile zengin şehirler sağlam hisarlar ve kaleler harap oldu günbegün müteakip saldırılar ile her yer fethedildi her yerde halk ortadan kaldırıldı. Herevî, a.g.e., s. 90.

Tuluy'un Horasan'ın mezkûr üç büyük şehri arasında ele geçirdiği ilk yer Merv'dir. Kaynaklar tarafından şâhcan-şâhicân ⁷³⁴ diye tesmiye edilen Merv Sultan Sancar'ın payitahtı ve saltanatı zamanında Horasan'ın başşehri özelliğine sahipti. Moğol istilasından önce bu şehir tıpkı Gürgenç, Semerkand, Buhara gibi âlim ve fuzalânın yuvası ⁷³⁵, umumi ve hususi kütüphanelerin ve çok sayıda medresenin mevcudiyeti ile ilim merkezi idi. Yakut Hamevî'nin şu sözleri Merv'in ehemmiyetine delalet etmesi dolayısıyla kayda değerdir.

“Merv’i 616 yılında terk ettim, bu zamanda o şehirde 10 vakıf kütüphanesi vardı; ben ne kitapların çokluğu ne de nüshaların iyi olması bakımından dünyada onlar gibisini görmedim. Bunlardan iki kütüphane vardı; biri Cami şehrinde Hazinetü’l Aziziyye ismiyle Azizeddîn Ebu Bekr Atik Zencanî ya Atik b. Ebi Bekr tarafından vakfedildi. Bu

⁷³⁴ Hândmîr, C. III., s. 38; İsfizârî, a.g.e., s. 131; Pâzûki, a.g.e., s. 23; Sykes, C. II., s. 110. Orta Çağ coğrafyacıları tarafından daha güneyde kâin günümüzde mevcut olmayan Merverrud'dan ayrılması ve ehemmiyetinin vurgulanması hasebiyle Merveşşâhicân adıyla anılmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *DİA.*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 221. Ayrıca bkz; A. Y. Yakubovskii-C. E. Bosworth, “Marw Al-Shahîdjan”, *EP.*, C. VI., Leiden 1991, s. 618-621.

⁷³⁵ Şehir için ayrıca bkz; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 94; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 193-194; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 514-515; Mehdi Seyyidî-Nadire Seyyidî-Muharrem Rıza Âşîşânî, *Cografya-yi Tarihiye Merv*, Tahran 1362; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara 2016. Çince kadim haritada Ma-li-vu olarak kaydedilen şehir Buhara'nın güneyinde vakidir. Burası Horasan'ın payitahtlarından biridir. Arap coğrafyacılar oranın adını Mervu, Mirvu ya da Merv olarak yazmışlar ve bu isimle iki şehirden söz etmişlerdir. Bunlardan biri Merv-i şahcihân diğeri ise Mervurrud'dur. Bretschneider, a.g.e., s. 394.

*kişi Sultan Sancar'ın hizmetinde saki derecesine sahipti ve önceleri Merv pazarında reyhan ve meyve satmakla iştigaldi sonra şarap satmaya başladı bilahare Sancar'ın nezdinde yüksek bir makam elde etti. Bu kütüphanede 12000 ya da buna yakın sayıda ciltli kitap vardı. Diğer kütüphane Hazinetü'l Kemaliyye isimliydi. Bu kütüphanenin sahibinin kim olduğunu bilmiyorum. Merv kütüphanelerinden diğeri Şerefülmülk Müstevfî Ebu Said Muhammed b. Mansur kütüphanesidir. Bu bitmez tükenmez kütüphanelere erişim kolaydı ve benim menzirimde onlardan 200 cilt ya da daha fazlasına ipotek olmaksızın sahip olmak daha azdı. Bu durumda bu ciltlilerin kıymeti 200 dinara yükseliyordu. Ben bu şehirde mutlulukla dolaşıyor ve o kazançlardan ilim elde ediyordum. Bu kitaplar ve toplamış olduğum diğer malumat çok faydalıydı öyle ki bu yığınlarda hazineler derlenmişti. Eğer bu şehir Tatar savaşına düşmeseydi ve viran olmasaydı ölümün anına kadar onu terk etmeyecektim. Oranın halkı içten ve konukseverdir ve şehir kitapların çok olması bakımından benzersizdir”.*⁷³⁶

Moğol istilasası sırasında Merv de tıpkı Gürgenç'te olduğu gibi ehliyet ve liyakattan yoksun, menfaatlerinden başka bir şey düşünmeyen kimselerin elindeydi. O zaman Merv hâkimi olan sultanın devlet erkânından Mucirülmülk Şerefeddîn Muzaffer amcasının işlediği suç nedeniyle görevinden azledildi ve o görev Necîbüddîn'in oğlu Bahaülmülk'e verildi; ama Bahaülmülk Moğolların korkusundan ekâbirden ve askerlerinden bir grupla şehri terk edip etraftaki kalelerden birine vasıl oldu ve birini kendi vekili olarak orada bıraktı.⁷³⁷ Onun bu teşebbüsü dahi Moğol istilasası sırasında Horasan'ın ahvalini şehirlerin nasıl kimseler elinde olduğunu göstermeye kâfidir. Daha Moğolların hücumu başlamadan şehrin kendi kaderine terk edilmesi düşmanın tahakkümüne karşı direnişe geçecek

⁷³⁶ Yâkut, Mu'cemü'l-Büldân tercümesi, C. IV., naklen; Âştiyânî, a.g.e., s. 51-52.

⁷³⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 223; Tercüme, s. 166; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 122; Mîrhând, C. VIII., s. 3870. Ayrıca bkz; Târih-i Elfî, C. V., s. 3701; Vassâf, a.g.e., s. 405.

kimselerin olmaması Merv'in akıbetinin ele geçirilen diğer şehirlerden farklı olmayacağına işaret ediyordu.

Bilahare şehre dönen Bahaülmülk savaşmaksızın Moğollara teslim olma yolunu seçti. Cebe ve Sübütey askerlerinin Merv'e vasil olduğu kesinleşince Şeyhülslâm Şemseddîn Harisî onun bu düşüncesini münasip gördü ve kadı ile bir olup itaat ilanıyla Moğolların yanına bir elçi gönderdiler. Cüveynî'nin kaydına göre bu sırada sultanın kılavuzu Buka adlı bir Türkmen beraberindeki bir grup ile şehre girdi ve Moğollara itaate muhalif olan başka bir grup ile birleştiler. Haşerden kaçan askerlerden bir grup da Buka'ya iltihak etti. Sultan Muhammed Abeskun adasına iltica ettiğinde Mucirülmülk de Merv'e geldi ve ona tabi olan savaşçılardan bir grup tek tek kendise katıldı. Mucirülmülk'ü tehdit olarak gören Buka ona şehirde geçit vermedi ve onun etrafındaki kalabalıktan endişe duymaya başladı. Ahvalin ciddiyetini idrak eden Buka onun huzuruna gelip af diledi.⁷³⁸

Bahaülmülk kaleden firar ettikten sonra Mâzenderan'a gidip Moğollara iltihak etmek suretiyle onları Merv'in ahvalinden haberdar etti. Şehre gidip orayı teslim alacağını ve hazine için her yıl her evden bir elbise vermeyi kabul ederek 7000 Moğol ve 10.000 haşer ile Merv tarafına revan oldu. Bahaülmülk Merv'deki son durumlardan habersiz bir şekilde oraya ilerledi. Mucirülmülk'ün istilasını haber alınca bir öncü gönderdi ve ona bir mektup yazarak aralarında vuku bulan düşmanlığı unutmalarına, Moğollara karşı müdafaanın mümkün olmadığına ve onlara itaat etmeye yönelik tavsiyelerde bulundu. Tüm ısrarlara rağmen Mucirülmülk bu teklifi kabul etmedi ve gönderilen vekilleri öldürdü. Bundan sonra sultanın askerlerinin kalanlarından 2500 süvariye onların önüne gönderdiler. Bahaülmülk ve Moğollar Mucirülmülk'ün hareketinden haberdar oldu.

⁷³⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 224; Tercüme, s. 165-167; Mîrhând, C. VIII., s. 3870; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3702.

Bunun üzerine Moğollar Serahs kenarından geri dönüp Bahaülmülk'ü hapsedtiler ve kendileriyle birlikte Tus'a götürerek katlettiler.⁷³⁹

Şehirdeki hadiseler bu minvalde seyrederken Tuluy askerlerinin ulaştığı haberi geldi. Mucirülmülk ve Türkmenler arasındaki nifaktan istifade eden Moğollar önce Merv sınırındaki Türkmen eyaletlerinin üzerine akın edip onlardan pek çoğunu öldürdüler. Tuluy'un kendisi 618 yılı Muharrem ayının başında (Şubat 1221)⁷⁴⁰ Merv'e vasıl oldu ve 500 asker ile Firuzî kapısına geldi. Cüveynî'ye göre Tuluy altı gün boyunca hendek, sur ve duvarları müşahede etti ve sayı bakımından yeterli olacaklarını düşündü. Yedinci gün askerlerini toplayarak şehristan kapısına gelip savaşa başladı.⁷⁴¹ Merv ahalisi kapılardan çıkıp onlara karşı hücum ettiler ancak bu orduya daha fazla karşı koyma takatları yoktu. Hiç kimse itaat dışında bir yol görmediği için Merv'in ileri gelenlerinden İmam Cemaleddin adlı kişiyi risaletle Tuluy'un yanına gönderip aman istediler. Mucirülmülk'ün kendisi de böyle yaptı ve kıymete haiz hediyelerle birlikte Tuluy'un

⁷³⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 226; Tercüme, s. 169; Mîrhând, C. VIII., s. 3871-3872; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3703.

⁷⁴⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 228; Tercüme, s. 170; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 125; Vassâf, a.g.e., s. 405. Ayrıca bkz; İbn Arapşah, a.g.e., s. 42; Mîrhând, C. VIII., s. 3873; Saunders, a.g.e., s. 64; *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 297. Herevî'ye göre 618 yılı Rebîülevvel ayının (Nisan 1221) ortalarında Tuluy Merv'e hareket etti. Herevî, a.g.e., s. 91. Bu tarihin 25 Şubat 1221 olarak geçtiği yerlere dair bkz; Chaliand, a.g.e., s. 132; Howorth, C. I., s. 87; *The Cambridge*, s. 313. Cûzcânî Tuluy'un 617 yılı (1220) aylarında şehre vasıl olduğunu söyler. Cûzcânî, C. II., s. 120.

⁷⁴¹ Mîrhând muhasaranın 22 gün devam ettiğini kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3874; Herevî, a.g.e., s. 93; İsfizârî, a.g.e., s. 135.

huzuruna gitti.⁷⁴² Tuluy ondan şehrin zenginlerinin ayrıntısını istedi o da 200 kişinin adını yazdı. Bundan sonra âdetleri veçhile insanları sahraya çıkardılar ve ehl-i sanattan 400 kişi hariç ⁷⁴³ ahalinin tamamını katlettiler.

Cüveynî Moğolların Horasan'ın güzide şehirlerinden Merv'de yaptıkları zulmü ve tahribatı ⁷⁴⁴ şu sözler ile ortaya koyar: *Şehrin ileri gelenlerini ve avamı sahraya sürdüler. Dört gün dört gece halk dışarıda bekledi tamamını aldılar kadınları erkeklerden ayırdılar. Sonra kadınları kocalarından, kız kardeşleri erkek kardeşlerinden ve çocukları annelerinin yanından ayırdılar. Bakirelerin uğradığı gazaptan anneler ve babaların yüreği efkârlandı. Emir üzerine tayin edilen 400 sanatkâr, seçkin erkekler, kızlar, çocuklar ve esir edilen erkeklerden bazıları istisna çocuklar ve kadınlarla birlikte halkın tamamını öldürdüler. Kadın ve erkekten kimseyi sağ bırakmadılar. Mervlilerin hepsini askerler ve haşerlere dağıttılar askerlerden her birinin öldürdüğü kişi sayısının 300-400'e ulaştığını söylerler. Akşama kadar o kadar öldürdüler ki sahra ve çukurlar azizlerin kanına bulandı. Kale duvarını harap etmeleri emredildi hisarı toprak ile müsavi yaptılar ve İmam Azam Ebu Hanife'nin mescidini ateşe verdiler. Bermas'ı şahne olarak tayin ettiler ve askerler geri döndüğünde kurtulan herkesi kıyıdan köşeden dışarı çıkardılar ve beş bin kişi topladılar. Moğollar sahradaki her bir kişiye bir damen galle*

⁷⁴² Cüveynî, a.g.e., s. 229; Tercüme, s. 171; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 126-126; Hândmîr, C. III., s. 39; Herevî, a.g.e., s. 94; İsfizârî, a.g.e., s. 135; Mîrhând, C. VIII., s. 3874.

⁷⁴³ Cüveynî, a.g.e., s. 230; Tercüme, s. 172; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 127; Hândmîr, C. III., s. 39; Mîrhând, C. VIII., s. 3874; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3705; *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 298; Vassâf, a.g.e., s. 406; Howorth, C. I., s. 87. İsfizârî bunların kırk kişiden ibaret olduğunu kaydeder. İsfizârî, a.g.e., s. 135; Herevî, a.g.e., s. 94.

⁷⁴⁴ Barthold Moğollar tarafından harap edilen bu şehrin bir daha ayaklanamadığını kaydeder. Barthold, *Coğrafya-yi Târih*, s. 96.

götürmelerini söyledi böylece kurtulmuş olanların çoğunu öldürdüler. Oradan Nişâbur'a hareket ettiler sahradan çıkan ve yolun ortasında Moğollardan kaçan herkesi bulup öldürdüler. Bu defa da Cebe Noyan'dan ayrılmış olan Taysi Merv'e ulaştı o da yaraların üzerine tuz ekti ve buldukları herkesin hayat damarını kesip yokluk şerbeti tattırdılar. Seyitlerin ileri gelenlerinden Seyyid İzzeddin Nessâbe bir grupla gece ve gündüz on üç gün boyunca şehirde öldürülenleri saydı. Bunların sayısı çöllerde, lağımlarda, köylerde ve deliklerde öldürülenlerden başka bir milyon üç yüz bindi.⁷⁴⁵

Cüveynî'nin mezkûr kaydında Merv'de katledilenlerin bir milyonu aştığı görülüyorsa da mübalağa ihtiva eden bu rakamlara kâmilan inanmak mümkün değildir. Bunlara inanılacak olsa bile yalnız şehir sakinlerinin katli ile bu sayılara ulaşıldığı düşünülemez; ancak şehir havalisindeki köyler ve kasabalardaki sakinlerin de katledilmesiyle bu rakamlar ihtimal dâhilinde olabilirdi. Bununla birlikte katledilenlerin sayısındaki mübalağalar feodal iktisadi şartlar ⁷⁴⁶ altında büyük şehirlerin dahi bu kadar kalabalık nüfusa sahip olamacağı sebebiyle de ihtimal dışı görülür. Bu rakamların abartılı

⁷⁴⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 229-231; Tercüme, s. 171-173. Ayrıca bkz; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 127; Hândmîr, C. III., s. 39; Herevî, a.g.e., s. 95; İsfizârî, a.g.e., s. 135-136; Mîrhând, C. VIII., s. 3874-3875; Şebânkârî, a.g.e., s. 242; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3706; Vassâf, a.g.e., s. 406-407; Petruşevskii, C. I., s. 68; *The Cambridge*, s. 313. İbnü'l-Esîr Merv'de öldürülenlerin sayısını 700.000 olarak kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 244; İbn Kesîr, C. XIII., s. 203. Pâzûki'ye göre Merv vakiasında 700.000'den fazla kişi helak oldu. Pâzûki, a.g.e., s. 24. "Merv'de 700.000 kişilik nüfusun büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi, 30.000'den fazla sanatkâr esir olarak Cengiz Han tarafından oğullarına verildi. Bir o kadarı da askerlik ve nakliye işlerinde kullanıldı. Şehrin milyonlarca nüfusu içinde felaketlerini anlatabilecek 50.000 kişi kalmıştı". Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 26.

⁷⁴⁶ Petruşevski, C. I., s. 69.

olduğu tarihî realite ise de yapılan katliamlar, şehirlerdeki tahribatın yüzyıllar boyunca devam etmesi tahayyülden ibaret değildir. Muhtemelen buralardaki nüfus kaynaklarda yer alan katledilen sayılarından daha azdı; ama çoğu zaman şehrin tamamının ortadan kaldırılması ve nüfus kesretinin azalması tereddüt ihtiva etmiyordu. Zira Moğol istilasından sonra Rey gibi bazı büyük şehirlerden bir kısmının ihya olmadıkları, yüzyıllarca viran ve gayri meskûn kaldıkları hakikat mahiyetindedir.⁷⁴⁷ Cüveynî zamanına kadar Bâmiyân'da, İbn Battûta'nın seyahatlerine kadar Semerkand, Belh gibi şehirlerde tahribat izlerinin görülmeye devam etmesi bu cümledendir.

I.VII. II. Nîşâbur'un zaptı

Horasan'ın dört büyük şehriden biri olan Nîşâbur⁷⁴⁸ Moğol istilasından evvel oldukça oldukça bayındır ve kalabalık bir şehirdi. Sâ mânîler ve Gazneliler zamanında

⁷⁴⁷ Müstevfî Moğol işgali sırasında şehrin tamamen harap olduğunu ancak Gazan Han zamanında imar edildiği ve bir grubu oraya yerleştirdiklerini kaydeder. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 57. Ayrıca bkz; Petruşevski, C. I., s. 69. Mamur ve güzel olan bu şehir Moğolların viran etmesi ile ahaliden yoksun kaldı. Sonra Şahrüh orayı tekrar yapılandırdı. Sykes, C. II., s. 111; D'ohsson, a.g.e., s. 136.

⁷⁴⁸ “Horasan'ın en büyük şehri olan Nîşâbur'un nüfusu çoktur. Orası tüccarların cazibe merkezi ve komutanların yerleşim yeridir. Şehrin suyunun çoğu yer altındaki kaynaklardan gelir. Pamuk, yün ve çeşitli kumaşlar şehri yükseltir ve orayı diğer yerlerden ayırır. Oranın on üç köyü ve dört hanı mevcuttur”. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 89. Ayrıca bkz; Bretschneider, a.g.e., s. 391-392. Horasan'ın dört büyük (Belh, Herat, Merv ve Nîşâbur) şehriden biri olan Nîşâbur Orta Çağ'da İran'ın en önemli şehirlerinden biri keyfiyetine sahiptir. Bu isim Farsça Nev-Shahpur'a (Fair Shahpur) kadar gider; Ermenice ise NiuShapuh olarak denir. Şehir burada öldürülen I. Erdeşir'in oğlu I. Şapur tarafından kuruldu. Bazı yazarlar şehrin II. Şapur zamanına kadar kurulmadığını söyler. Şehrin en

sultanların ordugâhı Selçuklular zamanında da imparatorluğun başşehirlerinden biri keyfiyetine sahip Nîşâbur Horasan'ın diğer şehirleri gibi âlimlerin ve fuzalânın menbaı idi. Uğradığı istilaların yanı sıra peyderpey vuku bulan depremler sonucunda şehirde ciddi tahribat ⁷⁴⁹ görülse de en büyük tahribatın Moğollar eliyle yapıldığı tarihî hakikattir. Nitekim Nîşâbur Horasan şehirleri arasında Moğolların gazabına en ağır şekilde uğrayan ve intikamın bedelini en acımasız şekilde ödeyen şehir olmuştur.

Sultan Muhammed'i takibe memur edilen Cebe ve Sübütey birlikleri h. 617 Rebîülâhîr başlarında ⁷⁵⁰ (Haziran 1220) Nîşâbur'a vasıl oldular. Horasan'ın ileri gelenlerinden Mucirülmülk Kâfi, Ferîdüddin ve Ziyaülmülk Zevzenî'ye elçiler

müthiş günleri Moğol yıkımıyla sona erdi; ancak kısa zamanda bunun etkisinden kurtulup tekrar canlandı. E. Honigmann-C. E. Bosworth, "Nishapur", *EI²*, C. XIII., Leiden 1995, s. 62-63. Nîşâbur'a verilen isimler hususunda tafsilatlı malumat için bkz; İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nîşabur*, İstanbul 2013, s. 49-57.

⁷⁴⁹ Âştîyânî, a.g.e., s. 55; Howorth, C. I., s. 87; C. E. Bosworth, "Nishapur Historical Geography and History to the Beginnig of the 20th Centruy", *Encyclopaedia Iranica*, 2010, <http://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-i> Erişim Tarihi: 14.09.2018 Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", *DİA*, C. XXXIII., İstanbul 2007, s. 150. Ayrıca bkz; Richard W. Bulliet, "Medieval Nishapur: A Topographical and Demographic Reconstruction", *Studia Iranica*, C. V., Leiden 1976, s. 67-89; Charles Melville, "Earthquakes in the History of Nishapur," *Journal of Persian Studies*, Vol. XVIII., 1980, s. 103-120. Şehrin geçirdiği depremler hakkında bkz; Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 182.

⁷⁵⁰ Vassâf, a.g.e., s. 407. Cüveynî Cebe ve Sübütey'in öncü kuvvetinin 19 Rebîülevvel 617 (24 Mayıs 1220) şehre vasıl olduğunu Cebe ve Sübütey'in ise aynı yılın Rebîülâhîr ayının başında şehre geldiğini kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 217, 238. D'ohsson Moğollar'ın Nîşâbur'a gelişini 6 Mayıs 1220 tarihinde verir. D'ohsson, a.g.e., s. 111.

göndererek kendilerine mukavemetten el çekmelerini ve itaat etmelerini buyurdular. Ancak denileni yaparlarsa canlarının ve mallarının masun kalacağını söylediler. Buna müteakip Uygur diliyle yazılmış “al tamga” ve Cengiz Han’ın yarlıg’larından verdiler. Nîşâburluların Cengiz Han’ın sözlerini teminat bilip Moğol müfrezelerine mukavemet göstermemesi üzerine Cebe ve Sübütey de yollarına devam etti. Ancak Sultan Celâleddin’in zuhuru ve ordusunu toplama suretiyle Moğollara karşı direnişe geçme teşebbüsleri işgal edilen veyahut henüz işgal edilmemiş şehirlerdeki insanların yüreğine ümit tohumları ekti bu minvalde bazı şehirlerde Moğol şahneleri öldürölüp onlara karşı direnişe başlandı. Öyle ki Mâverâünnehir’in güneyi ve Horasan şehirlerinde müdafaa tedbirleri alınmaya hisarlar yenilenmeye başlandı.⁷⁵¹ Nîşâbur halkı da böyle yaptı ve Moğolların Tus’da bıraktığı şahnenin itaat etmelerine yönelik haberine sert cevaplar verdi. O sırada Tus’ta kâin haşerlerin liderleri Sîraceddîn’in tahrikiyle kendi şahnesini öldürüp başını Nîşâbur’a gönderdiler. Tus erbabından biri gizlice Ustuva’ya⁷⁵² gidip Kuş Timur’a şahnenin katlini ve zuhur eden karışıklığı haber verdi. Kuş Timur Moğol kumandanlarının yanına birini göndererek bu durumdan onları haberdar etti ve kendisi de Ustuva’dan Tus’a gelip asilerin çoğunu öldürdü.⁷⁵³ Tus’taki bu ahval Horasan şehirlerinde Moğollara karşı uyanışın olduğunu göstermek açısından kayda değerdir.

⁷⁵¹ Âştiyânî, a.g.e., s. 55.

⁷⁵² Nîşâbur’dan bir yerdî ve onların dili ile “açık ve aşikâr” manasına gelir. 93 köye sahiptir ve Habûşan oranın kasabasıdır. Hasan Ustuvaî’nin oğlu Bistam’ın oğlu Ebu Cafer Muhammed ve Akabe Ustuvaî Nîşâburî’nin oğlu Ömer gibi hadisçiler ve ilim adamlarından bir grup buradan çıktı. Hamevî, C. I., s. 219-220. Nîşâbur’un bir nahiyesi olan Ustuva’nın çok sayıda köyleri ile kasabaları bulunur. Hûcan oranın kasabasıdır. Ebü’l-Fidâ, a.g.e., s. 510.

⁷⁵³ Cüveynî, a.g.e., s. 239; Tercüme, s. 181.

Bunun yanı sıra Nîşâbur sakinlerinin de şahnenin sözlerine itimat etmeyip Moğollara karşı direniş hazırlıklarına başlaması birbirlerine yakın şehirlerde düşmana karşı cesaretin oluştuğuna delalat eder.

Bu sırada Tuluy öncü kuvvetleri Cengiz Han'ın damadı Tokucar'ı kumandanlığı altında Nîşâbur'a gönderdi ve Tokucar h. 617 yılı Ramazan ayının ortalarında ⁷⁵⁴ (Ekim 1220) Nîşâbur'a gelip şehri kuşatmaya başladı. Ahali Moğol müfrezelerine şecaaatle karşı koymaya başladı. Muhasaranın üçüncü günü müdafilerin surlardan attığı oklardan biri Tokucar'a isabet etti ve burada helak oldu. Kumandanın ölümü ile bozguna uğrayan ordu geri döndü.⁷⁵⁵ Tokucar'ın vekili Nurkay ⁷⁵⁶ Noyan ordunun geri kalanını iki gruba ayırdı bir grubu Kuş Timur'a yardım için Tus'a gönderdi ve bir kısmı da kendisiyle birlikte Sebzvâr'a revan oldu. Üç günün sonunda şehri aldılar ve o şehir ahalisinden 70.000 kişiyi öldürdüler.⁷⁵⁷

⁷⁵⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 240; Tercüme, s. 181; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3706; Vassâf, a.g.e., s. 408. Kasım 1220'de buraya vasil oldukları bilgisine dair bkz; Howorth, C. I., s. 86; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 298; *The Cambridge*, s. 314.

⁷⁵⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 240; Tercüme, s. 181; Hândmîr, C. III., s. 40; Mîrhând, C. VIII., s. 3877; Vassâf, a.g.e., s. 408. Nesevî'ye göre Tokucar'ın ölümü halkın mukavemetini arttırmış bunu müşahede eden Moğol askerleri Cengiz Han'dan yardım istemiştir. Cengiz Han da Kutuku Noyan ve Buka Noyan'ı 50.000 asker ile onların yardımına göndermiştir. Nesevî, a.g.e., s. 81.

⁷⁵⁶ Vassâf bu ismi Nukan olarak zikreder. Vassâf, a.g.e., s. 408.

⁷⁵⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 240; Tercüme, s. 182; Mîrhând, C. VIII., s. 3877; Petruşevskii, C. I., s. 68; Sykes, C. II., s. 110; Howorth, C. I., s. 86. Vassâf bu hadisenin 28 Ramazan 617'de (26 Kasım 1220) vuku bulduğunu kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 408.

Tuluy Merv işinden feragat ettikten sonra Nîşâbur tarafına yöneldi. Cüveynî'nin kaydına göre Tuluy'un hareketinden kimsenin haberi yoktu bundan sonra orduyu düzenleyip gönderdi. Bunlar Tus'un köylerinin tamamını bir defada aldılar ve kalanını diğerlerine katıp ordunun önünde çok sayıda mancınık ve silahlar ile Şâdiyâh'a gönderdiler.⁷⁵⁸ Şebânkâreî Nîşâbur halkının çok sayıda alet ve edavat hazırladıklarını, yaklaşık 100.000 kişi toplandıklarını ve 300 mancınık dışında neft, arrade gibi malzemeleri ⁷⁵⁹ temin ettiklerini söylemek suretiyle müdafaaya çok ciddi hazırlandıklarına işaret eder. Ahali o zamana kadar canla başla mücadele etti ve ölümü yaşama tercih etti. Ancak Moğolların gittikçe şiddetlenen hücumları ve şehirde başlayan kıtlık sebebiyle ahvalin ciddiyetini anlayan ahali Kadı Rükneddîn Ali b. İbrahim el Mugisî'yi ⁷⁶⁰ Tuluy'un yanına göndererek aman istediler. Tokucar'ın katli, ahalinin Moğol aleyhtarlığı ve son ana kadar direniş göstermesi Tuluy'un öfkesini şiddetlendirdi ve haraç vermeyi kabul eden ahalinin aman isteği uygun görülmedi. Tuluy kadının geri dönmesine dahi izni vermedi ve 12 Safer Çarşamba ⁷⁶¹ günü (7 Nisan) savaşa başladı.

⁷⁵⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 241; Tercüme, s. 182.

⁷⁵⁹ Şebânkâreî, a.g.e., s. 243. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 241; Tercüme, s. 182; Herevî, a.g.e., s. 98; İsfizârî, a.g.e., s. 189; Mîrhând, C. VIII., s. 3878; Vassâf, a.g.e., s. 408.

⁷⁶⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 241; Tercüme, s. 182; Herevî, a.g.e., s. 98; Mîrhând, C. VIII., s. 3878; Nesevî, a.g.e., s. 42. Hândmîr Rükneddîn Ali b. İbrahim el Mu'înî olarak kaydeder. Hândmîr, C. III., s. 41; Pâzûki, a.g.e., s. 24.

⁷⁶¹ Cüveynî, a.g.e., s. 241; Tercüme, s. 183; Hândmîr, C. III., s. 41; Pâzûki, a.g.e., s. 24; *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 299. İbn Arapşah'ın 15 Safer 619 (31 Mart 1222) tarihi oldukça geçtir. İbn Arapşah, a.g.e., s. 43. Mîrhând safer ayının başlarından çarşamba günü olarak zikreder. Mîrhând, C. VIII., s. 3878. Herevî Tuluy'un 618 yılı Rebîülâhîr (Mayıs

Savaş cuma gününe kadar tüm şiddetiyle devam etti birkaç mevzide hendek doldu duvar delindi. Şuturbanân kapısı ve Karakuş burcu tarafındaki savaş daha şiddetliydi ancak mezkûr kapıdan Moğollar girmeye muvaffak oldu. Cumartesi günü ise şehrin burcu ve duvarın tamamı Moğol ordusuyla doldu ve o gün askerler kapılardan içeri üşüşüp katl ile meşgul oldular (15 Safer 618).⁷⁶² Sağ kalan kadın erkek herkesi sahraya çıkardılar ve Tokucar'ın intikamını almak için şehirde kedi köpek dâhil hiç kimsenin canlı bırakılmaması emrettiler. Bu sırada Cengiz Han'ın kızı olan Tokucar'ın eşi de şehre gelip eşinin hıncını almaktan geri kalmadı ve Moğollar onun emri üzerine sağ kalan herkesi öldürdüler.⁷⁶³

1221) ayının çarşamba günü şehre girmeyi emrettiğini kaydeder. Herevî, a.g.e., s. 98; Bretschneider, a.g.e., s. 392.

⁷⁶² Cüveynî, a.g.e., s. 241; Tercüme, s. 183; Hândmîr, C. III., s. 41; Âştîyânî, a.g.e., s. 56; Özgüdenli, a.g.md., s. 150. Vassâf 19 Safer 618 (14 Nisan 1221) olarak verir. Vassâf, a.g.e., s. 408. Nesevî bu hadisenin Sultan Celâleddin'in Hindistan'a gittiğinde yani 618 yılı sonlarında cereyan ettiğini söyler. Nesevî, a.g.e., s. 81.

⁷⁶³ Cüveynî, a.g.e., s. 242; Tercüme, s. 183; Hândmîr, C. III., s. 41; İbn Arapşah, a.g.e., s. 43; Şebânkâreî, a.g.e., s. 243; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3708. İbn Arapşah Tokucar'ın eşinin bu kanlı temaşayı görmek için yüksek bir yere çıktığını ve başlardan teşkil olan yüksek bir tepeyi müşahede ettiğini; ancak hiddet ateşinin ve kininin sönmediğini kaydeder. İbn Arapşah, a.g.e., s. 43. Howorth'a göre Tuluy ölülerin arasında saklanmakta olanları önlemek için her birinin kafasının kesilmesini ve erkek, kadın ve çocuk kafalarından oluşan yığınları ayırmalarını emretti. Howorth, C. I., s. 88.

Şehrin ileri gelenlerinden bir grubu ⁷⁶⁴ onlardan ayırdılar ve bu suretle katliamdan masun tuttular. Bunların dışında kalanlar Moğol gazabını en ağır şekilde yaşadılar hatta bazı sağ kalanlar ölümler arasına yatmak suretiyle canlarını korumak istediler; ancak şehirde tek bir canlının kalmasına müsaade etmeyen Moğollar öldürülenlerin kafasını gövdesinden ayırarak saklananların da hayatlarına son verdiler. Hatta Tuluy Herat'a revan olacağı vakit sağ kalan ve buldukları herkesi öldürmesi için emîrlerinden birini dört Tazik ile orada bıraktı.⁷⁶⁵ Ahalinin katlinden feragat eden Moğollar bundan sonra şehri harap etmeye başladı ve burada kâin yapıların hepsini viran etti. Nesevî'nin kaydına göre şehri dümdüz hale getirip orada çevgen oynadılar.⁷⁶⁶ Nîşâbur tıpkı Bâmiyân gibi

⁷⁶⁴ Cüveynî bunları dört kişi olarak gösterse de Kazvînî tashihde 400 olarak kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 242; Tercüme, s. 183; Mîrhând, C. VIII., s. 3878; Barthold, a.g.e., s. 472; Barthold, *Coğrafya-yi Târih*, s. 154; Hirendiş, a.g.m., s. 138; Howorth, C. I., s. 88; Parsadust, a.g.m., s. 112; *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 299. Hândmîr'e göre onlar yalnız kırk kişi idi. Hândmîr, C. III., s. 41. İbn Arapşah'a göre bunların sayısı dörtten ibaretti. İbn Arapşah, a.g.e., s. 43. Tahir'ül-Mevlevî şehirde yalnız 400 kişinin esir olarak alındığını kaydeder. Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 26. İsfizârî Nîşâbur'da dört yay ustasından başka kimsenin sağ kalmadığını, kedilere köpeklere varana kadar herkesi katlettiklerini söyler. İsfizârî, a.g.e., s. 192; Herevî, a.g.e., s. 100. Vassâf katliamdan masun kalan kimseleri ehl-i hirfeden (sanat ehli) birkaç kişi olarak tarif eder. Vassâf, a.g.e., s. 408.

⁷⁶⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 242; Tercüme, s. 183; Barthold, a.g.e., s. 472. Ayrıca bkz; Hândmîr, C. III., s. 41; Mîrhând, C. VIII., s. 3879.

⁷⁶⁶ Nesevî, a.g.e., s. 82. Cûzcânî'ye göre Moğollar şehri harap edip duvarlarını yıktılar ve o şehirdeki yapılardan iz kalmaması için öküz bağlayıp şehri onlarla sürdüler. Cûzcânî, C. II., s. 121.

Moğolların öfkesinin bedelini en ağır şekilde ödemişti ölümler dahi defalarca onların gazabına uğramış insanlar ile dolu şehir yokluğa uğramıştı. Hândmîr Nîşâbur'da maktullerin on dört gün boyunca sayıldığını onların sayısının 1.747.000'e ulaştığını zikreder.⁷⁶⁷ Bu rakamların mübalağa ihtiva ettiği göz önünde bulundurulsa da Moğolların Horasan'da yaptıkları katliamlar ve şehirlerin havalisine kadar her yeri talan ettikleri tarihî hakikattir.

I.VII. III. Herat'ın zaptı

Tuluy Nîşâbur ahalisini katledip şehri viran eyledikten sonra yönünü Herat şehrine çevirdi. Buranın da ele geçirilmesi ile babasının kendisine verdiği Horasan şehirlerini feth görevi nihayete erecekti. Herat Horasan'ın dört büyük kadim ve İbnü'l-Esîr'in kaydı ile İslam diyarının en müstahkem şehirlerinden idi.⁷⁶⁸ Buranın da alınması ile Moğollar'ın

⁷⁶⁷ Hândmîr, C. III., s. 41; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 127; Herevî, a.g.e., s. 101; İsfizârî, a.g.e., s. 192; Mîrhând, C. VIII., s. 3879; Tahir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 26; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3708; Pâzûki, a.g.e., s. 24; Petruşevskii, C. I., s. 67; P. Petruşevskii vd., *Târîhi İctimai-İktisadi-i İrân der Dovre-i Mogul*, (Trc. Yakub Ajand), Tahran 1366, s. 5. Muhammed Lârî'ye göre bu sayı 747.000 idi. Muhammed Lârî, C. II., s. 664.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 245. Cûzcânî Herat'ın Sedd-i İskender olduğunu söyler. Cûzcânî, C. II., s. 121. Şehir için ayrıca bkz; Recep Uslu, "Herat", *DİA.*, C. XVII., İstanbul 1998, s. 215-218; Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA.*, C. V/I., İstanbul 1950, s. 429-442; Herevî, a.g.e., İsfizârî, a.g.e., Le Strange, a.g.e., Müstevfî Herat için "birine şehirlerden en güzeli hangisidir diye sorduklarında Horasan şehrine sedef o şehrin arasındaki Herat şehrine de cevher" demek suretiyle doğru cevap verirler der. Ayrıca şehirde 6000 hamam, değirmen ve kervansaray 359 medrese ve hankah bulunduğunu 444.000 tane ev olduğunu ekler. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 187. Şehir için ayrıca bkz; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 527; R. N. Frye, "Harat", *EIF.*, C. III., Leiden 1986, s. 177-178. İran'ın mühim şehirlerinden olan

Horasan'daki işi bitmiş görünüyordu. Ancak Celâleddin'in ordusunu toplayıp Moğollara karşı muvaffakiyetler kazanması Horasan şehirlerine direniş cesareti verecek ve buralarda Moğolların nüfuzu kırılmaya çalışılacaktır.

Mîrhând'a göre Tuluy Herat'a revan olduğu vakit şehirdeki reislerin yanına bir elçi ⁷⁶⁹ göndererek kadı, hatip, şehrin ileri gelenleri ve melikin elçiyi karşılamalarını söyledi. O zaman Celâleddin tarafından Herat'ın hâkimi bulunan ve yanında yaklaşık 100.000 kişilik orduya sahip Melik Şemseddîn Muhammed Cûzcânî elçinin sözlerini işittiğinde onu öldürmeyi intihap etti.⁷⁷⁰ Melik Şemseddîn bu hareketi ile düşmanın itaat emrine boyun eğmediğini göstermekle birlikte mezkûr hareketinin karşılıksız kalmayacağını da biliyordu. Nitekim Tuluy elçisinin katlini haber alınca oldukça öfkeleni ve emri veçhile Moğollar Herat'ın etrafına geldi. Herat muhasarası başladığında Moğollar ahaliden kimi yakaladıysa öldürdü ve iki taraf da yedi gün boyunca savaştan el çekmedi. Bu zamanda ehl-i İslam Moğollardan bir kısmını öldürdü.

Herat “eşref-i bekâ'-i Horasan” unvanıyla bilinir. Herat Gur sultanları hükümranlığında bayındırlık, medeniyet ve iktisadi gelişme bakımından mümtaz bir yere sahipti ve bu ahval Moğol istilasına kabar baki kaldı. Rahim Cevan Laci-Mustafa Şateri-Abbas Serefrazi, “Tesir-i Codayi Herat ber Hayat-i İktisadi-yi Horasan (k. 1273-1313)”, *Horasan-i Bozorg*, C. VIII., S. 27, Tabestan 1396, s. 85.

⁷⁶⁹ Müellif bu elçinin adının Zenbur olduğunu söyler. Hândmîr, C. III., s. 41; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 127; Herevî, a.g.e., s. 106; Mîrhând, C. X., s. 3879; Pâzûki, a.g.e., s. 25.

⁷⁷⁰ Hândmîr, C. III., s. 41; Herevî, a.g.e., s. 106; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 127; Mîrhând, C. X., s. 3879; Pâzûki, a.g.e., s. 25; *Târih-i Elfî*, C. V., s. 3709-3710; Maria Szuppe, “Herat III. History, Medieval Period”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XII., New York 2004, s. 208. Cûzcânî'ye göre Melik Şemseddîn Muhammed Cûzcânî, Melik Taceddîn Kazvînî ve şehirde kâin diğer ümera savaş için hazırlandılar. Cûzcânî, C. II., s. 121.

Sekizinci gün Melik Şemseddîn okun isabet etmesi sonucu öldü ve bu ölüm ile Herat ahalisi ayrılığa düştü. Sultan Celâleddin'in tabileri ve Melik Şemseddîn'in müzalımlarından bir grup mücadeleye devam edilmesini söylerken ulema, eşraf, ayan ve kadılar itaat etmeye temayül gösterdiler. Tuluy'a letafet ve yakınlık gösterdikleri için Tuluy Herat'ı diğer şehirler gibi viran etmek istemedi.⁷⁷¹ Bundan sonra iki yüz süvari ile Firuzabâd kapısına gelip halka “Ey insanlar ben Cengiz Han'ın oğlu Tuluy Han'ım. Eğer aman isterseniz muharebeden uzak durun ve tabi olma yolunu seçin. Her yıl Hârezmşah'a verdiğiniz haraç ve maldan bize gönderin böylece padişahane merhamete nail olun” dedi.⁷⁷² Bu sözlerinden sonra muhalefet kapılarını kapatıp fetih kapılarını açarlarsa onlara adaletin ve ihsanın gösterileceğini hatırlattı. Tuluy'un bu sözleri karşısında ahali

⁷⁷¹ Barthold, *Coğrafya-yi Târih*, s. 106.

⁷⁷² Hândmîr, C. III., s. 42; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 127; Mîrhând, C. VIII., s. 3880; Muhammed Lârî, C. II., s. 664; *Târih-i Elî*, C. V., s. 3710. Herevî mezkûr konuşmayı Herat'ta olan Mevlâna Merhum Şeyhülislâm Hâce Nasıreddîn Çeştî, Emîr Kebîr Mahmud b. Halil, İbn Hüsameddîn Alb Hacib ve Hâce Ebubekir Henbeî'den şu sözleri işitmiştir: “Tuluy Han zamanında Herat'ta olan babalarımızdan şunları işittik “Şehzade Tuluy Han Firuzabâd kapısına saf kurdu. İki taraftan çok sayıda adam öldükten yedi gün sonra Tuluy Han 200 süvari ile geldi. Hendeğin yanına vasıl olduğunda durdu ve “Ey Herevîler! Bilinizki ben zamanın Efrasyab'ı çağın hakanı padişah oğlu Tuluy Han'ım. Eğer isterseniz herkesin canı bağışlanabilir ve bu şehir yok edilmekten masun kalabilir. Savaşmaktan elinizi çekin mukavemetten uzak durun ve yüzünüzü itaate çevrin, bağlılık gösterin. Her yıl Sultan Celâleddin'in vekillerine gönderdiğinizin iki katını bizim naiplerimize gönderin ancak böyle olursa sizler bizim cömertliğimize hâsıl olursunuz”. Herevî, a.g.e., s. 110.

muhalifliğı terk etti ve şehrin ileri gelen kumaş dokuyucularından ⁷⁷³ Emîr İzzeddîn Mukaddem yüz adet dokunmuş kumaş ile Tuluy'un yanına gitti. Bundan sonra şehirdeki ayan ve ekâbir dışarıya çıkıp aynı muameleyi gösterdi. Tuluy şehirde Celâleddin'e tabi olan 12.000 kişiyi öldürdü Melik Ebu Bekr'i hâkim ve Müniktay'ı ⁷⁷⁴ da şahne olarak tayin ettikten sonra Tâlekan'daki kalenin muhasarasıyla meşgul olan babasının yanına

⁷⁷³ Herevî'ye göre mezkûr kişi Sultan Celâleddin'in emri ile kumaş dokuyucuların valisi olmuştu. Herevî, a.g.e., s. 110. Herat şehri ele geçirdikten sonra en iyi kumaş dokuyucuları Cengiz Han'ın kadınlarından birinin kölesi olup kadın ve çocuklarla birlikte Moğolistan'a göç ettiler. Bundan sonra onun ordusu için ibrişim elbise hazırlamakla vazifeli oldular. Petruşevskii, C. I., s. 73. Togan'ın kaydına göre şarka gönderilen Heratlılardan bin kadar dokumacı Beşbalıg'ta yerleştirilip burada dokuma fabrikaları (Kârhane) inşa edildi. Cengiz Han'ın eşi Kutlug Elşi'nin nüfuzunda olan bu fabrikaların ürünlerinin eski Herat mamülleri kadar ince olmadığını müşahade eden Ögedey Han bunun sebebini sordu ve Beşbalıg'taki Heratlılardan İzzeddîn Mukaddem kumaşın zarafeti için pamuğun kaliteli olmasını lakin şehrin ikliminin buna müsait olmadığını söyledi. Bu cevap üzerine Ögedey Han 1238'de İzzeddîn'e Heratlı dokumacılardan elli aile ile şehre dönmelerini ve dokuma sanatını orada icra etmesini emretti. Bir sene sonra işin genişlemesi hasebiyle yüz aile daha memleketlerine sevk edildi. Togan, a.g.m., 2001, s. 432.

⁷⁷⁴ Muhammed Lârî bu ismi Sekpaî olarak kaydeder. Muhammed Lârî, C. II., s. 665.

gitti.⁷⁷⁵ İbn Arapşah bu tufandan yalnız Herat şehri salim kalmıştır ⁷⁷⁶ demek suretiyle Horasan şehirleri arasında Moğol gazabından en az kayıp ile necat eden şehrin burası olduğuna işaret eder.

Herat Moğolların ilk kuşatmasında mukavemetten uzak durmak suretiyle katliamdan masun kalsa da bu ahval uzun süre devam etmeyecekti. Zira Sultan Celâleddin'in Pervân'da Moğollara galebe çaldığına dair haberler şehre ulaşınca ahali bundan cesaret alarak ⁷⁷⁷ Moğolların şehirde bıraktığı hâkim ve şahneyi öldürecek Cengiz

⁷⁷⁵ Hândmîr, C. III., s. 41-42; Herevî, a.g.e., s. 110; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 128; Mîrhând, C. VIII., s. 3880; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3711. Ayrıca bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 57; Howorth, C. I., s. 88; Pâzûki, a.g.e., s. 25; Szuppe, a.g.md., s. 208. Ayrıca bkz; Togan, a.g.m., 2001, s. 431.

⁷⁷⁶ İbn Arapşah, a.g.e., s. 43. Karşılaştırma için bkz; Sykes, C. II., s. 112.

⁷⁷⁷ Celâleddin Hârezmşah kumandasındaki Müslümanların Moğollara karşı böyle bir zafer elde ettiklerini öğrenen Herat halkı derhal başlarında bulunan Moğol valisine karşı isyan ederek saldırıp öldürmüşlerdi. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 247. Herat ahalisi Müslümanların galibiyetini haber alınca Moğolların bıraktıkları valiye hücum edip onu öldürdüler. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 76. Pervân'daki Moğol hezimetini Doğu İran'daki henüz ayakta kalan son şehirlerin cesaretini canlandırmıştı. Grousset, a.g.e., s. 251. Herevî Moğolların ikinci kez Herat'a girmeleri ve burayı tekrar işgal etmeleri hakkında ilginç bir bilgi verir. Müellife göre bu fethin asıl sebebi Sultan Celâleddin'in Moğollara galebe çalmasından cesaretle Herat halkının isyan etmesi değil Kalivin (Kalyon-Kaliyun) hisarını muhasara etmektir. Müellif, Hacı Ebubekir Henbeî'den şunları işittim der: "Şehzade Tuluy Han Herat'ı fethetmezden evvel Cengiz Han'ın ordusu iki kez Kalivin hisarını muhasara etti ama ele geçiremedi. Cengiz Han'ın orduları orayı fethetmekten aciz

kaldığı için geri döndüler. Herat'ın fethinden sonra birkaç güne Kalivin hisarına Herevîlerin mızraklar ve zırhlardan silah yaptıkları ve “bizi her ne zaman hisar ya da şehrin çetesi olarak tayin ederler” dedikleri haberi ulaştı. Kalivin ekâbiri ve reisleri birbirlerine “bu işin hazırlığı nedir?” diye sordular. Hepsi Türkistan taraflarının orduları ve Horasan etrafının askerlerinin o hisarda toplanması ve Herat şehrindeki askerlerin hepsinin onların yardımına gelmesi hususunda müttefik oldular. Bu kaleden Korbuz ayyarlarından bir taifenin seçilip ticaret ismi ile Herat şehrine gelmesi ve bir fırsat yakalayıp Melik Ebu Bekr'i ve Müniktay'ı katletmesi onlara ile savaşma, sulh yapmama, itaat etmeme ve Herevîlerin de dikkatli olması konularında hemfikir oldular. Bundan sonra seksen kişiyi seçtiler ve Melik Ebu Bekr ve Müniktay'a bir mektup yazarak “Biz padişahın köleleriyiz. İtaat etmek istiyoruz. Şehzade Tuluy Han'ın hizmetine gidip ona itaat arz etmek, bizim hatalarımızı bağışladığını ve padişahlara yakışır siyasetini bizlere bahsettiğini gösteren aman yazısı vermesi ümidindeyiz. Hepimiz Herat şehrine Kalivin'den geldik ve hisarı sizlere teslim edeceğiz” yazılı mektubu hile ile Herat'a gönderdiler. Mektup melik ve şahneye ulaştığında mutlu oldular ve “endişe etmeyin birkaç güne Tuluy Han'ın amannâmesini size ulaştıracağız. Şimdi elinizi savaştan çekmelisiniz ve insanlara bu tarafa gelmesi ve alışveriş yapmaları için icazet vermelisiniz diye cevap yazdılar. Ayrıca Kalivin ekâbiri ve ayanının her biri için bir yazı ve bir elbise gönderdiler. Yazılar ve elbiseler Kalivinlilere ulaştığında hepsi bu duruma çok sevindi ve Hak Tealâ'ya şükrettiler. Kalivinlilerin sahibi seksen ayyarı tüccar kisvesiyle Herat'a gönderdi. Herat'a ulaştıklarında ayrıldılar ve yüklerin arasında sakladıkları silahlarla kapılardan girdiler. Getirdikleri kumaş parçalarını hızla sattılar ve dokuz gün sonra bir fırsat bulup hisardaki şahne Müniktay'ı ve pazardaki Melik Ebu Bekr'i öldürdüler. Şehirde bir coşku başladı ve Herat halkı silahlarla birlikte feryatlar edip katledilenlerin yakınlarından kimi yakaladıysa onları da katlettiler. Firuzkûh hisarından Herat'a gelen

Han da bu isyanı bastırmak için kumandanlarından Elçigiday'ı şehre sevk edecekti.⁷⁷⁸ Hândmîr'e göre Herat ahalisinin isyanını haber alan Cengiz Han bir hayli öfkelenip oğlu Tuluy'a "eğer sen Herat halkını öldürmüş olsa idin bu fitne olmayacaktı" ⁷⁷⁹ diyerek serzenişte bulundu. Bundan sonra Herat ahalisinden intikam için noyanlarından Elçigiday'ı 80.000 kişilik bir ordu ile şehre gönderdi ve şehri aldıktan sonra kimseyi sağ bırakmamasını söyledi.⁷⁸⁰ Elçigiday Herat'ın kenarına gelince savaş hazırlıklarını yapmaları için askerlere bir ay müddet verdi. Cengiz Han'ın fermanıyla Horasan belgelerinin bazılarında yardım istedi ve 50.000 kişi daha ona iltihak etti. Elçigiday bir

Melik Mübarezüddîn Sebzvârî'yi melik tayin ettiler ve vilayetin reisliğini Hâce Fahreddîn Abdurrahman İbrânî'ye teslim ettiler. Bundan sonra herkes tek yürek oldu ve savaşa meylettiler. Herevî, a.g.e., s. 112-114. Kalivin kalesi ve kuşatması hakkında ayrıca bkz; Cûzcânî, C. II., s. 129-130.

⁷⁷⁸ Mîrhând, C. VIII., s. 3883; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 128; Herevî, a.g.e., s. 114; D'ohsson, a.g.e., s. 135; Roux, a.g.e., s. 198; Pâzûki, a.g.e., s. 26; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 300. Cengiz Han Şevval 618'de (Kasım 1221) Elçigiday'ı Gazne'den 80.000 kişiyle birlikte Herat'a gönderdi. Yedi ay süren kuşatma sonunda Herat Cemâziyelevvel 619'da (Haziran 1222) düştü. Elçigiday'ın geri çekilmesinden sonra gizlenenleri öldürmek için 2000 atlı müfreze oraya sevk edildi. Peter Jackson, "Eljigidei", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VIII., California 1998, s. 366. Cengiz Han 80.000 kişilik birliğin başına Elçigiday'ı tayin etti ve Elçigiday Kasım 1221'de yola çıktı. *The Cambridge*, s. 316.

⁷⁷⁹ Hândmîr, C. III., s. 43; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 128; Mîrhând, C. VIII., s. 3883; Pâzûki, a.g.e., s. 26.

⁷⁸⁰ Herevî'ye göre Cengiz Han Elçigiday'a "Öldürülen halk tekrar canlandı. Bu sefer insanların kafasını bedeninden ayırın ve Herat sakinlerini tamamen katledin" dedi. Herevî, a.g.e., s. 114.

aydan sonra şehrin her yanına 30.000 kişi gönderdi ve savaşta gevşeklik göstermemelerini buyurdu. Her iki taraf da muharebe ve müdafaada sebat ettiler bu hal altı ay ⁷⁸¹ bu minvalde seyretti. Nihayet Haziran 1222’de Herat’ı aldılar ve yedi gün katliamla iştilal ettiler. Moğolların şehri ikinci kez muhasarasında Herat ahalisinden 1.600.000 kişi katledildiği söylenir.⁷⁸² Moğollar Herat’ta sistemli bir katliam yolu izledi ve Cengiz Han’ın emrine riayetle burada kimsenin canlı kalmasına izin vermediler. Nitekim Herat muhasarasından feragat eden Elçigiday dönüş sırasında Moğollardan 2000 ⁷⁸³ kişiyi bu

⁷⁸¹ Altı ay on yedi gün sonunda şehrin kuşatıldığı bilgisine dair bkz; Hândmîr, C. III., s. 43; Herevî, a.g.e., s. 117; Mîrhând, C. VIII., s. 3884; Pâzûki, a.g.e., s. 26. D’ohsson’a göre muhasara altı ay on bir gün sürdü ve şehir 14 Haziran 1221’de Moğolların eline geçti. D’ohsson, a.g.e., s. 135. Moğolların şehri sekiz aydan sonra muhasara ettikleri bilgisine dair bkz; Cûzcânî, C. II., s. 121; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 299. Şehir altı ay süren muhasara sonunda 1222’de ele geçirildi. Barthold, *Coğrafya-yi Târîh*, s. 106.

⁷⁸² Hândmîr, C. III., s. 43-44; Herevî, a.g.e., s. 118; Mîrhând, C. VIII., s. 3884-3885; Muhammed Lârî, C. II., s. 666; Szuppe, a.g.md., s. 208; Tahir’ül-Mevlevî, a.g.e., s. 27; Pâzûki, a.g.e., s. 26; Petruşevskii, C. I., s. 58. Cûzcânî güvenilir kişilerin katledilenlerin 600.000 olarak saydığını ve bu hesaplâ şehrin dört bir yanında 24 lek (lek: yüz bin) müslümanın şehit olduğunu kaydeder. Cûzcânî, C. II., s. 121. Grantovskii’ye göre Herat katliamından sonra şehirde yalnız kırk insan köylerinde ise en fazla yüz kişi sağ kaldı. Grantovskii, a.g.e., s. 217. Togan’a göre bu rakam bir hayli abartılıdır. Yazar Moğollardan önceki zamanlara ait cami, medrese ve türbe gibi yapıların hâlâ mevcut olduğu ve sanatkârların katledilmeyip Çin ve Şarkî Türkistan’a gönderildiği inancındadır. Togan, a.g.m., 2001, s. 431.

⁷⁸³ Hândmîr, C. III., s. 44; Herevî, a.g.e., s. 119. Mîrhând bu sayısı 2000 olarak verir. Mîrhând, C. VIII., s. 3885.

şehirde bırakarak saklanan insanları da katletmelerini emretti. Hândmîr'in kaydına göre Herat'ta on altı kişinin dışında kimse sağ kalmadı bunlardan biri de kümbet yolundaki Mescit-i Câmî'e saklanan hatib Mevlâna Şerâfeddîn idi.⁷⁸⁴

Moğol istilasından sonra Ögedey zamanında Herat kısmen kalkınmaya başladı ve Şemseddîn Muhammed Ebu Bekir Kert'i şehre vasal olarak bırakması ile burada Kert hanedanlığı (1245-1389) kuruldu. Viran olan şehri imar eden Şemseddîn Muhammed ulema sınıfını, sanatkâr ve tüccarları burada yaşamaya teşvik etti; şehir onun zamanında ihya oldu ve bir kültür ticaret merkezi haline geldi.⁷⁸⁵

Moğolların Herat istilası bu şehirde uzun vadeli menfi tesirler bıraktı. Katliamlar neticesinde şehrin nüfus kesafetinde kayda değer bir azalma görüldü. Şehir iki kez üst üste viran edildi ve bilhassa Elçigiday ordularının tahribatı ile Herat araziye dönüştürüldü.

⁷⁸⁴ Hândmîr, C. III., s. 44; Mîrhând, C. VIII., s. 3885. Ayrıca bkz; Hâfî, a.g.e., s. 775; Pâzûki, a.g.e., s. 26. Herevî'ye göre Mevlâna Şerâfeddîn'in yanı sıra Şehab Kerim, heddâd Fahr, Reşîd Burcî, Şems Debac, Hamza Fûşencî, Mecîd Assar, Mahmud Sabık, Zeyneddîn Honbeî, Âlemşah Büryanî, Davud Necib ve Hüsemeddîn Nezire kendilerini katliamdan masun kaldı ve bilahare şehre geldiler. Herevî, a.g.e., s. 120. Muhammed Lârî'ye göre Mevlâna Şerâfeddîn 15 kişi ile sağ kaldı ve ondan sonra bölgelerden 24 kişi onlara katıldı. 15 yıl bu 40 kişiden başka kimse yoktu. Muhammed Lârî, C. II., s. 666.

⁷⁸⁵ Hanedan hakkında malumat için bkz; T. W. Haig-B. Spuler, "Kart", *EI*², C. IV., Leiden 1997, s. 672; İqtidar Husain Siddiqui, "Kert", *DİA*, C. XXV., Ankara 2002, s. 297; T. W. Haig, "Kert", *İA*, C. VI., İstanbul 1955, s. 596-597; Herevî, a.g.e., Horasan ve Afganistan'da yaşayan bu hanedanlığın adını oryantalistlerin sehven Kürt olarak okudukları, buna göre de pek çok tarihçinin Gazneli saraylarındaki Kertleri Kürt olarak tanıttıkları, aynı yanlış bol miktarda ve maksatlı olarak Minorsky'nin de yaptığı bilgisine dair bkz; Necef, a.g.e., s. 226-227.

Binaların hemen hepsi yeryüzünden silindi bu tahribatın boyutu o kadar derindi ki şehir ancak Ögedey zamanında (1229-1241) toparlanmaya başladı.⁷⁸⁶ İstila Herat'ta iktisadi

⁷⁸⁶ Mustafa Şahin, “Orta Çağ'da Herât Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 50, Erzurum 2013, s. 211; Barthold, *Coğrafya-yi Târih*, s. 106; Laci-Şateri-Serefrazi, a.g.m., s. 85; Uslu, a.g.md., s. 216. Togan'a göre Cengiz Han Horasan şehirlerini memleketine dâhil etmeyip oraları “hudud boşluğuna” çevirdiği için Herat 1222-1237 yılları arasında harabe konumundaydı. Togan, a.g.m., 2001, s. 431-432. Herevî şehrin Ögedey zamanında imar edilmeye başlaması hususunda şu bilgileri verir: “Ögedey viran edilen şehirleri imar etme ve oraları mamur kılma konusuna temayül gösterdi. İş Herat şehrini imar etmeye gelince şehzadeler, beyler, ekâbir ve ordunun ileri gelenleri “Horasan memleketlerinde Herat şehri Irak mülkünden daha iyidir” dediler. Kağan da Herat şehrini mamur hale çevirmeleri için buraya bir taife gönderelim. Neyi uygun görürsünüz?” diye sordu. Noyanlardan bazıları “Her ne kadar Herat'ın havası ılıman, suyu berrak, toprağı misk gibi sahrası geniş, kaleleri sağlam ise de binaları muhkem, hisarı dayanıklı, burcu yüksek, toprak seti keskin, hendeğı derin ve girişi sağlam olsa da oranın sakinleri itaat etmez, hükümleri dinlemez, işlerin sonunu düşünmez ve her gün isyan ederler her hafta kavga ederler. Öyle ki Tuluy ilk savaşta Herat halkının çoğunun canını bağışlayıp Herat'tan ayrıldığında Melik Ebu Bekr ve Müniktay'ı öldürdüler tekrar isyan ettiler. Herevîleri sınadık ve onların mukavemetini müşahede ettik. O şehrin ahalisinin fitne ve zarar ortaya çıkarmaması için Herat şehrini imar etmeyi bırakmalı” dediler. Ümera ve vüzeradan diğer bir grup ise Herat'a bir grubun gönderilmesinin ve onları buraya yerleştirmek suretiyle o şehri mamur etmelerinin daha iyi olacağını söylediler. Ögedey hangi taifenin seçilmesi gerektiğini sorduğunda Beşbalığ'da sakin olan Herat kumaş dokuyucularından bin hanenin gönderilmesinin uygun olacağını söylediler. Çok maharetli ve bu konuda kifayet sahibi

Emîr İzzeddîn Mukaddem Herevî'yi Ögedey'in yanına getirip “bu kişi Herat'ın ilk fethinden önce iki yüz dokuma giysi ile Herat'tan çıkmış ve Tuluy Han'dan aman istemiştir. O zamandan beri Tuluy Han'ın emri veçhile Beşbalğ'dadır. Onu tayin edelim ve Herat şehrinin imaretini ona bırakalım” dediler. O vakit Ögedey Emîr İzzeddîn'i yüz Herevî ile Herat şehrine gönderip ve oranın imar edilmesini, Irak, Mâverâünnehir ve Horasan'ın etrafından halkın Herat şehrine gelmesini emretti. Ravilerden bazıları Ögedey'in halkı Herat'a göndermesinin sebebinin Cengiz Han'ın Kutluğ Elşi adındaki hatunu olduğunu söyler. Buna göre birkaç kez atölyede sırmalı elbise dokuyup Ögedey'in yanına götürdüler. Ögedey bunları beğenip Kutluğ Elşi'ye bu dokumaları kimin yaptığını sordu. Kadın “Tuluy Han Herat şehrinin esirlerini kendi yakınlarına bahşettiğinde bana kumaş dokuyucuları verdi. Dokumalardan bu esvaplar onlarındır” dedi. Ögedey bu kumaş dokuyucularını kendisine vermesini söyleyince kadın da öyle yaptı. Ögedey bunlara çok iyi muamele gösterdi ve Beşbalğ mahsulünden yıllık bir meblağ göndermelerini hazineye elbise ulaştırmalarını emretti. Bundan birkaç yıl geçince Emîr İzzeddîn Mukaddem birkaç işlenmiş kumaşı Ögedey'e getirdi ve ona sundu. Ancak Ögedey bunların güzellikten noksan olduğunu söyledi. Emîr İzzeddîn şehrin havasının ve suyunun daha az latif kumaşlar üretmesine sebep olduğunu eğer izin verirse bir taife ile Herat şehrine gidip her yıl oradan bu vilayete iki katını ulaştıracaklarını söyledi. Ögedey bu sözleri beğenerek Emîr İzzeddîn'i Herevîlerden elli kişi ile Herat şehrine gönderdi. Herevî, a.g.e., s. 138-144. Ögedey zamanında Herat'ta yapılan imar faaliyetleri için ayrıca bkz; Mustafa Şahin, “Ögedey Kağan'ın Herât Emîri Uygur Türk'ü Harlığı”, *Bilig*, S. 84, Kış 2018, s. 23-43.

faaliyetlerin durmasına ve çiftçilerin geçim kaynaklarının yok olmasına sebebiyet verdi. Özellikle Herirud ⁷⁸⁷ vadisindeki kanal ağının tahrip edilmesi feci sonuçlara yol açtı.⁷⁸⁸ Nitekim Petruşevskii de Moğol istilasının mezkûr topraklarda yarattığı en büyük menfi tesirlerden birinin sulama şebekelerinin inhitatı olduğunu söyler. Bu topraklar tarım alanına yer altı ve yer üstünde pek çok sulama şebekesine ve yapay sulamaya sahipti. Moğolların şehirlere hücumunda sulama kanallarının da tahrip edildiği ve bunların uzun süre tamir edilmediği tarihî bir gerçekliktir. Saldırıların şehirlerde ve bilhassa Horasan şehirleri arasında Herat'ta yarattığı büyük yıkımlardan bir diğeri de şehir havalisindeki köylerin tahrip edilmesi ve oradaki ahalinin katledilmesidir. Ülkedeki bağların ve mezra alanlarının düzenlenmesi, şebeke ve kehrizlerde kâin çamurların, kanalların temizlenmesi için umumiyetle bu kimseler kullanılıyordu. Ancak Moğol katliamına onların da kurban gitmesi bu tür işlerin uzun süre sekteye uğraması sonucunu doğurdu. Bunların yanı sıra setlerin ve diğer sulama tesislerinin tahribi ülkenin umumî ziraatına yıkıcı etki etmekle kalmadı bölgelerin sakinlerden boş kalması, cemiyetin eksilmesi ve işçilerin yetersiz kalmasını da tetikledi. Nüfusun eksilmesi, köylerdeki işçi sayısındaki yetersizlik ve sulama tesislerinin harap olması tarımda inhitata sebep oldu. Bunlara tohum ve evcil hayvanların azalması da eklenince ekonomi ciddi anlamda zarar gördü. Herat bu zararın etkilerini çok uzun süre görecektir olan bir şehirdi. Nitekim şehrin ihyasından sonra evcil

⁷⁸⁷ Merv vahasında Orta Afganistan'daki Kuh-i Baba menziline batısındaki Dai Zangi dağlarına yaklaşık 350 mil akan nehre verilen addır. Nehir Herat'ın güneyinde akar ve şehrin yaklaşık otuz mil batısında yön değiştirip kuzeye doğru yönelir. R. Y. Frye, "Harî Rûd", *EF*, C. III., Leiden 1986, s. 207.

⁷⁸⁸ Szuppe, a.g.md., s. 208; Şahin, a.g.m., s. 211.

hayvan işinin hiçbir türünün bulunmadığı ve ahalinin kendisini sabana bağladığı ve evcil hayvan bulmak için birkaç yoksulu Afganistan’a gönderdikleri malum oldu.⁷⁸⁹

Hârezm ülkesinde Moğol işgalinden masun kalan şehirler yok denecek kadar azdır. Sistemik katliamlar, yağmalar, viranlar ülkenin her yerinde tatbik edilen iç acısı hadiselerdi. Nüfus yoğunluğu ile temayüz eden şehirlerin tenhalaşması, ilim ve kültür merkezlerinin viran olması, tarım alanlarının çoraklaştırılması, maddi ve manevi kültürel değerlerin ortadan kalkması Moğol hücumunun serencamıdır. Tahrip edilen şehirlerin uzun yıllar boyunca kalkınamaması, içtimai hayatın sekteye uğraması, iktisadi açıdan şehirlerin geriye gitmesi, sulama kanallarının, ekim-dikim alanlarının, tohumların yok edilmesi ile çiftçilerin mağdur olması, ithalat-ihracat dengesinin bozulması şehirlerin yıllarca maruz kalacağı menfi meselelerden bazılarıydı. Moğolların verdiği bu zararlar yıllarca telafi edilmedi. Moğollar şehirleri viran etmekle en büyük darbeyi edebiyat ve İslam medeniyetine vurdu. O istila ile şehirlerdeki edip, şair ve âlimlerin çoğu öldürüldü, kütüphaneler yakıldı, o zamanlarda dolup taşan ilim meclisleri ve medreseler viran oldu. İslam dünyasında Moğolların zulmüne maruz kalmayan yalnız üç bölge vardı. Bunlar Moğollara tabi olmak ve vergi vermeyi kabul etmek suretiyle saldırılardan masun kaldılar böylece Horasan ve Mâverâünnehir’in akıbetine uğramadılar. Mezkûr mahaller İran’ın güneyi (Fars), Batı Hindistan ve Bilad-ı Rum’dur.⁷⁹⁰ O zamanda Moğol atlarının toynaklarından korunan yerler arasında yalnız buraların olması bile istilanın boyutlarını ve sonuçlarını anlamak açısından dikkate şayandır.

⁷⁸⁹ Petruşevskii, C. I., s. 72-73. Bu konuda benzer malumat için bkz; D. O. Morgan, “Mongols”, *EF*², C. VII., London 1993, s. 231.

⁷⁹⁰ Cengiz Han’ın hâkimiyeti Suriye, Arabistan ve Hindistan dışında Asya üzerinde tesis edilmişti. Barthold, *Caygah-i Menatik*, s. 57.

İKİNCİ BÖLÜM

II.I. Celâleddin Hârezmşah'ın Devletin Başına Geçmesi ve Moğollarla

Münasebeti

Sultan Muhammed hayatta iken hemen her konuda olduğu gibi veliaht meselesinde de annesi Terken Hatun'un nüfuzu altında kalarak ağabeylerine rağmen küçük oğlu Kutbeddin Uzlagşah'ı ⁷⁹¹ veliaht tayin etmek zorunda kaldı. Terken Hatun'un devletin içinde bulunduğu ahvali hiçe sayarak şahsi hırsları doğrultusunda böylesi önemli bir karara etki etmesindeki en büyük nedenlerden biri Uzlagşah'ın annesinin kendi ile aynı soya ⁷⁹² sahip olması ve dolayısıyla onun hâkimiyet döneminde nüfuzunun devam

⁷⁹¹ Cüveynî'ye göre Erzlak (Uzlag) Sultan küçüktü ve o kadar da zeki değildi. Aynı zamanda zayıf, aciz ve devlet erkânı ile geçimsizdi. Cüveynî, a.g.e., s. 473; Tercüme, s. 342. Cûzcânî'de bu isim Erzlu Şah olarak geçmektedir. Cûzcânî, C. II., s. 313. Vassâf da bu ismi Erzlah olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 432. Mezkûr isim Hândmîr'de Ezrak olarak geçer. Hândmîr, C. II., s. 656. Müstevfî bu ismi Erzlag olarak kaydeder. Müstevfî, a.g.e., s. 897; Grigor'evich, a.g.e., s. 180. Bu ismin Uzlug olduğu bilgisine dair bkz; Özeydin, a.g.m., 2002, s. 893.

⁷⁹² Uzlagşah'ın annesi Sultan Muhammed'in annesinin akrabası olan Kıpçak Kadir Han'ın kabilesindendi. Cûzcânî, C. II., s. 313. Uzlagşah'ın annesi Terken Hatun gibi Bayaut aşiretine mensup olduğu için Terken Hatun devletin en önemli yerleri olan Hârezm, Horasan ve Mâzenderan'ı Uzlagşah'a tahsis etmeye başladı. Uzlagşah'ı daha büyük oğullar olan Celâleddin Mengüberni ve Rükneddin'e tercih etti. Uzlagşah'ın da Terken Hatun'un tavsiyelerine başvurduğu büyük ya da küçük herhangi bir konuda onun emirlerine asla aykırı davranmadığı söylenir. Bosworth, a.g.md., 2009. Karşılaştırma için bkz; Destgayb, a.g.e., s. 180. Terken Hatun veliaht tayininde, çok daha kabiliyetli, devlet idaresinden anlayan Celâleddin ve onun küçüğü Rükneddin Gursançtı dururken, kendi

edeceğini ummasıdır. Lakin Sultan Muhammed annesinin tahakkümü altında kalarak verdiği bu kararın devletin bekâsı için pek de hayırlı olmadığını düşünerek Abeskun adasında iken çok önemli bir değişiklik yaptı. İşte Uzlagşah'ın devletin içinde bulunduğu kötü ahvali düzeltebilecek dirayette olmadığına inanarak mahiyetindekileri toplaması ve büyük oğlu Celâleddin'i veliaht tayin ederek yanında olan diğer oğulları Ak Sultan (Akşah) ve Uzlagşah'ın ona tabi olmalarını istemesi ⁷⁹³ bu meyandadır. Onun böylesine

soyundan olan Kanglı bir anneden doğan Uzlagşah'ın seçilmesinde etkili oldu. Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012, s. 110. Terken Hatun kendisi gibi Kanglı bir kadından doğan torunu Uzlagşah'ı veliaht tayin ettirmişti. Uzlagşah'a Hârezm, Horasan ve Mâzenderan gibi en mühim eyaletler verilmişti. Taneri, 1977, s. 20. Terken Hatun hiç sevmediği torunu Celâleddin'in veliaht gösterilmesine razı olmamış ve onun arzusu ile kendisi gibi Kanlı Türklerinden olan bir kadından doğan Uzlagşah adlı diğer torunu oğlu tarafından veliaht tayin edilmişti. Mükrimin Halil Yinanç, "Celâleddîn Harzemşah", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 49; Âştiyânî, a.g.e., s. 139. "Uzlug'un annesi Terken Hatun ile aynı kabileden idi ve Terken Hatun, Celâleddin'e karşı, büyük bir nefret besliyordu". Özaydın, a.g.m., 2002, s. 893.

⁷⁹³ Mahbube Şerefi, "Celâleddin Hârezmşah Mengübirni", *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. X., Tahran 1385, s. 504; Abbott, a.g.e., s. 291; Âştiyânî, a.g.e., s. 44; Bunyatov, 2015, s. 105; Grigor'evich, a.g.e., s. 181; Taneri, 1977, s. 20; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 893; Özaydın, a.g.md., 2005, s. 582. Âştiyânî'ye göre Sultan Muhammed Terken Hatun'un nüfuzu ve mizacı sonucunda daha küçük oğlu Uzlagşah'ı veliaht olmasına karar verdi. Böylece Celâleddin ve diğer oğulları bu haktan mahrum kaldı. Âştiyânî, a.g.e., s. 59. Nesevî, Celâleddin'in veliaht tayin edilmesi meselesini şöyle anlatmaktadır: "Adada sultanın hastalığı şiddetlendiğinde annesi Türkan Hatun'un Cengiz Han'a esir olduğunu duydu. O zaman Celâleddin'i adada olan iki kardeşi Uzlagşah ve Akşah ile çağırdı ve

önemli bir konuda son anda yaptığı değişiklik devletin devamını sağlayacak ve düşman kuvvetlerinin işini zora sokacaktı. Sultan Muhammed de bu öngörü ile annesine rağmen veliaht tercihini Celâleddin'den yana değiştirecek Moğollara karşı kendisinin göstermediği direnişi ve cesareti oğlundan bekleyecekti.

şöyle dedi: “Saltanat bağının yırtıldığına, devletin kurallarının gevşediğine hatta yok olduğuna, bu düşmanın şartlarının güçlendiğine, memleketlere el attığına, oğlum Menküberni'den başka hiç kimsenin ondan öcümü alamayacağına şüphe yoktur; vilayetimin sorumluluğunu ona verdim, ona itaat etmeyi ve onu kâ'im-i makamım bilmenizi size vacip kıldım”. O zaman kendi kılıcını eliyle Celâleddin'in beline bağladı”. Nesevî, a.g.e., s. 70. Sultan Muhammed, Celâleddin'in çocukları arasında Moğollardan onun intikamını alabilecek tek kişi olduğunu söyleyerek annesinin veliaht tercihi olan Kutbeddin'i lağv ederek Celâleddin'i halef tayin ettiğini açıkladı. Abbott, a.g.e., s. 291. Spuler Sultan Muhammed'in Celâleddin'in hatırı için kardeşi Uzlagşah'ı tahtının mirasından mahrum bıraktığı inancındadır. Spuler, a.g.e., s. 39. Bazı yazarlar Celâleddin'in Sultan Muhammed'in hükümdarlıkta varisi olmasına ve böyle bir verasetten bahsedilmesine şüphe ile yaklaşmaktadır. Spuler, a.g.e., s. 39.

Büyükannesine rağmen ⁷⁹⁴ devletin başına geçen Celâleddin babasının vefatından sonra adadan ayrılmak suretiyle Gürgenç'e yöneldi. ⁷⁹⁵ Başkente gelince Sultan

⁷⁹⁴ Terken Hatun ömrünün sonuna kadar torunu Celâleddin'e karşı büyük bir nefret duymuştur. Veliaht tayini mezkûr nefretin temayüz ettiği en önemli meseledir. Veliaht meselesinin istediği gibi sonuçlanmaması ve bu minvalde eski nüfuzunu kaybetmesi Celâleddin ile aralarındaki gediğin daha çok açılmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki Terken Hatun Cengiz Han'ın eline düştüğü en kötü zamanda bile torunu Celâleddin'den yardım istemeyi reddetmiş ve esaretin sona erip memleketine geri dönmenin bu yol ile mümkün olabileceğini umursamamıştır. Nesevî'nin kaydı en zor halde iken bile şahsi hırslarını bir kenara bırakmayan Terken Hatun'un ruh halini göstermesi bakımından kayda değerdir. Müellifin verdiği bilgiye göre Terken Hatun esir olarak Cengiz Han'a götürüldüğü zaman onun yanında bulunan hizmetlilerinden Bedreddin Hilal kendisine şunları söylemiştir: "Celâleddin sizin heybete ve şevkete sahip torununuzdur. Onun memleketi genişliyor ben sizi onun yanına ulaştırayım". Bedreddin Hilal'in bu sözlerine karşılık Terken Hatun "Eğer Ay Çiçek'in oğlunun ihsanına ve onun gölgesinin altında olmaya razı olursam yok olayım! Benim nezdimde Cengiz Han'ın yanında esir olmak, horlanmak ve hakir görülmek Celâleddin'in gölgesi altında olmaktan bin kat daha kolaydır". Nesevî, a.g.e., s. 59-60. Celâleddin büyük evlat olması hasebiyle babasının halefî olma hakkına sahipti. Ancak büyükannesi kendisine karşı hoşnutsuzluk beslediği için Celâleddin yerine Kutbeddin'in varis ve tahtın mirasçısı olma konusunda oğlunu ikna etmiştir. Abbott, a.g.e., s. 287. Terken Hatun torunu Celâleddin'i hiç sevmiyor ve onun veliaht tayin edilmesini kabul etmiyordu. Diğer torunu Uzlagşah'ın veliaht tayin edilmesine oğlunu ikna etti. *DGBİT*, C. IX., s. 50.

⁷⁹⁵ Bosworth, a.g.md, 2008, s. 404; Sykes, C. II., s. 107; Şerefi, a.g.md., s. 504; *Târîh-i Eلفî*, C. V., s. 3689; *The Cambridge*, s. 317. "Moğollar Kafkasya üzerinden Güney

Muhammed'in ölümü ve Uzlagşah'ın veliahtlıktan azl edilerek Celâleddin'in veliaht tayin edildiği bildirildi. Celâleddin Gürgenç'e gelirken Moğolların gittikçe artan tazyikine karşı etrafında büyük bir birliğin teşekkül olacağını düşünmüş olsa da olaylar onun beklediği gibi gelişmeyecekti.⁷⁹⁶ Zira Celâleddin'in veliaht tayin edildiğini duyan Uzlagşah'ın taraftarlarından olan ordunun ileri gelen mensupları ve diğer nüfuzlu beyler bu durumu şahsi çıkarları için bir tehlike olarak görüp ⁷⁹⁷ yeni veliahta karşı aleyhtarlığa

Rusya'yı istila ettikleri sırada Celâleddin evvela istiladan masun kalmış olan Hârezm'e gitti". Brockelmann, a.g.e., s. 205. Celâleddin Hârezmşah bundan evvel Hârezm'de olan kardeşleri Ak Sultan ve Ezrak Sultan'ın yanına mübaşirler göndererek gelişini haber etti. Hândmîr, C. II., s. 657; Mîrhând, C. VII., s. 3356; Reşîdüddin, a.g.e., s. 370. Karşılaştırma için bkz; Vassâf, a.g.e., s. 432.

⁷⁹⁶ O sırada Hârezm'de olan Terken Hatun Kutbeddin'in azledilerek yerine sevmediği torunu Celâleddin'in veliaht tayin edildiğini haber almış ve oğlunun kararını tatbik etmemesi hususunda yanında bulunan askerler ve beyleri ikna etmiştir. Abbott, a.g.e., s. 291. Celâleddin Hârezm'e gittiğinde orada bulunan Türkler daha önce tahta geçmesi kararlaştırılmış olan en küçük kardeşi Uzlag'a tabi olduklarından, Celâleddin'e tabi olmayı reddettiler. Brockelmann, a.g.e., s. 205. Celâleddin orada musibet ve tehlike yükünü düşmana yükleyeceklerini sandı ama öyle olmadı. Hatta aileye tabi olanlar, düşmanlar ve rakipler ona muhalefet etti ve hatta onun canına kast ettiler. Beyânî, a.g.e., s. 106. Türk kumandanları Sultan Muhammed'in son andaki veliaht değişikliği sebebiyle Uzlagşah yerine Celâleddin'in gelmesinden hoşnutsuz oldular. Bosworth, a.g.md., 2008, s. 404.

⁷⁹⁷ Ümeradan bazıları Celâleddin'in sultan olmasını kendilerinin itibar ve ihtiyarının azalması olarak düşündüler bu sebeple de Celâleddin'e muhalif oldular. Hândmîr, C. II., s. 657. Celâleddin şehre vasıl olunca akıldan noksan bir grup "eğer Celâleddin padişah

başladılar. Bu beylerin başında Uzlagşah'ın dayısı Kutluğ Han ⁷⁹⁸ gelir. Kutluğ Han Celâleddin'in veliaht tayin edilmesine karşı çıkarak beraberindeki 7000 asker ile onun aleyhine harekete geçti. Kontrol altında tutulması kolay olan Uzlagşah'ı tahta cülus ettirerek nüfuzlarını muhafaza etme temayülünde olan Kutluğ Han ve onun beraberindeki diğer beyler mezkûr amacı gerçekleştirmek için Celâleddin'i bertaraf etme noktasında iki şehzade ile anlaştı ve ona karşı bir komplo hazırladı.⁷⁹⁹ Lakin bu komployu önceden haber alan Celâleddin'in emîrlerinden İnanç Han Celâleddin'in aleyhine olan bu teşebbüsten onu haberdar ederek şehzadelerin ve yardımcılarının komployu tatbik edememesine ve planlarının suya düşmesine yardımcı oldu. Celâleddin bu haberi aldığı zaman artık Gürgenç'te kalamayacağını anladı ve oradan çıkarak Hocend hâkimi Timur

olursa bizim itibarımız kalmaz” diyerek onu ortadan kaldırma konusunda ittifak ettiler. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3689. Terken Hatun'un ona karşı desiseleri sebebiyle şehrin durumu Celâleddin'in gelişine uygun değildi. Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 33.

⁷⁹⁸ Kutluğ Han Celâleddin'e muhalefet eden, işinin bozulmasına ve onun Hârezm'den kaçmasına sebep olan ilk kişiydi. Âştîyânî, a.g.e., s. 49. Kutluğ Han lakabı ile meşhur olan Tuşi Pehlivan mensubu olduğu Bayagut kabilesinden 7000 asker ile Uzlagşah'a bağlıydı. Taneri, 1977, s. 21; Necef, a.g.e., s. 663. *Târîh-i Elfî*'de “Puçi Pehlivan” olarak kaydedilir. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3689.

⁷⁹⁹ Hândmîr, C. II., s. 657; Mîrhând, C. VII., s. 3357; Muhammed Lârî, C. I., s. 605; Reşîdüddin, a.g.e., s. 370; Sykes, C. II., s. 107; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3689; Taneri, 1997, s. 21; Âştîyânî, a.g.e., s. 44; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 893; Şerefi, a.g.md., s. 504; Yinanç, a.g.md., s. 49. Çoğu Bayavut kabilesinden olan bu 7000 süvari Uzlagşah'a meyil sebebiyle onun saltanatını ve veliahtlığını inkâr ettiler. Nesevî, a.g.e., s. 85. Hârezm beyleri Celâleddin'in veliaht olmasına kızdılar ve Celâleddin'i durdurdular. Müstevfî, a.g.e., s. 497.

Melik kumandasındaki 300 atlıyla beraber Horasan tarafına revan oldu.⁸⁰⁰ Bilahare Nesa yolundan Şadiyah'a vasil oldu. Celâleddin Gürgenç'ten ayrıldıktan sonra kardeşleri iki üç gün daha orada kaldı; lakin şehzadelerin Gürgenç'e döndüğünü duyan Cengiz Han'ın işgal için başkente bir ordu gönderdiğini haber alınca daha fazla orada kalamayacaklarına kanaat getirerek başkenti terk ile Celâleddin'in peşinden yola koyuldular.

Celâleddin'i takiben yola çıkan Uzlagşah ve Ak Sultan Nîşâbur civarında⁸⁰¹ Moğol ordusu ile karşılaştı. Moğollardan kaçamayacaklarını anlayan şehzadeler ve yanındakiler savaşa koyuldu. Taraflar arasında vuku bulan savaşta Moğollar şehzadelere galebe çaldı ve her ikisini de öldürdü.⁸⁰² Görüldüğü üzere Türk tarihinin kronik hadisesi

⁸⁰⁰ Nesevî, a.g.e., s. 85; Hartog, a.g.e., s. 108; Necef, a.g.e., s. 664; Şerefî, a.g.md., s. 504; Taneri, 1977, s. 21; Yinanç, a.g.md., s. 49. Celâleddin kendisine karşı hazırlanan taarruzdan haberdar olunca Hârezm'den çıktı ve Şâristan çölüne yöneldi. Oradan Nîşâbur'un batı tarafına, Horasan çölüne ve Kirman'a geldi. Sonrasında ise Gazne'ye revan oldu. Cûzcânî, C. II., s. 316. Celâleddin şehirde kalmayı uygun görmeyerek Timur Melik ve 300 Türkmen ile Gürgenç'i terk edip Karakum yolundan güneye hareket etti. Grigor'evich, a.g.e., s. 195.

⁸⁰¹ Taneri, 1977, s. 22. Veşte dedikleri bir köyün sınırında, Hebuşan beldesinde Ustuva adlı bir mevkinde karşılaştılar. Nesevî, a.g.e., s. 89. Bu yer Cüveynî'de de Ustu-Ustuva olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 474. Vassâf bu mevki Eşnu-Uşnu olarak kaydetmiştir. Vassâf, a.g.e., s. 432. Âştîyânî de şehzadelerin Moğollar ile karşı karşıya geldiği bu yeri Ustuva (Kûçan) olarak beyan eder. Âştîyânî, a.g.e., s. 50.

⁸⁰² Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 913; Müstevfî, a.g.e., s. 497; Reşîdüddin, a.g.e., s. 370; Sykes, C. II., s. 107; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3690; *DGBİT*, C. IX., s. 51; Grigor'evich, a.g.e., s. 195; Taneri, a.g.e., s. 22; Yinanç, a.g.md., s. 49. Moğollar onların

yanlarında olan mücevherler ve kıymetli şeyleri ele geçirdiler ve en kıymetsizleri o bölgedeki insanlarına sattılar. Âştiyânî, a.g.e., s. 50. Moğollar öldürdükleri bu iki şehzadenin başlarını mızrak uçlarına takarak şehirlerde dolaştırdılar. Nesevî, a.g.e., s. 90; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 301. Cüveynî şehzadelerin katli hakkında şöyle tasvir yapmaktadır: “Ordunun başındaki Erzlak Sultan, Ak Sultan ve diğer ileri gelenler Tatar kavmini görünce güneş ışınları karşısında dağılan yıldızlar gibiydiler ve cümlesi tek hamle ile savaştan geri döndüler ve kaçtılar. O gün sultanlar Tatar şeytanının elinde giriftar oldular. Ayan ve haşemin ekserisi kılıca yem oldular. İki gün sonra sultanlar babalarının kadim hanlara yaptığı karşılığı olarak yerin altına yolladılar. Belki sırtlanlar ve yırtıcı hayvanların karnında oldular”. Cüveynî’ye göre şehzadeler esir edildikten sonra öldürüldü. Cüveynî, a.g.e., s. 475; Tercüme, s. 343. Şehzadelerin mukavemete takati olmadığı için bir hamle ile hezimete uğradılar ve Moğollar büyük ve küçük diye merhamet göstermeyip hepsini o sahrada kurtlara ve köpeklere yem ettiler. Mîrhând, C. VII., s. 3357. Erzlak ve hanlar Tatar gibi timsah pençesine giriftar oldular. Vassâf, a.g.e., s. 432. Onlar ile çarpışan Tatar ordusu hepsini keskin kılıca yem yaptılar. Hândmîr, C. II., s. 657. Onların öldürüldüğü ya da esir alındığına ve başlarının mızraklara takıldığına dair bkz; *The Cambridge*, s. 317. Ermeni müverrih Vardan mezkûr iki şehzadenin ölümü hakkında yanlış bilgi vermektedir. Ona göre 23 Kânunusani 1226’de (20 Muharrem 1227) Moğollar tarafından mağlup edilerek püskürtülen bu iki şehzade rivayete göre 200.000 kişi ile Azerbaycan’ı işgal ederek Ermenistan’ın başkentine (Kantzag) sahip oldular; bu şehri çevreleyen geniş ovayı da çadırlarıyla doldurdular. Onlara hücumla gelen Ermeniler püskürtüldü ve büyük kısmı Karni kasabası civarında öldürüldü. “Ermeni Müverrihine Göre Moğollar Vartan’ın Umumî Tarihinden Müstahreç”, (Trc. M. Ed. Dulaurier), *Türkiyat Mecmuası*, C. V., İstanbul 1936, s. 31.

haline gelen taht kavgalarının haricî meselelere tesir etmesi Hârezmşahlar zamanında da vuku bulmuştur. Ülke topraklarının Moğol istilasına açık olduğu bir zamanda kardeşler arasındaki bu mücadele Moğolların yayılmacı siyasetini kolaylaştırmakla kalmayıp uzun süre devam edecek olan bir siyasi boşluğa yol açmıştır. Hâlbuki şehzadeler babalarının vasiyetine sadık kalmış olsalardı Celâleddin gibi muktedir bir liderin rehberliğinde Moğollar karşısında güçlü bir birlik oluşturarak onların tahakkümüne karşı mukavemet gösterebilirlerdi.

II. I. I. Celâleddin Hârezmşah'ın Hint sahasındaki faaliyetleri

Celâleddin Uzlagşah'ı destekleyen emîrlere ve ordunun ileri gelen kumandanlarının tazyik ve komplosundan necat etse bile Moğolların gitgide artan baskısından kurtulamadı. Öyle ki bu sebeple taraflar birkaç kez karşı karşıya geldi ⁸⁰³ ve çatışmalar kimi zaman Sultan Celâleddin'in galibiyetiyle neticelendi. Bunlardan sonuncusu h. 618 yılında Sind hududunda vuku buldu ve bu çetin mücadelenin sonunda Sultan Celâleddin Moğollar karşısında daha fazla tutunamayarak yanındaki az kişiyle birlikte ⁸⁰⁴ Sind nehrinden karşıya geçti (Kasım 1221).

⁸⁰³ Sultan Celâleddin'in h. 617'de (1220-1221) Cengiz Han'ın ordularıyla yedi kez savaştığı ve sonuncusunun da Sind nehri kenarında vuku bulduğu bilgisine dair bkz; Hâfî, a.g.e., s. 772.

⁸⁰⁴ Cüveynî bunların sayısını beş altı kişi olarak verir. Cüveynî, a.g.e., s. 483; Tercüme, s. 349. Reşîdüddin bunların sayısını elli olarak zikreder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 389. Müstevfî'ye göre Celâleddin yanındaki yedi kişiyle birlikte Hint sınırlarına vasil oldu. Müstevfî, a.g.e., s. 497. Bu sayının 4000 olarak geçtiği bilgisine dair bkz; Bosworth, a.g.md., s. 404; Buniyatov, 2015, s. 129.

Bu sırada Hint sahasında büyüklü küçüklü birkaç müstakil hanedanlıklar mevcuttu. Bunların en güçlüsü Delhi Sultanlığı olup başında Şemseddin İltutmuş adlı muktedir bir Türk sultanı bulunuyordu. Sultan Celâleddin en çetin mücadelesini İltutmuş'un kendisine karşı verecekti. İltutmuş'un yanı sıra Cudî dağında hâkim Rana Şatra ⁸⁰⁵, Debdaba Usakun'da ⁸⁰⁶ Kabaca ve Kokar çevresinde Rai Kokar Sangin mezkûr bölgede bulunan diğer müstakil beylerdi. ⁸⁰⁷ Celâleddin Hint sahasında kaldığı süre boyunca mezkûr hâkimler ile mücadele etmek suretiyle bunlardan bazılarını itaat altına alacak bazıları ise onun bu sahadaki hâkimiyet teşebbüsüne karşı koyacaktı.

Sultan Celâleddin kendisini Moğol askerlerinin elinden kurtardıktan sonra Sind'den karşıya geçti ve bir süre nehrin solunda kâin ormanlarda ikamet etti. Celâleddin'in beraberindeki az sayıda adam ile burada iltica ettiği haberini alan Cudî dağı hâkimi Rana Şatra Celâleddin'i sıkıştırarak onun maddi ve manevi zafiyetinden faydalanmaya meyletti. Gerçekten onun bu planı ilk anda müspet neticeler verdi ve Celâleddin ile beraberindekiler Rana Şatra liderliğindeki Hintlilerden mürekkep kuvvet ⁸⁰⁸ karşısında ricat etmeyi düşündü. Ancak geri çekilmenin mümkün olmadığına kanaat

⁸⁰⁵ Nesevî'de bu isim Zana Şatra diye geçer. Nesevî, a.g.e., s. 114. Karşılaştırma için bkz; Şerefi, a.g.md., s. 504.

⁸⁰⁶ Nesevî burayı Dendene ve Sakun olarak zikreder. Nesevî, a.g.e., s. 114-115. Kabaca'nın Sind hâkimi olarak geçtiği yerlere dair bkz; Hândmîr, C. II., s. 660; Mîrhând, C. VII., s. 3364; Reşîdüddin, a.g.e., s. 390; *The Cambridge*, s. 322.

⁸⁰⁷ Taneri, 1977, s. 27.

⁸⁰⁸ Nesevî'nin kaydına göre bunlar 1000 süvari ve 5000 piyadeden mürekkep idi. Nesevî, a.g.e., s. 114. Reşîdüddin piyade ve süvari runûd'dan bir grup demekle onların sayılarını zikretmez. Reşîdüddin, a.g.e., s. 389. Bunların sayısını üç ila dört bin olarak zikredildiğine dair bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 322.

getirince onlara karşı şiddetle mukavemet etti. Nesevî'nin kaydına göre ⁸⁰⁹ Rana Şatra bizzat sultana kast ederek saldırıya geçti; lakin menzile girdiği anda sultanın attığı ok darbesiyle orada öldü. Mezkûr taifeye galebe çalan Celâleddin onun at sürüsünü, silahını ve mallarını almak suretiyle bu topraklarda 1221'den 1224'e kadar devam edecek olan mücadelelerinin ilkinin muvaffakiyetle neticelendirmiş oldu. Burada aldığı ilk galibiyet onun işini canlandırıp yeniden cesaret kazanmasına yardımcı oldu.

Cüveynî'ye göre sultanın kuvvetlendiği ve işinin iyiye doğru gittiği haberi Hint sahasında yayıldığı vakit Balala ve Rekala ⁸¹⁰ dağından yaklaşık 5000-6000 süvari sultanın üzerine saldırıya geçtiler. Onlar bu haberi işitince 500 süvari ile saf tuttular ve Hint askerlerini dağıtıp yok ettiler. Sultanın bu topluluğa da galebe çalması yaklaşık 3000-4000 ⁸¹¹ kişinin onun hizmetine girmesine vesile oldu. Hint topraklarında sürdürdüğü mücadele ve tahakküm neticesinde Sultan Celâleddin'in etrafına çok sayıda kişi toplanacak maddi ve manevi minvaldeki yükselişi mahallî hâkimlerce ciddi bir tehlike telakki edilecekti. Bu ahval karşısında bazı hâkimler sultana tabiiyet arz etmek suretiyle onun tahakkümünden necat edecek kimi de bu topraklardaki hâkimiyetlerini muhafaza etmek için sultana karşı birlik teşkil edecekti.

⁸⁰⁹ Nesevî, a.g.e., s. 114. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 484; Tercüme, s. 349; Reşîdüddin, a.g.e., s. 389.

⁸¹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 487; Tercüme, s. 350. Reşîdüddin'de Pelala ve Bengale olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 389. Taneri bu dağın ismini Nikala olarak kaydeder. Taneri, 1977, s. 28.

⁸¹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 484. Reşîdüddin diğerlerinin de katılması ile sultanın yaklaşık 3000 askerinin olduğunu kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 389.

Sultan Celâleddin'in Rana Şatra üzerindeki galibiyeti ve iktidar şöhretinin yayılması üzerine Debdaba Usakun vilayetinin hâkimi Nasıreddîn Kabaca ⁸¹² bu durumdan endişe duydu. Nitekim karşı koyması halinde sultanın tahakkümünden kendisinin de masun kalmayacağını biliyor ve bu tehditi kendi üzerinden savmanın en kolay yolunu arıyordu. Sultan bu sırada Eminülmülk'ün ⁸¹³ kızının Sind nehrinde boğulmaktan necat ederek Kabaca'nın şehirlerinden biri olan Uçe'ye ⁸¹⁴ ulaştığı haberini aldı. Haber mukabilinde Kabaca'nın yanına bir elçi göndererek bütün hareminin suda boğulduğunu söyledi ve Eminülmülk'ün kızının kendisine layık ve denk olduğunu bu suretle kendi yanına gönderilmesini talep etti. Kabaca kendi canını muhafaza etmek ve şehrine olası taarruzu önlemek için sultanın bu isteğini çok münasip bir fırsat telakki edip kabul etti. Kabaca buna müteakip Eminülmülk'ün kızını sınırsız mücevher ve altın çok sayıda fil ve attan müteşekkil hediyeler ile sultanın yanına gönderdi.⁸¹⁵ Celâleddin de Kabaca'nın bu muamelesinden hoşnut oldu öyle ki taraflar arasında dostluk ve sulh bağının teşekkül olması bu ahvalin serencamıdır. Ancak onlar arasındaki bu dostluk hali çok uzun süre devam etmedi ve anlaşmadan kısa bir süre sonra araları bozuldu.

⁸¹² Kabaça olarak geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 486; Nesevî, a.g.e., s. 115; Reşîdüddin, a.g.e., s. 390.

⁸¹³ Cüveynî bu ismi Nesevî'nin aksine Emirhan olarak zikreder. Cüveynî, a.g.e., s. 486; Tercüme, s. 352.

⁸¹⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 487. Nesevî'nin Farsça tercümesinde Oçahi olarak geçse de kelimenin sonundaki "hi" ekinin müennes zamirinin "Uça-Uçe" şehrine dönüştürdüğünü kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 116. Taneri bu yerin adını Ocahi diye zikreder. Taneri, 1977, s. 28.

⁸¹⁵ Nesevî, a.g.e., s. 116. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 486-487; Tercüme, s. 352.

Nesevî'ye göre buna iki şey sebep oldu birincisi şu idi: Sind nehri vakıasında sultanın veziri olan Şemsülmülk Şihabüddin Alp, Kabaca'nın vilayetine geldi tedbirli bir vezir olması hasebiyle Kabaca onu kendi vezirliğine tayin edip ona izzet ve ikramda bulundu. Sind olayında Celâleddin'in kurtulduğuna dair bir ümit ve gönüllerde onun korkusu kalmayınca gizlilik gerekli işlerde onu görevlendirdi. Celâleddin'in selamette olduğunu işitince de sırrı açığa çıkar düşüncesiyle korktu ve Şemsülmülk'ü ortadan kaldırdı. Celâleddin ise Gur meliklerinden Hüseyin b. Harmil'in oğlu Nusreddîn Muhammed ve Emîr Ayaz yanına ulaşana kadar bu ahvalden haberdar olmadı.⁸¹⁶ Kabaca'nın bu hareketi sultan ile yapılan dostluk anlaşmasına hâlel getirecek hadiselerin ilkinde sebep idi. Taraflar arasındaki dostluk münasebetinin bozulmasına diğer bir sebep ise Kabaca'nın şehirlerinden Kulur'da bulunan Eminülmülk'ün oğlu Kızıl Han'ı⁸¹⁷ şehir ahalisinin öldürmesi ve Kabaca'nın katili ödüllendirmesi idi.⁸¹⁸ Bu nevi hadiselerin arka planına bakıldığında sultanın Hint sahasında henüz bir istikrar ve hâkimiyet tesis edemediği ve kendisine tabi olan mahallî güçlerin dahi isyan etme temayülünü hâlâ muhafaza ettiği görülür. Gerçekten Kabaca ile olan münasebet Hint sahasındaki hâkimlerin Celâleddin'in varlığına gösterdiği tepkinin mukaddimesi mahiyetindedir. Bundan sonraki süreçte de her türlü hile ile Celâleddin'i kontrol altında tutan ve onu oyalayan tepkilere tesadüf edilecekti.

Bundan sonra Celâleddin'in kardeşi Gıyâseddin Pîr Şah'tan⁸¹⁹ ayrılan bazı emîrlere onun hizmetine katıldı. Nesevî ona iltihak eden bu emîrlerin Sancak Han, İlçi

⁸¹⁶ Nesevî, a.g.e., s. 117.

⁸¹⁷ Nesevî'nin Farsça tercüme dipnotunda Karn Han olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 117.

⁸¹⁸ Nesevî, a.g.e., s. 116-117; Âştîyânî, a.g.e., s. 111; Taneri, 1977, s. 29.

⁸¹⁹ Müstevfî bu ismi Gıyâseddin Bîzşah olarak kaydeder. Müstevfî a.g.e., s. 528.

Muslihuddin Lârî ise Gıyâseddin Mîrşah olarak zikreder. Muhammed Lârî, C. I., s. 606.

Pehlivan, Orhan, Silahdar Sirace ve Beksaruk Cenkşi ⁸²⁰ olduğunu kaydeder. Mezkûr kişilerin Celâleddin'e katılması ile onun kuvvet ve cesaret arttı buna mukabil Celâleddin, Eminülmülk'ün oğlunun öldürüldüğü şehir olan Kulur'a doğru harekete geçip bu şehri fethine nail oldu. Celâleddin buradan sonra Bernuzec kalesine gitti ve orayı da muhasara edip ele geçirmeye muvaffak oldu.⁸²¹ Bu hadiseler Celâleddin ve Kabaca arasındaki husumete sebep olmanın yanı sıra Kabaca'nın Celâleddin'i bertaraf etme gayesiyle Hint hâkimlerinin kuracağı ittifaka katılmasına zemin hazırladı.

Cüveynî'nin kaydına göre Celâleddin Kabaca'nın bazı şehirlerini almaya muvaffak olduktan sonra Uçe şehrine geldi ve buranın ahalisi isyan edince sultan iki gün orada kaldı buna müteakip şehri ateşe verdi. Uçe'den sonra Kabaca tarafından Fahreddîn Salari'nin hâkim olarak tayin edildiği Sadusan ⁸²² tarafına gitti. Sultan, Orhan'ın liderliğinde olan ordusunun öncüsünü şehre gönderdi ve Orhan bu şehri muhasara etti. Fahreddîn Salari ise kılıç ve kefen ile sultanın huzuruna geldi. Sultan kendisine mukavemet göstermeyen ve itaat arz eden Fahreddîn'e iltifat gösterdi. Nitekim şehri

⁸²⁰ Nesevî, a.g.e., s. 117.

⁸²¹ Müellifler kalenin muhasarası esnasında bir okun isabet etmek suretiyle sultanın yaralandığı ve burası ele geçirilince oranın tamamen harap edildiği ve ahalisinin de katledildiği hususunda ittifak halindedirler. Cüveynî, a.g.e., s. 487; Tercüme, s. 352; Nesevî, a.g.e., s. 118; Reşîdüddin, a.g.e., s. 390.

⁸²² Cüveynî, a.g.e., s. 487; Tercüme, s. 352. Nesevî'de Sibestan olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 119. Reşîdüddin burayı Serustan diye kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 390. Mezkûr şehrin modern Sehwan olarak geçtiği bilgisine dair bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 322.

teslim aldıktan sonra Sadusan hâkimliğine Fahreddîn'i tayin etti.⁸²³ Sadusan işini de halleden sultan buradan ayrılarak Debul ⁸²⁴ ve Demrebele ⁸²⁵ tarafına revan oldu. Bu şehrin hâkimi ⁸²⁶ kaçıp gemi ile denize gitti. Sultan Debul şehrine girdi ve burada Mescid-i Câmî inşa ettirdi.⁸²⁷

Kabaca'dan başka bu tarihte Batı Hindistan'da Gur sultanlarının gulamlarından saltanata ve kudrete sahip Şemseddin İltutmuş (h. 607-633) Delhi'de Şemsiyye hanedanını tesis etmiş ve sonraları Hindistan sultanlarının en meşhurlarından biri olmuştur.⁸²⁸ Sultan Celâleddin Sind'den kurtulup Hint topraklarına girdiği vakit Delhi'de kâin Şemseddin'in yanına bir elçi ⁸²⁹ göndererek taraflar arasında dostluğun tesis edilmesini ve savaşlarda, dara düştükleri vakitlerde birbirlerine yardımcı olmalarını eğer böyle bir birlik tesis ederlerse muhaliflerin bertaraf edilebileceğini söyledi. Bundan başka

⁸²³ Benâkitî, a.g.e., s. 377; Cüveynî, a.g.e., s. 487-488; Tercüme, s. 352; Reşîdüddin, a.g.e., s. 391. Ayrıca bkz; Nesevî, a.g.e., s. 119.

⁸²⁴ Benâkitî, a.g.e., s. 377; Reşîdüddin, a.g.e., s. 391. Cüveynî bu ismi Deyul olarak zikreder. Cüveynî, a.g.e., s. 488. Tercümede Deval olarak geçer. Tercüme, s. 352.

⁸²⁵ Reşîdüddin, a.g.e., s. 391. Cüveynî'de Demrile diye kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 488. Tercümede Damrila olarak geçer. Tercüme, s. 352; Taneri, 1977, s. 30.

⁸²⁶ Reşîdüddin'de Ceser olarak zikredilen bu hâkimin adını Cüveynî Heniser diye kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 488; Reşîdüddin, a.g.e., s. 391.

⁸²⁷ Benâkitî, a.g.e., s. 377; Cüveynî, a.g.e., s. 488. Tercümede bölgenin hâkimi olarak geçmekle birlikte adı zikredilmez. Tercüme, s. 352; Reşîdüddin, a.g.e., s. 391.

⁸²⁸ Âştîyânî, a.g.e., s. 111-112; Sykes, C. II., s. 121.

⁸²⁹ Cüveynî bu elçinin ismini Aynülmülk olarak zikreder. Cüveynî, a.g.e., s. 485; Tercüme, s. 350.

ondan birkaç gün ikamet edeceği bir yer tayin etmesini istedi. Sultanın iktidarından ve heybetinden korkan Şemseddin bu mesajı işitince sultanın elçisini öldürtüp başka bir elçiye layık hediyelerle sultanın yanına gönderdi ve özür dileyerek bu sınırın havasının sultan için uygun olmadığını sultanın daha münasip bir yere hareket etmesini söyledi.⁸³⁰ Şemseddin ile sultan arasındaki bu elçi teatisi sultan nezdinde beklenen karşılığı vermemekle birlikte daha sonraları yaşanacak olan büyük mücadelenin girişini ihtiva ediyordu. Mezkûr hâkimin korku sebebiyle dahi olsa sultanın isteğini geri çevirip onun elçisini öldürtmesi kendi hâkimiyet sınırları içinde sultanın varlığını kabullenmeyeceğine⁸³¹ ve sultanı karşısına alabilecek kudrete ve cesarete sahip olduğunu ima ettiğine işaretir.

Şemseddin'in elçi ile ilettiği haberi alan sultan oradan geri döndü ve Balala ve Rekala hududuna geldi. Bundan sonra Taceddin Melik Halac'ı orayı yağmalamaları ve ganimet toplamaları için Rai Kokar Sangin'in yanına Cudî dağına gönderdi. Rai Kokar kızını sultana verip oğlunu da bir ordu ile onun hizmetine gönderdi. Onun bu davranışı üzerine sultan Rai Kokar'ın oğlunu Kutluğ Han diye isimlendirdi. Bundan sonra onun yardımıyla Kabaca'nın üzerine hücum etti ve onu bozguna uğrattı.⁸³²

⁸³⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 485; Tercüme, s. 350-351; Benâkitî, a.g.e., s. 376; Hândmîr, C. II., s. 659; Mîrhând, C. VII., s. 3363-3364; Reşîdüddin, a.g.e., s. 390; Vassâf, a.g.e., s. 432-433; Âştiyânî, a.g.e., s. 112; Sykes, C. II., s. 122; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305.

⁸³¹ Şemseddîn sultanın iltica talebini kendi hâkimiyeti üzerine bir tehdit olarak telakki etti ve bu tehdidi bertaraf etmeye çalıştı. A. S. Bazmee Ansari, "İltutmish", *EP.*, C. III., Leiden 1986, s. 1155.

⁸³² Benâkitî, a.g.e., s. 377; Cüveynî, a.g.e., s. 485; Tercüme, s. 385-386; Reşîdüddin, a.g.e., s. 390; Vassâf, a.g.e., s. 433; Âştiyânî, a.g.e., s. 112; Hame Mirza Nasrullah Han Fedai, *Dastan-ı Türktâzân-ı Hind*, yy, ty, s. 253. Sultan Celâleddin'in bu vesile ile askerlerinin sayısını 10.000'e kadar yükselttiği bilgisine dair bkz; Sheikh Mohamad

Bu zamanda Şemseddin İltutmuş yaklaşık 30.000 süvari, 100.000 piyade ve 300 filden müteşekkil oldukça kalabalık bir ordu ile sultanın üzerine yürüdü. Sultan da Cihan Pehlivan'ı ona karşı gönderdi. Cihan Pehlivan düşman askerlerinin bir kısmını öldürdü bir kısmını da yaraladı ve esir etti. Bilahare Celâleddin'in yanına dönerek ordunun sayı bakımından üstün oluşundan bahsetti. Cihan Pehlivan'ın sultana katılmasının üzerinden çok geçmeden Şemseddin'in elçisi geldi ve sulh talebinde bulundu. Elçi Şemseddin'den şu haberi getirdi: “İslam dininin düşmanının sizin peşinizde olduğunu benim nezdimde gizli değildir. Sen bugün Müslümanların sultanı ve onların sultanının oğlusun. Günleri sana muhalefetle geçirmeyi kendime reva görmüyorum. Aynı şekilde senin gibi bir sultana kılıç sallamak bana reva olmaz. Ancak muhtaç olduğum zaman ve def için başka bir çare yoksa yaparım. Eğer uygun görürsen kızımı sana vereyim bu suretle dostluk bağı kurulsun iki tarafta itimat hasıl olsun, nifak ve vahşet ortadan kalksın”. Celâleddin, Şemseddin'in bu isteklerine razı oldu ve kendi adamlarından olan Dendek Pehlivan ve Sunkurcuk Taysi'yi Şemseddin'in elçisiyle beraber gönderdi.⁸³³ Sultanın bu davranışı Hint hâkimleri ile ittifak tesis etme temayülüne sahip olduğuna işaret ettiği gibi henüz bu topraklarda sağlam bir hâkimiyet tesis edemediğini ve ordusunun Hint hâkimlerinin orduları karşısında sayı bakımından yetersizliğinin farkında olduğunu gösterir.

Çok geçmeden Şemseddin'in özür ve barış isteğinde samimi olmadığı anlaşıldı. Nitekim kızını Celâleddin'e verme gayesi dahi ona karşı Hint hâkimleri ile ittifak hazırlığı için zaman kazanmaktı. Taraflar arasında tesis edilen dostluk ve sulh anlaşmasına müteakip Şemseddin, Kabaca ve diğer Hint meliklerinin ittifakıyla Celâleddin'e karşı yürümeye teşebbüs etti. Bu haber sultanın kulağına ulaşınca işinin zorlaştığına kanaat

Ikram, *Muslim Rule in India & Pakistan*, Lahore 1966, s. 53; Bakhshish Singh Nijjar, *Panjab Under the Sultans (1000-1526)*, Delhi 1968, s. 36.

⁸³³ Nesevî, a.g.e., s. 119-120.

getirerek bu iş için nasıl bir tedbirin alınması lazım geldiğine dair güvendiği kişiler ile meşveret yaptı. Bu görüşmeler sonucunda iki karar çıktı. Sultanın kardeşi Gıyâseddin'den ayrılarak Irak'tan onun yanına gelen grup Irak'a gidilmesini orada her türlü imkânın bulunduğunu ve Gıyâseddin'in siyaset hususunda gösterdiği rehavet dolayısıyla oranın ele geçirilmesinin kolay olduğunu söylerken Cihan Pehlivan ise Cengiz Han sıkıntısından masun kalması ve Hint meliklerinin kudret bakımından Celâleddin ile yarışamayacağı sebebiyle bu diyarın korunması gerektiğini söylüyordu. Buna mukabil Celâleddin Hint diyarını terk ederek (1224) Irak'a hareket etmeyi münasip gördü ve Cihan Pehlivan'ı Hint diyarında bıraktı.⁸³⁴ Cihan Pehlivan Celâleddin ayrıldıktan sonra birkaç yıl daha burada kaldı; ancak Şemseddin İltutmuş başta olmak üzere Hint hâkimlerinin baskılarına daha fazla mukavemet edemeyerek buradan ayrılmak mecburiyetinde kaldı ve Irâk-ı Acem'e geri döndü.⁸³⁵

Sultanın Irak'a dönmesine bir başka sebep de yokluğundan istifade ile kardeşi Gıyâseddin'in Irak'ı istila ettiği ve Barak Hâcib'in de Kirman'da bir yerleşim yerini ele geçirdiği haberinin ulaşması idi. Onun Hint'e firarı ile memleket lidersiz kalmış ve Hârezmli şehzadeler ve eyaletlerin kumandanlarından her biri istiklal ve güç kazanma fikrine düşmüştü. Diğer taraftan Moğol askerleri her gün bir yeri yağma ve viran ediyordu. Hilafet makamı ise bu karışık durumu menfaatleri uğruna kullanıyor ve durumun vahametini arttırıyordu. İşte ahvalin bu derece zorluğa girmesi sultanın henüz hâkimiyetini tam olarak tesis edemediği Hint sahasını beklenenden daha erken terk etmesine sebep oldu. Nitekim Cihan Pehlivan'ı burada bırakarak istikrarı sağlamaya

⁸³⁴ Nesevî, a.g.e., s. 121; Müstevfî, a.g.e., s. 498; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894.

⁸³⁵ Nesevî, a.g.e., s. 122; Aryenniya, a.g.md., s. 306; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894; Taneri, 1993, s. 249. Taneri, 1977, s. 32.

memur etmesi Hint coğrafyasındaki faaliyetlerinin yarım kaldığının ve Hint meliklerinin hâlâ tehlike arz ettiğinin tezahürüdür.

Celâleddin'in Hint coğrafyasında yaklaşık üç yıllık ikameti boyunca sürdürdüğü faaliyetleri inkıraza uğrayan devletini ihya etmek için zaman kazanma ve burada güç toplama temayülü olarak görülür. Nitekim bu sırada Moğolların kendisini takipten imtina ettiğine ve onlar ile mücadele içinde olmadığına bakılırsa Celâleddin'in güç kazanma ve yeni güçlerin katılımıyla ordusunu takviye etme teşebbüsünde bulunduğu hakikat mesabesindedir. Gerçekten mezkûr sahadaki maddi ve manevi kazançlar doğrultusunda ülkesine geri dönen sultan haricî düşmanlarına karşı etkili mücadeleler vermeye başladı.

Sultan Celâleddin Hint sahasından geri dönüp Cengiz Han'ın memleketine avdet ettiği haberini duyduktan sonra İran eyaletlerini buyruğu altında toplamak ve kuvvetlerini yenileyip yeniden güç toplamak amacıyla harekete geçti.⁸³⁶ Bu zamanda İran'ın kuzeydoğu ve doğusu Moğol dizginlerince ezilmiş, askerî işgal başlamıştı. Henüz ele geçirilmemiş eyaletlerde de ahval daha iyi değildi ve herkes kendi sınırlarında bağımsızlık iddiasındaydı. Saltanatı ele geçirme sevdasında olan kardeşi Gıyâseddin Pîr Şah, istiklal kazanma niyetiyle hareket eden batı eyaletlerinin hâkimleri, Azerbaycan ve Fars atabegleri⁸³⁷ ve Hûzistan'da yeni topraklar elde edip Hârezmşahların kudretini ezmeye temayülü gösteren ve bu uğurda hiçbir tahrikten kaçınmayan Abbâsî halifesi bu cümledendir.

Mezkûr hâkimler arasında Sultan Celâleddin'i en çok uğraştıran ve son ana kadar isyankâr tutumları ile onu zor durumda bırakıp devletin dâhilî meselelerini düşmanların müdahalesine açık hale getiren Gıyâseddin idi. Sultan Hint'te siyasi teşebbüsler ile

⁸³⁶ Beyânî, a.g.e., s. 112.

⁸³⁷ Mezkûr atabegliklerin tabakâtı hakkında bkz; Stanley, a.g.e., s. 153-156.

meşgul iken kardeşinin sultan gibi hareket ettiği ve bazı bölgelerde hâkimiyet sağladığı haberini işitti. Bu haberlere mukabil bilhassa Gıyâseddin'den ayrılıp kendisine iltihak eden beylerin de teşviki ile memleketine dönüp Moğollar tarafından tarumar edilen devletini yeniden ihya etmeye karar verdi. Kendisi bu sahada mahallî hâkimler ile mücadele ederken kardeşi Gıyâseddin Azerbaycan, Arrân ve Irâk-ı Acem'de, Barak Hâcib Kirman'da, Sa'd b. Zengî Fars'ta (Fars Atabegliği-Salgurlular) ⁸³⁸, İsmâîlîler de Alamut'ta hüküm sürüyordu. İran ve havalisinde siyasi durum böyle iken sultan kardeşi Gıyâseddin'in bağımsızlık temayülünden son derece rahatsız idi. Nitekim Gıyâseddin'in buyruğu altında olan beylerin büyük bir kısmının onun yönetiminden rahatsızlık duyup Celâleddin'in hizmetine girmesi onu bertaraf etmek suretiyle Hârezmşahlar'ın başına geçme arzusu için bir teşvik unsuru oldu.

Kardeşini bertaraf etmeye kararlı olan sultan Kirman'dan ayrılarak Şîraz tarafına hareket etti. Nesevî'nin kaydına göre yolda iken Yezd hâkimi Atabeg Alâüddevle onun huzuruna geldi ve sultana itaatlerini bildirdi. Alâüddevle sultana çok sayıda hizmetli ve hediyeler takdim etti öyle ki bunlar ile sultanın menzili mamur oldu. Sultan, Alâüddevle'nin bu hareketinden hoşnut olmuş olmalı ki kendisine Atahan lakabı ile sahip olduğu şehirde hükümlanlığını sağlamlaştıran bir tevki' verdi.⁸³⁹ Buradan ayrılan sultan gelişini haber vermek için Fars atabegi Sa'd b. Zengî'nin yanına bir elçi gönderdi. Nesevî, Cüveynî'den farklı olarak elçinin gönderilme sebebini Gıyâseddin tarafından incinen Sa'd b. Zengî'nin gönlünü almak ve ahvali düzeltmekte görür. Hatta Nesevî,

⁸³⁸ Hanedan hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr-i Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahran 1350; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991; C. E. Bosworth, "Salghurids", *Encyclopaedia of Islam*, C. VIII., Leiden 1995, s. 978-979.

⁸³⁹ Nesevî, a.g.e., s. 127. Ayrıca bkz; Buniyatov, 2015, s. 130.

Celâleddin'in bu göreve veziri Şerefülmülk'ü memur ettiğini ⁸⁴⁰ söylemek suretiyle Celâleddin'in mezkûr meseleye atfettiği ehemmiyete işaret eder. Gönü Gıyâseddin'den yana olmayan Sa'd b. Zengî Celâleddin'in geldiği haberini alınca oğlu Salgur Şah'ı 500 süvari ile onun yanına gönderdi ve daha önceden kimseyi karşılamaya çıkmayacağına dair ettiği yeminden dolayı kendisini karşılamaya gelemeyeceğini söyleyerek özür diledi. Celâleddin onun özrünü kabul etti ve Salgur Şah'a izzet ve ikramda bulunarak Karındaş Han lakabı verdi.⁸⁴¹

Cüveynî'nin kaydına göre Celâleddin Şîraz hududundaki Pesâ ⁸⁴² vilayetine ulaştığında Atabeg Sa'd hazinelerinden böylesi bir konuğa yaraşır rengârenk elbiseler, para keseleri, dinar, çok sayıda deve, rahvan at, mutfak aletleri, iş bilir Türk ve Habeş gulamlar gönderdi ve kendisi ile dostça geçinmeye rağbet gösterdi. Bundan sonra Sultan Celâleddin Sa'd'ın kızı ile evlendi.⁸⁴³ Bu evlilik iki taraf arasındaki bağları ve dostluğu

⁸⁴⁰ Nesevî, a.g.e., s. 127.

⁸⁴¹ Cüveynî, a.g.e., s. 489-490; Tercüme, s. 354; Taneri, 1977, s. 35. Ayrıca bkz; Hândmîr, C. II., s. 660; Reşîdüddin, a.g.e., s. 392; Âştîyânî, a.g.e., s. 114. Vassâf'da Karındaş Han olarak geçer. Vassâf, a.g.e., s. 433. Merçil, Salgur Şah'ın Karındaş Hânî unvanı aldığını söyler. Merçil, a.g.e., s. 80.

⁸⁴² Mezkûr vilayet Fesâ olarak da zikredilir. Bkz; Zerkûb-i Şîrâzî, a.g.e., s. 18, 42, 72; Reşîdüddin, a.g.e., s. 392. Vassâf Besâ olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 433, Merçil, a.g.e., s. 80.

⁸⁴³ Cüveynî, a.g.e., s. 490; Tercüme, s. 354; Hândmîr, C. II., s. 660; Mîrhând, C. VII., s. 3611; Muhammed Lârî, C. I., s. 606; Müstevfî, a.g.e., s. 498; Reşîdüddin, a.g.e., s. 392; Zerkûb-i Şîrâzî, a.g.e., s. 52; Âştîyânî, a.g.e., s. 114; Buniyatov, 2015, s. 130; B. Spuler, "Atabakan-e Fars", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II., New York 1987, s. 895; Merçil, a.g.e., s. 81; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894; Şerefi, a.g.md., s. 505. Müelliflerin bazılarında

muhkem hale getirdi. Celâleddin burada iken Atabeg Sa'd'ın oğlu Atabeg Muzafferüddîn Ebu Bekr'i ⁸⁴⁴ hapsettiğini öğrendi. Oğlunu hapsetmesindeki sebep Sultan Muhammed'in yanından döndüğü sırada babası ile savaşmak suretiyle onu yaralaması idi. ⁸⁴⁵

göre Atabeg Sa'd'ın Sultan Muhammed'e yenilgisine müteakip yapılan anlaşma mukabilinde Sultan Muhammed atabegin kızı Melike Hatun'u oğlu Celâleddin'e istemiş atabeg de bu isteğini kabul etmişti. Celâleddin, Sa'd'ın kızı ile evliliği daha önce verilen bir sözün tezahürüdür. Şebânkâreî, a.g.e., s. 183; J. A. Boyle, "Djalal Al-Din Khwarazm-Shah", *EF*², C. II., Leiden 1991, s. 393.

⁸⁴⁴ Ebu Bekr ve onun saltanatı hakkında tafsilatlı malumat için bkz; B. Spuler, "Abu Bakr b. Sa'd", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 261; Mîrhând, C. VII., s. 3613-3616; Muhammed Lârî, C. I., s. 585-586; Müstevfî, a.g.e., s. 505-506; Nesevî, a.g.e., Zerkûb-i Şîrâzî, a.g.e., Merçil, a.g.e.,

⁸⁴⁵ İbnü'l-Esîr'e göre baba oğul arasındaki muhalefetin sebebi Atabeg Sa'd'ın Sultan Muhammed'e yenilgisinden sonra ülkesinde hutbeyi onun adına okutma kararı ve bu nevi tavizler vermesi idi. Müellife göre Ebu Bekr babasının sultana esir düştüğünü ve anlaşmanın şartlarını öğrendiği zaman hutbeyi kendi adına okutmaya başladı. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 170; Cûzcânî, C. I., s. 320; Merçil, a.g.e., s. 78. Ayrıca bkz; Necef, a.g.e., s. 613-614. Nesevî baba oğul arasındaki ihtilaftan şöyle bahseder: "Atabeg Sa'd memleketinin payitahtı Şîrâz'a ulaştığında oğlu Ebu Bekr mülkü babasına teslim etmekten imtina etti tamahı emreden nefsin sapıklığı ile ona karşı çıkıp itaatsizlik yolunu tuttu. Atabeg'in gulamlarının lideri Hüsameddîn Tegin-Taş dalgınlıkla kapıyı açınca Ebu Bekr gafil avlandı Atabeg Sa'd onun üzerine vardı. Ebu Bekr elindeki kılıcı babasının yüzüne vurdu. Bu olay insanları ortaya düşürdü. Atabeg Sa'd oğlu Ebu Bekr'i yakalamalarını ve zindana götürmelerini emretti. Sonunda rıza gösterip onu affetti". Nesevî, a.g.e., s. 30. Muslihuddin Lârî'ye göre oğlu babasına isyan etti ve onu gürz darbesi ile yere düşürdü.

Şîrâznâme'nin müellifi Zerkûb-i Şîrâzî onlar arasındaki ihtilaftan şöyle bahseder: *Atabeg Sa'd Sultan Muhammed'in yanından döndükten sonra Şîraz ayan ve ümerasının oğlu Atabeg Ebu Bekr'e biat ettiğini ve saltanatının güçlendiğini gördü. Ebu Bekr babasının geri döndüğünü duyduğunda düzenli bir ordu ile ona karşı hareket etti ve iki ordu arasında savaş vuku buldu. Atabeg Sa'd büyük bir şecaate sahipti ve bu olayda ona gayret ve hamiyet eklendi. Böylece endişe etmeden atabegin ordusuna saldırdı ve cümlesini hezimete uğrattı. Atabeg Ebu Bekr'i yakalayıp esir edip Sefîd kalesine ⁸⁴⁶ zincirledi ve onu kışkırtan ayanın cümlesini ortadan kaldırdı.⁸⁴⁷ Baba oğul arasındaki bu husumetin devam etmesini münasip görmeyen Celâleddin Atabeg Sa'd'ın iltimas göstererek oğlunu affetmesini istedi. Celâleddin'in bu isteğine cevaben Atabeg Sa'd "oğlum Ebu Bekr ana baba haklarını ihmal etti" diye cevap verip oğlunun yaralaması ile üzerinde darbe izi bulunan zırhını ona gönderdi. Oğlunun yaptıklarına rağmen onu affedebileceğini "ama bu can tende oldukça sultanın emri yürür. Sultan hareket ettiği vakit onu sizin peşinize*

Bunun üzerine Atabeg Sa'd oğlunun İstahr kalesine hapsedilmesini emretti. Muhammed Lârî, C. I., s. 606. Reşîdüddin de Atabeg Ebu Bekr'in babasının Sultan Muhammed ile anlaşmasına razı olmadığı ve bu sebeple ona karşı saldırıya geçtiğini söyler. Bu malumata göre Ebu Bekr babasına tuzak kurmuş ve ona saldırarak atından düşürmüştü. Buna mukabil babası da oğlunun yakalanıp Sefîd kalesine götürülmesini emretmişti. Reşîdüddin, a.g.e., s. 352.

⁸⁴⁶ Reşîdüddin, a.g.e., s. 352; Zerkûb-i Şîrâzî, a.g.e., s. 53; Merçil, a.g.e., s. 79. Cüveynî'ye göre Ebu Bekr'in bulunduğu yer İstahr kalesi idi. Cüveynî, a.g.e., s. 440; Tercüme, s. 315; Mîrhând, C. VII., s. 3612; Muhammed Lârî, C. I., s. 585.

⁸⁴⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, a.g.e., s. 53. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 440-441; Tercüme, s. 315; Müstevfî, a.g.e., s. 505; Nesevî, a.g.e., s. 30; Merçil, a.g.e., s. 79.

gönderirim” diyerek gösterdi ve gerçekten sultana vefa göstererek Atabeg Ebu Bekr’i peşine gönderdi.⁸⁴⁸

Celâleddin Şîraz’daki işlerini hallettikten sonra kardeşini bertaraf için ivedilikle oradan ayrıldı ve Gıyâseddin’in hüküm sürdüğü İsfahan şehrine doğru yol aldı. Ancak bu vakit kardeşi Gıyâseddin’in İsfahan’da değil Rey şehrinde olduğunu öğrendi. Celâleddin şehre vasil olduğu vakit oranın kadısı olan Rükneddîn Mesud b. Said karşılamaya çıktı ve ona itaat etti. İsfahan halkı Celâleddin’e layık hizmetlerde bulundular ve ona iyi muamele ettiler. Öyle ki ordu da onun gelişinden hoşnut oldu.⁸⁴⁹ Bu sırada Celâleddin’in İsfahan’daki teşebbüslerini işiten Gıyâseddin kendisine tabi yaklaşık 30.000 adam ile onun üzerine yürümeye temayül etti. Kardeşinin ordusuna nispetle daha az kuvvete sahip olan Celâleddin kendi havass’ından Emîr-i Âhûr Adak’ı Gıyâseddin’in yanına göndererek *Sultandan sonra bana ulaşan sıkıntıları dağa yükleseler ona tahammülden imtina eder ve korkar. Bu zamanda geniş dünya bana dar geliyor. Kazandığım ve miras kalan şeyler elden gitti. İki üç gün dinlenmek için senin yanına yöneldim. Ama senin yanında misafirin kılıçtan gayri muhatapı yoktur ve gelen kimseye keskin kılıçtan başka bir şey göndermiyorsun* diye haber gönderdi. Sonra Cengiz Han’ın oğlu Tuluy’un

⁸⁴⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 490-491; Tercüme, s. 354. Merçil’e göre Atabeg Sa’d’ın oğlu Ebu Bekr’i serbest bırakması ve Sultan Celâleddin’in yanına göndermesi sahih bir bilgi değildir. Atabeg Sa’d’ın ölümünden sonra Ebu Bekr’in hapsedildiği Sefid kalesinden çağrılması ve Ebu Bekr’in bu kaleden Şeyh İzzeddîn Zerkûb’a mektup yazması (1225) mezkûr bilginin sahih olmadığıнын delili mahiyetindedir. Merçil, a.g.e., s. 81. Bu mektup hakkında bkz; Zerkûb-i Şîrâzî, a.g.e., s. 58. Necef’e göre de babası sağ iken hapse atılan Ebu Bekr vezir Hâce Gıyaseddîn Yezdî tarafından hapisten çıkarılarak saltanata getirildi. Necef, a.g.e., s. 614.

⁸⁴⁹ Nesevî, a.g.e., s. 128.

Beyruan⁸⁵⁰ savaşında ele geçirilen kılıcını ve atını göndermek suretiyle samimiyetle yaklaştığını göstermek istedi.

Elçinin sözlerini işiten Gıyâseddin'in gönlü rahatladı ve askerlerini yaylaklara dağıtarak geri döndü. Celâleddin kardeşinin bu zafiyetinden istifade ederek elçisi ile birlikte onun beylerine yüzükler gönderdi ve güzel sözlerle onları kendi tarafına kazanmaya çalıştı. Bu beylerden bazıları yüzükleri kabul etmek suretiyle ona iltihak ettiler bazıları da yüzükleri Gıyâseddin'e götürerek Celâleddin'in bir plan içinde olduğunu arz ettiler. Planın açığa çıkması ile Gıyâseddin Celâleddin'in gönderdiği elçinin hapsedilmesini emretti. Gıyâseddin'e tabi beylerden bir kısmının kendi tarafına geçmesi ile maddi ve manevi yükselişe geçen Celâleddin beraberindeki 3000 adam ile kardeşinin bulunduğu Akuta mevkiye baskın yaptı. Celâleddin'in kendisine karşı harekete geçtiğini haber alan Gıyâseddin kendisinde mukavemet takati görmediği için bir ata atlayarak hızla Selûkan kalesine iltica etti. Celâleddin mezkûr mevkiye gelince kardeşinin çadırına girdi ve burada Gıyâseddin'in annesini gördü. Kadına hürmet gösterdikten sonra ona "Kardeşlerimin arasında Gıyâseddin'den başka kimse kalmadı ben onun yoldan sapmasını istemiyorum. O benim gören gözüm tutan elim ve hatta daha fazlasıdır" dedi.⁸⁵¹ Celâleddin'in bu sözlerini işiten kadın Gıyâseddin'e haber göndererek sakin olmasını ve kötü düşünmemesini tembihledi. Gıyâseddin annesinin haberi üzerine ağabeyinin yanına geldi ve isyankâr tavırlardan el çekerek ona itaat etti.⁸⁵² Cüveynî

⁸⁵⁰ Taneri, 1977, s. 35. Nesevî'nin Farsça tercümesinde Pervân savaşı olarak geçse de böyle olmadığı muhakkaktır. Nesevî, a.g.e., s. 128.

⁸⁵¹ Nesevî, a.g.e., s. 129; Taneri, 1977, s. 36.

⁸⁵² Nesevî, a.g.e., s. 129; Hândmîr, C. II., s. 660; Muhammed Lârî, C. I., s. 606; Müstevfî, a.g.e., s. 498; Reşîdüddin, a.g.e., s. 393; Sykes, C. II., s. 123; Buniyatov, 2015, s. 130; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 35; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894; Taneri, 1977, s. 36.

Gıyâseddin'in ağabeyine itaatini “tebaanın Celâleddin'in tarafına meylettiğini görünce kadim havass'ından birkaç kişi ile gönlü dolu kırgınlıkla onun huzuruna vardı”⁸⁵³ sözleri ile anlatır. Cüveynî'nin verdiği mezkûr kayıt Gıyâseddin'in mecbur kalarak gönülsüz bir şekilde ağabeyine itaat ettiğini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Gerçekten İsfahan savaşında Moğollara karşı mücadele verilirken sağ cenahı terk ederek ağabeyini yalnız bırakması otoritesinde görülen maddi ve manevi zafiyet sonucu Celâleddin'e zoraki şekilde boyun eğdiğinin serencamıdır.

Gıyâseddin'in itaat etmesiyle Celâleddin Hârezmşahların yeni hükümdarı olarak saltanat makamına oturdu. Böylece babasının kendisinin halefi olarak tayin etmesinden dört yıl sonra⁸⁵⁴ devletin başına geçmiş oldu. Beyler, hanlar ve melikler boyunlarındaki kefenleri ile onun huzuruna geldiler ve yüzlerini toprağa sürdüler. Kısa zamanda Horasan ve Mâzenderan vilayetlerinin hâkimleri onun huzurunda hazır bulundular. Etraftaki vezirler ve valiler Celâleddin'in fermanıyla görevlerini ifa etmeye başladılar. Ona henüz katılanlar da sultanın verdiği unvanlara ve iktalara nail oldular. Her kim itaat edip ona yöneldiyse kendilerine aman verildi ve her kim isyan ve istiklal temayülü gösterdi ise gazaba uğradı.⁸⁵⁵ Müellifler Sultan Celâleddin'in devletin başına geçmesi ile barış ve huzurun tesis edileceğine dair umutların arttığı hususunda ittifak halindedirler. Bilhassa sultanın özel münşisi olan Nesevî saltanatından övgü ile bahseder ve bu zamanda fenalıkların nihayete erdiğini söyler.

Âştiyânî'ye göre Celâleddin kardeşine aman verip kendi yanında alıkoydu ve Gıyâseddin bundan sonra hata yapıp sarhoşluk anında sultanın nedimlerinden birini öldürdüğü zamana kadar Celâleddin'in nezdinde saygı gördü. Âştiyânî, a.g.e., s. 114.

⁸⁵³ Cüveynî, a.g.e., s. 492; Tercüme, 355.

⁸⁵⁴ Taneri, 1977, s. 36.

⁸⁵⁵ Nesevî, a.g.e., s. 130.

II. II. Celâleddin Hârezmşah Zamanında Moğollar ile Münasebet

II.II.I. Celâleddin Hârezmşah-Moğol karşılaşması ve Celâleddin'in Gazne'ye geçişi (1221)

Celâleddin Hârezmşah babası sağ iken Moğollara karşı oldukça başarılı mücadeleler vermiş kimi zaman da savaşın gidişatını Hârezmşahlar lehine çeviren hamlelerde bulunmuştur. Bu muvaffakiyetlerinden biri de veliahtlığını kabul etmeyenlerin gösterdiği aleyhtarlık sebebiyle Gürgenç'ten ayrıldığı zaman zuhur etmiştir. Gürgenç'ten ayrılıp Nesa yolundan Şadiyah'a vasıl olan Celâleddin Ustuva'ya ⁸⁵⁶ ulaştığında Şayakan tepesinde Moğol ordusuyla karşı karşıya geldi ve yanında bulunan az sayıda kişi ile onlara karşı karanlığa kadar mücadele verdi.⁸⁵⁷ Celâleddin'in Moğol

⁸⁵⁶ Müellifler bu bölgede Celâleddin ile karşılaşan Moğol ordusunun ertesi gün Uzlagşah ve Ak Sultan ile yanındakileri öldüren ordu olduğu konusunda ittifak halindedir. Onlara göre aynı yerde Moğollardan diğer bir taife Celâleddin'in peşinden Hârezm'den çıkan kardeşleri ile çarpışmış ve onları katletmiştir. Cüveynî, a.g.e., s. 474-475; Tercüme, s. 342-343; Mîrhând, C. VII., s. 3357; Nesevî, a.g.e., s. 89. Târîh-i Elfî'de Ustuva-Kuçan olarak geçer. *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3690.

⁸⁵⁷ Ahmed Aryenniya, "Celâleddin Hârizmşah (1200-1231)", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XVIII., Tahran 1389, s. 305; Mîrhând, C. VII., s. 3357; Sykes, C.II., s. 112; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3690; Vassâf, a.g.e., s. 432; Bosworth, a.g.md., 2008, s. 404; Taneri, 1997, s. 22. Ayrıca bkz; Necef, a.g.e., s. 664. Cüveynî bu mücadelede Celâleddin'in Moğollara karşı gösterdiği cesaret ve yiğitliği "Daha sert hamlelerle mukavemet etti. Eğer Zaloğlu onun durumunda olsaydı kaçmanın dışında bir yol tercih etmezdi" sözleriyle anlatır. Cüveynî, a.g.e., s. 474; Tercüme, s. 342. "Nesa yoluyla Şadiyah'a ulaşan Celâleddin Ustu hududuna vasıl olunca Moğol askeri ona ulaştı ve bir saat savaştılar. Birkaç kişiyi öldürdü ve onların arasından çıkarak kurtuldu". Reşîdüddin,

a.g.e., s. 370. Beyânî'ye göre Celâleddin Hârezm'den çıktıktan sonra Horasan'a ulaştı ve yolun başında zaman zaman kendisinden çok cesaretli Moğol savaşçı grupları ile karşılaştı ve onlara gözdağı verdi. Bu ani hareket bir taraftan Horasan'ın mutasarrıf edilen ve edilmeyen şehirlerindeki insanların kalbine ümit verdi diğer taraftan ise Moğolları Celâleddin konusunda düşünmeye zorladı. Beyânî, a.g.e., s. 106. Celâleddin Moğollardan 700 kişiyle karşılaştı ve bir hamleyle onları yendi o gürhunun silahlarını ve atlarını tasarrufuna aldı ve o gruptan çok az kişi firar edebildi hatta korkudan Nesa kanalına sığınan onlardan bir grup kehrizlerden dışarı çıkarılıp insanların arasında öldürüldü. Bilahare Celâleddin Moğolların atlarını, silahlarını ve azıkları tasarruf etti. Âştîyânî, a.g.e., s. 49-50. 700 süvariden ibaret bir Moğol kuvveti Nesa şehrinde yerleşmiş iken Celâleddin 300 süvarisiyle ansızın üzerlerine saldırdı. Bu hücum öyle şiddetli oldu ki, Moğollar silahlarıyla diğer ağırlıklarını bırakarak kaçtıkları halde ancak bir kişi kurtulabildi. Barthold, a.g.e., s. 462. Celâleddin adamlarıyla birlikte 700 kişilik Moğol birliğini atlatarak onlara karşı oluşturulan kordonu delmeyi başardı. Hartog, a.g.e., s. 108. "Celâleddin yalnız 300 atlı ile Horasan'ın kuzeyi boyunca Moğollar tarafından kurulan kordonu kırmaya muvaffak oldu". *The Cambridge*, s. 317. Celâleddin Hârezm çölünü geçtikten sonra Nesa yanında bir Moğol kıtasını bozdu. D'ohsson, a.g.e., s. 129. Celâleddin'in galibiyeti ile birlikte Moğolların yenilmez olduğu efsanesi sona erdi. Şerefi, a.g.md., s. 504. Celâleddin Nesa şehrine vasıl olduğu vakit öncü askerlerçayırıklarda kâin olan çadırlardan bahsederek onların Moğol askerleri olupunu ve 700'den az olmadıklarını haber verdi. Buna mukabil Timur Melik "her ne kadar bizim atlarımız bu uzun yoldan sonra yorgun olsa da Moğolların ordugâhına saldırmak için onların gücü yeterlidir. Bizim maharetimiz de düşmanları öldürmek için yeterli olacaktır" dedi. Celâleddin de etrafındakilere zaferin kendileriyle olduğuna dair konuşma yaptı. Bundan sonra Türkmenler hızla kumullardan çıkıp bir hışımla Moğolların ordugâhına saldırdılar.

tazyikine karşı gösterdiği bu direniş ilk değildi hatta son da olmayacaktı. Daha babası hayatta iken birçok sefer Moğollara karşı cesaret göstermiş ve babasının düşman karşısındaki stratejik hatalarını çoğu kez tenkit etmiştir. Lakin Celâleddin'in Moğollara karşı verdiği çetin mücadeleler dahi devleti kurtarmaya yetmeyecekti.

Moğol ordularının payitaht Gürgenç'i işgal ettikleri sırada Nîşâbur'a gelen Celâleddin buradaki bir aylık ikameti ⁸⁵⁸ sırasında dağınık Hârezm güçlerini toplamak ve Moğollara karşı güç kazanmak için etraftaki beylere, oraların sahiplerine ve bu zamanda sayıları oldukça fazla olan vilayetlerde ayaklananlara (mütegallibân) mektuplar yazarak herkesin derhal saltanat huzuruna gelmelerini söyleyerek onlara güzel vaatler verdi.⁸⁵⁹ Lakin Moğol orduları bu durumdan haberdar olunca Celâleddin'in tarafına yöneldi. Moğolların harekete geçmesi üzerine Celâleddin kendisine bağlı olan Hârezmlilerden bir grup ile Kirman sahibi Müeyyedülmülk'ün inşa ettirdiği Zevzen'deki Kahire kalesine kadar ilerledi. Celâleddin bu kalenin kumandanı ile görüştüğünde kumandan kendisine

Çetin bir savaş oldu ve sonunda Moğolların gücü kalmadı. Bundan sonra kaçmaya ve kerhizlere saklanmaya başladılar. Bu orada Türkmenlerin Moğollara karşı elde ettiği ilk zafer idi. Grigor'evich, a.g.e., s. 195.

⁸⁵⁸ Taneri, 1977, s. 23. Celâleddin'in Nîşâbur'da bir ya da iki gün kalıp 15 Zilhicce 617'de (10 Şubat 1221) Gazne'ye hareket ettiğine dair bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 301; *The Cambridge*, s. 317. Celâleddin'in Nîşâbur'da üç gün kaldığına dair bkz; D'ohsson, a.g.e., s. 129; Sykes, C. II., s. 112.

⁸⁵⁹ Nesevî bu topluluğa "umerâ-yi sene-yi seb'" adının verildiğini kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 91. Celâleddin Nîşâbur'daki ikameti esnasında emîrlere, hudud beylerine ve anarşiden faydalanarak bazı eyaletleri elde etmek için ayaklanan mütegallibelere emirnâmeler göndererek bunları mahiyetindeki askerler ile birlikte yanına çağırdı. Taneri, 1977, s. 23-24.

buraya kapanıp kalmasının yakışık almayacağını söyledi. Celâleddin de kale hazinesinde bulunan altınların bir kısmını etrafındakilere dağıtmasının akabinde Bust tarafına gitti.⁸⁶⁰ Bust’a vasıl olan Celâleddin burada iken Cengiz Han’ın Moğol ordusu ile Tâlekan’da olduğu haberini aldı ve bunun üzerine Gazne tarafına revan oldu (Şubat 1221).⁸⁶¹ Gazne

⁸⁶⁰ Cûzcânî, C. II., s. 316; Nesevî, a.g.e., s. 92; Çakmak, a.g.m., s. 913; Grigor’evich, a.g.e., s. 195; Taneri, 1977, s. 24. Cüveynî Celâleddin’in Bust’a gittiğinden bahsetmez. Bazı müellifler Celâleddin’in Zevzen’den ayrılıp Bust’a gitmesini bu bölge sakinlerinin onun ile ittifak halinde olmamasına ve şehre girmesine izin vermediklerine bağlamaktadır. Âştiyânî, a.g.e., s. 50; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 301; Velâyeti, a.g.e., s. 295. Celâleddin hızla Zevzen’e gitti ama şehir kapılarını ona kapattılar. Aryenniya, a.g.md., s. 305. Sultan Zevzen’e ulaşınca bir süre orada dinlenmek istedi lakin ahali sultan ile münakaşa etti. Sultan eğer Moğol ordusu ulaşırsa bir saat mukavemet edebilirler demesine rağmen hiçbir şekilde rıza göstermediler ve Moğol ordusu yetişip sana saldırınca onları ok ve kılıç ile ortadan kaldırırız, arkadan saldırırız dediler. Cüveynî, a.g.e., s. 476; Tercüme, s. 344. Zevzen halkının muamelesinden dolayı Celâleddin yakındaki bir kasabaya sığındı. *The Cambridge*, s. 317. Zevzen’e geldiğinde şehrin kapılarını yüzüne kapattıklarını gördü ve çaresiz Herat tarafına hareketini devam ettirdi. Sykes, C. II., s. 112. Celâleddin Zevzen’e vardığında “Burada biraz atlarım dinlesin” diye rica etmiş ise de ahali kablul etmemiş ve Moğollar buraya seni aramaya gelirse seni öldürtürüz” diye tehdit etmişlerdir. D’ohsson, a.g.e., s. 130.

⁸⁶¹ Nesevî, a.g.e., s. 106; Taneri, 1977, s. 24. Sultan Celâleddin’in 15 Zilhicce 617’de Gazne yolunu tuttuğu bilgisine dair bkz; Şerefî, a.g.md., s. 504; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3690; Velâyeti, a.g.e., s. 295. Mart 1221’de Gazne’ye geldi. Özaydın, a.g.m., 2002, s. 893. Müstevfi’nin verdiği bilgiye göre Celâleddin’in Gazne’ye gittiği yıl onun ile Cengiz Han’ın ordusu arasında yedi kez savaş vuku buldu. Bu savaşların hepsinde Celâleddin

Sultan Muhammed tarafından tasarruf altına alınmış (1215) ve Celâleddin Gazne merkez olmak üzere Gur, Herat, Garcistan ve Sîstan'a melik olarak atanmıştır. Lakin Sultan Muhammed Celâleddin'i yanından ayırmak istemediği ve payitahttan uzak olduğu için mezkûr bölgelere oğlu yerine Kerber Melik'i gönderip oraların idaresini melikin kendisine bırakmıştır.⁸⁶²

muzaffer oldu. Müstevfî, a.g.e., s. 497. Celâleddin Bust'a geldiğinde Hârezmşah'ın dağınık ordusunun savaşçılarından olan büyük bir grup toplandı. Emin Melik orada iken Celâleddin'e iltihak etti. Daha sonra Celâleddin Kandehar'da muhasara ile meşgul olan Moğollar bozdu ve Gazne'ye ulaştı. Grigor'evich, a.g.e., s. 195-196.

⁸⁶² Taneri, 1977, s. 18-19. Sultan Muhammed Gur ve Gazne'yi alınca her iki memleketi Celâleddin'e verdi ve o memleketlerde ona naib tayin etti. Gazne'yi Kerber Melik'e, Firûzkûh'u Mübârizüddin Şîrâzî'ye verdi. Cûzcânî, C. II., s. 315. Sultan Muhammed Gazne, Firûzkûh, Bâmiyân ve Sîstan'ı tasarruf altına aldığı anda buraların hepsini oğlu Celâleddin'e bıraktı. Ancak Celâleddin çoğu zaman babasının yanında olduğu için mezkûr şehirlere hâkimler görevlendirdi. Pâzûki, a.g.e., s. 26. Sultan Muhammed h. 609 yılında Gurlular devletini yok edip Firûzkûh, Gazne, Bâmiyân ve Sîstan'ın tamamını ele geçirince o hükümetin merkezlerini oğlu Celâleddin'e bıraktı ama onu sevdiği, cesaretine yiğitliğine inandığı ve ona ihtiyaç duyduğu için çoğunlukla savaşlara kendisiyle birlikte götürmüş ve Kerber Melik adlı bir kişiyi Gazne'de onun makamının yerine görevlendirmişti. Âştîyânî, a.g.e., s. 59. Celâleddin Hârezmşah genç yaşta Gazne ve çevresinin valiliğine getirildi ve bundan sonra babasının tüm seferlerine katıldı. Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 89. Babası ona, kendisi tarafından fethedilen ve idare merkezi Gazne olan Gurilerin memâlikini tevdi etmişti. Yinanç, a.g.md., s. 49; Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, C. VII., İstanbul 1993, s. 248.

Celâleddin Nîşâbur'da iken etraftaki hâkimleri buyruğu altında toplamak için sarf ettiği çabanın sonuçsuz kalması üzerine kuvvet toplamak ve saltanatına resmiyet kazandırmak amacıyla Gazne'ye gitti ve bu şehirde resmen saltanat tahtına oturdu.⁸⁶³ Kısa bir zamanda Türk, Türkmen, Halac, Hint, Sîstanlı, Kabilli ve diğerlerinden büyük bir ordu onun buyruğu altında toplandı.⁸⁶⁴ Celâleddin'in gittikçe artan gücü karşısında

⁸⁶³ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 247; Şebânkâreî, a.g.e., s. 143, 239; Beyânî, a.g.e., s. 106.

⁸⁶⁴ Şebânkâreî, a.g.e., s. 143; Aryenniya, a.g.md., s. 305; Bosworth, a.g.md., 2008, s. 404; Şerefî, a.g.md., s. 504. Celâleddin Gazne'ye vasıl olunca etraftan gelen insanlar ona katıldı. Seyfeddin 40.000 süvari ile ona katıldı. Aynı şekilde Gur ümerasından da bir grup onun saflarında yer aldı. Böylece onun ordusu 100.000 yiğit adamdan mürekkep oldu. *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3691. Celâleddin Hârezm'den ayrılıp Gazne'ye gitti ve orada bu arada Hârezm'i ve Horasan'ı fethetmiş olan Cengiz Han'a karşı savaşmak üzere bir ordu toplamayı başardı. Brockelmann, a.g.e., s. 205. Belh sahibi Azam Melik, Afganların hâkimi Muzaffer Melik ve Hasan Kasrak yaklaşık 30.000 süvari ile ona katıldılar. Bunlara ek Emin Melik'in ve Celâleddin'in 30.000 kişilik ordusu ile 60.000 oldular. Nesevî, a.g.e., s. 106. Karşılaştırma için bkz; Taneri, 1977, s. 24. Celâleddin'e katılanların sayısı konusunda müellifler ihtilaf halindedir bkz; Sultan Gazne'ye ulaştı ve Emin Melik 50.000 kişilik ordu ile onu karşıladı. Seyfeddin de 40.000 cesur adam ile ona katıldı. Cüveynî, a.g.e., s. 477; Tercüme, s. 344. Seyfeddin Kanglı, Halac ve Türklerden mürekkep 40.000 adam ile Gazne'ye geldi. Herat beldesinin meliki Yeminülmülk sayısız asker ile katıldı. Hândmîr, C. II., s. 657. Sultan İğrak Halaclar ve Türkmenler ile Ferşapur'dan geldi. Kabil valisi ve Azam Melik Gurî askerleri ile geldiler. Celâleddin böylece 60.000-70.000 süvariye malik oldu. D'ohsson, a.g.e., s. 131. Hârezmşah Gazne'de kendi pozisyonunu tahkim için Türk, Gazneli, Gurlu ve Sîstanlı güçlerden oluşturduğu birliği bu bölgeyi korumaya görevlendirmişti. Hasanzâde, a.g.e., s. 218. Celâleddin'in Gazne'de olan

işgal edilen veyahut henüz Moğol işgaline uğramamış şehirlerdeki halkın Moğollara karşı direnişe geçip yer yer isyanların başlaması ve Moğol valilerinin öldürülmesi Moğolların Celâleddin'e karşı harekete geçmesini zaruri kıldı. Celâleddin kendisine katılanlarla birlikte bir güç oluşturup ordu teşkil ettiği sırada Moğol kumandanlarından Tekeçük ve Molgor'un ⁸⁶⁵ Tohâristan'da Vâliyân kalesinin muhasarasıyla meşgul olduklarını duydu ve ağırlıklarını Pervân'da bırakarak onların üzerine akın etti. Onlardan yaklaşık 1000 kişiyi öldürüp kalanını bozguna uğrattı, mağlup Moğollar da Ceyhun'dan geçtiler ve ırmağın köprüsünü harap ederek Cengiz Han'ın yanına vasil oldular.⁸⁶⁶

dayısının oğlu Emin Melik 30.000 yoldaşıyla onu karşılamaya geldi. Seyfeddin, Azam Melik, Afganlıların reisi Muzafferü'l-Mülk, Karluk Türklerinin kumandanı da aynı ölçüde askerle ona katıldılar. Âştiyânî, a.g.e., s. 60. Burada 90.000 seçme atlı Celâleddin'in etrafında toplandı. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 514. Celâleddin Hârezmşah'ın etrafında 60.000 asker toplanmıştı. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 247; *The Cambridge*, s. 318. Her taraftan insanlar Celâleddin'in sancağı altında toplandı. Sykes, C. II., s. 112. Sultan Gazne'ye ulaşınca Herat hâkimi Emin Melik, Belh hâkimi Azam Melik ve diğer mahallî hâkimler kendisine katıldı. Şerefi, a.g.md., s. 504. Celâleddin'in topladığı ordunun 60.000 kişiden mürekkep olduğu bilgisine dair bkz; Tiesenhausen, a.g.e., s. 76. Yaklaşık 30.000 savaşı Türk Celâleddin'in buyruğu altına girdi. Onların hemen hemen hepsi Afgan, Karluk ve diğer milletlerden idi. Grigor'evich, a.g.e., s. 196.

⁸⁶⁵ Özeydın, a.g.m., 2002, s. 894; Taneri, a.g.e., s. 24. Hândmîr bu iki Moğol kumandanının ismini Bigur ve Bikeçik olarak zikreder. Hândmîr, C. II., s. 657. Mîrhând ise Tokacek ve Molkur olarak kaydeder. Mîrhând, C. VII., s. 3358. Moğol ordusunun başında Mokacuk vardı. Grigor'evich, a.g.e., s. 196.

⁸⁶⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 477; Tercüme, s. 345; Mîrhând, C. VII., s. 3358; Âştiyânî, a.g.e., s. 61; Barthold, a.g.e., s. 466; *The Cambridge*, s. 318; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 302.

Şebânkâreî'ye göre Sultan Celâleddin Gazne'de tahta geçince o tarafa gelen Moğolların bazılarını savaşta öldürdü bazılarını da hezimete uğrattı. Şebânkâreî, a.g.e., s. 239. Sultan Celâleddin Gazne, Firûzkûh ve Bâmiyân şehirlerinin hâkimlerinden savaş malzemelerini temin ettikten sonra evvela Tohâristan'da Moğol ordusunu yenilgiye uğratıp onlardan yaklaşık 1000 kişiyi öldürdü. Pâzûki, a.g.e., s. 26. Moğollar Gazne'ye varınca Celâleddin ile Büluk denilen bir mevkide çarpıştılar, üç gün bu hal devam etti. Nihayet Tanrı Müslümanlara yardım etti, Moğollar bozulunca Müslümanlar onlara dilediğini yaptılar. Kurtulanlar Tâlekan'daki Cengiz Han'ın yanına döndüler. Tiesenhausen, a.g.e., s. 76. Sultan Celâleddin onlara saldırınca Moğollardan 1000 adamı öldürdüler. Moğol ordusu da hızla "Pendşîr" nehrinden geçip Cengiz Han'ın ordugâhına döndüler. Celâleddin Cengiz Han'a kısa bir mektup ile haber gönderdi ve ona "savaş için bizim yerimizi tayin et. Ben o ordugâhta seni bekliyorum olacağım" dedi. Cengiz Han o mektuba cevap vermedi ama ordusunun yenilgisinden ve Sultan Celâleddin'in şecaatinden endişe duydu. Grigor'evich, a.g.e., s. 196.

II.II.II. Pervân muharebesi (1221) ve Celâleddin Hârezmşah'ın Moğollara karşı üstünlüğü

Sultan Celâleddin'in Moğol birliğini yenilgiye uğrattığını haber alan ⁸⁶⁷ Cengiz Han babasından daha büyük bir satvetle mücadele ettiğine inandığı bu kuvvete karşı Şiki Kutuku Noyan ⁸⁶⁸ kumandanlığındaki 30.000 kişilik ⁸⁶⁹ orduyu gönderdi. İki taraf arasında Pervân ⁸⁷⁰ mevkinde savaş vuku buldu. Celâleddin ordunun sağ kanadını Emin

⁸⁶⁷ Şebânkâreî'ye göre Cengiz Han bu olayı duyduğunda ordusu ile atlandı. Ulaştığı şehir ve köylerin hiçbirinde bir kişiyi bırakmadı. Şebânkâreî, a.g.e., s. 239.

⁸⁶⁸ Cûzcânî bu kumandanı Cengiz Han'ın damadı olarak zikreder. Cûzcânî, a.g.e., s. 316. Bazı yazarlara göre bu kumandan Cengiz Han'ın annesi Ho'elun'un evlatlığıydı. Aigle, a.g.m., s. 68; Grigor'evich, a.g.e., s. 196; Roux, a.g.e., s. 197. Nesevî bu ordunun Cengiz Han'ın oğlu Tuluy kumandanlığında olduğu ve bu savaşta öldürüldüğü inancındadır ki bu doğru değildir. Nesevî, a.g.e., s. 106-107. İbnü'l-Esîr de Cengiz Han'ın sevk ettiği ordunun oğullarından birinin emrinde olduğunu söyler. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 247. Mezkûr kumandanın Cengiz Han'ın manevi kardeşi olduğu bilgisine dair bkz; Weatherford, a.g.e., s. 115. Moğolların Gizli Tarihçesi'nde bu isim Şigihutug olarak kaydedilir. *MGTA*, s. 208.

⁸⁶⁹ Ordunun 40.000 kişiden mütekellil olduğu bilgisine dair bkz; Grigor'evich, a.g.e., s. 196.

⁸⁷⁰ Cûzcânî'ye göre Pervân Kabil'in kuzeyinde bugünkü Cebe'l-ü Sirâc'dır. Cûzcânî, a.g.e., s. 316. Âştîyânî'ye göre Bâmiyân ve Gazne arasında Lugar nehrinin kaynağına yakın bölgelerdendir. Âştîyânî, a.g.e., s. 60. Pervân, Bâmiyân ile Kabil ve Gazne vadileri arasındaki dağlarda bulunan bir yerdir. Brockelmann, a.g.e., s. 205. Hândmîr taraflar arasındaki savaşın Barani menzilinde vuku bulduğunu söyler. Hândmîr, C. II., s. 657. Pervân'ın günümüzde Kabil'in yakınında olduğu bilgisine dair bkz; *Atlas-ı Târih-i İrân*,

Melik'e ve sol kanadını Seyfeddin Buğrak'a ⁸⁷¹ bıraktı. Kendisi de askerin ortasında durdu ve onlara atlarından inerek Moğollara karşı yayan savaşmalarını emretti.⁸⁷² İki gün devam eden savaşın ilk gününde iki taraf da sonuç alamadı. İkinci gün Şiki Kutuku Noyan Moğol askerlerinin her birinin kendi yüzlerinden bir tasvir yapıp ⁸⁷³ atların üzerine yerleştirmelerini emretti. Moğol kumandanının bu hileyi yapmaktaki amacı kendilerine yardım ulaştığı algısı oluşturarak düşmanın maneviyatını kırmaktı. Gerçekten bu hile bir

s. 136; Şerefi, a.g.md., s. 504. Pervân, Bâmiyân ve Gazne arasında, Gazne'ye yakın mamur yerlerdendir. Pâzûki, a.g.e., s. 27. Kabil nehrinin dallarından olan Luger nehrinin kaynağının yakınında kâindir. Grigor'evich, a.g.e., s. 196.

⁸⁷¹ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 247. Bu ismin Seyfeddin İğrak olarak geçtiği yerler için bkz; Handmîr, C. II., s. 657; D'ohsson, a.g.e., s. 131; Grigor'evich, a.g.e., s. 197.

⁸⁷² Mîrhând, C. VII., s. 3358; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3691; Âştiyânî, a.g.e., 61; Hasanzâde, a.g.e., s. 224; Grigor'evich, a.g.e., s. 196; *The Cambridge*, s. 318; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 302. Tatarların hücum etmeleri üzerine sultan muhafızlarına birkaç söz söyledi, bunlar da atlarından inerek atlarını elleri ile idare ederek ölümü istihkar ettiler. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 514. Celâleddin ertesi gün süvarilerin atlarından inerek harp etmelerini emretti. D'ohsson, a.g.e., s. 132.

⁸⁷³ Mîrhând, C. VII., s. 3359; Sykes, C. II., s. 113; Şebânkâreî, a.g.e., s. 143; Âştiyânî, a.g.e., s. 61; Grigor'evich, a.g.e., s. 196; Necef, a.g.e., s. 664; Roux, a.g.e., s. 197; Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 92; Taneri, 1977, s. 24; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3691; *The Cambridge*, s. 319; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 302; Velâyeti, a.g.e., s. 296. Moğol kumandanı askerlerine “yedek atlarınızın üstüne keçeden bir adam korkuluğu yapıp yerleştiriniz” diye emir verdi. D'ohsson, a.g.e., s. 132. Moğolların savaş hileleri hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Ergin Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Ankara 2015.

dereceye kadar başarılı oldu ve Celâleddin'e tabi olanların cesareti kırılarak ricat etmeye meylettiler. Lakin Celâleddin mukavemet göstererek askerlerinin şevkini yeniden sağladı. Bu direniş karşısında Moğol askerleri bozguna uğradı. Celâleddin'in askerleri de onun emriyle Moğolları takip için yola çıktılar. Mağlup Moğol kumandanı da Cengiz Han'ın yanına gitti.⁸⁷⁴

Pervân galibiyeti⁸⁷⁵ Müslümanlar arasında büyük bir sevinç ile karşılandı ve bu zafer Müslümanların Moğollara karşı cesaret ile dolmasını sağladı. Celâleddin ve dostları

⁸⁷⁴ Âştiyânî, a.g.e., s. 61; Barthold, a.g.e., s. 467; Beyânî, a.g.e., s. 106-107; Destgayb, a.g.e., s. 195; Grigor'evich, a.g.e., s. 196; Hanbelî, a.g.e., s. 78; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3692; *The Cambridge*, s. 319. Cüveynî burada "her iki noyan da az sayıda asker Cengiz Han'ın yanına gitti" der. Müellifin iki noyandan kastı Vâliyân kalesini muhasara eden Moğol kumandanları Tekeçük ve Molgor olup bu ordunun kumandanı Şiki Kutuku'dur. Cüveynî, a.g.e., s. 479; Tercüme, a.g.e., s. 346. Mîrhând da bunlardan Şiki Kutuku Noyan ile beraber olan iki noyan olarak bahseder. Mîrhând, C. VII., s. 3359. Hândmîr'e göre iki kumandanın başında olduğu ordu hezimete uğradı ve onlardan çoğu Müslümanların kılıç darbeleriyle öldürüldü. Kumandanlar az sayıda adamla Tâlekan'daki Cengiz Han'a katıldılar. Hândmîr, C. II., s. 657-658. Bu korkunç ve menfur düşmanın tamamını yendiler ve onlardan çoğu fatih İranlıların eliyle parça parça oldular. Sykes, C. II., s. 113.

⁸⁷⁵ Sultan Celâleddin Pervân'da küffarı yenilgiye uğrattı ve üç kez onlarla savaştı. O sınırdaki her üç savaşta da zafer onun oldu. Cûzcânî, C. II., s. 316. Pervân savaşı İran'da Moğolların esas ilk ve son yenilgisiydi. Bu hiçbir zaman akıllardan çıkmadı ve savaşçı kuvvet ile karşılaşmak için bir tecrübe oldu. Aynı zamanda savaş insanların moralini kuvvetlendirmede etkili oldu. Beyânî, a.g.e., s. 107. Bu Moğolların ilk gerçek yenilgisiydi ama buna rağmen ciddi sonuçlar doğurmadı. Roux, a.g.e., s. 198. Bu galibiyet ile Moğolların yenilmez olduğu efsanesi kırıldı ve pek çok şehirde onlara karşı isyanlar çıktı.

da Moğolları bozguna uğratmak neticesinde ferahladılar. Nitekim Moğollara karşı kazanılan bu zaferler maneviyatı güçlendirmenin yanı sıra işgal edilen şehirlerde Moğollara karşı direnişin başlamasını sağladı.⁸⁷⁶ Lakin Pervân muharebesinin üzerinden

Aryenniya, a.g.md., s. 305. Bu savaş ile Moğollar hiç beklemedikleri ve alışık olmadıkları mağlubiyetin acısını tatmış oldular. Yuvalı, a.g.e., s. 25. Barthold bu yenilginin Moğolların bu seferde uğradıkları en ağır mağlubiyet olduğu inancındadır. Barthold, a.g.e., s. 467. Sefer boyunca Moğolların uğradığı tek ciddi yenilgiydi. *The Cambridge*, s. 319. Mezkûr eserde Celâleddin'in bu galibiyetinin devamı olmadığı ve Cengiz Han'ın karşısında mukavemet etme takatinin kalmadığı şu sözler ile anlatılır: "Pervân galibi yakında Cengiz Han'ın asıl ordusunun karşısında bir kaçak olacaktı". *The Cambridge*, s. 319. Celâleddin ve ordusu Kabil yakınlarında Moğollar ile savaşp onlardan 30.000 kişiyi öldürdü. Bu Hârezmşahların Moğollar karşısındaki tek galibiyetiydi. Barkhausen, a.g.e., s. 117. Celâleddin bu savaşta Moğollara karşı büyük bir mücadele verdi ve çok ciddi bir zafer kazandı. Eğer kumandanları ganimetin bölüşülmesi konusunda bozuşmamış olsa idi bu zafer onun kaderinin değişmesi için bir başlangıç olabilirdi. Abbott, a.g.e., s. 300. Bu şimdiye kadar Moğolların uğradığı en büyük başarısızlıktı. Devlet, a.g.e., s. 153.

⁸⁷⁶ Cengiz Han Herat halkının Moğollar tarafından atanan valileri öldürdüğünü duyunca Şevval 618'de (Kasım-Aralık 1221) Elçigiday'ı Gazne'den 80.000 kişiyle birlikte Herat'a gönderdi. Yedi ay süren kuşatma sonunda Herat Cemâziyelevvel 619'da (Haziran-Temmuz 1222) düştü. Elçigiday'ın geri çekilmesinden sonra gizlenenleri öldürmek için 2.000 atlı müfreze oraya sevk edildi. Jackson, a.g.md, 1998, s. 366. Bundan sonra Celâleddin'in fethinin haberi Mâverâünnehir'in güneyine ve Horasan şehirlerine ulaştı bu şehirlerdeki pek çok insan isyan çıkarıp Moğol şahnelerini öldürdü. O zaferin ilk sonuçlarından biri Tohâristan'ın Velh kalesini muhasara eden Moğolların terk edip kaçmalarıydı. Âştiyânî, a.g.e., s. 61, 63. Celâleddin Hârezmşah kumandasındaki

çok geçmeden Sultan Celâleddin'in Moğollar karşısındaki başarısına büyük bir gölge düştü. Nitekim düşman ordugâhından ele geçirilen ganimetlerin taksimi esnasında Emin Melik ve Seyfeddin arasında yaşanan ihtilaf ⁸⁷⁷ henüz toparlanan sultanın gücünün

Müslümanların Moğollara karşı böyle bir zafer elde ettiklerini öğrenen Herat halkı derhal başlarında bulunan Moğol valisine karşı isyan ederek saldırıp öldürmüşlerdi. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 247. Celâleddin'in Pervân'daki zaferi, Horasan'da ve daha birkaç yerde, insanları Moğollara başkaldırmayı göze alacak kadar umutlandırmıştı. Hartog, a.g.e., s. 113. Cengiz Han Kutuku'nun mağlubiyetinden sonra çıkan isyanı bastırması hasebiyle Elçigiday kumandasında bir orduyu Herat'a sevk etti. D'ohsson, a.g.e., s. 135; Roux, a.g.e., s. 198. Cengiz Han 80.000 kişilik birliğin başına Elçigiday'ı tayin etti ve Elçigiday 1221 Kasım ayında yola çıktı. *The Cambridge*, s. 316. Pervân savaşı orantısız bir umut doğurdu. Horasan Moğollardan kurtulma fırsatı bulduğunu düşündü, halk tehlikenin uzaklaştığına inandı. Sonbaharda Merv akabinde Herat'ta da ayaklanmalar oldu. Roux, a.g.e., s. 198. Pervân'daki Moğol hezimetini Doğu İran'daki henüz ayakta kalan son şehirlerin cesaretini canlandırmıştı. Grousset, a.g.e., s. 251. Bu zaferler Moğollara karşı mukavemet ve mübarezeyi başlattı. Öyle ki Horasan şehirlerinin çoğunda Moğollar öldürüldü. Şerefi, a.g.md., s. 504. Müslümanlar bu fethin sonucuna oldukça sevindiler ve şehirlerde Moğolların aleyhine teşebbüslerde bulundular. Hatta şehirlerdeki ahali Moğollardan çoğunu bırakıp Cengiz Han'a haber vermelerini tercih ettiler. Pâzûki, a.g.e., s. 27. Herat ahalisi Müslümanların galibiyetini haber alınca Moğolların bıraktıkları valiye hücum edip onu öldürdüler. Tiesenhausen, a.g.e., s. 76.

⁸⁷⁷ Nesevî'ye göre bu ihtilaf Emin Melik ve Azam Melik'in Türklerinden bazısı arasında yaşanmıştır. Nesevî, a.g.e., s. 107. D'ohsson bu ihtilaf hakkında “ancak bu galibiyet zavallı Celâleddin'e uğursuzluk getirdi” der. D'ohsson, a.g.e., s. 132; Yuvalı, a.g.e., s. 25. “Elde edilen bu zaferler çok çabuk geçti ve devamsız oldu”. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s.

zayıflamasına sebep oldu. Moğol atlarından birinin tasarrufu konusunda çıkan anlaşmazlık neticesinde Emin Melik, Seyfeddin Buğrak'ın başına kamçı ile vurdu Sultan Celâleddin ise bu kargaşayı çözmek için herhangi bir teşebbüste bulunmadı. Bunun üzerine Seyfeddin öfkelenerek Halac, Kanglı ve Türkmenlerden mürekkep ordu ile sultanın saflarından ayrıldı.⁸⁷⁸ Böyle büyük bir kitlenin ordudan ayrılması Celâleddin'i

302. Zafer sonrasında Seyfeddin ve Herat meliki arasında bir at sebebi ile kavga çıktı. Herat Meliki kamçı ile Seyfeddin'in başına vurdu. Sultan bu durumu çözmek istemedi. Gönlü kırılan Seyfeddin Halac, Kanglı ve Türk askerleri ile oradan ayrıldı. Hândmîr, C. II., s. 658. Moğol atlarının paylaşımı konusunda Afganlı emîrlar birbirine düştü ve sonunda gördükleri hakaret sebebiyle Celâleddin'in ordugâhını terk ettiler. Barkhausen, a.g.e., s. 117. Celâleddin kazandığı zaferin neticelerinden faydalanamadı. Zira ganimetin bölüşülmesi sırasında çıkan anlaşmazlıkta Emin Melik, Seyfeddin'e kamçı ile vurdu. Celâleddin bu hareketi cezalandıramadı. Zira O, Emin Melik'in mahiyetindeki Kanglılar'ın verilecek cezaya rıza göstermeyeceklerini tahmin etti. Taneri, 1997, s. 25. Tiesenhausen bu hadiseyi muhtelif bir şekilde aktarır. Ona göre Halaç Türklerinden olan Seyfeddin Buğrak mezkûr savaşta oldukça gayret göstermişti. Onun ile Celâleddin'in akrabalarından olan Herat beyi arasında ganimet hususunda bir ihtilaf yaşandı. O arada Buğrak'ın bir kardeşi öldürüldü. Bu hale çok öfkelenen Buğrak "Ben kâfirleri bozayım da bu mundar kazanç için kardeşim öldürülsün" dedi. Bundan sonra ordudan ayrılarak Hint'e doğru revan oldu. 30.000 asker de onun peşinden gitti. Tiesenhausen, a.g.e., s. 76-77.

⁸⁷⁸ Cüveynî, a.g.e., 480; Tercüme, s. 386-387; Hândmîr, C. II., s. 658; Mîrhând, C. VII., s. 3360; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3692; *The Cambridge*, s. 319; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 303; Brockelmann, a.g.e., s. 205; Grigor'evich, a.g.e., s. 197. Ayrıca bkz; Deguignes, C. IV., s. 489. İbnü'l-Esîr Seyfeddin'in ayrılması üzerine ordu içinden 30.000 kadar askerin

Moğollar karşısında güçsüz bir duruma getirdi. Bu ayrılık Celâleddin'in hem idari hem de askerî manada büyük zafiyette ve birlikten yoksun olduğunu göstermesi açısından dikkate şayandır. Öyle ki bu zafiyeti Cengiz Han'ın da fark etmesi uzun sürmedi ve Celâleddin'e karşı yeni askerî harekâtlara girişti.

Reşîdüddin'e göre Şiki Kutuku Noyan bu durumu Cengiz Han'a ilettiği sırada Cengiz Han Tâlekan kalesinin fethini tamamlamış ⁸⁷⁹, şehzadeler Gürgenç'ten geri dönmüş, Tuluy Horasan'dan muzaffer şekilde gelmişti. Şiki Kutuku'nun mağlubiyet haberini duyan ⁸⁸⁰ Cengiz Han büyük bir ordu ile at yılında Tâlekan hududundan

hemen peşine takılıp ondan yana tavır aldığını, Celâleddin'in de çeşitli yollar ile ona yalvardığını, geriye dönmesi için bizzat giderek cihadı hatırlattığını ve ağlayıp durduğunu beyan eder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 248. Sultan onları tesellide çaba gösterse de netice alamadı. Âştiyânî, a.g.e., s. 62. D'ohsson da Sultan Celâleddin'in bu gruba "kalınız" diye yalvardığını lakin bunun bir faydası olmadığını söyler. D'ohsson, a.g.e., 133. Celâleddin korkudan Emin Melik'in serkeş ve düzensiz tabilerine tepkisiz kaldı ve bu olayı görmezden geldi. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 303.

⁸⁷⁹ Celâleddin'in fetih haberi Cengiz Han'a ulaştığında kendisi Horasan-ı Tâlekân'da idi. Cûzcânî, C. II., s. 316. Âştiyânî'ye göre Cengiz Han Tâlekan muhasarasının yanı sıra Nusret Kûh muhasarasını da bitirmişti. Âştiyânî, a.g.e., s. 62. Cengiz Han muhtemelen Celâleddin'in Pervân'daki zafer haberi gelene kadar Tâlekan'ın hemen yakınındaki Cûzcân dağlarında kalmıştır. *The Cambridge*, s. 317.

⁸⁸⁰ Cengiz Han ordusunun mağlubiyetini haber aldığıında kızdığını belli etmeyip "şimdiye kadar zaferden zafere koşarak şımaran Kutuku bu dersten istifade etsin" dedi. D'ohsson, a.g.e., s. 133; Âştiyânî, a.g.e., s. 70. Karşılaştırma için bkz; Grigor'evich, a.g.e., s. 197; Roux, a.g.e., s. 198. Cengiz Han'ın mağlup kumandana karşı ağzından tek bir serzeniş kelimesi çıkmadığına, savaş meydanına gittiğinde sakinlik ve soğukkanlılık ile ordunun

Celâleddin'in tarafına hareket etti. Müellife göre o kadar hızlı oldular ki yemek pişirmeye zaman yoktu.⁸⁸¹ Cengiz Han savaş alanına vardığında Şiki Kutuku'ya sultanın ve kendisinin nasıl mevzilendiğine dair sorular sorarak savaştaki hataları anlamaya çalıştı.

II.II.III. Sind Nehri kenarında Moğollar ile mücadeleler ve Sultan Celâleddin'in Hint'e firarı

Pervân galibiyetinin ardından ordusu dağılan Sultan Celâleddin Gazne'ye çekildi; lakin Cengiz Han'ınkine denk bir askerî güce sahip olmadığı⁸⁸² için Gazne'yi boşaltarak

yenilmesine sebep olan kumandanın hatalarını saydığına dair bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 117. Cengiz bu mağlubiyeti sükûnet ile karşıladı ve Şiki Kutuku'ya “Bundan sonra her şeyde tedbirli, tecrübeli ve dikkatli davranacaksın” diye nasihat verdi. Devlet, a.g.e., s. 153.

⁸⁸¹ Reşîdüddin, a.g.e., s. 375. Cengiz Han Sultan Celâleddin'in Irak'tan kuvvet almış olduğu haberini işittiğinden Moğollara kondukları yerlerde et pişirecek kadar meydan vermeyerek süratle Celâleddin'in üzerine yürüdü. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 14. Moğollar Sind nehri kenarında Celâleddin'in ordusuna ulaşana kadar bir yemek yemediler. Barkhausen, a.g.e., s. 117. Grousset'ye göre Cengiz Han kumandanının mağlubiyetinin intikamını alma hırsıyla Gazne'ye yürüdü. Şehir Moğol tazyikine karşı mukavemet göstermedi; fakat Cengiz Han sultana yetişmek için oldukça acele ettiğinden şehrin sistematik şekilde yağmalanmasını sonraya bıraktı. Grousset, a.g.e., s. 251.

⁸⁸² Cengiz Han ordularını Gazne tarafına gönderdi. Sultan Celâleddin'in mukavemet takatı yoktu. Peşaver tarafına geldi. Cûzcânî, C. II., s. 316. Celâleddin Müslümanların öyle ikiye ayrılmalarından sonra bir hayli zayıfladığını görmüş ve bu orduyla bu kadar kalabalık bir düşmana karşı koymanın mümkün olmadığını anlamıştı. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 248. Sultan Celâleddin, Cengiz Han ile karşılaşma gücüne sahip olmadığı için Sind nehrinden geçip Hint'e gitme ve sınırların ardından kuvvet toplayıp tekrar savaşma kararı

Sind nehrinden geçmeye karar verdi. Bu sırada Pervân'daki ahvali ve Celâleddin'in ordusunun dağıldığını haber alan Cengiz Han da gittikçe tehlikeli olmaya başlayan düşmanına karşı kesin bir darbe vurmak için harekete geçti. Bunun için derhal büyük bir ordu hazırlayarak Gazne'ye doğru yürüdü. Lakin Gazne'ye geldiğinde sultanın 15 gün önce oradan ayrıldığı haberini aldı.⁸⁸³

Sultan Celâleddin Cengiz Han'ın kendisine yaklaşmakta olduğunu haber alınca kendisini terk eden Seyfeddin Buğrak ve diğer muhalif grupların kendisine katılması için davette bulundu.⁸⁸⁴ Lakin Cengiz Han acele ederek Celâleddin'in yardım almasına mâni oldu ve ona nehrin kıyısında yetiştii (8 Şevval 618-25 Kasım 1221).⁸⁸⁵

verdi. Beyânî, a.g.e., s. 107. Sultan ordusunun büyük bir kısmını kaybetme sebebiyle Cengiz Han ile çatışmayı sağlıklı görmedi. Hasanzâde, a.g.e., s. 225.

⁸⁸³ Hândmîr, C. II., s. 658; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 14; Mîrhând, C. VII., s. 3360; Reşîdüddin, a.g.e., s. 375-376; Sykes, C. II., s. 113; Âştîyânî, a.g.e., s. 62; Barthold, a.g.e., s. 469; Çakmak, a.g.m., s. 913; D'ohsson, a.g.e., s. 134; Roux, a.g.e., s. 199; Yuvali, a.g.e., s. 25. Şebânkâreî'ye göre Sultan Celâleddin Cengiz Han gelmeden 18 gün önce oradan ayrılmıştı. Şebânkâreî, a.g.e., s. 239.

⁸⁸⁴ Âştîyânî, a.g.e., s. 62; Çakmak, a.g.m., s. 913; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 303. D'ohsson Celâleddin'in bu kabile reislerine, kendisine iltica etmelerini yazdığı lakin bunlar karar verinceye kadar vaktin geçtiği inancındadır. D'ohsson, a.g.e., s. 134. Celâleddin, ordusunu terk eden Seyfeddin Buğrak'a yalvarmış, bizzat yanına gelip cihati ve Tanrı korkusunu hatırlatmış, önünde gözyaşı dökmüş ise de Buğrak dönmemiştir. Tiesenhausen, a.g.e., s. 77.

⁸⁸⁵ Benâkitî, a.g.e., s. 369; Müstevfî, a.g.e., s. 497; Nesevî, a.g.e., s. 110; Aryenniya, a.g.md., s. 305; Âştîyânî, a.g.e., s. 62; Destgayb, a.g.e., s. 195; Boyle, a.g.md, 1991, s. 393. Mîrhând bu olayı yanlışlıkla h. 620 yılı Recep ayında (1223 Temmuz-Ağustos)

Moğol ordusunun öncüleri ulaştığında Orhan liderliğindeki Celâleddin'in askerlerinden bir grubu ezdi ve Orhan mağlup oldu.⁸⁸⁶ Nesevî'ye göre Cengiz Han'ın öncü birlikleri Gerdiz'e ⁸⁸⁷ ulaştığında sabah vakti Celâleddin tarafından hezimete uğratıldı ve hepsi kılıçlara yem oldu. Müellif "bu haber Cengiz Han'a ulaşınca hiç beklemeden yola çıktı, gece ve gündüz merhaleler kat etti" der.⁸⁸⁸ Sultan Celâleddin Sind'den karşıya geçerken kullanacak gemilerin hazırlanması için memurlar tayin ederek etrafa gönderdi. Onun bu teşebbüsüne rağmen karşıya geçmek için yeterli sayıda gemi tedarik edilemedi. Sadece bir gemi elde etti ve sultan onu kendi haremindeki kadınları,

göstermiştir. Mîrhând, C. VII., s. 3363. Hândmîr de bu hadisenin h. 618 yılı Recep ayında vuku bulduğunu söyler. Hândmîr, C. II., s. 658. Hartog 1221'in sonunda demekle Recep ayına işaret eder. Hartog, a.g.e., s. 113. Savaşın daha geç tarih olan 17 Şevval 619'da vuku bulduğu görüşü için bkz; Hasanzâde, a.g.e., s. 225. Sind Nehri kenarında vuku bulan ve Celâleddin'in yenilgiye uğradığı bu mücadelenin h. 619 (m. 1222) tarihinde yaşandığına dair bkz; Abdulresul Hirendiş, "Çengiz Han", *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. XII., Tahran 1375, s. 138; Diyanet, a.g.md., s. 394. Bu tarihin 1221 Ağustos-Eylül ya da iki ay sonrası olduğuna dair bkz; Bosworth, a.g.md., 2008, s. 404. Cengiz Han, Celâleddin'e nehrin kıyısında yetiştirdi ve onu çember içine aldı (26 Kasım 1221). Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894; Taneri, 1977, s. 25.

⁸⁸⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 480-481; Tercüme, s. 347; Âştiyânî, a.g.e., s. 62. Celâleddin'in Moğol öncü birliğini mağlup ettiği bilgisine dair bkz; Pâzûki, a.g.e., s. 27.

⁸⁸⁷ Gazne'nin doğusunda bir saatlik mesafede. Barthold, a.g.e., s. 470.

⁸⁸⁸ Nesevî, a.g.e., s. 109. Bu bilgi Cüveynî ile diğer kaynaklarda mevcut değildir. Barthold'a göre bu çarpışmanın sonucu Moğolların esas kuvvetlerinin ilerlemesini geciktirmedi. Barthold, a.g.e., s. 470.

annesini karşıya geçirmek için ayırdı ama o da dalgaların çalkalanması sonucunda kırıldı ve nehirden karşıya geçmek mümkün olmadı.⁸⁸⁹

Moğollar Nîlâb geçidine ⁸⁹⁰ yakın Sind'in kenarında Celâleddin'e yetiştiler, sultan oldukça çeviklik ve şecaatle Cengiz Han'ın ordusunun merkezini kırdı ama onun kumandanlarından bir grup Emin Melik liderliğindeki sultanın askerlerinin sağ kanadını mağlup etti ⁸⁹¹ ve sultanın 7 veyahut 8 yaşındaki küçük oğlunu esir alıp Cengiz Han'ın

⁸⁸⁹ Nesevî, a.g.e., s. 109; Âştiyânî, a.g.e., s. 62; Grigor'evich, a.g.e., s. 198.

⁸⁹⁰ Muharebenin tam yeri konusunda ihtilaflar vardır. Âştiyânî'ye göre iki ordu Nîlâb geçidine yakın bir yerde karşılaştı. Âştiyânî, a.g.e., s. 63. Muharebenin bugünkü Kalabağ'a yakın Dinkut'ta vuku bulduğuna dair bkz; Hartog, a.g.e., s. 113; *The Cambridge*, s. 320; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 303. Barthold bu konu hakkında şunları söyler: "Muharebenin yeri hakkında elimizdeki bilgi, ancak Cûzcânî'nin Celâleddin'in Peşâver'e çekildiğine dair haberi, Nesevî'nin Celâleddin'in nehri geçtikten sonra dağlık Cûdî vilayetinin hükümdarının saldırısına uğradığı haberi ve Şerefeddin Yezdî'nin Timur'un seferi hakkındaki rivayetinden ibarettir". Barthold, a.g.e., s. 470.

⁸⁹¹ Benâkitî, a.g.e., s. 369; Cüveynî, a.g.e., s. 481; Tercüme, s. 347; Nesevî, a.g.e., s. 110-111; Reşîdüddin, a.g.e., s. 376; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3692; Aryenniya, a.g.md., s. 305; Âştiyânî, a.g.e., s. 63; Destgayb, a.g.e., s. 195; Grigor'evich, a.g.e., s. 199; Taneri, 1977, s. 25; *The Cambridge*, s. 320; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 303. Moğolların Müslümanların sol kanadını dağıttığına dair bkz; Muhammed Lârî, C. I., s. 605. Emin Melik'in Peşâver'e kaçtığı ve Moğollar tarafından öldürüldüğüne dair bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 63; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 303. D'ohsson onun kaçıp öldürüldüğü yeri Ferşapur olarak zikreder. D'ohsson, a.g.e., s. 134. Reşîdüddin de Emin Melik'in Bersâver tarafında hezimete uğratıldığını ve Moğol ordusu tarafından katledildiğini söyler. Reşîdüddin, a.g.e., s. 376.

emriyle öldürdüler. Sultanın haremindeki kadınlardan bir grup, annesi ve eşi feryatla Celâleddin'den onları Cengiz Han'ın pençesine düşürmemesi için öldürmesini istediler, sultan da o biçarelerin Sind'e atılmasını emretti.⁸⁹²

Sultanın ordusunun sol tarafı da dağılınca ordunun yalnız merkezi kaldı. Celâleddin yanındaki 700 adam ile son ana kadar Moğollara karşı direnmeye ve düşmanın muhtelif cenahlarına saldırmaya devam etti. Sayıları gittikçe artan Moğollar Celâleddin'in bu direnişi karşısında onun bulunduğu yeri daha da daraltmaya başladı.⁸⁹³ Cengiz Han Celâleddin'in sağ olarak ele geçirilmesini emrettiği için Moğol askerleri onun bulunduğu yere ok atmaktan imtina ettiler. Bu çetin mücadelede kurtuluşun olmadığına kanaat getiren ve sağ kalma ümidi kalmayan sultan bir ata ⁸⁹⁴ atlayarak

Emin Melik'in Peşâver istikametinde kaçarken öldürüldüğüne dair bkz; *The Cambridge*, s. 320.

⁸⁹² Benâkitî, a.g.e., s. 369; Nesevî, a.g.e., s. 111; Pâzûki, a.g.e., s. 27; Âştiyânî, a.g.e., s. 63; Barthold, a.g.e., s. 471; Çakmak, a.g.m., s. 913; Deguignes, C. IV., s. 490; Hasanzâde, a.g.e., s. 225; Roux, a.g.e., s. 200; Taneri, 1977, s. 26; Yuvalı, a.g.e., s. 25.

⁸⁹³ Cüveynî, a.g.e., s. 481; Tercüme, s. 348; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 515; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 14; Hândmîr, C. II., s. 658; Pâzûki, a.g.e., s. 27; Reşîdüddin, a.g.e., s. 376; Sykes, C. II., s. 113; Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 92; *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 303.

⁸⁹⁴ *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3693; Abbott, a.g.e., s. 303; Barkhausen, a.g.e., s. 118; Bosworth, a.g.md., 2008, s. 404; Browne, a.g.e., s. 448; Çakmak, a.g.m., s. 913; Grigor'evich, a.g.e., s. 199; Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 92; *The Cambridge*, s. 320. Nesevî'ye göre Sultan Celâleddin Sind nehrinden geçerken bindiği bu atı Tiflis'i fethedip Abhaz vilayetini alana kadar muhafaza etti. Nesevî, a.g.e., s. 113. "Bu tarihten itibaren onu kurtarmaya sebep olan ata oldukça değer verdi. Onu Tiflis'in fethine kadar yanında bulundurdu ve binicilikten serbest bıraktı". Âştiyânî, a.g.e., s. 63; Pâzûki, a.g.e., s. 27.

Moğolların öncü kuvvetlerine karşı hücum etti ve onları bir süre kendi peşinden sürükledi. Sonra ağırlıklarını atarak atının istikametini çevirdi ve bu halde iken kendisini Sind nehrine bıraktı.⁸⁹⁵ Sultan'a tabi olup onun ardından kendilerini nehre atan insanlar Celâleddin kadar şanslı değildi. Zira sultanı takip etmeye çalışanların çoğu Moğolların oklarına hedef olup öldü. Cüveynî burada yaşananları olaya şahit olanlardan nakletmek suretiyle nehirde okun ulaştığı yerlerin kandan kırmızı olduğunu söyler.⁸⁹⁶ Sultan

⁸⁹⁵ Benâkitî, a.g.e., s. 369; Cüveynî, a.g.e., s. 482; Tercüme, s. 348; Cûzcânî, C. II., s. 316; Hândmîr, C. II., s. 658-659; Mikael Çamiçyan, a.g.e., s. 4; Mîrhând, C. VII., s. 3361; Nesevî, a.g.e., s. 113; Reşîdüddin, a.g.e., s. 376; Sykes, C. II., s. 113; *Târih-i Elîfî*, C. V., s. 3693; Vassâf, a.g.e., s. 316, 432; Abbott, a.g.e., s. 303; Âştîyânî, a.g.e., s. 63; Brockelmann, a.g.e., s. 205; Browne, a.g.e., s. 448; Destgayb, a.g.e., s. 195; Diyanet, a.g.md., s. 349; *DGBÎT*, C. IX., s. 51; Grigor'evich, a.g.e., s. 199; Hasanzâde, a.g.e., s. 225; Şerefi, a.g.md., s. 504; Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 93; Taneri, 1977, s. 26; Yinanç, a.g.md., s. 49; Hame Mirza Nasrullah Han Fedai, a.g.e., s. 250. Ebu'l-Ferec Celâleddin'in atına binerek muhafızları olan atlılara "Beni sevenler hayatta ve ölümden benimle beraber olsunlar" diyerek atını mahmuzladığını kaydeder. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 515. "Bu devrin kaynakları "sudan geçme" olayını tanrının bir mucizesi kabul eder". Beyânî, a.g.e., s. 107. "Bayrağı elinde olduğu halde Sind nehrini böyle atla yüzerek geçti". D'ohsson, a.g.e., s. 134. Roux'ya göre Sultan Celâleddin kalabalık bir süvari birliğinin ortasında at sırtında nehre girdi, havada uçuşan kendisine ulaşmayan oklar arasında nehirden geçti. Roux, a.g.e., s. 200.

⁸⁹⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 482; Tercüme, s. 348; Hândmîr, C. II., s. 658; Mîrhând, C. VII., s. 3362. Sultan Celâleddin'in tabilerinden sadece yedi kişi ile nehirden geçip kurtulduğuna dair bkz; Muhammed Lârî, C. I., s. 606; Pâzûki, a.g.e., s. 31. Müstevfî'ye göre sultan 700 kişi ile Sind nehrinden geçti ancak yedi kişi kurtulabildi. Müstevfî, a.g.e., s. 497

Celâleddin'in Sind'de Moğollara karşı gösterdiği bu takdire şayan direniş⁸⁹⁷ Cengiz Han'ın gözünden kaçmadı. Kaynaklar nehrin kıyısına geçip olayları izleyen Cengiz Han'ın sultanın bu mücadelesi karşısında hayranlığını ve şaşkınlığını gizleyemediğini hal böyle iken Celâleddin'i takip etmek isteyen Moğollara mâni olduğunu söyler.⁸⁹⁸

⁸⁹⁷ İbnü'l-Esîr bu mukavemet hakkında şunları söyler: “Müslümanlar nehirden karşı tarafa geçme imkânına kavuşamayınca sabırla girdikleri bu savaşta ister istemez son güçlerini ortaya koyarak savaştılar. Önlerinde düşman, arkalarında nehir vardı. Bunun için derhal savaş düzenini alıp düşmana karşı koymuş ve aralarında son derece kanlı bir savaş başlamıştı. Bu savaşa katılan bütün Müslüman askerler daha evvel katıldıkları savaşları bununla kıyasladıklarında bundan evvelki savaşların tamamen çocuk oyuncağı olduğunu, bu savaşın ise dehşet verici bir şekilde kanlı geçtiğini söylemişlerdi”. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 248.

⁸⁹⁸ Benâkitî, a.g.e., s. 369; Hândmîr, C. II., s. 659; Mîrhând, C. VII., s. 3367; Muhammed Lârî, C. I., s. 606; Reşîdüddin, a.g.e., s. 376; Sykes, C. II., s. 114; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3693; Abbott, a.g.e., s. 304; Barkhausen, a.g.e., s. 118; Deguignes, C. IV., s. 491; Destgayb, a.g.e., s. 196; Grigor'evich, a.g.e., s. 199; *The Cambridge*, s. 320; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 304; Yuvalı, a.g.e., s. 25. Cengiz Han Celâleddin'in bu kahramanlığı karşısında hayretinden elini ağzına götürmüş ve oğullarına: “Analardan bunun gibi oğul doğmalıdır. Eğer bu vartayı atlatacak olursa bunun yapacağı daha nice işler vardır. Akıllı olan kimse buna karşı gafil davranmamalıdır” dedi. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 14. “Böyle bir babanın oğlu olmak ne şerefli şeydir” dedi. Sonra asilzadelere dönerek “Böyle bir adama adam demek yakışır. Çünkü çok büyük muvaffakiyetler kazanmıştır ve böyle bir adamdan değersiz adam gelmez” dedi. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 515. Karşılaştırma için bkz; Hândmîr, C. II., s. 659. Cengiz Han Celâleddin'in bu mücadelesi karşısında oğullarını yanına çağırarak “Bakın şu arslana! Siz de böyle olun!” dedi. D'ohsson, a.g.e., s. 135.

Cengiz Han Sultan Celâleddin'in kalan askerlerinden hepsini öldürdü ve sultanın hanedanından erkekler ve çocukları kılıçtan geçirdiler. Hatta süt içen çocuklara da acımadı ve Celâleddin'in kalan haremını esir edip Moğolistan'a gönderdi. Bundan sonra dalgıçlara Sind'e dalmalarını, nehirde boğulanların kıymetli eşyalarını ve paraları dışarıya çıkarmalarını emretti.⁸⁹⁹ Sultan Celâleddin'in sağ salim Hint tarafına ulaştığını müşahede eden Cengiz Han onun devletini ayaklandırmak amacıyla mücadelesine devam edeceğine ve bunun için tekrar kendisine taraftar toplayıp geri döneceğine kanaat getirince oğullarından Çağatay'ı orada bıraktı.⁹⁰⁰ Lakin Sultan'ı takibe gönderilen

“Cengiz Han ve Moğollar şaşkınlıktan elini ağızlarına götürdü ve Cengiz Han bu durumu müşahede edip oğullarına dönerek “Bir babanın böyle oğlu olmalı” dedi. Cüveynî, a.g.e., s. 483; Tercüme, s. 349. Cengiz Han Sultan Celâleddin'in şecaatine karşı oğullarına dönerek: “Celâleddin pederi Muhammed'e layık bir evlattır. Çünkü bu tehlikeden kurtuluyor. Daha pek çok tehlikeler geçirmiş olması icab eder” dedi. Deguignes, C. IV., s. 491.

⁸⁹⁹ Benâkitî, a.g.e., s. 370; Ebul Ferec, *Mht. Düv*, s. 14-15; Reşîdüddin, a.g.e., s. 376; Abbott, a.g.e., s. 307; Âştîyânî, a.g.e., s. 63; Deguignes, C. IV., s. 491; D'ohsson, a.g.e., s. 135.

⁹⁰⁰ Celâleddin'in tekrar nehirden karşıya geçtiğini duyan Cengiz Han kaçanları takip amacıyla askerlerini sevk etti. Takip edenlerin kumandanı Çağatay idi. Çağatay'ın babasının yanına geri dönmesinin ardından Cengiz Han derhal Durbay Dokşın'ın kumandanlığında 20.000 kişilik bir orduyu Celâleddin'i takip ve yakalamak için Sind tarafına gönderdi. Peter Jackson, “Celâleddin, Mogulan ve Feth-i Pencab ve Sind be Dest-i Hârizmşahiyan”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, (Trc. Mehri İdrisi), Zemestan 1384, s. 118; *The Cambridge*, s. 321; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 304. Mîrhând'a göre Cengiz Han oğlu Çağatay'ı büyük bir ordu ile Mekrân tarafına göndermiş Ögedey de

birliğin neticesiz kalması ⁹⁰¹ üzerine Cengiz Han Hint hududunda daha fazla kalmayarak asıl yurtlarına dönmek için harekete geçti.

dalgalı deniz gibi bir ordu ile Gazne tarafına yola koyulmuştu. Mîrhând, C. VIII., s. 3886. Çağatay'ın yanı sıra Ögedey'i de orada bıraktığı hakkında bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 63. Reşîdüddin'e göre Celayir kavminden Bala Noyan'ı ve Durba Noyan'ı Sultan Celâleddin'i aramaları için büyük bir ordu ile onun ardından Hind'e gönderdi. Hindistan'ın ortasına kadar gittiler lakin hiçbir iz bulamayıp geri döndüler. Bilahare Hindistan vilayetinden ve sultanın beylerinden biri olan Kamerüddin Kirmani'nin sahip olduğu Peye kalesini alıp katliam yaparak Multan'a yöneldiler. Multan, Lahor, Melikfur ve Bersaver vilayetlerinde katliam ve yağmalar yapıp nehirden geçtiler ve Cengiz Han'a katıldılar. Reşîdüddin, a.g.e., s. 377. Moğolların Gizli Tarihi'nde de Sultan Celâleddin'i Hindistan'a kadar takip eden, muvaffak olamayınca dönmeye karar veren ve o huduttaki halkı yağmalayarak birçok deve, koyun ele geçirerek geri dönen kişi Celayir'li Bala olarak geçmektedir. MGT, s. 185-186. Cüveynî'nin rivayetine göre Sultan Celâleddin'i takibe görevlendirilen Moğol kumandanın adı Törbay Tokşi-Tokşin idi. Bu kumandan nehirden geçtiğinde sultan onlara mukavemet edemeyince Delhi'ye yöneldi Moğollar da sultanın kaçtığını duyunca geri dönüp Melikfur hududunu yağmaladı. Cüveynî, a.g.e., s. 484-485; Tercüme, s. 350. Cengiz Han Celâleddin'i ele geçirmek için Çağatay kumandasındaki bir orduyu Hindistan'a gönderdi. Ancak Çağatay Celâleddin'i ele geçirmeye muvaffak olamadı. Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894. Kadir Ali Bek de Cengiz Han'ın Celayir Bala'yı Hindistan vilayetine gönderdiğini ve Celayir Bala'nın vilayetlerin tamamını aldığını kaydeder. Alimov, a.g.t., s. 180. Bu hususta ayrıca bkz; Hame Mirza Nasrullah Han Fedai, a.g.e., s. 253-254.

⁹⁰¹ O vilayetlerde kaldıkları süre zarfında Sultan Celâleddin'den haber ve iz alamadıklarına dair bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3887. Çağatay, Kurraman ve Şinkuran

mevkinde yakalayamayınca tekrar babasına katıldı. Jackson, 1384, s. 118. Çağatay'ın bu askerî harekâtı kısa sürdü zira o Ocak/Şubat 1222'de Ceyhun'un güneyine yakın bir yerde köprüleri tamir etmek ile meşgul oldu. Li Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist Ch'ang-Ch'un from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan*, (Translated. Arthur Waley), London 1931, s. 95-96. Bazı yazarlara göre Cengiz Han Celâleddin'in peşinden Sind'i geçmeye lüzum görmedi. Ertesi yıl (1222 yılı baharı) 20.000 kişilik bir kuvvet sultanı takibe memur edildi ise de Multan'dan ileri gidemedi ve sıcaklık sebebiyle şehri alamadan dönmek zorunda kaldı. Barthold, a.g.e., s. 471, 474; Çakmak, a.g.m., s. 913. D'ohsson'a göre Cengiz Han Sind ötesine Bila ve Törbay adında iki kumandan mahiyetinde iki alay gönderdi. Bunlar yaklaşırken az asker toplamış olan Celâleddin kendisinde mukavemet kuvveti görmeyerek Delhi'ye doğru çekildi. Moğollar onu takip için Hindistan'ın içerisine ilerlemeyi muvafık bulmayarak geri döndüler. Dönüşte Lahor, Multan ve Melikfur'u tahrip ettiler. D'ohsson, a.g.e., s. 137. Çağatay Sultan Celâleddin'i arayışta sonuçsuz kalınca aynı görev için Dorbei Doqshin gönderildi. Yaz sıcaklığı Doqshin'ı efendisine katılmak için kuzeye çekilmeye zorlamadan önce Multan ve Lahor'a kadar nüfuz etse de eşit derecede başarısız oldu. *The Cambridge*, s. 321. Celâleddin Hârezmşah'ın Hind'den geri dönme ihtimaline karşı herhangi bir hazırlık yapmadığına dair bkz; Saunders, a.g.e., s. 65. Çağatay Celâleddin'i arayışta neticesiz kalıp geri döndüğünde Durbay Dokmiş adlı bir kumandan aynı iş için gönderildi. Lakin o da bu işte muvaffak olamadı ama yaz sıcakları onu geri dönmeye mecbur bıraktı. Sonra Multan ve Lahor'a kadar yol bulup efendisine katıldı. Bu arada Cengiz Han şevval başlarında Semerkand'a ulaştı ve şehre iki ya da üç fersahlıkta ordugâh kurdu. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305. Cengiz Han Celâleddin'i takip için askerlerinden iki kişiyi gönderdi ama onlar sultanı ele geçiremedi. O zaman Multan'ı ele geçirmeye niyet ettiler ama şiddetli sıcaklık onlar bu işten geri çevirdi bilahare uzak ve

II. III. Moğolların Asıl Yurtlarına Dönüşü (1224) ve Cengiz Han'ın Son Seferi

Kaynaklar Cengiz Han'ın Celâleddin'in ardından hızla geri dönmesinin sebebi konusunda ittifak halindedirler. Henüz Sultan Celâleddin'in direnişi tam olarak kırılmamış ve devleti yeniden canlandırma temayülünden vazgeçmemişken Cengiz Han gibi bir lideri böyle bir karar sevk eden durum bundan daha elzem olmalıydı. Gerçekten Tangut (Hsi-Hsia)⁹⁰² memleketinde çıkan isyanın⁹⁰³ büyümesine mâni olmak ve orayı

yakın mekânların tamamını yağmalayarak tekrar Tatarların asıl ordusuna katıldılar. Sykes, C. II., s. 114. Büyük bir ordu ile Mekkân tarafına gönderilen Çağatay o bölgeleri tasarruf altına aldı. Ama kötü hava sebebiyle ordunun çoğu hastalandı. Mîrhând, C. VIII., s. 3886. Moğollar Celâleddin Sind'i geçer geçmez onu takip etmediler. Ancak ertesi yıl Celayir Bala kumandasında bir ordu keşif hareketini Multan'a kadar uzattı; fakat sıcak hava sebebiyle keşife devam edemedi ve çekildi. Grousset, a.g.e., s. 251. Cengiz Han Gazne'de iken Celâleddin'in güçlendiğini duydu; Turbay Tokşin idaresinde bir Moğol ordusunu Hindistan'a doğru yola çıkardı. Hârezmşah karşı duracak durumda olmadığı için Delhi istikametinde yola çıktı. Moğollar geri döndü; bu arada Melikfur bölgesini yağmaladı. Taneri, a.g.e., 1977, s. 28-29. Bu sırada Gazne çevresinde olan Cengiz Han Turbay Tekşi'nin kumandanlığındaki orduyu Celâleddin'i takibe gönderdi. Bu ordu Multan, Lahor ve Peşaver'i yağma ve katliamdan sonra Horasan'a geri döndü. Şerefi, a.g.md., s. 504. Ayrıca bkz; *Târîh-i Elî*, C. V., s. 3694-3695.

⁹⁰² Basitleştirilmiş Çincesi "Xī xià-西夏"

⁹⁰³ Tangut isyanının onun batı tarafından geri dönmesinin sebeplerinden biri olduğu söylenir. Mîrhând, C. VIII., s. 3886; Hirendiş, a.g.md., s. 138; Özdemir, a.g.e., s. 178; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305; *The Cambridge*, s. 322. D'ohsson'a göre Cengiz Han'ın geri dönüş kararı fütuhata doyması hasebiyle değil Çin ve Tangut memleketlerinde vuku bulan bazı meseleler sebebiyle idi. D'ohsson, a.g.e., s. 138. Cengiz Han'ın Ferşâper'den

itaati altına almak Hint sınırlarında Sultan Celâleddin'i beklemekten daha ehemmiyete haizdi. Bu minvalde Cengiz Han hemen harekete geçerek dönüş yolunu önüne aldı.

Cûzcânî'nin rivayetine göre Cengiz Han Sultan Celâleddin'in Hint'e firarından sonra Seyfeddin Buğrak'ın askerlerinin geri kalanlarının peşinde Geyrî'ye gittiği zaman

(Peşâver) asıl yurduna dönmeye karar verip aceleyle harekete geçmesinin sebebi Cengiz Han'ın uzayıp giden yokluğundan kuşkulanan Hıtay ve Tangutların isyan ve bağımsızlık haberlerinin ulaşmasıydı. Cüveynî, a.g.e., s. 214; Tercüme, s. 158; Reşîdüddin, a.g.e., s. 378. Cûzcânî'ye göre Tamgaç ve Tangut tarafından hızla gelen ulaklar Çin, Tamgaç ve Tangut memleketlerinin tamamında isyan çıktığını ve oraların Moğol idarecilerinin elinden çıkmasının yakın olduğunu haber vermesi üzerine Cengiz Han endişelendi. Bunun üzerine Lûb ve Bilâd-i Poşt yolundan geri döndü. Cûzcânî, C.II., s. 146. Cengiz Han Karaçar Noyan ile asıl yurduna dönmek konusunda meşveret yaptığı sırada hanın yokluğunda Tangut ahalisinde isyan düşüncesi belirmeye başlamıştı. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3719. Bu geri dönüşün sebebi Tibet ve Kuzey Çin'de zuhur eden isyanın Cengiz Han'ın gelmesini icap ettirmesiydi. Âştîyânî, a.g.e., s. 66. Tangutların hükümdarının isyan ettiği haberini alan Cengiz Han geldiği yoldan dönmeye karar verdi. Barthold, a.g.e., s. 478. Dünyanın fatihi, Tangut liderini cezalandırabilmek için ordusunu Moğolistan'a iyi durumda götürmek zorundaydı. Hartog, a.g.e., s. 126. Togan'a göre *Cengiz Han Türkistan seferini tamamlayıp ülkesine dönmüş lakin yakınlarını, sevdiklerini yerinden eden Tangutlara karşı hıncı sönmemişti. Bu sebeple Tangutlara karşı nihai sefere çıkmış ve onları tamamen yok etmiştir.* Togan, a.g.e., s. 66. Moğollar ile Tangutlar arasında vuku bulan savaşlar hakkında tafsilatlı malumat için bkz; H. Desmond Martin, "The Mongol Wars with Hsi Hsia (1205-27)", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3, Cambridge 1942, s. 195-228; H. Desmond Martin, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China*, Baltimore 1950.

o dağların kalesinde kaldı ve avlandı. Hint tarafına gelmek için kemik yaktı⁹⁰⁴ icazet olmayıp başarı alameti görmedi. Her ne kadar Hint üzerinden Lekhenûti ve Kâmrûd yolundan Çin'e geri dönmek istese de kemik alametlerinden izin çıkmayınca bekledi.⁹⁰⁵ Barthold'a göre Cengiz Han dönüş yolculuğunu Hint, Tibet ve Himalayalar güzergâhından yapmak istediği için Delhi'ye Sultan Şemseddin İltutmuş'a elçiler gönderdi.⁹⁰⁶ Lakin mezkûr elçi heyeti ve Delhi Sultanının tavrı hakkında diğer kaynaklarda malumat yoktur.

Cengiz Han Pencâb ve Peşâver hududunda üç ay kaldı. Bilahare Peşâver'den Kâbil'e geldi. Cüveynî ve Cûzcânî'deki kayıtlar Cengiz Han'ın Hint'ten gitmek istemesine rağmen geldiği yol olan Peşâver'den geri döndüğü hususunda birbiri ile

⁹⁰⁴ Cengiz Han'ın kürek kemiği falı ilmini bildiğine dair bkz; Cûzcânî, C. II., s. 144; Biran, a.g.e., s. 71.

⁹⁰⁵ Cûzcânî, C. II., s. 146; Uyar, a.g.e., s. 78. Barthold da falcıların Hindistan'dan gitmemesini tavsiye ettiğini söyler. Barthold, a.g.e., s. 478. "Cengzi, Celâleddin'i kovalamanın yorgunluğunu atlatmak için askerlerini dinlendirdikten sonra, Hindistan üzerinden Moğolistan'a dönmeyi düşündü ama iklim ve arazi, onu tekrar kuzeye dönmeye ikna etti. Bir uğursuzluk alameti kararını belirledi: Afgan dağlarında Moğollar bir gergedanla karşılaştı. Mitsel bir tekboynuz sanılan bilinmedik bir hayvanın görüntüsü, Cengiz'in müneccimi tarafından, Hinditan güzergâhını bırakıp Mâverâünnehir üzerinden eve dönme emri olarak yorumlandı". Biran, a.g.e., s. 92.

⁹⁰⁶ Barthold, a.g.e., s. 478; Jackson, 1384, s. 120.

örtüşmektedir.⁹⁰⁷ Bu noktada Cengiz Han Sind hududundan ayrılmazdan evvelki icraatları konusunda Cüveynî şu kayda yer verir:

“Cengiz’in Sind kenarında ikameti sırasında, hava kokuşması sebebiyle koyunların çoğu hastalandı ve ordunun kuvveti yok oldu. Pek çok esir onlarlaydı ve her hanede 10 ya da 20 esir vardı. Esirlerin hepsi pirinç temizleme ve bunun dışındaki işleri yapıyorlardı. Hava onların mizacına uygundu. Bu sebeple Cengiz Han evlerdeki her bir esirin 400 men pirinç temizlemesini söyledi. Hepsi alelacele bir haftada işi bitirdiler

⁹⁰⁷ Cûzcânî, C. II., s. 146. Cüveynî Cengiz Han’ın Tangut memleketine önce Hindistan yolundan gitmeyi kararlaştırdıktan sonra Peşâver’e gelip o yoldan geri dönmesini nehri ve birkaç memleketi geçtikten sonra geçit vermeyen yerler ile karşılaşmasına bağlar. Cüveynî, a.g.e., s. 213; Tercüme, s. 157. D’ohsson da Tibet dağlarını aşmanın kolay olmaması hasebiyle Tibet yolundan vazgeçerek geldiği yol olan Ferşâpur’dan-Peşâver geri döndüğü inancındadır. D’ohsson, a.g.e., s. 138. Cengiz Han Bengal ve Asam yolundan Moğolistan’a dönme düşüncesindeydi. Ama yolun zorlukları onu iki üç menzil yol aldıktan sonra geri dönmeye ve Afganistan yolundan kendi yurduna hareket etmeye mecbur bıraktı. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 304. Cengiz Han Tibet yolundan Tatar’a dönme niyetindeydi lakin yolun zorlukları onu bu kararından vazgeçirdi. Bunun üzerine tekrar Hindukuş’tan geçti ve Buhara’ya ulaştı. Sykes, C. II., s. 114. Şebânkâreî’ye göre Cengiz Han Hind yolundan Çin’e yönelmeyi Çin’den Hıtay’a gitmeyi Hıtay’dan da Selenga şehirleri yoluyla ülkesine dönmeyi istemiş lakin Hindistan’a girince kuru hiçbir yolun olmadığını görmüş ve geri dönüp Ceyhun yolundan Mâverâünnehir’e gitmiştir. Şebânkâreî, a.g.e., s. 239.

ondan sonra esirlerin tamamının öldürülmesini emretti. Sabaha kadar esirler ve Hint topluluğundan eser kalmadı.⁹⁰⁸

Cengiz Han h. 619 yılı (1222-1223) yazını Hindukuş⁹⁰⁹ çayırliklarında geçirdi. Orada “ebedî yaşamın ilacını” almak için Çin’den yanına çağırdığı⁹¹⁰ Taoist rahip

⁹⁰⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 213; Tercüme, s. 157; Muhammed Lârî, C. II., s. 667; Sykes, C. II., s. 114. Diğer kaynaklarda bu olaydan bahsedilmemesi ona şüphe ile yaklaşılmasını zaruri kılmıştır. Bu konuda bkz; Barthold, a.g.e., s. 479. Bu olayın Mekkân’a gönderilen Çağatay’a atfedildiğine ve Çağatay’ın bu işi bitiren Hintlilerin tamamının öldürülmesini ve onlardan bir tanesinin dahi nefes almamasını emrettiğine dair bkz; Mîrhând, C. III., s. 3886-3887; *Târih-i Elîfî*, C. VI., s. 3720. Barthold’a göre bu rivayetin doğruluğu şüphelidir. Zira Cengiz Han Horasan ve Afganistan’da olanlardan haberdar ediliyor ve muhasara edilecek birçok şehir ve dağ kalelerinin kaldığını biliyordu. Bu sebeple esirleri insanî açıdan olmasa bile çalıştırarak faydalanmak için korumaya mecburdu. Barthold, a.g.e., s. 479. Moğol ordusunun bu esirlere ihtiyacı olmadığı için işlerini bitirdikten sonra hepsinin bir günde öldürüldüğü bilgisine dair bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 121.

⁹⁰⁹ Hindukuş kısmen Afganistan kısmen Pakistan’da bulunan Orta ve Güney Asya’nın büyük dağ kompleksinin güneybatı yelpazesine verilen addır. Ervin Grötzbach, “Hindu Kush”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XII., New York 2004, s. 312.

⁹¹⁰ Cengiz Han’ın 1219 Mayıs ayında rahibi davetini ihtiva eden mektupta şu ifadelerle yer verdiği söylenir: “Üstad, siz doğruluğu incelediniz, doğru yolda yürüyorsunuz. Çok bilginiz ve çok tecrübeniz var, kanunu çok incelediniz. Sizin mukaddesliğiniz aşikâr oldu. Eski hâkimlerin sert prensiplerini muhafaza ettiniz. Meşhur adamların yüksek istidatlarına malik oldunuz. Uzun zaman sizin kayalık mağaralarının içinde inzivaya çekildiniz. Atalardan kalan medeniyeti ilerletiyorsunuz. Taoistler tıpkı ölmezlerin yollarındaki bulutlar gibi sayılmayacak kadar çoktur. Hususi adamım Liu Chung-Lu’ya

Ch'ang-Ch'un ile ilk görüşmesini yaptı.⁹¹¹ İkinci görüşme sonbahara ertelendi zira dağ göçebesi haydutların isyanına dair haberler ulaşınca Cengiz Han o isyanı bizzat bastırmak

emir verdi. Süvari ve araba hazırlandı. Bin milden korkmadan sizi davet ediyoruz. Aziz adımınızı niyaz edebilir miyim? Lütfen kumlu çölün (Gobi) uzunluğunu düşünmeyiniz. İşlerin şimdiki durumunda halkı düşününüz veya bana merhamet ediniz ve bana hayatı koruyucu çareyi öğretiniz. Size kendim hizmet edeceğim. Bana hiç olmazsa ufak bir irfanınızı bırakacağınızı ümit ederim. Bana yalnız bir sözünüzü öğretirseniz memnun olacağım. Bu mektubumda kısaca düşüncemi açıkladım ve ümit ederim ki bunları anlayacaksınız. Bir de ümit ederim ki Büyük Tao'nun prensiplerini incelemiş olan siz en önemli hayıra iştirak edecek ve halkın arzusunu reddetmeyeceksiniz". Lin Chen-Nan, "Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnâmesi (1221-1224): Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975, s. 161-162. Cengiz Han adeta katliamdan bıkmış gibi Hindukuş dağlarının güneyindeki ovalara çekildi ve ünlü Taoist bilge Ch'ang-Ch'udan manastırını terk edip yanına gelmesini istedi. Karakterine hiç uymayan felsefi bir ruh içinde, kendisinin ölümlü oluşuna dair sorularla meşgul olmuştu ve bilginin ölümü sonsuza dek erteleyecek bir iksir bilip bilmediğini merak ediyordu. Marshall, a.g.e., s. 31. Taoist rahip Cengiz Han'ın daveti için Çin'in kuzeyinden Asya boyunca seyahat yaptı. David O. Morgan, "Cengiz", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 134. Rahibin bu ziyareti hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Li Chih-Ch'ang, a.g.e.,

⁹¹¹ Hindukuş'un güneyindeki otlaklara gitti ve orada 1222 Mayıs ayında Çinli Taoist Ç'ang-Ç'un ile sonsuz hayatı konuştu. Grousset, a.g.e., s. 253; *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 304. Karşılaştırma için bkz; Jackson, 1384, s. 120.

istedi.⁹¹² Cüveynî'ye göre Cengiz Han Bâmiyan dağları yolu üzerinden geçerek daha önce ağırlıklarının bir kısmını bıraktığı Bağlân sınırındaki Oğruği'ye⁹¹³ gitti ve yazı o otlaklarda geçirdi. Yaz mevsimini orada geçirdikten sonra sonbaharda Ceyhun'u geçti.⁹¹⁴ Kış mevsimi boyunca Semerkand'da kaldı.⁹¹⁵ Ama bazı kaynaklarda Cengiz Han'ın Ceyhun'u geçtikten sonra evvela Buhara'ya vasıl olduğu ve burada ulemadan kimselere İslamiyetin akideleri hakkında sualler sorduğu yazılıdır.⁹¹⁶

⁹¹² Cengiz Han'ın bizzat iştirak ettiği bu harekât hakkında kaynaklar malumat ihtiva etmez. Barthold, a.g.e., s. 479. Boyle bu yorumun muhtemelen Herat mukavemetinin devamının bir işareti olduğu ya da Cüveynî'nin dediği gibi muhtemelen Belh'in devamı olduğu inancındadır. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 304.

⁹¹³ Cüveynî, a.g.e., s. 214. Cüveynî tercümesinde Ogrug olarak geçer. Tercüme, s. 158. Bu mevki Reşîdüddin ve *Târîh-i Elfî*'de Ağruki olarak geçmektedir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 378; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3721. Mîrhând da ise Ağruk olarak zikredilir. Mîrhând, C. VIII., s. 3887; Muhammed Lârî, C. II., s. 667. Cengiz Han Hindukuş'tan karşıya geçti ve 1222 yılı yazını önceden ağır yüklerini getirttiği Bağlân'da geçirdi. Jackson, 1384, s. 120.

⁹¹⁴ Barthold, a.g.e., s. 479; D'ohsson, a.g.e., s. 138; Jackson, 1384, s. 120. Cengiz Han 23 Şaban'da ordusunu topladı ve üç gün sonra kayıklar ile Ceyhun'dan karşıya geçti. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305. 1222 sonbaharında nehri geçtiğine dair bkz; Grousset, a.g.e., s. 253; Özdemir, a.g.e., s. 178.

⁹¹⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 214; Tercüme, s. 158; Hândmîr, C. III., s. 45; Reşîdüddin, a.g.e., s. 378; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3721; Barthold, a.g.e., s. 480; Hartog, a.g.e., s. 126; Yuvalı, a.g.e., s. 25. Cengiz Semerkand'a varınca imamlara camilerde kendisi için dua etmelerini emretti ve burada çok fazla kalmadı. Marshall, a.g.e., s. 31.

⁹¹⁶ Buhara'da Müslüman hükemanın bazısından ona İslam'ı anlatmalarını istedi. Onları dikkatle dinledi ve hac haricinde dinin tüm âdetlerini beğendi. Bütün dünya tanrının

Ceyhun tarafına geri dönüşü sırasında oğlu Çağatay'ı Sind ve Mekkân'ı ele geçirmeye memur etti. Çağatay da Ögedey gibi mezkûr yerleri yağmalamak ile meşgul oldu.⁹¹⁷ Âştiyânî'ye göre *bu iki kardeş Mekkân, Kirman, Sind ve Gazne bölgelerini o kadar viran ettiler ki eğer Sultan Celâleddin bu bölgelere geri dönmeseydi askerlerinin izi kalmazdı.*⁹¹⁸ Ögedey ve Çağatay mezkûr memleketleri viran ettikten sonra

evidir sadece bir imaret değil diye açıkladı. Mîrhând, C. VIII., s. 3888; Muhammed Lârî, C. II., s. 667-668; Grousset, a.g.e., s. 253; Saunders, a.g.e., s. 66. Buhara'ya ulaşınca İslam'ın akideleri hakkında bilgi aldı ve hutbeyi kendi adına okumalarını emretti. Sykes, C. II., s. 114. Cengiz Buhara'ya varınca din adamlarının İslam'ın yüceliği konusundaki vaazlarını dinledi ama her yıl Mekke'ye yapılan hac ziyaretlerini gereksiz buldu. Tanrı bir taşın içinde var olamazdı, dünyanın her yerinde varlığını sürdürüyordu. Marshall, a.g.e., s. 31.

⁹¹⁷ Hândmîr, C. III., s. 45; Mîrhând, C. VIII., s. 3886. Muhammed Lârî, C. II., s. 666. Cihangir padişah Sultan Celâleddin'in ahvalinden haber elde etmek ve onu yakalamak için beylerden bir grubu askerler ile Hindistan, Mekkân ve Kîc sınırına kadar göndermeye karar verdi. Diğer bir grubu o vilayetleri tekrar harap etmeleri için Gazne tarafına gönderdi. Böylece Çağatay büyük bir ordu ile Mekkân tarafına Ögedey de Gazne tarafına gönderilmiş oldu. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3720. Benâkitî'ye göre Cengiz Han Ögedey'i Gazne tarafına göndermiş ve o bölgeyi yağmalamaya memur etmişti. Benâkitî, a.g.e., s. 370. Cengiz Han Celâleddin'den kâmilten kurtulup Ögedey'i Gazne ve Sind tarafına Çağatay'ı ise Mekkân ve Sîstan tarafına gönderdi. Pâzûki, a.g.e., s. 27-28.

⁹¹⁸ Âştiyânî, a.g.e., s. 67; Pâzûki, a.g.e., s. 28.

Mâverâünnehir tarafına hareket ⁹¹⁹ ile h. 619 kışında Buhara'ya ulaştılar ve mevsimi Zerefşân ırmağı kenarında av ve istirahat ile geçirdiler.⁹²⁰

Cengiz Han bu tarihte Kıpçak çölünde olan oğlu Cuci'yi de yanına çağırdı.⁹²¹ Kaynaklar Cuci'nin Deşt-i Kıpçak'tan babasının yanına gelip gelmediği konusunda ihtilaf halindedirler. Reşîdüddin'e göre Cuci babasının kendisine katılma çağrısına olumlu yanıt vermeyerek Gürgenç'ten İrtiş tarafına yönelip kendi ordugâhına katıldı. Bundan önce Cengiz Han oğlunu Pular, Başkırt, Rus, Deşt-i Kıpçak, Çerkes ve kuzeydeki diğer vilayetleri yok etmekle ve o sınır vilayetlerinde tahta oturmakla görevlendirdi. Cuci'nin bu işi bırakıp kendi yurduna dönmesine Cengiz Han oldukça gücendi ve onu yargılama kararı aldı. Cuci hastalandı ve babası Tazik vilayetinden geri dönüp ordularının başına geldiğinde kendisine katılamadı. Birkaç hervâr (kile) avcı kuş gönderdi ve özür diledi. Ondan sonra Cengiz Han birkaç kez daha onu huzuruna çağırıp kırgınlık gösterdi Cuci de özür diledi.⁹²²

⁹¹⁹ Mîrhând'a göre Ögedey şehirleri katl ve yağmadan sonra Cengiz Han'ın fermanı mucibince Gernsîr yoluyla Mâverâünnehir ve Türkistan'a hareket etti. Mîrhând, C. VIII., s. 3886.

⁹²⁰ Hândmîr, C. III., s. 45; Mîrhând, C. VIII., s. 3889. Bu iki kardeş Zerefşân'ın yakınında karargâh kurmuş ve kuş avlayarak her hafta Cengiz Han'a elli deve yükü kuş göndermişlerdir. Barthold, a.g.e., s. 480; Cüveynî, a.g.e., s. 215; Tercüme, s. 159; Hândmîr, C. III., s. 45; Mîrhând, C. VIII., s. 3889; *Târih-i Elfî*, C. VI., s. 3723; D'ohsson, a.g.e., s. 138.

⁹²¹ Mîrhând, C. VIII., s. 3889; Reşîdüddin, a.g.e., s. 522.

⁹²² Reşîdüddin, a.g.e., s. 522.

Reşîdüddin'in bu kayıtlarına göre Cuci Gürgenç seferinden sonra kendi yurduna dönmüş ve hastalığından dolayı Moğol kurultayına katılamamıştı. Hâfiz Ebrû da Gürgenç muhasarası sırasında Cuci ile Ögedey ve Çağatay arasında anlaşmazlık yaşandığını Çağatay ve Ögedey'in Cengiz Han'ın yanına döndüğü, Tâlekan-ı Bedeşân sınırında babalarına katıldığı Cuci'nin ise İrtiş tarafına kendi yurduna doğru gittiği inancındadır. Mezkûr müellif Reşîdüddin gibi Cengiz Han'ın Cuci'ye kuzeydeki vilayetleri zapt etme görevi verdiğini ancak Cuci'nin bu görevi yerine getirmeyip kendi yurduna gittiği ve orada eğlence ile meşgul olduğunu kaydeder. Ancak bazı kaynaklar Cengiz Han'ın Hint'ten geri dönüşü sırasında Cuci'nin aynı renkte olan 20.000 at ile babasına katıldığı inancındadır. Bu kaynakların başında Cihângüşâ, Habibü's-Siyer ⁹²³, Mecma'u't-Tevârih ⁹²⁴, Ravzatu's-Safa ve Târîh-i Elfi gelir. Târîh-i Elfi'de Cuci'nin Deşt-i Kıpçak'tan babasının yanına gelişi hususunda şu malumat yer alır:

Cengiz Han Semerkand'dan Cuci'nin yanına Deşt-i Kıpçak'a elçi gönderdi. O Hârezm'i fethettikten sonra kardeşlerinden Çağatay ile düşmanlık sebebiyle o bölgeye gitti ve günlerini daima av ile geçirdi. Cengiz Han Cuci'ye kendi bölgesinden hizmetkâr ve tabilerle hareket edip av hayvanlarını dağ ve geniş çöllere sürmesi mesajını verdi. O

⁹²³ Hândmîr'e ve Mîrhând'a göre Cuci Hârezm seferi ve kardeşleri ile yaşadığı düşmanlıktan sonra Deşt-i Kıpçak'a gitti. Babasının emri mucibince yurdundan hareket edip av yerine doğru yola çıktı. Babasının huzuruna gelince diz vurup el öptü ve beraberinde pek çok hediye getirdi. Bu hediyeler arasında 100.000 at da vardı ki onların 20.000'i aynı renkteydi. Hândmîr, C. III., s. 45; Mîrhând, C. VIII., s. 3890.

⁹²⁴ Şebânkâreî Cengiz Han'ın kendisine katılması için Mâverâünnehir'den Cuci'ye haber gönderdiğini ve Cuci'nin de Deşt-i Kıpçak'tan hareket ettiğini söyler. Bunun yanı sıra Cuci'nin babasına hediyeler getirdiğini, bunların arasında aynı renkte olan 20.000 at bulunduğunu bilgisini verir. Şebânkâreî, a.g.e., s. 239-240.

kışta Çağatay ve Ögedey orada avlandılar ve uçan hayvanlarla meşgul oldular. Her hafta 50 hervar (300 kilogramlık ağırlık birimi, kile) kuğu gönderdiler kış sona ulaştığında baharın başlarında Cengiz Han Semerkand'dan Türkistan'a yöneldi ve Seyhun nehrinden karşıya geçtiği zaman Çağatay ve Ögedey de ona katıldı. İlk önce Cengiz Han saldırdı ve çok fazla av aldı ondan sonra şehzadeler ve noyanlar av işini bitirdiklerinde kalanına acıyıp onları bıraktılar hepsi gittiler ve av bittiğinde Cuci babasının yanına geldi. Diz vurma ve ayak öpme âdetlerini yerine getirdi ve kardeşlerini kucaklayıp hâl hatır sormayla meşgul oldu. Cuci babasına pek çok hediye takdim etti bu cümleden olarak 100.000 at getirdi ki 20.000 kır at aynı renkteydi. Yaz mevsimini orada geçirdiler. Etraftan beyler toplandıklarında Cengiz Han büyük kurultay yapıp her birini kendi durumuna yaraşır şahane lütuflarla onurlandırdı ve Uygur beylerinden bir topluluğa yasayı tebliğ etti. Cuci'nin Deşt-i Kıpçak tarafına gitmesine izin verdi ve kendisi oradan göç edip yolları geride bıraktıktan sonra h. 621 Zilhicce ayında ordugâhına ulaştı ve yedi yıl sonra çocuklar ve hanımlarını görmeyle aydınlandı.⁹²⁵

Cüveynî de Cengiz Han'ın Deşt-i Kıpçak'ta olan oğlu Cuci'ye yaban eşeklerini ve bunun dışında diğer av hayvanlarını da sürüp getirmesini emrettiği ve Fenaket nehrinin sahiline geldiklerinde oğullarının ona katıldığı inancındadır. Müellif Fenaket'ten Kulân-başı ⁹²⁶ mevkine gelince Cuci'nin de babasına katıldığı, ona pek çok değerli eşyanın yanı

⁹²⁵ *Târih-i Elfi*, C. VI., s. 3723.

⁹²⁶ Cüveynî'de Kulân-Taşı olarak geçmektedir. Cüveynî, a.g.e., s. 215. Hândmîr burayı Kulân-Bardu olarak zikreder. Hândmîr, C. III., s. 45. Muhammed Lârî burayı Kulân-Yazi olarak kaydeder. Muhammed Lârî, C. II., s. 669. Alexandrovski dağlarının kuzeyi ve Issık Gölün batısı. Âştiyânî, a.g.e., s. 67. İskender dağlarının kuzeyinde olduğuna dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 480. Aris ve Talas nehirlerinin arasında bir nahiye. *Târih-i İrân Cambridge*, s. 305. Aris ve Talaş vadilerinin arasında Çimkent'den Evliya'ya (Jambul)

sıra 20.000 güzel at hediye ettiği ve Cengiz Han'ın emrettiği gibi yaban eşeklerini sürüp getirdiği malumatını verir.⁹²⁷ Âştiyânî, Barthold, D'ohsson gibi yazarlar da Cuci'nin babasının hizmetine bir takdim olarak çok sayıda at ile ulaştığı⁹²⁸ konusunda görüş birliği içindedir.

doğru uzanan iklimi çok soğuk bir yer. Cüveynî tercümesi, dipnot. 409. Çimkent'den Jambul'a doğru uzanan Aris ve Talas havzaları arasındaki bölge. *The Cambridge*, s. 322. Mezkûr yerin İskender dağlarının kuzeyinde bulunduğu bilgisine dair bkz; Grousset, a.g.e., s. 254.

⁹²⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 215; Tercüme, s. 158-159.

⁹²⁸ Abbott, a.g.e., s. 325; Âştiyânî, a.g.e., s. 67. Cengiz Han Cuci'ye Kıpçak ülkesinden vahşi eşekler göndermesini emretti. Cuci bu emri yerine getirmenin yanı sıra babasına 20.000 kır at hediye getirdi. Barthold, a.g.e., s. 480. Deşt-i Kıpçak'ta olan Cuci 100.000 at ile babasının yanına ulaştı ve o da av ile meşgul oldu. Pâzûki, a.g.e., s. 28. Cuci Aral gölünün kuzeyinde yakaladığı 20.000 beygiri babasına hediye etti. D'ohsson, a.g.e., s. 138. Cuci babasının yanına gelme de ona binlerce ayı, geyik, kurt gönderdi. Barkhausen, a.g.e., s. 122. Cuci babasının öfkesini yatıştırmak için 20.000 kül rengi at hediye ettikten sonra kendi tımarına gitti. Saunders, a.g.e., s. 75. Roux da Cengiz Han'ın düzenlediği bu kurultaya uzun zamandır kendisini görmeyen oğlu Cuci'nin de iştirak ettiği inancındadır. Roux, a.g.e., s. 211. Cuci 1223'de Semerkand yakınındaki Kulân-başı mevkinde babası ve kardeşlerine katıldı. Cuci Kıpçak bozkırından birçok vahşi at getirerek ailenin en iyi avcısı olarak ününü güçlendirdi. Michal Biran, "Joci", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XV., New York 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/joci> Erişim Tarihi: 05.11.2018. Cuci 100.000 hediye at ile ordugâha ulaştı; bu atlardan 20.000'i aynı renkte idi. Muhammed Lârî, C. II., s. 669.

Cengiz Han oğullarını çağırarak Seyhun'un kenarında av tertip etme ve ele geçirilen yerlerin idaresi hakkında konuşma amacındaydı. Ögedey ve Çağatay Seyhun kenarında ordugâha katıldılar ve Cengiz Han burada h. 620 (1223-1224) yılının baharında kurultay teşkil etti. Cengiz Han h. 620 yazını Kulân-başı yurdunda geçirdi ve Ç'ang-Ç'un burada Cengiz Han'a veda etti.⁹²⁹ İsyancı Uygur reislerinden birkaçını öldürdükten⁹³⁰ sonra Zilhicce 621'de (Aralık 1224) oğullarıyla hanedanının asıl ordugâhına yani Onon ve Kerülen nehri bölgesine ulaştı.⁹³¹

⁹²⁹ *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305.

⁹³⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 215; Tercüme, s. 159; Hândmîr, C. III., s. 45; Mîrhând, C. VIII., s. 3890; Pâzûki, a.g.e., s. 28; Şebânkâreî, a.g.e., s. 240; *Târîh-i Elîf*, C. VI., s. 3723; Âştîyânî, a.g.e., s. 67. Moğolların yazı geçirdiği bozkırlarda bir meclis daha toplanarak bazı Uygur emîrleri idama mahkûm edildi. Suçlarının ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Barthold, a.g.e., s. 480.

⁹³¹ Cengiz Han'ın yurduna dönüş tarihi konusunda ihtilaflar vardır. Hicri. 621 yılı Zilhicce ayında (Aralık-Ocak 1224-1225) geri döndüğüne dair bkz; Hândmîr, C. III., s. 45; Mîrhând, C. VIII., s. 3890; Muhammed Lârî, C. II., s. 669; Pâzûki, a.g.e., s. 28; *Târîh-i Elîf*, C. VI., s. 3723; Âştîyânî, a.g.e., s. 67. Boyle'a göre Cengiz Han h. 622 yılı (1225-1226) bahar ayında Moğolistan'a ulaşmıştır. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305. Cüveynî bu geri dönüşün bahar ayında olduğunu söyler. Cüveynî, a.g.e., s. 215; Tercüme, s. 159. Reşîdüddin Cüveynî'den farklı olarak Cengiz Han'ın yurduna ulaşma tarihini h. 621 yazı ve kışı olarak verir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 382. Moğolların Gizli Tarih'inde ise Onun Tula boyundaki Kara ormanda bulunan sarayına ulaşması 1225 sonbaharına rastlamaktadır. *MGT*, s. 186. 1225 yılı bahar ayında Moğolistan'a geri dönülmesi hakkında bkz; Grousset, a.g.e., s. 254, 256; Saunders, a.g.e., s. 66; *The Cambridge*, s. 322. D'ohsson'a göre 1224 yılı bahar ayında yurduna vasil olmuştur. D'ohsson, a.g.e., s. 138. Cengiz

Cengiz Han asıl yurduna geri döndükten sonra Tangutların⁹³² isyanını bastırmak için harekete geçti. Tangut seferi Cengiz Han'ın ölmeden önceki son seferidir. Kaynaklar Cengiz Han'ın Tangut vilayetine sefer düzenlemesinin sebebi olarak Tangut halkının Cengiz Han'ın uzun süren yokluğundan faydalanmak suretiyle isyan etmesini gösterir. Cengiz Han'ın Hârezm seferine çıkmadan önce vasallarına elçiler göndererek bu sefere birlikleriyle katılma isteğine Tangut vilayetinin beklenen karşılığı vermemesi Cengiz Han'ı Tangut üzerine sefer düzenlemeye sevk eden diğer bir sebep olarak görülür. Bu bilgiye göre Cengiz Han'ın mezkûr emrini iletme için Tangut vilayetine giden Moğol elçisine “Eğer Hârezm seferinin altından kalkabilecek güçte değilse, Cengiz Han'ın imparatorluk iddiasında bulunmaması gerektiği” söylenmiş Cengiz Han gibi muktedir bir liderin bu cevap karşısında harekete geçmeyip beklemesinin sebebi olarak da büyük Hârezm seferine odaklanması gösterilmiştir.⁹³³

Han'ın h. 621 yılında doğduğu yere geldiği bilgisine dair bkz; Mustafa Kafalı, “Cuci Han”, *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 368; Benâkitî, a.g.e., s. 370; Destgayb, a.g.e., s. 109; Yuvalı, a.g.e., s. 26. Kadir Ali Bek'e göre Cengiz Han'ın yurduna dönüşü Muharrem 1221'de (Ocak 1224) gerçekleşti. Alimov, a.g.t., s. 180-181.

⁹³² Tangut vilayetinin adının Kaşin olarak zikredilmekle birlikte oraya Tangut denildiği hakkında bkz; Hândmîr, C. III., s. 46; Mîrhând, C. VIII., s. 3891; Pâzûki, a.g.e., s. 28; Reşîdüddin, a.g.e., s. 383; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3724. Barkhausen Tangut vilayeti için “büyücülerin ve eşkıyaların yani Hia'ların ülkesi”der. Barkhausen, a.g.e., s. 129.

⁹³³ Grousset, a.g.e., s. 256; Hartog, e.g.e., s. 131; Roux, a.g.e., s. 176, 224; Weatherford, a.g.e., s. 174. Bu konuda Moğolların Gizli Tarihi'nde tafsilatlı malumat yer alır. Cengiz Han Tangut seferi sırasında Tangut liderine elçi göndererek şunlar söylemiştir: “Burhan! Birkaç yıl önce sen bize Tangut halkının sağ kolumuz olacağını söylemiştin. Müslümanlar tekliflerimizi kabul etmedikleri için sefere hazırlanırken senin o sözlerine

Cengiz Han'ın Tangut seferine sevk eden birkaç sebep vardı. Bunlardan bir tanesi eski bir meselenin intikamını almaktı. Bir diğeri daha önce de ifade edildiği gibi bu halkın isyanını bastırmak ve o bölgeyi mutlak tabiiyete almaktı. Nitekim Cengiz Han Çin'deki işlerini tamamladıktan sonra Kinler topraklarından önemli bir bölümü tekrar ele geçirmişler ve Cengiz Han'ın o bölgede bıraktığı kumandanı Mukali'yi güç durumda bırakmışlardı. Cengiz Han Kinlerin merkezine saldırmak için en uygun bölge olan Tangut vilayetinde egemen olmadıkça coğrafi şartlardan dolayı Kin imparatorluğuna galebe çalmanın o kadar kolay olmadığını anlamış⁹³⁴ ve bu yüzden Tangut vilayetini kontrol altında almayı zaruret addetmiştir. Elbette daha elzem olan Hârezmşahlar meselesini halletmek Cengiz Han'ı bir süre bu işten alıkoymuş; lakin hiçbir zaman böyle bir sorunun olduğunu ona unutturmamıştı. Ancak daha büyük bir mesele kapıdayken ordularını Tangut vilayetine yönlendirmesi Cengiz Han gibi disiplinli bir liderin başvuracağı bir iş değildi. Zira Cengiz Han için asıl mesele Moğolların intikamını almak Sultan Muhammed

güvenerek yardım istemek niyetiyle elçi göndermiştim. Fakat sen Burhan bana yardım etmek için asker göndermek şöyle dursun beni sözlerinle tahkir etmiştin. O zaman başka işlerim olduğu için seninle hesaplaşmayı başka zaman bırakmıştım". *MGT*, s. 187-188. "Çingis Kağan batıya doğru savaşa gidip Tangut ulusunun Burhanına "sağ kolun olayım diye sen dememiş miydin? Sartaul ulusunda altın halat kesilerek ben karşılığını almaya gidiyorum. Sağ kol olarak at sür! diye elçi gönderince Burhan söz söylemeden önce Aşa hambu "gücün yetemeyecekse niye kağan oldun? diye yardımcı çeri vermeden kibirli büyük söz söyleyip elçiyi göndermiş. O zaman Çingis Kağan "nasıl olur da Aşa hambu'yu böyle konuşturur? Önce varıp onlarla savaşırsak uygun değil mi? dedi". *MGTA*, s. 207.

⁹³⁴ Vladimircov, a.g.e., s. 109. Karşılaştırma için bkz; Grousset, a.g.e., s. 256; Weatherford, a.g.e., s. 174.

ve onun devletini ortadan kaldırmaktı. Bu sebeple tüm enerjisini bu meseleyi çözmeye vermiş ve diğer devletlerle olan meselesini sonraya bırakmıştır.

Cengiz Han Tangut seferi sırasında büyük oğlu Cuci'nin ölüm haberini aldı.⁹³⁵ Kaynaklar Cuci'nin hayatta olduğu sırada babası ile birkaç defa anlaşmazlık⁹³⁶ yaşadığı

⁹³⁵ Kaynaklar Cuci'nin ölüm tarihi konusunda muhtelif bilgiler ihtiva etmektedir. Reşîdüddin ölüm tarihini vermemekle birlikte babasından daha önce öldüğünü söylemekle iktifa etmiştir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 521. Cengiz Han'ın asıl yurduna avdet ettiği sırada oğlunun ölüm haberini aldığına dair bkz; D'ohsson, a.g.e., 147; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3724. Bazı kaynaklar Cengiz Han'ın Tangut seferi sırasında oğlunun ölüm haberini aldığını söyler. Barthold, a.g.e., s. 483; Hartog, a.g.e., s. 134. 1227 yılı başlarında öldüğüne dair bkz; Kafalı, a.g.md., 1993, s. 368. Moğolların Gizli Tarihi'nde Cuci'nin ölümü zikredilmez iken eseri çeviren Ahmet Temir kronoloji kısmında Cuci'nin 1227 Domuz yılında öldüğünü söyler bkz; MGT, kronoloji kısmı, s. 281. Cuci'nin 1227 yılının şubat ayında öldüğü bilgisine dair bkz; Ekrem Kalan, "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII., S. I, Temmuz 2012, s. 124; Grousset, a.g.e., s. 263; Saunders, a.g.e., s. 66. Cüveynî'ye göre Cuci babasının yanından dönerken Kulan Başı mevkinde öldü. Cüveynî, a.g.e., s. 322. Ötemiş Hacı Cuci'nin ölümünü hakkında şunları söyler: "Cengiz Han büyük bir ordu toplayıp Cuci'yi Deşt-i Kıpçak iline gönderdi. Atları yem otlak olsun diye ona Hârezm ilini verdi. Cuci Han Deşt-i Kıpçak'a gittiğinde meşhur Ulug Dağ'a ulaştı. Bir gün dağda av yaparken bir kısım maral geyik sürüsü ile karşılaştı. Onu kovalayıp ok atarken attan düşüp boynunu kırıp vefat etti. Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, (Haz. İlyas Kemaloğlu), Ankara 2018, s. 31.

⁹³⁶ Grousset'ye göre Cuci Gürgenç seferinden beri babasının yaptığı seferlere iştirak etmemiş ve kendi yurdunda kalarak olaylara seyirci kalmıştır. Bu çekiliş karşısında

hatta Cengiz Han'ın onu takdir ettiği konusunda malumat vermektedir. Bu konuda Reşîdüddin'de tafsilatlı kayıtlar mevcuttur. Müellif Cuci'nin Hârezm'den ayrılıp kendi yurduna döndükten sonra babasının birkaç defa yanına gelmesi konusundaki çağrılarına hastalığından dolayı olumsuz yanıt verdiğini söyler. Ondan sonra Cuci hasta halde bir yurttan diğerine gitmiş babasının yanına uğramamıştır. O sıra Cuci hasta olduğu için ava beylerini gönderdi. Cuci'nin yurtlarının hududundan bir kişi ⁹³⁷ de av yerindekileri görünce Cuci olduğunu zannetti. O kişi Cengiz Han'ın yanına ulaşınca Cengiz Han oğlunun hastalığını sordu o da Cuci'nin hastalığından haberdar olmadığını kendisinin bir dağda av ile meşgul olduğunu söyledi. Cengiz Han bu habere oldukça sinirlendi, Cuci'nin dikkate almayıp kendisine itaatsizlik ettiğini düşündü ve böyle hareket ettiği için onu divane addetti. Bunun üzerine oğlunu cezalandırmak için askerlerinin onun tarafına yönelmesini, Çağatay ve Ögedey'in de öncü olarak yola koyulmasını emretti kendisi de onların arkasından yola çıktı. Lakin o sırada Cuci'nin ölüm haberi ulaştı ve bu durum Cengiz Han'ın oldukça üzülmesine sebep oldu. Cengiz Han Cuci'nin gerçekten hasta olduğuna o kişinin yalan söylediğine kanaat getirince yargılanması için onun bulunmasını istedi ise de bulunamadı.⁹³⁸

Reşîdüddin'in kayıtları Cengiz Han ve oğlu Cuci arasındaki sürtüşmenin yanlış anlaşılardan kaynaklandığını göstermesi açısından önemlidir. Bazılarına göre Cuci

oğlunun kendisine suikast hazırlayıp hazırlamadığını tasavvur etmeye başlamış ve oğluna karşı güvensizlik duymuştur. Grousset, a.g.e., s. 264.

⁹³⁷ Mezkûr kişinin Cuci'yi gerçekten gördüğü veyahut Cengiz Han'ın düşündüğü gibi yalan söylediği konuları çözümü olmayan bir muammadır. Barkhausen, a.g.e., s. 126.

⁹³⁸ Reşîdüddin, a.g.e., s. 522-523; Barthold, a.g.e., s. 483; D'ohsson, a.g.e., s. 147-148. Barkhausen'a göre Cengiz Han'a Cuci'nin salim olduğuna dair yalan haber getiren kişinin başı gövdesinden ayrılmıştı. Barkhausen, a.g.e., s. 126.

hastalığını bahane ederek babasının davetine icabet etmemiş⁹³⁹ ve babasına karşı isyan hazırlıklarına başlamıştır. Cuci'nin babasına yönelik isyan hazırlığı içinde olduğuna dair en açık ifadeler Âştiyânî ve Barthold'da görülür. Mezkûr yazarlar Cuci'nin imparatorluğun merkezi idaresinden müstakil bir devlet kurmaya çalıştığı bu arzusu ortaya çıkınca da babasıyla aralarının açıldığı kanısındadırlar.⁹⁴⁰

Cûzcânî'nin kayıtlarında da Cuci'nin babası ile sürtüşmesine dair mühim bilgiler vardır. Müellife göre Cuci ve Çağatay Gürgenç işini bitirdikten sonra Kıpçak ve Türkistan

⁹³⁹ Weatherford, a.g.e., s. 173. Cengiz Han defalarca Cuci'yi yanına çağırmasına rağmen Cuci hastalık bahanesi ile babasının yanına gitmemiş Cengiz Han da oğlunun durumunu tahkik için kuzeye bir kişiyi göndermiş. Cengiz Han'ın gönderdiği kişi geri döndüğünde Cuci'nin ahvalinin iyi olduğunu zamanını av ile geçirdiği haberini vermiş. Barkhausen, a.g.e., s. 126.

⁹⁴⁰ Âştiyânî, a.g.e., s. 69; Barthold, a.g.e., s. 483. Vladimircov da tıpkı diğerleri gibi Cuci'nin babasından ve imparatorluktan ayrılma arzusunda olduğunu, yeni fethedilen topraklardan bir kısmının eklendiği kendi tımarı ile müstakil bir devlet kurma gayesi güttüğünü kaydeder. Ona göre Cuci daha batı seferinde babasının hareketlerinden ve babasının iradesine boyun eğen kardeşlerinden rahatsız olmuş. Cuci bununla da kalmayarak babasının ordugâhından uzakta kendi yurdunda bulunmasından dolayı babasına kafa tutmuştur. Vladimircov, a.g.e., s. 108-109. Cuci Hazar denizi bölgesinde müstakil bir devlete sahip olmayı ve Horasan, Mâzenderan ve Cebe ve Sübütey'in gidip ele geçiremediği İran'ın kuzeyindeki vilayetleri kendi ülkelerine katmayı ve kimsenin buyruğu altına girmemeyi istemişti. Ancak bu mesele kardeşlerinin ve Cengiz'in ona kırılmasına sebep olmuştu. Âştiyânî, a.g.e., s. 69. Vassâf da Cuci'nin babasına karşı muhalif olduğu inancındadır. Vassâf, a.g.e., s. 421. Cuci'nin babasından birkaç ay önce ölmesi ikisi arasındaki tam bir kopuşu önledi. Biran, a.g.md.,

tarafına yönelip Kıpçak kabilelerini tasarrufu altına aldı. Cuci Kıpçak bölgesinin havasını, suyunu ve toprağını görünce dünyada suyu buradan daha lezzetli, toprağı daha temiz, havası daha güzel, meraları daha geniş bir yer olmadığını anlamış ve babasına isyan düşüncesi aklına gelmişti. O esnada yanında olanlara “Cengiz Han delirmiş, o kadar insanı öldürüp helak ediyor, o kadar memleketleri yerle bir ediyor. Bana göre doğru olan babamı av meydanında öldürmem Sultan Muhammed’e yakınlaşmam, bu memleketi mamur etmem ve Müslümanlara yardım etmemdir” dediği kaydedilir. Bu durumdan haberdar olan kardeşi Çağatay babasına Cuci’nin ihanetini haber verdi. Cengiz Han Cuci’yi öldürmeleri için güvendiği kişileri o tarafa gönderdi.⁹⁴¹ Cûzcânî’nin bu konu hakkında verdiği malumat diğer kaynaklar ile örtüşmemekle birlikte sahih olmadığı muhakkaktır.⁹⁴²

Lakin Cuci’nin hastalık haberinden sonra ölmesi babasının yanına gelmemesinin bir bahane olmadığını gösterir. Sonuç itibariyle Cuci’nin babasından önce ölmesi onlar arasında olası mücadeleyi engellemiş, babanın eliyle oğlun veyahut oğlun eliyle babanın katli sadece ihtimal dâhilinde kalmıştır. Bunun yanı sıra Cuci’nin erken ölümü ⁹⁴³ Cengiz Han’ın halefini tayin etme konusunda da kardeşleri arasındaki olası bir çatışmanın önüne

⁹⁴¹ Cûzcânî, C. II., s. 150.

⁹⁴² Cûzcânî’nin Cuci’nin babasının yıkıcı politikalarına karşı çıkması ve kendi alanındaki Müslüman nüfusuyla kendini tanımlaması, babasına karşı bir isyan planlaması ya da öfkeli Cengiz Han’ın en büyük oğlunu zehirlediği yönündeki ifadesine dair bir onay olmamasına rağmen fetih işinde aceleci davranması babasını oldukça öfkelenirmiş görünüyordu. Biran, a.g.md.,

⁹⁴³ Cuci’nin ölüm haberini aldıktan sonra Cengiz Han’ın birkaç gün çadırından çıkmadığı ve huzuruna kimseyi kabul etmediğine dair bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 126; Marshall, a.g.e., s. 33.

geçmişti. Zira Cengiz Han'ın en büyük oğlu olan Cuci onun halefi olarak düşünülüyor ve diğer kardeşlerin ona itaat etmesi bekleniyordu. Ancak bazı kaynakların verdiği bilgiye göre Cuci'nin doğumundaki şüphe Çağatay ile Cuci arasında kavgaya sebep oluyor ve onun halef olma ihtimalini ortadan kaldırıyor. Nitekim Gizli Tarih'in kaydına göre Cengiz Han'ın halef tayininde oğullarının büyüğü olması hasebiyle Cuci'nin fikrini almaya yöneldiği sırada Çağatay'ın "Cuci'ye söz vermekle, yoksa onu halef yapacağını mı söylemek istiyorsun? O Merkit'lerden esaretten gelmiştir ⁹⁴⁴, nasıl olur da hükümetin

⁹⁴⁴ Bazı kaynaklar Cuci'nin doğumu hakkında şaibeler olduğuna dair malumat vardır. Cengiz Han'ın en şansız ve ilk zamanlarında hamile karısı Börte Merkitlerin bir baskınında kaçırıldı. Kerayitler'in lideri Ong Han Börte'yi kurtardı ve kocasına geri verdi. Börte yolda bir oğul dünyaya getirdi. Onun adı beklenmedik ya da son zamanda gelen manasındaki Cuci idi. Howorth, C. II., s. 25. Cengiz Han'ın karısı Börte Merkitler tarafından kaçırıldıktan yaklaşık dokuz ay sonra Cuci'yi dünyaya getirdi. Cengiz Cuci'yi meşru oğul olarak görse de onun babası hakkında şüpheleri adına bile yansıdı. Zira Cuci beklenmedik konuk, ziyaretçi demektir. Biran, a.g.m.d., Börte Cengiz ile evlendiği zaman Merkitler tarafından kaçırılıp tecavüze uğramış ve ellerinden kurtarılmasından kısa bir süre sonra Cuci dünyaya gelmişti. Marshall, a.g.e., s. 28. Cengiz Han'ın ilk karısı olan Börte-ucun onların yurtlarına düzenlenen Merkit baskını esnasında kaçırılmış ve Cengiz Han Kerayit hükümdarı Ong Han'ın yardımı ile karısını kurtarmaya muvaffak olmuş. Ancak bazı kaynakların verdiği bilgiye göre Merkitler'in elinden kurtarıldıktan sonra Börte'nin hamile olduğu anlaşılmış ve Cengiz Han'ın ilk oğlu Cuci'nin doğumu konusunda şüpheler ortaya çıkmıştır. Dönemin en önemli kaynak eserleri arasında olan Moğolların Gizli Tarihi Börte'nin Merkitler tarafından kaçırılması ve Cengiz Han'ın (Temuçin) karısını kurtarması hakkında en geniş bilgiyi ihtiva eder. Lakin eserde Börte'nin Merkit dönüşünde hamile olduğu kısa süre sonra oğlu Cuci'yi dünyaya

getirdiği zikredilmez. Börte'nin kaçırılması aslında geçmişte yaşanan bir hadisenin intikamıydı. Bu hadise şöyle cereyan etmişti “Cengiz Han'ın babası Yesügay Bahadır bir gün ava çıktığı sırada Merkitler'den Çiledu isminde birine rastlamış. Bu adam Olkunot kabilesinden biz kız götürmekteydi. Yesügay bu kızın çok güzel olduğunu görünce kardeşlerinden aldığı yardım ile Çiledu'nun elinden Cengiz Han'ın annesi Ho'elun'u kaçırdı. Börte de Merkitler tarafından kaçırıldığında Çiledu'nın kardeşi Çilger-boko'nun himayesine verilmiş bu suretle onlardan intikam alınmıştı”. *MGT*, s. 16-18, 39-40, 49.

Bazı kaynaklarda Börte'nin kurtarılması ve Cuci'nin doğumu konusunda değişik malumat bulunmaktadır. *Târîh-i Elfî*'de bu durum şöyle anlatılır “*Cengiz Han Merkit kavmi ile savaştığı bir zaman Merkitler ona galebe çaldı. Börte Fucin o sırada Cuci'ye hamileydi ve Merkitler tarafından kaçırıldı. Ong Han ile Merkitler arasında sulh olduğu için Börte'yi Ong Han'ın yanına götürdüler. Ong Han, Cengiz Han'ın babası ile kadim dostluğu olduğu için Börte'yi gelini yerine koydu. Cengiz Han, Börte'yi Ong Han'ın yanına götürdüklerini öğrenince Börte Fucin'i istemesi için Celayir'den Sipa adında birini Ong Han'ın yanına gönderdi. Ong Han Börte'yi ona teslim etti ve Cuci yolda dünyaya geldi. Bu yüzden ona Cuci yani “yeni gelen misafir” adı verildi*”. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3737. Karşılaştırma için bkz; *Mîrhând*, C. VIII., s. 3897; *Reşîdüddin*, a.g.e., s. 505; *Alimov*, a.g.t., s. 163. Cuci adının “misafir” ya da “ziyaretçi” anlamına geldiği bilgisine dair bkz; *Weatherford*, a.g.e., s. 77. “Cyci veya Juci kelimesi, seyyah gibi aniden ortaya çıkan beklenmedik misafir, sevimli çocuk veya kalbe yakın insan anlamını taşımaktadır. Cuci Han'ın adı bazı tarihi kaynaklarda Tauşi olarak da geçmektedir”. *Ötemiş Hacı*, a.g.e., s. 29. Cuci damarlarında Merkit kanı olması suçlamasıyla savaş ve hükümdarlıktan bîzârdı. *Barkhausen*, a.g.e., s. 121. Cuci dünyaya geldiği zaman annesi Merkit esaretinden henüz kurtulmuş ve eşinin yanına dönmüştü. Bu yüzden Cuci'nin

idaresini ona bırakabiliriz?” demesine karşılık Cuci’nin Çağatay’ın yakasına yapışarak “Han babamız benim hakkımda hiçbir zaman ve hiçbir türlü fark gözetmemiştir. Nasıl olur da sen beni böyle ayırt edebilirsin?”⁹⁴⁵ demesi kardeşler arasındaki ihtilafın serencamıdır.

Cengiz Han Tangut seferi için hazırlıklarını tamamlayınca o vilayete doğru yola çıktı.⁹⁴⁶ Cengiz Han’ın son seferi sırasında kendisine eşlik edenler arasında eşi Yüsü,

Cengiz Han ile olan ilişkisi hiçbir zaman samimi olmamıştı. Onlar arasındaki geçimsizlik ancak Cuci öldüğünde durmuştu. Saunders, a.g.e., s. 75.

⁹⁴⁵ *MGT*, s. 175. Cengiz Han vesayet tartışmaları başladığı vakit “oğullarımın ağabeyi Cuci’dir. Ne diyelim? Sen söyle!” dediğinde daha Cuci bir şey demeden Çağatay “Cuci’ye söz söyle diye onu neye atıyorsun? Bizi bu Merkit artığına mı bırakacaksın?” deyince Cuci, Çağatay’ın yakasından yakalayıp “Kağan babam beni dışlamazken sen neden ayırıyorsun? Sen benden hangi erdemle üstünsün ki? Senin yalnız hırçınlığın üstün değil mi? Ok atışıp sana yenilirim hakkımı kesin atayım. Güreşip sana yenilirim düştüğüm yerden kalkmayayım! Kağan babamın yarlığı bile!” dedi. *MGTA*, s. 202-203.

⁹⁴⁶ Reşîdüddin, a.g.e., s. 383; Saunders, a.g.e., s. 66; D’ohsson, a.g.e., s. 150. Kaynaklardan yola çıkarak Cengiz Han’ın Tangut seferine 1226 yılında çıktığı kesinse de ilkbahar mı yoksa sonbahar mı olduğu konusu ihtilaflıdır. Seferin 1226 yılı sonbaharında gerçekleştiğine dair bkz; Grousset, a.g.e., s. 256; *MGT*, s. 187; *MGTA*, s. 211; Vladimircov, a.g.e., s. 109. Roux Tangut seferine 1225 sonbaharı ya da 1226 ilkbaharında çıktığını söylemekle net bir yıl vermemektedir. Roux, a.g.e., s. 224. Cengiz Han’ın 1225 yılı sonbaharında yola çıktığı bilgisine dair bkz; Devlet, a.g.e., s. 169. Kadir Ali Bek’e göre de Cengiz Han bu sefere Safer 622’de (Şubat 1225) çıktı. Alimov, a.g.t., s. 181.

oğullarından Ögedey ve Tuluy, ileri gelen kumandanlarından Sübütey⁹⁴⁷, kadim dostu Borçu bulunuyordu.⁹⁴⁸ Cengiz Han bu sefere çıktığı sırada oldukça yorgun ve hastaydı zira uzun yıllar süren Hârezm seferinden henüz gelmiş ve dinlenmeden başka bir harekât için yola düşmüştü. Bu seferin sonucunu göreceği dahi muammaydı ama o asi Tangut hükümdarına boyun eğdirmekten başka bir şey düşünmüyordu.

Reşîdüddin'e göre Cengiz Han Tangut vilayetine ulaştığında Kai-cu, Si-cu ve Ka-çu⁹⁴⁹ gibi oradaki şehirlerin çoğunu ele geçirdi. Tangut hükümdarı Şidurhu⁹⁵⁰ ordusu ile

⁹⁴⁷ Bu ismin farklı okunuşları için bkz; Carl Fredrik Sverdrup, “Sübe’etei Ba’atur, Anonymous Strategist”, *Journal of Asian History*, Vol. XLVII., No. 1, 2013, s. 33-49; Spuler, a.g.e., s. 36.

⁹⁴⁸ Hartog, a.g.e., s. 132. Cengiz Han’ın diğer oğlu Çağatay’ı bir ordunun kumandasında arkasından gözetlemeleri için bıraktığına dair bkz; D’ohsson, a.g.e., s. 150. Bu seferde Çağatay’ın da babasına eşlik ettiği bilgisine dair bkz; Hirendiş, a.g.md., s. 138.

⁹⁴⁹ Şehirlerin Su-çu, Kan-çu olarak zikredildiğine dair bkz; Hartog, a.g.e., s. 132; Roux a.g.e., s. 225. Cengiz Han’ın muhasara ettiği Tangut şehirleri *Târîh-i Elfi*’de şöyle geçmektedir: Kai-cu, Si-cu, Ka-çudarmi, Deremgay-Dermgay. *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3724. Roux, Su-çu (Suzhu) ve Kan-çu (Ganzu) şehirlerinin merkezleri olduğunu kaydeder. Roux, a.g.e., s. 225. Sunchau ve Kanchau olarak zikredildiği yere dair bkz; Howorth, C. I., s. 101.

⁹⁵⁰ Tangut hükümdarının adı konusunda farklı malumat vardır. Gizli Tarih’e göre Tangut hükümdarının gerçek adı İluhu-Burhan olup Cengiz Han tarafından Şidurhu unvanı verilmiştir. Yine aynı eserde bu ismin “doğru” anlamına geldiği ve mağlup düşmanı, muzaffer hükümdarın hizmetkârı olarak vasıflandırdığı bilgisi yer alır. *MGT*, s. 188, 238. Moğollar Tangut imparatorlarına kendi kutsal dağları Burhan Haldun’dan etkilenersek olsa gerek Burhan derlerdi. Devlet, a.g.e., s. 116. Reşîdüddin Tangut vilayetinin

Moğolların saf yerlerine çıktı. Cengiz Han onun karşısına savaşa gitti. O havalideki göllerin tamamı donunca Cengiz Han o buzun başında durdu ve ordusuna buz üzerinden geçmeyi emretti.⁹⁵¹ Bu geçiş esnasında pek çok kişi öldü. Bu savaşta Tangut hükümdarı hezimete uğradı ve tekrar şehre gitti. Cengiz Han Tangut hükümdarının artık bir kuvvetinin kalmadığını ona iltifat edilmeyeceğini söyledi.⁹⁵² Bu sefer esnasında Tangut payitahtı Ning-Hia da ele geçirilerek Tangutların mukavemeti kırıldı. Payitahtın düşmesi Tangutların ve Tangut hükümdarının son umutlarını da tüketerek Moğol tazyikine karşı direnişin faydasız olduğu fikrini güçlendirdi.

Gizli Tarih'in verdiği bilgiye göre Cengiz Han savaştan önce Tangut hükümdarının savaşmaya niyetli olup olmadığı hakkında bilgi edinmek için onun yanına bir elçi gönderdi ve kendisi ile savaşmaya geldiğini haber verdi. Bunun yanı sıra Hârezm seferine giderken istediği yardımcı kuvvetlerin gönderilmediği gibi hakaret edildiğini söyleyerek intikam için harekete geçtiğini bildirdi. Hükümdar bu tehdit karşısında o

hükümdarının adının Şadergu olduğunu ve Tangut dilinde ona Li-an dendiğini kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 384. Bu ismin Şidurku olarak kaydedildiği yerlere dair bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 370; Hândmîr, C. III., s. 46; Mîrhând, C. VIII., s. 3890. Cûzcânî Tangut hükümdarının kendisini “Tengri Han” olarak adlandırdığını söyler. Cûzcânî, C. II., s. 147. D’ohsson bu ismi Li-hin olarak zikreder. D’ohsson, a.g.e., s. 150. Weatherford’a göre Tangut liderinin adı Burhan Haldun dağı ile aynıydı. Bu isim Cengiz Han için oldukça önemli kutsal olduğu için onun idamından önce adının değiştirilmesini emretti. Weatherford, a.g.e., s. 174.

⁹⁵¹ Hartog’a göre Cengiz Han adamlarına Huang-ho ırmağını geçerek gelen orduyu karşılamalarını emretmiş ve Tangutlar burada ağır bir yenilgi almıştır. Hartog, a.g.e., s. 133.

⁹⁵² Hirendiş, a.g.md., s. 138; Reşîdüddin, a.g.e., s. 384.

sözleri sarf edenin kendisi olmadığını söyledi. Hükümdarın komutanlarından Aşa-gambu⁹⁵³ ise o sözleri söyleyenin kendisi olduğunu eğer savaşmak istiyorlarsa kendisinin Alaşai'deki ordugâhına gelmelerini ancak altın, gümüş, ipek ve mal istiyorlarsa Eriha⁹⁵⁴ ve Erice'u⁹⁵⁵ şehirlerine gitmelerini⁹⁵⁶ söyleyerek adeta Cengiz Han'a meydan okudu. Cengiz Han'ın bu cevap karşısında savaştan geri adım atmayacağını tahmin etmek zor değildir. Gerçekten hastalığına rağmen Cengiz Han savaşı bizzat kumanda ederek bu seferi ne kadar ciddiye aldığını zaferi ne kadar çok istediğini göstermiştir.

Cengiz Han Tangut seferi sırasında yazı geçirmek için Alaşai dağlarına⁹⁵⁷ yöneldi. Burada Tangutların üzerine askerlerini sevk ederek Tangut bakiyelerinin esir

⁹⁵³ Saunders Tangut subaylarından birinin tahkirde bulunduğunu kaydetmekle birlikte isim vermez. Saunders, a.g.e., s. 66. Cengiz Han'ın Hârezm seferine asker gönderme talebini reddeden kumandanın Asha Ganbo olarak zikredildiği yere dair bkz; Ethel G. Stewart, *Dene ve Na-Dene Kızılderilileri Cengiz Han'dan Amerika'ya Kaçan Türkler M.S. 1233*, (Çev. Eşref Bengi Özbilgen), İstanbul 2000, s. 215.

⁹⁵⁴ Sarı Irmak kıyısında yer alan Tangutlar'ın başkenti Ning-hia şehri.

⁹⁵⁵ Si-liang bkz; *MGT*, s. 188.

⁹⁵⁶ *MGT*, s. 188. “Moğol elçisinin ilettiği taleplere kral cevap verene kadar Asha Ganbo küstahça bir meydan okuma ile müdahale etmişti. “Efendine, A-la-shan'da keçe çadırlarımız ve develerimiz olduğunu ve bizi orada savaşa hazır olarak bulacağını söyle. Şayet altın, gümüş ve ipekli arzu ediyorsa Hsi-ling (Liang-chou) ve Chung-hsing'de aramalıdır” demişti. Stewart, a.g.e., s. 215-216.

⁹⁵⁷ Bu dağ hakkında Gizli Tarih'te buradaki karlı dağın, o civarın en yüksek silsilesi olan Alaşan dağlarına ait olduğu bilgisi yer almaktadır bkz; *MGT*, açıklamalar kısmı, s. 237. D'ohsson'da Niu-Pan şeklinde geçen dağın Kin, Soung ve Hia imparatorluklarının

edilmesini emretti. Cengiz Han o dağdan indikten sonra Şidurhu tarafından karşılandı ve Cengiz Han'a çok çeşitli hediyeler sunuldu.⁹⁵⁸ Reşîdüddin'deki kayda göre Şidurhu Cengiz Han'a birkaç defa isyan ettiğini buna karşılık onun ülkesine gelerek şehirlerde yağma yaptığını halkını öldürdüğünü düşünüp barış için yol aramıştır. Bunun için de elçilere göndererek barış antlaşması yapmayı teklif etmiştir. Uzlaşma isteğinin yanı sıra korktuğunu söyleyerek Cengiz Han'ın kendisini oğlu olarak kabul etmesini beyan etmiştir.⁹⁵⁹

Gizli Tarih'in verdiği bilgiye göre Cengiz Han Şidurhu'nun öldürülmesini emretmiş ve bu görev için kumandanlarından Tolun Çerbi'yi memur etmiştir. Bu görevi yerine getiren Tolun Çerbi'ye mükâfat olarak Şidurhu'nun getirdiği müteharrik saray ile içinde yer alan eşyaları vermiştir. Aynı zamanda Tangut halkının katledilmesi ile birlikte onlara karşı kazanılan bu zaferin anlatılmasını emretmiştir.⁹⁶⁰ Ancak bazı kaynaklar Gizli

hududunu teşkil ettiği bilgisi yer alır bkz; D'ohsson, a.g.e., s. 151. Hartog'da bu dağın ismi Liupan Şan dağları olarak geçmektedir bkz; Hartog, a.g.e., s. 133.

⁹⁵⁸ Şidurhu bu görüşmeyi oldukça iyi bir şekilde tertip etmiş ve dokuzar adet erkek ve kız çocuk, dokuzar adet altın Buda heykeli, altın ve gümüşten tabak ve kâseler, dokuzar adet beygir ve deve, yine dokuzar adet pek çok hediye daha hazır etmiş ve Cengiz Han'a takdim etmiştir. Cengiz Han da onu kabul ederek kapı gerisinde törene başlaması için izin vermiştir. *MGT*, s. 189. Tangut kralı bağlılığın bir ifadesi olarak Cengiz Han'a altın ve gümüşten pek çok hediyelerle genç kız ve erkekler getirmişti. Hartog, a.g.e., s. 135; Roux, a.g.e., s. 227.

⁹⁵⁹ Mîrhând, C. VIII., s. 3892; Reşîdüddin, a.g.e., s. 384.

⁹⁶⁰ *MGT*, s. 190. Bazı kaynaklara göre Şidurhu'nun katledilmesi Cengiz Han'ın ölümünden sonra vuku bulmuştur. Cengiz Han ölmezden evvel etrafındakilere Şidurhu

Tarih'in aksine Tangut hükümdarının Cengiz Han hayatta iken değil o öldükten sonra katledildiği inancındadır. Aynı zamanda Cengiz Han'ın sağlığı kötüye gittiği bir zaman Tangut seferi tamamlanmadan ölürse Tangutların direnişe geçmesine mâni olmak için ölümünün saklanması, şehirlerin muhasarasında tatbik edilecek stratejiler hakkında beyanatta bulunduğunu son olarak da Tangut hükümdarının ve halkının katledilmesini vasiyet ettiğini kaydederler.⁹⁶¹

Kaynaklardan bazıları Cengiz Han'ın Tangut vilayetinin akıbeti konusunda komutanları ile istişare ettiğini ve onlardan çoğunun Tangut'un tamamını yok edip burayı düz bir arazi haline getirmeyi teklif ettiğini kaydeder. Ancak Cengiz Han'ın danışmanı Ye-lu Ç'h'u-Ts'ai ⁹⁶² bu planın Moğollara herhangi bir kazanç sağlamayacağını söyleyerek bu vilayetten istifade etmek için muhafaza edilmesi gerektiğine dair

ve Tangut halkının katledilmesini vasiyet etmiştir bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3894; Hartog, a.g.e., s. 134.

⁹⁶¹ Benâkitî, a.g.e., s. 370; Hândmîr, C. III., s. 46-47; Barkhausen, a.g.e., s. 140; Grousset, a.g.e., s. 257; Hartog, a.g.e., s. 134-135; Vladimircov, a.g.e., s. 111. Barkhausen Cengiz Han'ın bu çetin savaşının Moğol tarihinin en kanlı savaşlarından olduğunu söyler. Barkhausen, a.g.e., s. 131. Bu durum Reşîdüddin'de "Cengiz Han ölümünün ve hastalığının muhakkak olduğuna anlayınca isyan çıkmaması için beylerine bunu saklamalarını, kesinlikle ağlayıp zayıflık göstermemelerini, Tangut halkının tamamını öldürmelerini vasiyet etti" şeklinde geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 386. Karşılaştırma için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 370; Mîrhând, C. VIII., s. 3894.

⁹⁶² Cengiz Han'ın bu danışmanı ve Moğolların katkıları hakkında tafsilatlı bilgi için bkz; Ganizhamal Kushenova, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmud Yalavaç ve Ye-lu Ç'h'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig*, S. 42, Yaz 2007, s. 229-242.

tekliflerde bulundu. Cengiz Han da mezkûr danışmanın sözlerini beğenerek kumandanlarının tekliflerini reddetti.⁹⁶³

Cengiz Han ilerleyen yaşına rağmen Tangut seferine çıkmakla ve hastalığı dolayısıyla yurda dönüp seferi başka zamana erteleme konusundaki ısrarlara rağmen sefere devam etmekle Hârezm seferine çıkarken taşıdığı inanç ve kararlılık ruhunu muhafaza ettiğini gözler önüne sermektedir. Ancak Moğol hâkimiyetinin Tangut vilayetinde mutlak tesisini görmeye ömrü yetmeyecek bu hâkimiyet halefleri zamanında gerçekleşecekti.

⁹⁶³ D'ohsson, a.g.e., s. 150; Hartog, a.g.e., s. 135; Roux, a.g.e., s. 226. Âştiyânî'ye göre bu danışmanın tedbiri ve nüfuzu Moğolların haşinliklerinden çoğunu en azından onun vatani olan Çin'de önledi ve onu korumaya samimi bir alaka gösterdi. Cengiz'in İslam ülkelerinden geri dönüşünden sonra 622 yılında bütün vatandaşlarını büyük bir tehlikeden kurtardı. Çünkü bu tarihte ambarlar tahıldan ve hazineler para ve kıymetli kumaşlardan boştu. Çare aramak için oluşturulan bir şurada Cengiz'in kumandanlarından biri Çinlilerden devlet işlerinde ve savaşta hiçbir şekilde istifade edilemiyor onların hepsini öldürmek ve yerleştikleri vilayetleri hayvanlara mera ve tahıllara arazi yapmak daha iyidir diye açıkladı. Moğol Han'ı da bu görüşe karşı çıkmadı ve onu uygulama emri verdi ama Yulu Çut Say Cengiz'e bu işin yerine konulan vergiler vesilesiyle ticaret malları, arazi, kumaş, tahıl yani ordunun genel ihtiyaçları temin edebilir ve bu kötü harekete el uzatılmaz diye anlattı. Moğol Hanı bu öneriyi kabul etti. Âştiyânî, a.g.e., s. 77.

II.IV. Cengiz Han'ın Ölümü (1227) ve Ögedey'in Halef Tayin Edilmesi

Cengiz Han Tangut seferi sırasında bindiği atın yabani atlardan korkarak şaha kalkması sonucu düşerek yaralandı ⁹⁶⁴ ve durumu gün geçtikçe kötüye gitti. Moğol kumandanlarından biri ⁹⁶⁵ Cengiz Han'ın sağlığından endişe ederek Tangut seferini bırakıp yurda geri dönmeyi sağlığına kavuştuktan sonra bu seferi tamamlamayı teklif etti. Mezkûr kumandan Cengiz Han'ı ikna etmek için Tangutların yerleşik düzende olduğunu, Moğollar tekrar Tangut vilayetine gelene kadar hiçbir yere kımıldayamayacaklarını bu sebeple ayrılma ve daha müsait bir vakitte onlara galebe çalabileceklerini beyan etti. Kumandanın bu sözlerine Cengiz Han'a Tangut seferinde eşlik eden eşi Yesui ve oğulları da katıldı. Nitekim Cengiz Han'ın durumundan oldukça endişe eden Yesui onun oğullarını ve kumandanları çağırarak durumu istişare etti ve Cengiz Han'ın sağlığının iyi olmadığını söyleyerek durumun vahameti konusunda diğerlerini bilgilendirdi. Lakin Cengiz Han tüm ısrarlara rağmen seferi yarıda bırakıp geri çekilmenin Tangutlar tarafından korkaklık olarak telakki edileceğini ⁹⁶⁶ ancak bir elçi göndererek onların savaşma taraftarı olup olmadıklarını öğrenmek suretiyle seferin akıbetine karar vereceğini söyledi.

⁹⁶⁴ Destgayb, a.g.e., s. 109; Marshall, a.g.e., s. 33; *MGT*, s. 187; *MGTA*, s. 211; Hartog, a.g.e., s. 133. Ebü'l-Ferec'e göre Cengiz Han havanın müfrit rutubetinden dolayı hastalanmıştı. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 522. Cengiz Han Tangut'a savaş açmak üzere Gobi'de ilerlediği 1226-1227 kışı sırasında bir gün vahşi at avlamak için durdu. Binddiği kızılımsı gri renkli at vahşi atların saldırısına uğrayınca atı ürktü ve Büyük Han'ı yere fırlattı. Weatherford, a.g.e., s. 174.

⁹⁶⁵ Gizli Tarih'te bu isim Tolun Çerbi olarak geçmektedir. *MGT*, s. 187. Bu ismin Honhotan Tolun Çerbi olduğuna dair bkz; *MGT*, s. 211.

⁹⁶⁶ Hartog, a.g.e., s. 133; Roux, a.g.e., s. 224.

Cengiz Han taraflar arasında barışın tesisi için Tangut hükümdarına elçi gönderdi. Cengiz Han'ın bu teklifine karşı Tangut hükümdarının tepkisi Gizli Tarih'de tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktadır. Mezkûr kaynakta yer alan ifadelerden anlaşıldığı üzere Tangutlar Cengiz Han'ın barış teklifine sıcak bakmayarak savaştan yana bir tavır takındı.⁹⁶⁷ Tangut liderlerinin bu tavrına karşı Cengiz Han savaştan geri durmanın mümkün olmadığını söyleyerek Tangutlara ağır bir ceza verme konusunda ısrarcı oldu.

Reşîdüddin'in kayıtlarına göre Cengiz Han Tangut vilayetinin kalan şehirlerini ele geçirince Hitay tarafına gitti. Hicri 623 (1226) yılı bahar ayının başlarında Olkun Talan'a⁹⁶⁸ ulaştı ve orada ecelin yaklaştığına delalet eden bir rüya gördü.⁹⁶⁹ Cuci Kasar'ın oğlu

⁹⁶⁷ Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Cengiz Han Tangut hükümdarına Hârezm seferi arifesindeki tavrını hatırlatarak onun ile hesaplaşmak için şehrine doğru harekete geçtiğini söyledi. Tangut hükümdarı da o sözlerin kendisinin söylemediğini belirterek komutanlarından Aşa-gambu tarafından sarf edildiği ortaya çıktı. Aşa-gambu ise söyledikleri ile yine Cengiz Han'ı tahkir etti. Aşa-gambu'nun meydan okuması karşısında Cengiz Han geri dönmenin mümkün olmadığını bu sözler ile onu takip edeceğini zikretti. *MGT*, s. 188. Karşılaştırma için bkz; *MGTA*, s. 211-212; Roux, a.g.e., s. 225.

⁹⁶⁸ Benâkitî bu mevkiyi Kutalan Kuduk olarak kaydeder. Benâkitî, a.g.e., s. 370. Kadir Ali Bek'in eserinde bu mevki Onkut Talkan Kuduk olarak geçmektedir. Alimov, a.g.t., s. 181.

⁹⁶⁹ Mîrhând, C. VIII., s. 3892; Abbott, a.g.e., s. 331. Barkhausen'a göre Cengiz Han Tangut seferine çıkmazdan önceki gece kadınlarından biri ile uyurken karışık bir rüya gördü ve korkudan ansızın uyandı. Ölüm korkusunun kalbine yerleştiğini hissetti. Oldukça sinirlendi ve karanlıkta nöbetçilere seslendi. Nöbetçilerin başı gelince Cengiz Han yanındaki kadını bir daha görmek istemediğini söyledi ve onu kendisine verdiğini

Yesuka Aka'ya oğulları Tuluy ve Ögedey'in yakında olup olmadıklarını sordu. Etrafındaki beyler iki üç günlük uzaklıkta olduğunu söylediler bunun üzerine birini onları çağırmağa gönderdiler. Ertesi gün beylerine oğulları ile meşveret yapacağını söyleyince etrafındaki beyler ve diğerleri uzaklaştı. Cengiz Han da oğullarıyla birlikte halvet yaptı pek çok konudan sonra düşmanlarını def etmeyi, dostlarını yükseltmeyi, mülkten faydalanmayı ve birlik olmalarını vasiyet etti. Sonrasında oğullarından Ögedey'i veliaht tayin etti.⁹⁷⁰ Çağatay orada hazır bulunmadığı için emrini ona bildirmelerini söyleyip iki

alıp götürmesini emretti. Bundan sonra Cengiz Han oğullarını yanına çağırarak onlar ile halvet yaptı ve onlara ölümünü haber verdi. Barkhausen, a.g.e., s. 130-131.

⁹⁷⁰ Âştiyânî Cengiz Han'ın hanlık makamına Ögedey'i seçmesi konusunda Çinli müşavir Ye-lu Çh'u-Ts'ai'nin herkesten çok ısrarcı olduğu ve Moğol hükümetinin başına zararsız bir kişinin gelmesi düşüncesiyle diğer iki kardeşinden ziyade Ögedey'in salim nefisli biri olduğunu öne sürdüğü inancındadır. Hatta mezkûr müşavirin amacına ulaştığında Ögedey'in de onu Çin vilayetinin hâkimi yaptığını kaydeder. Âştiyânî, a.g.e., s. 136. Ye-lu Çh'u-Ts'ai'nin bu makama Ögedey'i tavsiye etmesi bilgisine dair bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 150; Roux, a.g.e., s. 252-253. Müzakereler sırasında Çağatay'ın kendisi ve Cuci'nin dışında Ögedey'in halef olarak önerdiği bilgisine dair bkz; Weatherford, a.g.e., s. 167. Müverrih Kiragos'un kaydına göre Cengiz Han "Son nefesini vermeden evvel üç oğlunu ve mahiyetini huzuruna çağırıp şöyle bir hitapta bulundu: "İşte son demimdeyim. Üç oğlumdan her birinin evsafını size bildireyim: büyüğü Çağatay, cenkçidir, harbi sever, fakat ahlakça mağdurdur; kendisini hadisatın fevkinde görmek ister. İkinci oğlum, aynı surette harbe meyyaldir. Fakat hasistir. En küçüğü, çocukluğundan beri daima lütufkâr ve cömert göründü. Doğduğundan itibaren şan ve şevketi gittikçe arttı. İşte size her şeyi halisane ifşa ettim, istediğinizin huzurunda secde ediniz" dedi. Cengiz, onun başına tacını giydirdikten sonra ruhunu teslim etti". Mezkûr kayıttan anlaşıldığı üzere Kiragos'un

oğluna da veda etti. Onları ulus ve memleketlerinin başına gönderdi kendisi de Curce ve Nenkyas⁹⁷¹ tarafına yöneldi.⁹⁷²

Gizli Tarih diğer kaynaklardan farklı olarak Ögedey'in halef tayin edilmesinin Tangut seferi esnasında değil Cengiz Han'ın Hârezm seferi arifesinde cereyan ettiğini zikreder. Mezkûr kaynağa göre Moğol elçilerinin öldürülmesi üzerine Hârezmşahlar'a karşı sefer hazırlığında olan Cengiz Han'a eşlerinden Yesui seferin uzun ve ölümün de hakiki olduğunu hatırlatarak ulusunu kime teslim etmek istediğini sordu. Bunun üzerine Cengiz Han en büyük oğlu olması hasebiyle evvela Cuci'ye söz vererek⁹⁷³ bu konudaki

Tuluy ile Ögedey'i karıştırdığı aşikârdır. Müverrih Kiragos, a.g.e., s. 20. Cengiz Han ölmezden evvel bütün reislerini ve üç oğlunu yanına çağırıp: "İşte ben ölüyorum. Oğullarımdan istediğinizi yerime, size hükümdar tayin edin" dedi. Onlar cevaben: "senin tayin ettiğin bize hükümdar olsun dediler". Bunun üzerine Cengiz Han size üç oğlumun tabiatlarını ve işlerini söyleyeyim. Şu büyük oğlum Çağatay muharib ve askerliği seven fakat azametli bir adamdır. İkinci oğlum keza muharib ve muzaffer fakat nekes tabiatlıdır. Küçük oğluma gelince çocukluğundan beri mücehhez ve iyi tabiatlıdır. Bu doğduktan sonra şan ve şerefim günden güne büyüdü. İşte size her şeyi olduğu gibi söyledim. Bu üç oğlumdan istediğinize secde ediniz" dedi. Bunun üzerine onlar Okta (Ögedey) Han tesmiye olunan küçüğün önünde secde ettiler. Babası tacı onun başına geçirdikten sonra öldü". Genceli Kirakos, a.g.e., s. 11.

⁹⁷¹ Benâkitî, a.g.e., s. 370. Bu vilayet Hândmîr'de Tenktaş olarak geçmektedir. Hândmîr, C. III., s. 46. Mîrhând'da Nengyas olarak geçer. Mîrhând, C. VIII., s. 3891.

⁹⁷² Mîrhând, C. VIII., s. 3891; Reşîdüddin, a.g.e., s. 384-385; Hirendiş, a.g.md., s. 138.

⁹⁷³ Cengiz Han veliaht tayini esnasında konuşma sırasını belirleyerek Cuci'nin en büyük oğlu rütbesini taşıdığını açıkça vurgulamış oluyordu ve bu da onu olası halef durumuna getiriyordu. Daha küçük oğullarının bu konuşma sırasını kabul etmesi ise Cuci'nin

fikirlerini öğrenmek istedi. Lakin Çağatay babasının bu hamlesine karşı Cuci'nin Merkit kanı taşıdığını ima ederek ⁹⁷⁴ halef olmasına karşı çıktı. Cengiz Han sırasıyla diğer oğullarını da söz verdi ve nihayetinde Ögedey'i seçerek emrine karşı çıkmazlarsa yanılmayacaklarını ve parçalanmayacaklarını söyledi.⁹⁷⁵

Cüveynî de Cengiz Han'ın hemen her defasında Ögedey'in memleket işlerindeki becerikliliğinden, korkusuzluğundan, akıllılığından ve devleti düşmanlardan koruyacağından bahsederek onun halefliğe uygun olduğunu diğer oğullarının gönüllerine yerleştirdiğini kaydeder. Ebü'l-Ferec, Cüveynî ve Vassâf Reşîdüddin'den farklı olarak kendisinden sonra Moğolların başına geçecek olan oğlunu açıkladığı sırada yanında bulunan kişilerin isimlerini zikreder. Aynı zamanda Reşîdüddin'in iddiasının aksine Çağatay'ın da babasının yanında olduğunu söylerler. Müelliflere göre Cengiz Han

meşruluğunu ve kendilerine göre üstünlüğünü kabul etmeleriyle eş anlamlı olacaktı. Aynı zamanda Cuci'yi kabul ettiğini tekrar açıkladı ve diğer oğullarına bunu bir gerçek olarak kabul etmelerini ve babası konusundaki şüpheleri bir daha tekrarlamamalarını emretti. Çağatay babasının emrine riayet etti fakat bunu gerçek kılamayacağını da ifade etti ve “Ağızla öldürülen av at üstüne yüklenmez. Sözle kesilen avın derisi yüzülmez” dedi. Weatherford, a.g.e., s. 166-167.

⁹⁷⁴ Mîrhând Cuci ile kardeşlerinin arasının çok iyi olmadığını, kardeşlerinin onun nesebine karşı bir dil uzattıklarını kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3897. Roux da aralarındaki tartışmalardan dolayı Çağatay ve Cuci'nin hiçbir zaman barışmadığını hatta uzun zamandan beri birbirlerinden hoşlanmadıklarını kaydeder. Roux, a.g.e., s. 178. Müzakereler esnasında Çağatay Cuci için “Bu Merkit veledi tarafından yönetilmeye nasıl izin verebiliriz?” diye tepki verdi. Wetherford, a.g.e., s. 166.

⁹⁷⁵ *MGT*, s. 174-181; Sykes, C. II., s. 116; D'ohsson, a.g.e., s. 151.

hastalığı şiddetlenince oğullarından ⁹⁷⁶ Uluğ Noyan ⁹⁷⁷, Çağatay ve Ögedey'i bunların yanı sıra, Kölkan ⁹⁷⁸ ve Curceta'yı ⁹⁷⁹ yanına çağırdı ve veliahtını tayin etti.⁹⁸⁰

Cüveynî diğer kaynaklardan farklı olarak Cengiz Han'ın yerine Ögedey'i tayin ettikten sonra diğer oğullarının bu karara itiraz etmeyeceklerine ve Ögedey'i han kabul edip onun emirlerine uyacaklarına dair bir hat yazmalarını istediğini kaydeder. Bu suretle babalarının sözünden dönmeyecek ve onları değiştirmeyeceklerdi. Cengiz Han'ın

⁹⁷⁶ Bazı yazarlara göre Cengiz Han ölüm döşeğindeyken onun yanında olan tek oğlu Tuluy'du. Hartog, a.g.e., s. 134; Howorth, C. I., s. 103; Vladimircov, a.g.e., s. 111.

⁹⁷⁷ Bu ismin Tuluy'un lakabı olduğuna dair bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 398; Cüveynî, a.g.e., s. 244; Hândmîr, C. III., s. 50; İbn Arapşah, a.g.e., s. 44; Vassâf, a.g.e., s. 409; Alimov, a.g.t., s. 164; Âştiyânî, a.g.e., s. 90. Şebânkâreî de Cengiz Han'ın oğlu Tuluy'u Uluğ Noyan olarak adlandırdığını söyler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 247; Mîrhând, C. VIII., s. 3904. Tuluy'un lakabı Reşîdüddin'de Yeke Noyan ve Uluğ Noyan olarak geçer. Reşîdüddin, a.g.e., s. 453; R. Amitai, "Toluy", *El²*, C. X., Leiden 2000, s. 564.

⁹⁷⁸ Bu isim Vassâf'da Kalkan, Cüveynî'de Kölkan, Ebü'l-Ferec de ise Halkan olarak zikredilmiştir. Cüveynî'nin tercümesinde ise Kölgen olarak kaydedilmiştir bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 244; Tercüme, s. 185; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 522; Vassâf, a.g.e., s. 409.

⁹⁷⁹ Mezkûr isim Cüveynî'nin eserinde Curceta'yı, Cüveynî tercümesinde Gürşeta'yı, Ebü'l-Ferec'de Jurhatay, Vassâf'da ise Curhitay şeklindedir. Cüveynî, a.g.e., s. 244; Tercüme, s. 189; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 522; Vassâf, a.g.e., s. 409.

⁹⁸⁰ Vassâf mezkûr kişileri yanına çağırdıktan sonra eski fermanları yenilettiğini akabinde Ögedey'i halef tayin ettiğini söyler. Vassâf, a.g.e., s. 409.

buyruğu mucibince Ögedey'in kardeşleri onun emrine itaat edeceklerine dair hat yazdılar.⁹⁸¹

Şebânkâreî Cengiz Han'ın Hint'ten dönüşünde oradaki kötü hava sebebiyle ona ölümcül bir hastalığın sirayet ettiğini, oğullarını, kızlarını, yakın akrabalarını çağırarak hastalığının şiddetlendiğini ve tedavisi olmadığını söylediğini ayrıca bıraktığı memleketin başına kendisinden sonra hangi oğlunun geçeceği ve bu işe kimin uygun olduğu hakkında konuşmalarını istediğini kaydeder. Şebânkâreî de diğer müellifler gibi oğulların babasının kararına saygı duyduğunu o kimi uygun görürse buyruğuna itaat edeceklerini taahhüt ettiklerini söyler.⁹⁸²

Kaynakların ifadesinden de anlaşıldığı üzere Cengiz Han imparatorluğun bekası, memleket işlerinin düzeni, ülke sınırlarının emniyeti için oğulları arasında birlik ve beraberliğin tesis edilmesinin zaruri olduğunu hemen her fırsatta vurgulamıştır. Nitekim

⁹⁸¹ Cüveynî, a.g.e., s. 245-246; Tercüme, s. 186; Muhammed Lârî, C. II., s. 669. Hândmîr de Cengiz Han'ın Ögedey'i halef tayin ettikten sonra bu konuda vesika yazmalarını emrettiğini söylemekle birlikte diğer oğulları, akrabaları ve dostlarının Ögedey'e tabi olacaklarına ve isyan etmeyeceklerine dair hat yazdığını kaydeder. Hândmîr, C. III., s. 47. Mîrhând da Cengiz Han'ın Ögedey ve kardeşleri arasında biatnâme yazmalarını, Ögedey'e muhalif olmayacaklarını ve onun buyruğundan çıkmayacaklarını taahhüt etmelerini emrettiği inancındadır. Mîrhând, C. VIII., s. 3894.

⁹⁸² Hândmîr, C. III., s. 46; Mîrhând, C. VIII., s. 3893; Şebânkâreî, a.g.e., s. 244; Marshall, a.g.e., s. 28. Ebü'l-Ferec'e göre Cengiz Han kendisinden sonra Ögedey'in saltanata geçeceğini söyledikten sonra diğer oğullarına fikirlerini sormuş onlar da diz çökerek "Babamız, efendimiz ve hükümdarımız, biz hepimiz sizin köleleriniz. Her emrinizi dinler ve itaat ederiz. O emre göre hareket ederiz" demişlerdi. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 522-523. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 15; Mîrhând, C. VIII., s. 3893.

veliaht tayini sırasında yönetimde çift başlılığı önlemeye yönelik konuşmaları bu zaruretin serencamı olarak tefekkür edilebilir. Cengiz Han Moğolların idaresini bu minvalde en uygun olduğunu düşündüğü oğlu Ögedey'e teslim etmiş siyasi ve idari anlamda güçlü bir devletin varlığının asker ve hukuki sahalarda temayüz etmiş bir zihniyet ile mümkün olduğunu erken kavramıştı. Moğolların büyük hanlık makamına herkesten daha layık ve liyakatli Ögedey'i tayin etmekle birlikte diğer oğullarını da karakterlerine münasip işlere memur etti. Diğerlerinden daha sert ve adil olduğunu

düşündüğü oğlu Çağatay'ı Moğol yasasını⁹⁸³ tatbik ve muhafaza etmeye⁹⁸⁴ en küçük oğlu Tuluy'u ise ordunun idaresine, askerî işlere ve teçhizi tertibe⁹⁸⁵ memur etmesi bu cümledendir.

⁹⁸³ Moğol yasası hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 1967; Ali Bademci, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı*, İstanbul 2012; George Vernadsky, "Cengiz Han Yasası", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I., Ankara 1944, s. 107-132; Meryem Tehan, "İ'tikâdât; Âdâb ve Rusûm-i Mogulan", *Pejuheş der Tarih*, S. 12, Payiz 1392, s. 25-53; Rezgar Berfurûht, "Tegyîrât Kâr Kerdi-yi Yasa der Dovre "Mogulan-i Evveliye" ve "Îlhânân", Tahran, ty, s. 51-68; Anatoly Khazanov, "Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 35, No. 3, 1993, s. 461-479; David Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khan A Reexamination", *Studia Islamica*, No. XXXIII, Paris 1971, s. 97-140; D. O. Morgan, "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/I, London 1986, s. 163-176; David Morgan, "The Great Yasa of Chinggis Khan Revisited", *Mongols, Turks And Others*, Leiden 2005, s. 291-308; Peter Jackson, "Yasa" *Encyclopaedia Iranica*, New York 2013, <http://www.iranicaonline.org/articles/yasa-law-code> Erişim Tarihi: 08.05.2018. Saadettin Gömeç, "Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları", *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, Vol. I/II., Erzincan 2006, s. 1-13.

⁹⁸⁴ Peter Jackson, "Chaghatayid Dynasty", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 343; Şehbenderzâde Ahmed Hilmi-Ziya Nur Aksun, *İslam Tarihi 2 Türkler ve İslam*, İstanbul 2011, s. 124; Mîrhând, C. VIII., s. 3809, 3902; Pâzûki, a.g.e., s. 29; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3746; Grousset, a.g.e., s. 264. Çağatay Cengiz Han tarafından kendisine verilen bu görev için oldukça uygundu. Kaynaklarda Çağatay'ın yasa konusunda

hassasiyetine ve Moğol yasasındaki bazı hükümlerin İslamiyet ile taban tabana zıt olması hasebiyle onun zamanında Müslümanların müşkülât içinde bulunduğuna dair oldukça çok malumat vardır. Cüveynî Çağatay'ın sert mizacı ve yasayı muhafaza etme konusundaki titizliği hakkında şöyle der: “Çağatay sert, korkusuz ve üstün bir handı. Onun yasa ve siyaset korkusu o kadar sağlamdı ki onun zamanında bir kişi yoldan geçerken öncüye ve muhafıza ihtiyaç duymazdı. Mübalağa edilerek söylendiği gibi bir kadın altın dolu tepsiyi başının üzerinde korkmadan yalnız taşıyabilirdi”. Cüveynî aynı zamanda onun zamanında Müslümanların zor günler geçirdiğine de işaret eder. Müellife göre Çağatay İslami kurallara göre kurbanın kesilmemesi, (Moğol yasasına göre bu âdet hayvanı ayaklarından bağlayıp karnını yarıdıktan sonra kalbini sıkarak öldürölmek şeklinde yapılmalıydı) gündüz suya girilmemesi gibi hükümleri ciddiyetle uygulaması Müslümanları baskı altında tuttu. Hatta bu sebepten Horasan'da bir müddet insanlar açıktan kurban kesmedi. Müslümanlara murdar yemelerini söyledi. Cüveynî, a.g.e., s. 326-327; Tercüme, s. 248. Karşılaştırma için bkz; Mîrhând, C. VIII., s. 3903. Şebânkâreî de Çağatay'ın heybetli ve sert mizaçlı biri olduğunu teyit etmekle birlikte Çağatay'ın yargı konusunda oldukça ciddi olduğunu bir kişinin dahi yargıyı ihmal edip bilmezlikten gelemeyeceğini kaydeder. Müellife göre Çağatay babasının yargısını Tanrının hükmü gibi bilir ve az kimse onun yargısından kurtulurdu. Şebânkâreî, a.g.e., s. 246. Cûzcânî, Çağatay'ın Müslümanları düşman olarak tesmiye ettiğini, mizacı gereği Müslümanların kanını döktüğünü, hiçbirini sağ bırakmadığını kaydeder. Eserde Çağatay ve Ögedey arasında geçen bir hadise Çağatay'ın Müslümanlara yönelik tazyikini göstermesi açısından kayda değerdir. Cûzcânî'nin rivayeti şöyledir: “Çağatay ve Ögedey bir gün sahra yolunda gidiyorlardı; Ögedey daha öndeydi ve Çağatay kardeşinin çeyrek fersah gerisindeydi. Ögedey bir gölün başına geldiğinde orada kafasını ve vücudunu yıkayan bir Müslüman gördü. Haslarına dönerek “yazık bu biçare Müslüman kardeşim Çağatay'ın eliyle ölecek tedbir

nedir? dedi. Bundan sonra yanında altın veyahut gümüş balışı olan biri var mı? diye sordu. Yanında bulunan haslarından biri yanında gümüş balış olduğunu söyledi. Ögedey de onu Müslümana vermesini, Müslümanın da bu gümüşü göle atmasını söyledi ve Çağatay oraya varıp onu görünce gümüş balışının suya düştüğünü onu bulmak için suya girdiğini söylemesini emretti. Suya atıp ölümden kurtulsun diye gümüş balışı ona verdiler. Çağatay oraya ulaşınca o Müslümanı gördü ve onu yakalamalarını söyledi. Ona “hanın yasası kimsenin suya girmemesi, neden emre karşı geldin? Öldürülmen vaciptir” dedi. Müslüman da “suya gümüş balışım düşmüştü onu bulmak için suya girmiştım” dedi. Çağatay Moğolların suya girmelerini ve o balışı aramalarını emretti. Bulduklarında Müslüman o adil padişahın lütfu ve tedbiriyle kurtuldu. Onun çabasıyla Müslümanların çoğu o zalim melun Çağatay’ın elinden kurtuldular”. Cûzcânî, C. II., s. 152. Karşılaştırma için bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 153; Benâkitî, a.g.e., s. 387; Cüveynî, a.g.e., s. 265-266; Tercüme, s. 201-202; Hândmîr, C. III., s. 51-52; Reşîdüddin, a.g.e., s. 487-488; D’ohsson, a.g.e., s. 189. “Cengiz Han oğullarının işlerini yoluna koyduğu vakit onlara hitaben “her kim ki bilgiyi, yasakı, siyaseti, celadeti ve ayin ve töreyi riayeti severse Çağatay’a tabi olsun” dedi. Nizamüddîn Şâmî, *Zafernâme*, (Çev. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 15-16. Çağatay Moğol İmparatorluğu boyunca Cengiz Han tarafından formüle edilen kanunların (yasa) koruyucusu olarak tanınmış ve İslam’a yönelik aktif düşmanlığı ile nam salmıştır. Bertold Spuler, “Central Asia V. In The Mongol and Timurid Periods”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 172. Yuvalı’ya göre Çağatay Han İslami esaslarla örtüşmeyen hükümlerine uymadıklarından dolayı Müslümanları cezalandırmıştır. Çağatay’ın yasalara aykırı davranışlar sergileyenleri acımasızca öldürmesi bütün Müslümanların ondan nefret etmesine sebep olmuştur. Öyle ki ölümü üzerine şair Sedîd A’ver, “Etrafa saldığı korkudan kimsenin suya giremediğı adam şimdi ölümün engin ummanında boğuldu” demek suretiyle insanlar üzerinde Çağatay’ın tazyikini gözler

önüne sermiştir. Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Han”, *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 177. Müslümanların Çağatay’dan çok fazla memnun olmadıkları, onun zamanında namazlarını gizlice kıldıkları düşüncesine dair bkz; Barthold, a.g.e., s. 498. Kafalı’ya göre Çağatay’ın Müslümanlara karşı sert tedbirleri onun İslamiyete olan tavrı sebebiyle değil Moğol yasasının İslamiyet ile uyuşmamasından kaynaklanıyordu. Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Ankara 2005, s. 85. Grousset’ye göre Çağatay kendisinden korkulan sert bir hâkim ve Moğol yasasının çok dikkatli hatta evhamlı bir tatbikatçısıydı. Grousset, a.g.e., s. 264. Müslüman tarihçiler Çağatay’ın İslam düşmanlığından oldukça şikâyetçiydiler. Yasanın ahkâmlarına mugayir olduğu için şeriate göre kurban kesen Müslümanları merhametsizce cezalandırdığını söylerler. Saunders, a.g.e., s. 76. Çağatay Moğolların geleneksel yasasının uygulanmasında oldukça titiz ve gayretliydi. Öyle ki Müslümanların hayvanları kesmesi Moğol uygulamalarına ters düştüğü için bu zamanda onlar oldukça acı çekti. Lakin bu politikanın tüm Müslümanlara karşı uygulanabileceğini tahmin etmek zordur. Muhtemelen Çağatay’ın kendi yurtlarında veya Büyük Han’ın başkenti Karakurum’da bulunan Müslümanlar için geçerlidir. Yine de Çağatay Müslüman dostu olmamak ile anıldı. Jackson, a.g.md., 1992, s. 344.

⁹⁸⁵ Benâkitî, a.g.e., s. 398; Mîrhând, C. VIII., s. 3809; Pâzûki, a.g.e., s. 29; *Târîh-i Elîfî*, C. VI., s. 3746; Ahmed Hilmi-Aksun, a.g.e., s. 124. Ebü’l-Ferec’e göre Cengiz Han Tuluy’u askerlere ve muhariplere baş olarak tayin etti. Ayrıca onu av reisi yaptı. Zira avı her şeyden çok seviyor ve avcılarını taziz ediyordu. Ebü’l-Ferec, C. II., s. 478. Cengiz Han oğlu Tuluy’a harp ve askerî harekât işini vermiş, düşmanları yok etme ve şehirleri almaya memur etmişti. Şebânkâreî, a.g.e., s. 246.

Cuci'nin babasından önce ölmesi veliaht tayininde adının zikredilmemesine⁹⁸⁶ sebep olmuş ve belki de kardeşler arasında olası bir tartışmanın yaşanmasının önüne geçmiştir. Ancak Şebânkâreî'nin ifadesine göre Cuci her ne kadar babasının yerine geçemese de gerçekte Cengiz Han'ın ahfadının, evlatlarının ve memleketlerin tamamının hâkimiydi. Han tüm işleri ona danışarak yapardı. Cuci her ne emir verirse versin ona Cengiz Han'ın oğullarından kimse bu kararlara itiraz etmeye veyahut onlardan sapmaya cesaret edemezdi.⁹⁸⁷ Müellifin bu kayıtlarında mübalağa olduğu muhakkaktır. Zira daha sağlığında Cuci ile kardeşleri arasında ihtilaflar yaşanmış⁹⁸⁸ ve bilhassa Gürgenç'in muhasarası sırasında mezkûr ihtilaflar had safhaya varmıştır. Hatta kaynaklardan bazıları kardeşler arasındaki bu ihtilafların Cuci'nin babasının düzenlediği kurultaya hastalığını bahane ederek gelmemesine yol açtığını iddia etmişlerdir.

Reşîdüddin'in kaydına göre Cengiz Han oğullarına vasiyetini bildirip onları yurtlarına gönderince kendisi de Nenkyas tarafına yöneldi ve o şehrin padişahları gelip Cengiz Han'a itaat ettiler. Curce⁹⁸⁹ vilayetinin sınırına ulaştıklarında Curce padişahı Cengiz Han'ın geldiğini duydu ve elçilerini hediyelerle birlikte göndererek il olduklarını haber verdi.⁹⁹⁰ Bundan sonra Cengiz Han'ın ağırları şiddetlendi ve h. 624 yılında vefat

⁹⁸⁶ Barthold'a göre kardeşleriyle olan düşmanca münasebetleri hasebiyle Cuci'nin daha hayattayken bile adaylığı söz konusu olamazdı. Bu durum Cengiz Han'ın halefini diğer üç oğlu arasından tayin etmesini zaruri kıldı. Barthold, a.g.e., s. 489.

⁹⁸⁷ Şebânkâreî, a.g.e., s. 246.

⁹⁸⁸ Biran, a.g.md., Âştiyânî Cuci'nin arasının babası ve kardeşlerinden Çağatay ile hiçbir zaman iyi olmadığını söyler. Âştiyânî, a.g.e., s. 69.

⁹⁸⁹ Hândmîr, C. III., s. 46; Mîrhând, C. VIII., s. 3891.

⁹⁹⁰ Hândmîr, C. III., s. 46; Mîrhând, C. VIII., s. 3891; Reşîdüddin, a.g.e., s. 385.

etti. Cengiz Han'ın ölüm tarihi konusunda farklı tarihlere rastlanmaktadır.⁹⁹¹ Bu konuda en açık ifade Ebü'l-Ferec, Cüveynî ve Şebânkâreî'de geçmektedir. Mezkûr müellifler Cengiz Han'ın vefatının h. 624 yılının Ramazan ayının dördüncü gününde gerçekleştiğini söyler (18 Ağustos 1227).⁹⁹²

⁹⁹¹ Kaynakların çoğu h. 624 yılının Ramazan ayı demekle iktifa etmiştir. Mîrhând, C. VIII., s. 3894; Muhammed Lârî, C. II., s. 670; Reşîdüddin, a.g.e., s. 386; Vassâf, a.g.e., s. 409; Hâfî, a.g.e., s. 779; Âştiyânî, a.g.e., s. 68; Diyanet, a.g.md., s. 395; Hirendiş, a.g.md, s. 138; Kafalı, a.g.md., 1993, s. 368. Cengiz Han'ın 1227 yılı ağustosunda öldüğü bilgisine dair bkz; Abbott, a.g.e., s. 331; Barthold, a.g.e., s. 484; Biran, a.g.e., s. 93; Marshall, a.g.e., s. 33; Vladimircov, a.g.e., s. 111. Cengiz Han'ın 25 Ağustos öldüğü bilgisine dair bkz; Devlet, a.g.e., s. 173; Saunders, a.g.e., s. 66. D'ohsson bu tarihi Ağustos 1226 olarak zikretmiştir. D'ohsson, a.g.e., s. 152. Ayrıca bkz; Abdülhüseyin Nevaî, "Tarih-i Revabit-i İran ba Keşverhayi Mağrib-i Zemin der Devran-i Mogul", *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 69, Tahran 1356, s. 16. Cengiz Han'ın 18 Ağustos 1227 tarihinde öldüğüne dair bkz; Browne, a.g.e., s. 450; Grousset, a.g.e., s. 257; Spuler, a.g.e., s. 43; Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 67. Boyle'a göre Cengiz Han h. 624 yılının Ramazan ayının 10. gününde vefat etti. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305. 1227 yılının şubat ayına doğru vefat ettiği bilgisine dair bkz; Grousset, a.g.e., s. 256. *Târîh-i Elfi*'de Cengiz Han h. 624 yılında Tangut vilayetinde vefat etti diye geçer. *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3775. Cengiz Han Hitaylara karşı savaşı sırasında 1227 yılı yaz ayının sonunda vefat etti. Morgan, a.g.md., s. 134. Kadir Ali Bek'e göre Cengiz Han Safer 624'te (Ocak 1227) 73 yaşında Tangut vilayetinde vefat etti ve buradan öz ordasına götürülmesi 14 Ramazan 624 (28 Ağustos 1227) tarihinde oldu. Alimov, a.g.t., s. 182.

⁹⁹² Ebü'l-Ferec, C. II., s. 523; Pâzûki, a.g.e., s. 29. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 15; Cüveynî, a.g.e., s. 246; Hândmîr, C. III., s. 47; Şebânkâreî, a.g.e., s. 244.

Moğollara ve bilhassa Cengiz Han'a olan nefreti ile tanınan Cûzcânî eserinde Cengiz Han'ın ölümünü cehenneme gitmesi başlığı altında anlatır. Müellife göre *Cengiz Han Tangut seferi esnasında Tangut hükümdarı ile anlaşma yaptı; lakin noyanların arkamızda düşman kalmasın önerisini beğenerek onu öldürme kararı aldı. Bu olaydan haberdar olan Tangut lideri Cengiz Han'ın anlaşmayı bozarak ihanet ettiğini eğer kendisini öldürürse kendisinden süt gibi beyaz kanın geleceğini bundan üç gün sonra da Cengiz Han'ın öleceğini söyledi. Cengiz Han onun bu sözleri ciddiye almadı ve yakalanıp öldürülmesini emretti. Tangut hükümdarının öldürüldüğünde onun kanı beyaz aktı. Bu haber Cengiz Han'a ulaşınca oraya geldi durumu gördüğünde kalbi çarptı. Üçüncü gün kalbi durdu ve cehenneme gitti.*⁹⁹³ Mezkûr rivayet başka eserlerde rastlanmamakla birlikte tarihî ehemmiyetten de yoksundur. Cûzcânî gibi Moğollara karşı menfi duygular besleyen bir müellifin Cengiz Han'ın ölümünü bir cezalandırma olarak anlatması pek tabiidir. Zira Cengiz Han'a kinle dolu olan müellifin onun ölümünü anlatış tarzının aşağılayıcı olması İslam dünyasına yaşattığı acıların serencamıdır. Dünya tarihî üzerinde mutlak tesirleri olan bir liderin ölümünün muhtemel sebepleri üzerine yazılanların ve ölümü hakkında muhtelif rivayetlerin mevcudiyeti bu konuya olan rağbetin tezahürüdür.

Moğolların ilk dönemleri hakkında tafsilatlı malumat ihtiva eden Gizli Tarih şaşırtıcı bir biçimde Cengiz Han'ın ölümü hakkında sessiz kalır. Mezkûr kaynak bu ölüm hakkında sadece Cengiz Han'ın domuz yılında (1227) Tanrıya yükseldi demekle iktifa eder.⁹⁹⁴ Cengiz Han'ın ölümüne kadar Moğolların siyasi tarihî hakkında oldukça tafsilatlı

⁹⁹³ Cûzcânî, C. II., s. 147-148; Uyar, a.g.e., s. 102. Âştiyânî de Cengiz Han'ın ölümünü “dünya vahşet ve azaptan kurtuldu” demek suretiyle onun ölümünü bir kurtuluş olarak görmüştür. Âştiyânî, a.g.e., s. 68.

⁹⁹⁴ MGT, s. 190. Eserde Cengiz Han'ın defnedildiği yer de zikredilmez. “Domuz yılı (1227) (7. Ayın 12'sinde Türemgii kalesinde) Çingis Kağan göğe uçtu”. MGTA, s. 213.

malumat ihtiva eden eserin bu denli mühim bir hadiseyi muhtasar şekilde ele alınmasının sebebi kesin olmamakla birlikte bu olayın o tarihlerde Moğollar için tabu gibi görüldüğü anlaşılmaktadır.⁹⁹⁵

Kaynaklarda Cengiz Han'ın ölüm tarihi gibi defnedildiği yer konusunda da muhtelif fikirler mevcuttur. Lakin kaynakların çoğu Cengiz Han'ın cenazesinin Moğolların kutsal kabul ettiği Burhan Haldun dağına ⁹⁹⁶ defnedildiğini kaydeder. Reşîdüddin Cengiz Han'ın ölmezden evvel cenazesinin defnedileceği yeri tayin ettiğine dair mufassal malumata yer verir. Müellife göre *Cengiz Han ava çıktığı gün bir yerde yalnız bir ağaca tesadüf etti. Oldukça güzel olan bu ağacın altına uzandı ve içine bir*

Cengiz Han 1227 domuz yılında ölmüştür. Ahmet Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 259.

⁹⁹⁵ Hartog, a.g.e., s. 134.

⁹⁹⁶ Kaynaklarda Burkan Kaldun olarak da geçen bu dağın Moğolistan'da olduğu bilgisine dair bkz; Hirendiş, a.g.md., s. 138; Kafalı, a.g.md., s. 368. Moğolistan'da Onon ve Kerülen ırmakları kaynağında bulunmaktadır bkz; D'ohsson, a.g.e., s. 152; Grousset, a.g.e., s. 257; Howorth, C. I., s. 107; Saunders, a.g.e., 67. Burhan Haldun'un bugünkü Kentey Dağı olduğu bilgisine dair bkz; Grousset, a.g.e., s. 257. Weatherford'a göre “Tanrı Dağı” manasına gelen en yüksek dağ olan Burhan Haldun dağı bölgenin hanıydı. Mezkûr dağ üç nehrin kaynağı olduğu için Moğol dünyasının kutsal merkezi addediliyordu. Hatta bu dağ Temuçin'in (Cengiz Han) gücünün kaynağı olacaktı. Weatherford, a.g.e., s. 73. Cengiz Han, Burhan Haldun dağında, yakınında Onon, Tula ve Kerülen nehirlerinin çıktığı bir mevziide gömülmeyi vasiyet etti. Günümüzde bile Moğollar'ın büyük bir çoğunluğu bu bölgeyi ulusun manevi anavatanı saymaktadır. Marshall, a.g.e., s. 33. İbn Kesîr Cengiz Han öldükten sonra onu demir bir tabuta koyup zincire bağladıklarını ve iki dağın arasına astıklarını kaydeder. İbn Kesîr, C. XIII., s. 244.

*sevinç geldi. Sonra bu yerin cenazesinin defnedilmesi için münasip olduğunu söyledi ve şehzadeler, emîrler buyruk mucibince cenazesini oraya defnettiler. Aynı yıl orada oldukça fazla ot ve ağaç çıktı öyle ki bu sebeple o ağacı ayırt edemediler.*⁹⁹⁷ Burhan Haldun dağına Cengiz Han'dan başka Moğol ileri gelenlerinin de defnedilmesi ⁹⁹⁸ mezkûr dağa Moğollar tarafından yüklenen manayı göstermesi açısından dikkate şayandır. Nitekim Cengiz Han'ın hayatta olduğu zamanlarda Burhan Haldun dağına giderek onun ruhuna dualar ettiği ve mezkûr dağın kendisini koruduğu inancıyla huzurunda eğildiği, ibadetler ettiği kaynaklarda sabittir.

II.V. Ögedey Han'ın Cülusu (1229)

Cengiz Han'ın haleflerinden her birinin yerleşimlerine Moğolca yurt ve onun oğullarından her birinin reayasına ulus ⁹⁹⁹ adı verildi ve bu minvalde Cengiz Han

⁹⁹⁷ Hândmîr, C. III., s. 47; Mîrhând, C. VIII., s. 3894; Reşîdüddin a.g.e., s. 387. Karşılaştırma için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 370; D'ohsson, a.g.e., s. 152; Vladimircov, a.g.e., s. 111.

⁹⁹⁸ Benâkitî, a.g.e., s. 371; Diyanet, a.g.md., s. 395; Roux, a.g.e., s. 230. Cengiz Han'dan sonra gelenler de Burhan Haldun dağları arasına gömüldü ve heykelleri dikildi. Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 67. Bu kutsal dağa Cengiz Han'ın dışında oğlu Tuluy'un, Möngke Kağan'ın da defnedildiği söylenmektedir. Bkz; Barthold, a.g.e., s. 534. Reşîdüddin de oğlu Tuluy'un buraya defnedildiği inancındadır. Reşîdüddin, a.g.e., s. 387. Burhan Haldun dağına Tuluy'dan başka karısı Sorgaktani ve oğulları Möngke ile Arık Böke'nin de medfun olduğuna dair bkz; Hartog, a.g.e., s. 136.

⁹⁹⁹ Âştiyânî, a.g.e., s. 110; Peter Jackson, "Mongols", *Encyclopaedia Iranica*, New York 2002, <http://www.iranicaonline.org/articles/mongols> Erişim Tarihi: 15.01.2017.

ölmezden evvel Moğol topraklarını oğulları arasında taksim etti.¹⁰⁰⁰ Bu taksim esnasında büyük oğlu Cuci'ye Cüveynî'nin ifadesiyle “Moğol atlarının ulaştığı en uç hudutlar” verdi. Buna göre Cuci Deşt-i Kıpçak'ın ihtiva ettiği toprakların sahibi oldu.¹⁰⁰¹ Cuci zamanında Deşt-i Kıpçak'ın sınırları Yukarı Bulgarya hanlığını, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı ve Hârezm ülkesini ihtiva ediyordu.¹⁰⁰² Ancak Cuci'nin kendisinden önce ölmesi sebebiyle ona yurt olarak bırakılan topraklar Cuci'nin oğlu Batu'ya tevarüs etti.

¹⁰⁰⁰ Cengiz Han toprakları taksim esnasında ailelerin kavga eden çocuklarına her zaman yaptıkları şeyi yaparak Cuci ve Çağatay'ı birbirinden ayırdı. “Yeryüzü geniştir, nehirleri ve suları sayısızdır. Kamplarınızı birbirinizden uzakta kurun ve her biriniz kendi krallığını yönetsin. Sizin ayrı olmanızı istiyorum” dedi. Weatherford, a.g.e., s. 167-168.

¹⁰⁰¹ Böyle bir kararın tatbik edilmesinde Cuci'nin en büyük oğul olma durumu da etkili oldu. Nitekim Moğol yasasında da görüldüğü üzere Moğol miras hukukunda yaş üstünlüğü kişiye hak üstünlüğü sağlıyordu. Bunun yanı sıra Cuci'nin elde ettiği başarılar da Cengiz Han'ın böylesi bir karar vermesinde etkili olmuştur. Özcan, a.g.e., s. 53. Bu konu hakkında ayrıca bkz; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1995. Bu taksim sırasında kuzey ve batı Hârezm'i yurt edinen Cuci oğulları Hârezm'in kendilerine ait kısmının idaresini Kongrat kabilesi beylerine vermişlerdir. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 2017, s. 11. Bunun için ayrıca bkz; George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, New York 2003, s. 39.

¹⁰⁰² Mustafa Kafalı, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 180-181. Ülke topraklarının taksimi sırasında Cuci'ye Rusya'nın tamamı bırakıldı. Cemşid Zengene, “Mogulan ve Mogulistan”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 9, 1374, s. 120. Rusya'nın Cuci ve evladına bırakılan topraklar Âştîyânî'de Seyhun'un büyük vadisi, Hârezm, Deşt-i Kıpçak,

Cengiz Han ikinci oğlu olan Çağatay’a Karahıtayların topraklarını bıraktı. Bu minvalde Çağatay doğuda Uygur toprağından batıda Buhara ve Semerkand’a kadar olan mintikanın sahibi oldu.¹⁰⁰³ Ancak Çağatay’a bırakılan toprakların bir kısmı doğrudan

Kuman taifesinin yerleşimleri (Güney Rusya), Bulgar, Başkırd (Ural dağının etekleri) ve Kırgız (Batı Sibirya) olarak geçer. Âştiyânî, a.g.e., s. 109-110. Kaşgar’dan Bulgar’ın ötesine kadar Ural’ın etekleri, Rusya’nın güneyi, Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Seyhun ve Sibirya’nın batısı Cuci’ye bırakılmış lakin Cuci babasından altı ay önce öldüğü için bu toprakların tamamı oğlu Batu’ya intikal etti. Pâzûki, a.g.e., s. 29. Roux’ya göre Cuci’nin toprakları 1220’li yıllarda Avrupa tarafında ve batı steplerinde fethedilmiş veya fethedilecek toprakların tamamını ihtiva ediyordu. Roux, a.g.e., s. 252. D’ohsson’a göre Cengiz Han’ın Cuci’ye bıraktığı yurt Aral gölünün kuzeyinde olup batısında Saksin ve Bulgar İli’ne kadar uzanıyordu. D’ohsson, a.g.e., s. 167. Cuci ve ailesine Kayalığ ve Hârezm’den Bulgar ve Saksin sınırlarına kadar Moğol atlarının toynaklarının çiğnediği yerler verildi. Howorth, C. I., s. 105. Cengiz Han en büyük oğlu Cuci’ye Saksin ve Bulgar hududuna kadar Hârezm’i verdi. Perviz Recebî, *Sedehe-yi Gomşode*, C. VI., Tahran 1390, s. 25. Hârezm’in kuzey kısmı ve aşağı Seyhun bölgesi 140 yıl boyunca Altın Orda toprakları içine girdi, sadece güney kısmı, Kâs ve Hive dâhil olmak üzere Çağatay ulusuna ait oldu. C. E. Bosworth, “Khwarazm”, *EP²*, C. IV., Leiden 1997, s. 1064. “Cuci İrtiş vadisinde toprak üssünü alan ilk oğluydu ve bu toprak daha sonra kuzeybatıda “Tatar atı toynağının gittiği yere kadar” genişledi”. Biran, a.g.e., s. 103.

¹⁰⁰³ Morris Rossabi, “Chinese Turkestan IV. In The Mongol Period”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 473; Recebî, a.g.e., s. 25; V. Barthold-J. A. Boyle, “Caghatay Khan”, *Encyclopaedia of Islam*, C. II., Leiden 1991, s. 2. Mâverâünnehir ve Karahıtayların toprakları yani Batı ve Doğu Türkistan’ın tamamı Çağatay’a verildi. Pâzûki, a.g.e., s. 30. Çağatay’a Transoxania bölgesi, Buhara ve Semarkand’dan Balkaş

gölü ve Çu nehrine kadar Sarı Uygurların topraklarına kadar uzayan alan tahsis edildi. Çağatay'ın halefleri de 1678 yılına kadar neredeyse kesintisiz olarak Orta Asya'nın doğu kesiminde hüküm sürdü. Spuler, a.g.md., 1992, s. 172. Grousset'ye göre İli, Isıkgöl, yukarı Çu ve Talas mıntıkası, Kaşgarya ve Mâverâünnehir Çağatay'a bırakıldı. Grousset, a.g.e., s. 264. Âştiyânî'ye göre Çağatay Kunduz, Bâmiyan, Belh, Bedehşan, Buhara, Semerkand, Benaket, Otrar, Çaç, Fergana, Hoten, Yarkend, Kaşgar, Turfan, Beşbalıç, Almalığ şehirlerinin sahibi oldu. Almalığ şehrine komşu şehirlerden Kuyas şehri de onun merkezi olarak kabul gördü. Âştiyânî, a.g.e., s. 110. Kafalı'ya göre ise Çağatay'a verilen toprakların hududu doğuda Beş-Balık'ı ihtiva edecek şekilde başlayarak batıda Ceyhun nehrine kadar uzanıyordu. Kuzeyde İli havzası ve Yedi-Su mıntıkları da onun toprakları arasında zikrediliyordu. Kafalı, a.g.e., s. 34. Saunders'e göre Çağatay babasının ölümünden sonra Uygur ve Mâverâünnehir topraklarını ihtiva eden yurduna gitti. İki açıdan ona oldukça fazla ihtiram gösteriliyordu; birincisi Çağatay'ın Cengiz Han'ın hayatta olan oğullarının en büyüğü sayılması, ikincisi ise yasayı iyi bilmesi ve yasanın ahkâmları hakkında görüş sahibi olması. Saunders, a.g.e., s. 76. Çağatay'ın yurdu Kayalık'tan ve Uygur İli'nden Ceyhun kıyılarına kadar uzanıyordu. D'ohsson, a.g.e, s. 167. İran'ın kuzeyi ve Singyang'ın güneyi Çağatay'a bırakıldı. Zengene, a.g.m., s. 120. Çağatay'a eskiden Karahıtaylar'ın yaşadığı Orta Asya bölgesi verildi ve bu topraklara daha sonra Mâverâünnehir de eklendi. Marshall, a.g.e., s. 39. Çağatay'a Uygur ülkesinin sınırlarından Buhara'ya kadar olan topraklar verildi. Howorth, C. I., s. 105. "Çağatay Uyguristan ile Ceyhun arasındaki toprağı, kabaca eski Karahıtay toprağını aldı". Biran, a.g.e., s. 103.

merkeze bağılı sivil idareciler tarafından idare ediliyordu.¹⁰⁰⁴ Mezkûr idarecilerin başında imparatorluğa uzun yıllar hizmet edecek olan Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesut gelir. Mâverâünnehir başta olmak üzere sair pek çok şehrin idaresine memur edilen bu baba oğul Cengiz Han zamanından başlamak üzere Mengü Kağan dönemine kadar imparatorluğun çıkarlarına hizmet etti.¹⁰⁰⁵

Cengiz Han üçüncü oğlu aynı zamanda Moğolların yeni hanı olan Ögedey'e Balkaş'ın doğu ve kuzeydoğusunu, İmil ve Tarbagatay dağlarını, Kara İrtiş nehrini ve Urungu bölgesini ¹⁰⁰⁶ yurt olarak verdi.

¹⁰⁰⁴ Çağatay'ın topraklarının malî yönetimi doğrudan Büyük Han'a bağılı olan sivil yöneticilerin elindeydi. Jackson, a.g.md., 1992, s. 343. Cengiz Han yerleşik halka göçebe devletin ebedi eserleri olarak bakması hasebiyle Çin, Türkistan ve İran'daki bazı şehirlerin yönetimini doğrudan büyük hana karşı sorumlu sivil valilere bırakmıştı. Nitekim Çağatay'a tevarüs eden topraklar cümlesinden olan Buhara, Semerkand, Kâşgar, Hocend ve Fergana şehirleri bu statüye tabi idiler. Yuvalı, a.g.md., s. 176.

¹⁰⁰⁵ Mezkûr idarecilerin muhtelif hizmetleri hakkında bkz; Lokman Baymatov, "Ziddiyet-i do Temâyul-i Siyâsî ve İctimaî der Devlet-i Mogul (Berresi Movridi Amelkerd-i Mahmud Yalavac)", *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 83, Tahran 1383, s. 148-151; Özkan Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", *CRSS*, C. I., S. 3, Ankara 2015, s. 63-68.

¹⁰⁰⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *DİA.*, C. XXXIV., İstanbul 2007, s. 21; Grousset, a.g.e., s. 264-265. Âştiyânî Ögedey'e verilen toprakların diğer tüm kardeşlerinden daha az olduğunu söyler. Âştiyânî, a.g.e., s. 110; Roux, a.g.e., s. 252. Ögedey'in ulusu Tarbagatay dağlarını içerdi ve Kara İrtiş nehri vadisine ve Altay dağlarına kadar uzandı. Spuler, a.g.md., 1992, s. 172. Ögedey'in yurdu İmil ırmağının suladığı yerlerdi. D'ohsson, a.g.e., s. 167. Cengiz'in üçüncü oğlu Ögedey Tarbagatay

Moğol âdetine göre evin en küçük oğlu baba yurdunun sahibi yani Otçigin¹⁰⁰⁷ sıfatıyla oranın koruyucusu ve varisidir. Bu âdet veçhile Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy'a Onon ve Kerülen ırmakları arasındaki bölge ve Karakurum dağlarının etekleri yani Moğolların asıl yurdu kaldı.¹⁰⁰⁸

Cengiz Han'ın oğullarının dışında kardeşlerinden Kasar ve Temüğe Otçigin de Moğol yurtlarından birer pay sahibi oldular. Kasar'a Argun ve Haylar ırmağı tarafındaki

dağlarında ve bitişik steplerde ve Kuzey Afganistan'da bir alanın sahibi oldu. Rossabi, a.g.md., 1992, s. 473. Çağatay'ın topraklarının kuzeydoğusunda kalan Ala Kul yöresi, Tarbagatay dağları, Kara İrtiş ırmağı ve Altay dağlarından Baykal gölüne uzanan bölge ise Ögedey'in payına düşmüştü. Marshall, a.g.e., s. 40. “Ögedey, Çungarya'yı (Kuzey Sincan'da) ve Altay dağlarının batı yamaçlarını aldı-gelecekte Büyük Han olarak resen bol miktarda toprak alacağı için küçük nir miktar”. Biran, a.g.e., s. 103.

¹⁰⁰⁷ Eski Türkler'de ve Tatarlar'da baba ergenlik çağına gelen oğullarına baba ocağından ayrılıp kendi başlarına bir ev bir çadır kursunlar diye ev eşyası ve sürü verirdi. En önemli eşinden olan küçük oğlu ise baba ocağında kalarak oğullarına verdiğinden başka babaya kalan mal bu küçük oğluna tevarüs ederdi. Bu sebeple bu küçük oğla “Od Çigin” yani “Ocağın sahibi” derlerdi. D'ohsson, a.g.e., s. 168. Baba ocağının bekçisi manasına gelmekle birlikte Otşigin olarak telaffuzuna dair bkz; Hartog, a.g.e., s. 146. Weatherford'a göre Ötçigen “Ocak Prensi” manasına gelmekle birlikte bu kişilerin yaşlandıklarında ailesine bakmakla yükümlü olan en küçük kardeş olduğu düşüncesindedir. Weatherford, a.g.e., s. 117.

¹⁰⁰⁸ D'ohsson, a.g.e., s. 168; Hartog, a.g.e., s. 146; Howorth, C. I., s. 105; Pâzûki, a.g.e., s. 30; Recebî, a.g.e., s. 25; Saunders, a.g.e., s. 76; Weatherford, a.g.e., s. 180.

verilen yurt ¹⁰⁰⁹ ile Temüğe Otçigin'e verilen Hitay yani Çin'in kuzeyi ¹⁰¹⁰ bu cümledendir.

Cengiz Han sağlığında ülke topraklarını oğulları arasında taksim etmekle kardeşler arasında yaşanması muhtemel olan bir çatışmanın önüne geçti. Bu taksim sırasında büyük oğlu Cuci'ye ve onun ardıllarına ¹⁰¹¹ da bir yurt bırakması olası bir çatışmayı önlemekle kalmayarak Cuci üzerindeki ithamları da kaldırdı. Zira daha önce ifade edildiği gibi Cuci hayatta iken kardeşi Çağatay ile pek çok defa karşı karşıya gelmiş ve sonuncusu hemen her defasında Cuci'nin Merkit kanı taşıdığına dair imalarda bulunarak onu tahrik etmiştir. Hatta Gizli Tarih'in ifadesine göre Cengiz Han'ın halefini tayin ettiği sırada bile Çağatay Cuci'nin halef olamayacağını sert ve aşağılayıcı bir üslupla dile getirmiştir. Cengiz Han Moğol atlarının ulaştığı en uç bölgeleri Cuci ve haleflerine yurt olarak vermekle Cuci'ye yöneltilen suçlamaları dikkate almadığını ¹⁰¹² ve hatta mesnetsiz kabul ettiğini pratik zeminde göstermiştir. Aynı zamanda Tuluy'un

¹⁰⁰⁹ Grousset, a.g.e., s. 265.

¹⁰¹⁰ Âştiyânî, a.g.e., s. 109; Pâzûki, a.g.e., s. 30; Recebî, a.g.e., s. 25. Grousset'ye göre Temüğe'ye verilen yurt Moğolistan'ın doğusunda kadim Cürcet topraklarına komşu bugünkü Girin eyaletindeydi. Grousset, a.g.e., s. 265.

¹⁰¹¹ Cuci babasından önce öldüğü için ona verilen topraklar oğulları Batu ve Orda arasında taksim edildi. Bu iki kardeş iki hanedanın kurucusu oldular. Orda Ak Orda'nın kurucusu Batu ise Altın Orda'nın kurucusu oldu. Saunders, a.g.e., s. 75.

¹⁰¹² Cuci'nin meşruluğu Cüveynî tarafından topraklarının Kayalığ sınırlarından (bugünkü Kazakistan'da) doğudaki Hârezm'e, batıdaki Volga nehri üzerindeki Saksin ve Bulgar'ın en uzak noktalarına ve "Moğol atlarının ulaştığı alana" kadar uzanır diye tanımlandı. Biran, a.g.md.,

soyundan muktedir kağanların çıkması Cengiz Han'ın mantıklı kararının ve öngörüsünün serencamı olarak görülebilir.

Cengiz Han'ın taziyesinden sonra her bir oğlu, noyanlar ve beylerin hepsi kendi yurtlarına gitti ve iki yılın sonunda Moğolların asli yurdunda toplanmaya dair birbirlerine haber gönderdiler.¹⁰¹³ Zira Cengiz Han'ın ölümünün ardından iki yıl geçmesine rağmen veliaht tayin edilen Ögedey saltanata geçmemiş ve henüz kurultay tertip edilememişti. Bütün bunlar için kendi yurtlarında bulunan Moğolların asıl yurda avdet etmesi lazımdı. Bu sebeple Deşt-i Kıpçak tarafından Cuci'nin oğulları Batu, Berke, Berkeçar¹⁰¹⁴ ve sair

¹⁰¹³ Reşîdüddin, a.g.e., s. 452; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3775; Howorth, C. I., s. 116. Şebânkâreî'ye göre herkesin kendi yurtlarından kalkıp Cengiz Han'ın ordusuna gelmesi Cengiz Han'ın hatununun fermanı ile gerçekleşmişti. Şebânkâreî, a.g.e., s. 248.

¹⁰¹⁴ Bu isim Cüveynî'de Berkeçar olarak geçmektedir. Cüveynî, a.g.e., s. 246. İsmin Küçük Berke manasına geldiğine dair bkz; Cüveynî, tercüme, dipnot: 481, s. 187. Ebü'l-Ferec bu ismi Berkcar olarak okur. Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 15. D'ohsson bu ismi Borgaçar olarak okur. D'ohsson, a.g.e., s. 170. Kurultaya Deşt-i Kıpçak tarafından Cuci'nin oğulları geldi. Pâzûki, a.g.e., s. 51.

dostlar ¹⁰¹⁵; doğu tarafından Cengiz Han'ın kardeşleri Otçigin ve Belgütey Noyan ¹⁰¹⁶; Beş Balığ'dan Karaçar Noyan ¹⁰¹⁷ ve aynı şekilde diğer yerlerden muhtelif beyler ve noyanlar hareket edip ordugâha ¹⁰¹⁸ yöneldiler.

¹⁰¹⁵ Cûzcânî Cuci'nin dört oğlu olduğundan bahsetmekle birlikte onların en büyüğünün adını Batu ikincisini Çağatay üçüncüsünü Şiban ve en küçüğünü Berke olarak kaydeder. Cûzcânî, C. II., s. 150. Cüveynî'ye göre Kıpçak tarafından Cuci'nin oğulları Hordu (Orda), Batu, Şibkan, Tankut, Berke, Berkecar ve Toga-Timur asıl yurda avdet etti. Cüveynî, a.g.e., s. 246; Tercüme, s. 187. Ebü'l-Ferec mezkûr isimleri şu şekilde zikreder: Herdu, Batuva-Batu, Sibkan-Sibkan, Tenkût, Berke, Berkcar, Bugatimur. Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 15. Hândmîr'in verdiği bilgiye göre Deşt-i Kıpçak'tan Moğol yurduna gelen Cuci evlatları olarak Berke, Batu ve Berkeçar'ın yanı sıra Şiban ve Tankut'u da zikreder. Hândmîr, C. III., s. 49. Kıpçak tarafından Cuci'nin evlatları Batu, Şiban, Tankut, Berke, Berkeçar ve Buka-Timur geldiler. Reşîdüddin, a.g.e., s. 452. Şebânkâreî'ye göre Batu altı kardeşi ile birlikte diğerlerinden önce asıl yurda ulaşmıştı. Şebânkâreî, a.g.e., s. 248. Vassâf'da Cuci'nin Hordu, Batu ve Sentay adında oğullarının Kıpçak sahrasından avdet ettiği yazılıdır. Vassâf, a.g.e., s. 409. D'ohsson Hazar denizinin kuzeyinden gelen Cuci'nin oğullarının adını Orda, Batu, Şeyban, Tangut, Berka, Borgaçar ve Boğa Timur olarak beyan eder. D'ohsson, a.g.e., s. 170. Kurultaya Deşt-i Kıpçak tarafından Cuci'nin oğulları Batu, Şiban, Berke, Berkeçar ve Toga-Timur katıldı. *Târih-i Elfî*, C. VI., s. 3775.

¹⁰¹⁶ Şebânkâreî'nin verdiği bilgiye göre Hitay ve Hoten tarafından Otçigin, Belka Noyan, Olcaltay Noyan, Dilub ve Dukay isimlerinde Cengiz Han'ın beş kardeşi asıl yurda avdet etti. Şebânkâreî, a.g.e., s. 248-249. Cüveynî'de doğu tarafından gelen amcaları Ötekin (Otçigin), Belgütay Noyan ve İlçitay Noyan olarak zikredilir. Cüveynî, a.g.e., s. 246-247. Doğu tarafından amcaları Otçigin ve Belgütay Noyan ve amcaları Kaçıun'un oğlu İlçiday geldi. Reşîdüddin, a.g.e., s. 453. Karşılaştırma için bkz; *Târih-i Elfî*, C. VI., s. 3775.

Moğol âdetine göre Ögedey Moğolların yeni hanı olarak başa geçmezden evvel vekâlet Otçigin unvanıyla ocağın sahibi ve muhafızı Tuluy'a verildi. Tuluy Cengiz Han'ın öldüğü yıl olan 1227'den kurultayın düzenlendiği ve yeni hanın seçildiği 1229

Vassâf Cengiz Han'ın kardeşi Ötekin, Belgütay Noyan ve Elcitay Noyan'ın ordugâha katıldığını kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 409-410. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 15; Pâzûki, a.g.e., s. 51. Ebu'l-Gazi maşrik tarafından Belgüday Noyan ve İlçiday Noyan'ın geldiğini kaydeder. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 136.

¹⁰¹⁷ Mîrhând, C. VIII., s. 3904. Cüveynî'de Çağatay'ın yola çıktığı yer Kunas olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 246. Hândmîr'e göre Çağatay Han Beş Balığ'dan gelmişti. Hândmîr, C. III., s. 49. Kayalığ'dan Çağatay Han oğulları ve torunlarıyla geldi. Reşîdüddin, a.g.e., s. 452. Çağatay'ın İmil ve Kutak'tan (Kunak) hareket ettiği bilgisine dair bkz; Vassâf, a.g.e., s. 409. İli Irmağı ile sulanan bölgeden Çağatay, oğulları ve torunları ile beraber geldi. D'ohsson, a.g.e., s. 171. Çağatay'ın İmil ve Kutak'tan (Kunak) hareket ettiği bilgisine dair bkz; Vassâf, a.g.e., s. 409. Çağatay'ın oğulları ve torunlarıyla beraber Kuyaş'tan geldi. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3775. Beş Balığ'dan Çağatay Han ve ordugâhından Karacar Noyan geldi. Pâzûki, a.g.e., s. 51.

¹⁰¹⁸ Tuluy ve Ögedey ise Cengiz Han'ın ordugâhındaydılar. Hândmîr, C. III., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3904. Şebânkâreî mezkûr müelliflerin aksine Çağatay'ın oğulları ve torunları ile birlikte yurdundan geldiğini ve Ögedey'in yakında Tuluy'un ise ordugâhta olduğunu kaydeder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 249. Cüveynî'ye göre Ögedey, Kunak ve İmil'den yola koyulmuştu. Cüveynî, a.g.e., s. 246. Cüveynî tercümesinde Ögedey'in Kuyas'tan Mengü Kağan'ın İmil'den yola çıktığı söylenir. Cüveynî, tercüme, s. 187. Reşîdüddin'e göre Ögedey oğulları ve uruğuyla İmil ve Kuban'dan hareket etti. Reşîdüddin, a.g.e., s. 353. Ögedey oğullarıyla beraber İmil ve Kubak tarafından avdet etti. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3775.

yılına kadar geçen iki yıllık sürede naip olarak vazifesini ifa etti. Ancak töre gereği Ögedey'in tayininin kurultay tarafından teyit edilmesi ¹⁰¹⁹ için yeni bir kurultayın toplanması ve Ögedey'in resmî olarak Moğolların başına geçmesi daha fazla ertelenemezdi. Bu sebeple bütün şehzadelerin, noyanların, beylerin ve sair Moğolların toplanmasıyla 1229 yılı ilkbaharında ¹⁰²⁰ Kerülen nehrinde ¹⁰²¹ bir kurultay tertip edildi.

¹⁰¹⁹ Browne, a.g.e., s. 450; Nevaî, a.g.m., 16-17; Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21. Cüveynî'ye göre ülke meselelerinin aksamaması ve hanlık konusunun kesinleşmesi için herkes kendi ordusundan hareket edip kurultaya geldi. Cüveynî, a.g.e., s. 246; Tercüme, s. 187.

¹⁰²⁰ Kamanların ve müneccimlerin işaretiyle uğurlu bir gün görüldüğüne dair bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 88; Cüveynî, a.g.e., s. 250; Tercüme, s. 189; D'ohsson, a.g.e., s. 171. Reşîdüddin'e göre Ögedey'in tahta cülusu h. 626 yılı Rebülevvel (m. 1229 Ocak-Şubat) ayında gerçekleşmiştir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 454. Moğolların Gizli Tarihi'nde kurultayın düzenlendiği yıl 1228 (Sıçan yılı) olarak geçer. *MGT*, s. 190. Cüveynî h. 626 yılı demekle iktifa eder. Cüveynî, a.g.e., s. 250; Tercüme, s. 189; Nevaî, a.g.m., s. 16. Barthold'a göre 1229 (Boğa yılı) yılında düzenlenen kurultayda mutantan bir merasimle han ilan edildi. Barthold, a.g.e., s. 489. Ögedey'in han olarak seçilmesinin 1229 yılı Eylül ayında gerçekleştiğine dair bkz; Saunders, a.g.e., s. 76. Kurultayın h. 626 yılının baharında düzenlendiği bilgisine dair bkz; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3775. Ögedey'in 1228 yılında han seçildiği bilgisine dair bkz; Devlet, a.g.e., s. 180.

¹⁰²¹ Kurultayın Kerülen nehrindeki Kode'u adasında düzenlendiğine dair bkz; *MGT*, s. 191. Kodege adası bilgisine dair bkz; Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21. Kurultay Herülen'in Hödege adasında (bugünkü Bayan-Ulaan) toplandı. *MGTA*, s. 216.

Önce Cengiz Han'ın vasiyetleri ve memleketin işleri hakkında konuşmalar yapıldı ve şölen merasimi ¹⁰²² düzenlendi. Cüveynî'ye göre ilk üç gün geçtikten sonra Cengiz Han'ın vasiyeti hakkında konuşmaya başladılar. Oğullarının Ögedey'in hanlığını kabul ettiklerini gösteren hatları incelediler ve bütün oğullar hep birlikte Ögedey'e Cengiz kulluk kemerini bağlayıp gözlerini ve kulaklarını ondan gelecek emirlere çevirdiklerini söylediler.¹⁰²³ Ancak Ögedey babasının kendisini veliaht olarak tayin etmesine rağmen kendisinden daha büyük olan kardeşi Çağatay'ın ve orada bulunan amcalarının saltanata daha uygun olduklarını ¹⁰²⁴ söyleyerek bu vazifeyi ilk başta reddeder göründü.

¹⁰²² Şehzadeler, Noyanlar ve emîrlar hep bir araya gelince ilk üç gece gündüz durmadan eğlendiler. Cüveynî, a.g.e., s. 247; Tercüme, s. 188; Reşîdüddin, a.g.e., s. 453. Karşılaştırma için bkz; Howorth, C. I., s. 116. Kırk gün boyunca kadınlar ve cariyelerle birlikte olma, eğlence, neşe, sarhoşluk ile geçti ve hiç kimse bir iş ile meşgul olmadı. Her gün çeşitli törenler, davetler oldu ve âdetleri gereği birkaç güzel yüzlü köle ve bakire kadınları Cengiz Han'ın ruhuna gönderdiler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 249. Yirmi gün boyunca iş ile uğraşmadılar, görkemli kutlamalar yaptılar. Barkhausen, a.g.e., s. 149. Üç gün zevk ve sefadan sonra kurultay bir han seçimi işine geçti. D'ohsson, a.g.e., s. 171; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 15. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 526; Özdemir, a.g.e., s. 187-188. Weatherford'a göre Ögedey Han'ın büyük bir cümbüş içerisinde geçen töreni saltanatı konusunda ipucu vermiş, en azından imparatorluğun genel gidişatına damgasını vurmuştu. Weatherford, a.g.e., s. 180. Kırk gün boyunca eğlence ile meşgul oldular ondan sonra mülk ve padişahlık hakkında konuşmalar yaptılar. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3775.

¹⁰²³ Cüveynî, a.g.e., s. 248; Tercüme, s. 188.

¹⁰²⁴ Babasının vasiyetine rağmen Ögedey amcalarının ve daha büyük kardeşlerinin olduğunu ve küçük kardeşi Tuluy'un bu işe daha yaraşır olduğunu, gece ve gündüz her

Kaynakların belirttiğine göre bu durum kırk gün boyunca devam etti. Kırk birinci gün ayan, eşraf, noyanlar, kadınlar ve Cengiz Han'ın oğulları toplanıp Cengiz Han'ın buyruğuna karşı gelmenin ve onun takdir ettiğini değiştirmenin mümkün olmadığını söylediler. Sonunda Ögedey denilenlere rıza gösterdi ve Moğol âdeti üzerine şehzadeler, noyanlar ve emîrler başlıklarını çıkarıp kemerlerini omuzlarına attılar. Çağatay sağ elini ve amcası Otçigin sol elini tutup “Büyük Han” unvanıyla tahta oturtular.¹⁰²⁵

daim babasının yanında olan tek oğlun Tuluy olduğunu onun yasayı gördüğünü, duyduğunu ve bildiğini, onların karşısında nasıl tahta geçeceğini söyledi. Reşîdüddin, a.g.e., s. 453. Karşılaştırma için bkz; Ahmed Hilmi-Aksun, a.g.e., s. 125; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 15-16; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 525-526; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3776. Şebânkâreî Ögedey'in Cengiz Han'ın yasasının hükmünde onun yerini alacak olan oğlun daha küçük ve annesi daha asil, Cengiz Han'ın ordugâhında kalan Tuluy olduğunu, bu sebeple hanlığa Tuluy'un getirilmesi konusunda herkesin ittifak halinde olmasını söylediğini kaydeder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 249. Karşılaştırma için bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 149. Ögedey'in babasının vasiyetine rağmen uzun süre Cengiz Han'ın yanında kalması ve yasaya vâkıf olması hasebiyle hanlığa kardeşi Tuluy'u önerdiği bu işe daha layık olduğunu söylediği bilgisine dair bkz; D'ohsson, a.g.e., s. 171. Karşılaştırma için bkz; Hartog, a.g.e., s. 148. Barkhausen'a göre şehzadeler, noyanlar ve emîrlerin hepsi Cengiz Han'ın kati iradesine rağmen Cuci'nin oğullarının onun halefine karşı nefret besleme ihtimali olduğunu, Batu'nun da kendisini seçmeleri gerektiğini iddia etmesinin mümkün olduğunu biliyorlardı. Barkhausen, a.g.e., s. 149. Müzakereler neticesinde Ögedey'in hanlığında karar kılındı; lakin Ögedey tereddütünü yenemediği için sürekli zaman istedi. Özdemir, a.g.e., s. 188.

¹⁰²⁵ Benâkitî, a.g.e., s. 382; Cüveynî, a.g.e., s. 24; Tercüme, s. 189; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 16; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 526; Hândmîr, C. III., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3905;

Ögedey Moğolların yeni hanı olarak saltanat makamına geçince âdet veçhile kardeşi Tuluy ona bir kadeh şarap takdim etti, orada bulunanların hepsi yeni hana ihtiram gereği üç kez diz vurdular ¹⁰²⁶ ve hanlığın kendisine mübarek olmasını temenni edip

Muhammed Lârî, C. II., s. 673; Pâzûki, a.g.e., s. 51; Reşîdüddin, a.g.e., s. 453; Şebânkâreî, a.g.e., s. 249; *Târîh-i Elîfî*, C. VI., s. 3776; Ahmed Hilmi-Aksun, a.g.e., s. 125; Âştîyânî, a.g.e., s. 88; Hartog, a.g.e., s. 148; Roux, a.g.e., s. 253; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 88; Spuler, a.g.e., s. 44; D. O. Morgan, “Ögedey”, *EIF.*, C. VIII., Leiden 1995, s. 162. Moğolların Gizli Tarihi’nin verdiği bilgiye göre Çağatay ve Batu başlarında olduğu sağ cenahın prensleri, Otçigin Noyan, Yegu ve Yesunge başlarında olduğu sol cenahın prensleri, Tuluy’un başlarında olduğu merkezin prensleri, prensesler, damatlar, tümen komutanları ve binbaşılarının hepsi bir araya gelerek Ögedey’i han seçtiler. *MGT*, s. 190-191. Ögedey kırk gün süren tereddüitten kurtulduktan sonra amcası Otçigin ve kardeşi Çağatay tarafından tahta oturtuldu. Diğer kardeşi Tuluy da ona bir kâse sundu. Howorth, C. I., s. 116. Kırk günün sonunda Çağatay Han sağ kolunu ve Tuluy Han sol kolunu alıp Ögedey Kağan’ı tahtın üstüne oturtular. Ebu’l-Gazi, a.g.e., s. 137.

¹⁰²⁶ Şebânkâreî’ye göre çadırın içinde ve dışında dokuz kez, güneşin karşısında da üç kez diz vurdular. Şebânkâreî, a.g.e., s. 249. Otağın dışında bulunan eşraf dizleri ile yere dokuz kez vurdular ve hanı selamladılar. Bunun üzerine otağın içinde bulunanlar dışarı çıktılar ve kendi âdetleri mucibince güneşe karşı üç kere yere eğildiler. Ebü’l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 16. Karşılaştırma için bkz; Ebü’l-Ferec, C. II., s. 526; Ahmed Hilmi-Aksun, a.g.e., s. 125. Şehzadeler âdet olduğu veçhile ordugâhtan dışarı çıkıp üç kez güneşin önünde diz vurdular. Hândmîr, C. III., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3906. Orada bulunanların hepsi üç kez çadırın içinde ve dışında diz vurdular. Bilahare âdet olduğu veçhile Ögedey’e kağan adını verdikten sonra şehzadelerin tamamı ordudan dışarı çıkıp üç defa güneşe doğru diz vurdular. Cüveynî, a.g.e., s. 250; Tercüme, s. 189. Huzurdakilerin tamamı meclisin içinde

eğlence yaptılar. Eğlencelerin sona ermesine müteakip yine Moğol âdeti üzerine Cengiz Han'ın ruhunu yâd için üç gün boyunca yemekler yaptılar ve noyan ve ümera neslinden bakire olan kırk tane güzel kızı süsleyip güzide atlar ile birlikte onun ruhunun yanına gönderdiler.¹⁰²⁷

Reşîdüddin'e göre Ögedey Moğolların yeni hanı olarak seçildiğinde ilk iş olarak hazinelerin ve malların açılmasını ve herkesin kendi himmeti ölçüsünce pay almasını emretti.¹⁰²⁸ Hanlık makamına henüz geçmiş birinin halkına karşı cömertlik göstermesi

ve dışında dokuz kez diz vurdular. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3776. Şehzade ve ümeranın hepsi Ögedey'in karşısında üç kez vurdular. Bundan sonra âdetleri üzerine dışarıya çıkıp üç kez de güneşin önünde diz vurdular. Pâzûki, a.g.e., s. 51. Antik Çin seremonisine göre çadırın içinde ve dışında dokuz kez başları açık şekilde kafalarını eğdiler. Bilahare Ögedey çadırdan çıktı ve güneşe doğru üç kez diz vurdu insanlar da onu takip etti. Howorth, C. I., s. 116.

¹⁰²⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 251-252; Tercüme, s. 190-191; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 16; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 526; Mîrhând, C. VIII., s. 3906; Muhammed Lârî, C. II., s. 673; Reşîdüddin, a.g.e., s. 454; Sykes, C. II., s. 120; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3776; Âştîyânî, a.g.e., s. 88; Barkhausen, a.g.e., s. 150; D'ohsson, a.g.e., s. 172; Hartog, a.g.e., s. 135-136; Howorth, C. I., s. 117; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 88.

¹⁰²⁸ Reşîdüddin, a.g.e., s. 454; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 526; Şebânkâreî, a.g.e., s. 149-150; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3776; Barkhausen, a.g.e., s. 150; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 88. Cüveynî'ye göre Ögedey Cengiz Han'ın hayatta iken doğu ve batı memleketlerinden topladığı, defterlere sığmayacak kadar geniş olan hazinelerin açılmasını emretti. Nasihatleri dinlemeyerek askerlerin, akrabaların ve diğerlerinin himmeti ölçüsünce mezkûr hazineden pay almalarını emretti öyle ki hazinelerden hiçbir şey kalmadı. Cüveynî, a.g.e., s. 251; Tercüme, s. 190. Karşılaştırma için bkz; Mîrhând, C. VIII., s.

onun taşınması gereken ve ondan beklenen iyi hasletler arasındadır. Nitekim Kutadgu Bilig müellifi Yusuf Has Hâcib'in dediği üzere *beyler cömert olursa, adları dünyaya yayılır; bunların nam ve şöhretleri ile dünya korunur. Bey sağ eli ile kılıç vururken, sol eli ile mal dağıtmalı.*¹⁰²⁹ *Beyler mal dağıtmalı ve çok asker tutmalıdır, ne zaman isterse, düşmanın memleketini ele geçirir. Hazine neye gerek, çok asker lazım; beyin zenginliğine gerek yok, halk tok olmalıdır. Dünya beylerinin eli açık olursa, onlar her iki dünyada başköşeye otururlar. Memleketi cömertlikle muhafaza etmelidir; bey cömertlikle büyür.*¹⁰³⁰ Görüldüğü üzere cihan hâkimiyeti telakkisi yöneticinin cömert olmasını halkı müreffeh kılma ve ordu toplama vazifesinin tabii bir neticesi saymaktadır.

Mezkûr işlerden kurtulunca Ögedey'in yaptığı ilk icraatlerden bir diğeri Cengiz Han'ın daha önceden vaz' ettiği yasa ve ahkâmların aynı şekilde tatbik edilmesini, değişikliğin ve karışıklığın uğramamasını irade etmek oldu. Ayrıca Cengiz Han'ın ölümünden kendi cülusuna kadar geçen sürede suçluların tamamını bağışladığını¹⁰³¹;

3906. Ögedey Yüce Han unvanını almasının şerefine büyük bir cömertlik ile hazineyi halkına açıp tüm zenginlikleri dağıttı. Moğolların en sevdiği değerli taş olan kutu kutu incileri, top top ipek kumaşları insanlara verdi. Weatherford, a.g.e., s. 179. Ögedey babası tararından toplanan hazineleri asilzâdeler arasında dağıttı ve üç günde zengin oldular. Howorth, C. I., s. 116.

¹⁰²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1974, b. 2050, 2069, s. 155-156.

¹⁰³⁰ Yusuf Has Hâcib, b. 3030, 3031, 3034, 3040, s. 223-224.

¹⁰³¹ Ganizhamal Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Mâverâünnehir (1229-1241)*, İstanbul 2013, s. 32; Cüveynî, a.g.e., s. 252; Tercüme, s. 191; Reşidüddin, a.g.e., s. 454; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 88; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3776; D'ohsson, a.g.e., s. 172; Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21.

lakin bundan sonra her kim yasaya aykırı iş yaparsa hatası ölçüsünce ceza alacağını söyledi.¹⁰³² Ögedey'in bu icraati de iyi bir yöneticide olması gereken iyi hasletler cümlesindendir. Yusuf Hac Hâcib'e göre *beyler bütün halka karşı merhametli olmalı ve başkalarının zararını istememeli. Onlar merhametini herkese ulaştırmalı. Zira onlar kötü olduğu takdirde dünya bozulur. İyi bir yönetici zulmü kötülere karşı tatbik etmeli.*¹⁰³³ Ögedey'in tahta geçer geçmez umumî af ilan etmesi Kutadgu Bilig'deki teorik bilgilerin pratik zeminde karşılığı olarak okunabilir. Aynı zamanda yasanın Cengiz Han zamanında olduğu gibi titizlikle tatbik edileceğini irade etmekle Cengiz Han yasının takipçisi, muhafızı ve tatbikçisi olacağının da ilk sinyallerini vermiş oldu.

II.VI. Ögedey Han Zamanında Celâleddin Hârezmşah ile Mücadeleler

II.VI.I. Ögedey Han zamanındaki askerî harekâtlara kısa bir bakış

Ögedey Han Moğolların başına resmen geçtikten sonra ilk işlerinden birisi Cengiz Han'ın ölümünden bu yana duraksayan fetih hareketlerini devam ettirmek oldu. Zira daha Cengiz Han zamanında imparatorluğun devamının fetihler ile mümkün olacağı anlaşılmıştı. Çin'in kuzey tarafına düzenlenen harekâtın tamamlanabilmesi ve Hint'ten geri dönüp yıkılan devletini ihya etme gayretinde olan Celâleddin'e mutlak darbe vurmak için harekete geçilmesi bu cümledendir.

Ögedey Moğolların yeni hanı ilan edildiği kurultayda memleket işleriyle ilgili kararlar da alındı. Bu kararların başında Cengiz Han zamanında başlayan ancak mutlak

¹⁰³² Cüveynî, a.g.e., s. 252; Tercüme, s. 191; Mîrhând, C. VIII., s. 3906; Reşîdüddin, a.g.e., s. 454-455; *Târih-i Elfî*, C. VI., s. 3776.

¹⁰³³ Yusuf Has Hâcib, b. 5197, 5262, 5282, 5505, s. 375, 379-380, 395.

hâkimiyet alınamayan bölgelerdeki fetihlere devam etmek ¹⁰³⁴ ve buraları kendisine tabi hale getirerek tehdit olmaktan çıkarmaktı. Kurultayda Sultan Celâleddin'in yeniden yapılanmaya gittiği İran sahası ve Cengiz Han'ın bölgede bıraktığı meşhur kumandan Mukali'nin ölümünü fırsat bilerek kıpırdayışa geçen ve müstahkem mevkileri tek tek geri almaya çalışan Kin imparatorluğunun meskûn mahali Kuzey Çin toprakları ve Sultan Muhammed'i takipe memur edilen Cebe ve Sübütey'in bu görev sırasında keşfettiği ancak ülke işleri sebebiyle geri dönmek zorunda kaldıkları Avrupa sahası ¹⁰³⁵ olmak üzere üç bölgeye ordu sevk edilmesine karar kılındı.

¹⁰³⁴ “Kurultayda Cengiz Han'ın savaşçılık uygulamalarını tamamlamak ve takip etmek için iki askerî harekât düzenlendi”. Nevaî, a.g.m., s. 17. Ögedey yeni hedefleri belirlemek için kurultayını topladı. Kurultayın her birinin muhtelif fikirleri vardı. Bazıları ordunun çok sıcak olması hasebiyle Cengiz Han'ın saldırmaktan imtina ettiği büyük Hindistan kara parçasına yönelmesini istiyordu. Diğerleri de daha ilerilere uzanıp İran'a oradan da Bağdat ve Şam gibi Arap şehirlerine saldırmak istiyordu. Ayrıca Moğolların yakın zamana kadar müttefiki olan Songların topraklarına yönelik bir saldırının gerçekleşmesini isteyenler de mevcuttu. İçlerinden birisinin önerisi ise tamamen farklıydı. Cengiz Han'ın büyük generali Sübütey Müslüman ve Çin ordularına karşı yeniden savaşmaktansa Cengiz Han'ın siyasetine ters düşerek batıya, daha önce bilmedikleri bir medeniyet olan ve kazara keşfettikleri Avrupa'ya yönelmelerini istedi. Ona göre Çin, Hindistan ve Müslüman ülkeleri gibi Avrupa da büyük zenginlikler vaat ediyordu. Weatherford, a.g.e., s. 184-185.

¹⁰³⁵ Ögedey başlıca saldırısını batıya yöneltiyordu. Belki Cengiz Han'ın Hristiyan batısı yönünde tüm fethedilmiş ve fethedilecek toprakları haslık verdiği Cuci soyuna yaranmak için; belki Cebe ve Sübütey'in akınının bu yolu açtığını düşündüğü için; belki de hâlâ bilinmeyen başka bir nedenle enerjisini batı tarafına verdi. Roux, a.g.e., s. 277.

Cüveynî'nin ifadesine göre Ögedey cihan padişahı olarak tacı başına koyduğunda meskûn bölgelerin dörtte birine askerler gönderdi.¹⁰³⁶ Müellifin bu ifadesi yeni hanın fetihlerinin kapsamını göstermesi bakımından kayda değerdir. Ögedey'in ordular sevk ettiği sahalar muhtelif mecburiyet ve ehemmiyete haizdi. Bu askerî harekâtlar arasında yer alan Avrupa fethi diğer iki sahadan daha farklı bir sebep¹⁰³⁷ ihtiva ediyordu. Zira Moğollar için Avrupa, Çin'in kuzeyi ve İran'a göre daha az aşına oldukları bir saha olmakla birlikte bilinmezlik arz ediyordu. Ayrıca buraya yönelik bir askerî harekât diğer iki ülke gibi henüz bitmeyen bir meselenin halledilmesine yönelik değildi. Bu seferin gayesi 1220'lerde keşfedilen bu coğrafyanın Moğol göçebeleri için sağlayacaklarına vâkıf ve Çin ve Müslüman toprakları gibi Avrupa'nın da zenginliklerine malik olmaktı. İşte kurultaydan çıkan fetih planları arasında Avrupa'nın da yer alması bu tefekkürün tezahürüdür.

Ögedey Avrupa'ya göndereceği ordunun başında kimlerin yer alacağı, askerî ve diplomatik açıdan savaş hazırlıkları gibi konuları titizlikle ele aldı.¹⁰³⁸ Bu minvalde

¹⁰³⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 252; Tercüme, s. 191. Karşılaştırma için bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 160; Nevaî, a.g.m., s. 17.

¹⁰³⁷ Cüveynî'ye göre Batu'nun hâkim olduğu Bulgar, As ve Rus sınırı sayılarının fazlalığıyla mağrur olarak hâlâ tam manasiyle il olmamış bu sebeple Ögedey Han şehzadeleri Batu'nun yardım ve desteğinde görevlendirdi. Cüveynî, a.g.e., s. s. 324; Tercüme, s. 246.

¹⁰³⁸ Roux, a.g.e., s. 279. Weatherford'a göre Avrupa'ya yapılacak seferin hazırlığı iki yıl sürdü. Elçiler kararı dört bir yana yaydı, gerekli atamalar yapıldı. Asıl büyük saldırıdan önce, düşmanın savunmasını nasıl yaptığını anlamak ve hayvanlarını otlatıp sulamak için uygun küçük mangalar yolladılar. Bu mangalar, koyun ve keçiler için en iyi otlaklara sahip vadi ve ovaları belirledi. Weatherford, a.g.e., s. 192.

Moğol ve müttefiklerinden oluşan orduyu ¹⁰³⁹ Hârezm seferleri sırasında Cebe ile bu coğrafyada yaptıkları başarılı akınlar ile adından söz ettiren muktadir Moğol generali Sübütey Bahadır ¹⁰⁴⁰ ile Göktay'ın kumandanlığında Kıpçak, Saksin ve Bulgar taraflarına

¹⁰³⁹ Bu ordunun sayısı hakkında kaynaklar ihtilaf halindedir. Cüveynî ve Reşîdüddin'e göre Ögedey'in Batı tarafına gönderdiği ordu İran'a gönderdiği 30.000 kişilik ordu gibiydi. Cüveynî, a.g.e., s. 252; Tercüme, s. 191; Reşîdüddin, a.g.e., s. 455; Howorth, C. I., s. 137; *Sergožešt-i Çengiz*, s. 89. Hartog'a göre mezkûr ordunun 50.000 kişilik bölümü batıya gidecek kuvvetlerin ana bölümünü oluşturacaktı. Ögedey'in emriyle diğer uluslardan gönderilen birliklerle bu ordu 150.000 kişiye ulaştı. Hartog, a.g.e., s. 160. Ordunun 150.000 kişiden mürekkep olduğu bilgisine dair bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 147; Grousset, a.g.e., s. 273; Roux, a.g.e., s. 278; Saunders, a.g.e., s. 82. Weatherford'a göre bu ordunun 50.000'i Moğol ve 100.000'i müttefik askerlerden oluşuyordu. Weatherford, a.g.e., s. 193. Kafalı mezkûr orduyu büyük kısmı Türk olan ve birkaç yüz bin kişiden oluşan Türk-Moğol ordusu olarak tesmiye eder. Mustafa Kafalı, "Batu Han", *DİA*, C. V., İstanbul 1992, s. 208.

¹⁰⁴⁰ Altay Tayfun Özcan, Allsen'in "Sönitei" telaffuzuna dayanarak kaynaklarda Sübütey olarak geçen Moğol kumandanının Sübütey değil "Sunatay" olduğunu kaydeder. Özcan, a.g.e., s. 55. Bunun için bkz; Thomas T. Allsen, "Prulude to the Western Campaigns: Mongols Military Operations in the Volga-Ural Region 1217-1237", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. III., 1983, s. 5-24.

gönderdi.¹⁰⁴¹ Kaynaklarda Cuci'nin oğlu Batu mezkûr ordunun kumandanı¹⁰⁴² olarak zikredilir ancak onun yanı sıra hanedanın önemli isimleri de bu sefere iştirak etti. Batı'ya

¹⁰⁴¹ Cüveynî, a.g.e., s. 252; Tercüme, s. 191; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 16; Reşîdüddin, a.g.e., s. 455; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3777. Mezkûr yerlerin Rus, Çerkes, Bulgar ve Kaşgar memleketleri olduğuna dair bkz; Hândmîr, C. III., s. 50; Pâzûki, a.g.e., s. 53. Mîrhând buraları Rus, Çerkes ve Bulgar diyarı olarak zikreder. Mîrhând, C. VIII., s. 3909. Bu ordunun Kıpçak, Volga Bulgarları ve Doğu Avrupa tarafına yöneldikleri bilgisine dair bkz; Mustafa Musevî, "Oktay", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. X., Tahran 1380, s. 446. Ebu'l-Gazi ordunun Rus, Çerkes, Turan ve Başkırt vilayetlerine sevk edildiğini söyler. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 138.

¹⁰⁴² Cüveynî, a.g.e., s. 324; Tercüme, s. 246; Pâzûki, a.g.e., s. 53; Şebânkâreî, a.g.e., s. 250; Âştîyânî, a.g.e., s. 147; Barkhausen, a.g.e., s. 160; D'ohsson, a.g.e., s. 197; Hartog, a.g.e., s. 160; Howorth, C. I., s. 137; Howorth, C. II., s. 38; Kafalı, a.g.md., 1992, s. 208; Kurat, a.g.e., s. 78; *MGTA*, s. 216; Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21; Saunders, a.g.e., s. 82; V. Barthold, "Batu", *İA.*, C. II., İstanbul 1949, s. 351; V. Barthold-J. A. Boyle, "Batu", *Encyclopadia of Islam*, C. I., London 1986, s. 1105. Moğolların Gizli Tarihi'nde Ögedey'in bu sefere iştirak edecek olanların tayini konusunda verdiği emir şöyledir: "Han Sefere çıkan bütün bu şehzadelere Batu komuta edecektir" dediğini diğer bir emirde de "Merkezden gönderilen kıtaların başında Güyük bulunacak ve o da Batu'nun emri altında hareket edecektir" dendiğini kaydeder. Aynı zamanda "Ulusun idaresinde hissedar olan bütün prensler, büyük oğullarını bu sefere göndereceklerdir. Bunun gibi ulusun idaresinde iştiraki olmayan prenslerle tümen komutanları, binbaşılar, yüzbaşı ve onbaşılar da büyük oğullarını göndereceklerdi. Prensesler ve damatlar da aynı şekilde büyük oğullarını sefere göndereceklerdir" demekle birlikte bu emre şunları ilave ettiğini kaydeder: "Büyük oğulların seferber edilmesi hakkındaki bu fikir, esas itibariyle ağabeyim Çağatay'dan

yönelen orduya katılan hanedan üyeleri konusunda kaynaklarda ihtilaf görülür. Ancak sefere Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy'un oğulları ve torunlarının ¹⁰⁴³ katıldığı göz

çıkıştır. Çağatay bana, Sübütey'e yardımcı olarak kendisinin büyük oğlu Büri'yi harbe göndereceğini ve herkes büyük oğlunu gönderirse ordunun çok kuvvetleneceğini söylemişti. Ordu sayı bakımından büyük olursa, azametli ve kuvvetli olur. *MGT*, s. 191-192. 1230'lu yılların sonunda Cuci'nin oğlu Batu Han Avrupa'ya sefere çıkmış. Sübütey Noyan'ın da desteğiyle o dönemin en güçlü Avrupa ordularını bozguna uğratmış. *Tâhir'ül-Mevlevî*, a.g.e., s. 68. Batı cephesinde gerçek komuta, Cuci'nin oğlu Batu'nun sözde yetkisi altında, Sübütey'e aittir. *Chaliand*, a.g.e., s. 112. Roux'ya göre bu ordu, birlikler onun ulus'unda toplandığı ve batıda fethedilecek topraklar ona haslık olarak verildiği için bu şerefe sahip olan Batu en azından biçimsel olarak ordunun başıydı. Ancak buna rağmen gerçek önder Sübütey idi. Roux, a.g.e., s. 278. Karşılaştırma için bkz; Grousset, a.g.e., s. 273. Batu'nun Sübütey Bahadır müşavirliğinde orduyu kumanda ettiği bilgisine dair bkz; Kafalı, a.g.md., s. 208; Weatherford, a.g.e., s. 192. Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır arazileri 1236-1240'da Cuci'nin oğlu Batu'nun kumandanlığı altında zapt edildi. Peter Jackson, "Golden Horde", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XI., New York 2003, s. 75.

¹⁰⁴³ Cüveynî'ye göre Batu, Mengü ve onun kardeşi Böcek, Güyük, Kadaan, Kölkan, Böri, Baydar, Batu'nun kardeşleri Tankut ve Hordu (Orda) muteber emîrlerden Sübütey Bahadır batı seferine katılanlar arasındadır. Cüveynî, a.g.e., s. 324; Tercüme, s. 246. Bu seferde Batu'nun kumandanlığı altında onun kardeşleri Orda, Şiban, Tangut, Çağatay'ın oğlu Böri ve oğlu Baydar, Ögedey'in oğulları Güyük ve Kadan Ogul, Tuluy'un oğulları Mengü, Böcek ve büyük kağan Ögedey'in kardeşi bulunuyordu. Howorth, C. II., s. 38-39. Âştîyânî Cuci'nin oğlu Batu ve Ögedey'in oğlu Güyük'ün sefere katıldığını söylemekle iktifa eder. Ayrıca bu sefere iştirak edenler arasında olan Mengü Kağan'ı

sehven Çağatay'ın oğlu olarak gösterir. Âştiyânî, a.g.e., s. 147. Hândmîr sefere katılanların isimlerini şöyle verir: Cuci'nin oğlu Batu, Ögedey'in oğlu Güyük, Tuluy'un oğlu Mengü, Çağatay'ın payidar evlatları Börî ve Murkan. Hândmîr, C. III., s. 50. Mîrhând'a göre Batu, Mengü, Güyük ve Çağatay'ın oğulları orduda yer aldı. Mîrhând, C. VIII., s. 3909. Reşîdüddin batı seferine katılanları şu şekilde kaydeder: Tuluy'un oğullarından Mengü ve kardeşi Böcek, Ögedey Han'ın uruğundan büyük oğlu Güyük kardeşi Kadaan, Çağatay'ın oğullarından Börü ve Baydar, Kölkan, Cuci'nin oğulları Batu, Orda, Şiban, Tankut, muteber ümeradan Sübütey ve diğer birkaç emîr. Reşîdüddin, a.g.e., s. 474. Moğolların Gizli Tarihi'ndeki kayda göre Ögedey Han batı seferinde Sübütey'e yardım etmek üzere Batu, Börî, Güyük ve Mengü gibi şehzadeleri onun peşinden gönderdi. *MGT*, s. 191. D'ohsson'da sefere katılanlar şöyledir: Batu, Orda, Şiban, Tangut, Çağatay'ın oğlu ve torunu Baydar ve Buri, Ögedey'in oğulları Güyük, Kadaan, Tuluy'un oğulları Mengü ve Bucak. D'ohsson, a.g.e., s. 197. Saunders'e göre sefere kumandan Batu ve kardeşleri Orda, Berke, Sinkur, Siban, Ögedey'in oğulları Güyük, Kadaan, Tuluy'un oğlu Mengü Çağatay'ın oğlu Baydar ve torunu Börî. Saunders, a.g.e., s. 82. Grousset'ye göre Batu ve kardeşleri, Şiban, Berke ve Orda, Ögedey'in oğulları Güyük ve Kadaan ve torunu Kaydu, Tuluy'un oğlu Mengü, Çağatay'ın oğluyla torunu Baydar ve Börî sefere iştirak etti. Grousset, a.g.e., s. 273. Karşılaştırma için bkz; Roux, a.g.e., s. 278. Weatherford'ya göre Ögedey Han, Batu'nun gücünü en aza indirmek için ailenin dört sülbünden olan torunların değişik kollar halinde komutada yer almalarını sağladı. Weatherford, a.g.e., s. 192. Bu sefere Batu'nun haricinde Güyük ve Kadaan, Tuluy'un oğlu Mengü, Çağatay'ın oğlu Bayder ve torunu Börî iştirak etti. Chaliand, a.g.e., s. 112. Bu seferde “genişleyen komutanlık kadrosunda en az on soylu prens vardı. Bunların arasında Batu'nun kardeşleri Orda, Şiban, Berke ile Sinkur, Çağatay'ın oğulları Baydar ile Borak, Ögedey'in oğulları Göyük ile Kadan ve Tuluy'un oğulları Möngke ile

önünde bulundurulursa Moğolların dört ulusundan da mühim şahsiyetlerin bir araya geldiği ve Moğol atlarının ulaştığı en uç noktaların sahibi Cuci ulusunun topraklarının genişlemesine katkı sağladıkları sonucuna ulaşılabilir.

Reşîdüddin ifadesiyle ordu h. 633 (1235-1236) yılının Cemâziyelâhir ayında yola çıktı.¹⁰⁴⁴ Mezkûr ordular bu yılın yazında Bulgar hududunda olan Tankut, Şiban, Orda ve Batu'ya katıldılar. Başkırt tarafına yönelip kısa bir zamanda zahmetsiz bir şekilde orayı alıp yağmaladılar ve katliam yaptılar. Sübütey bir ordu ile Bulgar hududu ¹⁰⁴⁵ ve Alan

Bücek de yer alıyordu". Marshall, a.g.e., s. 49. Sefere Batu ve Sübütey'in haricinde Tuluy'un oğullarından Mengü ve Böcek; Ögedey'in oğulları Göyük ve Kadaan; Çağatay'ın oğulları Böri ve Baydar; Cuci'nin oğulları Berke, Şiban ve Tangut ile Cengiz Han'ın Kulan Hatun'dan olan oğlu Kölgen iştirak etti. Özcan, a.g.e., s. 60. Ebu'l-Gazi sefere Batu, Güyük, Mengü ve Çağatay'ın oğullarının iştirak ettiğini söylemekle iktifa eder. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 139.

¹⁰⁴⁴ Reşîdüddin, a.g.e., s. 474; Hândmîr, C. III., s. 50; Mîrhând, C. VIII., s. 3909. Asıl ordu maymun yılı olan 1236 yılında yola çıktı. Weatherford, a.g.e., s. 193. Tâhir'ül-Mevlevî'ye göre ordu 1230'lu yılların sonunda sefere çıktı. Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 68. Kurat Moğol ordularının 1236 yılında yola çıktıklarını kaydeder. Kurat, a.g.e., s. 78.

¹⁰⁴⁵ Kurat, Cebe ve Sübütey'in kuzeydeki fethini tamamlayıp Cengiz Han'ın yanına dönmek için yola çıktıklarında İdil'i geçtikten sonra İdil Bulgarları'nın ani baskınına uğrayarak çok fazla zaiyat verdiklerini ancak intikamı daha sonraya bırakarak yollarını devam ettiklerini kaydeder. Kurat, a.g.e., s. 78.

(As) vilayeti ve o huduttaki şehirleri ele geçirdi. Oranın beyleri Bayan ve Çıku şehzadelere itaat edip inayet ettiler.¹⁰⁴⁶

Bulgar hududu tabiiyet altına alınınca oradan hareket ederek Volga nehrinin etrafındaki stepte Rusya ve Slav beylerini tek tek yenip Vladimir ve Moskova şehirlerini ateşe verdiler.¹⁰⁴⁷ Sonra Ukrayna tarafına yönelip orayı da yerle bir ettiler. Hicri 638

¹⁰⁴⁶ Reşîdüddin, a.g.e, s. 474-475. Karşılaştırma için bkz; D'ohsson, a.g.e., s. 198. Cüveynî çok fazla askerî teçhizat ve mevkiye sahip olması ile meşhur olan Bulgar şehrini güçlkle aldıklarını söyler. Cüveynî, a.g.e., s. 324; Tercüme, s. 247.

¹⁰⁴⁷ Gizli Tarih'in verdiği bilgiye göre Sübütey'e takviye olarak gönderilen komutanlar Orusud'ları (Rus) tarumar ederek onları son kişiye kadar yağma ettiler. Asut, Sesut, Bolar ve Man-kermankiva (Kiev) şehirleriyle ahalisinin bir kısmını t3abi kıldılar ve bir kısmını da esir ettiler. *MGT*, s. 195-196. Rusya seferi sırasında henüz bir kasaba olan Moskova tahrip edilir. Rusya'nın bu bölümünün özellikle en önemli kenti Vladimir yağmalanır (Şubat 1238). Chaliand, a.g.e., s. 113. Moğolların burada yaptıkları yağma ve kıyım hakkında tafsilatlı bilgi için bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 324; Tercüme, s. 247; Reşîdüddin, a.g.e, s. 476; D'ohsson, a.g.e., s. 199-200; Grousset, a.g.e., s. 274-276; Roux, a.g.e., s. 283-292; Saunders, a.g.e., s. 84-85; Weatherford, a.g.e., s. 194-198. Kurat'a göre Moğollar 6 Şubat 1238 tarihinde Vladimir şehrine hücum için hazırlıklara başlayıp ertesi gün şehrin üzerine saldırıya geçtiler. Şehir Moğollara çok az mukavemet gösterebildi; bu da Moğolların şehre girişinin önünü açtı. Büyük Knezin ailesi ve halktan pek çok kişi Moğollara teslim olmak istemediğinden sığındıkları büyük kiliselerde yakıldılar. Bu suretle Rusya'nın en büyük şehri harap oldu ve bir daha eski haline gelemedi. Kurat, a.g.e., s. 80.

(1240-1241) yılında Kiev üzerine yürüdüler ve böylece tüm Rusya'yı istila ettiler.¹⁰⁴⁸ Rusya bu tarihten h. 886'ya (1481-1482) kadar Moğolların idaresi altında kaldı. Rusya'nın fethinden sonra Moğol orduları iki grup halinde Lehistan ve Macaristan'a yöneldiler. Ordunun ilk grubu Lehistan ve Alman birliklerini h. 639 (1241-1242) yılında mağlup edip Breslav şehrini ele geçirdi. Şimdiki Berlin ve Saks memleketi sınırına kadar ilerlediler ikinci grup da yakın zamanda Macarları yenerek payitahtları olan Pest şehrini aldılar. Bir taraftan Viyana yakınına ve diğer taraftan Adriyatik denizi sahillerine kadar ilerlediler ama Macarlar bir yıldan sonra onların memleketlerini terk edip tabi olma yolunu seçtiler. Ancak bu sırada Ögedey'in ölüm haberi Avrupa'ya ulaştığı için geri döndüler. Avrupa'nın batısı ve Almanya'nın ele geçirilme planı ise sona ulaşmadı ve bu bölgeler Moğol saldırısından masun kaldı.¹⁰⁴⁹

Ögedey'in Avrupa'dan başka ordu sevkettiği bir diğer saha da Çin'in kuzeyidir. Cengiz Han zamanında başlanan lakin tamamlanamayan ¹⁰⁵⁰ Kin imparatorluğuna karşı bu savaş ayrı bir ehemmiyet arz ediyordu. Zira Cengiz Han'ın o topraklarda bıraktığı meşhur kumandan Mukali'nin 1223'te ölmesiyle Kinler Moğolların fethettiği toprakların bir kısmını geri almaya muvaffak oldular.¹⁰⁵¹ Ögedey'in bu topraklara ordu sevk etmesi

¹⁰⁴⁸ Moğolların bu coğrafyadaki faaliyetleri hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Kurat, a.g.e.,

¹⁰⁴⁹ Âştiyânî, a.g.e., s. 148; Pâzûki, a.g.e., s. 55. Moğolların Avrupa seferi hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 161-174; Cüveynî, a.g.e., s. 324-326; Reşîdüddin, a.g.e, s. 474-379; Sykes, C. II., s. 121-122; D'ohsson, a.g.e., s. 197-218; Hartog, a.g.e., s. 159-171; Saunders, a.g.e., s. 82-91.

¹⁰⁵⁰ Cengiz Han zamanında Chantung ve Petchili halicinin etrafı gibi kuzeydeki vilayelerlerden bir kısmı Kin hanedanından aldı. Âştiyânî, a.g.e., s. 146-147.

¹⁰⁵¹ Hartog, a.g.e., s. 153; Grousset, a.g.e., s. 267; Marshall, a.g.e., s. 32.

babası zamanından yarım kalan askerî harekâtı nihayete erdirmek ve Kinlerin olası istilalarına mutlak manada engel olmaktı. Gizli Tarih'te Ögedey'in Kuzey Çin'e (Hıtay) karşı harekât kararı hakkında ağabeyi Çağatay ile konuşmasına dair malumat yer alır. Buna göre Ögedey, Çağatay'a akıl danışmak maksadıyla “Ben babam Cengiz Han tarafından hazırlanmış olan tahta oturdum. Sonra benim arkamdan hangi meziyetine dayanarak tahta çıktı diye söyleyenler olmaz mı? Eğer ağabeyim muvafık bulursa, babam hanımız tarafından başlayıpta bitirilmemiş olan Kitan'lı ¹⁰⁵² Altan Han'a karşı harbe gitmek istiyorum” diye haber gönderdi. Çağatay da bu fikri muvafık bularak “yola çıkın ben de buradan asker gönderirim” dedi.¹⁰⁵³

Ebü'l-Ferec'e göre Ögedey mevkinin sağlamlaştırıp uzak ve yakındaki bütün Moğol askerleri kendisine itaat edince Kuzey Çin'e ait kararını icraaya geçti.¹⁰⁵⁴ Ögedey Kin imparatorluğuna karşı mutlak galibiyet ve bu topraklar üzerinde mutlak hâkimiyet

¹⁰⁵² Basitleştirilmiş Çincesi “Qì Dān -契丹”

¹⁰⁵³ *MGT*, s. 192; *MGTA*, s. 217. Vassâf'a göre Hıtay şehirleri tamamen itaat etmediği için Ögedey o tarafa yönelmeyi uygun gördü. Vassâf, a.g.e., s. 410. Saunders'a göre Ögedey Han kendi mevkinin sağlamlaştırmak için bu sefere karar verdi. Saunders, a.g.e., s. 77. Roux Ögedey'in Çin ve Kore'ye seferini vergiye tâbi tutulan Kore'nin ödemelerini arada sırada yapmasına ve Çin'deki Kin imparatorluğunun canlılık kazanmasına bağlar. Roux, a.g.e., s. 255.

¹⁰⁵⁴ Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 16. Karşılaştırma için bkz; Barkhausen, a.g.e., s. 158. *Ögedey Han, Cengiz Han hayatta iken sadece bir kısmı fethedilen Kin imparatorluğunun kâmilene ele geçirilmesi gerektiği sonucuna ulaştı. Sykes, C. II., s. 120-121. Ögedey, Çağatay sayesinde tahta oturduğunu, bunun kendi kabiliyet veya başarısı sayesinde olmadığını farkındaydı. Kendisi göstermek zorunda olduğu için Kuzey Çin devleti Kin ve onun hükümdarı Altan Han üzerine sefer yapmaya karar verdi. Devlet, a.g.e., s. 182.*

sağlamak amacıyla kardeşi Tuluy, diğer kardeşleri, onların çocuklarından bazılarının¹⁰⁵⁵ ve kendisinin de yer aldığı oldukça büyük ordu¹⁰⁵⁶ ile Kinlere karşı harekete geçti (h.

¹⁰⁵⁵ Vassâf'a göre kardeşlerinden Tuluy ve Çağatay, oğullarından Güyük ve diğer şehzadeler onun yanında yola koyuldular. Vassâf, a.g.e., s. 410. Ögedey Han, Çağatay ve Tuluy'un katılımıyla bir diğer orduyu Hıtay tarafına gönderdi. İki kardeşinin ittifakıyla kendisi de Çin'e yöneldi. Pâzûki, a.g.e., s. 53. Ebu'l-Gazi'ye göre bu seferde Ögedey Han'a kardeşleri Çağatay ve Tuluy da refakat etti. Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 137.

¹⁰⁵⁶ Cüveynî bu ordunun büyüklüğünü şöyle tarif eder: "O kadar timsah gibi adam ileydi ki ovanın etrafı silahların parlaklığından ve atların çarpışmasından bir deniz görünüyordu. Orası askerlerin izdihamından, atların ve süvarilerin çiğnemesinden dümdüz oldu". Cüveynî, a.g.e., s. 253; Tercüme, s. 191-192. Ögedey büyük bir ordu ile kardeşleri Çağatay ve Tuluy'un beraberliğinde Hıtay'a hareket etti. Şebânkâreî, a.g.e., s. 251. Mîrhând'a göre Ögedey Han, Tuluy ve Güyük'ü 10.000 kişilik süvari ile önden gönderdi kendisi de yavaş bir şekilde onların arkasından yola koyuldu. Mîrhând, C. VIII., s. 3907. Karşılaştırma için bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 17. Ögedey Han Tuluy'u iki tümen asker ile Tibet yolundan gönderdi ve kendisi sağdaki yola doğru harekete geçti. Hândmîr, C. III., s. 49; Reşîdüddin, a.g.e., s. 456; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3779. Sağdan ve soldan Tibet ve Selengay tarafına ordu yönlendirildi. Vassâf, a.g.e., s. 410. *Büyük emîrlerden bir taifeyi Hıtay, Tibet, Selenga ve Curçe tarafına tayin etti ve Ögedey'in kendisi Tuluy ile beraber onların arkasından o tarafa yöneldi. Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3777. *Moğol ordusunun bir grubu Ögedey Han kumandanlığında kuzeyden ve diğer bir grup da Tuluy Han kumandanlığında güneyden Kin imparatorluğunun memleketlerini taarruza aldı. Âştîyânî*, a.g.e., s. 147. Ögedey kumandanlarından bir grubu Çin'in Kuzey tarafına, Tibet, Kore (Solongete) ve Mançurya'ya (Curçe) sevk etti. Musevî, a.g.md., s. 447.

627 Rebîülevvel).¹⁰⁵⁷ Önce Karamuran nehrinin ¹⁰⁵⁸ kenarındaki Hançunekuyen-kin ¹⁰⁵⁹ adındaki bir şehre ulaşip orayı muhasara ettiler. 40 gün sonra şehrin ahalisi aman istedi ve yaklaşık bir tümen asker gemilere binip kaçtı, çocukları ve kadınları esir aldılar şehri yağmalayıp yola koyuldular.¹⁰⁶⁰ Savaş deneyimi olan yiğitlerin yöneldiğinden haberdar

¹⁰⁵⁷ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 137; Hândmîr, C. III., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3907; Reşîdüddin, a.g.e., s. 455; *Târîh-i Elîfî*, C. VI., s. 3779. Karşılaştırma için bkz; D'ohsson, a.g.e., s. 173; Hartog, a.g.e., s. 153; Musevî, a.g.md., s. 447. Gizli Tarih'e göre Ögedey Han mezkûr sahaya karşı tavşan yılında yani 1231'de harekete geçti. *MGT*, s. 192. Bu askerî harekâtın 1231 yılında başladığı bilgisine dair bkz; Devlet, a.g.e., s. 182; Saunders, a.g.e., s. 76.

¹⁰⁵⁸ Reşîdüddin'e göre Karamuran nehri Tibet ve Keşmir dağlarından gelir ve Nenkyas ve Hıtay arasında bir engeldir. O nehrin her çıkış yolundan geçmek mümkün değildir. Reşîdüddin, a.g.e., s. 458. Ebü'l-Ferec'de Karamoran-Kara Nehir şeklinde geçer bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 16.

¹⁰⁵⁹ Bu şehir Cüveynî'de Hucatbu-Neskin şeklinde geçer. Cüveynî tercümesinde aynı şehir Hocanfu Balakasun yani Çin'deki P'u-chou olarak kaydedilmiştir. Cüveynî, a.g.e., s. 253; Tercüme, s. 192. Mezkûr şehir Vassâf'da da Cüveynî'deki gibi Hucatbu-Neskin olarak geçer. Vassâf, a.g.e., s. 411. *Târîh-i Elîfî*'de bu şehrin ismi Cucanfu Balagasun diye geçer. *Târîh-i Elîfî*, C. VI., s. 3779. Ebü'l-Ferec'de bu şehir Harcabenoyeksin-Hocabenoyeksin olarak kaydedilir. Ebü'l-Ferec, *Mht. Düv*, s. 16.

¹⁰⁶⁰ Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 138; Cüveynî, a.g.e., s. 253; Tercüme, s. 192; Reşîdüddin, a.g.e., s. 456; *Târîh-i Elîfî*, C. VI., s. 3779. Karşılaştırma için bkz; Hândmîr, C. III., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3907; Vassâf, a.g.e., s. 411. Vassâf Moğol ordusunun mezkûr şehri feleğin icrası gibi kuşattıklarını kırk gün sonunda heteb ve hutame taifesinin tamamını öldürdüklerini söyler. Vassâf, a.g.e., s. 411.

olan Kuzey Çin'in hükümdarı Altan Han beylerden bir taifeyi ¹⁰⁶¹ 100.000 asker ile Moğolları püskürtmeye memur etti. Taraflar arasındaki bu çetin muharebede soğuk hava, yağmur ve şiddetli kar dolayısıyla hayvanların çoğu öldü ve Moğol kuvvetleri onların mukavemeti ile karşılaştı. Ancak direnişin ilerleyen günlerinde Tuluy'un kuvvetleri onlardan çoğunu öldürüp ¹⁰⁶² bazılarını da esir aldı ve galip bir şekilde Ögedey'in yanına gittiler.¹⁰⁶³

Moğolları Kuzey Çin harekâtı esnasında en çok uğraştıran vilayet Kinlerin payitahtı Kai-fong-fu oldu. Kinlerin Moğolların tazyikine karşı hemen her şehirde gösterdiği çetin mukavemetin yanı sıra kullandıkları silahlar ve patlayıcı maddeler ¹⁰⁶⁴ göçebe Moğollar için oldukça zorlayıcıydı. Payitahttaki olağanüstü mukavemet karşısında Ögedey tecrübeli ve muktedir kumandan Sübütey'i Kai-fong-fu'yu ele

¹⁰⁶¹ Cüveynî Altan Han'ın Moğollar üzerine gönderdiği bu ordunun kumandanı olarak Kaday Renku ve Kamer Nekuder isimli iki beyi zikreder. Cüveynî, a.g.e., s. 254; Tercüme, s. 192. Vassâf da bu isimleri Kaday Zenku ve Kamer Nekud olarak kaydeder. Vassâf, a.g.e., s. 411.

¹⁰⁶² Esir edilen Hıtaylardan bir gruba Lut kavmine yapılanların yapılması emredildi. Cüveynî, a.g.e., s. 255; Tercüme, s. 194; Hândmîr, C. III., s. 50; Mîrhând, C. VIII., s. 3908; Muhammed Lârî, C. II., s. 673; Reşîdüddin, a.g.e., s. 458; Şebânkâreî, a.g.e., s. 251; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3781; Vassâf, a.g.e., s. 411. Cüveynî'ye göre ölülerin sağ kulaklarından bir tepe hazırladılar. Cüveynî, a.g.e., s. 256; Tercüme, s. 194. Hıtaylar bir anda yenildi ve o kavmi kılıçtan geçirdiler. Şebânkâreî, a.g.e., s. 251.

¹⁰⁶³ Hândmîr, C. III., s. 50; Mîrhând, C. VIII., s. 3907-3908; Reşîdüddin, a.g.e., s. 458; Vassâf, a.g.e., s. 411. Tuluy bu fethin üzerine elçileri müjde ile kağanın huzuruna gönderdi kendisi de onların arkasından yola koyuldu. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3781.

¹⁰⁶⁴ “Kinler'in yeri göğü inleten büyük havan topları vardı”. Hartog, a.g.e., s. 154.

geçirmeye memur etti. Lakin Moğollar mezkûr şehri çok uzun bir muhasaradan sonra 1233 yılı mayıs ayında ele geçirdiler.¹⁰⁶⁵ Gizli Tarih'in verdiği bilgiye göre imparator Altan Han kısa zaman içerisinde mağlup edildi. Ögedey Altan Han'a se'use (hizmetçi) lakabını vererek onun altın ve gümüşlerini, altın işlemeli ve örmeli atlas kumaşlarını, mücevherlerini, atlarını ve mahiyetini ele geçirdi. Nan-ging, Cung-du ve başka şehirlere valiler tayin etti.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁵ Grousset, a.g.e., s. 268; Hartog, a.g.e., s. 155; Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21; Saunders, a.g.e., s. 77. Roux bu tarihi sehven Mayıs 1223 olarak verir. Roux, a.g.e, s. 259. Mîrhând bu şehrin ele geçirildikten sonra insanların öldürüldüğünü ve Moğolların eline sayısız ganimet geçtiğini kaydeder. Mîrhând, C. VIII., s. 3908. Hândmîr'e göre bu olay h. 631 yılının Cemâziyelevvel ayında gerçekleşti. Hândmîr, C. III., s. 50. Âştîyânî mezkûr payitahtın Sübütey tarafından h. 631 yılında ele geçirildiğini kaydeder. Âştîyânî, a.g.e., s. 147. Birkaç milyon kişinin sakin olduğu bu şehrin muhasarası yıllarca sürdü. Burası virana ve kıra dönüştü hatta bu sürede Moğolların kendisi de zelil oldu. Şehirde büyük bir kıtlık peyda oldu ve Çinliler birbirini yemek zorunda kaldılar. Barkhausen, a.g.e., s. 159. Başkentin ele geçirilip tahrip edilmesinin 1232'de gerçekleştiği bilgisine dair bkz; Chaliand, a.g.e., s. 112.

¹⁰⁶⁶ MGT, s. 195. Kaynakların verdiği bilgiye göre Ögedey Han Kin topraklarını tasarruf altına alınca Mahmud Yalavaç'ı oranın hükümetine tayin etti. Cüveynî, a.g.e., s. 256; Tercüme, s. 194; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 138; Hândmîr, C. III., s. 50; Mîrhând, C. VIII., s. 2908; Pâzûki, a.g.e., s. 53; Vassâf, a.g.e., s. 412; Barthold, a.g.e., s. 506. Âştîyânî'ye göre Ögedey Kuzey Çin hükümetinin idaresini Mahmud Yalavaç'a Ceyhun nehri sahillerine kadar Uygur, Hoten, Kaşgar ve Mâverâünnehir'in idaresini de Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesut Bey'e bıraktı. Bunlar harap memleketleri ıslaha, oraları idareye ve halkın durumunu düzeltmeye çalıştı. Âştîyânî, a.g.e., s. 147. Bununla birlikte Mahmud Yalavaç

Moğollar ele geçirdikleri pek çok şehirde olduğu gibi burayı da yerle bir etmek istediler ancak daha önce de birkaç şehri tamamen yok olmaktan kurtaran Ye-lu Çh'u-Ts'ai'nin önerisiyle Kai-fong-fu tamamen ortadan kalkmaktan masun kaldı.¹⁰⁶⁷ Payitahtın da Moğollara teslim olmasıyla kadim Kin imparatorluğu sükûta uğradı. Kinlere karşı bu nihai zafer Moğolları bu toprakların yeni sahibi haline getirdi ve Cengiz Han zamanında yarım kalan fetih işi tamamlanmış oldu.¹⁰⁶⁸

Çin, oğlu Mesut Bey ise Uygur ülkesi, Tarım havzası ve Mâverâünnehir'in valiliğine atandı. Rossabi, a.g.md., 1992, s. 473. Ögedey, kılıçla fethedilen ve harabeye çevrilen geniş ülkelerde iç yönetimin düzenlenmesini Çin ve Türkistan'da Mahmud Yalavaç ve İran'da ise onun oğlu Mesut vasıtasıyla yaptı. Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21.

¹⁰⁶⁷ Sübütey buranın nüfusunun tamamını ortadan kaldırmayı düşündü ama Ye-lu Çh'u-Ts'ai'nin zamanında müdahalesiyle bu katliam engellendi. Hartog, a.g.e., s. 155; Marshall, a.g.e., s. 42. Ye-lu Çh'u-Ts'ai, Kai-fong-fu artık Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu için hanın burayı bağışlamasını sağladı. Grousset, a.g.e, s. 268; Roux, a.g.e., s. 259. D'ohsson'a göre Sübütey Ögedey'e "Önünde bu kadar Moğol kanı dökülen bu şehri, ceza kanunu gereğince, yakalım ve ahalisini katledeyim mi?" diye sordu. Fakat Ye-lu Çh'u-Ts'ai, Ögedey'e "Onlar şimdi sizin tebanızdır. Onların arasında pek çok sanat sahipleri vardır. Böyle faydalı adamları öldürmek reva değildir" dedi. Ögedey bunun üzerine Sübütey'e "Yalnız imparator ailesinden olup, "Oanien" lakabını alanları öldürmekle iktifa et" dedi. Çin tarihlerine göre Ye-lu Çh'u-Ts'ai böylelikle on dört bin ailenin canını kurtarmıştır. D'ohsson, a.g.e., s. 178. Ye-lu Çh'u-Ts'ai'nin vasıtasıyla orada bir milyon kişi katliamdan kurtuldu. Barkhausen, a.g.e., s. 159.

¹⁰⁶⁸ Cengiz Han son askerî harekâtı neticesinde Kuzey Çin'in tamamı ve Kore memleketi Moğolların tasarrufuna girdi. Âştîyânî, a.g.e., s. 147. Moğolların Gizli Tarihi'nde

Kin imparatorluğunun ortadan kaldırılmasından sonra Güney Çin'deki Song İmparatorluğu Çin'in tek millî hükümeti olarak kaldı.¹⁰⁶⁹ Mezkûr imparatorluk kendi menfaatleri uğruna kadim rakibi Kinlerin ortadan kalkması için gerek Cengiz Han zamanında ¹⁰⁷⁰ gerekse halefi Ögedey zamanında Kinlere karşı Moğollarla yakınlaştı. Ögedey'in 1231 yılındaki Kuzey Çin üzerine askerî harekâtında Songların onlara yardım etmesi bu cümledendir. Zira Kinlere karşı saldırı sırasında Songlar Moğolların kendi topraklarından geçmelerine izin vermiş ve mezkûr harekâtta Moğol saflarında yer almak suretiyle onlar ile ittifak yapmışlardır.¹⁰⁷¹ Kin imparatorluğunun inkırazında yardımları

Moğolların Kuzey Çin'deki başarısını “Az zaman içerisinde Kitan ordusunu yenerek kesilmiş orman gibi yere serdiler” diyerek anlatır. *MGT*, s. 192.

¹⁰⁶⁹ Saunders, a.g.e., s. 77. Kin imparatorluğunun sükûtuyla Moğollar bundan sonra Çin'in millî Songlar imparatorluğunun doğrudan doğruya komşuları oluyordu. Grousset, a.g.e., s. 268. Song liderleri savaşlarda her ne kadar cesur iseler de siyasi açıdan tecrübesizlerdi ve Moğolların sınırsız mevki düşkünlüklerini idrak edemiyorlardı. Saunders, a.g.e., s. 77.

¹⁰⁷⁰ Kin topraklarına karşı saldırı coğrafi durumlar gereği oldukça zordu. Zira o bölge üzerindeki dağlar ve nehirler arasındaki güzergâhları Çinliler tutmuştu. İşte bu yüzden Cengiz Han zamanında Song imparatorluğu ile birlik ve dostluk anlaşması yapıldı ve Moğol ordularının geçmesi için onlardan Güney Çin'den hareket izni alındı. Barkhausen, a.g.e., s. 158.

¹⁰⁷¹ Song hanedanlığı Moğolların Kuzey Çin'e askerî harekâtında onlara yardım etti. Âştîyânî, a.g.e., s. 147; Saunders, a.g.e., s. 77. Kinlerden kurtulabilmekten mutlu Song imparatorluğu Çinlileri, gelecekteki tehlikeyi ölçmeksizin ortak düşmanın ezilmesi için Moğollara güçlü destek verir. Chaliand, a.g.e., s. 112. Roux'a göre Songların Tuluy'un topraklarından geçmesine izin vermesi son derece mantıksız bir karardı lakin Kuzey'e

olan Songlara bunun karşılığı olarak Hu-nan'ın güneydoğu taraflarından bir pay verildi. Lakin Songlar bu payı az bularak Moğollara karşı harekete geçti.¹⁰⁷² Songlar beklenmedik bir şekilde Kai-fong-fu ve Lo-yang'ı ele geçirdiler (Temmuz-Ağustos 1234). Songların bu hamlesi karşısında Ögedey 1235'te yaptığı bir kurultay sırasında

yerleşmiş olan bu barbar hanedandan nefret ediyorlardı. Daha sonraları çok sayıda piyadeyle Moğol tarafına katılacak kadar ileri gitmişlerdi. Roux, a.g.e., s. 259. Karşılaştırma için bkz; Grousset, a.g.e, s. 268. Barkhausen'a göre Songlar Moğolların Kinler ile savaşında Moğollara yardımcı olmayı taahhüt etse de verdikleri ahde vefa göstermediler. Bu ihanet Ögedey'in Songlara karşı savaşa girişmesi için bir bahane oldu. Barkhausen, a.g.e., s. 160.

¹⁰⁷² Songlar Kin hanedanlığının memleketlerini taksimden bir pay almak istediler lakin Moğollar buna uymadılar bu da Songların Moğollara karşı kin duymasına sebep oldu. Âştîyânî, a.g.e., s. 147; Grousset, a.g.e., s. 268. Songlar savaş sonunda yeterince ödüllendirilmediklerini düşündüler. Bu gerçektir, ama daha fazlasını hak etmiyorlardı. Kızgınlıkları mahv olmalarına neden olacaktı. Hiçbir uyarı, hiçbir heyet, savaş hali hakkında hiçbir bildiri olmadığına göre düşmanlıkları başlatan Song imparatorluğudur. Roux, a.g.e., s. 259, 273. Song hanedanlığı için geriye kalan fırsat Kuzey Çin'in büyük bir kısmını tasarruf etmektir. Bu sebeple sabık Kin'in topraklarını almak için acele ettiler. Saunders, a.g.e., s. 77. Kin topraklarındaki hizmetlerinin karşılığı olarak Songlar'a Honan'ın güneydoğusu ile Anhui'nin kuzeybatısı verildi. Ancak Kai-fong-fu bu ödülün içinde yer almadı. Hartog, a.g.e., s. 156. Kin imparatorluğunun imhasından sonra Çin imparatoru müttefiki Moğol hanından, yapılan anlaşma gereğince, Ho-nan'ı istedi. Fakat Ögedey ona sadece Çin-çu'nun güneyinde biraz yerden başka bir şey vermedi. D'ohsson, a.g.e., s. 183.

harekât kararı verdi ve bu imparatorluk üzerine üç ayrı ordu sevk etti.¹⁰⁷³ Ancak Güney Çin'deki Song hanedanı Kubilay zamanına kadar Moğollara mukavemet etti ve onların itaati altına girmedi.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷³ D'ohsson, a.g.e., s. 183; Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21; Roux, a.g.e., s. 274. Birinci ordunun başında Ögedey'in oğlu Kadaan, ikinci ordunun başında diğer oğlu Kuçu ve general Tümütay ve üçüncü ordunun başında ise general Çağan vardı. Grousset, a.g.e., s. 268-269. Saunders'a göre Songların yaptığı bu küstahlığa karşılık vermek gerekti. Bu sebeple Ögedey 1235 yılı kurultayında Song ile savaş ilan etti. Saunders, a.g.e., s. 78. Mezkûr ordu Ögedey Han'ın oğulları Godan, Küçü ve general Çağan tarafından yönetilen üç kol halinde harekete geçti. Roux, a.g.e., s. 274. Ögedey'in ikinci oğlu Köten'in yönettiği ilk ordu Sıçuan'a girdi. Küçü'nün komutasındaki diğer bir ordu Mart 1236'da Han Irmağı üzerindeki Siang-yang'ı aldı. Tangut General Çağan ise üçüncü orduyla önce Hanku yakınındaki Yang-tze'ye ulaştı, oradan da Doğu Hu-pei ve Batı Anhui'ye doğru ilerleyişini sürdürdü. Hartog, a.g.e., s. 156. "Ögedey'in sevk ettiği birinci ordu oğlu Kotan ve kumandan Tagay'ın idaresinde idi. Bu ordu Siçuen eyaletine doğru ilerledi ve Han-çun-fu civarında Çinliler'in Tsao kumandasındaki ordusunu bozarak Siçuen eyaletinin merkez idaresi olan Çin-tu'yu ve diğer şehirleri aldı. İkinci ordu Temütey kumandasında Tan'dan Çin'e girerek Hokuan eyaleti içlerinde Sian-yan, Tsaw-yan ve Negan-fu mevkilerini aldı. Üçüncü ordu Kian-nan havalisinden ilerliyordu. Sene sonlarına doğru Çin kumandanı Mong-kong, Nemutay'ı mağlup etti". D'ohsson, a.g.e., s. 183-184.

¹⁰⁷⁴ Sykes, C. II., s. 121; Ahmed Hilmi-Aksun, a.g.e., s. 125; Howorth, C. I., s. 137. Karşılaştırma için bkz; Özgüdenli, a.g.md., 2007, s. 21. Güney Çin fethi Ögedey Han'ın koruyuculuğu altında başlar ve Kubilay zamanında tamamlanır, bu kırk yıldan fazla sürer (1236-1279). Chaliand, a.g.e., s. 112. 1235 yılında başlayan mücadele 1279'a yani Kubilay'ın hükümranlılığı zamanında zaferle sona erdi. Saunders, a.g.e., s. 78.

Ögedey zamanında ordu sevk edilen ve fetihlerin devam ettiği bir diğer saha da İran'dır. Moğollar için mezkûr sahaların ele geçirilmesi birbirinden farklı mecburiyetler ihtiva etmekle birlikte İran coğrafyası bir açıdan diğer sahalardan daha mühimdi. Zira daha Cengiz Han hayatta iken Sultan Celâleddin'in kimi zaman başarıyla sonuçlanan mücadeleleri sırasında ele geçirilen veya geçirilmeyen şehirlerde Moğollara karşı isyan temayülleri ve teşebbüslerinin oluşması bölgede Moğol hâkimiyetini revize etmeyi mecbur kılmıştı. Şehirlerde zuhur eden ve kimi zaman Moğol valilerini öldürme derecesine varan isyan girişimlerinin Sultan Celâleddin'in Hint'ten güç toplayarak geri dönüşü ile artması pek tabii idi. Ögedey'in hepsinden önce orduların ilkini İran tarafına sevk etmesi bu hassas durumun serencamıdır. Taraflar arasındaki mübasebetlerin seyri hakkında malumat vermezden evvel Celâleddin'in Hint'teki toparlanma sürecine kısaca değinmek lazım gelir.

Karşılaştırma için bkz; Tâhir'ül-Mevlevî, a.g.e., s. 67. Song hanedanlığı da Ögedey Han'ın haleflerinin saltanatı zamanında ortadan kaldırıldı ve Güney Çin de kendi mutasarrıflarına eklendi. Âştîyânî, a.g.e., s. 147. Grousset Songlar ile olan bu mücadelenin bir başlangıç olduğunu (1234-1279) ve Ögedey'in bu mücadelenin ancak başını gördüğünü söyler. Grousset, a.g.e., s. 269. Song seferindeki pek çok başarıya rağmen Moğollar, Songların ana topraklarını ele geçiremedi ve Ögedey en sevdiği oğlunu kaybetti. Doğru dürüst bir akın gerçekleştiremedikleri için Songların Moğollara tam olarak teslim olmaları kırk yıl sürdü. Weatherford, a.g.e., s. 192.

II.VII. Irâk-ı Acem'e Dönmezden Evvel Celâleddin Hârezmşah'ın Hint

Sahasındaki Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış

Moğollar tarafında Celâleddin'e karşı bir hazırlık varken Celâleddin de ordusundan geriye kalan ¹⁰⁷⁵ askerler ile birlikte Sind nehrini geçerek (Kasım 1221) Hint'te uzun süre bölgenin mahallî hâkimlerine ve en önemlisi de Delhi sultanlığının ¹⁰⁷⁶ başındaki Şemseddin İltutmuş'a karşı ayakta kalma mücadelesi vermiştir. Celâleddin'in

¹⁰⁷⁵ Celâleddin küffar ordusunun önünden bozguna uğramış bir şekilde Hindistan tarafına geldi ve Lahor sınırlarına Hârezmşahlar'ın ihtilafı ulaştı. Cûzcânî, C. II., s. 445.

¹⁰⁷⁶ Mezkûr sultanlık hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-Me'âsir*, Kütübhaneye-yi Meclis-i Şûra-yi İslami, (Mecîd Fîrûz Kütüphanesi hediyesi), No. 212; Peter Jackson, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, Cambridge 1999; *The Cambridge History of India*, (Wolseley Haig ed.), Vol. III., Cambridge 1928; Ishtiaq Husain Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi 1958; S. B. P. Nigam, *Nobility under the Sultans of Delhi, A.D. 1206-1398*, Delhi 1968; Sunil Kumar, *Emergence of the Delhi Sultanate, 1192-1286*, Ranikhet 2007; K. A. Nizami, *On History and Historians of Medieval India*, Delhi 1983; K. A. Nizami, *Some Aspects of Religion and Politics in India during the Thirteenth Century*, Aligarh 1961; Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara 2006; M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1949; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. I., Ankara 1987; Gavin R.G. Hambly-Catherine B. Asher, "Delhi Sultanate", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII., California 1996, s. 242-250; Ahmed Fouzia Farooq, "The Delhi Sultanate: A Slave Society or A Society With Slaves?", *Pakistan Journal of History&Culture*, Vol. XXX., Issue 1, İslamabad 2009, s. 1-2; N. R. Farooqi, "Delhi Sultanlığı", *DİA.*, C. IX., İstanbul 1994, s. 130-132; Cûzcânî, C. II.,

Hint'te kaldığı süre zarfında (1221-1224) ¹⁰⁷⁷ kendisini tehdit olarak algılayan ve hâkimiyetlerini sağlamlaştırmaya çalışan müstakil hâkimler ile pek çok kez karşı karşıya gelmiştir. Bunlardan ilki Cudî dağının ¹⁰⁷⁸ sahibi Rana Şatra idi. Rana Şatra Celâleddin'in yanında az sayıda bir asker ile yorgun ve yenik bir şekilde kendi ülkesine geldiği haberini alınca 1000 süvari ve 5000 piyade ile Celâleddin'e karşı harekete geçti. Yanındakiler ile Celâleddin'in yanına ulaşan Rana Şatra'nın bizzat kendisi Celâleddin'e saldırdı. Ona karşı mukabelede bulunan Celâleddin attığı ok ile Rana Şatra'yı öldürdü ve onun teçhizatını, silahlarını, eşyalarını ve atını ele geçirdi.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁷ Taneri Celâleddin Hârezmşah'ın Hindistan'da kaldığı süreyi geçiş devresi diye tesmiye eder ve Hindistan'daki faaliyetlerini “güçlenme ve toparlanma devresi” olarak kaydeder. Taneri, 1977, s. 32. Spuler Celâleddin'in bu topraklardaki faaliyetlerini “uzunca bir zaman türlü savaşlar yaparak Kuzeybatı Hindistan'da eğlendikten ve dağılan ordusunun küçük bir kısmını etrafında topladıktan sonra memleketi terk etmek zorunda kaldı” diye yorumlar. Spuler, a.g.e., s. 39.

¹⁰⁷⁸ Mîrhând, C. VII., s. 3364; Reşîdüddin, a.g.e., s. 390; Taneri, 1977, s. 27; Şerefî, a.g.md., s. 504. Cüveynî bu dağın ismini Cûd olarak kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 485; Tercüme, s. 351. Mezkûr dağın ismi Nesevî'de Curî olarak geçmektedir. Nesevî, a.g.e., s. 114. Salt Range (Kûh-e Cûd) hâkimi olduğu bilgisine dair bkz; Jackson, 1384, s. 122. Karşılaştırma için bkz; *The Cambridge*, s. 322.

¹⁰⁷⁹ Benâkitî, a.g.e., s. 374; Nesevî, a.g.e., s. 120; Şebânkâreî, a.g.e., s. 144; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894; Taneri, 1977, s. 28. Cüveynî'ye göre sultan o bölgeye geldiğinde Hintli eşkıyalardan yaya ve atlı bir grubun sultana iki fersah uzaklıkta olduğu haberini aldı. Sultanın buyruğu veçhile yanındakilerden her biri ellerine bir sopa aldı ve onlara karşı gece baskını yaptı. Bu gece baskınında Hintlilerin çoğunu helak ettiler ve hayvanlarını, silahlarını ganimet aldılar. Bazısı atlı olan diğer bir grup da katıldı. Bunlar

Celâleddin'in az sayıda asker ile Rana Şatra'ya karşı verdiği mücadele ve kazandığı muvaffakiyet Debdaba Usakun ¹⁰⁸⁰ vilayetinin hâkimi Nasıreddîn Kabaca'nın kulağına ulaşınca ona hediyeler gönderdi. Nesevî'ye göre Kabaca'nın Celâleddin'e yakınlık göstermekteki amacı sonunun Rana Şatra gibi olmasını istememesi ve Celâleddin'i kendisi ile uğraşmaktan alıkoymak idi. ¹⁰⁸¹ Gerçekten Kabaca'nın bu teşebbüsü beklentisi doğrultusunda bir sonuç verdi ve Celâleddin en başta ona kabul gösterdi. Lakin ilerleyen zamanlarda Kabaca ile Celâleddin'in arası açıldı ve Kabaca Celâleddin'in bölgedeki varlığını kabullenemeyen Hint hâkimlerinin kurduğu ittifaklarda yer aldı.

Sultan Celâleddin Hint'te kaldığı süre boyunca en çetin mücadelelerini Delhi Sultanı Şemseddin İltutmuş'a karşı vermiştir. Delhi sultanlığının muktedir hâkimlerinden İltutmuş bölgedeki nüfuzuna yönelik bir tehdit olarak telakki ettiği Celâleddin'e karşı hiçbir zaman iyi niyet beslemedi. Celâleddin'in Moğollara karşı verdiği mücadelelerden ve Hint sahasındaki icraatlarından haberdar olan İltutmuş'un onun ile münasebetleri çok hızlı bir şekilde hâkimiyet mücadelesine dönüştü. ¹⁰⁸² Nitekim Celâleddin Delhi'ye birkaç

Hint askerlerinden 2000-3000 kişinin bu sınırda olduğunu haber verdi. Sultan 120 kişi ile onların üzerine koştu ve Hintlilerden çoğunu kılıçtan geçirip onların ganimetlerini kendilerine aldı. Cüveynî, a.g.e., s. 483-484; Tercüme, s. 349-350; Hândmîr, C. II., s. 659; Mîrhând, C. VII., s. 3363; Reşîdüddin, a.g.e., s. 389.

¹⁰⁸⁰ Taneri, 1977, s. 28.

¹⁰⁸¹ Nesevî, a.g.e., s. 115; Jackson, 1384, s. 122.

¹⁰⁸² Cengiz Han'ın Celâleddin Hârezmşah'a saldırması, Hindistan'daki Türklerin politik izolasyonunu hızlandırdı. Bu suretle İltutmuş Moğollar ve Celâleddin arasındaki mücadeleye çekilmeyi reddetti. P. Hardy, "Dihli Sultanate", *EF*², C. II., Leiden 1991, s. 267.

günlük mesafeye ulaşınca elçisini göndererek İltutmuş'tan birkaç gün kalmak için kendisine uygun bir yer göstermesini istemiş İltutmuş da onun bu isteğini geri çevirmiştir.¹⁰⁸³ Celâleddin'in özel münşisi olan Nesevî'nin ve sultanın Hint'teki

¹⁰⁸³ Pâzûki, a.g.e., s. 31; *Târîh-i Elîfî*, C. V., s. 3695; Taneri, 1977, s. 29. Sultan Delhi'ye ulaşınca Aynülmülk diye adlandırılan birini risaletle Sultan Şemseddin'in yanına gönderdi. Şemseddin'e "Bu zamana kadar günlerim pek rahat geçmedi. Eğer dostluk kadehlerimizi havaya kaldırıp, anlaşmazlıkları bir yana bırakarak kardeşlik bağlarımızı kuvvetlendirirsek iyi ve kötü günlerde birbirimizin yanında oluruz. Bu şekilde yapılacak işleri birlikte yaparız. Anlaştığımızı duydukları zaman düşmanlarımızın savaşçı dişleri kütleşir" diyerek Şemseddin'den birkaç gün kalacak bir yer tayin etmesini istedi. Sultanın cesurluğu ve yiğitliği cihanda meşhur, galebesi ve hamlesi çok olduğundan Sultan Şemseddin haberi duyduğunda birkaç gün bunun üzerine düşündü durumun vahametinden endişe duydu. Celâleddin'in tasallutundan korktuğu için "Aynülmülk'e kast edip onu öldürdüler" diyerek sultanın yanına başka bir elçi gönderdi ve özür dileyerek o sınırın havasının onun için uygun olmadığını, orada şaha layık bir yer bulunmadığını eğer sultan uygun görürse orayı mülk edinip bölgeyi isyankârlardan temizlesin diye başka bir yer tayin edeceğini söyledi. Cüveynî, a.g.e., s. 485; Tercüme, s. 350-351; Reşîdüddin, a.g.e., s. 390. Sultan Delhi sınırına ulaştığında Şemseddin İltutmuş'a bir elçi göndererek birkaç günlük ikamet için bir yer istedi. Şemseddin sultanın cesareti ve durumun vahametinden endişelendi. Sultanın gönderdiği elçiyi zehirletip ortadan kaldırdı. Ayandan bir kimseyi sultana layık hediyeler ile birlikte onun yanına gönderdi ve mezkûr bölgenin sultana uygun olmadığı cevabını verdi. Mîrhând, C. VII., s. 3363-3364; Hândmîr, C. II., s. 659. Karşılaştırma için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 376. Sultan, Şemseddin'e elçi göndererek birkaç gün kalacağı bir yer istedi. Şemseddin sultanın galebesi ve cesaretinden endişe duyduğu için elçisini hediyeler ve "sultanın ikametine

faaliyetlerinden tafsilatlı malumat vermesi beklenen Cûzcânî'nin şaşırtıcı şekilde sultanın Şemseddin İltutmuş'a bir elçi göndermesinden ve ikamet için bir yer talep etmesinden bahsetmediği görülür. Nesevî'nin önceden de görüldüğü gibi saygınlığını korumak için Celâleddin'in nüfuzunu gölgelediğini düşündüğü konularda sessiz kalması mezkûr

layık bir yer yoktur" özüyle birlikte ona gönderdi. Vassâf, a.g.e., s. 432-433. Sultan Delhi'ye hareket edince Şemseddin İltutmuş ona layık hediyeler gönderdi ve kendi toprağına ulaştığında "Delhi'nin havası sultanın mizacına uygun değildir. Sultanın kendisine layık olan bir yere yönelmesi daha iyidir" diye haber gönderdi. Sykes, C. II., s. 122. Ayrıca bkz; Hame Mirza Nasrullah Han Fedai, a.g.e., s. 252. Sultan Celâleddin'in iktidarından ve heybetinden korkan Şemseddin, Celâleddin'in yardım talebi ile gönderdiği elçisini gizlice zehirletti ve Celâleddin'e layık hediyelerle bir elçi gönderdi. Bölgenin havası sağlıksız olduğu için "sultan uygun bir yere hareket etmeli" diye bir haber gönderdi. Âştiyânî, a.g.e., s. 112. Celâleddin, Şemseddin'den kalacak bir yer istedi ve Moğollara karşı birlik olmayı önerdi. Ancak Şemseddin İltutmuş nispeten yeni yetme olan bu padişahın kendisini tehlikeye atacağını düşündüğü için temayül göstermedi. Bu yüzden Celâleddin'in elçisi Aynülmülk'ü öldürüp tavrı ihtiva eden bir cevap verdi. Jackson, 1384, s. 123. Sultan önce Delhi'ye gitti ve Şemseddin İltutmuş'tan yardım aramaya koyuldu lakin İltutmuş dikkate almadı. Bunun üzerine Celâleddin de Lahor'a yöneldi. Aryenniya, a.g.md., s. 305. Sultan Delhi'ye iki üç günlük mesafede bir yere ulaşınca ittifak aramak ve geçici sığınma talebinde bulunmak için Şemseddin İltutmuş'a bir elçi gönderdi. Buna karşılık Şemseddin sultanın ittifak teklifini nazik bir şekilde reddetti. *The Cambridge*, s. 322. "Sultan iki üç günlük yol ile Delhi kenarına ulaştığında Şemseddin İltutmuş'un yanına elçi gönderip onu birliğe davet etti ve geçici olarak onun yanına sığınmayı istedi. Sultandan korkan İltutmuş ona saygıyla cevap verdi sultan da Lahor nahiyesine geri döndü". *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 305.

meseledeki suskunluğun sebebini anlamak açısından ehemmiyete haizdir. Nesevî'nin bu konudaki tutumu rica eden taraf olarak Sultan Celâleddin'in durumunu izahtan ikrah etmesi olarak düşünülebilir. Cûzcânî ise Celâleddin'in Hint topraklarındaki meselelerine karışık ve oldukça ihtiyatlı bir usul ile yaklaşır.¹⁰⁸⁴ Buna karşın diğer müellifler İltutmuş'un bu yaklaşımının Sultan Celâleddin'e duyduğu korkudan kaynaklandığı konusunda ittifak halindedirler. Zira Cengiz Han'ın takibinden kurtulan Celâleddin'in bu kadar kısa sürede toparlanması ve mahallî beyler ile dikkate şayan mücadeleleri Delhi sultanının gözünü korkutmuştur. Onun Celâleddin'e karşı yaklaşımını bu korkunun ve bölgedeki hâkimiyetini muhafaza etme çabasının tezahürü olarak okumak lazım gelir.

Celâleddin'in nüfuzundan ve etrafında toplanan güçlerin gittikçe artmasından çekinen İltutmuş Celâleddin'in talebini reddetmekle kalmayarak bölgedeki hâkimleri onu bertaraf etmeye yönelik bir harekâta teşvik etti. Kendisine karşı oluşturulan birliğin farkına varan Celâleddin etrafındakilerin de tavsiyesi ile ülkesine geri dönüp devletin başına geçmeye karar verdi. Dönüş sebeplerinden bir diğeri de yokluğundan istifade ederek Irâk-ı Acem'de hâkimiyeti eline alan kardeşi Gıyâseddin Pîr Şah'ı bertaraf etmektir. İşte bu tür sebepler Celâleddin'i ülkesine dönmeye mecbur etmişti. Ancak asıl mücadele şimdi başlıyordu; zira 1221'de terk etmek zorunda kaldığı ülkesinde dengeler değişmiş kadim düşmanı Moğolların yanına yenileri de eklenmişti.

Hint'te daha fazla kalamayacağını anlayan Celâleddin Mekrân yolunu takip ile Irâk-ı Acem'e geldi (1224). Celâleddin'e karşı koyamayacağını anlayan Gıyâseddin Pîr Şah ona tabi oldu.¹⁰⁸⁵ Kardeşinin kendisine itaat etmesi ile hâkimiyetinin önünde bir

¹⁰⁸⁴ Jackson, 1384, s. 124.

¹⁰⁸⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 491-492; Tercüme, s. 355; Mîrhând, C. VII., s. 3367; Muhammed Lârî, C. I., s. 606; Nesevî, a.g.e., s. 129; Reşîdüddin, a.g.e., s. 393; Sykes, C. II., s. 123; *Târîh-i Elfî*, C. V., s. 3700; Çakmak, a.g.m., s. 913; *DGBİT*, C. IX., s. 51; Özaydın, a.g.m.,

engel kalmadı ve Hârezmşahlar'ın yeni sultanı olarak tahta geçti. Celâleddin bundan sonraki süreçte devletini ihya etmek için gayret gösterecek ve bu uğurda aynı anda birkaç haricî düşman ile mücadele edecekti. İşte mezkûr düşmanlar arasında Sultan Celâleddin'i en çok uğraştıran ise Moğollar olacaktı. Nitekim ne Moğollar tarafında ne de Hârezmşahlar tarafında intikam hırsı dinmemişti.

II.VIII. İsfahan Savaşı (1228)

Ögedey Cengiz Han zamanında tamamlanamayan batı seferini sonuçlandırmak ve devletini ihya etme teşebbüsü ile Hint'ten dönen Sultan Celâleddin'e kesin darbeyi vurmak için Moğol kumandanı Curmagun'u ¹⁰⁸⁶ 1231'de büyük bir ordu ile İran'a gönderdi. Bu ordunun kaç kişiden mürekkep olduğu hakkında kaynaklar birbirinden

2002, s. 894; Taneri, 1977, s. 36; Yinanç, a.g.md., s. 49. Sultan Celâleddin ansızın kardeşi Gıyâseddin'in başına gelince ona itaatten başka çare bırakmadı. Gıyâseddin de saltanatı ona teslim etti. Müstevfî, a.g.e., s. 498.

¹⁰⁸⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 252; Tercüme, s. 191; Muhammed Lârî, C. II., s. 673; Vassâf, a.g.e., s. 410. Mezkûr Moğol kumandanın ismine bazen Cormagan olarak rastlanır. Bu isim Corman'ın küçültülmüş bir şeklidir. Peter Jackson, "Cormagun", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VI., California 1993, s. 274. Bu ismin farklı telaffuzları için bkz; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 16; Ebü'l-Ferec, C. II., s. 526; Genceli Kiragos, a.g.e., s. 11; Hândmîr, C. III., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3907; Müverrih Kiragos, a.g.e., s. 20; Pâzûki, a.g.e., s. 37; Reşîdüddin, a.g.e., s. 455; Sykes, C. II., s. 120; Âştîyânî, a.g.e., s. 141; Bosworth, a.g.md., 2008, s. 405; D'ohsson, a.g.e., s. 173; *DGBİT*, C. IX., s. 55; Grousset, a.g.e., s. 270; Hartog, a.g.e., s. 151; Marshall, a.g.e., s. 47; *MGT*, s. 191; *MGTA*, s. 216; Musevî, a.g.md., s. 446; Roux, a.g.e., s. 256; Saunders, a.g.e., s. 79; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 316; Yinanç, a.g.md., s. 52.

farklı malumat vermektedir.¹⁰⁸⁷ Moğol ordusunun sayısı konusunda bir netlik yoksa da çetin ve kadim olan bu düşmana karşı ciddi bir hazırlık yaptıkları ve onun daha önce Moğollara karşı şecaat ile mukavemet gösterdiğini ve kazandığı zaferleri göz önünde bulundurdıkları muhakkaktır.

Celâleddin'in Hint'ten döndükten sonra Moğol güruhu ile ilk karşılaşması 1227'de vuku buldu. Celâleddin yakın akrabalarından ve kumandanlarından Orhan'ın öldürülmesine ¹⁰⁸⁸ öfkelenip İsmâîlîler'in ülkesine karşı harekâta geçti. Kumis ve Alamut

¹⁰⁸⁷ Ordunun 30.000 kişiden mürekkep olduğu bilgisine dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 252; Tercüme, s. 191; Ebu'l-Gazi, a.g.e., s. 137; Ebü'l-Ferec, *Mht. Dîv*, s. 16; Hândmîr, C. III., s. 49; Mîrhând, C. VIII., s. 3907; Muhammed Lârî, C. II., s. 673; Reşîdüddin, a.g.e., s. 455; Sykes, C. II., s. 120; Vassâf, a.g.e., s. 410; Browne, a.g.e., s. 449; D'ohsson, a.g.e., s. 173; Grousset, a.g.e., s. 271; Hartog, a.g.e., s. 151; Howorth, C. I., s. 130; Musevî, a.g.md., s. 446; Özcan, a.g.e., s. 55; Roux, a.g.e., s. 256; Saunders, a.g.e., s. 79; *Sergozest-i Çengiz*, s. 88; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 316. Benâkitî ordunun sayısını zikretmemekle birlikte kalabalık oluşundan bahseder. Benâkitî, a.g.e., s. 383. Curmagun 50.000 asker ve ordunun liderlerinden birazıyla Türkistan'a gelip Hârezmdeki Moğol valileri, hanlarından ve Horasan haşerinden de yardım aldı ve yaklaşık 100.000 kişi ile beraber İran'a ulaştı. Âştîyânî, a.g.e., s. 136. Ordunun 120.000 kişiden oluştuğu bilgisine dair bkz; Beyânî, a.g.e., s. 281. Ögedey Kağan tahta oturunca askerlerinden yaklaşık 50.000 kişiyi İran tarafına gönderdi. Pâzûki, a.g.e., s. 37. Curmagun Noyan sayısız askerle birlikte Irak'a yöneldi. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3782. Ordunun üç, dört ya da beş tûmenden müteşekkil olduğu bilgisine dair bkz; Lane, a.g.e., s. 61.

¹⁰⁸⁸ Beyânî, a.g.e., s. 222; Çakmak, a.g.m., s. 913; *DGBİT*, C. IX., s. 52; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 94; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 312. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre bu kişi Celâleddin'in emîrlerinin en ileri gelenlerinden ve en iyilerinden birisi idi. Çok hayırlar

¹⁰⁸⁹ sınırında onların mamur yerlerinden pek çoğunu alıp yağma yaptığı sırada Moğol askerlerinin Damgan ¹⁰⁹⁰ sınırına ulaştığı haberini aldı. Yanındaki az sayıdaki asker ile

işleyen, halkına karşı iyi davranan bir emîr olduğu gibi, Celâleddin'in askerlerinin gittikleri yerlerde yaptıkları yağma ve diğer kötü davranışları kesinlikle benimsemedi. Bu emîr öldürülünce Celâleddin bir hayli üzülmüş, bu ölüm olayı ona çok dokunmuştu. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 322. Karşılaştırma için bkz; *The Cambridge*, s. 330.

¹⁰⁸⁹ “İran’da Elburz dağları üzerinde, Kazvin’in kuzeydoğusunda yer alan müstahkem bir kale”. Abdülkerim Özaydın, “Alamut”, *DİA.*, C. II., İstanbul 1989, s. 337. “Tahran’dan Kazvin’e giden yolun sağ tarafında Kazvin’in şimal-i şarkisinde, Tâlekan nehri ile beraber, Şarhûd nehrini teşkil eden Rûdhane-i Alamut vadisi üzerinde dağlar arasındaki bir sancaktır ki bugün Türkân-Fisan, Endie-rûd, Atân ve Bala-rûd isminde dört nahiyeden ibaret bulunmaktadır. Orta Çağlarda Rûbar ismini taşıyan bu vadide 50 kadar müstahkem kale bulunurdu ki eski Fars dilinin Taberistan şivesinde “kartal yuvası” demektir”. Zeki Velidi Togan, “Alamut”, *İA.*, C. I., İstanbul 1950, s. 289. Kazvin’in 35 km. kuzeydoğusundaki Elburz’da yüksek izole bir vadinin adıdır. B. Hourcade, “Alamut”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 797. Ayrıca bkz; Freya Stark, *Seferi be Diyar-ı Alamut, Luristan ve İlam*, (Trc. Ali Muhammed Saki), Tahran 1364; Menuçehr Setude, *Kılâ’i-İsmâîliyye*, Tahran 1345; W. Ivanow, *Alamut and Lamasar*, Tahran 1345; Yaşar Şahin Anıl, *Hasan Sabbah ve Alamut Terörü*, Ankara 2014; L. Lockhart-M. G. S. Hodgson, “Alamut”, *EF.*, C. I., Leiden 1986, s. 352-354; Enno Franzius, “Alamut Kalesi (1090-1092)”, (Çev. Süleyman Tülücü), *EKEV Akademi Dergisi*, C. II., S. 2, Erzurum 2000, s. 77-83; L. Lockhart-M. G. S. Hodgson, “Alamut”, (Çev. Süleyman Tülücü), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum 2008, s. 197-206.

¹⁰⁹⁰ Dördüncü iklimden olan bu şehir Hûşeng tarafından yapılmıştır. Şehrin hisarına uzaklığı 8000 adımdır. Şehrin havası sıcağa meyillidir. Şehre nehirden su gelir. Müstevfî,

aceleyle Moğolları def etmeye yönelik sultan ile Moğollar arasında Damgan civarında savaş vuku buldu. Ancak kaynakların bu savaşın neticesi hakkında farklı bilgiler verdiği görülmektedir. Kaynakların bir kısmı Sultan Celâleddin'in bu savaşta Moğollara galebe çaldığını ¹⁰⁹¹ söylerken diğer bir kısmı da mağlup olduğunu ¹⁰⁹² kaydeder. Bu konuda mutlak bir bilgi olmamasına rağmen Celâleddin'e karşı kesin zafer kazanmak isteyen Moğolların bundan sonra tazyiki arttırdıkları ve peyderpey hücumlar ile Celâleddin'e rahat nefes aldırmadıkları tarihî hakikat olarak görünmektedir. İsmâîlîler'e karşı bu harekât ve Damgan bölgesindeki Moğollar ile yapılan savaş hakkında ne Nesevî'de ne de Cüveynî'de bir kayıt yoktur. Bu hadiseleri İbnü'l-Esîr'in kayıtlarından takip edebilmek mümkündür.

Moğollar ile Celâleddin arasında en ciddi karşılaşma 26 Ağustos 1228'de ¹⁰⁹³ İsfahan'da vuku buldu. Nesevî'nin kaydına göre sultan İsmâîlî fedailerini yok ettikten

Nüzhetü'l-Kulûb, s. 200. Tahran ve Meşhed arasındaki ana otoyolda bir kasabadır. D. N. Wilber, "Damghan", *EI*², C. II., Leiden 1991, s. 107.

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 322; Pâzûki, a.g.e., s. 31; Sykes, C. II., s. 123; Aryenniya, a.g.md., s. 307; Browne, a.g.e., s. 449; Çakmak, a.g.m., s. 913; *DGBİT*, C. IX., s. 52; Şerefi, a.g.md., s. 506; Tiesenhausen, a.g.e., s. 84; *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 312; Yinanç, a.g.md., s. 49. Âştiyânî'ye göre Celâleddin Moğollardan birazını mağlup edip bir miktarını esir aldıktan sonra kalanını takibe gitti. Âştiyânî, a.g.e., s. 122. Moğollar ile savaşmaya koyulan sultan birkaç güne yakın onları takip etti. *The Cambridge*, s. 330.

¹⁰⁹² Taneri, 1977, s. 73.

¹⁰⁹³ Nesevî, a.g.e., s. 172; Aryenniya, a.g.md., s. 307; Âştiyânî, a.g.e., s. 123; *DGBİT*, C. IX., s. 52; Necef, a.g.e., s. 614; Taneri, 1977, s. 75; Yinanç, a.g.md., s. 49. Benâkitî bu hadisenin h. 624 yılında vuku bulduğunu söylemektedir. Benâkitî, a.g.e., s. 381.

sonra Tebriz'e geldi ve burada iken Moğol ordusunun nehri geçtiğine dair Horasan'dan haber ulaştı. Düşman ordusunun ilerlediğini duyan sultan hızlı bir şekilde İsfahan'a ulaşır orada Moğol ordusu ile karşılaşmayı uygun gördü. Zira İsfahan çok sayıda askeri teçhizat ve muktedir ricâle haiz bir denizdi. Sultan İsfahan'a geldiğinde istikşaf amacıyla 4000 süvariye Rey ve Damgan tarafına gönderdi.¹⁰⁹⁴ Bu keşif birliği Sultan Celâleddin'e başlarında ünlü emîrlar ve noyanların¹⁰⁹⁵ bulunduğu oldukça kalabalık bir topluluğun yaklaşmakta olduğu haberini verdi.

Moğollar İsfahan'ın doğusuna bir günlük mesafede olan Sîn adlı bir köye ulaştılar. Münecimler sultana üç gün beklemesini ve dördüncü gün savaşmasını söyledi.¹⁰⁹⁶ Sultan da bu sözlere uyarak üç gün savaşmadan bekledi. Nesevî'nin verdiği bilgiye göre düşmanın yaklaşmakta olduğu haberini alan büyük beyler ve hanlar huzursuz olarak

Reşîdüddin'e göre bu hadise h. 624 yılının Ramazan ayında cereyan etti. Reşîdüddin, a.g.e., s. 396.

¹⁰⁹⁴ Nesevî, a.g.e., s. 167; Âştiyânî, a.g.e., s. 122; Taneri, 1977, s. 73.

¹⁰⁹⁵ Onların başında Baçu, Baynal, Yaku, Esen Togan, Baymalas ve Tacen Noyan gibi meşhur Noyan ve emîrlar vardı. Nesevî, a.g.e., s. 167. Mezkûr şahıslar Cüveynî'de Naymas ve Taynal olarak kaydedilir. Cüveynî, a.g.e., s. 505; Tercüme, s. 366. Bu isimler Benâkitî'de Baci Noyan, Yakun Noyan, Esan Togan, Baymas ve Baynal olarak geçer. Benâkitî, a.g.e., s. 381. Mezkûr kumandanların en meşhurları Taymas ve Taynal idi. Âştiyânî, a.g.e., s. 122; *Târih-i Elfi*, C. VI., s. 3768. Ordunun başında Tacen Noyan ve Tatak Noyan gibi ünlü kumandanların olduğu bilgisine dair bkz; Taneri, 1977, s. 74.

¹⁰⁹⁶ Nesevî, a.g.e., s. 167; Pâzûki, a.g.e., s. 35; *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 312; *The Cambridge*, s. 330; Taneri, 1977, s. 73. Dördüncü günde münecimlerin tayin ettikleri kutlu bir saatte Moğollara karşılık şehirden çıktı. Âştiyânî, a.g.e., s. 123. Savaşın günü münecimlerin kehanetlerine göre düzenlendi. Howorth, C. I., s. 128.

sultanın yanına gittiler. İki taraf da ayakta olduğu halde uzun bir müddet Moğol ordusu hakkında bir şey konuşmadı. Sultan bununla düşmanı küçümsediğini meselenin çok büyük olmadığını ima etti ve gönüllerinin sakinleşmesini ¹⁰⁹⁷ söyleyerek onları teskin etmeye çalıştı. Bundan sonra yanındakilere ölümü yaşamaya tercih etmelerine ve kaçmayacaklarına dair yemin ettirdi. Kendisi de onların taahhütlerinin gönül rahatlığıyla ölene kadar savaşmaya yemin etti.¹⁰⁹⁸

Celâleddin İsfahan reisi ve kadısını çağırarak şehrin silahlı halkını hazırlamalarını emretti. Moğollar Celâleddin'in bir hamle yapmadığını görünce onun korktuğu vehmine kapıldı. Bunun üzerine 2000 süvariye Lûristan'a göndererek azık ve ganimet toplamaya memur ettiler. Sultan bu birliğin üzerine 3000 adamını gönderdi. Onlar Moğolları dağ geçitleri ve vadi yollarında çevrelediler akabinde onlardan yaklaşık 400 kişiyi esir alıp şehre getirdiler. Celâleddin onlardan bir kısmını şehrin reisi ve kadısına verdi. Kadı ve reis de bunları öldürüp cesetlerini köpek ve akbabalara yem ettiler.¹⁰⁹⁹ Sultanın bu hareketinin kalabalık düşmana karşı ordusundaki direnci arttırmak ve Moğollara korku

¹⁰⁹⁷ Nesevî, a.g.e., s. 168. Cüveynî Moğolların Rey'e ulaştığını duyan sultan, ayan ve hanların cümlesini çağırarak büyük bir işin ve belanın geldiğini eğer düşmana karşı aciz olunursa bir kişinin dahi sağ kalmasının mümkün olmadığını, sabır ve mukavemetin gözetilmesini söylediğini kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 506; Tercüme, s. 366. Sultan Moğol askerlerinin yaklaşması yüzünden oldukça korkan emîrleri ve ordusunun önderlerini huzuruna çağırdı. Tuhaf bir soğukkanlılık ve fevkalade kuvvetli kalbiyle onları savunmaya ve direnmeye hırslandırdı. Âştiyânî, a.g.e., s. 123.

¹⁰⁹⁸ Nesevî, a.g.e., s. 168; Taneri, 1977, s. 74.

¹⁰⁹⁹ Nesevî, a.g.e., s. 168-169; Âştiyânî, a.g.e., s. 123; Howorth, C. I., s. 127-128; Taneri, 1977, s. 74; *The Cambridge*, s. 330-331. Karşılaştırma için bkz; *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 312.

vermek amacına yönelik olduğu muhakkaktır. Gerçekten bu hadiseden sonra ordunun mukavemeti artmış ve Moğollar önlerindeki ordunun direnişi karşısında şaşkına uğramışlardır.

Sultan savaşa karar verildiği gün ordusunu merkez, sağ ¹¹⁰⁰ ve sol cenah olmak üzere üç kıta olarak tayin etti. Savaş henüz başlamamıştı ki sultanın kardeşi Gıyâseddin Pîr Şah, Cihan Pehlivan Elçi'nin kumandanlığı altındaki askerlerden bir grup ile firar etti.¹¹⁰¹ Gıyâseddin'in böylesine çetin bir savaşta orduyu terk etmesi Celâleddin'in işini

¹¹⁰⁰ *Ordusunu tayin eden sultan sağ kanatı vefasız ve zalim kardeşi Gıyâseddin'e teslim etti.* Cüveynî, a.g.e., s. 506; Tercüme, s. 366; Reşîdüddin, a.g.e., s. 395.

¹¹⁰¹ Gıyâseddin'in savaştan firar etmesine sebep Celâleddin'in yakınlarından olan İsfahan şahnesi İbn Harmil'i öldürmesinden duyduğu korku idi. Bu olay şöyle gelişmişti: Celâleddin'in de bulunduğu bir işret meclisinde İbn Harmil ile Gıyâseddin laf dalaşına girdi ve sultanın ikazı ile İbn Harmil meclisi terk etti. Gıyâseddin de onun arkasından çıkarak İbn Harmil'i öldürdü. Sultan bu haberi öğrenince oldukça müteessir oldu ve kardeşine “Dostlarımın dostu, düşmanlarımın düşmanı olacağına dair yemin etmiştin. Öldürdüğün adam dostlarımın en sevgilisi, mülazımlarımın en muhlisiydi. Onun yanında gamlarımı unutturdum, sonsuz sevinçlerle dolardım. Onu zulm ile öldürerek yeminini ve ahdini bozdun. Artık senin benim ile bir ahdin kalmadı. Bununla birlikte bu konudaki hükme ben karar vermeyeceğim” dedi ve kardeşi ile birlikte kadiya gidip ister kısasa hükmetmesini isterse de affetmesini söyledi. Bu karar Gıyâseddin'i çok korkuttu ve Celâleddin'in Moğollar ile meşgul olmasını kendi kurtuluşu için bir fırsat bilerek kaçtı. Nesevî, a.g.e., s. 169-170. Karşılaştırma için bkz; *Târih-i Elfî*, C. VI., s. 3786-3787; Âştiyânî, a.g.e., s. 123; Taneri, 1977, s. 39. İbnü'l-Esîr Celâleddin'in Moğollar ile uğraşmasını fırsat bilen Gıyâseddin'in yanında bulunan muhalif emîrler ile birlikte kaçtığını ve Abbasî halifesinin hâkimiyeti altında bulunan Hûzistan'a doğru yöneldiğini

zora soksa da o muktedir ve inançlı bir sultan olarak savaştan elini çekmedi. Moğol ordusu âdetleri veçhile sultanın karşısında güruh güruh tayin oldu. Ancak sultanın ordusu düşman ordusunun iki katıydı. Sağ ve sol cenahlar birbirinin o kadar uzaktı ki bunlardan hiçbiri diğerinin durumundan haberdar değildi.¹¹⁰²

Celâleddin merkezde yer aldığı ordusu ile birlikte düşmana karşı harekete geçti. Sultanın ordusunun sağ cenahı Moğol ordusunun sol cenahına saldırınca onları savaş alanını terk etmeye ve firara zorladılar. Ancak bu sonuç Hârezmlilere yetmedi ve firarileri Kâşan'a kadar kovaladılar. Onlar sultanın sol cenahının da sağ cenaha aynı şeyi yaptığını düşündüler. Sultan düşmanın bozguna uğradığını görünce savaş alanına indi. Bu sırada İlan Nugu¹¹⁰³ sultanın yanına gelerek zafere bu kadar yaklaşmış iken geri durmanın olmayacağını onları takip etmek lazım geldiğini söyledi. Bu sözlere kulak veren sultan hemen harekete geçti. Durumun vahametini ve Hârezmlilerin yiğitliğini gören Moğollar

ancak gelişi kabul edilmeyince mecburen İsmâîlîler'in topraklarına iltica ettiğini kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 327. Gıyâseddin kardeşinden yüzünü çevirip Lûristan'a yöneldi. Hândmîr, C. II., s. 662. Sultanın vefasız kardeşi Gıyâseddin geri dönüp Lûristan'a kaçtı. Mîrhând, C. VII., s. 3373. Celâleddin'in kardeşi Gıyâseddin Pîr Şah o gün savaşta vefasızlık etti. Şebânkareî, a.g.e., s. 145. Gıyâseddin Celâleddin'i savaş meydanında yalnız bırakıp kendi işinin peşine gitti. Sykes, C. II., s. 123. Gıyâseddin İlçi Pehlivan ile birlikte geriye döndü ve hezimet ile Lûristan'a gitti. Benâkitî, a.g.e., s. 381; Reşîdüddin, a.g.e., s. 395. Gıyâseddin, İlçi Pehlivan, kendi yakınları ve diğer bir grup ile firar etti. Cüveynî, a.g.e., s. 506; Tercüme, s. 366. Sağ kanadın sahibi Gıyâseddin, İlçi Pehlivan ile geri döndü. Vassâf, a.g.e., s. 437.

¹¹⁰² Nesevî, a.g.e., s. 169.

¹¹⁰³ Nesevî, a.g.e., s. 170. Bu isime İlan Tugu şeklinde rastlandığı yerlere dair bkz; Taneri, 1977, s. 75.

tecürbeli adamlarını pusuya yatırdı. Sultan savaş alanından geçerken Moğollar pusudan çıkıp sol cenahın üzerine saldırdılar. Bu saldırı karşısında sultanın ordusu yerinden oynadı ve kumandanlar ve emîrlerden çoğu Moğollar tarafından orada şehit edildi.¹¹⁰⁴

Sultan merkezdeki ordunun başında durmakta idi. Fakat Moğol ordusunun hücumu karşısında ordunun saflarında düzensizlik baş gösterdi öyle ki sultanın yanında “gûlaman-ı havass”dan on dört kişi dışında kimse kalmadı. Kurtulanlardan kimi Fars’a kimi de Kirman’a yöneldi. Bir kısmı da Azerbaycan’a kadar durmayıp oraya ulaştı. Sonraki iki gün ordunun sağ cenahı, sol cenah ve merkezin İsfahan’da olduğunu düşünerek Kâşan’dan buraya geldiler. Ama sultanın halinden ve askerlerin dağıldığından haberdar oldukları zaman etrafa dağıldılar.¹¹⁰⁵

Sekiz gün boyunca sultandan haber alınamadı ¹¹⁰⁶ sultanın yaşayıp yaşamadığı hakkında kimsenin bilgisi yoktu. Sultanın yokluğunu fırsat bilen İsfahan ahalisi Hârezmlî

¹¹⁰⁴ Nesevî, a.g.e., s. 170; Âştiyânî, a.g.e., s. 124; Taneri, 1977, s. 75; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 313. Vassâf’ın verdiği bilgiye göre o savaşta ordular birbirine karıştı ve savaş meydanı savaşçıların kanından kırmızı oldu ve cihan tozdan zifirî bir hal aldı. Vassâf, a.g.e., s. 438.

¹¹⁰⁵ Âştiyânî, a.g.e., s. 124; Bosworth, a.g.md., 1968, s. 331. Hârezm kuvvetleri dağılarak bir kısmı Fars’a diğer bir kısmı da Kirman ve Azerbaycan’a kaçtı. Howorth, C. I., s. 128.

¹¹⁰⁶ “Sultanın ordusu bozguna uğrayınca sultan kaçıp Lûristan’a geldi ve birkaç gün bir derede gizlendi. Moğol ordusu İsfahan, Kum, Kâşan ve o hududun tamamını yağmalayıp gidince sultan İsfahan’a geri döndü ve ümera onun etrafında toplandı”. Şebânkâreî, a.g.e., s. 145. Savaşın sonunda Moğol ordusu Horasan’a gitti. Sultan Celâleddin ise Lûristan dağına kaçtı. Hârezmşahlar İsfahan’da bozguna uğradılar. Müstevfî, a.g.e., s. 499. Savaş alanında sultan tanınmadı ve hiç kimse onun ahvalinin ne olduğunu bilemedi. O hile ile

kadınlara el uzatmaya ve sultanlarının evini yağmalamaya hazırlandılar. Bununla birlikte şehirde bulunan devlet erkânının kalanı ve İsfahan kadısı bayrama kadar sultandan haber alınmaz ise bayram namazından sonra tahta Yıgan Taysi'yi geçirmek üzere anlaştılar.¹¹⁰⁷ Sultanın İsfahan'a gelmesiyle bu mesele çözüldü akıbeti hakkında bilgisi olmayan ve ümidini kesen halk ise onun gelişini coşku ile karşıladı.

Sultan birkaç gün İsfahan'da kaldı ve bu sırada dağılmış ordusundan bir kısmını toplamaya muvaffak oldu. Hârezmliler tarafında durum böyle iken Moğollar bu savaşta oldukça fazla kayıp ile perişan bir halde İsfahan'ı terke mecbur kaldı. Nesevî'nin kaydına göre Moğollar İsfahan'dan geri dönerken ulaştıkları her yerde yenildiler ve öldürüldüler

kurtuldu ve Lûristan'a gitti. Vassâf, a.g.e., s. 438. Sultanın bu hengâmeden kurtularak Lûristan'a gittiğine dair bkz; Çakmak, a.g.m., s. 913; Pâzûki, a.g.e., s. 35.

¹¹⁰⁷ Müstevfî, a.g.e., s. 499; Nesevî, a.g.e., s. 170; Âştîyânî, a.g.e., s. 124; Bosworth, a.g.md., 1968, s. 331; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 313. Karşılaştırma için bkz; Taneri, 1977, s. 75. İbnü'l-Esîr'e göre bu sırada Celâleddin'den İsfahan halkına hitaben yazılmış bir mektup gelmişti. Celâleddin bu mektupta hayatta olduğunu ifade ediyor ve onlara şunları yazıyordu: "Ben askerlerimden dağılanları toplamak üzere bölgede dolaşıyorum. Ordularımı topladığım anda tekrar yanınıza gelecek ve birlikte Moğolları İsfahan kuşatmasından uzaklaştıracamız. Yanınıza varacağım sizin ile birlikte onları mağlup edecek ve buradan uzaklara süreceğiz". Celâleddin'in bu mektubunu alan İsfahanlılar derhal kendisine yazdıkları cevapta ondan yardım istiyor ve bir an evvel gelmesini talep ediyorlardı. Geldiği takdirde onunla birlikte düşmana karşı savaşmak üzere şehirden çıkacaklarını bildirmişlerdi. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 329. Karşılaştırma için bkz; Tiesenhausen, a.g.e., s. 87.

ve bu yüzden onlardan az bir kimse selametle Ceyhun'dan geçti.¹¹⁰⁸ Savaş her ne kadar Moğolların zaferi olarak görünüyorsa da onlar da en az Hârezmliler kadar zaiyat verdi¹¹⁰⁹ ve galibiyetin semeresinden yeterince faydalanamayarak İsfahan'dan uzaklaştılar. Ancak bu savaş taraflar arasındaki son savaş olmayacaktı. Zira iki taraf da birbirlerine mutlak darbeyi vurmak ve bu kovalamayı sonlandırmak temayülündeydi. İşte Celâleddin'in İsfahan savaşından sonra kaçan Moğolları takip amacıyla Rey'e doğru hareket etmesi¹¹¹⁰ bu cümledendir.

¹¹⁰⁸ Nesevî, a.g.e., s. 172; Howorth, C. I., s. 128. Cüveynî'ye göre Moğol ordusu savaştan sonra İsfahan'a geldi ve aceleyle oradan üç gün üç gecede Rey'e vardılar. Rey'den de Nîşâbur'a yöneldiler. Cüveynî, a.g.e., s. 507; Tercüme, s. 367. Savaştan sonra Moğol ordusu İsfahan'a kadar geldi ve beklemeksizin Nîşâbur'a gittiler. Vassâf, a.g.e., s. 438.

¹¹⁰⁹ Pâzûki, a.g.e., s. 35; Sykes, C. II., s. 124; Âştîyânî, a.g.e., s. 124; Bosworth, a.g.md., 2008, s. 405; *DGBİT*, C. IX., s. 52; Howorth, C. I., s. 128; Taneri, 1977, s. 76; Yinanç, a.g.md., s. 49. Bu çatışmalarda Moğollar son derece kötü bir mağlubiyete uğrayınca gerisin geri kaçmaya başlamışlar. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 329. Hândmîr "Kuşkusuz Tatar ordusu galip oldu" demekle bu savaşın Moğollar lehine sonuçlandığı bilgisini verir. Hândmîr, C. II., s. 662. "Moğollar bu savaşta oldukça fazla kayıp ile zafer aldılar". *Târih-i İrân Cambridge*, s. 312. Moğollar bu savaşta o kadar kayıp verdiler ki İran'ı boşaltmak mecburiyetinde kaldılar. Barthold, *Orta-Asya*, s. 136.

¹¹¹⁰ İbnü'l-Esîr Moğolları Rey'den uzaklaştırdıktan sonra burada kalan Celâleddin'e Ögedey'den mektup geldiğini ve mezkûr mektupta şunların yazıldığını kaydeder: "Sizinle savaşan bu kitleyi biz ülkemizden kovmuş ve yanımızdan uzaklaştırmış bulunuyoruz. Bunlar kesinlikle bizim adamlarımız değildir". İbnü'l-Esîr, C. X., s. 330. Karşılaştırma için bkz; Tiesenhansen, a.g.e., s. 87. Barthold'a göre Celâleddin'in birlikleri bunları Ceyhun'a kadar kovalamış lakin Moğolların Hârezm ve

Moğollar için İsfahan savaşı Pervân'da ve Sind'de onlara karşı ciddi mukavemet gösteren ve kimi zaman galebe çalan Celâleddin'in direncinin ve gücünün devamının serencamı mahiyetindedir. Mezkûr savaş ile Celâleddin Moğollar için ciddi bir tehdit olmaya devam edeceğinin sinyallerini veriyordu. Daha babası zamanında vuku bulan mücadelelerde Moğollara hamasetle karşı koyan Celâleddin onun ölümünden sonra da umumiyetle yanındaki az bir kuvvetle düşmanın tazyikini durdurmaya çalıştı. Lakin siyasi ve idari liyakatsizliği devleti ihya etme teşebbüslerinin gerçekleşmemesine sebebiyet verecek ve kadim düşmanın muvaffakiyetini kolaylaştıracaktı.

II.IX. İsfahan Savaşı Sonrası Taraflar Arasındaki Mücadeleler

İsfahan savaşı Moğollar için kuşkusuz galibiyetin büyük kayıp ile geldiği bir savaş olmuştur. Öyle ki bu savaştan sonra derhal İran'ı terke mecbur kalmışlardı.¹¹¹¹ Lakin her fırsatta Celâleddin'e karşı hareketlerini devam ettirmişler ve ona rahat nefes aldirmamışlardır. Bilhassa Celâleddin'in haricî devletler ile olan mücadelelerini ve onlardan destek bulamamasını onun aleyhine kullanarak direnişini kırmaya çalışmışlardır. Celâleddin'in Yassı Çimen savaşında (1230) Sultan Alâeddin Keykubad'a mağlup olması sonucu Moğolların onun üzerinde baskılarını arttırması bu cümledendir.

Nesevî'ye göre Celâleddin'in ordusunun Yassı Çimen'de bozguna uğradığını ve zayıfladığını duyan Moğollar bu fırsatı ganimet sayarak onu takibe giriştiler.¹¹¹² Gerçekten mezkûr savaşın Celâleddin aleyhine neticelendiğini müşahade eden ve İsfahan

Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerini sarsmak için hiçbir teşebbüs yapılamamıştır. Barthold, *Orta-Asya*, s. 136.

¹¹¹¹ Taneri, 1977, s. 76

¹¹¹² Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 922; Nesevî, a.g.e., s. 239.

savaşından sonra bölgeyi terk eden Moğollar Irâk-ı Acem'e gelerek dört bir yandan Celâleddin'i sıkıştırmaya başladılar. Moğolların bu teşebbüslerine karşı Celâleddin de gönderdiği keşif birlikleri ile onların ahvalinden haberdar olmaya çalışıyordu. İşte Tebriz'de bulunduğu sırada adamlarından Tugu'yu ¹¹¹³ Irak'ta Moğolların ne yaptıklarına dair bilgi almaya memur etmesi bu meyandadır. Kaynaklar mezkûr şahsın Moğolların ahvalini iyi tetkit etmeden yalan yanlış haberler ile sultanın yanına avdet etmesi ve sultanı yanlış yönlendirmesi hususunda hemfikirlidir.¹¹¹⁴

Celâleddin'in görevlendirdiği bu kişi Zencân havalisindeki Şerevân'da ¹¹¹⁵ Moğolların öncü birliğine tesadüf etti ve taraflar karşı karşıya geldi. Lakin bu çarpışmada

¹¹¹³ Nesevî, a.g.e., s. 241. Bahis mevzu şahsın adının farklı telaffuzlarına dair bkz; Mîrhând, C. VII., s. 3379; Reşîdüddin, a.g.e., s. 467; Taneri, 1977, s. 76.

¹¹¹⁴ Hândmîr Celâleddin'in Curmagun Noyan'ın büyük bir ordu ile Irak'a geldiğini haber alınca ayandan birini durumu sorgulamak için önden gönderdiğini mezkûr kişinin Tebriz'e gittiğini ve duyduğu uydurma haberler ile geri döndüğünü kaydeder. Müellif bu haber üzerine sultanın hoşnut olup işret meclisinde oturduğundan bahseder. Hândmîr, C. II., s. 663. Sultan Moğol ordusunun ahvali hakkında araştırma yapması için Buku Han'ı öncü birlikle gönderdi. Tebriz'e ulaştığında Moğolların Irak'tan ayrıldıkları ve bu bölgelerde onlardan bir iz olmadığı haberini verdiler. Buku Han da ihtiyat etmeyip geri döndü ve sultana sevinçle onların geri döndüğü haberini verdi. Bunun üzerine sultan askerler ve beyler işret ile meşgul oldular. Mîrhând, C. VII., s. 3379; Reşîdüddin, a.g.e., s. 467. Sultan Ahlat'ta iken Curmagun Noyan'ın hareketleri hakkında bilgi toplaması için bir temsilciyi Tebriz'e gönderdi. Bu kişi Celâleddin'in yanına dönüp onların henüz Tebriz'e ulaşmadıklarını söyledi. Bu mutlulukla sultan ordusunu istirahat için dağıtıp kendisi eğlence ve devamlı şarap ile meşgul oldu. Pâzûki, a.g.e., s. 37-38.

¹¹¹⁵ Taneri, 1977, s. 76. Bu bölge Nesevî'de Şerviyaz olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 241.

Tugu'nun dışında yanındaki on dört kişiden kurtulan olmadı. Bu hengâmeden kurtulan sultanın adamı ise Tebriz'e dönerek Celâleddin'i durumdan haberdar etti. Celâleddin ise Moğolların kışı Irâk-ı Acem'de geçirip bahardan önce Azerbaycan'a hareket etmeyeceklerine inanıyordu.¹¹¹⁶ Müelliflere göre Celâleddin bu uydurma zan ile gönlünü hoş edip ¹¹¹⁷ tedbiri ve ihtiyatı gözetmedi. Bu halde iken Moğollar'ın Tebriz'e doğru harekete geçtiğini işitti ve derhal Tebriz'den Mugan'a revan oldu. Müellif Celâleddin'in Tebriz'i terk ederek Mugan'a yönelmesini dağınık ordusunu ve askerlerini toplamak ¹¹¹⁸ teşebbüsünün serencamı olarak görür.

Cüveynî'ye göre Yassı Çimen mağlubiyetinin ardından sultanda henüz toparlanma emaresi hasıl olmadığı bir zaman Curmagun Noyan'ın Ceyhun'dan geçtiğine dair haber alındı.¹¹¹⁹ Ahvalin oldukça vahim olduğuna kanaat getiren Celâleddin

¹¹¹⁶ Aryenniya, a.g.md., s. 308; Geyikoğlu, a.g.m., s. 922; Taneri, 1977, s. 76. Karşılaştırma için bkz; Howorth, C. I., s. 130.

¹¹¹⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 522-523; Tercüme, s. 380-381; Nesevî, a.g.e., s. 241; Howorth, C. I., s. 130.

¹¹¹⁸ Müverrih Kiragos, a.g.e., s. 19; Aryenniya, a.g.md., s. 308; Âştiyânî, a.g.e., s. 137; *DGBİT*, C. IX., s. 55; Geyikoğlu, a.g.m., s. 923; Howorth, C. I., s. 130; Nesevî, a.g.e., s. 241-242; Pâzûki, a.g.e., s. 38; Sykes, C. II., s. 124; Yinanç, a.g.md., s. 52.

¹¹¹⁹ Benâkitî, a.g.e., s. 383; Cüveynî, a.g.e., s. 519; Tercüme, s. 378; Reşîdüddin, a.g.e., s. 465; Çakmak, a.g.m., s. 913. Sultanın Ahlat havalisine gelmesine yakın öncülerinin Taymas ve Tanyal olduğu Curmagun'un ordusunun ulaştığı haberi alındı. Vassâf a.g.e., s. 437. Sultan Celâleddin Ahlat'a ulaştığında Curmagun Noyan'ın çevik Moğollardan bir ordu ile Irak'a yöneldiği haberi yayıldı. Hândmîr, C. II., s. 663. Celâleddin 1230 kışında Hoy'da bulunduğu sırada Moğollar'ın Ceyhun'u geçip Irâk-ı Acem'e geldiklerini duydu. *DGBİT*, C. IX., s. 55.

aralarında ihtilaf olan halifeye, Anadolu ve Şam sultanlarının yanına elçiler göndererek Ögedey'in ordusunun nehri geçtiğini, şevket ve kesret bakımından yılan ve karınca gibi olan bu ordunun karşısında ne kalelelerin ne de şehirlerin kalmayacağını, insanların gönlüne onların korkusunun yerleştiğini, eğer kendisi ortadan kalkarsa onlara karşı mukavemetin mümkün olmadığını, kendisinin İskender seddi olduğunu, yardım ederse onların (Moğolların) dışlerinin köreleceğini, askerlerinin cesaretleneceğini ve bu konuyu önemsemezler ise neler olacağını kendilerinin göreceğini ilettiler.¹¹²⁰ Celâleddin'in Ahlat fethi konusundaki ısrarları ve son zamanlarda haricî devletlere karşı tehditkâr tavırları ile temayüz etmesi yardım isteğinin neticesiz kalmasına yol açtı. Onun müttefik bulmadaki talihsizliği Moğollara karşı tek başına mücadele etmesine¹¹²¹ ve düşman kuvvetlerinin daha hızlı yayılmasına sebebiyet verdi.

Nesevî'nin Mugan'da ordusunu toplamak ile meşgul olan Celâleddin hakkında verdiği bilgiler onun düşman tazyiki karşısında hâletiruhiyesini müşahade etmek açısından kayda değerdir. Müellif Celâleddin Mugan'da iken "kararsızlığı ve sıkıntısının artmasından dolayı onu ciddiye almalarını istemiyor hatta kederini her ne azaltıyorsa onu

¹¹²⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 519; Tercüme, s. 378. Karşılaştırma için bkz; Mîrhând, C. VII., s. 3378; Reşîdüddin, a.g.e., s. 466; Şebânkâreî, a.g.e., s. 145-146; *Târih-i Elfi*, C. VI., s. 3782; Beyânî, a.g.e., s. 117; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 37.

¹¹²¹ Celâleddin'in Moğollara karşı yardım talebine menfî yanıt veren Alâeddin Keykubad ve Melik Eşref gibi hükümdarlar "Celâleddin'i de tıpkı Moğollar gibi zalim, tahripkâr, sözünde durmaz bir adam olarak tanıdıklarından, onun tekrar kendi üzerlerine yürüyeceğine kani olduklarından bir de Moğol tehlikesinin kendi ülkelerini de saracak kadar genişleyeceğini zannetmediklerinden, bu rica ve istimdatlara aldırış etmediler". Yinanç, a.g.md., s. 52.

kabul ediyordu”¹¹²² demek suretiyle bu bela karşısında Celâleddin’in ruhsal çöküşüne işaret eder. Moğol tazyiki arttıkça sultanın bu hali had safhaya ulaşacak ve mağlubiyet psikolojisi ile kendisini eğlenceye verecekti.

Sultan ordusunu ve askerlerini toplamak için gittiği Mugan’da da çok fazla kalmayarak¹¹²³ oradan Ermeniyan’a (Erminan) hareket etti. Burada karargâh kurarak atları kösteklediler. Bu sırada o sınırdaki bulunan bir kalenin¹¹²⁴ kumandanından sultana bir mektup ulaştı. Mektup ile sultana Ebher ile Zencan arasında Tugu ile çarpışan Moğol ordusunun Zencan çayırında bulunduğu ve onların 700 kişiden mürekkep olduğu haberi verildi. Bu haber karşısında sultanın gönlü sevinç ile doldu; zira sultan Moğol kuvvetlerinin az sayıda olduğunu bilgisini hakikat telakki ederek gaflete kapıldı. Sultanın bu tavrına karşılık Nesevî mektupta zikredilen ordunun muhtemelen Moğolların öncü birlikleri olup onların ardında büyük bir ordunun bulunduğu¹¹²⁵ konusunda sultanı ikaz ettiğini kaydeder. Hâlbuki küçük çapta bir birliğin asıl ordudan önce bölgeye gönderilmesi askerî minvalde Moğolların mutad tedbirlerinden biri idi. Lakin Celâleddin o sıralar hakikati görmek istemezcesine bu durumu yanlış okumuş ve hadiselerin kendi lehine seyrettiğini düşünerek coşkusunu erkenden yaşamıştır.

¹¹²² Nesevî, a.g.e., s. 242. Sultan Mugan’a gittiğinde morali çok bozuktur, memleketini kaybedeceğine, sevdiklerinin düşman eline geçeceğine üzülüyor, gözyaşı döküyordu. Geyikoğlu, a.g.m., s. 923.

¹¹²³ Sultanın Mugan’da beş gün ikamet ettiği bilgisinin geçtiği yerlere dair bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 520; Tercüme, s. 379; Reşîdüddin, a.g.e., s. 466.

¹¹²⁴ Nesevî buranın Zengân hududundan İlek kalesi olduğunu kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 242.

¹¹²⁵ Nesevî, a.g.e., s. 242; Taneri, 1977, s. 77.

Sultan Mugan'a vardığında askerlerinin muhtelif yerlerde mukim olduğunu ve toplanamadığını müşahade etti. Askerlerinin henüz toplanamadığını gören sultan adamlarını toplanma alameti olarak kızıl oklar ile onların yanına gönderdi.¹¹²⁶ Lakin Moğolların taarruzu sultanın bu çabalarını boşa çıkaracaktı. Dağınık halde olan askerlerinin toplanması için adamlarını kızıl oklar ile onların üzerine gönderen sultan bundan sonra av ile meşgul oldu. Bu sırada yanında yaklaşık 1000 süvari hazır olduğu halde Mugan'daki Şirkebut'a revan oldu. Nesevî'nin kaydına göre burası Mugan'da bir tepenin üzerine bina edilmiş kale idi ve derin bir hendek ile çevrilmişti. Mezkûr yer Moğol hücumu sırasında tahrip edilmişti.¹¹²⁷ Sultan Şirkebut'ta iken Moğollara gafil avlandı ve onların hücumu ile dağıldı. Şirkebut yenilgisi¹¹²⁸ Moğollar karşısında sultanın mukavemetinin kırıldığının açık bir delilidir. Zira sultan Moğolların ani taarruzuna karşı dahi koyamadan dağıldı ve bozgun yemiş halde Mugan'a hareket etti.

Mugan'a gelen sultan kış boyunca burada kaldı. Buradaki kalenin sahibi olan İzzüddin ikameti sırasında sultana yaptığı yardımları ile temayüz etti. Neye ihtiyacı varsa hepsini sultana gönderdi ve Moğolların ahvaline dair malumat verdi. Kış sona erdiğinde ise İzzüddin Moğolların sultana kast ile hareket ettiklerini haber verdi. Bundan başka cesareti ile meşhur Türkmen topluluğunun çok olduğu Arrân'a avdet etmesini önerdi. Bunun üzerine sultan Arrân tarafına yöneldi. Burada iken Nesevî'yi dağınık haldeki askerleri ve Türkmenleri toplamaya memur etti.¹¹²⁹ Nesevî bu vazife neticesinde

¹¹²⁶ Nesevî, a.g.e., s. 242-243.

¹¹²⁷ Nesevî, a.g.e., s. 244.

¹¹²⁸ Celâleddin Şirkebut'ta yenilince kuzeye kaçmaya mecbur oldu. Spuler, a.g.e., s. 41.

¹¹²⁹ Nesevî bu vazifeye getirilişini şöyle anlatır: "Sultan bir gece yakınlarından bir grup ile oturmuş dağınık askerleri toplamam ve Türkmen ordusunu sultanlığın sancaklarının önünde hazır etmem için beni Arrân'a gönderme konusunda konuşuyorlardı. Huzura

Türkmen hanları ve beylerinden pek çok kimseyi bir araya getirmeye muvaffak olarak sultanın yanına geri döndü.

Moğolların olası taarruzlarına karşı hazırlıklar yapılır iken Moğollar Beylekan valisi İzzüddin Hamza'ya elçi göndererek itaate davet etmişti. İzzüddin ise Moğolların ahvalinden malumat vermesi için elçiyi sultanın yanına gönderdi. Moğol elçisi ordugâha geldiği vakit sultan elçiyi sorgulaması için Nesevî'yi memur etti. Nesevî elçiye ordunun kemiyeti, Curmagun Noyan'ın yanında kaç adamın olduğu hakkında sualler sordu ve eğer doğru konuşursa ona aman vereceğinin teminatını verdi. Elçi de “Curmagun sultan ile karşılaşmaya niyet ettiğinde Buhara'da orduya geçit yaptırdı. Yirmi bin savaşçı adam vardı ama sevâd da çoktur” dedi. Nesevî onun dediklerini söylediğinde sultanın kendisine bu haber ifşa olmadan, askerler korkup vazgeçmeden elçinin derhal öldürülmesini emrettiğini ¹¹³⁰ kaydeder. Nesevî'nin bu kaydı Moğollar karşısında sultanın tedirginliğini ve ordusuna itimatının noksan olduğunu göstermesi açısından dikkate şayandır.

Bu sırada Gence evbaşlarının oradaki Hârezmlileri öldürmesi ve isyanın zahir olması sebebiyle sultan asayiş sağlaması için Gence'ye hareket etti. Gence'ye vardığında halkı itaate davet eden mektuplar yazıldı; lakin Genceliler onların nasihatlerine kulak

vardığımda “görüşün nedir?” dedi. Sultan her ne söylediyse o görüşte olduğumu söyledim. O da “askerleri toplaması ve Türkmenleri bir araya getirmesi için birini Arrân'a göndermeyi, bunlar toplandıktan sonra Gence'ye gidip orada küffar ile savaşmayı düşünüyorum. Ama tamah etmeyen ve Türkmenlerin meyil göstereceği biri olmalı. Bu cemaat böylesine bir sorumluluğu yerine getirebilecek değil” dedi. Bu sözü tekrar etmesinden sorumluluğu benim yerine getirmem niyetinde olduğunu anladım. Hiçbir yere gitmemem ve bu işe rağbet göstermem inancındaydı”. Nesevî, a.g.e., s. 256-257.

¹¹³⁰ Nesevî, a.g.e., s. 257-258; Taneri, 1977, s. 78.

asmadılar. Sultan da savaş yolunu tercih eden şehrin isyancılarını ezdi.¹¹³¹ Sultan Gence’de iken Moğollara karşı Melik Eşref’ten yardım istemeyi tavsiye eden bir grubun bu önerisini muvafık buldu. Bu iş için elçiler tayin etmesine müteakip Gence’den Ahlat’a gitti. Melik Eşref’in yardım taleplerini geri çevirmesi üzerine elçilerden Muhtessü’ d-dîn¹¹³² istenen yardımdan sultanın ümidini kesmesini söyledi.¹¹³³

Buradan sonuç alınamayınca h. 628 yılı Ramazanının (Temmuz-Ağustos 1231) yarısında Meyyâfârikin, Ruhâ (Urfa), Hani, Suruç, Ahlat ve Cebel-i Cûr gibi el-Cezire’nin şehirlerinin bir kısmında saltanat süren¹¹³⁴ Eyyûbî hükümdarı Melikü’l-Âdil Ebû Bekr b. Eyyûb’un oğlu Meyyâfârikin hâkimi Melik Muzaffer Şihâbü’ d-dîn Gâzi’ye elçi gönderildi. Sultan bu göreve daha önce de benzer vazifeleri ifa eden Nesevî’yi memur etti ve Nesevî’ye Moğollara karşı kendisinin yanında yer alması için Melik Muzaffer’in

¹¹³¹ Osman Gürbüz, “Celâleddin Hârizmşah’ın Son Günleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, Erzurum 2012, s. 38-39; Aryenniya, a.g.md., s. 308; Âştiyânî, a.g.e., s. 138; Howorth, C. I., s. 130; Nesevî, a.g.e., s. 266. Gence halkı Hârezmlilere karşı kontrol edilemeyen davranışlarda bulundular ve Hârezmlilere olan kinlerini şehirdeki yerleşik gariplerden aldılar. Hârezmliler ve diğer gariplerin malları yağmalandı. Sultan isyanın ateşini teskin ve onlara nasihat için Nesevî’yi Has Hacib Han ile oraya gönderdi ama bir sonuç alamadı. Sultan ordusu ile şehre saldırdı ve hızla orayı tasarruf etti. Askerler şehri yağmaladılar. İsyana el uzatanların isimlerini sultana tahvil etmelerini emrettiler. Onlar da isyanın zuhur etmesine sebep olan otuz kişinin adını verdiler onların hepsi katledildi. Hasanzâde, a.g.e., s. 305.

¹¹³² Taneri, 1977, s. 78. Nesevî’nin Farsça tercümesinde elçinin ismi Muhlisi’ d-dîn olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 268.

¹¹³³ Nesevî, a.g.e., s. 269.

¹¹³⁴ Âştiyânî, a.g.e., s. 138.

tabileri olan Âmid ve Mardin hâkimleri ile birlikte harekete geçmesini, düşmana karşı zafer kazanır ise sultanın kendisine Ahlat'ı vereceğini söylemesini tembihledi. Nesevî, Melik Muzaffer'in yanına vardığında sultanın buyruğu veçhile ondan yardım talep etti ve muhatapından şu sözleri işitti: "Sultan bana ettiği yeminin aynısını Alâeddin Keykubad'a da etmişti. Onun vilayetini yağmalayıp sultanın ordugâhına götürdüklerini işitiyorum. Şimdi biz de bu durumdan emin değiliz zira her iki yemin de birdir". Bu sözlerinin yanı sıra müstakil olmadığını hatta kardeşlerinin naibi statüsünde bulunduğunu ve onların müsaadesi olmadan sultana nasıl yardıma geleceğini ¹¹³⁵ ileri sürerek bahanelerle onun talebini reddetti. Melik Muzaffer'in cevabı ile bir kapı daha sultanın yüzüne kapandı ve Moğollar karşısında yapayalnız kaldı.

Bu sıra Moğol emîrlerinden Kuke Yakom ¹¹³⁶ adlı biri Moğollardan ayrılarak kendi birlikleri ile sultana iltica etti ve Moğolların sultanı takip için harekete geçtiklerini haber verdi. Bunun yanı sıra Moğollar yemek ile meşgul iken onların üzerine hücum etmesi için sultanın pusuya yatması tavsiyesinde bulundu. Sultan emîrin bu tavsiyelerini oldukça beğendi ve Van Gölü etrafındaki Cebel-i Cûr'da ¹¹³⁷ pusuya yattı. ¹¹³⁸ Sultanın burada olduğunu öğrenen Nesevî ona katıldı ve Melik Muzaffer'in sözlerini nakletti.

¹¹³⁵ Nesevî, a.g.e., s. 269-270; Gürbüz, a.g.md., s. 40.

¹¹³⁶ Taneri, 1977, s. 79. Nesevî'nin Farsça tercümesinde bu Moğol emîrinin adı Guke Beçkem olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 272.

¹¹³⁷ Âştiyânî'ye göre bu dağ Ahlat, Bitlis ve Diyarbakır'ın arasında ve Diyarbakır'ın kuzeyine yirmi bir fersahtadır. Âştiyânî, a.g.e., s. 138.

¹¹³⁸ Taneri, 1977, s. 79.

Sultan da Nesevî'ye Kuke Yakom'un geldiğini ve Moğolların harekete geçtikleri söyledi.¹¹³⁹

Sultan Moğolların yaklaşmasından mütevellit gittiği yerlerde uzun süre kalmıyordu. Cebel-i Cûr'da da çok fazla kalmadan Hani şehrine revan olması bu cümledendir. Burada Moğollara karşı alınacak önlemler hususunda istişareler yapıldı ve silahlı olmayanların Âmid'de kalması, süvari birliğinin ise sultan ile beraber İsfahan'a gitmesi hususunda ittifak ettiler.¹¹⁴⁰ Bu kararın ardından Âmid sahibinin elçisi Alâmü'd-dîn Sincar sultanın yanına geldi ve Anadolu üzerine askerî harekât düzenlemesini bunun için de Kıpçak taifesine istinat etmesini tavsiye etti. Elçinin bu sözlerine temayül eden sultan İsfahan'a gitmekten vazgeçerek Âmid tarafına gitti.¹¹⁴¹ Sultanın şûrada alınan kararı daha istişare etmeden lağvetmesi onun idari sahada dayanışmayı göz ardı ettiğine ve böylesi ehemmiyete haiz bir konuda ani karar vermesi Moğollara karşı izleyeceği yolun belirsizliğine delalet etmektedir.

Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin ikinci safhası devleti ihya etme gayretinde olan ve bir toparlanma sürecine giren Celâleddin'in verdiği mücadelenin tezahürü mahiyetindedir. Daha babası hayatta iken Moğollara karşı yiğitlikle mukavemet etmiş hatta birkaç kez düşmanına galebe çalmıştır. Ancak Sultan Muhammed'in Moğolların karşısına çıkacak cesaretinin olmaması ve idari minvaldeki kifayetsizliği¹¹⁴²

¹¹³⁹ Nesevî, a.g.e., s. 273.

¹¹⁴⁰ Nesevî, a.g.e., s. 274; Gürbüz, a.g.m., s. 41; Taneri, 1977, s. 79.

¹¹⁴¹ Gürbüz, a.g.m., s. 41; Hasanzâde, a.g.e., s. 307; Nesevî, a.g.e., s. 274; Taneri, 1977, s. 79.

¹¹⁴² Kaynaklar umumiyetle Sultan Celâleddin'in liyakat sahibi, ihtiyatlı ve ileri görüşlü bir idareci olmadığı ve Moğolların muvaffak olmasında esas rolü bu menfi hasletlerin

Celâleddin'in direnişinin kişisel bir çaba olarak kalmasına sebep olmuştur. Celâleddin zamanında Moğollar ile mücadeleler kaldığı yerden devam etmiştir. Hârezmşahlar'ı tekrar yükseltmek için verdiği mücadeleler Moğolların yeni hanı Ögedey'in dikkatini celbetmiş ve tamamlanamayan İran seferini nihayete erdirip Celâleddin'e karşı mutlak bir zafer kazanmayı şiar edinmişti. İşte bu yüzden tertip ettiği büyük bir orduyu Celâleddin'e karşı göndererek Hârezmşahlar-Moğol mücadelesinin ikinci safhasını başlatmıştır. Ögedey'in Moğolların yeni hanı olarak tahta geçtikten sonra ilk askerî harekâtı olarak Celâleddin'e karşı yapması onun hafife alınmayacak bir lider olduğunu idrak etmesinin serencamı olarak okunabilir. Nitekim gerek Pervân gerekse Sind'de ve İsfahan'da gösterdiği şecaat örnekleri Moğollar için sultanın öz geçmişi niteliğinde olmuştur. Moğolların karşısına sayıca onlardan daha az bir ordu ile çıkıp her defasında son ana kadar mücadele etmesi Moğolların tedirginliğini arttırmıştır. Onlar bu ciddiyetteki düşmana mutlak bir darbe vurmada onu takipten vazgeçmemiş ve İran sahasındaki askerî harekâtların önündeki en büyük tehditi ortadan kaldırmak için harekete geçmişlerdir. Lakin onların karşısındaki lider çok cesur olmakla birlikte siyasi ve idari liyakattan yoksundu. O da babası gibi devlet meselelerinde oldukça fevri davranarak ihtiyatı göz ardı etmiştir. Hatta kimi zaman idari ve askerî işlerde dayanışmayı dikkate almayarak Moğollara karşı ciddi hatalara sebebiyet vermiştir. Gerek Sultan Muhammed'in gerekse Sultan Celâleddin'in Moğollara karşı giriştikleri mücadelelerde karşılaştıkları en büyük sorun düşmana karşı kendilerine müttefik bulamamaları

oynadığı konusunda hemfikirdir. Bu konuda bkz; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 348; Âştîyânî, a.g.e., s. 140; Beyânî, a.g.e., s. 121; Çakmak, a.g.m., s. 914; Hasanzâde, a.g.e., s. 307; Marshall, a.g.e., s. 46; Roux, a.g.e., s. 256; Taneri, 1977, s. 80. Celâleddin'in sert ve asker huyu onun siyasi akıl ve tedbirini elinden almış olduğundan, hükümdarlar arasında bir ittifak yapıp Moğolların diğer düşmanlarından korunmasını bilemedi. Spuler, a.g.e., s. 42.

olmuştur. Zira Abbasî Hilâfeti, Gurlular, Karahıtaylar, İsmâîlîler, Anadolu Selçukluları, Eyyûbiler gibi devletlerle ve mahallî hanedanlıklar ile daimî mücadeleler içinde olmaları¹¹⁴³ Moğollar karşısında destek bulamamalarına sebep olmuştur. Hatta İslam dünyasının dinî müessesesi olan Abbasî Hilâfeti'nin dahi gayrimüslim bir devlete karşı Hârezmşahlar'ı desteklememesi ve İslam dünyasını birliğe davet etmekten imtina etmesi her iki sultanın da ortak kaderi mahiyetindedir. Moğol istilasına karşı İslam dünyasının bu şekilde bölünmesi, İslam âlemini tehdit eden ortak düşmana karşı iş birliği

¹¹⁴³ Celâleddin hükümdarlığı döneminde etrafında yaşayan komşu hükümdarlardan düşmanlık etmediği kimse, anlaşmazlığa düşmediği ve kötü komşuluk etmediği bir hükümdar bırakmamıştı. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 348. Karşılaştırma için bkz; Tiesenhausen, a.g.e., s. 90. Bosworth'a göre Celâleddin Doğu İran bölgesinde Irak, İran ve Anadolu'daki yerel yönetimlerin koalisyonunu bir araya getirebilseydi Moğollara muhtemelen dayanabilecek devlet adamlığı ve askerî uzmanlığı ile Doğu İran dünyasındaki tek hükümrân olurdu. Ancak bölünmeler ve kıskançlıklar böyle bir amacı imkânsız hale getirdi. Bosworth, a.g.m., 2008, s. 405. Âştiyânî'ye göre Sultan Celâleddin, Alâeddin Keykubad, Melik Eşref, Gürcistan Melikesi, İsmâîlîler ve halife ile dostça ilişkiler kurmayarak onlarla zıtlılaşmıştı. Öyle ki bu memleketlerin reayasını gücendirmekle kalmayarak onlara oldukça eziyet etti. Bu sebeple ihtiyaç duyduğu zamanlarda hiç kimse onun dileğini kabul etmedi. Hatta Tebriz, Gence Müslümanları ve İsmâîlîler gibi onlardan bazıları Moğollara tabi olmayı saltanatına tercih ettiler. Âştiyânî, a.g.e., s. 141. Sultan Celâleddin, bu hükümdarlara, Moğollara olduğu gibi, tecavüz etmekle, müşterek hareket icrası için-şayet gerçekten küçülmüş olan bu hükümdarların birbirleriyle kavga etmeleri, birbirlerini kıskanmaları esasen müşterek harekete imkân veriyorsa-hiçbir ümit kaygısı bırakmamış oluyordu. İşte Celâleddin'in kahramanca savaşı böyle sonuçsuz kaldı. Spuler, a.g.e., s. 42.

yapılamaması onların idari zafiyetinin tezahürüdür. Bilhassa Sultan Celâleddin'in artan Moğol baskısına karşılık Eyyûbiler ve Anadolu Selçukluları gibi Müslüman devletlere yaptığı yardım talepleri geri çevrilmiştir. Tüm ısrarlara rağmen sultanın Ahlat muhasarasını devam ettirmesi Moğollara karşı müttefik bulamamasının sebeplerinden sadece biridir. Zira diğer Müslüman devletler sultanın samimiyetine inanmıyor ve hatta onu bir tehdit telakki ediyordu. Sultanın Müslim ve gayrimüslim farketmeksizin haricî güçler ile mücadele içinde olması bu ahvali müşahade eden Moğolların elini güçlendirmiş ve hasımlarına mutlak darbeyi vurmalarını kolaylaştırmıştır.

II.X. Moğolların Önünden Kaçan Celâleddin Hârezmşah'ın Ölümü (1231)

Sultan Âmid'e geldiğinde buraya yakın bir köprünün başına indi. Nesevî sultanın buradaki ruh halini “O her neye ulaştıysa el attıysa boğulmuş gibi oldu” ¹¹⁴⁴ sözleriyle anlatır. Sultan o gece mecliste iştret ile meşgul oldu ve onu takip eden sarhoşlukla mahmurlaştı. Bu halde iken gece yarısı bir Türkmen gelerek “Sultanın dün geceki menziline bu gece bir ordu geldi, onların kıyafetleri sultanın ordusunun kıyafetleri gibi ve ordudaki atlarının çoğu kırdır” ¹¹⁴⁵ demek suretiyle Moğolların yaklaştığı haberini verdi. Lakin sultan o sırada hakikatleri görebilecek durumda değildi neticede adamın dediklerini yalanladı ve “bizim bu memleketlerde olmamızı istemeyenlerin hilesidir” ¹¹⁴⁶ dedi.

Gelen haberin doğruluğundan şüphe duyan ve bunu hile tesmiye eden sultan sabaha kadar içmek ve eğlenmek ile iştigal etti. Cüveynî sultanın içinde bulunduğu ahvali şu sözlerle anlatır: “İki üç gün eğlence ile geçirince aniden hamile gece kötü çocuklar

¹¹⁴⁴ Nesevî, a.g.e., s. 275.

¹¹⁴⁵ Nesevî, a.g.e., s. 275.

¹¹⁴⁶ Nesevî, a.g.e., s. 275. Karşılaştırma için bkz; Gürbüz, a.g.m., s. 41.

doğurdu. Sultanın akli cahil şeytanın mahali olduğu, kalbinin orta yerine insani hevesin girdiği, cihanı süsleyen düşüncelerin dizginini nefsanî hevesin eline bıraktığı, vezirlerin ve emîrlerin tedbirden ziyade sarhoşluğa fırsat verdiği, ordunun uykuya daldığı, adamların ve muhafızların cümlesinin sarhoşluktan ellerinin kırıldığı ayağının bağlandığı bir gece Moğol ordusu öncü birliğin uzak olduğu bir kavmin başına geldi”.¹¹⁴⁷ Sultanın ordusuna Moğolların baskınını bu sözler ile anlatan müellifin kaydı düşman karşısında bir ordunun ve o ordunun liderinin düştüğü acziyeti göstermesi açısından kayda değerdir.

Gerçekten sultan gün doğana kadar içmiş Moğol ordusu da ordugâha ulaşarak onun etrafını çevrelemişti. ¹¹⁴⁸ Sultan ise kendi otağında düşman ordusunun kuşatmasından habersiz olduğu halde sızmıştı. Moğol ordusunun yaklaştığını gören sultanın adamlarından biri ¹¹⁴⁹ onu otağından çıkardı ve ata bindirip oradan uzaklaşmasını sağladı. Nesevî’nin kaydına göre sultan bu sırada Moğol baskınını haber verip onu otağından çıkaran adamına askerleriyle birlikte kendisinden ayrılmasını emretti. Müellife göre sultanın bu emri vermesine sebep Moğolların takibi karşısında tek başına

¹¹⁴⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 523; Tercüme, s. 381.

¹¹⁴⁸ Nesevî, a.g.e., s. 275; Geyikoğlu, a.g.m., s. 923; Taneri, 1977, s. 79. Müstevfî’ye göre Moğolların önünden kaçan sultan Kürdistan’a avdet etti ve orada şaraba düştü. Onu aramakta olan Moğol ordusu Kürdistan’da bir gece baskınında sultanın sarhoşluktan uyuduğu bir vakit onun başına geldiler. Müstevfî, a.g.e., s. 500.

¹¹⁴⁹ Taneri, 1977, s. 79; *Târih-i İrân Cambridge*, s. 316. Bu kişinin Orhan olarak geçtiği yerlere dair bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 384; Cüveynî, a.g.e., s. 523; Tercüme, s. 381; Mîrhând, C. VII., s. 3379; Nesevî, a.g.e., s. 275; Reşîdüddin, a.g.e., s. 467; *Târih-i Elfi*, C. VI., s. 3784; Vassâf, a.g.e., s. 441; Gürbüz, a.g.m., s. 42;

uzaklaşmaktı.¹¹⁵⁰ Cüveynî’de sultanın bu adamı alemleri yerden kaldırması ve düşmana karşı mukavemet etmesi için ordugâhta bıraktığı ¹¹⁵¹ kanısındadır.

Sultan tıpkı babasının yaklaşık on yıl önce yaptığı gibi Moğolların önünden kaçmaya başladı. Moğolların ani hücumuna maruz kaldığı vakit bundan kurtulmayı başaran sultanın Aras-Eleşkirt-Malazgirt-Hani yolunu takip ederek Âmid’e revan olması (Ağustos 1231) ¹¹⁵² bu cümledendir. Zira o da babası gibi Moğol istilasından masun bir yere iltica etmek suretiyle hayatını kurtarmak istiyordu. Lakin Âmid halkının onu sıcak karşılamaması hatta şehre girmesine mâni olmak için taş ve ok atması ¹¹⁵³ sultanı sükûtu hayale uğratıp oradan geri döndürdü. Şehre girmekten ümidini kesen sultan yönünü başka bir yere çevirdi.

Sultan bu halde iken Moğolların onun peşini bırakmaya niyetleri yoktu. O her nereye ulaşıyorsa Moğollar da çok geçmeden peşine oraya varıyordu. Bu kovalamaca sırasında Moğollar Bargiri ¹¹⁵⁴-Ahlat yolunu takip ile Ağustos 1231’de Dicle köprüsünün

¹¹⁵⁰ Nesevî, a.g.e., s. 276.

¹¹⁵¹ Cüveynî, a.g.e., s. 524; Tercüme, s. 382; Reşidüddin, a.g.e., s. 467; *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3785.

¹¹⁵² *DGBİT*, C. IX., s. 55; Taneri, 1977, s. 81; *Târîh-i İrân Cambridge*, s. 316; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 895; Yinanç, a.g.md., s. 52.

¹¹⁵³ Geyikoğlu, a.g.m., s. 923; Taneri, 1977, s. 79. Nesevî’ye göre Âmid halkı Hârezmlilerin kendilerine ihanet edeceklerini düşündüklerinden sultanı oradan uzaklaştırdılar. Nesevî, a.g.e., s. 276; Hasanzâde, a.g.e., s. 307.

¹¹⁵⁴ İbnü’l-Esîr’e göre Bargiri, Ahlat’a bağlı bölgenin en müstahkem kalelerinden biridir. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 354. Ebü’l-Fidâ buranın ismini Berkiri olarak kaydetmekle birlikte burası hakkında şu kayıtları verir: “o diyar insanların birinden buranın küçük bir belde

yanında sultana baskın verdiler.¹¹⁵⁵ Sultan kaçıp Meyyâfârikin köylerinden birine avdet etmeye muvaffak olsa da mahiyetindekilerin çoğu öldürüldü.¹¹⁵⁶ Moğolların elinden kaçan sultanın ölümü hakkında en tafsilatlı malumat Nesevî’de yer alır. Müellif sultanın ölüm şeklini şu şekilde anlatır: “Moğollardan on beş süvari sultanın ardına düştüler ve onlardan iki kişi sultana ulaştı. Sultan onları öldürdü ve kalanlar ise zaferden ümidini kesip geri döndü. Sultan bir dağa gitti, yolları kapayan Kürtler sultanı yakalayıp soydular. Onu öldürmek istediklerinde sultan onların başlarındakine “ben sultanım, benim

olup Ahlat’ın doğusunda bir günlük mesafede bulunduğunu işittim. Berkiri ve Erciş arası sekiz fersahtır”. Ebü’l-Fidâ, a.g.e., s. 446.

¹¹⁵⁵ *DGBİT*, C. IX., s. 55; Geyikoğlu, a.g.m., s. 923; Taneri, 1977, s. 81; Yinanç, a.g.md., s. 52. İbnü’l-Esîr’e göre sultan Âmid şehrinin dışında konakladığı bir yerde geceleyin baskın yapıp askerlerini dağıtmışlar, o da nereye gideceğini bilmeksizin burnu istikametinde kaçıp gitmişti. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 351.

¹¹⁵⁶ Nesevî, a.g.e., s. 276-277; *DGBİT*, C. IX., s. 55; Geyikoğlu, a.g.m., s. 923; Taneri, 1977, s. 79, 81; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 895; Yinanç, a.g.md., s. 52. Bu baskında sultanın askerleri darmadağın olmuş, her biri bir tarafa gitmişti. Bir kısmı Harran’a doğru gitmişlerse de buranın emîri yanındaki el-Kâmil’in askerleriyle birlikte bunlara saldırmış; ellerinde, avuçlarında bulunan bütün mallarını, silahlarını ve binek atlarına varıncaya kadar her şeylerini almıştı. Âmid taraflarından dağılan bu askerlerin diğer bir kısmı da Nusaybin, Musul, Sincar, Erbil ve diğer bölge şehirlerine dağılmışlar, fakat gittikleri her yerde daha önceki kötü davranışlardan ve insanlara karşı giriştikleri son derece zalimane tavırlarından ve özellikle Ahlat’taki o affedilmez zulmlerinden dolayı çevre hükümdarları, halk, hatta önüne gelen herkes tarlada çalışan çiftçilere, yoldaki Kürt ve Bedevilere varıncaya kadar herkes intikam almak için onları tepeleyip durmuştu. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 351. Karşılaştırma için bkz; Tiesenhausen, a.g.e., s. 96.

hakkında acele etme; ya beni Melik Muzaffer Şihâbü'd-dîn Gâzi'nin yanına götür, o seni mükâfat ile zengin eder ya da seni melik yapmam için beni şehirlerimden birine ulaştır" dedi. Adam sultanı şehirlerinden birine ulaştırmayı tercih etti ve kavminin yanına götürüp karısına emanet etti. Kendisi de atlarını dağdan getirmeye gitti. O esnada bir Kürt elinde mızrakla çıkageldi ve kadına "bu Hârezmli kim? Neden onu öldürmüyorsun?" dedi. Kadın "kocam ona aman verdi. Sultan olduğunu söyledi" dedi. Adam da "onun sultan olduğuna nasıl inandınız? Ahlat'ta ondan daha iyi olan kardeşim öldürüldü" dedi. Sonra mızrağı sultana sapladı ve bir darbeye onun ruhunu cennete ulaştırdı. Bir müddet sonra Melik Muzaffer o dağa birini gönderdi ve sultanın çalınmış eşyaları olan atını, eyerini, kılıcını ve saçının ortasına koyduğu çubuğu getirtti. Eşyaları getirildiğinde orada bulunan sultanın yakınları bunların sultana ait olduğunu teyit ettiler. Sonra Melik Muzaffer onun kemiklerini getirtip defnettirdi".¹¹⁵⁷

Kaynaklar umumiyetle Sultan Celâleddin'in ölümünün bu şekilde cereyan ettiği konusunda ittifak halinde ¹¹⁵⁸ iseler de sultanın ölümü hakkında başka rivayetler de

¹¹⁵⁷ Nesevî, a.g.e., s. 279-280; Âştiyânî, a.g.e., s. 139; Gürbüz, a.g.m., s. 43; Yinanç, a.g.md., s. 52. Ecel onu Doğu Anadolu'nun sarp dağlarında yakaladı. Zira Melik Eşref'e gitmek üzere çıktığı yolculuğu sırasında Silvan dağlarında yerlilerce yolu kesilip, kim olduğu anlaşılnca, Ahlat muharebesi sırasında kardeşini kaybeden biri tarafından öldürüldü. Silvan Eyyûbi Meliki cesedini getirterek şehir merkezindeki Türk büyüklerinin mezarlığına defnettirdi. Çakmak, a.g.m., s. 914. Âmid hükümrânı onun cenazesini getirdi ve defnedilmesini emretti. *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 316-317.

¹¹⁵⁸ Âştiyânî, a.g.e., s. 139; *DGBİT*, C. IX., s. 55; Grousset, a.g.e., s. 271; Hasanzâde, a.g.e., s. 307; Howorth, C. I., s. 131; Taneri, 1977, s. 81-82. Saunders Moğol tehditinden kaçan sultanın Diyarbakır'a avdet edip orada 1231'de bir Kürt dihkânının eliyle öldürüldüğünü söyler. Saunders, a.g.e., s. 79. Sultan Kürt eyaletinden bir kişi tarafından

vardır. Cüveynî eserinde sultanın ölümü hakkında iki farklı rivayetten bahseder. Müellife göre konu ile ilgili bazıları şöyle der: “sultan Âmid dağlarına geldiği zaman gece indiği bir yerde Kürtler onun elbisesine tamah edip ¹¹⁵⁹ göğsüne sert bir darbe indirdiler. Ne

öldürüldü. Böylece en güçlü askerlerden biri ve fevkalade meşhur ve cesur olarak görülen Celâleddin’in hayatı bu şekilde sona erdi. Sykes, C. II., s. 125. Ermeni müverrih Vartan’a göre Sultan Celâleddin Yassı Çimen’de bozguna uğradıktan sonra çok az kalmış olan askerleriyle Mugan’a kaçtı. Fakat Moğollar süratle yetişerek sultanı oradan Amid’e kaçırmaya mecbur ettiler. Sultan kaçarken bir kılıç darbesi ile öldü; fakat kimin tarafından katledildiği bilinmedi. Bir zanna göre Moğollar tarafından, diğer bir zanna göre de beyhude yere tehlikeli dolaşmalardan müteessir olan askerleri tarafından öldürülmüştür. Müverrih Vartan, a.g.e., s. 64. Sultan Ağustos 1231’de bir Kürt köyü yakınında belki kazanç belki de intikam için gizemli bir şekilde öldürüldü. Bosworth, a.g.md., 2008, s. 405. “Celâleddin bazılarının iddiasına nazaran yaya olarak kaçarken birisi tarafından görülüp tanınmış ve ailesi efradından ölmüş birinin intikamını almak için, bu adam, onu katletmiştir”. Müverrih Kiragos, a.g.e., s. 21. “Bu korkusuz lider silahsız ve umutsuz bir şekilde Kürt dağcısının elinde ölmekten daha iyi bir akıbeti hak ediyordu”. Browne, a.g.e., s. 447.

¹¹⁵⁹ Hândmîr, C. II., s. 664. Müstevfî’ye göre Moğol ordusu h. 628 yılı Şevval ayının ortasında Kürdistan’da sarhoş bir halde uykuda olan Celâleddin’e gece baskını yaptılar. Binbir hile ile Kürtlerin bulunduğu dağa geldi. Orada uykuda iken bir Kürt sultanın elbisesine tamah ederek onu yakaladı. Sultan kim olduğunu söyleyip kendisini Erbil’e ulaştırmasını istedi. Bunun üzerine sultanı evine götürdü ve kendisi at ihtiyacı için gitti. Oraya gelen bir başka Kürt, kardeşi Ahlat savaşında sultanın ordusu tarafından öldürüldüğü için sultanın canını aldı. Müstevfî, a.g.e., s. 500; Muhammed Lârî, C. I., s. 606. Şebânkâreî’de sultanın ölümü hakkında söylenen rivayetlerden bahsederken “Sultan

yaptıklarını nasıl bir av avladıklarını bilmediler. O topluluk sultanın elbisesini giyerek şehre gelince bazı yakınları onun silahını ve elbisesini tanıdı ve Âmid sahibi duruma vâkıf olduktan sonra onları öldürdü. Sonrasında bir türbe yapmalarını ve sultanı oraya

bir yerde uykudayken Kürtler onun elbisesine tamah edip onu öldürdüler” der. Şebânkâreî, a.g.e., s. 146. Benâkitî de bazılarının sultanın silahına ve atına tamah eden Kürtler tarafından öldürüldüğü görüşünde olduğunu kaydeder. Benâkitî, a.g.e., s. 384. Ebü'l-Ferec'e göre Moğollar kendisinden kaçan Celâleddin'e Âmid civarında yetiştiler. Celâleddin Sufnaya dağlarından birine gitti. Burada bulunan Kürtler onu tanımadılar ve öldürdüler. Bazılarına göre onu esvapçısı öldürmüştür. Ebü'l-Ferec, C. II., s. 529. Celâleddin sığınmaya mecbur olduğu dağlarda haydut bir Kürt tarafından 1231 tarihinde hançerlenerek hayatı, şanına yakışmayan bir ölümle bitti. Spuler, a.g.e., s. 42. Sultanın ölümü hakkında bazıları bir mevziinin dağlarında geceyi geçirirken Kürtler onu yakaladıklarını ve elbiselerine tamah ederek onu öldürdüklerini söyler. Vassâf, a.g.e., s. 441. Reşîdüddin de sultanın sonu hakkında birkaç tane rivayetin olduğunu söylemekle birlikte onlardan bir tanesini şöyle zikreder: “Sultan bir gece dağlarda bir ağacın altında uykudaydı. Kürtler ona ulaştılar ve elbisesine, atına tamah edip onun karnını yardılar ve o elbiseleri ve silahı giyip şehre geldiler. Sultanın bazı yakınları silahı ve elbiseyi tanıdılar ve onları yakaladılar. Âmid sahibi duruma vâkıf olduktan sonra onları öldürdü ve sultanı Âmid'e nakl ile defnettirdi. Türbesinin başına kubbe yaptırdı. Reşîdüddin, a.g.e., s. 467. Sultan sığındığı dağlarda Kürtlerin eline düştü. Bir rivayete göre silahına ve elbisesine tamah yüzünden bir rivayete göre de intikam için öldürüldü. *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 316. Sultan 628 yılının Şevval ayının ortasında Meyyâfârikin'de bir grup Kürt tarafından öldürüldü. *Atlas-ı Târîh-i Îrân*, s. 136.

defnetmelerini emretti.¹¹⁶⁰ Müellif diğer bir grubun da sultanın elbiselerini bir yakınının giydiği kendisinin ise tasavvuf ehli hırkası giyerek şehirleri tavaf ettiğini, sonunda bu acımasız dünyanın darbesini yiyerek öldüğünü ¹¹⁶¹ rivayet ettiğini söyler. Mîrhând da sultanın ölümü hakkında tarihçiler arasında ihtilafın görüldüğü söylemekle birlikte pek çok meselede olduğu gibi Cüveynî'yi takip eder ve onda geçen iki rivayeti kaydeder.¹¹⁶²

Sultanın ölümü hakkında çıkan çeşitli rivayetler insanların da onun ölümüne inanmamasına ve yer yer söylentilerin yayılmasına sebep oldu.¹¹⁶³ Cüveynî'nin kaydına

¹¹⁶⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 526; Tercüme, s. 383-384; *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3785. Cûzcânî bu hadiseyi başka bir şekilde anlatır. Müellif Şam ve Diyarbakır tarafına ordugâh kuran sultanın burada Moğollara yenilip Ahlat vilayetinde bir köye geldiğini ve sultanın Şamlılarla yaptığı savaşta çocukları ve kardeşleri öldürülen bu köyün şahnesinin onu tanıyıp kendisini şehit ettiğini kaydeder. Sultanın şehit edildiği günün ertesi Şam padişahına bu durumu haber verdiler ve bu haber karşısında oldukça üzülen padişah o kişinin öldürülmesini emretti. Cûzcânî, C. I., s. 317.

¹¹⁶¹ Cüveynî, a.g.e., s. 526; Tercüme, s. 384; Şebânkâreî, a.g.e., s. 146; *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3785. Karşılaştırma için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 384; Hândmîr, C. II., s. 664; Reşîdüddin, a.g.e., s. 467; Vassâf, a.g.e., s. 441.

¹¹⁶² Mîrhând, C. VII., s. 3380.

¹¹⁶³ Sultan Celâleddin'in ölümünden haberdar olmamış insanlar onun yaşadığını sanıyor, aralarından bazıları çıkarak sultan olduğunu iddia ediyor ve insanlara müjde veriyordu. Bu durum ise Moğolları korkuya düşürüyordu. Hatta onun hakkında efsaneler çıkıyor ve kimse hayatı boyunca bir dakika dinlenmeyen bu cesur adamın böylesine ölmesini istemiyordu. Âştîyânî, a.g.e., s. 139. Karşılaştırma için bkz; Hasanzâde, a.g.e., s. 307. Celâleddin'in ölümü üzerine bazıları onun uygun bir zamanda Moğollar karşı harekete geçeceği için gizli bir yerde yaşadığına inandılar. Bu inanış o kadar yaygındı ki insanlar

göre sultanın ölümünden yıllar sonra insanlar arasında “sultanı filan yerde görmüştüm” diye söylentiler çıktı. Irak veziri Şerefü’ d-dîn Ali Tefrîşî bir müddet bu konu ile meşgul oldu ¹¹⁶⁴ ve bu söylentilerin hakikat olup olmadığını tetkit ettirdi.

Hicri 633 (1235-1236) yılında Ustundar’da ¹¹⁶⁵ bir kişi çıkararak kendisinin Celâleddin olduğunu ilan etti ve bu söylenti memleketlerde yayıldı. Moğol beyleri Cin Timur zamanında Celâleddin’i görmüş ve tanımış olan bir grubu onu teşhis etmesi için gönderdiler. Ancak yalan söylediği ortaya çıkınca onu öldürdüler.¹¹⁶⁶

Hicri 652 (1254-1255) yılında bir grup tüccar Ceyhun nehrinin kenarına ulaştı ve aralarından biri kayıkçıya “ben Sultan Celâleddin’im” dedi. Bilahare onu yakalayıp bu durumu araştırdılar. Öldürülene kadar sözünde ısrarcı oldu.¹¹⁶⁷ Sultan Celâleddin’in ölümünden yıllar sonra dahi bu tür söylentilerin devam etmesi onun şahsına yüklenen

uzun yıllar Celâleddin ismiyle ayağa kalktılar. Khal’atbari-Şerefi, a.g.e., s. 38. Karşılaştırma için bkz; *Târîh-i Îrân Cambridge*, s. 317.

¹¹⁶⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 526; Tercüme, s. 384; Taneri, 1977, s. 83.

¹¹⁶⁵ Mezkûr bölgenin Mâzenderân’a bağlı olduğu bilgisine dair bkz; Taneri, 1977, s. 83.

¹¹⁶⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 527; *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3785.

¹¹⁶⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 527; *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3785. Karşılaştırma için bkz; Spuler, a.g.e., s. 42.

manaya delalet etmektedir. Zira kendi çağında yiğitliği ve cesareti ile temayüz eden sultan gerek piyeslere ¹¹⁶⁸ gerekse kitaplara ¹¹⁶⁹ konu olarak çağının sınırlarını aşmıştır.

¹¹⁶⁸ Sultan hakkında Namık Kemal'in yazdığı piyes bunun en önemli ve meşhur örneğidir. Namık Kemal, *Celaleddin Harzemşah*, Ankara 2005.

¹¹⁶⁹ Celâleddin'in "Moğol savletine ve Gürcülere karşı mücadele edebilen yegâne zat olması, ona gerek halk arasında gerek bütün şark edebiyatında büyük bir şöhret kazandırmıştır". Yinanç, a.g.md., s. 52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III.I. Hârezmşahlar Devleti'nin İnkırazı

III.II. İnkıraza Sebep Faktörler

Hârezmşahlar Orta Çağ dünyası için siyasi minvalde değişim ve dönüşüm ihtiva eden XIII. yüzyılın büyük bir devleti keyfiyeti arz eder. Sultan Alâeddin Tekiş zamanından itibaren inkişafa geçen devlet halefi Sultan Muhammed ile en geniş sınırlarına ulaşmış; lakin aynı dönemde inhitat emareleri de görülmeye başlamıştır. Hârezmşahlar'ı inhitat ve inkıraza sürükleyen sebepler çeşitli olmakla birlikte bunların arasında idari zafiyet, diğer devletler ile hasmane münasebetler, Moğol istilasası ve içtimai ahval temayüz eder. Mezkûr sebeplerin temelleri uzun yıllar önce atılmakla birlikte devletin en güç zamanlarında zuhur ederek yıkılışı hazırlamıştır.

III.II.I. Siyasi ve idari zafiyet

Hârezmşahlar'ı yıkılışa götüren en temel saiklerden birisi idari mekanizmada görülen zayıflık ve bu minvalde Sultan Muhammed ile Sultan Celâleddin zamanlarında temayüz eden yönetim hususunda geri dönülmez hatalardır. Moğol istilasına rastlayan bu iki dönem dışarıdan devletin en güçlü dönemleri olarak görünmesine rağmen gerçekte içten içe parçalanmış ve dâhilî meselelerin haricî devletlerin tahrikiyle şiddetlendiği bir dönem niteliği mahiyetindedir. Yaklaşık 30 yıl boyunca devlete hükmeden baba oğul dönemin muktedir devletlerini ve mahallî hanedanlıklarını tabiiyetine alıp fetih hareketleri sonucu topraklarına pek çok memleketi ilhak etse de askerî yündeki başarıları ne yazık ki idari sahada görülememiştir. Gurlular, Karahıtaylar gibi dönemin muktedir devletlerine galebe çalan Sultan Muhammed ve daha sonra İsmâîlîler, Gürcüler gibi devletleri ve Salgurlular, İldenizliler gibi mahallî hanedanlıkları itaat altına alan Sultan Celâleddin bu toprakları idare etmede yeterince muvaffak olamamışlardır.

Bilhassa Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun faktörü devlet yönetiminde en büyük zafiyet olarak ortaya çıkmıştır. Devlet yönetiminde söz sahibi ve çoğu meselede oğlundan daha fazla nüfuz sahibi olan bu hatun Sultan Muhammed'in ve Hârezmşahlara'ın en zayıf noktası idi. Anne oğulun devlet ile ilgili meselelerin çözümünde birleşememeleri devletin temelini sarsmış onu tehditlere açık hale getirmiştir. Kocas ı Sultan Tekiş zamanında orduya katılan ve ilk zamanlarda Hârezmşahlara büyük faydaları dokunan; lakin zamanla isyankâr tutumlar ile temayüz eden Kanglı unsurları ile aynı kabileye mensup olması bu hatuna bir üstünlük sağlıyordu. Ordunun büyük çoğunluğunu oluşturan bu ücretli askerler sultandan çok annesinin buyruğunu dinliyor ve ona itaat ediyorlardı. Yağma ve talanı gözetken bu ordu nizama zor geliyor yalnız Terken Hatun'a saygı ve bağlılık duyuyorlardı. ¹¹⁷⁰ Ordunun büyük çoğunluğunu ve bilhassa ileri gelen kumandanları ihtiva eden Kanglılar devletin bekası uğruna önemli savaşlarda yer almış ve toprakların en geniş sınırlara ulaşmasında çok önemli katkıları olmuştur. Sultan Muhammed'in parlak zaferlerinin gizli kahramanları ordudaki Kanglılar idi. Düşmanlara galebe çalıp geniş topraklara hâkim olması, adından söz ettirecek zaferlerin devam etmesi için sultanın ordu üzerinde söz sahibi olması ve ordu ile iyi geçinmesi gerekmektedir. Ancak bilhassa ordunun ileri gelen kumandanlarının Terken Hatun'a bağlılığı ve hanedan içi güç rekabeti Sultan Muhammed ile ordu arasında büyük bir gediğin açılmasına sebebiyet vermiştir. Terken Hatun faktörü ve ordunun emirleri hatundan alması sultan ile ordu arasında yaşanan bu uzaklığın sebebini açıklar mahiyettedir.

Ordunun ileri gelen kumandanlarının Terken Hatun'un iltifat ve teveccühüne mukabil ona meyletmeye, orduya onun sayesinde katılmaları emirleri hatundan almaya ve umumiyetle sultanın buyruklarına karşı çıkmaya yol açmıştır. Sultanın, annesi üzerinde bir hâkimiyet kuramaması ordunun kendisine karşı isyankâr hareketlerini ve

¹¹⁷⁰ Âştiyânî, a.g.e., s. 94.

çoğu zaman onu hükümrân olarak kabul etmemelerini beraberinde getirmiştir. Sultanın ülke meselelerine annesinin müdahil olmasını engelleyememesi hatta pek çok zaman kendi kararlarına karşı annesinin kararlarını tatbik etmek zorunda kalması ve bunun doğal sonucu olarak ordu üzerindeki nüfuzunu kaybetmesi idari zafiyetinin ilk ayağıdır. Aynı mesele üzerinde sultan ile Terken Hatun birbirinden farklı hüküm beyan ettiğinde tarihi daha evvel olan nazar-ı itibare alınması dahi sultanın idari zafiyetinin tezahürüdür. Terken Hatun'un bir kararı ile sultanın hükümlerinin lağv edilmesi ve sultanın genellikle bu ahvale karşı koyamaması annesini bu şekilde kontrol altına tutmaya çalışması devletin mutlak hâkimi olmadığına işaret eder. Terken Hatun'un şahsi hırsları ve iktidar temayülü de bu zafiyeti tetikleyici unsurlar arasındadır. Sultan Muhammed'in annesini yönetim işlerinden uzak tutamaması ne kadar sorun ise annesinin de devlet işlerinden elini çekmemesi ve kişisel menfaatlerini devletin bekasının önüne koyması da büyük bir sorun idi. Bu doğrultuda Terken Hatun'un paralel bir devlet yapılanmasına gittiği düşünülebilir.

Sultanın Terken Hatun'a karşı zafiyeti siyasi, idari ve askerî sahalarda örnekleri ile görülmüştür. Siyasi minval üzerinde veliaht tayini meselesi sultanın, annesinin hükmüne karşı gelemediğini göstermesi açısından dikkate şayandır. Sultan Muhammed kendisinden sonra tahta geçecek olan oğlunu tayin ederken annesinin müdahalesi ile karşılaşmış ve halefi olarak en muktedir ve çok güvendiği isim olarak Celâleddin'i düşünürken annesinin tazyiki neticesinde küçük oğlu Uzlagşah'ı veliaht tayin etmiştir. Uzlagşah'ın annesinin Terken Hatun ile aynı kabiliye mensup olması bu torununun lehine karar vermesinde itici bir rol oynamış Uzlagşah'ın saltanata geçmesi ile iktidarda kendi kontrolünün devam edeceğine dair ümitler beslemeye başlamıştır. Gerçekten Uzlagşah'ın babasından sonra Hârezmşahlar'ın başına geçmesi halinde onu bu nimete kavuşturan babaannesine karşı tavizkar davranacağı bunun olmadığı hallerde bile Terken Hatun'un torununu kontrol altında tutacağı hatta saf dışı bırakacağı muhakkaktır. Ordu gibi büyük bir güç üzerinde söz sahibi olan bu hatunun Uzlagşah gibi zayıf bir karakter üzerinde

etkili olamaması ihtimal dâhilinde bile değildir. Terken Hatun torununu başa getirerek iktidara bir adım daha yaklaşacağına dair hayaller kurarken oğlu annesinin beklentilerini bertaraf eden bir harekette bulundu ve Uzlagşah'ı veliahtlıktan azl ederek halefi olarak Celâleddin'i ilan etti. Annesinin kararını ve meseleye olan tavrını bilmesine rağmen son zamanlarında ki bu karar değişikliği devletin bekası açısından ehemmiyete haizdir. Veliaht tayini meselesi sultanın idari zafiyeti yanı sıra sultanın, annesini kontrol altında tutmaya çalışma gayretini de göstermektedir. Nitekim saltanatı boyunca annesinin siyasi hırslarını dizginlemeye çalıştığı ve kimi zaman daha fazlasına göz dikmesine engel olmak için isteklerinin bir kısmını gerçekleştirdiği bu taktik ile onu el altında tuttuğu meselenin bir diğer boyutudur.

Nâib ve memurların fethedilen bölgelere çoğunlukla Terken Hatun tarafından tayin edilmesi meselesi de idari açıdan sultanın annesi karşısındaki zayıflığına delalet eder. Terken Hatun bu imtiyazı elinde tutarak nâib ve memurlar üzerindeki nüfuzunu muhkem hale getiriyor umumiyetle görevden azl edilip edilmeyeceğine dahi kendisi karar veriyordu. Vezir Nizâmülmülk Nâsirü'd-din Muhammed b. Salih'in azli meselesi bu meyandadır. Sultan Muhammed bundan önceki vezirini azlettiği zaman vezaret makamına layık bir kimsenin tayinine karar verdi ve pek çok meselede olduğu gibi bunda da annesine danışarak bu makama kimin getirileceğini sordu. Terken Hatun da bu işe gulamlarından ¹¹⁷¹ biri olan Nizâmülmülk'ü münasip gördü. Sultan Muhammed ilk zamanlardan itibaren Nizâmülmülk'e halisane duygular beslememekte ve menfi özellikleri dolayısıyla devlet işlerinde büyük zafiyet göstereceğine inandığı Nizâmülmülk'ün vezaret makamına münasip bir kimse olmadığını düşünmekte idi. Lakin annesinin tazyiki bu hususta da etkisini göstermiş ve tasvip etmemesine rağmen

¹¹⁷¹ Nizâmülmülk Nâsirü'd-din Muhammed b. Salih, Terken Hatun'un gulamzâdegân'ından idi. Hâfî, a.g.e., s. 753.

Nizâmülmülk'ü vezaret kurumuna getirmiştir. Sultan bu meselede kendi hükmünü tatbik edemeyerek annesine karşı idari zafiyet göstermekle kalmamış aynı zamanda annesinin kendisine meydan okuyuşuna da şahit olmuştur. Nitekim vezir hakkında rüşvet alma, görevini suistimal etme gibi şikâyetlerin gün geçtikçe artması ve bunların sultanın kulağına gitmesi ¹¹⁷² üzerine onu vezirlikten azl ederek “efendinin sarayına dön” demesine mukabil annesinin Nizâmülmülk'ten başka bir vezirin olmadığını ve topraklarında vezirin emirlerine karşı çıkacak kimsenin bulunmadığını söyleyerek oğluna nispet vezire eskisinden daha fazla teveccüh göstermesi ve vezirlik alametlerini arttırması açıktan açığa meydan okuduğunun işaretidir.

Sultan Muhammed'in siyasi ve idari meselelerde iyi olmadığını gösteren bir diğer husus da yönetime *ehliyet ve liyakat* sahibi kimseleri tayin edememesi idi. Devlet erkânının tayininde titiz davranmayan sultanın yöneticileri ve vezirleri umumiyetle kifayetsiz ve tamahkâr kimseler idi. Bu konuda da annesinin müdahalesini bertaraf edememiş devlet yönetimine onun gulamlarından ve hassalarından olan kimseleri getirmiştir. Vezir Nizâmülmülk bu cümledendir. Sultan veziri azlettikten sonra vezaret kurumunun işlerini yerine getirmek için altı kişiden mürekkep bir topluluk oluşturmuş; lakin bunların idaresi azledilen vezirin idaresinden daha katı ve daha zalimce olmuştur. Nesevî'nin bu altı kişinin zulmünden dolayı halkın Nizâmülmülk'ü aradığı; zira bir kişinin insafına sığınmanın altı kişiyi ikna etmekten daha kolay olduğuna dair kayıtları bu ahvali anlamak adına kayda değerdir.

Bundan başka Terken Hatun ve Kanglı askerleri payitaht Gürgenç'i kendi idaresi altına almış ve fethedilmiş memleketlerin idaresinde de kendi yakınlarını görevlendirmişlerdir. Hatun'un payitaht üzerindeki bu nüfuzunun haricî düşmanlar

¹¹⁷² Aydın Taneri, “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul 1977, s. 43.

tarafından da takdir edildiğini gösteren en güzel örnek Moğolların Gürgenç'i işgali sırasında vuku bulmuştur. Cengiz Han fevkalade müdafaa edilen şehri kolaylıkla ele geçirmek için hileye başvurmuş ve şehrin hâkimiyetini elinde tutan Terken Hatun'a Dânişmend Hâcib'i göndermek suretiyle şehrin fethini kolaylaştırmak istemiştir. Cengiz Han elçisi vasıtasıyla Terken Hatun'a oğlu ile aralarındaki ihtilaftan haberdar olduğunu söyleyerek kendisine karşı harekete geçeceğini ve Terken Hatun'un elinde tuttuğu şehirlere taarruz etmeyeceğini Ceyhun nehrine kadar Hârezm ve Horasan'ın önceden olduğu gibi kendisinde kalacağını taahhüt ediyordu.¹¹⁷³ Hatun'un elinde bulunan topraklarda sultanın hâkimiyetinin daha zayıf olması dolayısıyla idari zafiyetini gösteren bir diğer hadise de onun ölümünden sonra vuku bulmuştur. Ölmezden kısa bir müddet önce Uzlagşah'ı veliahtlıktan azl ederek Celâleddin'i tayin etmesi üzerine payitahta gelen Celâleddin burada ileri gelen Kanglı kumandanlarının tazyiki ile karşılaşmış ve Celâleddin'in veliaht olmasına karşı çıkmışlardı. Muhtemelen Terken Hatun'dan da destek alarak Uzlagşah'ın dayısı Kutluğ Han'ın başını çektiği büyük bir grup şehzade ile anlaşarak Celâleddin'e karşı harekete geçmiş hatta ona karşı komplo hazırlamışlardır.

Sultan Muhammed'in halife Nâsır ile husumeti neticesinde hutbeden onun adını kaldırmaya yönelik teşebbüsü memleketinin bazı yerlerinde sonuç verse de tamamında geçerli olmamıştır.¹¹⁷⁴ Nitekim Nîşâbur, Serahs, Belh ve Buhara gibi şehirlerde hutbeden halifenin adı kaldırılmış; lakin Gürgenç, Semerkand ve Herat hutbeyi önceden olduğu gibi halife adına okutmaya devam etmiştir. Hutbeden halifenin adının kaldırılmadığı şehirlere bakıldığında buralarda Terken Hatun'un hükmünün geçerli olduğu ve onun nüfuzunun ağır bastığı görülmektedir. Halife ile husumetin tırmanışa geçtiği bir zamanda sultanın kararlarının annesinin engeline takılması ve onu tanıyan şehirlerde buyruklarının

¹¹⁷³ Nesevî, a.g.e., s. 56.

¹¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 169.

dikkate alınmaması sultanın annesine karşı acziyetine tabii olarak devlet idaresinde zuhur eden zayıflığa işaret eder. Bu mesele dahi sultanın memleketlerinde mutlak hâkim olmadığını onun hükümlerinin koşulsuz şartsız kabul edilmediğini gösterir.

Hülasaten Sultan Muhammed deneyimli bir savaşçı, zorluklara tahammül göstermede dirayetli, zamanının çoğunu ilim meclislerinde din erbabı ve fakihlerle münazara ederek geçiren bu meselelere ihtimam gösteren bir kimse idi.¹¹⁷⁵ Memleket işlerine ve halkın refahına karşı umursamaz biri olmasa da taassup, baskı ve gurur mizacında temayüz eden ve işlerini menfî yönde etkileyen özelliklerdi. Saltanatı boyunca asıl gayesi devletin yüzölçümünü genişletmek ve İslam memleketlerinde kendisinden başka kimselerin nüfuzunun artmasını engellemek oldu. Hatta bu isteği İslam memleketleri ile sınırlı kalmamış Gürcistan ve Çin gibi yerlerde de kendi hükmünün geçerli olmasını istemiştir. Ancak onun gurura kapılarak hareket etmesi ve muasır devletler ile dostane münasebetler kurmaya gönüllü olmaması dahası etrafındaki hemen her devlet ile hasmane ilişkiler içinde bulunması hızla düşüşe geçmesine yol açmıştır.

Sultan Muhammed'de görünen bu hâletiruhiye ve teşebbüslerin benzeri oğlu Celâleddin'de de görülmüş benzer hatalar ve idari zafiyet onun bünyesinde de tezahür etmiştir. Terken Hatun'un nüfuzu sebebiyle Celâleddin kardeşleri Rükneddin ve Gıyâseddin ile beraber bu dönemde kudret sahibi olmadı. Bu minvalde onların ilk hatası Moğol istilasının Sultan Muhammed'i ve Terken Hatun'u ortadan kaldırdığı bir zamanda birleşerek memleketlerini savunmamaları ve birbirleriyle düşmanlığa başlamalarıdır. Mükemmel bir şecaatle onların en olgunu ve tecrübelisi olarak ortaya çıkan Celâleddin bile tedbirsizlikte babasından geri kalmadı. Celâleddin memleket meselelerinde, Moğollar ile mücadelelerde ve içtimai-siyasi yaşamında iki farklı simaya sahipti.

¹¹⁷⁵ Âştîyânî, a.g.e., s. 93.

Birincisi “tarihî Celâleddin” ikincisi “idealist Celâleddin” idi.¹¹⁷⁶ Tarihî Celâleddin ailesel tahrikler ve fitneler ortamında yetiştirilmişti. Babasının düşmanlarını kendi düşmanı kabul etme, halife ile yarım kalan mücadelesini devam ettirme, kendisine karşı son ana kadar muhalif olan Terken Hatun ve onun yakınlarına karşı kırgınlığını muhafaza etme gibi geçmişten gelen husumetler bu cümledendir. Bu sebeple Celâleddin hayatını hem saltanattan önceki hem de sonraki devirlerde vuku bulan hanedan gruplaşmaları ve çatışmalar içinde bitmek bilmeyen bir rekabet ile geçirdi. Sürekli babasının yanında olması ve ona savaşlarda eşlik etmesi neticesinde onun siyasi ve idari tecrübesinden esinlenmesi pek tabiidir. Onun siyasi anlayış ve dünya görüşü babasının yanında şekillenmiş dolayısıyla muasır devletlerle münasebetlerinde ve devlet yönetiminde babası ile benzer hatalar yapmıştır. Şecaatli bir asker ve fevkalade cesur bir kumandan olduğu tarihî bir realiteydi; lakin aynı yeterlilik siyasi ve idari meselelerde mevcut değildi. Düşmanlarına galebe çalma ve bitmek bilmez fetih hareketleri neticesinde geniş ülkelere sahip olma konusunda kuşkusuz çok yetenekli idi; ama ele geçirdiği şehirleri kollamada ve buralarda etkili bir idari yönetim tesis etmede aynı meziyete haiz değildi.

İdealist Celâleddin ise düşmanlarının tamamını yok edene kadar durmak dinlenmek bilmeyen atalarından kalan bu büyük devleti eski ihtişamlı günlerine döndürmeye çalışan mücadelecisi bir kimse idi. Bilhassa Moğollara karşı insanların gönlünde yok olan zafer umudunu canlı tutmuş ve kahramanca zaferi ile her şeylerini kaybetmiş insanların intikam öfkesini bir dereceye kadar azaltmıştır. İnsanların idealist Celâleddin’e karşı inancı hiçbir zaman son bulmamış hatta Hindistan’a firarı ve düşmanlarına yenildiği zamanlarda bile insanlar ona karşı umudunu kaybetmemiş geri dönmesini ve gücünü toplamasını beklemişlerdir. İdealist sultanın cesareti sadece dostlarını derinden etkilememiş düşmanlarını da şaşkınlığa ve tefekküre sevk etmiştir.

¹¹⁷⁶ Beyânî, a.g.e., s. 121.

Öyle ki Moğollar onun karşısında birkaç kez yenilgiye uğramış Sind nehrinden yüzerek karşıya geçişi sırasında Cengiz Han'ın şaşkınlıkla karışık övgüsüne mazhar olmuştur. Onlar arasındaki mücadeleler ve Celâleddin'e karşı duydukları korku Moğolların hafızalarında öylesine baki kalmıştır ki bugünlerde bile Moğollar cihan düşmanları arasında Sultan Muhammed'i değil Celâleddin'i hatırlar. İslam âlemini kasıp kavuran Moğollar ve diğer devletler karşısında bir an olsun firarı düşünmeyen en zor zamanlarında bile mücadeleden el çekmeyen bu kahramanın askerî sahadaki üstünlüğü idari sahada yerini basiretsizliğe bırakmış ve düşmanlarına karşı babasının zamanındaki hataları tekrarlamaktan öteye gidememiştir. Fethettiği toprakları uzun süre elinde tutamaması ve bilhassa Gürcistan sahasında muhtelif sebepler dolayısıyla sık sık isyanların çıkması onun idari yönden zayıflığının ilk örnekleri idi. Sultanı saltanatı boyunca en çok uğraştıran mesele olarak temayüz eden ve fırsat bulduğu her an isyan ederek devlet için büyük bir sorun oluşturan Barak Hâcib'in bu tutumlarına mutlak manada son verememesi ve sultanın tazyikini hissettiği zamanlarda aman dileyip zaman kazanan bu emîrin samimiyetsiz sözlerine inanarak ona gözdağı vermekle iktifa etmesi onun idari tecrübeden yoksun olduğunun serencamıdır. Bundan başka veziri Şerefülmülk'ün kötü yönetimine dair şikâyetlerin gelmesine ve arkasından işler çevirip düşmanlarına yakınlık göstermesine¹¹⁷⁷ rağmen vezirini kontrol altında tutamaması siyasi ve idari meselelerde askerî sahadaki kadar muvaffak olmadığına işarettir.

Sultan Celâleddin'in devlet yönetiminde ve müttefik kazanmada zafiyet içinde olduğunu gösteren bir diğer mesele de Moğol istilasını sırasında Alâeddin Keykubad'a karşı takip ettiği yanlış politikadır. Ögedey tarafından İran'a sevk edilen ordunun bu toprakları yakıp yıktığı zamanlarda batının en büyük gücü olarak telakki ettiği Keykubad

¹¹⁷⁷ Vezirin bağımsızlık temayülü ve teşebbüsüne dair bkz; Nesevî, a.g.e., s. 249; Âştîyânî, a.g.e., s. 141.

ile ittifak arayışlarına girmesi; lakin şahsi menfaatleri uğruna birliğin bozulmasına neden olması farklı meselelerde de olsa benzer yanlışlar yaptığını gösterir. Moğolların defi için yardım talebinin halife tarafından reddedilmesi sonucunda İslam dünyası üzerinde kendisinin destek ve yardımına ihtiyaç duyduğu tek güç olarak Sultan Alâeddin kalmıştı. Irk ve din birliği vurgusu ile ortak düşmana karşı birlikte mücadele etmenin kendisi için büyük bir kazanım olacağını hesaplarsa da zamanla dostane münasebetlere gölge düşüren hadiselerin fitilini ateşlemiştir. Tüm ısrarlara rağmen Ahlat muhasarasını kaldırmayıp sultanın kendisine meydan okumaya başlaması ve hatta Anadolu toprakları üzerinde hâkimiyet kurma temayülünün ortaya çıkması Moğollar karşısında olası ittifakın bozulmasına sebep olmuştur. Hâlbuki o zamanlarda İslam dünyasında Sultan Alâeddin'den başka muktedir bir gücün daha olmadığı göz önünde bulundurulduğunda Moğollar karşısında Celâleddin için en münasip müttefikin kendisi olduğu hakikat olarak görülür. Ancak siyasi yöndeki yanlış hamleleri ile Moğollar karşısındaki yalnızlığına son verecek bir müttefikini kaybetmemiş aynı zamanda benzer şuur ve amaç ile hareket etmenin neticesinde düşmanı durdurabilme ihtimalini de ortadan kaldırmıştır. Bu ise devletin sonunu getiren Yassı Çimen savaşını beraberinde getirmiş siyasi ve idari zayıflığın ekseninde şahsi çıkarların devletin bekasının önüne geçmesi ile neticelenmiştir.

Hülasa devlet içinde hanedanın kendi iç intizamsızlığı ve rekabetleri, buna ilave devlet görevlilerinin seçiminde yaşanan dikkatsizlik, liyakat kaidelerinin göz ardı edilmesi ve şahsi özelliklerin de etkisiyle tarihin akışını doğru okuyamamaktan kaynaklı hayati hatalar devletin siyaseten çöküşünün esasları olarak ortaya çıkmıştır.

III.II.II. Diğer devletler ile hasmane münasebetler

Sultan Muhammed ve Sultan Celâleddin'in saltanatı zamanında bölgelerinde Gurlular, Karahıtaylar, Abbâsî halifeliği, İsmâîlîler, Selçuklular, Eyyûbîler gibi muktedir devletler ile büyüklü küçüklü mahallî hanedanlıklar vardı. Moğol istilasının Hârezm kapılarına dayandığı vakit Hârezmşahlar'ın mezkûr devletler ile münasebetleri

umumiyetle menfi yönde seyrediyordu. Sultan Muhammed'in Gurlular ve Karahıtaylar gibi devrin büyük devletlerine galebe çalması onun mizacında gururun ağır basmasına neden olmuş ve cihan imparatorluğuna soyunup Çin ülkesini ele geçirme hayalleri kurmaya başlamıştı. Zamanının büyük devletlerini yenilgiye uğratan, hükümdarlara boyun eğdiren, kendisine vergi ödemeye mecbur kılan sultan dünya üzerinde hiçbir hükümdarı kendi kudretine eş görmüyor gün geçtikçe kullandığı unvanların derecesini arttırıyordu. Nitekim İslam âlemini kasıp kavuran Karahıtayları yendikten sonra azametini gösterir türden İskender-i Sâni lakabını kullanmaya başlaması müteakip zamanlarda Selçuklu sultanı Sancar'ın uzun süren saltanatına atfen Sancar unvanını kullanmaya başlaması, eskiden beri günde beş defa namaz vakitlerinde çalınan nöbet yerine kendisi için yeni bir nöbet sistemi olan Zülkarneyn nöbetini çıkarması, tuğrasında ise Zıllullah-ı fi'l-arz ibaresinin yer alması bu cümledendir. Sultanın bu nevi teşebbüsleri hâletiruhiyesini açıklar mahiyettedir. Onun bu ruh hali dünya üzerinde hiçbir hükümdarın nüfuz ve itibar sahibi olmasına tahammül gösterememesine kendisi için er ya da geç bir tehdit olacaklarını tasavvur etmesine zemin hazırlamıştı.

Sultanın bu kibri ve kuruntusu muasır devletler ile dostane münasebetler kuramamasını hatta Moğol istilasını arifesinde yardım isteyebileceği kimsenin kalmayışına sebebiyet vermişti. Sultan Muhammed'in saltanatı boyunca en ciddi sürtüşmelerin yaşandığı devlet Abbâsî hilâfetidir. Daha Sultan Tekiş zamanında gerginleşen münasebetler Sultan Muhammed zamanında azami dereceye ulaşmış her iki taraf da birbirinin aleyhinde tedbirler tatbik etmeye başlamıştır. Bu minvalde dünyevi hâkimiyet tesis etme gayesi uğruna gayrimüslimlere karşı İslam birliğini yok sayan, menfaatleri uğruna hemen her yolu mübah gören, düşmanlarını birbirine karşı kışkırtarak kaostan istifade eden halife ile onun sahip olduğu nüfuzu İslam dünyasında tek söz sahibi olma

arzusuna karşı bir tehdit olarak telakki eden sultan pek çok kez karşı karşıya gelmiştir.¹¹⁷⁸ Sultan ile halife arasındaki münasebetlerin daimî sürtüşme halinde devam etmesi elbette yalnız sultandan kaynaklanan bir durum değildi. Genel manada İslam memleketlerinde özel de ise Hârezmşahlar'ın içinde zuhur eden fitnenin ve kargaşanın başlıca sebeplerinden biri halifenin daimî müdahalesi idi. Halife 45 yıllık saltanatı boyunca siyasi meselelere müdahil oldu ve cismani hâkimiyetini tesis etmek için zaman zaman acımasızca davrandı. Hârezmli emîrleri ortadan kaldırmak için İsmâîlî fedailerini kullanması ve onların yardımı ile Hârezm'in nüfuzlu beylerinden birkaçını suikaste kurban göndermesi bu meyandadır. Hârezmşahlardan korktuğu için etraftaki sultanları gizlice Sultan Muhammed'e düşmanlığa davet etti. Bunun için Müslüman sultanları kullanmakla iktifa etmedi gayrimüslimleri de Hârezmşahları yok etmeye çağırdı. Nitekim Gurlulara sultana karşı muhalefete ve düşmanlığa teşvik etmeye yönelik mektuplar yazması dönemin bir diğer güçlü devleti olan Karahıtayları da kışkırtması¹¹⁷⁹ bu acımasızlığın tezahürüdür. Halife sultanı bertaraf etmek adına mezkûr devletleri kışkırtmakla da kalmamış İran'da Hârezmli güçlerin ilerlemesini tehdit eden mahallî beyler ve atabeglerden mürekkep bir birlik kurmuştur.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁸ Doygun, a.g.e., s. 50.

¹¹⁷⁹ Cüveynî'ye göre Sultan Muhammed Gazne'ye gittiğinde Gur sultanlarının hazinesinden halife tarafından Hıtay ordusuna gönderilen "istimdad" ve sultana karşı tahriki ihtiva eden mektuplar çıkmıştı. Cüveynî, a.g.e., s. 463. Âştîyânî'ye göre Sultan Muhammed o esnada Hârezmşah'ın memleketlerini işgal etmeye çağırmaktan imtina etmeyen halifenin Karahıtayları da kışkırttığını dair imzalı ve mühürlü ferman ve hükümler buldu. Âştîyânî, a.g.e., s. 12; Beyânî, a.g.e., s. 273; Kafesoğlu, a.g.e., s. 215.

¹¹⁸⁰ *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 199.

Halifenin klasik hale gelen düşmanlarını birbirine kırdırma stratejisi, diğer devletlere kıyasla Hârezmşahlar ile münasebetlerinde daha fazla görülmüştür. Öyle ki halifeye göre Gurluları, Karahıtayları, Karahanlıları bertaraf eden, mahallî hanedanlıkları itaat altına alan, İslam âlemi üzerinde tek hâkim güç olma niyetiyle hareket eden, seleflerinden devraldığı devletin sınırlarını günden güne genişletip azami hududa ulaştıran ¹¹⁸¹ Sultan Muhammed kendisinin fiili hâkimiyetini tatbik etmesine mâni olmakla birlikte İslam âlemi üzerindeki dinî nüfuzunu da sarsıyordu. Bu sebeple halife Irak Selçuklularının kendisi üzerindeki hâkimiyetinden Tekiş vasıtasıyla kurtulduğu gibi şimdi de bilhassa Sultan Muhammed ile hasmane münasebetleri olan devletleri kışkırtarak ondan kurtulmak istiyordu. Onun tüm girişimleri bu minval üzerindeydi.¹¹⁸² Lakin halifenin sultan aleyhtarlığı İslam dünyası nezdinde sultanın halifeye karşı askerî harekât düzenlemesi, ülke topraklarında halifenin adını hutbeden kaldırması, halifelüğün Hüseyin'in seyitlerinin hakkı olduğunu söyleyerek Abbâsî hanedanlığının bunu gasp ettiğine yönelik ulemadan fetva alması ve seyitlerden Alâülmülk Tirmizî'yi halife ilan etmesi gibi teşebbüslerini meşru kılmıyordu. Sultanın halife düşmanlığını askerî sahaya taşımalarının tezahürü mahiyetinde olan Esadabad harekâtı İslam dünyası tarafından hoş karşılanmamış hatta müelliflerin bir kısmı şiddetli kış ve yoğun kar yağışı dolayısıyla askerlerinin çoğunun donarak ölmesini ve sultanın muvaffak olamamasını kutsal hilâfet makamına karşı taşkınlığına bağlamış; bu hezimetini ona uğrayan ilk uğursuzluk, büyük bir hata, ilahi uyarı addetmişlerdir. Bu manada sultanın halife karşısındaki bu kaybı trajik sonuçlar doğurmuş; zira bu hadise askerî başarısızlığın yanı sıra dinî ve manevi kaybı da

¹¹⁸¹ Sultan Muhammed İsmâîlîler'in ülkesi ve Hûzistan dışında İran'ı baştanbaşa tasarruf etti, dolayısıyla Azerbaycan, Mâverâünnehir ve bugünkü Afganistan'ı da mutasarrıflarına ekledi. Grantovskii, a.g.e., s. 210.

¹¹⁸² Doygun, a.g.e., s. 51.

beraberinde getirmiştir. Nitekim sultanın halife ile bu husumeti İslam aleminin tepkisini çekmek ve Müslümanların nezdinde sultanın kredisini tüketmekle de kalmamış Müslümanların halifeye, Terken Hatun'a ve dolayısıyla Kanglılara daha fazla meyletmesini ¹¹⁸³ beraberinde getirmiş neticede sultanın azmi ve yönetiminde gevşeklik öne çıkmıştır.

Sultan Muhammed azametini ve nüfuzunu gölgeleyen herkese karşı gizliden veya açıktan savaş açmış durumda idi. Halife Nâsır ile olan husumeti bunun en belirgin örneği idi; ancak bunun dışında sultanın nüfuzunu tehdit ettiğini düşündüğü başka kimseler de vardı. Semerkand sultanı “hanlar hanı” Osman’ın yeğeni olan Otrar sahibi Taceddin Bilge Han’a ¹¹⁸⁴ da kötü muamelelerde bulundu. Melik Taceddin sultanın Gurlular ile Endhûd’da yaptığı savaşta büyük yardımlarda bulunmuş bilahare sultanın hizmetinde onun iltifatına ve teveccühüne mazhar olmuştur. Ancak sultan zamanla Taceddin’den şüphelenmiş ve onun halk üzerindeki nüfuzunu ve sevgisini kendi hâkimiyeti üzerinde bir tehdit addederek onu gizliden gizliye takip altına almıştır. Otrar melikini sebepsiz yere ortadan kaldırmanın infial yaratacağını bilen sultan ondan kurtulmak için cezalandırma yoluna giderek onu Nesa şehrine tayin etmiştir. Sultanın bu şehre tayinindeki maksat Nesa’nın havasının fenalığı ve çok sıcak olması idi. Sultan bu hamlesi ile ondan necat edeceğini düşünse de Taceddin o bölgede de cömertliği ve iyi idaresi ile kısa zamanda halkın sevgisini kazanmış ve bu ahval sultanın kulağına gidince celladını göndererek Taceddin’i ortadan kaldırmıştır. ¹¹⁸⁵

Sultan Muhammed’in tahakkümü bununla da sınırlı kalmadı. Siyasi ve idari yönden büyük zafiyetler taşıyan sultan devlete hizmeti ve faydası dokunacak kimseleri

¹¹⁸³ Âştiyânî, a.g.e., s. 94.

¹¹⁸⁴ Nesevî’nin Farsça tercümesinde bu isim Bilga Han olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 33.

¹¹⁸⁵ Nesevî, a.g.e., s. 34-35.

bertaraf etmek için akıl almaz teşebbüslere başvurdu. Şahsi hırslarını ve menfaatlerini devletin ve memleketin gerisine koyan nüfuzlu kimseleri bir avantaj olarak kullanmayı bilememiştir. Bağdat tarafına hareket etmezden evvel Hanifilerin reisi ve Buhara hatibi, haşmetli, şevketli ve fazilet dostu ¹¹⁸⁶ Buhara’da büyük nüfuz sahibi Sadr’ların sonuncusu meşhur Sadr-ı Cihan Burhaneddin Muhammed b. Ahmed’i de yerinden oynatarak Hârezm’e sürgün etti ve onun makamını vezir Nizâmülmülk Muhammed b. Salih’in kardeşi olan Mecdüddin Mesud b. Salih’e verdi. Semerkand şeyhülislâmlarından Celâleddin, oğlu Şemseddîn ve kardeşi Evhadüddîn’i Nesa’ya gönderdi ¹¹⁸⁷ ve daha öncekiler gibi bunları da sürgün hayatına mahkûm etmek suretiyle kendince hâkimiyetini ve nüfuzunu muhafaza altına almak istedi. Bu hareketi de insanları menfî manada etkiledi

¹¹⁸⁶ Nesevî, a.g.e., s. 36; Âştîyânî, a.g.e., s. 95.

¹¹⁸⁷ Nesevî, a.g.e., s. 37; Khal’atbari-Şerefi, a.g.e., s. 121. Nesevî’nin kaydına göre bu kimseler oldukça nüfuzlu, yeryüzünün ileri gelenlerinden, bilgi ve fazilette herkesin üstünde olup bunların arasından Evhadüddîn münazara konusunda eşsiz idi. Nesevî, a.g.e., s. 37. Ayrıca sultânü’l-ulemâ lakaplı Bahâeddin Veled’i Belh’ten ayırdığına dair bkz; Necmüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Şâhâver b. Enûşîrvân Râzî (Dâye), *Mîrsâdü’l-İbâd*, (Nşr. Muhammed Emîn Riyâhî), Tahran 1352, s. 20. “Bahâeddin Veled, Belh’ten, Fahreddin er-Râzî’nin kışkırtmasına kapılan Sultan Muhammed’e kızarak veya âlim ve taraftarlarından incinerek ayrılmış olsa bile sanıldığı gibi Anadolu’ya değil henüz Hârezmşah’ın eline geçmemiş olan Sultan Osman’ın hâkimiyeti altındaki Semerkand’a 1212’den önce gitmiş olmalıdır. Semerkand sultan tarafından ele geçirildiği sırada Bahâeddin Veled oğlu Mevlânâ ile bu şehirde bulunmaktaydı. Semerkand Sultan Muhammed’in eline geçince çaresiz kalarak muhtemelen Belh’e dönmüş daha sonra Moğol saldırısından çekinerek 1219 yılının sonlarına doğru Belh’ten ayrılmıştır”. M. Nazif Şahinoğlu, “Bahâeddin Veled”, *DİA.*, C. IV., İstanbul 1991, s. 460-462.

ve içten içe sultana karşı nefret duymalarına sebep oldu. Sultan yalnız nüfuzunu gölgelediğini düşündüğü bu kimseleri değil onun hizmetini seçen ve düşman ile savaşta yanında yer alan insanlara da sadakatsizce davrandı hatta bazılarının öldürülmesine dair hükümler verdi.

Sultan Celâleddin pek çok meselede olduğu gibi muasır devletler ile münasebetlerde de babası ile aynı kaderi ve sonu paylaşmıştır. Nitekim bu zamanda da Müslim ve gayrimüslim devletler ile ilişkiler olumsuz yönde seyretnmiştir. Onun askerî sahadaki yeteneği siyasi ve idari sahada yerini kifayetsizliğe bırakmış müttefik kazanmanın yerini düşman kazanma almıştır. O çağdaşı olduğu bazı devletler ile tarihî Celâleddin vasfı ile münasebetler kurmuştur. Abbâsî halifesi ile hasmane münasebetleri bu meyandadır. Nitekim dedesi Tekiş'in son dönemlerinde başlayıp babası zamanında had safhaya ulaşan gerginlikler Celâleddin'in halifeye karşı nefretini tetiklemiş ve karşılıklı anlaşmazlıklar dostane münasebetlerin tesisini engellemiştir. Celâleddin'in halifeyi suçladığı en önemli mesele Moğolları tahrik etmek suretiyle Moğol istilasının İslam topraklarına yönelmesi ve dolayısıyla devletin inkıraza uğraması idi. Celâleddin saltanatı boyunca halifenin Moğolları Hârezmşahlara karşı tahrik ettiğine dair suçlamalarda bulunmakla ve buna yönelik deliller aramakla meşgul olmuştur. Suriye'ye giden İsmâilî kervanlarını durdurarak bunlarda yer aldığını düşündüğü Moğol casuslarını araması ve ele geçireceğini umduğu deliller ile halifenin kendi düşmanları ile ittifak halinde olduğuna yönelik argümanlara sahip olacağını düşünmesi bunun tezahürüdür. O da babası gibi halifeye karşı askerî harekâta bulunmuş ve bu teşebbüsü babası zamanında olduğu gibi İslam âlemi tarafından kınanmıştır. Anadolu Selçukluları ve Eyyûbîler gibi zamanın muktedir devletlerinin halife ile gelişen olumlu münasebetleri göz önünde bulundurulduğunda Celâleddin'in halife aleyhinde olan hamlelerinin göze batacağı muhakkaktır. İslam dünyası bu iki kutbu da gözlemliyor ve Sultan Celâleddin'in kutsal makama saygısızlık ettiğine hükmediyordu. Lakin Sultan Muhammed ile halife

arasındaki ilişkilerde olduğu gibi bu zamanda da münasebetlerin kötüye gitmesinde tek sorumlu Celâleddin değildir. Nitekim halife de hiçbir zaman Hârezmşahlara karşı duyduğu kini unutmamış onlar var oldukça cismani hâkimiyet arzusunun gerçekleşmeyeceğine inanarak onları ortadan kaldırmak için türlü fenalıklara dâhil olmuştur. Moğol istilasının İslam topraklarını tarumar ettiği bir zamanda gerek halifenin gerekse Hârezmşahların şahsi çatışmaları ve çıkar yarışlarını bir kenara bırakarak bu toprakları ortak düşmana karşı müdafaa etme yolunu seçmeleri İslam dünyasının dinî liderine ve gayrimüslimler tarafından dahi kahramanlığına övgüler dizilen bir sultana yakışan bir hareket olurdu.

Sultanın Alâeddin Keykubad ile münasebetleri de siyasi ve idari yönde fevkalade hatalar yaptığı bir diğer meseledir. XIII. yüzyıl Türk-İslam dünyasına bakıldığında doğudaki en büyük Türk-İslam devletinin Hârezmşahlar batıdaki ise Anadolu Selçukluları olduğu görülür. Devletin Sultan Alâeddin ile inkişafa geçtiği ve en mamur dönemlerini yaşadığı tarihî bir realitedir. Sultan Celâleddin ile birlikte de Hârezmşahlar ihya olmuş yeni topraklar kazanılmış düşmanlarına karşı çetin mücadeleler verilmiştir. Moğol istilasının tırmanışa geçtiği bir zamanda siyasi deha sahibi Alâeddin ile askerî sahada büyük yetenek Celâleddin'in bu iki müspet yanı birleştirilmiş olsa idi İslam dünyası Moğol kâbusuna karşı daha dik durabilirdi. Ancak Celâleddin'in Alâeddin ile dostluk ve ittifak tesisi konusundaki ilk zamanlarda görülen isteği şahsi hırsı ve uzak görüşlülükten yoksun olması sebebiyle yerini meydan okumaya bıraktı. Münasebetler bu minval üzerinde seyrederken Celâleddin'in Ahlat'ı muhasara ederek Anadolu topraklarına göz dikmesi onun Moğollar karşısında müttefiksiz kalmasına sebep oldu. Celâleddin yalnız halife ve Alâeddin Keykubad'a karşı değil Melik Eşref, Gürcistan Melikesi ve İsmâîlîler ile de hasmane münasebetler içindeydi. Siyasi ve idari gayeden uzak bir kimse olarak ömrünün sonuna kadar etraftaki devletler ile zıtlıştı ve bu memleketlerin reayasını da kendisine gücendirdi. Bilhassa Ahlat ahalisi Hârezm

ordusunun orada yaptıklarından dolayı bir daha asla toparlanamadı. Memleketleri kılıç ile fethetmede gösterdiği fevkalade başarıyı kalem ile idare etmede gösteremedi. Onun bu zafiyeti elbette baş düşmanı Moğolların gözünden kaçmadı ve Hârezmşahların aleyhine olan bu durum düşmanın işine yaradı. Sultan Celâleddin zamanında muasır devletler ile olan münasebetler devletin yıkılışında ciddi tesirler ihtiva etmesi bakımından tafsilatıyla tetkik edilmelidir. Onun zamanında münasebet kurulan devletler şöyledir:

III.II.II.I. Kutluğhanlılar (Kirman Karahıtayları) hanedanlığı ile münasebetler

Saltanatı zamanında Sultan Celâleddin'i en çok uğraştıran meselelerin başında Kutluğhanlılar hanedanlığının hırslı hâkimi Barak Hâcib gelir. Hint sahasını terk eden sultan ve tabileri Mekrân¹¹⁸⁸ yolundan Kirman'a¹¹⁸⁹ vasıl oldular (Muharrem 621-Ocak

¹¹⁸⁸ Belucistan'ın kıyı bölgesi olan mezkûr şehir Somniani körfezinden batıya doğru, batıda Sistan ve Belucistan'ın modern İran vilayetinin güneyindeki Bashkardia/Basgerd bölgesinin kenarlarına kadar uzanmaktadır. C. E. Bosworth, "Makran", *Encyclopaedia Iranica*, 2011, <http://www.iranicaonline.org/articles/makran> Erişim Tarihi: 14.09.2018 Doğu'daki Somniani körfezinden batıdaki Başkırt bölgesinin doğusuna kadar uzanan güney Baltık denizinin kıyı bölgesidir. C. E. Bosworth, "Makran", *EP*, C. VI., Leiden 1991, s. 192.

¹¹⁸⁹ Şehir için bkz; C. E. Bosworth, "Kerman V. History from the Islamic Conquest to the Coming of the Mongols," *Encyclopaedia Iranica*, C. XVI., 2017, s. 276-280, <http://www.iranicaonline.org/articles/kerman-05-islamic-conquest> Erişim Tarihi: 01.10.2018; Marcel Bazın, "Kirman," *DİA*, C. XXVI., Ankara 2002, s. 62-63; A. K. S. Lambton, "Kirman", *EP*, C. V., Leiden 1986, s. 147-161; Fahreddîn Şevket, *Îrân*, (Haz. Derya Örs), Ankara 2017; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 380-381. Marko Polo şehir hakkında şu malumatı verir: "Kirman İran'ın doğu sınırındadır. Şehir bilhassa savaş silahları imalinde önde gelir, oklar, yaylar, eğerler, kılıç, kalkan, mızrak, atlı askerler için her şey imal

1224). Ancak kirli hava yüzünden yolculuk sırasında sultanın ordusunun çoğu öldü.¹¹⁹⁰ 1224 yılının sonuna kadar yaklaşık 4000 kişi Kirman'a ulaşmaya muvaffak oldu.¹¹⁹¹ Kirman bu tarihte Barak Hâcib'in elindeydi. Önceleri Karahıtay Gürhan'ının yanında hâcib görevine sahip olan Barak bilahare elçilik memuriyetiyle ¹¹⁹² Sultan Muhammed'in

ediliyor burada. Kadınlar da ince iğne işlerinde çok ustalar. Kirmanlı kadınlar ince el işlemelerinde usta olmakla birlikte buranın asilleri için çamaşır ve elbise dikiyor, üstlerine de türlü güzellikte işler işliyorlar. Kadınlar yalnız elbise üstlerine motifler değil, yastık ve yorgan kılıfları üzerlerine de birbirinden güzel desenler işliyorlar". *Marko Polo Seyahatnamesi*, s. 32.

¹¹⁹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 488; Tercüme, s. 353; Reşîdüddin, a.g.e., s. 391; Sykes, C. II., s. 122.

¹¹⁹¹ Âştîyânî, a.g.e., s. 112; Taneri, 1977, s. 34; Sykes, C. II., s. 122.

¹¹⁹² Cüveynî'ye göre bu elçilik görevi için Barak Hâcib değil onun kardeşi Hamîd-Bûr tayin edilmişti. Cüveynî, a.g.e., s. 544; Tercüme, s. 397. Müstevfî'ye göre Sultan Muhammed Karahıtaylara karşı muzaffer olduğunda Barak Hâcib kardeşi Hamîd-Bur ile beraber onun yanına geldi; fakat sultan dönüş için onlara icazet vermedi. Bundan sonra ikisi de sultanın hizmetinde yüksek mertebeler elde edip ümera ve devlet erkânından oldular. Müstevfî, a.g.e., s. 528. Mîrhând'a göre Barak Hâcib ve kardeşi "Hüsâmeddin Hamîd-Bûr Tayangu" Hıtay ümerasından ve Karahıtay devlet erkânından idiler. Sultan Tekiş zamanında Karahıtaylardan alınan mali tahsil sebebiyle Hârezm'e gelmişler "leziz nimetler yiyip latif elbiseler giyip" orada kalmışlardır. Mîrhând, C. VII., s. 3383. Şebânkâreî'ye göre Barak ve kardeşi Tanku (?) mal tahsili ve elçilik görevi ile Sultan Tekiş'in yanına geldiler ve bir müddet orada kaldılar. Bundan sonra Barak, Tekiş tarafından hicâbete ve kardeşi de aynı göreve getirildi. Bundan sonra ona Barak Hâcib dediler aslında ismi Kutluğ idi. Şebânkâreî, a.g.e., s. 195. Barak Moğollar tarafından

yanına gönderildi. Ancak Sultan Muhammed yanına gelen Barak'ın geri dönmesine izin vermedi. Nesevî'ye göre sultanın bu hareketi Barak'ı kendi havâssına (yakınlar-ileri gelenler) katmak istemesinin tezahürü idi. Gürhan'ın memleketi sultanın eline geçince de Barak Hâcib sultanın hizmetine girdi ¹¹⁹³ bu suretle onun derecesi ve saygınlığı arttı.

Önceleri hâcib iken daha sonraki bir zamanda sultanın oğlu Gıyâseddin'in atabegi olarak onun hizmetine girdi. Bu minvalde onun iltifatına, izzet ve ikramına nail oldu. Hatta Gıyâseddin Irak'ı ele geçirme niyetindeyken müdafaadan eksik bırakmamak için onu kendi naibi olarak Kirman'a tayin etti. ¹¹⁹⁴ Cüveynî'ye göre Barak Hâcib, Gıyâseddin'in hizmetine girince onun ileri gelen beylerinden biri oldu ve onun tarafından kendisine Kutluğ Han lakabı verildi. ¹¹⁹⁵ Kendisine gösterilen iltifatlara ve kısa sürede edindiği nüfuza rağmen sadakatine inanan Gıyâseddin ve Celâleddin'e karşı samimi davranmayan Barak Hâcib devlet için büyük bir sorun haline gelecekti. Bilhassa

Sultan Muhammed'e sefaretle gönderilmiş bir Hitay idi. Sultan Muhammed bu adamda bir çok meziyetlerin bulunduğunu fark edip kendi hizmetine almıştı. Sonra Barak, Celâleddin henüz Gazne Meliki bulunduğu sırada ona intisap etti. Deguignes, C. IV., s. 495. Bu kişinin Karahıtaylar'ın komutanı olup sonradan Müslüman olan Barak Hâcib olduğu bilgisine dair bkz; Lane, a.g.e., s. 96.

¹¹⁹³ Nesevî, a.g.e., s. 126; Sykes, C. II., s. 126; V. Barthold-J. A. Boyle, "Burak Hadjib", *EF.*, C. I., Leiden 1986, s. 1311; Abdülkerim Özaydın, "Barak Hâcib", *DİA.*, C. V., İstanbul 1992, s. 62.

¹¹⁹⁴ Nesevî, a.g.e., s. 126; Âştiyânî, a.g.e., s. 113; Anonim, *Târîh-i Şâhî Karahitayan*, (Tsh. Muhammed İbrâhim Bâstânî Pârîzî), Tahran ty, s. 44.

¹¹⁹⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 488. Tercümede Kutlu Han olarak geçer. Tercüme, s. 397; Âştiyânî, a.g.e., s. 115; Özaydın, a.g.md, 1992, s. 62.

Celâleddin'in kendisini kontrol altında tutmaya çalıştığı zamanlarda ona itaat arz ederek tehlikeyi bertaraf edecek bu suretle kendisi için zaman kazanacaktı.

Barak Hâcib etrafındakilerin güvenini kazandıktan sonra Gevaşir ¹¹⁹⁶ şehrini kuşatma altına alarak hâkimiyet sevdasını açığa çıkardı. Bu sırada onun kulağına Celâleddin'in Hint memleketinden ayrılıp Kirman'a yöneldiği haberi ulaştı. Hâkimiyetini muhafaza etmek istediği için itaatkâr bir hâkim gibi görünerek sultana çok çeşitli hediyeler gönderdi ve hatta kızını sultana eş olarak verdi.¹¹⁹⁷ Sultan Celâleddin bir aylık ikametinin sonunda Kirman'dan ayrılacağı vakit yakınlarından birini Barak Hâcib'in yanına göndererek buradan ayrılıp Irâk-ı Acem'e geri dönmeye karar verdiğini bu hususta kendisinin fikirlerini öğrenmek istediğini bildirip onu yanına davet etti. Ancak Barak Hâcib hastalığı bahanesi ile sultanın bu davetine icabet etmedi ve sultanın kararının çok münasip olduğunu; zira karargâhının kâin olduğu Berdesîr'in (Gevaşir) sultana layık olmadığını söyledi. Buna müteakip sultanın şehirde kâin askerlerini dışarı çıkararak

¹¹⁹⁶ Üçüncü iklimden olan Gevaşir, Kirman'ın dârülmülküdür. Şehrin Berdesîr adlı bir kalesi bulunur. Behrâm b. Şâpûr o şehirdeki imaretleri arttırdı. Ekâbir'den Şah Şuca Kirmânî'nin kabri burada kâindir. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 170-171. Gevaşir'e Berdesir derler. Burası Kirman'ın şehirlerindendir. Muhammed b. Necib Bekran, s. 68.

¹¹⁹⁷ Bu evlilikten yalnız Cüveynî bahseder. Nesevî böyle bir evliliğin gerçekleştiğine dair bir bilgi vermez. Cüveynî, a.g.e., s. 546; Tercüme, s. 398; Hândmîr, C. II., s. 660; Muhammed Lârî, C. II., s. 734; Müstevfî, a.g.e., s. 498, 529; Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî, a.g.e., s. 23-24; Reşîdüddin, a.g.e., s. 391; *Târîh-i Şâhî Karahitayan*, s. 44; Vassâf, a.g.e., s. 433; Özeydî, a.g.md, 1992, s. 62; Şerefî, a.g.md., s. 505. Şebânkâreî Cüveynî'nin aksine sultanın Barak'a bir kız verdiği kaydeder. Müellifin bu kaydı pek sahih görülmez. Şebânkâreî, a.g.e., s. 144.

kapıları kapatmalarını emretti.¹¹⁹⁸ Cüveynî'nin kaydına göre sultanın ne ikamet edeceği yeri ne de intikam ihtiyacı olmadığından orayı terk etmek suretiyle Şîraz yoluna revan oldu.¹¹⁹⁹

Sultan, Barak Hâcib'de riya ve ihanet emareleri görmesine ve emîrlerinden Orhan'ın kendisini Barak'ı yakalamaya davet etmesine rağmen bu işi uygun bulmadı¹²⁰⁰ ve acelesi olduğu için Barak'ı Kirman'da görevinde bırakıp Şîraz'a doğru hareket etti. Barak'ın cezalandırılmasını zaruri görmesine rağmen sultanın böyle bir karar almasının birkaç sebebi vardır. Bunlardan biri Hint meselelerinden henüz necat eden sultanın Barak Hâcib meselesi ile uğraşmak için maddi ve manevi kudrete sahip olmadığını düşünmesidir. Zira Hint coğrafyasındaki mahallî hâkimlerin son baskısına dahi karşı koymakta güçlük çekmiş ve beraberindeki az sayıda kuvvet ile mezkûr coğrafyayı terke mecbur kalmış idi. Asıl gayesi devletin başına geçip onu yeniden ihya etmek ve asli meseleleri halletmek olan sultanın Barak Hâcib'in samimiyetsizliği ve isyankâr tutumları ile vakit kaybetmek istememesi pek tabidir. Bundan başka asker ve teçhizat bakımından yetersiz olması¹²⁰¹ sultanı Barak Hâcib'i cezalandırmakta acele etmemeye sevk eden bir

¹¹⁹⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 489; Tercüme, s. 354; Reşîdüddin, a.g.e., s. 392; Taneri, 1977, s. 34. Ayrıca; *Târîh-i Şâhî Karahitayan*, s. 45.

¹¹⁹⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 489; Tercüme, s. 354; Reşîdüddin, a.g.e., s. 392.

¹²⁰⁰ Nesevî'ye göre Orhan'ın Barak Hâcib'i tevkif etme teklifine karşı Hâce-i Cihan diye meşhur vezir Şerefülmülk Cendî bu karara muhalif oldu ve “vilayetin hâkimleri ve valileri arasında ilk itaat eden o oldu. O gerçekten ihanet düşünmüş olsa bile kimse bu manada bir bilgiye sahip değildir. Eğer o ihanet ile cezalandırılırsa gönüller kırılır, insanların niyetleri değişir ve büyük hileler sirayet eder” dedi. Nesevî, a.g.e., s. 127. Ayrıca bkz; Taneri, 1977, s. 34.

¹²⁰¹ Taneri, 1977, s. 34.

diğer sebeptir. Hint içlerine girdiğinde ve orada geçen yaklaşık üç yıllık süre zarfında kendisine iltihak eden gruplar olsa da gelenlerin büyük bir kuvvet oluşturmadığı muhakkaktır. Sultan Celâleddin'in devletini canlandırmanın daha başında iken Barak Hâcib'i ağır bir şekilde cezalandırırsa kendisine tabi diğer beylerin büyük bir korku ve endişeye gark olacağını öngörmesi de böyle bir karar vermesinde önemli bir etkindir.

Barak sultana itaat arz ederek ona sadık kalacağına dair teminat verse ve onun huzurunda pişmanlık gösterip af talep etse de samimi olmadığını sık sık gösterdi. Bilhassa Celâleddin'in diğer devletler ile mücadele içinde olduğu zor zamanlarda bu ahvalden istifade ederek Kirman bölgesine tek başına hâkim olmak için muhtelif teşebbüslerde bulundu. Bunlardan bir tanesi sultanın Gürcüler ile mücadele ettiği sırada vuku buldu. Nesevî'ye göre sultan Tiflis'te ¹²⁰² iken Irak'ta vezir olan Şerefüddîn Ali, Barak Hâcib'in

¹²⁰² Tiflis çok büyük, mamur, hürrem, nimetleri bol olup iki suru bulunan bir şehirdir. Kâfirlere karşı bir sınırdır ve şehrin ortasından Ker (Kur) nehri geçer. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 162. Ermeniyye'deki şehirlerden ilkidir; ama bazısı onu Arrân'da bilirler. Kadim şehir hakkında Mis'ar'ın oğlu şair Mühelhil risalesinde (Sefernâme) şunları söyler: “Şirvan'dan Ermenistan ülkesine gittiğimde Tiflis'e ulaştım. Şehrin ortasında Ker dedikleri ırmak akar ve denize dökülür. Şehirde değirmen ve çok sıcak kaplıcalar bulunur. Öyle ki bunlar ne ateş ile yakılır ne de bir ambar vardır. Dânişmendler için bunun sebebi açıktır. Sıcak bir su kaynağı zeminden kaynar ve kaplıcaların kaynaklarının oranın başına yaparlar bu minvalde ne suya ne de ateşe gerek kalmaz. Bu kaplıcalar Müslümanlara özeldir diğerlerinin oraya girişine izin vermezler. Celâleddin 623 yılında şehri aldı ve Gürcülerden büyük bir kısmı öldürdü ve onların üzerine birkaç kez hücum ederek zafer kazandı”. Hamevî, C. I., s. 743-744. Beşinci iklimde yer alan bu şehrin ortasından Ker nehri akar. Şehirde çok sayıda hamam vardır bunun için ateşe ihtiyaç duyulmaz; zira sıcak su boldur. Şehirde çok fazla tahıl ürünü bulunur; ancak meyve azdır. Müstevfi, a.g.e., s.

fuzuli işlerde bulunup sultanın hizmetinden elini çektiği ve bunun gibi edepsizlikler yaptığı haberini getirdi. Sultan daha Gürcistan'da iken Barak'ın geniş bir sahada çadırlarını kurduğu ve saltanat alayı ile mağrur olduğu duyuldu. Barak'ın isyankâr tavırları mukabilinde onu cezalandırmak niyetine giren sultan Kirman'a karşı harekete geçmeye karar verdi (1226). Bunun için 6000 adam seçti ve kardeşi Gıyâseddin'i de bu iş için tayin ederek eğer burayı kurtarırsa eskiden beri Gıyâseddin'e ait olan bu yeri kendisine vereceğini söyledi. Bundan sonra kendisi de aceleyle Kirman üzerine doğru yol aldı. Ancak henüz şehre ulaşmamış iken vezir Şerefülmülk'den Barak'ın müstahkem bir kaleye sığındığı haberini aldı. Sultan bu haber karşısında Kirman'a yürümenin nafile olduğuna kanaat getirerek avdet etti.¹²⁰³

108. Şehir hakkında ayrıca bkz; V. Minorsky-C. E. Bosworth, "Tiflîs", *EF*², C. X., Leiden 2000, s. 478-479; Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA*, C. XLII., Ankara 2012, s. 150-153. Geç dönemlerde şehri ziyaret eden Kacar hanedanlığının önemli isimlerinden Abbas Mirza Naibüssaltana'nın oğlu ve Nasreddin Şah'ın amcası Sultan Murad Hisamüssaltana (1818-1883) eserinde bu şehir ve Kur nehri hakkında tafsilatlı malumata yer verir. Sultan Murad Hisamüssaltana, *Sefernâme-i Mekke*, (Ed. Rasul Caferiyan), Kum 1374, s. 289-294.

¹²⁰³ Nesevî, a.g.e., s. 152-153; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 307; Özaydın, a.g.md, 1992, s. 63. Müstevfî'ye göre Sultan Celâleddin, Barak Hâcib'in Kirman'da muhalefet ettiğine dair haberler alınca 17 günde Tiflis'ten Kirman'a geldi. Barak hizmetine geldi ve sultanın öfkesi geçti. Müstevfî, a.g.e., s. 498; Muhammed Lârî, C. I., s. 606; Şebânkârî, a.g.e., s. 145; Vassâf, a.g.e., s. 436. Ayrıca bkz; Buniyatov, 2015, s. 137. Hândmîr bu haberi alan sultanın 300 süvari ile 13 günde Tiflis'ten Kirman'a geldiğini sultanın geldiğini duyan Barak'ın hediyeler gönderip özürler dilediğini sultanın da bu özrü kabul edip İsfahan yoluna koyulduğunu söyler. Hândmîr, C. II., s. 661. Mîrhând da sultanın 300 süvari ile 17 günde Kirman hududuna vasıl olduğunu kaydeder. Mîrhând, C. VII., s. 3372. İbnü'l-

Barak Hâcib yalnız Sultan Celâleddin için değil kardeşi Gıyâseddin için de tehlike arz eden bir hâkim idi. Gıyâseddin babası tarafından kendisine verilen Kirman'a geldiğinde Gevaşir kalesinin muhafızı ona geçit vermediği için Irak'a gelip babasının dağılan askerlerini ve ordunun ileri gelenlerini kendi etrafında toplamaya muvaffak oldu. Dayısı Yıgan Taysi ve Barak Hâcib bu cümledendiler. Barak Hâcib önceleri Gıyâseddin'e karşı itaatkâr tavırlar arz edip görünüşte ona boyun eğse de zamanla kendisini ondan daha yukarıda görmeye başladı.¹²⁰⁴ Hatta kazandığı nüfuz mukabilinde Gıyâseddin'in annesini eş olarak isteme cüretinde bulundu ve bu hareketi ile onu hafife aldığını gösterdi. Gıyâseddin de Barak'ın gittikçe artan cüretkâr teşebbüslerine ciddi şekilde karşı koyamadı ve annesini ona eş olarak vermek mecburiyetinde kaldı. Barak'ın bu son hareketinden iğrenen emîrlerinden bazıları gizlice Gıyâseddin'den Barak'ı öldürmelerine dair izin istediler; ama Gıyâseddin bu temayüle rıza göstermedi. Barak bundan haberdar olunca Gıyâseddin'in annesini iple boğdurdu; ancak Gıyâseddin'in akıbetinin nasıl

Esîr de sultanın ilerleyişini haber alan Barak Hâcib'in sultana haber göndererek: "Ben senin kapında bir kulum. Senin buralara tekrar geri gelmek istediğini haber aldığımda gelip yerleşesin diye bu şehirleri boşalttım. Eğer buraları tekrar bana vereceğini bilsem, senin kapına gelir yüz sürerim; ancak başıma bir felaketin gelmesinden de korkmaktayım" dediğini şu an için Barak'ın elindeki kaleleri almaya imkân olmadığını anlayan sultanın da ona çeşitli hil'atler göndererek yeniden Kirman'a tayin ettiğini kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 307. Sultan, Barak Hâcib'in Irak tarafına saldırı ile meşgul olduğunu duyunca 300 süvari ile 17 günde Tebriz'den Kirman'a geldi. Pâzûki, a.g.e., s. 34.

¹²⁰⁴ Barak'ın nüfuzundan aldığı güç ile bir müddet sonra Gıyâseddin'e oğul diye hitap ettiği bilgisine dair bkz; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3788; Reşîdüddin, a.g.e., s. 468. Gıyâseddin, Barak'ın nezdinde bir esir olarak kaldı. *Târîh-i Şâhî Karahitayan*, s. 46.

tezahür ettiğine dair kaynaklar ihtilaf halindedir. Cüveynî'ye göre Barak, Gıyâseddin'in annesi gibi onu da ortadan kaldırdı ¹²⁰⁵ ve kendi hâkimiyetinin önündeki büyük bir engelden necat etti. Nesevî ise Cüveynî'nin aksine Barak Hâcib'in Gıyâseddin ve annesi

¹²⁰⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 547; Tercüme, s. 394; Hâfî, a.g.e., s. 782; *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3788; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, (Nşr. M. İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran 1364, s. 430. Sultanın ölümü yay ile oldu. Onun annesi oğlunun yardım ılıklarının işittiğı vakit feryat etti. Ama Barak'ın izni ile onu da boğdular. *Târîh-i Şâhî Karahitayan*, s. 46. Müstevfî'ye göre Barak Hâcib gizlice Gıyâseddin'i boğdurdu annesi de onun üzüntüsünden kendisini boğdu. Müstevfî, a.g.e., s. 497; Tercüme, s. 398. Muslihuddin Muhammed Lârî de Barak Hâcib'in nikâhına aldığı bu kadını daha sonra zehirlediğini kaydeder. Muhammed Lârî, C. I., s. 607. Beyânî'ye göre Barak Hâcib kendisine rakip gördüğü için Gıyâseddin'i öldürdü. Bu ölüm Sultan Celâleddin'in kardeşi hususunda rahatlamasını sağladı. Beyânî, a.g.e., s. 226. *Târîh-i Elfi*'ye göre Barak öldürdüğü Gıyâseddin'in başını gövdesinden ayırıp Moğol hanına gönderdi ve "sizin düşmanınız Sultan Muhammed'in oğlunun başıdır" dedi. Bu sebeple Barak Kirman hükümetinin başında istiklal elde etti ve padişahlık inayetine nail oldu. *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3788. Reşîdüddin'in kaydına göre Barak Gıyâseddin'in başını kağana gönderip ona "sizin iki düşmanınız vardır: Celâleddin ve Gıyâseddin. Ben birinin başını size gönderdim" diye haber yolladı. Reşîdüddin, a.g.e., s. 468. Ayrıca bkz; Lane, a.g.e., s. 102. Barak Gıyâseddin'in başını Ögedey'e gönderince doğal olarak onun hükümeti Moğollar tarafından da teyit edilmiş oldu. *Târîh-i Şâhî Karahitayan*, s. 46-47. Şebânkâreî de Barak'ın Gıyâseddin ile annesinin öldürölmesi hakkında emir verdiğini kaydeder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 147. Benâkitî Barak'ın Gevaşir kalesinde 625 (1227) yılında Gıyâseddin'i helak ettiğini söyler. Benâkitî, a.g.e., s. 240. Barak Gıyâseddin'i yakaladı ve onu boğdu. Sykes, C. II., s. 126.

olan nikahlı karısının kendisini zehirlemek istediklerini söyleyerek onu bir kaleye hapsettiğini ve akıbeti hakkında mutlak bir bilginin olmadığını bazılarına göre kalede Barak tarafından katledildiğini bazılarına göre ise İsfahan’a kaçıp burada sultanın emri mucibince ortadan kaldırıldığını söyler.¹²⁰⁶

Cüveynî’ye göre Barak Hâcib oldukça akıllı ve zeki bir adamdı. Otoritesini sağlamlaştırmak için hemen her türlü yola başvurmuş bu hususta en ufak tehditi dahi göz ardı etmemiştir. Nitekim Emîrû’l-Mü’minîn’in yanına bir elçi göndererek Müslüman olduğunu söyleyip kendisine sultan lakabının verilmesini istemesi bu meyandadır. Onun bu isteği halife tarafından kabul edildi ve kendisine “kutluğ sultan” unvanı verildi. Gücü günden güne arttı ordusu ve askerinin sayısı çoğaldı. Moğol ordusunun öncü kuvveti olan Tayir Bahadır Sîstan’ı muhasara ettiği sırada Barak’ın yanına elçi göndererek onu itaat etmeye çağırdı ve ondan asker istedi. Barak Hâcib otoritesini muhafaza etmek için bu hususta da siyasi hamlelerde bulundu. Bundan sonra hâkimiyetin Cengiz Han’ın elinde olduğunu düşündü ve eğer başkaldırırsa bunun kendi aleyhine sonuçlanacağına kanaat getirerek Tayir Bahadır’ın çağrısına “Moğol ordusu zahmete girmesin ben ordum ile Sîstan işinin üstesinden gelebilirim. Ancak yaşım ilerlediği için hareket kuvvetim yavaşladı bu sebeple oğlumu hazretin (Kağan) kulluğuna gönderiyorum”¹²⁰⁷ diye cevap verdi. Barak Hâcib’in bu hareketleri istediği sonucu verdi ve hâkimiyeti sırasında çok ciddi bir tehdit ile karşı karşıya kalmadı. Nitekim peyderpey itaatleri, özürleri ve entrikaları ile Sultan Celâleddin’i, koşulsuz teslimiyet ile Moğolları kendi sınırlarından

¹²⁰⁶ Nesevî, a.g.e., s. 176.

¹²⁰⁷ Cüveynî, a.g.e., s. 547-548; Tercüme, s. 399-400. Ayrıca bkz; Lane, a.g.e., s. Müstevfî’ye göre Barak Hâcib Cengiz Han’ın yanına elçiler göndererek itaat etti ve bu sebepten ona iyi muamele ettiler. Müstevfî, a.g.e., s. 529.

uzak tutmakta muvaffak oldu. Bilhassa Moğolların hâkimiyetini kabul ederek Kirman'ı onların hücumdan korudu.

Barak Hâcib hâkimiyeti önündeki tüm engelleri bertaraf ettikten sonra Kirman'da bağımsız bir hâkim olarak kaldı ve Moğollara itaati dolayısıyla 1222'den 1235'e kadar saltanat sürdü. Ölümü münasebetiyle kendisinden sonra hanedanlığın başına oğlu Rükneddin Mübarek Hoca geçti ve Kutluğhanlılar Kirman'da mahallî hanedanlık olarak hüküm sürmeye devam etti.¹²⁰⁸

Hârezmşahlar'ın geçirdiği sıkıntılı günlerde Barak Hâcib'in peyderpey isyankâr tavırlarda bulunması Sultan Celâleddin'in muhtelif sahalarda düşman kuvvetlerini püskürtmekle işgal halinde iken dikkatinin dağılmasına ve daimî sorun olarak devletin yıpranmasına sebep olmuştur. Bilhassa devletin içinde bulunduğu en kritik zamanlarda bu ahvalden faydalanmak suretiyle istiklal hayalleri kurması ve bunun gerçekleşmesi için Hârezmşahlar'ın düşmanları ile işbirliği içine girmesi sadakati üzerine şüphelerin doğmasına yol açtığı gibi muhtelif sebeplerden dolayı bertaraf edilememesi güvencesiyle baskılarını arttırmasına zemin hazırlamıştır. Hâlbuki devletin ilk yıllarında büyük hizmetlerde bulunan ve Sultan Muhammed'in teveccühünü kazanarak Kirman gibi önemli bir bölgenin idaresine getirilen Barak Hâcib bölgesel üstünlüğünü devlet aleyhine kullanmamış olsa idi bir endişe kaynağı olmaktan çıkar haricî düşmanlara karşı sultanın elini zayıflatmaz idi.

¹²⁰⁸ Barak Hâcib'den sonra Kirman yönetimi için bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 548-550; Tercüme, s. 400-401; Muhammed Lârî, C. II., s. 735-736; Müstevfî, a.g.e., s. 529-536; Şebânkâreî, a.g.e., s. 197-205. Melik Nâsıreddîn Kirman'ı kendi tasarrufuna alınca Barak Hâcib'in hanedanı, evlatları ve yakınları külliye kesildi. Abdullah b. Ali Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, (Nşr. Mehîr Hembelî), Tahran 1345, s. 43.

III.II.II.II. Sultan Celâleddin'in Azerbaycan ve Arrân topraklarını ilhakı ve Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) ile münasebetleri

Sultan Celâleddin Hint sahasından döndükten sonra hızla devleti ihya etme işine yöneldi. Bu minvalde kardeşi Gıyâseddin'i itaati altına aldı ve mahallî hanedanlıkları kendisine itaat ettirmek suretiyle İran sahasında hâkimiyetini tesis etti. Ancak henüz onun hâkimiyetini tanımayan mahallî hanedanlıklar mevcuttu. Arrân, Azerbaycan ve Cibal bölgesinde hüküm süren ¹²⁰⁹ Azerbaycan Atabegliği bu cümledendir. O sırada mezkûr atabegliğin başında Atabeg Özbek b. Cihan Pehlivan (1210-1225) bulunuyor idi. Cüveynî'nin ifadesine göre Atabeg Özbek, Sultan Muhammed'in saltanatından beri Irak memleketinin sevdası ile yanıp tutuşuyor idi.¹²¹⁰ Atabeg'in bu memleketi ele geçirme ve oralarda hüküm sürme temayülü gün geçtikçe arttı hatta bir ara bu mutlak gayesi için Azerbaycan'dan Hemedân'a vasil oldu. Burada sultanın birlikleri ile karşılaşp bozguna uğradı; bu halden istifade etmek isteyen sultanın yakınları onu takip etmek istedilerse de sultan "bir yıl içinde iki padişahı yakalamak uğurlu olmaz" diyerek ona yol verdi. Özbek

¹²⁰⁹ Ziya Buniyatov, *Azerbaycan Atabeyleri Dövləti 1136-1225*, Bakı 2007, s. 97; K. A. Luther, "Atabakan-e Adarbayjan", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II., New York 1987, s. 890; C. E. Bosworth, "İldenizids", *EI²*, C. III., Leiden 1989, s. 1110; V. Minorsky, "Özbek", *İA.*, C. IX., İstanbul 1964, s. 489; Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", *DİA.*, C. XXII., İstanbul 2000, s. 82; Erdoğan Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, C. VIII., İstanbul 1992, s. 81-110; Cüveynî, a.g.e., s. 494; Tercüme, s. 357; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 234; Müstevfî, a.g.e., s. 393; Nesevî, a.g.e., s. 22; Âştîyânî, a.g.e., s. 116; Destgayb, a.g.e., s. 152; Hasanzâde, a.g.e., s. 133; Khalatbari-Şerefî, a.g.e., s. 84.

¹²¹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 441; Tercüme, s. 316; Hüseyin Alyarî, "Azerbaycan Atabegleri İl-Deniz Oğulları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966, s. 100.

selamete Azerbaycan'a vardığında hutbeyi sultanın adına okutup sikkeyi onun adına bastırmaya başladı.¹²¹¹ Bundan sonra elçilerini hediyeler ile sultanın yanına göndermek suretiyle sultanın metbuiyeti kabul etti ve bir müddet asilikten el çekti.

Sultan Celâleddin zamanında Atabeg Özbek ile münasebetler onun Arrân ve Azerbaycan'ı kendi topraklarına ilhakı ve burada yeni bir devlet tesis etme teşebbüsü ile bağlantılıdır. İran'ı umumiyetle itaat altına alan sultan Azerbaycan'ı da topraklarına dâhil etmek ve mahallî hanedanlığın yerine kendi hâkimiyetini tesis etmek için harekete geçti. Sultan Azerbaycan hududuna yaklaştığında Atabeg Özbek durumun vahametini ve sultana karşı koymanın mümkün olmadığını idrak ederek onun yanına bir elçi gönderdi ve kendisini metbû olarak tanıyacağını, hutbeyi onun adına okutup her yıl düzenli olarak vergi vereceğini vaat etti.¹²¹² Ancak Sultan Celâleddin Özbek'in bu tekliflerini kabul etmeyerek Merâğa şehrine hareket etti. Bu sırada Merâğa şehrinin ahalisinin kendilerini zulmden kurtarmaya yönelik mektupları ¹²¹³ vezir Şerefülmülk'e vârid oldu. Bu mektuplarla Merâğa halkı sultanı ivedilikle mazlumlara zulmden kurtarmaya, devlet erbabının istilasını ve tahakkümünü Müslümanların başından uzaklaştırmaya ve Atabeg

¹²¹¹ Cüveynî, a.g.e., s. 441; Tercüme, s. 316; Alyarî, a.g.e., s. 106; Beyânî, a.g.e., s. 277-278; Hasanzâde, a.g.e., s. 136-167; Kafesoğlu, a.g.e., s. 203; Khalatbari-Şerefi, a.g.e., s. 32. Ayrıca bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 239; Müstevfî, a.g.e., s. 393; Âştîyânî, a.g.e., s. 12.

¹²¹² Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. III., S. 1, Nisan 2017, s. 247; Taneri, 1977, s. 42. Ayrıca bkz; Geyikoğlu, a.g.m., s. 918.

¹²¹³ Buniyatov'a göre Merâgalı'lar bu mektuplarda sultana "devletin büyük ağalarının ve hanımların kendilerinden türemiş olan zulmlerinden kurtulmak için" ivedilikle gelmesini rica ediyorlardı. Buniyatov, 2007, s. 107.

Özbek'in zaafından ¹²¹⁴ hâsıl olan Gürcülerin şerrini ehl-i imanın üzerinden def etmeye çağırıyordu. Sultan bu davete kayıtsız kalmadı ve halkın teminatı ile birlikte mukavemet görmeksizin şehre girdi (Cemâziyelevvel 622-Mayıs 1225).¹²¹⁵ Nesevî'nin kaydına göre sultan burada iken Kadı Mucîrüddîn Ömer b. Sa'd Hârezmî'yi Rum sultanı ile Mısır ve Şam meliklerinin yanına gönderdi. Sultan kadı ile mezkûr sultanlara Azerbaycan diyarına sahip olduğunu ve Gürcülerin teşebbüslerini yok ettiğini haber verdi. Bundan başka Gürcülerin zulmüne son vermek için oraya hareket edeceğini ve mezkûr sultanlar ile aralarında muhabbetin, dostluğun kurulmasını arzu ettiğini söylüyordu.¹²¹⁶

Sultan Merâğa'dan ayrıldıktan sonra payitaht olan Tebriz'e yöneldi.¹²¹⁷ Celâleddin'in durmaksızın ilerlediğini ve kararlılığını müşahede eden Atabeg Özbek

¹²¹⁴ Âştiyânî'ye göre Özbek yeterli sayıda kuvvete, adama ve mülke sahip olmadığı ve zamanını ahlaksızlıkla, şarap içmeyle geçirdiği için halk onun devlet erkânı ve ileri gelenlerinden çok fazla darbe gördü. Buna ek olarak Gürcü istilasını umumiyetle o sınırdaki ahalinin elinden huzuru ve asayişini aldı. Âştiyânî, a.g.e., s. 116. Buniyatov da bu sırada Özbek'in devlet işlerinden tamamıyla uzaklaştığını ve devletin hakiki sahibinin karısı olduğunu söyler. Buniyatov, 2007, s. 107. Atabeg Özbek yeterli bir adam olmadığı için vaktini fık u fücür ile ve şarap içmekle geçiriyordu. Pâzûki, a.g.e., s. 33.

¹²¹⁵ Buniyatov, 2007, s. 107; Buniyatov, 2015, s. 132.

¹²¹⁶ Nesevî, a.g.e., s. 140; Buniyatov, 2007, s. 107-108; Buniyatov, 2015, s. 132.

¹²¹⁷ Seyidağa Onullahi Azerbaycan'ın evvela Sultan Celâleddin bilahare Moğollar tarafından viran edildiğini ve bazı şehirlerin tamamen harap olduğunu kaydeder. Müellif Atabeg Cihan Pehlivan'ın ve ondan öncekilerin hükümlerliliği zamanında Azerbaycan ve Arrân'ın gayet mamur ve zengin ahalsinin de müreffeh olduğunu; ancak Sultan Celâleddin zamanında bu vilayetlerin virana dönüştüğünü kaydeder. Seyidağa Onullahi, *Târîh-i Pansedsâle-i Tebriz*, (Trc. Perviz Zari Şahmursi), Tahran 1389, s. 62-63.

kendisinde mukavemet takati görmediği için Tebriz'den ayrılarak Gence'ye firar etti ve memleketlerinin inisiyatifini Irak Selçuklularının son hükümdarı II. Tuğrul'un (1176-1194) kızı olan eşi Melike Hatun'un eline bıraktı. Bu sırada Tebriz ahalisinden bir grup sultanın yanına gelip onu şehri almaya teşvik etmeye çalıştı. Uzun zamandan beri Özbek'in ve onun devlet erkânının kötü muamelesinden ¹²¹⁸ ve bu zafiyetin yarattığı huzursuzluk halinden istifa ederek halkın canına, malına ve namusuna el uzatan Gürcülerden duçar olan ahalinin bu girişimi pek tabiidir. Bunlardan başka Sultan Celâleddin'in yıkılan devletini yeniden inşa edip onun başına geçmesi, rakiplerini tek tek itaat ettirmesi bu minvalde gittikçe artan namı ve umumiyetle kurtarıcı güç olarak telakki edilmesi de Tebriz ¹²¹⁹ ahalisinin mezkûr tavrını anlaşılır kılmak adına kayda değerdir.

¹²¹⁸ İbnü'l-Esîr Özbek'in eğlence, yeme ve içme gibi işlerle meşgul olduğunu ve içki meclisleriyle hemhal olmasından mütevellit memleket işlerinden uzaklaştığını kaydeder. Aynı zamanda “midesinin ve uçkurunun derdine düşmüş, gece gündüz içtiği içkiden dolayı sürekli sarhoştur. Ayrıldığı zaman da yine yumurta tokuşturarak devamlı kumar oynayıp duruyordu. Ülkesinin herhangi bir çıkarı için asla bir gayret göstermiyor ve yerinden hiç kıpırdamıyordu. Ülkesinin böyle istila altında bulunmasına rağmen onun üzülmediği bile vaki değildi” demek suretiyle onun devlet yönetimindeki ve kişiliğindeki zafiyete dikkat çeker. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 234, 284-286. Atabeg Özbek'in ahvali hakkında ayrıca bkz; Kartlis Tskhovreba, *A History of Georgia*, Tbilisi 2014, s. 316.

¹²¹⁹ Hamevî şehir hakkında şu malumatı verir: “Tebriz Azerbaycan şehirlerinin en meşhurdur. Abad ve güzel olan bu şehir tuğla ve kireç ile yapılmış sağlam surlara sahiptir. Şehrin ortasından birkaç ırmak geçer. Etrafı bağlar ile çevrilidir. Meyve çeşitleri boldur. Şehrin binaları kırmızı tuğla ile işlenmiş kireç ile sağlam hale gelmiştir. Orada aba parçaları, seklatun (bir tür kumaş), Hitâî, atlas ve nesc (dokuma) dokunur; doğu ve batı şehirlerine gönderilir. Tatarlar 618 yılında ülkeyi viran ettiler ve buraya ulaştılar.

Tebriz ahalisinin de manevi desteğini alan sultanın şehri ele geçirmek için önünde bir engel kalmamıştı. Bu doğrultuda şehrin önüne varan sultan ordugâhını kurup Tebriz'i muhasara etmeye başladı. Muhasarada yedinci güne ulaştığında Özbek'in eşi Melike Hatun ¹²²⁰ şehrin ileri gelen ayan ve ümerasını toplayarak şehre nüzul eyleyen sultanın büyük biri olduğunu ve eğer kendisi ile sulh yapmazlarsa şehri istila ile tasarruf edeceğini söyledi. Bununla birlikte teslim olma önerisini kabul etmeleri halinde kadıları ve bilginleri sultanın yanına gönderip atabegin haremi ve yakınlarına el uzatılmaması şartı

Tebriz Tatarların istedikleri vergi ile şehri onların pençesinden korudular ve Tanrı onları kurtardı. Şehirden çok sayıda bilgin çıkmıştır ki bunlardan birisi de Ali Hâtîb Tebrîzî'nin oğlu Ebû Zekeriyyâ Yahyâ'dır. Hamevî, C. I., s. 705-706. Dördüncü iklimden olan Tebriz İslam şehri ve İran'ın Kubbet'ül-İslam'ıdır. Halife Hârûn er-Reşîd'in nikahlı eşi tarafından yaptırıldı. Yapıldıktan 69 yıl sonra Abbâsî halifesi Mûtevekkil zamanında zelzeleden dolayı harap oldu. Bilahare halife orayı imaret haline getirdi. 109 yıl sonra bir zelzele ile tamamen yıkıldı. Kadı Rûkneddin Cüveynî erbâb-ı mülk yerine gelmişti ki o zaman orada olan Ebu'l-Tahir Münecim Şîrâzî falan gece o şehri zelzele harap edecek ve insanları şehirden dışarı çıkarıp sahraya götürün ki toprağı altında helak olmasınlar diye hüküm verdi. O hüküm doğru oldu şehir o gece külliye harap oldu. 40.000 insan bu vakada öldü. Emîr Vahsudan b. Muhammed b. Revâdî zikredilen münecimin mübalağa yaptığını söyleyerek “ben sonra Tebriz'i gördüm zelzeleden harap değildi şiddetli selden dolayı öyle idi. Her ne kadar bu şehirde çok fazla zelzele oluyorsa da büyük tahribat olmaz” der. Müstevfî, a.g.e., s. 85-86. Şehir hakkında ayrıca bkz; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 158.

¹²²⁰ Bu ismin İnanç Hatun olarak geçtiği yere dair bkz; Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 871-879.

ile şehri ona teslim edeceklerini söyledi onlar da hatunun fikrini makul buldu.¹²²¹ Bundan sonra devrin âlimlerinden ve fazılların ileri gelenlerinden kâdi'l-kudat İzzeddîn Kazvînî'yi sultanın yanına gönderip melikenin atabegin yakınlarına dokunulmaması ve nereye gitmek istiyorlarsa izin verilmesi şartı ile şehri kendisine teslim edeceğini bildirdiler. Sultan onların isteklerine rıza gösterdi ve şehri Recep 622'de (Temmuz 1225) teslim aldı.¹²²² Sultan şehre girince Tebriz ahalisine dostça ve sevecenlikle muamele etti.

¹²²¹ Cüveynî, a.g.e., s. 495; Tercüme, s. 358; Nesevî, a.g.e., s. 141; Alyarî, a.g.e., s. 110-111; Taneri, 1977, s. 42. Benzer malumat için bkz; Vassâf, a.g.e., s. 435.

¹²²² Taneri, 1977, s. 42. Cüveynî ve Nesevî'nin Farsça tercümesinde yalnız h. 622 (m. 1225) yılı verilir. Cüveynî, a.g.e., s. 496; Tercüme, s. 359; Nesevî, a.g.e., s. 141; Hândmîr, C. II., s. 661; Mîrhând, C. VII., s. 3369; Reşîdüddin, a.g.e., s. 394; Bosworth, a.g.md., 2008, s. 405; Özaydın, a.g.m., 2002, s. 894; Saunders, a.g.e., s. 79. Vassâf sultanın Tebriz'e h. 622 yılının sonlarında geldiği fikrindedir. Vassâf, a.g.e., s. 435. Şehrin 17 Recep 622'de (25 Temmuz 1225) teslim alındığı bilgisine dair bkz; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 284; Buniyatov, 2007, s. 108; Buniyatov, 2015, s. 134; Necef, a.g.e., s. 570; Şerefî, a.g.md., s. 505. Âştîyânî sultanın şehre girdiği tarihi 12 Recep 622 (20 Temmuz 1225) olarak verir. Âştîyânî, a.g.e., s. 116. Aryenniya'ya göre şehir Haziran 1225 tarihinde sultanın eline geçti. Aryenniya, a.g.md., s. 306. Minorsky'e göre Celâleddîn şehri 16 Recep 622'de (24 Temmuz 1225) ele geçirdi. Minorsky, a.g.md., 2001, s. 490; Alyarî, a.g.e., s. 111. Minorsky başka bir yerde Celâleddîn'in şehre girişini 27 Recep 622 (4 Ağustos 1225) olarak kaydeder. V. Minorsky, "Tebriz", *İA.*, C. IX., İstanbul 1964, s. 85. Ayrıca bkz; V. Minorsky-C. E. Bosworth, "Tabriz", *EP.*, C. X., Leiden 2000, s. 41-49. Sultanın şehri 25 Temmuz 1225 tarihinde ele geçirdiği bilgisine dair bkz; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 284; Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *DİA.*, C. XL., Ankara 2011, s. 219; *The Cambridge*, s. 326; Boyle, a.g.md, 1991, s. 393; Kayhan, a.g.m., s. 248; Şerefî, a.g.md., s. 505.

Merâğa şehrini yeniden mamur kıldığını örnek vererek Tebriz’de de aynı doğrultuda hareket edeceklerinin teminatını verdi.¹²²³ Tebriz’ i ilhak eden sultan Reis Nizâmüddîn’i şehrin riyasetine memur etti ve şehri devletin merkezi haline getirerek bu coğrafyadaki siyasi üstünlüğünü ilan etti.

Cüveynî’ye göre bu sırada Melike Hatun sultanın yanına birini göndererek onun ile izdivaca meyilli ve şer’en boşanmış kadın ¹²²⁴ olduğu mesajını gönderdi bununla

¹²²³ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 285; Nesevî, a.g.e., s. 141; Beyânî, a.g.e., s. 113; Buniyatov, 2007, s. 108; Taneri, 1977, s. 42. İbnü’l-Esîr sultanın Tebriz halkını kınadığını ve onlara: “Onlar Müslüman kardeşlerimizi öldürüp başlarını keserek Moğol kâfirlerine gönderdiler” dediğini Tebriz halkının da sultandan özürler dilediğini ve sultanın onlara duyduğu öfkeye rağmen özürlerini kabul edip aman verdiğini kaydeder. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 284. Âştiyânî de sultanın Tebriz halkına karşı nefret beslemesine ve onların Hârezmli askerleri öldürüp başlarını ortak bildikleri Moğollara göndermesine rağmen onların günahlarını affettiğini kaydeder. Âştiyânî, a.g.e., s. 116.

¹²²⁴ Cüveynî’ye göre hatun sultana gönderdiği mesajda üç kez boşol ile Özbek’den ayrıldığına dair Şam ve Bağdat imamlarının fetva verdiğini yani bu ayrılığın şeriata uygun gerçekleşip ispata açık bir durum olduğunu izah ediyordu. Cüveynî, a.g.e., s. 495; Tercüme, s. 358. Âştiyânî’ye göre Atabeg Özbek’in kendi gulamlarından birine eğer onu öldürürse eşinin üç boşolla boşanmış kadın olacağı yeminini hatırlattı. O gulamı öldürdüğü için melike kendini boşanmış bir kadın ilan etti. Tebriz kadısı ve fakihlerden bazıları melikeye hak verdi. Sultan Celâleddin’in de onu eş olarak aldı. Âştiyânî, a.g.e., s. 118. Reşîdüddin sultan Tebriz’e geldiği zaman melikenin sultanı görüp ona âşık olduğunu ve boşanmış bir kadın olduğunu söylediğini kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 394. Aynı bilgi için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 380; Hândmîr, C. II., s. 661; Mîrhând, C. VII., s. 3369.

birlikte sultan ile sulh yapmak istediğini ve eğer razı olur ise eşyalarıyla birlikte Nahcivan’a gelip nikâh akdinin gerçekleşebileceğini haber verdi.¹²²⁵ Nesevî’ye göre ise bu akit şöyle gerçekleşti: Melike Hatun’un akrabalarından bir grup kadın Tebriz’e geldi ve sultana hatunun kendisi ile evlenmek istediğini arz edip şahitlerle Atabeg Özbek’den boşanmış bir kadın olduğunu gösterdiler. Sultan ise atabegden boşandığının kesinleşmesi şartı ile bu evliliğe izin verdi. Tebriz havalisinden Verzekan kadısı Kemâleddîn ¹²²⁶ başka bir kişi ile atabegin hatunu boşamayı bir meseleye bağladığına dair şahitlik ettiler. O vakit Tebriz’de olan İzzeddîn Kazvînî boşanmanın gerçekleştiğine dair hüküm verdi ¹²²⁷ ve nikâh akdi için bir engel kalmamış oldu. Sultan halvet için Tebriz’den Hoy’a gitti ve karısına Hoy mukataası dışında Selmas ve Urmiye’yi de ikta olarak verdi.¹²²⁸ Bu sırada

¹²²⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 495; Tercüme, s. 358; Vassâf, a.g.e., s. 435. Minorsky Celâleddin’in Özbek’in eşi ile evlenmek suretiyle ona büyük bir darbe vurduğunu; ancak bunun büyük bir rezalet olduğunu üstelik hatunun Celâleddin tarafından ihmal edildiğini kaydeder. Minorsky, a.g.md, 2001, s. 490.

¹²²⁶ Reşîdüddin bu ismi Kıvâmüddîn Heddâdî olarak zikreder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 394; Benâkitî, a.g.e., s. 380. Mîrhând ve Hândmîr ise bu ismi Kıvâmüddîn Bağdâdî olarak kaydeder. Mîrhând, C. VII., s. 3370; Hândmîr, C. II., s. 661.

¹²²⁷ Mîrhând İzzeddîn Kazvînî’nin Melike Hatun’a “Eğer Tebriz kadılığının mansıbını bana verirsiniz ben bu kavuşmayı (sultan ile melikenin nikâh akdini) yerine getireceğim” dediğini melikenin de derhal Tebriz kadılığının menşurunu İzzeddîn’in ismine yazdığını ve bu suretle onların nikâh akdinin gerçekleştiğini kaydeder. Mîrhând, C. VII., s. 3370; Benâkitî, a.g.e., s. 380; Hândmîr, C. II., s. 661.

¹²²⁸ Nesevî, a.g.e., s. 149; Buniyatov, 2015, s. 135; Geyikoğlu, a.g.m., s. 918; Taneri, 1977, s. 43.

Nahcivan'a yakın Alıncak ¹²²⁹ kalesinde kâin Özbek melikenin sultan ile nikâhlandığını duydu ¹²³⁰ ve üzüntüsünden az sonra vefat etti (1225). Özbek'in ölümü ile saltanata sağır ve dilsiz olması hasebiyle Hâmûş lakabıyla bilinen tek oğlu geçmişse ¹²³¹ de İldenizliler Özbek'in ölümüyle tarih sahnesinden çekildi.

¹²²⁹ Hândmîr, C. II., s. 661; Mîrhând, C. VII., s. 3369; Reşîdüddin, a.g.e., s. 394; Hâfî, a.g.e., s. 778; Alyarî, a.g.e., s. 111; Âştiyânî, a.g.e., s. 118; Bezer, a.g.m., s. 84; Geyikoğlu, a.g.m., s. 918; Luther, a.g.md., s. 893; Kayhan, a.g.m., s. 249; *DGBİT*, C. IX., s. 51; Taneri, 1977, s. 43. Alınca kalesi olarak geçtiği yerlere dair bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 379; Cüveynî, a.g.e., s. 496; Tercüme, s. 359; Nesevî, a.g.e., s. 149; Vassâf, a.g.e., s. 435; Minorsky, a.g.md, 2007, s. 490. Müstevfî Alıncak'tan Nahcivan'ın muhkem kalelerinden biri olarak bahseder. Müstevfî, a.g.e., s. 102.

¹²³⁰ Bu olayı Atabeg Özbek'in veziri Sadr Rebîbüddîn'den dinleyen Nesevî onun bu olaya tepkisi hakkında şunları kaydeder: “Atabeg Özbek melikenin nikâh haberini işittiğinde bunun melikenin rızası ile mi yoksa istemeyerek mi olduğunu sordu. Haberci bu işin hatun tarafından istendiğini sultanın bir meylinin olmadığını mecbur kaldığını hatta melikenin boşanma şahitlerine hil'at verdiğini ve onları memnun ettiğini söyledi. Bunları duyan Özbek kafasını yastığa koydu hummaya tutuldu ve birkaç gün sonra öldü”. Nesevî, a.g.e., s. 149; Buniyatov, 2015, s. 136. Pâzûki'ye göre Özbek Tebriz'in fethini duyunca üzüntüsünden dolayı öldü. Pâzûki, a.g.e., s. 33. Melike Hatun'un Celâleddin ile evlendiğini duyan Atabeg Özbek vaktini içki içmekle geçirdi ve büyük ihtimalle içki sebebiyle girdiği komadan çıkamayıp öldü. Necef, a.g.e., s. 570.

¹²³¹ Nesevî'ye göre Melik Hâmûş doğuştan dilsiz idi ve şahsına tayin edilen bir kişiden başka kimse onun meramını anlamıyor idi. Hâmûş mezkûr kişi tarafından eğitilmişti. Sultan Ahlat'tan Gence'ye döndüğü vakit Hâmûş onun yanına gelmiş ve ona kıymetli hediyeler arz etmiştir. Hatta bu hediyelerin arasında Fars Meliki Keykâvus'un kemeri de

III.II.II.III. Sultanın Azerbaycan topraklarında uğraştığı meseleler

Sultan Celâleddin Merâğa ve Tebriz gibi önemli şehirleri ele geçirip İldenizliler hanedanlığını sükûta uğrattıktan sonra buradan Gürcistan üzerine yürüdü. Tiflis'e doğru hareket edeceği sırada Tebriz'de olan veziri Şerefülmülk'ten bir mektup aldı. Vezir bu mektubunda sultanın Tebriz'e tayin ettiği Tebriz reisi Nizâmeddin ile kardeşi Şemseddin Tuğrâî'nin ¹²³² sultana karşı isyan içinde olduklarını haber veriyordu. Nesevî vezirin bu iddiasının mesnetsiz ve Şemseddin Tuğrâî'yi sevmeyen vezirin naiplerinin iftiralarından

vardı. Bu kemer birkaç nefis mücevher ile hazırlanmıştı. Moğollar Şevval 628' de (Ağustos 1231) sultanı yendiklerinde bu kemer diğer mücevherler ile birlikte onların eline geçti. Melik Hâmûş da bir parça inayet elde etmeden bir müddet sultanın yanında kaldı. Onun ve geçindirdiği kişilerin hali kötüleştiğinde izin almaksızın sultanın yanından ayrılıp “mülhid Alâeddin'in” (İsmâîlî lideri) yanına gitti ve bir ay sonra Alamut'ta öldü. Nesevî, a.g.e., s. 161-162; Âştiyânî, a.g.e., s. 126. Ravendî Özbek'in bu oğlunun Melike Hatun'dan olup adının Tuğrul olduğunu kaydeder. Ravendî, C. II., s. 362. Kızıl Arslan Hâmûş olarak geçtiği yere dair bkz; *Atlas-ı Târih-i Îrân*, s. 137; Bosworth, a.g.md, 1989, s. 1112.

¹²³² Âştiyânî Nizâmeddin'in Tuğrâî'nin kardeşi değil yeğeni (kız kardeşinin oğlu) olduğunu söyler. Âştiyânî, a.g.e., s. 118; Buniyatov, 2015, s. 135. Nesevî Şemseddin Tuğrâî'nin insafli ve dindar bir adam olduğunu söylemekle birlikte zalimleri reayaya taarruz etmekten engellediğini ve zulme razı olmadığını kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 145. İbnü'l-Esîr de Tuğrâî'nin iyi bir yönetici olduğunu ve Tebriz ahalisinin maneviyatını güçlendirdiğini, düşmana karşı koymaları için olarak cesaret verdiğini kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 234.

ibaret olduğunu kaydeder.¹²³³ Sultan vezirinin sözlerine inanarak isyanı bastırmak için Tebriz'e dönmekte acele etti. Tebriz'e ulaştığında Şerefülmülk evbaş ve runûd'dan bir grup ile sultanın huzuruna gelerek onların şahitlikleri ile Tuğrâî ve kardeşinin isyanını doğruladı. Bunun üzerine sultan her ikisini de yakalayıp Reis Nizâmeddin'in öldürülmesini Tuğrâî'nin de 100.000'den fazla dinar ödemeye mükellef olmak ile hapsedilmesini emretti. Tuğrâî'yi hapsedilmiş şekilde Tebriz'den Merâğa'ya götürdüler. Sultan onun suçsuz olduğu hakikatini anlayıp pişman oldu ve ona aman verdi. Tuğrâî de sultanın icazeti ile Tebriz'e avdet etti ve mallarını geri aldı.¹²³⁴

Sultan'ın Azerbaycan sahasındaki faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmadı. O mezkûr topraklarının tamamını kendi hâkimiyeti altına alıp buradaki siyasi üstünlüğünü muhkem bir hale getirmek ve muhtelif bölgelere yapacağı askerî seferler için burayı çıkış noktası kabul etmek eğiliminde idi. Bu sebeple Gürcü seferinden necat edip Tebriz'e geldiği sırada Orhan'ı kendi ordusuyla birlikte Gence'ye ¹²³⁵ sevk ederek burayı ele

¹²³³ Nesevî, a.g.e., s. 145. Buniyatov da benzer şekilde Nizâmeddin ile Şemseddin Tuğrâî'nin Tebriz halkı üzerindeki otoritesini kıskanan vezirin bir teşebbüsü olduğunu kaydeder. Buniyatov, 2015, s. 135. İbnü'l-Esîr Nesevî'nin aksine şehrin ileri gelenlerinin Şemseddin ve Nizâmeddin kardeşlerin etrafında toplanmak suretiyle Celâleddin'e karşı isyan etme konusunda ittifak ettikleri böyle bir işe girişimdeki amaçlarının Azerbaycan'ı Celâleddin'in elinden alarak tekrar Atabeg Özbek'e vermek olduğu ve bu iş için sultanın Gürcüler ile meşgul olmasından istifade etmeyi planladıkları inancındadır. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 287-288.

¹²³⁴ Nesevî, a.g.e., s. 146-147. Ayrıca bkz; Buniyatov, 2015, s. 135.

¹²³⁵ Beşinci iklimde kâin Gence İslam şehri olup oldukça güzeldir. İran'da ender şehir hepsinden daha yüksektir ve iklimi daha güzeldir. Arrân'daki Gence bu cümledendir. Müstevfî, a.g.e., s. 105. Şehir hakkında ayrıca bkz; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 161.

geçirmeye memur etti. Orhan sultanın tevdi ettiği bu memuriyeti muvaffakiyetle neticelendirmekle kalmadı Gence'nin yanı sıra oranın havalisindeki Beylekan ¹²³⁶, Berdea ¹²³⁷, Şemkûr ve Şîz ¹²³⁸ vilayetlerini de tasarrufu altına aldı. Nitekim Atabeg

¹²³⁶ Beşinci iklimden olan şehir Kubâd b. Fîrûz Sâsânî tarafından yapıldı. Şehir şu an harap bir haldedir. Şehirdeki binaların çoğu tuğladandır. Havası sıcaktır. Tahıl, çeltik, pamuk ve diğer iyi hububatlar şehrin ürünleri arasındadır. Müstevfî, a.g.e., s. 105. Şehir hakkında ayrıca bkz; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 161. Arrân'da antik bir şehir olup Sâsânî Kubâd tarafından yapıldığı söylenir. Şehir ikinci Arap-Hazar savaşına sahne oldu. D. M. Dunlop, "Baylakan", *EF*., C. I., Leiden 1986, s. 1134.

¹²³⁷ Beşinci iklimde yer alan mezkûr şehir İskender-i Rumî tarafından yapıldı. Kubâd b. Fîrûz Sâsânî oranın imaretini yeniledi. Büyük bir şehir olup çok fazla nimete sahiptir. Şehirdeki kestane ve fındık diğer yerlerden daha fazladır. Müstevfî, a.g.e., s. 105. Büyük ve nimetleri bol olan bir şehirdir. Çok fazla meyveye sahiptir. Şehirde beyaz dut ağaçları kâindir. Bu şehirden çok fazla ipek kaldırılır. İyi katırlar, boya kökü ve kestane vardır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 161. Şehrin eski ismi Yunan kaynaklarında Partav olarak yazılmıştır. Eski Araplar zamanında bu şehir son inkılaptan önceki Rus idari taksiminde takriben Gence şehrine denk geliyordu. İslam devrinde Arrân'ın merkezi bu şehir idi. Daha önceleri küçük bir kasaba iken bunu Araplar büyütmüşlerdir. X. yüzyılda Azerbaycan ve Kafkasya'nın ötesinde bundan başka büyük bir şehir daha yoktu. İran ve Horasan'da yalnız Rey ve İsfahan şehirleri Berdea'dan büyük sayılıyordu. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan Tarihî Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Ankara 2008, s. 46. Şehir hakkında ayrıca bkz; D. M. Dunlop, "Bardha'a", *EF*., C. I., Leiden 1986, s. 1040-1041.

¹²³⁸ Nesevî'nin Farsça tercümesinde bu şehrin adı vazih değildir. Metinde Şetre olarak kaydedilen şehir için dipnotta Şenze olarak da okunabilir; Arapça basımda Şîz'dir diye bir açıklama vardır. Nesevî, a.g.e., s. 148.

Özbek'in o vilayetlerdeki naibi olan Cemâleddîn Kummî itaat gösterdi ve vilayetleri teslim etti.¹²³⁹ Bu şehirlerin de ilhak edilmesi sultanın Azerbaycan'daki siyasi ve idari varlığına kalıcı bir mahiyet kazandırmış; lakin bu topraklardaki iç karışıklıklar sultanı en fazla uğraştıran meseleler arasında olmuştur. Öyle ki burada sık sık zuhur eden isyanlar dolayısıyla sultan muhtelif sahalardaki mücadelelerini yarıda bırakmak mecburiyetinde kalmış ve kafası daima bu sorunlar ile meşgul olmuştur. Sultan Celâleddin iptida henüz kurulan devleti için uygun bir coğrafya olacağı kanaatiyle payitahtını buraya nakletmişse de zamanla bu toprakların devletin en zayıf halkası olduğunu ve buraları idare etmenin ele geçirilmesi kadar kolay olmadığını müşahade edecektir.

Sultan Celâleddin Azerbaycan topraklarında hâkimiyetini tesis etmiş olsa da buradaki meseleler onu mutlak suretle meşgul etmiştir. Yıva Türkmenlerinin ¹²⁴⁰ bu topraklar üzerindeki isyankâr teşebbüsleri bu cümledendir. Sultanın evvela Gürcüler bilahare Ahlat kuşatması meşguliyetini kendileri için münasip bir fırsat addeden Yıva Türkmenleri yol kesme, kervanları durdurarak malları ele geçirme, yağma ve talan yapma ve halktan haraç alma gibi menfi teşebbüslerde bulunmuşlardır. İbnü'l-Esîr Yıvaların bu

¹²³⁹ Nesevî, a.g.e., s. 148; Taneri, 1977, s. 43.

¹²⁴⁰ Nesevî bu Türkmen boyunun oldukça kalabalık olduğunu ve yanlarında 10.000 süvari bulunduğunu, şehirlerde haramilik, hırsızlık ve karışıklık yaratmaları sebebiyle gönüllerde onlara karşı bir kinin oluştuğunu kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 155. Bunlar Hemedan ile Uştur ve Urmiye arasında Hoy ve Ahlat taraflarında yaşıyorlardı. Yalnız Hoy tarafında bunların 10.000 kadar asker çıkardığı kayıtlıdır. Bunlar Hârezmşahlar zamanında da kalabalık ve varlıklı bir kabile olarak Hemadan ve Ahlat civarında yaşamakta idi. Celâleddin bunlardan aldığı ganimetlerin yalnız "hums"u 30.000 koyun tutuyordu. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA.*, C. II., İstanbul 1949, s. 101. İbn Kesîr bu ismi Eyvanî Türkmenleri olarak kaydeder. İbn Kesîr, C. XIII., s. 235.

tür girişimlerini 1226 yılı hadiseleri içinde anlatmakla birlikte bu hususta en tafsilatlı malumatı veren müelliftir. Müellifin kaydına göre Yıvalar Azerbaycan havalisinden Uşnu¹²⁴¹ ve Urmiye'yi hâkimiyetleri altına almış kendilerini korumak ve onlara zarar vermemek mukabilinde Hoy şehrinin ahalisinden haraç almaya başlamışlardır. Teşebbüsleri bunlarla da sınırlı kalmamış Azerbaycan topraklarına tasallut ederek buraları yağmalamaya ve yoldan geçen ticaret kabilelerinin mallarını gasp etmeye başlamışlardır. En nihayetinde beraberindeki 20.000 kadar küçükbaş hayvan ile Erzurum'dan hareket eden bir ticaret kafilesini Tebriz yolu üzerinde tevkif edip kervandaki malların büyük bir kısmını müsadere etmişlerdir. Mezkûr mıntıkadaki bu tür zorba hareketlerin gün geçtikçe artması üzerine sultanın eşi Melike Hatun ve sultanın naipleri Ahlat muhasarasıyla meşgul olan sultana ahvali bildirerek durumun vahametini ve acele etmez ise bölge akıbetinin iyi olmayacağını haber vermişlerdir.¹²⁴²

Yıvaların faaliyetlerini haber alan sultan Ahlat muhasarasını kaldırarak aceleyle onların üzerine doğru harekete geçmiştir. Sultanın hareketi o kadar ani olmuştur ki bu Türkmen taifesi tehlike hissettikleri her zaman sığındıkları sarı dağlara çekilme fırsatı dahi bulamayıp gafil avlanmışlardır. Ani hücum karşısında çok fazla direniş gösterememişler ve ağır bir hezimete uğramışlardır. Nitekim sultanın askerleri yakaladıkları Yıvaların çoğunu öldürmüş, mallarını yağmalamış, kadınlar, erkekler ve çocukları esir etmişlerdir. Sultanın bu tedip hareketi yalnız Yıvaların bertaraf edilmesi ile nihayete ermemiş büyük bir kazanım da sağlamışlardır. Onların gasp ettikleri mallar, çok

¹²⁴¹ İbnü'l-Esîr tercümesinde mezkûr şehir Ansa (?) olarak kaydedilmişse de Faruk Sümer buranın Batı Azerbaycan eyaletinden Uşnu şehri olduğunu belirtir. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 313; Faruk Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. IX., İstanbul 1951, s. 160.

¹²⁴² İbnü'l-Esîr, C. X., s. 313; Sümer, a.g.m., s. 160; Taneri, 1977, s. 44.

sayıda altın ve gümüş bunların dışında kıymetli kumaşlar ¹²⁴³ bu meyandadır. Sultan Yıvaların bölgedeki faaliyetlerine son vermekle birlikte kısa bir müddet için bu mıntıkada ciddi sorunlarla karşılaşmamıştır. Ancak bu hal çok uzun sürmemiş bölgede muhtelif saikleri olan isyanlar zuhur etmiş ve bunların her biri sultanı asıl meşguliyetlerinden alıkoymuştur.

Sultanı bu mıntıkada meşgul eden hadiselerden bir diğeri de Atabeg Özbek'in ölümü ile fiilen tarihe karışan hanedanlığı ihya etmeye çalışan emîrlerin tertip ettiği ve payitaht Tebriz'de vuku bulan bir isyan idi. Sultanın İsfahan havalisinde Moğollar ile savaşıp (26 Ağustos 1228) ¹²⁴⁴ yenilmesini ve payitahttan uzak olmasını kendi planları için bir fırsat bilen ileri gelen emîrler isyan teşebbüsünde bulundu. Nâsirüddîn Akac, Seyfüddîn Beklek ve diğer bazı emîrler bu cümledendir. Asiler birleşerek Tebriz yakınında ordugâh kurup ihtilal için hazırlık yapmaya başladılar. Bu minvalde Atabeg Özbek'in torunu ve Melik Hâmûş'un oğlunu hapsedildiği Tebriz'e yakın bir yerde kâin Kutur kalesinden çıkarıp tahta oturtmak ¹²⁴⁵ ve halkın desteğini de almak suretiyle isyana geniş çaplı bir mahiyet kazandırmak temayülünde idiler. Nesevî onların bu hareketini

¹²⁴³ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 314. Nesevî'ye göre Yıvaların üzerine hücum eden Hârezmliler yağmaladıkları malların ve hayvanların çoğunu ele geçirdiler ve onların hayvanlarını Mugan'a sürdüler. Ele geçirilen malların beşte biri hassa-i saltanata iltihak ile 30.000'den fazla idi. Nesevî, a.g.e., s. 156.

¹²⁴⁴ Nesevî, a.g.e., s. 172; Aryenniya, a.g.md., s. 307; Âştiyânî, a.g.e., s. 123; *DGBİT*, C. IX., s. 52; Yinanç, a.g.md., s. 49. Benâkitî bu hadisenin h. 624 yılında vuku bulduğunu söylemektedir. Benâkitî, a.g.e., s. 381. Reşîdüddin'e göre bu hadise h. 624 yılının Ramazan ayında cereyan etti. Reşîdüddin, a.g.e., s. 396.

¹²⁴⁵ Nesevî, a.g.e., s. 186. Benzer malumat için bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 125; Taneri, 1977, s. 44.

“sönmüş ateşi üflemek”¹²⁴⁶ olarak tarif eder. Hakikaten Atabeg Özbek’in ölümü ile nüfuzunu kaybeden ve ismen varlığını devam ettiren hanedanlık bundan sonra muktedir bir hükümdar çıkaramamış ve daha önce de zikredildiği üzere Melik Hâmûş’un Sultan Celâleddin’e itaati ile bu topraklardaki siyasi üstünlüğün el değiştirmesine zemin hazırlamıştır. Emîrlerin bu hareketini haber alan sultan veziri Şerefülmülk’ü Azerbaycan tarafına yollayarak bu huzursuzluğu bastırmaya memur etti. Vezir buraya vasıl olduğunda asilerin üzerine bir ordu sevk etti. İki ordu Tebriz ile Merâğa yakınındaki Dikharekâh mevkinde karşı karşıya geldi. Savaşta atabegin taraftarları bozguna uğradı. Bundan sonra vezir Şerefülmülk Tebriz’e gitti ve kadıdan da icazet alarak asilerin liderleri olan Nâsirüddîn ve Seyfüddîn’i çarmıha gerdirdi.¹²⁴⁷

Azerbaycan topraklarında zuhur eden bir diğer mühim mesele de Atabeg Özbek’in memluklerinden¹²⁴⁸ İzzeddîn Balaban’dır. Bu zat Erdebil civarında bulunan bazı şehirlerin ve kalelerin sahibi idi. Onun mezkûr topraklarda yarattığı kargaşa Azerbaycan’dan Irak’a giden yolcuları durdurarak onları soymak ve yollarda büyük bir karışıklık yaratmaktan ileri geliyordu. Günden güne artan şikâyetler sultana ulaşsa da daha önemli meşguliyetleri sebebiyle ilk zamanlarda bu meseleye yeterince ehemmiyet gösterememiştir. Ancak bu topraklardaki siyasi üstünlüğün idamesini idari mekanizmanın iyi işleminde gören sultan bu meselenin çözümünü zaruri telakki ederek İzzeddîn’i Fîrûzâbad kalesinde kuşatma altına aldı. Sultanın kararlılığından ve azametinden endişe eden İzzeddîn muhasaranın başlamasından birkaç gün sonra kılıç ve kefen ile sultanın huzuruna gelerek ondan aman istedi. Sultan onu affetse de Fîrûzâbad

¹²⁴⁶ Nesevî, a.g.e., s. 186.

¹²⁴⁷ Taneri, 1977, s. 44. Ayrıca bkz; Necip Asım, a.g.e., s. 95.

¹²⁴⁸ Necip Asım, a.g.e., s. 105.

ve Belek kalelerini onun elinden aldı. Fîrûzâbad kalesini Atabeg Sa'd'ın memlukü Hüsâmeddîn Tekin-Taş'a verdi.¹²⁴⁹

Azerbaycan ve Arrân topraklarında hâkimiyet sağladığı günden beri buradaki hadiseler hasebiyle bir türlü rahat nefes alamayan sultanı bu topraklar üzerinde meşgul eden meselelerden biri de veziri Şerefülmülk'ün ihanetidir. Vezir Sultan Celâleddin'in meşguliyetlerinden ve diğer sahalarda düşmanlara karşı verdiği mücadelelerden istifade ederek sultanın arkasından işler çevirmiş ve düşmanları ile ittifak kurma teşebbüsü göstermiştir. Nesevî vezirin bu gibi hareketlerde bulunmasına birkaç hususun sebep olduğu inancındadır. Müellife göre bu sebeplerden birincisi sultanın son iki yılda onun dizginini çekmesi ve insaf konusunda haddini aşmasına izin vermemesi idi; fakat bu hale alıştığı için vezire sultanın kısıtlamaları zor geldi. Bir diğer sebep ise Moğolların hücumu ve Mugan'da sultana galebe çalmaları üzerine sultanın kaçacağını ve Hint şehirlerine kadar hiçbir yerde durmayacağını ve bu sebeple onun ordusuna katılımın olmayacağını ummasıdır.¹²⁵⁰

Sultanın mezkûr topraklardaki idari zafiyetini kendi lehine çevirerek buralarda hâkimiyet sağlamak arzusunda olan vezir etraftaki meliklere mektuplar yazarak onlar ile aralarında dostluğun kurulmasını temenni ediyor Arrân ve Azerbaycan'da hutbeyi onların adına okutacağını söylüyordu.¹²⁵¹ Hükümdarlara el altından mektuplar yazan vezir

¹²⁴⁹ Nesevî, a.g.e., s. 243; Taneri, 1977, s. 44.

¹²⁵⁰ Nesevî, a.g.e., s. 249. Âştiyânî'ye göre sultanın gün geçtikçe artan yakışıksız hareketleri pek çok emîrin ondan tiksinesine ve veziri Şerefülmülk'ün de gönlünün kırılmasına sebep olmuştur. Nitekim bu nevi hareketler sultanın tedbirsizliğinden ve zulmünden bıkan Şerefülmülk'ü öncekinden daha fazla bağımsızlık temayülüne sevk etmiştir. Âştiyânî, a.g.e., s. 141.

¹²⁵¹ Nesevî, a.g.e., s. 249.

sultana karşı hareket etmek için en müsait zamanı kollamış olaylar da onun beklentisine uygun gelişmiştir. Nitekim sultanın Anadolu Selçukluları ve Eyyûbîler karşısında Yassı Çimen’de ve Moğollara karşı da Mugan’da aldığı mağlubiyet vezirin hâkimiyetini tesis etmesi için uygun bir zamandı. Kendi emellerine nail olmak için sultanın bu zafiyetini fırsat addeden vezir Sultan Alâeddin Keykubad’a ve Şam Eyyûbî hükümdarı Melik Eşref’e mektuplar yazarak Azerbaycan topraklarının kendisine bırakılması mukabilinde mezkûr hükümdarlara tabi olmayı taahhüt etmiştir. Nesevî’nin kaydına göre vezir bu mektuplarda kendi sultanını zalim olarak nitelendirmiştir. Bundan sonra da etraftaki naiplere mektuplar yazmış ve bunlardan bazıları sultanın eline geçmiştir. Bu mektuplardan birini Türkmen beylerinden ¹²⁵² Hüsâmeddîn Kılıç Arslan’a yazmış ve ona yanında olan sultanın haremine iyi bakmasını ve hazinesini de iyi muhafaza etmesini eğer sultan olursa bunları kendisine teslim etmesini buyurmuştur. Vezir diğer mektuplarda olduğu gibi bu mektupta da sultanı zalim olarak telakki etmiştir.¹²⁵³

Vezir Şerefülmülk’ün ¹²⁵⁴ haddini aşan hareketlerinden bir diğeri de sultanın ashabından olup onun kalesinin hududuna geçen herkesi yakalayıp işkence etmesi ve

¹²⁵² Taneri, 1977, s. 46.

¹²⁵³ Nesevî, a.g.e., s. 250; Taneri, 1977, s. 46. Nesevî vezirin Hüsâmeddîn Kılıç Arslan’a yazdığı mektupların onun vasıtasıyla kendi eline geçtiğini, bu mektupları sultana götürmesini istediklerini kendisinin ise Şerefülmülk devrinin sona erdiğini, onun asiliklerinin sonunu getireceğini ve buna kendisinin müdahil olmasının lazım gelmediğini söyleyerek kabul etmediğini kaydeder. Bununla birlikte o mektupların gulamlardan bazısının eliyle sultana gönderildiğini söyler. Nesevî, a.g.e., s. 255.

¹²⁵⁴ Nesevî’ye göre vezir bu yazılarda kendisinden henüz adı sanı olmadığı lakap olarak verilen Bildırçin diye bahsediyordu. Nesevî, a.g.e., s. 250. Bu lakap Cüveynî’de Yıldırıcı

onların para keselerini boşaltmasıdır. Bu zamanda vezirin gönderdiği mektupların hepsi sultanın önünde toplandı; bu işi çözmeye kararlı görünen sultan ise etraftaki valilere ulaşarak vezirin sözü ile mağrur olmamalarını buna göre hareket etmemelerini tavsiye etti. Vezirin bulunduğu kaleye ¹²⁵⁵ yaklaşan sultan kaleden inmesi için ona haber gönderdi. Vezirine kendisini karşılamada gecikmesinin ve bunu ağırdan alışının sebebini sordu. Bunu sormakla onun işlediği suçları bilmezlikten geldiğini göstermek istedi; bu hareketi vezirin korkmasına mâni olmak için bir önlem idi. Bunun üzerine vezir boynuna attığı kefen ile kaleden indi ve sultana itaatini yineledi. Nesevî'ye göre kaleden indikten sonra sultan vezirine alışılmışın aksine bir şarap verdi vezir de onun huzurunda sunduğu kâseden içti. Hâlbuki sultanın huzurunda hiç kimse şarap içmezdi. ¹²⁵⁶ Vezir bunu ayrıcalık olarak telakki etti ve çok mutlu oldu; ancak onun haricinde herkes bu halin iyi olmadığını ve bulunduğu makamdan azledildiğini bir daha bu makama erişemeyeceğini anlamıştı.

Sultan vezirine bir şey hissettirmese de onun asiliğini affetmiş değildi. Öyle ki vezirini hapsedtirmek için birlikte Cârîberd ¹²⁵⁷ kalesine avdet etti. Kaleye yaklaştıklarında atından indi ve kalenin durumunu teftiş etti. Şerefülmülk'ün kendisini bırakmayacağını bildiği için kalenin yukarısına birlikte çıktılar. Sultan kalenin valisi olan

tercümede ise Yulduzcu olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 505; Tercüme, s. 365. Târîh-i Elfi'de Şerefeddin Bildirci olarak geçer. *Târîh-i Elfi*, C. VI., s. 3767.

¹²⁵⁵ Nesevî'nin Farsça tercümesinde bu kalenin adı zikredilmez iken Necip Asım tercümesinde ve Taneri'nin eserinde bu kalenin adı Şirvan havalisindeki Hâyzân olarak geçer. Necip Asım, a.g.e., s. 144; Taneri, 1977, s. 46.

¹²⁵⁶ Nesevî, a.g.e., s. 250-251.

¹²⁵⁷ Kalenin adının Çarbert olarak geçtiği yere dair bkz; Hâfî, a.g.e., s. 785.

Sehlan Seluk Bey'e ¹²⁵⁸ kendisi kaleden inerken Şerefülmülk'ün inmesine mâni olmasını ve orada hapsedmesini emretti. Nesevî'nin kaydına göre sultanın bu hareketinin sebebi onu bir yere hapsedmezse günün birinde kendisinden ayrılıp fitneler yapacağına dair vehme kapılması idi. ¹²⁵⁹ Sultan kalenin valisine Moğol tehlikesinden kurtulana kadar onu hapsedmesini, tıpkı halifenin veziri gibi ona da her ay bin dinar vermeyi bilahare tekrar vezaret makamına getireceğini söyledi. Vali de sultanın emri veçhile Şerefülmülk'ü Câriberd kalesine hapsedti ve bir ay sonra sultan onu öldürttü. Nesevî, Muhammed Ahi olarak tanınan bir uşağın Şerefülmülk'ün ölümü ile ilgili kendisine şöyle dediğini söyler: "O zamanlarda vezirin uşağıydım. Silahdarlar geldiği zaman onu öldüreceklerini anladı ve gusül almak ve iki rekât namaz kılmak için mühlet istedi. Sonra bana sıcak su bulmamı söyledi. Bir saat sonra öldürüleceğini bilse de soğuk suya razı olmadı. Sıcak su ile gusül aldı, namaz kıldı ve Kur'an'dan bir cüz okudu. Bundan sonra onların gelmesine izin verdi ve "Kâfirlerin sözüne inanan birinin cezası budur" dedi. Silahdarlar geldiği vakit boğulmaktan ve boynun vurulmasından hangisini seçersin diye sordular. Vezir kılıcın evla olduğunu söyledi. Onlar da melikler ve ekâbir kılıçla öldürülmez boğulmak daha kolay olur dediler. Vezirin son sözleri siz bilirsiniz oldu. Silahdarlar onu keman yayı ile boğdular ve soğuması için dışarı çıkardılar gövdesini kafasından ayırdılar. İçeri

¹²⁵⁸ Nesevî mezkûr kişiden yaşlı, kötü ve zalim bir Türk idi diye bahseder. Nesevî, a.g.e., s. 259. Necip Asım tercümesinde bu isim Selman Silk Bey olarak geçer. Necip Asım, a.g.e., s. 148.

¹²⁵⁹ Nesevî, a.g.e., s. 259.

geldiklerinde onu canlandığını ve oturduğunu gördüler. Bunun üzerine onu kılıçla öldürdüler”.¹²⁶⁰

Mezkûr topraklarda sultanı uğraştıran meseleler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Bundan sonraki zamanlarda şehirlerin ahalisinin isyan ettiği ve Hârezmlilerin aleyhine ayaklandığı görülür. Tebriz ve Gence ahalisinin isyan hareketleri bu cümledendir. Bunlardan ilkinin Tebriz ahalisinin isyanı teşkil etmektedir. Vezir Şemseddîn Tuğrâî Tebriz ahalisi tarafından sevilen nüfuzlu bir kimse olmasına ve kısa sürede icraatları ile onların gönlünün kazanmasına rağmen Tebrizliler Hârezmlileri öldürmeye ve Moğollara yaklaşmaya başladılar. Bu suretle hınç ve garaz uyandırmayı istediler. Tuğrâî’den sonra sultan tarafından oraya vezir tayin edilen Bahâeddin Muhammed b. Şîr-Bârîk şehir ahalisi ile bu konuda ittifak etti ve isyanda onlar ile bir oldu. Tuğrâî onları yalnız durdurmakla kalmadı aynı zamanda fesadı ortadan kaldırdı ve evbaşları yağmadan def etti. Bu durum halkın Hârezmlilerden bir adamın üzerine saldırıp onu öldürdüğü güne kadar böyle devam etti. Buna müteakip Tuğrâî bizzat dışarı çıkmak suretiyle evbaşlardan iki tanesinin başını kesip yola atmalarını emretti ve tellal çıkartarak sultana karşı her kim hürmette kusur eder hücum etmeye kalkışırsa akıbetinin bundan gayrı olmayacağını duyurdu. Tuğrâî Tebriz isyanını bastırmakla masumların mallarını ve paralarını asilerin yağmasından masun kıldı. Tüm gayretiyle Tebriz’i onlara karşı müdafaa ve muhafaza etti.¹²⁶¹

¹²⁶⁰ Nesevî, a.g.e., s. 260-261. Cüveynî’ye göre sultan vezirinin katlinden bir süre sonra onun masum olduğunu öğrendi ve bu işten çok pişmanlık duydu. Cüveynî, a.g.e., s. 521; Tercüme, s. 379.

¹²⁶¹ Nesevî, a.g.e., s. 252.

Tebriz ahalisinin isyanından sonra Gence ¹²⁶² ahalisi de isyan temayülü ve teşebbüsü gösterdi (h. 629-1231). Daha Nesevî şehirde iken Gence evbaşlarında isyan alametleri baş göstermiş şehirden çıkar çıkmaz da isyan patlak vermişti. Gence evbaşları şehirde bulunan Hârezmlilerin cümlesini katletmiş fesat zahir olmuştu. Bundan sonra Bundâr ¹²⁶³ adında bir kişi olayları aşırıya taşıdı ve onlara itaat etmeyen herkese eziyet etmeye başladı. İsyanın gitgide genişlemesi üzerine sultan, Nesevî ile Has Hâcib Han Berdî'yi Gence'ye gönderdi ve Şeter denilen mevkiye inip onları itaate davet etmeyi ve muhalefetten uzak tutmayı emretti. Nesevî ve Has Hâcib oraya ulaştıklarında kendilerine tevdi edilen vazifeyi ifa etmek için Gence ahalisine mektuplar yazmaya ve bu isyan hareketinden vazgeçmeleri konusunda ısrar etmeye başladılar. Bunun için ne kadar çabalasalar da uğraşları sonuçsuz kaldı; zira halk onların nasihatlerine ihtimam göstermedi ve isyan hareketini sürdürdü. Bundan sonra sultan avdet edip bahçelerde beklemeye başladı ve ahaliye elçiler göndermek suretiyle onlara aman verileceğini hatalarının affedileceğini hatırlattı. Lakin onun bu sözleri de ahaliye tesir etmedi. Liderleri Bundâr olmak üzere dışarıya çıktılar ve hatta günlerden birinde sultanın bulunduğu bahçelerin duvarlarına kadar geldiler. Bu esnada atılan oklardan bazıları sultanın çadırına isabet etti. İsyankârlara hiçbir sözün kâr etmediği anlaşıldığı vakit sultan mahiyeti ile beraber ata bindi ve onlara karşı hücumla başladılar. Sultanın etrafında bulunan Türkler şecaatle mücadele ettiler ve intikam hırsı ile onların üzerine atladılar. Her kim onların eline düştü ise katledildi ve onlar da şehre yöneldiler. Sultan da onlarla birlikte şehre girdi ve şehrin ileri gelenlerini huzuruna çağırarak onlardan asilerin

¹²⁶² Şehir Kirakos'un vakayinamesinde Gançak olarak kaydedilir. Genceli Kirakos, a.g.e., s. 5.

¹²⁶³ Nesevî, a.g.e., s. 265. Taneri mezkûr ismi Bendâr olarak kaydeder. Taneri, 1977, s. 46.

isimlerini istedi. Fitneyi çıkaran otuz kişinin ismini verdiler ¹²⁶⁴; bunların içinde avamdan da ileri gelen kimseler de vardı. Sultanın emri ile hepsinin boyunları vuruldu ve ayaklarından çekmek suretiyle şehrin kapılarına, sokakların başına kadar götürdüler. Halkı tahrik ve teşvik eden Sultan Muhammed b. Melikşah'ın kurdurduğu saltanat tahtını dahi kırma cüretinde bulunan Bundâr'ı da katlettiler ve her bir uzvunu bir tarafa attılar. ¹²⁶⁵

Sultan Celâleddin'in siyasi faaliyetlerini İran'ın doğusunda değil Moğol istilası sırasında daha az zarara uğrayan Azerbaycan topraklarında yoğunlaştırması ve Tebriz'i payitaht tayin etmesi daha sonra yapacağı seferler için önemli bir kazanç teşkil eder. Zira sultanın da Hint sahasından döndükten sonra kuracağı yeni devlet için Azerbaycan'ı tercih etmesi bu kazancı dikkate aldığına işaret eder. Ancak sultanın Azerbaycan ve Arrân topraklarını ilhak etmesinden sonraki süreçte bu topraklarda cereyan eden hadiseler beklentilerin tam tersi seyretmiştir. Sultanın hâkimiyet sahası göz önüne bulundurulduğunda başka hiçbir yerde bu topraklardaki kadar isyana tesadüf edilmediği görülür. Sultan Celâleddin muhtelif sahalarda seferler ile meşgul iken sık sık patlak veren isyanlar onu asıl hedeflerinden alıkoymuş düşmanları ile mücadelelerini yarıda bırakarak mezkûr sahadaki meseleler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Kısa sürede bu kadar fazla isyan hareketlerine rastlanmasının sebepleri muhtelif olmakla birlikte sultanın diğer meşguliyetleri hasebiyle bu topraklardan ayrılması ve tabii olarak siyasi bir boşluğun isyancılar için büyük bir fırsat addedilmesi bunların başında gelir. Sultanın yokluğunu

¹²⁶⁴ V. Barthold-J. A. Boyle, "Gandja", *EF*², C. II., Leiden 1991, s. 976; Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış," *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Ankara 2008, s. 10; Nesevî, a.g.e., s. 266-267.

¹²⁶⁵ Nesevî, a.g.e., s. 266-267. Gence isyanına rağmen Celâleddin servetini takdir ettiği Gence'ye kesinlikle dokunmamış sadece isyanı çıkaranları cezalandırmakla iktifa etmiştir. Caferoğlu, a.g.m., s. 10.

fırsat bilenler yalnız asiler değil Şerefülmülk gibi sultanın devlet erkânından da kimseler idi. Nüfuzundan aldığı güç ile bu topraklar üzerinde fütursuzca hareket eden ve sultanın düşmanları ile ittifak kurma yolları arayan vezir de kötü yönetim ile isyanların çıkmasına zemin hazırladı. Sultan bu nevi isyanlara derhal müdahale edip onların önünü alsa da bunların sık sık olduğu göz önünde bulundurulduğunda devleti yıpratıldığını söylemek pek tabiidir.

Sultan Celâleddin'in saltanatı sırasında bilhassa Azerbaycan topraklarında sık sık çıkan isyanlar mezkûr topraklarda idari zafiyete işaret ettiği gibi hâkimiyetin henüz tesis edildiği veyahut yerleşemediği yerler için de bir örnek teşkil ediyordu. İsyânların organize halk hareketleri ve ümera taifesinin teşebbüsleri olduğu görüldüğünde zafiyetin yalnız yönetsel olmadığına ayrıca kötü idarecilerin suistimallerinin de aynı derecede mesuliyet yarattığına tesadüf edilir. İsyânlar bu topraklardaki müspet icraatleri engellemekle birlikte sultan ile halk ve ümera arasındaki bağlılığı da ortadan kaldırıyordu. Hâkimiyet bölgelerinde zuhur eden bu gibi menfi meselelerin devleti inhitata ve inkıraza sürükleyeceği tarihî hakikat mesabesindedir. Sultan Celâleddin'in Azerbaycan atabegliği ile münasebetleri diğer devletler ile yaşanan olumsuz münasebetlerde olduğu gibi süreklilik arz etmese de bu topraklarda vuku bulan hadiseler devleti ciddi manada sarsmıştır.

III.II.IV. Gürcülerle münasebetler ve Gürcistan seferleri

Saltanatı sırasında Sultan Celâleddin'i uğraştıran meselelerden bir diğeri de Gürcülerdir. Azerbaycan topraklarını tasarrufu altına alıp Tebriz'i ihya ettiği devletin payitahtı yaptıktan sonra askerî harekâtlarının yönünü Gürcistan sahasına çevirdi.¹²⁶⁶

¹²⁶⁶ İbnü'l-Esîr'e göre Sultan Celâleddin Azerbaycan topraklarına geldiği günden beri daima “Gürcülerin ülkesine bir akın yapmayı, onları kılıçtan geçirerek ülkelerini ele geçirmeyi düşünüyor ve arzu ediyorum” diyordu. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 286.

Sultanın Azerbaycan ve Arrân'dan sonra fetihlerini mezkûr sahada yoğunlaştırmasının sebebi muhtelif bölgelere yapacağı seferler sırasında Gürcülerden emin olmak ve bu topraklarda kendisine karşı olası savaş hazırlıklarının önüne geçmektir. Mezkûr topraklara yönelmesinin bir diğer sebebi de bu topraklarda kendisine karşı tesis edilmesi muhtemel olan ittifakları bu suretle engellemektir. Sultanın bu tür teşebbüslere mâni olması ve düşmanlarına karşı toprak bütünlüğünü muhafaza etmesi için Gürcü krallığını da ¹²⁶⁷ bertaraf etmesi icap etti. Ancak onun bu topraklar üzerindeki planları istediği gibi neticelenmedi ve Gürcü toprakları üzerinde hâkimiyet tesisi tahmininden daha uzun ve zor oldu.

Gürcü topraklarına hâkim olmaya ve Gürcülere karşı cihat yapmaya kararlı olan sultan evvela diplomatik teşebbüslerde bulundu. Bunun için bir elçisini Gürcülere

¹²⁶⁷ Gürcü tarihi hakkında tafsilatlı malumat için bkz; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971; Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, (Nşr. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 2000; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Gürcüceden Çev. Marie Felicite Brosset), (Çev. Hrand D. Andreasyan), (Haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003; Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII. Centuries*, Tblisi 1987; Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989; Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, İstanbul 1993; A. C. S., Peacock, “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, *Anatolian Studies*, Vol. 56., 2006, s. 127-146; İbrahim Tellioğlu, “Orta Çağ’da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler”, *Doğubilim Çalışmaları*, Ankara 2009, s. 3077-3089; Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, 2017, s. 195-217.

göndererek onlar ile müzakere yolları aradı.¹²⁶⁸ Sultanın elçi göndermek suretiyle onlarla dostane münasebetler kurmaya çalışmasındaki maksat savaş temayülü içinde olmadığı

¹²⁶⁸ Bazı kaynaklar sultanın Gürcü baş nazırı Avag ile görüşme talebinden bahseder. Bu görüşme şöyle cereyan etmişti: “Celâleddin’in Avag’a bir elçi göndererek “sen kralın vezirlerinin başı ve Gürcistan’ın sorumlususun. Bize yalnız bir asker eşlik etsin; zira size söyleyecek sözüm var” dedi. Avag sultanın bu teklifini kabul etti ve tamamen silahlı bir adam ile birlikte Becni’nin dağ geçitlerinden birinde sultanla buluşmaya geldi. Karşılaştıklarında sultan şöyle dedi “Gürcistan’ı yok etmeye değil barışa ve anlaşmaya geldim. Ama sen derhal silahlandın ve beni hedef ald; bu yüzden aramızdaki barış unutuldu. Şimdi siz Gürcülerin en soyluları ve kralın saltanatının koruyucusu benim yakınlarımı, halkımı, imparatorluğumun büyüklüğünü ve zenginliklerimi ve başka hiçbir hükümdarın benimle rekabet edemeyeceğini biliyorsunuz. Ben en büyük ve en güçlü Hârezmşah hükümdarının oğluyum. Azerbaycan’dan Hindistan’a aynı zamanda Turan’a Çin-i Maçin’e ve doğunun tamamına kadar İran üzerine hâkimim. Ancak Yüce Allah’ın inayetiyle Karakurum olarak bilinen bir yerde harika bir insan çıktı. Doğunun tamamını bastırdı ve birçok hükümdarı yendi. Cengiz Han denilen bu adamla birçok kez savaştım ve her yerde yenildim. Han’ın gücü büyüdüğünde ona dayanacak gücüm olmadığını fark ettim bu yüzden imparatorluğumu bıraktım ve barış aramak ve ittifak kurmak için Gürcistan’a sizin yanınıza geldim. Ülkenizin sağlamlığını ve askerî değerlerinin farkındayım ve şimdi sizlerle ciddi bir birlik içinde düşmanlarımıza karşı savaşmak istiyorum. Sana buyruk verenin bir kadın olduğunu duydum; bu yüzden beni onun kocası ve senin de sultanın yap. Bu şekilde düşmanlarımızı yeneceğiz. Bunu reddederseniz krallığınızı yıkmaya geleceğim. Seni şimdi bıraksam bile Tatarlar burada ve onlara dayanacak gücün yok. Kraliçenize bir elçi gönder ve sana anlattıklarım hakkında onu bilgilendir”. Sultanın sözlerini duyan Avag cevap vermedi ama şöyle dedi “Kraliçeye ve

göstererek onların emin olmasını sağlamak ve kendisine karşı herhangi bir savaş hazırlığı içinde olmalarına mâni olmaktı.¹²⁶⁹ Ancak sultanın hücum düşüncesinden haberdar olan Gürcüler onun tekliflerini reddetmekle kalmayıp yaklaşık 70.000 kişiden müteşekkil ¹²⁷⁰

onun vezirlerine dediklerinizi söyleyeceğim”. Bundan sonra hemen kraliçenin yanına elçi göndererek sultanın sözlerini ona ilettiler. Mesajı duyan kraliçe oldukça hayret etti; zira bunun çok sıra dışı bir hal olduğunu düşündü. Avag’a sultanın teklifini görmezden gelmesini ve onu reddetmesini buyurdu. Avag hemen sultanı bilgilendirdi ve bundan sonra Tiflis’i ele geçirmek için hazırlıklara başlandı”. Tskhovreba, a.g.e., s. 325; Buniyatov, 2015, s. 136.

¹²⁶⁹ Taneri, 1977, s. 48. İbnü’l-Esîr sultan Azerbaycan’ı ele geçirdikten sonra Gürcülere haber göndererek onlara karşı savaşa girişeceğini ilan etmiş Gürcüler de sultana şöyle bir cevap göndermişlerdi: “Babanın emrindeki ordular şu anda senin emrinde bulunanlardan bir hayli daha kalabalık idi. Hatta bildiğin gibi o senden de güçlü bir hükümdardı. Ayrıca Moğollar ülkenizi istila ettiği halde biz onları rahatlıkla durdurmuştuk ve onların bize karşı yapabilecekleri en iyi davranış bizden uzak durmak olmuştu. Bunları hatırlatırız”. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 286.

¹²⁷⁰ Nesevî bu ordunun yaklaşık 60.000 kişiden mürekkep olduğunu kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 142; Buniyatov, 2015, s. 134. Cüveynî ise ordunun sayısından 30.000’den fazla olarak bahseder. Cüveynî, a.g.e., s. 497. Tercümede 30.000 olarak geçer. Tercüme, s. 359. Vassâf’a göre mezkûr ordu 30.000’den ibaretti. Vassâf, a.g.e., s. 435; Şebânkâreî, a.g.e., s. 145. Gürcüler Celâleddin’in Gürcistan topraklarına yöneldiğini duyduklarında bu saldırıya mâni olmak için yaklaşık 70.000 kişiden mürekkep ordu hazırladılar. Pâzûki, a.g.e., s. 33; *The Cambridge*, s. 327; İbn Kesîr, C. XIII., s. 225.

bir ordu hazırlayarak ona karşı harekete geçtiler.¹²⁷¹ Diplomatik teşebbüslerden müspet bir netice alamayan sultan Gürcülerin hazırlıklarına karşılık harekete geçti. Nesevî'ye göre Gürcülerin topladığı haberini alan sultan o kadar hızlı hareket etti ki Irak ve diğer yerlerdeki ıktalarına dağılan askerlerine teveccüh etmeden yalnız mevcut olan askerler

¹²⁷¹ Nesevî'ye göre Gürcülerin toplanıp sultana karşı harekete geçmelerinin sebebi onların sayısını ve gücünü bilen sultanın barışa temayül göstermesi ve Gürcülerin atabeglerin devletinin zevaline karşı hayıflanmasıdır. Zira atabeglerin devleti Gürcüler için av aracı idi; o devleti ele geçirmek büyük istekleri idi. Nesevî, a.g.e., s. 142. Cüveynî'ye göre kâfir Gürcüler Müslüman şehirlerini ele geçirmeyi arzu edip sultanı sürmek, Tebriz'i teslim almak ondan sonra Bağdat'a gidip halifenin yerine patriği oturtmak mescitleri kilise hakkı batıl yapmak temayülünde idiler. Cüveynî, a.g.e., s. 496-497; Tercüme, s. 359. Âştiyânî'ye göre Azerbaycan ve Şirvan Müslümanlarına yenilgiden bıkan Gürcüler Atabeg Özbek'in memleketlerinin Sultan Celâleddin'in eline geçtiğini duyunca geçmişteki yenilgilerden intikam ve atabegin memleketlerinden bir pay alma düşüncesiyle Azerbaycan ve Arrân tarafına asker gönderdiler. Onların amacı Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Bağdat'a gidip halifenin yerine kendilerinden bir patrik geçirmek ve mescitleri kiliseye dönüştürmektir. Sultan Celâleddin'e kendi topraklarına saldırıdan geri durmaları mesajını gönderdiler; ama Celâleddin'in kendi kararından vazgeçmediğini ve onların topraklarına saldırıda ciddi olduğunu görüp hazırlıklara başladılar. Âştiyânî, a.g.e., s. 117. Kirakos'a göre Sultan Celâleddin İranlılardan, Taciklerden ve Türklerden büyük miktarda asker toplayarak Ermenistan'a geldi. Bunu gören İvane keyfiyeti Gürcü kralına haber verip sultana karşı gelmek için büyük bir ordu teşkil etti. Bunlar böbürlenip onu mağlup etmek ve kendi hâkimiyetleri altında bulunan bütün Ermenilere Gürcü mezhebini kabul ettirmek, karşı gelenleri de kılıçtan geçirmek hususunda ittifak ettiler. Genceli Kirakos, a.g.e., s. 5.

¹²⁷² ile onların üzerine yürüdü. Sevan (şimdiki Gökçe) gölünün güney tarafına saldırdı ve geçmişte Gürcüler'in Müslümanlardan aldığı şimdiki Erivan yakınında kâin İslam şehirlerinden Dvîn'i (Duvîn-Dovîn) ¹²⁷³ onlardan geri almaya muvaffak oldu (Şaban 622-Ağustos 1225).¹²⁷⁴

¹²⁷² Nesevî, a.g.e., s. 142. Cüveynî de sultanın yanında az sayıda asker bulunduğunu ve ahvalinin iyi olmadığını kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 497; Tercüme, s. 360. Âştîyânî sultanın sayısız bir ordu ile Gürcülerin üzerine yürüdüğünü kaydetse de bunun sayısını vermez. Âştîyânî, a.g.e., s. 117.

¹²⁷³ Hamevî Dvîn'den Azerbaycan sınırlarında Arrân bölümlerinde Tiflis'e yakın bir şehir olarak zikreder. Hamevî, C. II., s. 418. Hudûdü'l-Âlem'de Dvîn'den Ermeniyeye kasabası ve büyük bir şehir olarak bahsedilir. Şehrin etrafında kale duvarı vardır ve şehirde çok fazla Hristiyan ve tüccar kâindir. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 159. Eskiden Ermenistan'ın önemli şehri olan Dvîn Arap hâkimiyeti sırasında da başkentti. Şehir II. Hüsrev tarafından kurulmuştur. Dvîn V. yüzyıldan itibaren Katoliklerin merkezi idi. Şehir Celâleddin tarafından alınan kadar Gürcülerin elinde idi. M. Canard, "Dwin", *EF*., C. II., Leiden 1991, s. 678-680.

¹²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 286; *The Cambridge*, s. 327; Buniyatov, 2015, s. 134; Şerefî, a.g.md., s. 505; Taneri, 1977, s. 48; İlhan Erdem, "Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 43. Bazı kaynaklar h. 622 (1225) olarak zikretmekle iktifa eder. Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan (Tarih)", *DİA*., C. XIV., İstanbul 1996, s. 313; Âştîyânî, a.g.e., s. 117. Şehrin 22 yıldır Koluuzunoğulları'nın idaresinde bulunduğu bilgisine dair bkz; Kırzioğlu, a.g.e., s. 145.

Nesevî'nin kaydına göre sultan Dvîn şehrini aldıktan sonra Gürcü ordusunun bulunduğu Kerbi'ye ¹²⁷⁵ doğru yöneldi. Aras nehrinin kenarına ulaştığı zaman Türk emîrleri ve onların öncüsü Cihan Pehlivan düşmanın yakın ve kalabalık olduğunu söylediler. Ancak sultan onların bu sözlerine teveccüh göstermeyerek atını mahmuzladı ve kendisini korkusuzca suya atıp düşman tarafına geçti. Ordusu da mecburen sultanı takip etti. Kerbi'ye ulaştıklarında düşman ordusunun orada olduğunu gördü ve akşam olduğu için taraflar arasında o gün savaş cereyan etmedi. Gecedен istifade eden sultan bundan sonra ordusunu tanzim etmekle meşgul oldu ve sağ cenaha okçuları, sol cenaha piyadeleri tayin edip merkeze de kendisi geçti. Güneş batınca sultan küçük bir çadır kurdurdu ve hanlara ve emîrlere sabaha kadar nöbet tutmalarını emretti. Sabah olduğunda ise sultan kendilerine: “Düşman taarruzu bırakıp bu işi geciktirme niyetindedir. Biz her bir yerden onların üzerine saldıralım. Eğer onlar da saldırırlarsa ok ile cevap verelim” dedi ve tepeye doğru yöneldi. Onun hareketi ile her bir taraftan saldırıya başladılar. Ordunun sol cenahını kumanda eden sultanın kardeşi Gıyâseddin ve emîrlерinden Yıgan Taysi ¹²⁷⁶ ve Orhan tepeye doğru ilerlediler. Gürcistan kraliçesi Rusudan'ın (h. 620-640/1223-

¹²⁷⁵ Mezkûr şehrin Ermenistan'ın eski şehirlerinden ve Sevan gölünün güneyinde kâin Garni olduğu bilgisine dair bkz; Âştîyânî, a.g.e., s. 118. Çamiçyan da burayı Garni olarak kaydeder. Mikael Çamiçyan, a.g.e., s. 7. Mezkûr yer Vassâf'da Dere-i Kezi olarak geçer. Vassâf, a.g.e., s. 435. Genceli Kirakos da şehri Karni olarak kaydeder. Genceli Kirakos, a.g.e., s. 6; Müverrih Vartan, a.g.e., s. 63; Benâkitî, a.g.e., s. 380. Burası Kırzioğlu'nda Gerni çayı boyundaki Gerni kasabası olarak geçer. Kırzioğlu, a.g.e., s. 145.

¹²⁷⁶ Gıyaseddîn'in ordu başçısı olan bu emîrin adının doğrusu Yığan Toqş olmalıdır. Necef, a.g.e., s. 569.

1242) ¹²⁷⁷ ordunun kumandasına memur ettiği önemli isimlerden biri olan Şelve ¹²⁷⁸ (Şeluh) sol cenahın üzerine saldırırsa da ok yağmuruna tutulup bozguna uğradı. Buna müteakip Gürcü ordusu dağıldı ve askerler firar etmeye başladı.¹²⁷⁹ Hârezm ordusu

¹²⁷⁷ Âştiyânî, a.g.e., s. 117.

¹²⁷⁸ Cüveynî Şelve'den iri cüsseli, boylu ve yüksek rütbeli biri olarak bahseder. Cüveynî, a.g.e., s. 497. Genceli Kirakos da Şelve ve İvane'den cesur ve namlı kimseler olarak bahseder. Genceli Kirakos, a.g.e., s. 6. Mezkûr kişinin sağ kol kumandanı Ahıskalı (Kıpçak beyi) Şelve olduğu bilgisine dair bkz; Kırzioğlu, a.g.e., s. 145.

¹²⁷⁹ Genceli Kirakos'a göre sultan askerlerini Gürcülere karşı yürüttüğünde Şelve ve İvane diğer askerlere: “siz burada azıcık bekleyiniz. Biz gidip onlarla çarpışacağız. Onların bir kısmını geri çevirebilirsek zaferi biz kazanacağız. O anda siz de ilerleyiniz. Şayet onlar bizi yenseler firar edip canınızı kurtarın” dediler. Bunlar karşı tarafta kargaşa çıkarıp sultanın askerlerini vurmaya başladılar. Fakat Gürcü askerleri buna dikkat etmeyip oradan kaçmaya başladılar. Bunlar kimse tarafından takip edilmedikleri halde dehşete kapılmış vaziyette kaçtılar ve Karni kasabasının vadisine döküldüler. Sultanın askerleri bunu görerek onları takip edip birçoklarını öldürdüler birçoğunu da uçuruma attılar. Vadinin başına gelen sultan feci manzarayı gördü. Çok sayıda insan ve beygir taş yığını gibi orada üst üste yığılmıştı. Sultan başını sallayarak “bu insan işi değil, her şeye muktedir olan tanrının işidir” dedi. Sultan maktullerin ganimetini topladıktan ve birçok yerleri tahrip ettikten sonra Tiflis şehrine gitti. Bu malumattan anlaşıldığına göre müellifin nazarında Gürcülerin bozguna uğramasının sebebi askerlerin dikkatsizliği idi. Genceli Kirakos, a.g.e., s. 5-6. Mikael Çamiçyan da Kirakos'a benzer malumat verir. Bu malumata göre sultan Gürcülere karşı harekete geçtiğinde İvane de onun karşısına gitti ve Garni kasabası yakınında Celâleddin'in ordusuna karşı ordu kurdu. Fakat İvane Celâleddin'in adamlarının büyük cesaretini görüp korku içine düştü. Muharebenin

onların çoğunu kılıçtan geçirdi ¹²⁸⁰; çok sayıda esir ve ganimet elde ettiler. Bazı kaynaklar Gürcülerin bu savaşta hezimete uğramasını Gürcülerin güçlü kumandanlarından İvane’ın ¹²⁸¹ Şelve’yi kıskanarak ilerlemeyi reddetmesine ve savaştan uzak durup askerlere yardım

başlangıcı sırasında Save ve Vane (diğer bazı müverrihlerce Salue ve Grigor) isminde iki prens “önce düşman ordusunun içine girip orada kargaşalık çıkaracağız. Onlar birbirine geçince, siz de taarruza geçip onları vurunuz” dediler. Bunlar düşman ordusu içine girip onları kahramanca vurmaya başladıkları zaman düşman ordusunun gürültüsünü duyan Ermeni ve Gürcü askerleri şaşkın bir vaziyete düştüler ve taarruz edecekleri yerde kaçmaya başladılar. Bunlar kaçtıkları zaman o kadar dehşete kapılmışlardı ki birçokları korkularından öldüler, birçokları uçurumlara yuvarlandılar ve birçoklarının da dizlerinin bağı çözülüp yollarda kaldılar. Bunları gören düşman onları takipte tuttuklarını kılıçtan geçirdi ve ganimetlerini zapt etti. Mikael Çamiçyan, a.g.e., s. 7.

¹²⁸⁰ Gürcülerin zayıyatı hakkında müellifler farklı malumat verir. Nesevî bir saatte yaklaşık 4000 kişinin öldürüldüğünü kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 143. İbnü’l-Esîr bir rivayete göre Gürcülerden yaklaşık 20.000 kişinin öldürüldüğünü bir diğer rivayete göre de bu sayının 20.000’den fazla olduğunu ve yine anlatıldığına göre bu savaşta Gürcülerin tamamının öldürüldüğünü kaydeder. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 286. Vassâf’ın kaydına göre onların tamamı kılıçtan geçirildi. Vassâf, a.g.e., s. 435. Âştiyânî’nin kaydına göre onların 70.000 askerinden yaklaşık 20.000’i öldürüldü. Âştiyânî, a.g.e., s. 118; Pâzûki, a.g.e., s. 33. Müverrih Vartan mağlup ordunun kısmen katledildiğini ve birçoğunun uçuruma yuvarlanmak suretiyle öldüğünü bu suretle büyük zayıyat verdiklerini kaydeder. Müverrih Vartan, a.g.e., s. 63.

¹²⁸¹ İbnü’l-Esîr ondan “Gürcülerin hiçbir işlerini danışmadan yapmadıkları, en üst müracaat kaynağı ve yegâne başkumandanları” olarak söz eder. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 287.

etmekten imtina etmesine bağlar ¹²⁸². Savaş neticesinde ¹²⁸³ kumandanlardan İvane öldü Şelve ise esir olarak Hârezmlilerin eline geçti.¹²⁸⁴

¹²⁸² Tskhovreba, a.g.e., s. 323. Benzer malumat için bkz; Taneri, 1977, s. 49. Tskhovreba'ya göre ilerleyen savaşçılar İvane'ye elçi göndererek: "sultana ve birliklerine yaklaştık; ama çok azız savaş çok zor olacak. Cesaretinizle cesaretlenen seçilmiş kraliyet birliklerinin aceleyle yardımımıza gelmesine izin verin" dediler. İki ya da üç kez ona elçi göndermelerine rağmen İvane onlara bir cevap vermedi. Tskhovreba, a.g.e., s. 324. Vartan Gürcülerin hezimetini duygusal bir şekilde yorumlar ve bunun Tanrının bir cezası olduğunu kaydeder. Müellife göre bu mağlubiyet İvane'nin karısının bazı yeni fenalıklarından dolayı Allah'ın yüz çevirmesinden ileri geldi. Bu kadın Bargest isminde bir papazın cesedini mezardan çıkararak yaktı ve aynı yerde bir köpek kestirdi. Çünkü papazın mezarı üzerine gökten nur inmiş ve orası bir ziyaretgâh olmuştu. İvanenin karısı buna tahammül edememişti. Müverrih Vartan, a.g.e., s. 63.

¹²⁸³ "Atabek Özbek'in mabeyncisi sultanın bu zaferinden bahsederken çok sevindiğini şöyle belirtmişti: "Sultan'ın Gürcüler üzerine yaptığı bu gaza, Hz. Ali'nin gazasını andırdı ve Bedir ile Khayber Gazveleri'ni unutturdu!". Kırzioğlu, a.g.e., s. 145.

¹²⁸⁴ Cüveynî sultanın Gürcistan'ı ele geçirme konusunda kendisine yardımcı olabilecekleri düşüncesiyle İvane ve Şelve'ye izzet ve ikramda bulunduğunu ve onlara, Selmas, Urmiye ve Uşni şehirlerini verdiğini kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 498; Tercüme, s. 360; Benâkitî, a.g.e., s. 380; Reşîdüddin, a.g.e., s. 395. Sultan Celâleddin Gürcistan'ı ele geçirmede istifade etme düşüncesiyle Şelve'ye bir müddet saygı gösterdi ama sonra Şelve'den ihanet gördüğü için onu öldürdü. Âştîyânî, a.g.e., s. 118. Tskhovreba'ya göre Şelve esir olarak sultanın yanına getirildiği zaman onu tanıyan Nahcivanlılar ve Azerbaycanlılardan bazıları onun ne kadar cesur biri olduğunu ve savaş sırasındaki şecaatinden bahsettiler. Bunun üzerine sultan da ona teveccüh gösterdi ve hatta

Gürcülere galebesine müteakip sultan hâcib-i hass'ı olan Taceddîn Kılıç'ı savaşta esir alınan Gürcü emîrlerinden bir grup ve öldürülenlerden birkaçının kesik başı ile Tebriz'e gönderip fethini ilan etti. Bundan sonra Kerbi şehrinden Zûn şehrine hareket etti ve aynı gün bu şehri de ele geçirdi. Bu şehirden de ellerine çok sayıda ganimet geçti.¹²⁸⁵ Abhaz sınırına kadar hücum eden sultan Tiflis'i ele geçirme niyetiyle oraya yönelmek istedi. Ancak Atabeg Özbek'e taraftarlıkla Tebriz halkının ayaklanıp Hârezmlilerin bir kısmını öldürdüklerini işitince bu planından vazgeçti ve Azerbaycan'a geri döndü.¹²⁸⁶

Azerbaycan'daki bazı şehirleri ona ıkta olarak verdi; fakat inancını kaybettiği için bir yıl sonra onu öldürdü. Tskhovreba, a.g.e., s. 324. Cüveynî Şelve esir halde sultanın huzuruna getirildiği vakit sultanın kendisine “Şelve'nin parlak kılıcının darbesini tatması için Zülfikar'ın sahibi nerededir” dediğini heybetin nerede diye sorduğunu Şelve'nin ise cevaben “şimdi sultanın devleti var” dediğini kaydeder. Cüveynî, a.g.e., s. 498; Tercüme, s. 360. Nesevî'nin kaydına göre sultan Tiflis'i ele geçirmeye hazırlandığı vakit Şelve'nin Abhaz beylerine sultanın hareketini haber verdiğine dair mektupları ele geçirdi ve ihaneti mukabilinde onu ikiye bölmelerini emretti. Nesevî, a.g.e., s. 150. Benzer malumat için bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 499; Tercüme, s. 361. Şebânkâreî kumandanların ismine yer vermeksizin sultanın her ikisini de yakaladığını kaydeder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 145.

¹²⁸⁵ Nesevî, a.g.e., s. 144; Taneri, 1977, s. 49.

¹²⁸⁶ İbnü'l-Esîr sultanın İvane ve Şelve kumandanlığındaki orduyu yenilgiye uğrattıktan sonra askerleriyle birlikte Gürcü diyarını tahrip etmeye başladıklarını çok sayıda ganimet ve esir ele geçirdiklerini eğer Tebriz'de cereyan eden isyan dolayısıyla geri dönmek mecburiyetinde kalmamış olsa idi Gürcü diyarının tamamını meşakkatsiz ve yorulmadan ele geçirebileceğini; zira Gürcü ordularının dağılıp halkının perişan olduğunu kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 287.

Sultan Gürcülerle savaşa gittiğinde veziri Şerefülmülk'ü Tebriz'de bırakmıştı; ama Gürcü zaferinden önce kendisine Şerefülmülk'ten Şemseddin Tuğrâî ve Tebriz şehrinin reisi Nizâmeddin'in Atabeg Özbek taraftarlığına başladıklarına dair bir mektup ulaştı. Celâleddin bu isyanı ordunun önderlerinden gizledi ¹²⁸⁷ ve Gürcülere galebe çaldığı zaman ordusunu Gürcistan'da bırakıp Tebriz'e geldi ve isyanı bastırdı.

Sultan Tebriz'de iken Gürcüler yenilgiyi telafi için o havalideki Kıpçak, Lezgi ve Alanlardan büyük bir kuvvet toplayıp Celâleddin'in ele geçirdiği bölgeyi ve ordusunu tasarrufla meşgul oldular. Celâleddin de Gürcülerin bu teşebbüsünü tersine çevirmek ve Tebriz'deki isyan sebebi ile gerçekleştiremediği Tiflis'in fethini bu sefer neticelendirmek için şiddetli kışa rağmen (Aralık 1225) ¹²⁸⁸ Gürcülerin üzerine yürüdü. Yaya ve atlılardan müteşekkil çok sayıda askerle ¹²⁸⁹ Gürcülerin üzerine akın etti ve hepsini kılıçtan geçirir ve kimseye merhamet etmeyin diye emretti. ¹²⁹⁰ Müslümanlar da sultanın buyruğu veçhile karşılıklarına çıkan Gürcüleri öldürerek payitaht Tiflis yakınlarına kadar ilerlediler. Sultan burada olduğu süre zarfında bazen askerleri ile birlikte şehrin yakınına vararak şehrin ahvaline ve karargâh kuracakları yerlere dair teftişler yaptı. Bu keşif harekâtlarının birinde 3000 süvari ile şehrin önüne geldi. Gürcüler sultanın az sayıda askere sahip olduğu vehmine kapılarak huruç hareketi yaptılar; lakin pusuda bekleyen Hârezm askerlerinin saldırısıyla karşılaştılar. Sultan ve askerleri de saldırıya geçerek Gürcüleri iki ordu arasında sıkışık bir vaziyette bıraktılar ve kaçmalarına fırsat vermediler. Hârezm

¹²⁸⁷ Âştiyânî, a.g.e., s. 118.

¹²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 302.

¹²⁸⁹ Cüveynî bu ordunun sayısını 10.000 olarak verir. Cüveynî, a.g.e., s. 499; Tercüme, s. 362.

¹²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 302; Âştiyânî, a.g.e., s. 119.

askerleri bu hücum sırasında Gürcülerden çoğunu kılıçtan geçirdiler ve sağ kalanları üzerine büyük bir korku saldılar.

Kraliçe Rusudan mukavemet gücüne sahip olmadığından Tiflis'ten çıktı ve kumandanlarından Memna ve Botso'yu ¹²⁹¹ şehir müdafaası için orada bıraktı. ¹²⁹² Müdafiler silahlandılar ve şehri kurtarmak için mücadele ettiler. Ancak daha önceki savaşlardaki kayıplar sebebiyle sayıları bir hayli azalmış olan Gürcüler daha fazla mukavemet edemediler ve yardım ümidi kalmayınca Kraliçe Rusudan'ın emri ile geri çekildiler. ¹²⁹³ Böylece Tiflis sultanın eline geçti (8 Rebülevvel-9 Mart 1226). ¹²⁹⁴ O kalabalık şehirde İslamiyet'i kabul edip Müslüman olanların dışındakilere acımadılar. ¹²⁹⁵

¹²⁹¹ Kraliçenin Tiflis'in müdafaasına *Ahıska-Ardahan (Kıpçak) Beyi Boço'nun oğulları Memne ve Boço'yu* tayin ettiğine dair bkz; Kırzioğlu, a.g.e., s. 145.

¹²⁹² Âştiyânî, a.g.e., s. 119; Buniyatov, 2015, s. 137; Tskhovreba, a.g.e., s. 325. Bu isimler için bkz; *Gürcistan Tarihi*, s. 427.

¹²⁹³ Tskhovreba, a.g.e., s. 326.

¹²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 302; Âştiyânî, a.g.e., s. 119, Boyle, a.g.md, 1991, s. 393; Buniyatov, 2015, s. 137; Geyikoğlu, a.g.m., s. 919; Erdem, a.g.t., s. 44; Pâzûki, a.g.e., s. 33. Taneri'de Rebûlâhir 624-Mart 1226 olarak geçer. Taneri, 1977, s. 49; Karamanlı, a.g.md., s. 313. Bazı kaynaklar Mart 1226 demekle iktifa eder. Cüveynî, a.g.e., s. 502; Tercüme, s. 362; Aryenniya, a.g.md., s. 306; Necef, a.g.e., s. 667; Şerefi, a.g.md., s. 506; Tellioğlu, a.g.m., s. 3082. Sykes Tiflis'in 1226 yılında ele geçirildiğini söylemekle iktifa eder. Sykes, C. II., s. 123. 10 Mart 1226'da şehir teslim oldu. Kırzioğlu, a.g.e., s. 145.

¹²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 303; Aryenniya, a.g.md., s. 306; Buniyatov, 2015, s. 137. Ayrıca; İbn Kesîr, C. XIII., s. 234. Tskhovreba Hârezmlilerin şehirde yaptıklarına karşılık "Kalbimdeki acı Hârezmlilerin şehirde ne yaptıklarını söylememe izin vermiyor. Hristiyanların bu dinsizlerin elinden çektiklerine kim tahammül edebilir? Burada sessiz

Bazı kaynaklara göre şehirde bulunan Pers muhafızlar Hârezmlilere şehrin kapılarını açarak onların kolaylıkla içeri girmesini sağladılar.¹²⁹⁶ İçerideki ihanet neticesinde şehir Hârezmlilerin eline geçti.¹²⁹⁷ Şehir ele geçince kiliseler tahrip edildi ve yerlerine mescitler yapıldı.¹²⁹⁸ Sultanın Tiflis fethi de daha önceki gibi bir isyan teşebbüsü ile

kalmak istiyorum. Kalbimdeki acı ile onların zulm konusunda ne kadar titiz davrandıklarını söylemeliyim. Bu felaket Jerusalem'in Titus ve Vespasian tarafından tahrip edilmesine benzetilebilir. Kaynaklar bu tahripde üç milyon kişinin öldürüldüğünü söyler. Benzer bir durum da Tiflis şehrinde oldu" der. Tskhovreba, a.g.e., s. 326. Âştiyânî de Hristiyanların Tiflis'te yapılanları Rum İmparatoru Titus'un yağması ve katliamına benzettiğini ve onu Kafkasya Hristiyanlığın başına gelen en büyük darbelerden biri bildiğini; ancak bu düşüncelerin aksine Tiflis'in Gürcülerin eline geçtiği tarihten yani h. 515'ten itibaren Müslümanların daima onlardan zarar gördüğünü kaydeder. Bundan başka Tiflis fethinden son derece mutlu olan Müslümanların Celâleddin'in adını saygıyla Sultan Mahmud ve diğer Gaznelilerinin isimleri arasına koyduklarını ve onun zuhurunu İslam'ın savunması için ilahi lütuf telakki ettiklerini söyler. Âştiyânî, a.g.e., s. 319. Tiflis'in fethi Gazneli Sultan Mahmud gibi Sultan Celâleddin'in de İslam'ın büyük gazilerinden sayılmasına sebep oldu. Aryenniya, a.g.md., s. 306. Pâzûki Tiflis ele geçirildikten sonra sultanın o şehirde yaptıklarını "Moğollardan geri kalmadı" diye anlatır. Pâzûki, a.g.e., s. 33.

¹²⁹⁶ Ermeni ve Gürcü müellifler Perslerin sultana yardım ettiği hususunda hemfikirlerdir. Genceli Kirakos, a.g.e., s. 6.

¹²⁹⁷ Tskhovreba, a.g.e., s. 326. Ayrıca bkz; Genceli Kirakos, a.g.e., s. 6.

¹²⁹⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 503; Tercüme, s. 363; Benâkitî, a.g.e., s. 380; Reşîdüddin, a.g.e., s. 395; Aryenniya, a.g.md., s. 306; Buniyatov, 2015, s. 134. Gürcü kaynakları sultanın kiliseleri camiye çevirmesi ve şehirde yapılanları öznel bir bakış açısı ile yorumlamıştır.

gölgelendi ve fethin neticelerinden tam olarak istifade edilemedi. Gürcüler ile meşgul iken Barak Hâcib'in Kirman'da baş kaldırdığı haberini aldı ve vakit kaybetmeden Tiflis'ten Kirman'a ulaştı. Geri dönüşünde Gürcü kumandanı İvane'ın bulunduğu Ani şehrini şehrine saldırdı ve onu yendikten sonra ordusunun geri kalanı ile orayı ele geçirdi (Ramazan 623-Ağustos 1226).¹²⁹⁹ Askerlerinin bir bölümü de Gürcülerin bulunduğu Kars'ı muhasara etti; ancak bu şehrin kalesi sağlam olduğu ¹³⁰⁰ için ele geçirmek mümkün olmadı. Sultan şehri almanın mümkün olmadığına kanaat getirince Abhaz sınırına kadar yeni seferler düzenledi. Bu seferler sırasında ele geçirdiği pek çok ganimet ile Tiflis'e geri döndü.¹³⁰¹

Bu hususta bkz; Genceli Kirakos sultanın şehri ele geçirdikten sonra yaptıkları hakkında şu malumatı verir: “Şehri zapt ettikten sonra pek çok kişiyi öldürdü birçoklarını da Hristiyanlığı terk edip Taciklerin yalan ve yanlış dinini kabul etmeleri için tazyik etti. Bunun üzerine birçok adam ölüm korkusundan hakikati yalanla değiştirdiler bazıları ise cesaretle ölümü vicdan azabıyla dolu hayata tercih ettiler ve bu dünyayı iyi bir namla terk ettiler. Sultan rızalarını almadan cebren sünnet edilmelerini emretti”. Genceli Kirakos, a.g.e., s. 6. Sultan Celâleddin şehri ele geçirmesinin akabinde Hristiyanları Müslüman olmaya icbar etti ve birçoklarını bu sebepten dolayı öldürdü. Aynı zamanda Celâleddin başka bir tedbir düşünerek Hristiyanların öldürülmemesini ve cebren sünnet edilmelerini, Hristiyanlık alameti olan bütün haç, tasvir ve kilise edevatının tahrip olunmasını ve kiliselerin bozularak ahıra çevrilmesini emretti. Mikael Çamiçyan, a.g.e., s. 7.

¹²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 311; Âştiyânî, a.g.e., s. 120; Taneri, 1977, s. 50.

¹³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 311; Âştiyânî, a.g.e., s. 121; Erdem, a.g.t., s. 45. Ayrıca bkz; Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 108.

¹³⁰¹ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 311.

Bundan sonra Lori şehrini ele geçirmeye muvaffak oldu (626-1228). Kısa bir zaman sonra ise Kraliçe Rusudan'ın emri veçhile Gürcü kumandanı İvane'ın Kıpçak, Lazgi, Sabir, Alan, Ermeni ve Gürcü taifelerinden müteşekkil ¹³⁰² yaklaşık 40.000 asker ile geçmişteki mağlubiyetlerin intikamını almak ve sultanı bu topraklardan defetmek maksadıyla onun üzerine yürüdüğü haberini aldı. Akabinde ordusunu tanzim etti ve Mindar ¹³⁰³ havalisinde ordugâh kurdu. Bu büyük ordunun karşısında sayıca ve teçhizat bakımından az olan sultan bu hususta devlet erkânı ile meşveret etti. Sultan bu konuda bilhassa veziri Şerefülmülk'ün ¹³⁰⁴ fikrini öğrenmek istedi. Vezir düşman ordusunun çok kalabalık olduğunu, ordugâh kurdukları Mindar'ın terk edilmesini ve sultanın Hârezm kuvvetlerinin toplanmasını beklemesini söyledi. ¹³⁰⁵ Bu sözlere çok sinirlenen sultan

¹³⁰² Cüveynî'ye göre Rum, Şam, Ermen ve o hududun sultanları Celâleddin'in korkusu ve intikamından dolayı onu def etmek için birbirleriyle sözleştiler. Gürcü, Alan, Ermen, Sarir, Lagziyan, Kıpçak, Sunyan ve Abhaz orduları Şam ve Rum ile birlik olup toplandılar. Cüveynî, a.g.e., s. 508; Tercüme, s. 368; Reşîdüddin, a.g.e., s. 463. Benzer malumat için bkz; *Târîh-i Elîfî*, C. VI., s. 3769. Gürcüler sultanı def etmek için Kanglı ve Kıpçak Türklerinden yardım istedi onlar da savaşçılarından yaklaşık 50.000'ini onların yardımına gönderdiler. Pâzûki, a.g.e., s. 36.

¹³⁰³ Cüveynî'de Mindor olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 508; Tercüme, s. 368; Reşîdüddin, a.g.e., s. 463; *Târîh-i Elîfî*, C. VI., s. 3770. Buranın Lori yakınlarında olduğu bilgisine dair bkz; *The Cambridge*, s. 333; Geyikoğlu, a.g.m., s. 921.

¹³⁰⁴ Cüveynî vezirin adını Yuldurcu olarak verir. Tercümede ise Yulduzcu olarak geçer. Cüveynî, a.g.e., s. 508; Tercüme, s. 368. Reşîdüddin bu ismi Yulduzçı olarak kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 463.

¹³⁰⁵ Cüveynî'nin kaydına göre vezir bu meşveret sırasında söz isteyerek "Bizim adamlarımızın sayısı onların onda biri kadar bile değildir. Mindor'dan çıkalım sıcaktan

vezirin kafasına divit kutusunu vurdu ve onu 50.00 dinar ödemeye mecbur etti.¹³⁰⁶

Bundan sonra düşman kuvvetlerini yok etmek için yola çıktı. İki tarafın kuvvetleri karşı karşıya geldikleri vakit sultan düşman kuvvetlerinin arasında Kıpçakların alemlerini gördü; birisini ¹³⁰⁷ ekmek ve tuzla onların yanına gönderdi ve eskiden onlara yaptıkları yardımı hatırlatarak ¹³⁰⁸ kendisine karşı düşmanın yanında yer almalarına mâni olmaya

zayıf düşmeleri için onların su ve odunlarını alalım. Zayıf askerleri ve atları bize ulaşır. O zaman kudret ve çokluktan işimize yöneliriz ve savaşı düşünürüz. Cüveynî, a.g.e., s. 508; Tercüme, s. 368; Reşîdüddin, a.g.e., s. 463; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3770. Âştiyânî'ye göre de vezir sıcaklık ve yiyecek kıtlığı neticesinde düşmanın perişan olacağını ve sultanın askerlerine de etraftan yardım ulaşacağını söyleyerek barışı oyalamak olarak gördü. Âştiyânî, a.g.e., s. 128.

¹³⁰⁶ Reşîdüddin, a.g.e., s. 463; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3770; Âştiyânî, a.g.e., s. 128. Benzer malumat için bkz; Taneri, 1977, s. 50. Cüveynî'nin kaydına göre vezirinin sözlerine hiddetlenen sultan ona “onlar koyun sürüsüdür. Aslanı yığının çokluğundan ne korkutur?” dedi. Vezir çok pişman oldu af için sultana 50.000 dinar verdi. Cüveynî, a.g.e., s. 508-509; Tercüme, s. 368; Reşîdüddin, a.g.e., s. 463; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3770.

¹³⁰⁷ Cüveynî'ye göre sultanın bu işe memur ettiği kişi Kaşgar sultanı idi. Cüveynî, a.g.e., s. 509; Tercüme, s. 369. Bu işin Aksungur adında biri tarafından yapıldığı bilgisine dair bkz; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3770.

¹³⁰⁸ *Târîh-i Elfî*'de sultanın Kıpçaklara gönderdiği haber şöyledir: “Benim sizin üzerinizde olan hakkımı unuttunuz mu? Babam sizi yakalayıp esir ettiğinde ve katle yöneldiğinde ben size şefaet edip babamın elinden kurtardım. Şimdi bu iyiliğin karşılığı düşman ile ittifak yapıp bize karşı kılıç sallamak mı?”. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3770. Ayrıca bkz; *The Cambridge*, s. 333; Geyikoğlu, a.g.m., s. 920. Şebânkâreî'nin kaydına göre sultan Kıpçaklara bir parça ekmek ve bir parça tuz göndererek “sizin aslınız Türktür ve

çalıştı. Yaklaşık 20.000 kişi olan ve ordunun sağ cenahında kâin bu topluluk ¹³⁰⁹ onun sözlerine uyarak savaşmaktan imtina ettiler. Bundan sonra Celâleddin Gürcü kumandanı İvane haber göndererek savaşın bir sonraki güne bırakılmasını ve tarafların hünelerini sergilemesini teklif etti.¹³¹⁰ İvane da bu teklifi kabul etti. Ancak ertesi gün sultanın iri yapılı bir Gürcü'yü, üç oğlunu ve başka birini öldürdüğünü görünce büyük bir korkuya kapıldı. Bu hadise düşman karşısında sayıca az bulunan sultanın ordusunun moralini yerine getirdi ve düşman karşısında tutunmalarını sağladı. Sonraki gün yapılan savaşta

biz de Türküz. Gürcülere yardım etmeniz bir zaruret değildir” dedi. Şebânkâreî, a.g.e., s. 145.

¹³⁰⁹ Aydın Usta Kıpçakların Gürcülere iltihakı hakkında şu malumatı verir: “Kıpçaklardan bir grup daha önceden batıya doğru hareketleri sırasında Gürcü kralı IV. David’in daveti üzerine Kafkasya’ya gelmişlerdi. Kıpçakların gelişi, Selçuklu Türklerinin akınları sebebiyle iyice köşeye sıkışmış olan Gürcü devletine yeni bir atılım gücü kazandırmış ve Gürcü krallığı üzerindeki Türk baskısını ortadan kaldırmıştı. Hârezmşahlar devletinin yıkılmasının sonrasında batıya yönelen Kıpçakların bir bölümü de Kafkasya’daki soydaşlarına katıldılar”. Aydın Usta, “Moğol İstilasına Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 902. Tafsilat için bkz; Aydın Usta, “XIII. yy’daki Moğol İstilasına Kadar Kıpçakların Kafkasya’daki Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Tarih Dergisi*, S. 154, Ekim 1999, s. 36-43.

¹³¹⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 509; Tercüme, s. 369; *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3770. Benzer malumat için bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 464; Geyikoğlu, a.g.m., s. 921. Şebânkâreî’ye göre sultan düşman ordusuna haber göndererek “bugün tek tek harp edelim yarın büyük cenk yapalım” dedi. Şebânkâreî, a.g.e., s. 145.

Gürcü kuvvetleri hezimete uğratıldı. Sultan tekrar Tiflis'e geldi ve şehirde önceki gibi katliam ve yağma yapıldı.¹³¹¹

Sultan Gürcülere galebe çaldıktan sonra Sekan¹³¹² ve Gag¹³¹³ gibi müstahkem kaleleri muhasara etti ve kalesini üç ay sonra muhasara etti. Aras'ın kuzeyinde ki Gazavan¹³¹⁴ şehrine gitti ve orayı da ele geçirmeye muvaffak oldu. Bundan sonra Gürcüler ve müttefiklerini İvane'nin oğlu Avak'ın sömürgelerinden olan Peçni¹³¹⁵ yakınında mağlup etti.¹³¹⁶

¹³¹¹ *Târih-i Elî*, C. VI., s. 3771; Âştiyânî, a.g.e., s. 128. Cüveynî'ye göre bu savaş neticesinde Hârezmlilerin eline o kadar çok ganimet geçti ki koyunlara iltifat edilmedi. O kadar nimet elde edildi ki bağışın ve bahşişin bir değeri kalmadı. Cüveynî, a.g.e., s. 511; Tercüme, s. 371.

¹³¹² Sagam. Âştiyânî, a.g.e., s. 129. Şekan telaffuzuna dair bkz; *DGBİT*, C. IX., s. 53; Taneri, 1977, s. 51.

¹³¹³ Taneri'de Gag olarak geçer. Taneri, 1977, s. 51. Kak-Gaga. Âştiyânî, a.g.e., s. 129. "D. L. Mushelişvili, eski Gürcü ve Ermeni kaynaklarının, ayrıca Kvemo (Aşağı) Kartli'de yapılan araştırmalar sonucu elde edilen bulguların analizine dayanarak XV-XVIII. yy. ait kaynaklarda Akçakale olarak geçen kalenin XI-XIII. yüzyıla ait erken Orta Çağ dönemi kaynaklarında sık sık zikredilen ve Debeda nehrinin sağ sahilinde, yaklaşık 2-2,5 km. uzaklıktaki dağ geçidinde bulunan Gag kalesinin aynısı olduğu görüşüne varmıştır". Yunis Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 726.

¹³¹⁴ Ya da Gagazvan. Âştiyânî, a.g.e., s. 129.

¹³¹⁵ Bejni-Pdchni. Âştiyânî, a.g.e., s. 129.

¹³¹⁶ Âştiyânî, a.g.e., s. 129.

Sultan'ın Gürcistan toprakları üzerine giriştiği seferler bu toprakları hâkimiyet altına alma gayesinin yanı sıra buralarda kendisine karşı oluşturulan ittifakları bertaraf etme amacının serencamıdır. Bu sahada kendisine karşı oluşturulan ittifakları ortadan kaldırmak uğruna başka topraklar üzerindeki faaliyetlerini yarıda bırakıp ilgisini buraya teksif etmiştir. Lakin buradaki teşebbüslerini her ne kadar kararlılık ile sürdürse de babasının zamanından itibaren devam eden Moğol hücumu isyan hareketlerini bastırmanın dışında Gürcistan sahası ile ilgilenmemesine sebep olmuştur. Bundan başka Gürcistan topraklarında sık sık çıkan isyanlar da Moğol darbesi alan ve henüz tam olarak toparlanamayan devleti zayıf zamanında yakalayarak doğrulmasına izin vermemiştir. Sultan Celâleddin'in hâkimiyet sahalarına bakıldığında Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında sık sık isyanların zuhur ettiği gerçeği ile karşılaşılır. Mezkûr topraklar Hârezmşahlar'ın hâkimiyetine farklı zamanlarda girmiş olsa da devlete veya Hârezmli idarecilere bağlılık hususunda aynı istikrarsızlığı göstermiş bu ise devletin temellerini sarsmıştır.

III.II.II.V. Abbâsî Halifeliği ile münasebetler

Hârezmşahlar ile Abbâsî hilâfeti arasındaki münasebetler her ne kadar daha önceki zamanlara dayansa da Sultan Muhammed ve Celâleddin Hârezmşah zamanlarında Halife Nâsır-Lidînillâh ile olan münasebetler umumî ve hususi sonuçları itibariyle daha önemlidir. Nâsır-Lidînillâh ve Hârezmşahlar arasındaki münasebetler Sultan Alâeddin Tekiş zamanında başlamış onun halefleri Sultan Muhammed ve Celâleddin Hârezmşah'ın iktidarında devam etmiştir.¹³¹⁷ Nâsır-Lidînillâh'ın Abbâsîler'in hâkimiyetini yeniden

¹³¹⁷ Abbâsî hilâfeti ile Hârezmşahlar arasındaki münasebetler birkaç safhada gelişmiştir.

İlk safha Sultan Atsız'ın Selçuklulara karşı hilâfet ile müttefikliğine dayanan *tezim ve tehbib* (saygı gösterme-sevindirme) siyaseti, ikinci safha Sultan Tekiş'in saltanatının sonlarında tezahür eden *teftin ve tehdit siyaseti*, üçüncü safha olan *tehasum ve tecahüm*

tesis etmek, hilâfetin hâkimiyet sahasını genişletmek, Müslümanların Abbâsî halifeliğini dünyevi ve ruhani tek merkez olarak tanımalarını ¹³¹⁸ sağlamak için siyasi, idari, içtimai sahalardaki teşebbüsleri Tekiş zamanında tezahür etmeye başlamış Sultan Muhammed zamanında da azami hududa ulaşmıştır.

Nâsır-Lidînillâh düşmanlarını bertaraf etmek ve amaçlarına ulaşmak için geliştirdiği *düşmanın karşısına bir başka düşmanı çıkarma, onları birbirine kırdırma siyasetini* en çok tatbik ettiği devlet Hârezmşahlar'dır.¹³¹⁹ Gur hükümdarlarına Sultan Muhammed'e karşı kışkırtan mektuplar göndermesi ve bazı müelliflerin iddiasına göre de Cengiz Han'ın Hârezmşahlar'a karşı hücumuna sebep olması bu cümledendir. Sultan Muhammed halifenin cismani hâkimiyet teşkil etme teşebbüslerinin son bulmayacağını anlayıp ve Bağdat ile iyi münasebetler kurulmasının artık mümkün olmadığına kanaat getirince halifenin İslam âlemi üzerindeki manevi nüfuzunu kırmak için dinî propagandalara başlamıştır. Halifeliğin Hüseyin'in seyitlerinin hakkı olduğunu, Abbâsî hanedanlığının bunu gasp ettiğini bilhassa Halife Nâsır'ın İslam ülkelerinin hudutlarını muhafaza etme konusunda gevşek davrandığını söylemesi ve onu geri püskürtmenin her Müslümana vacip olduğuna dair ülkenin ulemasından fetva alarak seyitlerden Alâülmülk Tirmizî'yi Nâsır'ın yerine halife ilan etmesi ¹³²⁰ bunun serencamıdır.

(*düşmanlık-saldırı*) siyaseti Sultan Muhammed zamanında etkili olmuştur. Hasanzâde, a.g.e., s. 140.

¹³¹⁸ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA.*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 400.

¹³¹⁹ Doygun, a.g.e., s. 48.

¹³²⁰ Benâkitî, a.g.e., s. 239; Cüveynî, a.g.e., s. 465, 440; Tercüme, s. 335; Reşîdüddin, a.g.e., s. 340-341; Mîrhând, C. VII., 3334; Âştiyânî, a.g.e., s. 12; Beyânî, a.g.e., s. 276; Kafesoğlu, a.g.e., s. 217; Taneri, 1977, s. 38. D'ohsson'a göre Tirmizî'nin halife ilan edilmesi üzerine İran'da pek çok olan Hz. Ali taraftarları, Âl-i Ali'nin halife olacağı

Sultan Muhammed ve Halife Nâsır arasındaki gergin münasebetler Sultan Celâleddin zamanında da devam etmiş taraflar arasında dostluk temin edilememiştir. Hatta gerek Sultan Muhammed döneminde gerekse Sultan Celâleddin döneminde görüldüğü üzere İslam âleminin ortak düşmanı olan Moğollara karşı bile taraflar birlik olamamışlardır. Sultan Celâleddin'in muasır devletler ile münasebetleri arasında halife ile olan mücadeleleri ayrı ehemmiyete haizdir; zira bu münasebet ve mücadeleler dedesi Tekiş zamanında tezahür etmiş babası Sultan Muhammed zamanında had safhaya ulaşmış ve kendi zamanına intikal etmiştir. Celâleddin babası zamanında halife ile yaşanan gergin münasebetlere şahitlik olmakla birlikte devletin inkıraza uğramasında halifenin aktif rol oynadığına emin idi. İşte Celâleddin Hârezmşah'ın Halife Nâsır ile olan münasebetleri de bu hafızanın ürünüdür. Taraflar arasındaki münasebetler ve askerî müdahaleler Sultan Muhammed'in bıraktığı yerden devam etmiş, menfaat çatışmaları hiçbir zaman son bulmamıştır.

Halife Nâsır dünyevi kudretini tesis için hükümetleri ve yerel güçleri Sultan Celâleddin'in aleyhine kışkırtırken uygun bir zemine sahip olduğunu biliyordu. Zira bu

zamanı geldiğine inandılar. D'ohsson, a.g.e., s. 89. Sultan kendi mezhebinin danışmanlarından ve din adamlarından böyle birinin azledilip azledilmemesi hakkında görüş istedi. Onlar da sultana müspet cevap verince sultan alevi birini Emîrû'l-Mü'min'in unvanıyla halife ilan etti. Saunders, a.g.e., s. 49. Beyânî'ye göre bu tayin tarih boyunca sürekli Abbâsîlere darbe vurma temayülü gösteren ve onların boyunduruğu altından çıkmak için uygun bir fırsat arayışında olan Şii İranlıların Hârezmşah'ın yüksek siyasetinden istifade etmesine ve kendi nidalarını bir dilden Sünni sultana duyurma fırsatı bulmalarına müsait zemin hazırlamıştı. Beyânî, a.g.e., s. 276. "Hârezmşah bu meselede Sünni-Şii ihtilafından istifade etti. Görünüşte sultan bu mücadelede zafer kazandı". Barkhausen, a.g.e., s. 90.

zamanlarda sultan bir yandan hükümeti ihya etmeye çalışıyor bir yandan da dâhilî ve haricî meseleler ile meşgul oluyordu. Büyükannesi Terken Hatun taraftarlarının aleyhtarlığı, kardeşleri ile taht mücadelesi, başkent Gürgenç'in sükûtu, şehzadelerin, eyalet kumandanlarının her birinin istiklal ve güç kazanma teşebbüsleri, memleketin lidersiz kalması, ordunun dağılması, Hârezm topraklarında Moğollardan masun kalan bölge olmaması hasebiyle sultanın Hint sahasına iltica etmesi, bu bölgede pek çok yerel hâkimlerin ona aleyhtarlıkta bulunması ve ardı arkası kesilmeyen Moğol hücumları halifenin daimî istekleri yolunda kolaylaştırıcı unsurlardı.¹³²¹ Nitekim daha önceki zamanlarda olduğu gibi dâhilî ve haricî meselelerden istifade ile Hârezmşahlar'ın sonunu getirme, Abbâsîlerin çok önce yitirdiği gücü kazanma, cismani hâkimiyetini tesis etme temayül ve teşebbüsleri Celâleddin zamanında da menfaatlerine gem vurmuyacağının delilidir.

Sultan Celâleddin'in hilâfet karşısındaki siyaseti iki devreye taksim edilebilir: ilk devre babasının halife karşıtı siyasetini devam ettirme ¹³²² ve hilâfetin kudretini yok saymayı ihtiva ediyordu. Lakin bu siyasetin tek sorumlusu sultan değildi; zira halife de hiçbir zaman Hârezmşah hanedanına kinini unutmamıştı.¹³²³ Nitekim halife maddi

¹³²¹ Hilâfet makamı bu karışık durumdan en fazla kazanç elde eden taraftı. Amaçlarına ulaşmak için isyancılar ile birlik ve dostluğa meylediyor ve öncekinden daha fazla durumların vahameti artıyordu. Beyânî, a.g.e., s. 284.

¹³²² Celâleddin halifeyi devletin yıkılışının ve babasının ölümünün sebebi olarak görüyor ona olan kinini asla unutamıyordu. Öyle ki halifeye karşı yürüyüşü sırasında Melik Adil'in oğlu Melik Muazzam'a mektup göndererek halifeye karşı hücumla geçtiğini; zira onun Müslümanların ve Sultan Muhammed'in ölümüne ve kâfirlerin İslam topraklarını işgaline sebep olduğunu yazıyordu. Buniyatov, 2015, s. 131-132.

¹³²³ Hasanzâde, a.g.e., s. 260.

kudretini tesis etmesine mâni olan Hârezmşahları bertaraf etmek için başka bir güçten istifade etmek olan klasik politikasını bu dönemde de tatbik etmiştir. İleri gelen emirlerden olan Yıgan Taysi'yi ona karşı kışkırtması bu cümledendir. Halifenin bu teşebbüsü hilâfet üzerinde Hârezmşah tehdidinin devam ettiği kanaatinin tezahürüdür.

Sultan Celâleddin'in Hint sahasından dönüp mahallî hanedanlıklara ve ağabeyinin yokluğundan istifade ile iktidarı ele geçirmeye meyleden kardeşi Gıyâseddin'e karşı galebe çaldıktan sonra birkaç emîri ve tabileri ile halifenin hâkimiyetindeki Hûzistan'a hareket etti ve 621 yılı (1224) kışını burada geçirdiler.¹³²⁴ Sultanın Hint'ten döndükten sonra dikkatini halifelik arazine teksif etmesi Tekiş zamanından beri devam eden halifenin Hârezmşah aleyhtarlığına son verme kararlılığının tezahürüdür. Hûzistan'a vasıl olduğunda öncü bir kuvvet sevk ederek ¹³²⁵ halifeye karşı bir taarruza geçti. Sultanın öncü kuvvetleri halifenin ordusu ile karşılaşınca onlara üstünlük sağladı ve halifenin kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğradı. Bu sırada sultan, Ziyâü'l-Mülk'ü elçi olarak halifenin huzuruna gönderdi ¹³²⁶ ve Moğolları defetmek için ondan yardım istedi.¹³²⁷ Ancak halife Sultan

¹³²⁴ Nesevî, a.g.e., s. 138. Ayrıca bkz; Vassâf, a.g.e., s. 433.

¹³²⁵ Nesevî bu öncü kuvvetin kumandasının Cihan Pehlivan'da olduğunu kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 138. Ayrıca bkz; Hasanzâde, a.g.e., s. 261; Taneri, 1977, s. 52. Vassâf'ın kaydına göre sultan İlçi Pehlivan'ı 2000 süvari ile öncü olarak Tuster yoluna gönderdi. Vassâf, a.g.e., s. 434. Reşîdüddin de sultanın İlçi Pehlivan'ı 10.000 kişi ile öncü olarak Tuster'e gönderdiğini kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 393.

¹³²⁶ Nesevî bu ismin tam künyesini Ziyâü'l-Mülk Alâeddin Muhammed Nesevî olarak verir. Nesevî, a.g.e., s. 138; Hasanzâde, a.g.e., s. 261. Ziyâü'l-Mülk Alâeddin b. Muhammed Nesevî için bkz; Şerefi, a.g.md., s. 505.

¹³²⁷ Vassâf, a.g.e., s. 434. Ayrıca bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 379; Mîrhând, C. VII., s. 3367; Reşîdüddin, a.g.e., s. 393; Şebânkâreî, a.g.e., s. 145; Aryenniya, a.g.md., s. 306; Beyânî,

Tekiş ve Sultan Muhammed zamanında yaşanan nahoş hadiseler, Hârezmşahlara duyduğu kin ve Sultan Celâleddin'i de tehdit olarak görmesi hasebiyle yardım davetine teveccüh etmedi. Buna müteakip Hefâca kabilesinden bir birlik ile takviye edilmiş orduyu sultana karşı gönderdi; lakin bu ordu Cihan Pehlivan tarafından bozguna uğratıldı.¹³²⁸ Yardım talebine mukabil halifenin bu tutumu taraflar arasında had safhaya ulaşan nefretin tabii neticesi olmakla birlikte Sultan Celâleddin'in kendisine karşı planlarından haberdar olmasının da bir sonucudur. Sultanın halifeye karşı giriştiği bu harekât İslam dünyası üzerinden menfî tesirler yapmıştır. Nitekim halifenin yanından dönen¹³²⁹ sultanın elçisi Ziyâü'l-Mülk'ün Dakûka¹³³⁰ kasabasının ahalisi tarafından sert bir şekilde kınanması bu cümledendir. Ahalinin bu tavrına oldukça sinirlenen elçinin kasabaya girerek onlardan

a.g.e., s. 284; Buniyatov, 2015, s. 131. Şerefi bu hareketin sebebinin halifeden özür dilemek olduğunu kaydeder. Şerefi, a.g.md., s. 505.

¹³²⁸ Nesevî, a.g.e., s. 138. Bu isim Nesevî'nin Türkçe tercümesinde Gıyasülmülk Alâeddin Mehmet b. Mevdevî olarak geçer. Necip Asım, a.g.e., s. 68.

¹³²⁹ Nesevî bu vakadan sonra Bağdat'a giden Ziyâü'l-Mülk'ün âdet olduğu veçhile ihtiram ile karşılandığını ve ona izzet ve ikramda bulunduklarını; bir süre orada kaldığını kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 138.

¹³³⁰ Erbil ve Bağdat arasında meşhur bir şehrin adıdır. Bu isim Arap hücumları tarihinde olmuştur. Orada Hâricîler ile de bir savaş meydana gelmiştir. Hamevî, C. II., s. 386. Irak-ı Arab'ın diğer vilayetlerinden daha hoş iklime sahip bir şehirdir. O havalide petrol kuyuları bulunur. Müstevfî, a.g.e., s. 43. Dakûka ya da Dakûk olan şehir Abbâsî İmparatorluğu topraklarında kâin küçük bir kasabadır. S. H. Longrigg, "Dakuka", *ET*, C. II., Leiden 1991, s. 101.

bazılarını öldürmesi ¹³³¹ hadiselerin ne dereceye ulaştığını göstermesi açısından ehemmiyete haizdir.

Sultanın bundan sonraki hareketi Tuster ¹³³² şehrini muhasara etmek (Ocak-Şubat 1225) ¹³³³ oldu. Şehrin hâkimi “Vech es-Subu” olarak tanınan halifenin kölesi Emîr

¹³³¹ Nesevî, a.g.e., s. 138; Taneri, 1977, s. 52. İbnü'l-Esîr sultanın elçisinin değil sultanın kendisinin Dakûka'ya gelişinden ve burayı kuşatmasından bahseder. Müellife göre sultanın taarruzu karşısında şehrin ahalisi derhal surlara çıkarak savaşa meyletmişler hatta sultanın bu hareketine tepki göstermek maksadıyla ona küfretmişlerdir. Ahalinin bu taşkın halleri sultanın zoruna gitmiş ve onun öfkelenmesine sebep olmuştur. Dakûka kuşatmasının oldukça şiddetli geçmesi ve sultanın şehri kılıç zoruyla ele geçirip halktan pek çok kişiyi öldürmesi bu hâletiruhiyenin serencamıdır. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 278.

¹³³² Şehrin Şuşter olarak geçtiği yerlere dair bkz; Muhammed b. Necib Bekran, a.g.e., s. 67; Müstevfî, a.g.e., s. 130; Âştîyânî, a.g.e., s. 115; Sykes, C. II., s. 123; Şerefi, a.g.md., s. 505. Şadrevan-ı Tuster Huzistan'ın büyük imaretlerindendir. Muhammed b. Necib Bekran, a.g.e., s. 81. Üçüncü iklimden yer alan şehir Hûşeng-i Pişdâdî tarafından yapıldı ve bilahare harap edildi. Erdeşîr-i Bâbekân oranın imaretini yenilendi. Şapûr zamanında şehirde imaretler yapıldı. Şehirde dört adet kapı vardır ve havası gayet sıcaktır. Ekseriyetle bahar ve yaz olur. Şeker kamışı, tahıl ve pamuk elde edilir. Ekseriyetle halkın çehresi siyah olup zayıflardır. Hanefî mezhebindendirler. Müstevfî, a.g.e., s. 130-131. Arapça'da Tuster olarak telaffuz edilen şehir İran'ın güneybatısında kâindir. Şehrin çok eski olduğu ve Kral Hûşeng tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaynaklardan bazıları şehrin at formunda inşa edildiğini kaydeder. J. H. Kramers-C. E. Bosworth, “Shushtar”, *EF*, C. IX., Leiden 1997, s. 512.

¹³³³ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 277; Buniyatov, 2015, s. 131; *The Cambridge*, s. 324; Velayeti, a.g.e., s. 308.

Muzafferüddin sultana karşı ciddi şekilde mukavemet göstermiştir. Şehrin muhasarası devam ederken Hârezmliler şehir havalisine dağılarak buralarda yağma yapmaya başladılar. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre bunların bir kısmı Basra'ya kadar indiler ve burada da yağmaya giriştiler.¹³³⁴ Hârezmlilerin Basra'daki taşkınlıklarına mukabil bu şehrin şahnesi olan Emîr Multigin onlara karşı saldırıya geçti ve onlardan bir kısmını öldürdü. İki ay süren Basra kuşatması bir sonuç vermeyince sultan buradan çekilmeye karar verdi. Nitekim halifenin sultan üzerine sevk ettiği ordunun yaklaşması da bu kararında etkili oldu. Buna müteakip Bağdat'a yedi fersahta kâin Bakûba¹³³⁵ denilen bir yere vasil oldu. Sultanın buraya geldiği haberine mukabil halifenin ordusu geri döndü sultan da Bağdat'ı kuşatmaktan vazgeçerek Dakûka'nın üzerine yürüdü.¹³³⁶ Şehir ahalisinin kendisine karşı kötü muamelesini karşılıksız bırakmayan sultan katliam ve yağmada bulundu. Buradan sonra Bevâzic¹³³⁷ şehrine doğru hareket etti. Dakûka ahalisinin akıbetinden haberdar olan şehir halkı sultanın gazabından korkmaya başladı. Aynı akıbetin kendi başlarına

¹³³⁴ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 277. Ayrıca bkz; Taneri, 1977, s. 52.

¹³³⁵ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 277; Âştiyânî, a.g.e., s. 115; Velayeti, a.g.e., s. 308. Müstevfî'ye göre şehir Bağdat'a sekiz fersahtadır. Orayı Kisrâ soyundan olan Kuba adlı bir kız yaptı ve Beyt-i Kûba dedi. Zamanla Bakûba oldu. Müstevfî, a.g.e., s. 37, 45. Irak'ın meşhur şehirlerinden olan Bakûba Bağdat'a 10 fersahtadır. Ehl-i ilm'den bir grup oraya mensuptur. Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 331. Bakûba Bağdat'ın kuzeyine yaklaşık 27 mil uzaklıkta küçük bir kasabadır. *The Cambridge*, s. 325.

¹³³⁶ Âştiyânî sultanın garzli halifenin eliyle babasının ve dedesinin başına gelen felaketlerin öcünü alacağı yerde Dakûka tarafına gitti diyerek bu hareketini tenkit eder. Âştiyânî, a.g.e., s. 115.

¹³³⁷ Müstevfî Bevâzic hakkında küçük bir şehirdir demekle iktifa eder. Müstevfî, a.g.e., s. 121.

gelmesinin önüne geçmek için sultandan aman dilediler ve şehre şahne gönderilmesini talep ettiler. Halkın yüklü miktarda mal ve eşya vermesine mukabil sultan onların isteklerini kabul etti.¹³³⁸

Sultanın bu nevi teşebbüsleri karşısında halife de boş durmadı ve onu geri püskürtme niyetiyle emîrlerden Cemâleddin Kuş Timur'u ¹³³⁹ 20.000 kişiden mürekkep bir ordu ile onun üzerine gönderdi.¹³⁴⁰ Aynı zamanda 10.000 kişilik yardımcı kuvvet ile Kuş Timur'a iltihak etmesi için Erbil hâkimi ¹³⁴¹ Muzafferüddin Gökbörü'ye posta güvercinleri gönderdi.¹³⁴² Lakin Kuş Timur Erbil hâkiminin ve onun beraberindeki yardımcı kuvvetlerin gelmesini beklemeden sultanın üzerine harekete geçti.¹³⁴³ Sultan

¹³³⁸ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 277-278. Ayrıca bkz; Taneri, 1977, s. 53.

¹³³⁹ Şebânkâreî halifenin sultan üzerine sevk ettiği kumandanın bir Türk olduğunu ve adının Tuşmer olduğunu kaydeder. Şebânkâreî, a.g.e., s. 145. Reşîdüddin de kumandanın ismini Kuşik Timur diye zikreder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 393.

¹³⁴⁰ Benâkitî, a.g.e., s. 379; Cüveynî, a.g.e., s. 493; Tercüme, s. 356; Hândmîr, C. II., s. 661; Mîrhând, C. VII., 3368; Vassâf, a.g.e., s. 434; Velayeti, a.g.e., s. 308; Âştîyânî, a.g.e., s. 115; Beyânî, a.g.e., s. 284; Buniyatov, 2015, s. 131; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 36; Taneri, 1977, s. 53; *The Cambridge*, s. 324.

¹³⁴¹ Şebânkâreî'nin eserinde Erdebil hâkimi olarak geçer. Şebânkâreî, a.g.e., s. 145.

¹³⁴² Benâkitî, a.g.e., s. 379; Cüveynî, a.g.e., s. 493; Tercüme, s. 356; Mîrhând, C. VII., s. 3368; Reşîdüddin, a.g.e., s. 393; Vassâf, a.g.e., s. 434; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 36.

¹³⁴³ Cüveynî'ye göre Kuş Timur'un bu hareketinin sebebi sultanın kuvvetlerinin kendisinininki ile mukayese edildiğinde daha az olması ve sultana yardım gelmemesi ile alakalı idi. Cüveynî, a.g.e., s. 493; Tercüme, s. 356; Benâkitî, a.g.e., s. 379; Vassâf, a.g.e.,

Kuş Timur'un yanına bir elçi göndererek taraflar arasında barışın tesis edilmesini teklif etti ve halife tarafından kendisine yardım edilirse düşman kuvvetlerini bertaraf edebilecek tek kişi olduğunu ilave etti.¹³⁴⁴ Sultanın barış teklifine ve mezkûr sözlerine iltifat etmeyen Kuş Timur ona karşı harekete geçti. Ancak halifenin kuvvetleri karşısında daha az sayıda olan sultan âdet olduğu veçhile hile yoluna başvurdu. Birliğini pusuya yatırdı ve kendisi de 500 süvari ile düşmanın sağ ve sol cenahına saldırı yaptıktan sonra kaçıyormuş gibi yaparak aniden geri dönmeye başladı. Bu hareket karşısında Hârezmli kuvvetlerin bozulduğunu düşünen muhalifler bunu fırsat telakki edip onları takip etmeye başladılar. Ancak pusuya yatmış olan sultanın askerleri derhal bulundukları yerden çıktılar ve onların üzerine hücum edip çoğunu kılıçtan geçirdiler.¹³⁴⁵ Mağlup ordu Bağdat yakınına kadar takip edildi.¹³⁴⁶ Kuş Timur'un aldığı bu mağlubiyet ile halife Hârezmşahlar karşısında bir kez daha hüsrana uğradı ve bu planında da muvaffak olamadı.

s. 434. Mîrhând da sultanın az bir kuvvete sahip olmasından mağrurlanan Kuş Timur'un Erbil hâkimini beklemediğini kaydeder. Mîrhând, C. VII., s. 3368.

¹³⁴⁴ Benâkitî, a.g.e., s. 379; Cüveynî, a.g.e., s. 493; Tercüme, s. 356; Reşîdüddin, a.g.e., s. 393; Vassâf, a.g.e., s. 434; Taneri, 1977, s. 53.

¹³⁴⁵ Mîrhând, C. VII., 3369. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 493; Tercüme, s. 357.

¹³⁴⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 494; Tercüme, s. 357; Vassâf, a.g.e., 434; Güzel, a.g.t., s. 108; Hüsrevbegi, a.g.e., s. 68; Taneri, 1977, s. 54. Halifenin yönlendirdiği orduyu yenen Sultan Celâleddin bu galibiyetin sonunda oldukça fazla ganimet elde etti. Şebânkâreî, a.g.e., s. 145.

Sultan Kuş Timur'un kumandasındaki orduyu bu şekilde mağlup ettikten sonra Muzafferüddin Gökbörü'nün ¹³⁴⁷ yaklaşmakta olduğunu önden yüklerini gönderdiğini kendisinin de arkadan askerlerini harp nizamını sokarak ilerlediğini ve bu şekilde sultanı tuzağa düşürmek niyetinde olduğunu haber aldı. Bu haber karşısında sultan da ağırlıklarının önde gitmesini emretti ve kendisi de süvarileri ile dağ yolu tarafından ilerledi. Pusudan bihaber olan Muzafferüddin ve askerleri bu yola girdiği vakit ansızın Hârezmlilerin hücumu ile karşılaştı. Üstünlüğün sultanda olduğunu müşahade eden Muzafferüddin sultanın affına nail olmak istedi sultan da ona saygıyla muamele etti ve bu vesile ile onu hizmetine aldı.¹³⁴⁸ Sultanın kendisi bundan sonra Azerbaycan'a avdet etti.

Sultan 1225 yılında Azerbaycan'ın istilası ile meşgul iken Yıgan Taysi'nin Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerini yağmalayıp Hemedan'ı zapt ettiğini duydu. Etrafına 5000 kişiden mürekkep ¹³⁴⁹ süvari birliğini toplayarak mezkûr yerleri yağmalamakla meşgul oldu ve Arrân'a gelerek yerleşti ve kışı bu bölgede geçirdi.¹³⁵⁰ Onun bu teşebbüsü

¹³⁴⁷ Gökbörü'nün siyasi ve sosyal faaliyetleri hakkında tafsilatlı malumat için bkz, Abdullah Ekinci, "Muzafferüddin Gökbörü'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 856-863.

¹³⁴⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 494; Tercüme, s. 357; Vassâf, a.g.e., s. 434; Aryenniya, a.g.md., s. 306; Âştîyânî, a.g.e., s. 115; Taneri, 1977, s. 54. Benzer malumat için bkz; Mirhând, C. VII., s. 3369. İbnü'l-Esîr Muzafferüddin Gökbörü ile sultan arasında daimî olarak elçi teatisinin vuku bulduğunu nihayet aralarında barışın tesis edildiğini malumatını verir. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 279.

¹³⁴⁹ Buniyatov'da bu sayı 50.000 olarak geçer. Buniyatov, 2015, s. 130.

¹³⁵⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 283.

halifenin tahrikinden kaynaklanıyordu.¹³⁵¹ Yıgan'ın bu teşebbüsünü haber alan sultan süratle hareket ederek karargâhını kuşattı. Sultanın Dakûka'da olduğunu zannederken birden karşılarında gören Yıgan Taysi ve askerleri şaşkınlıklarını gizleyemediler. Yıgan Taysi yakalanacağını anlayınca aman dilemek için Celâleddin'in kız kardeşi olan eşini onun yanına gönderdi sultan da onu affederek ¹³⁵² tekrar Azerbaycan'a yöneldi. Bu başarısız teşebbüs Yıgan Taysi'ye ait görülüyorsa da gerçekte halifenin hezimetidir. Zira halife her ne kadar Yıgan Taysi'yi sultana karşı teşvik ederek onu tasfiye edeceğini düşünse de bu planında muvaffak olamadı ve siyasi hedeflerine ulaşma konusunda bir kez daha hayal kırıklığına uğradı.

Sultanın halife ile münasebetlerinde ikinci devre hilâfetin manevi nüfuzuna duyduğu ihtiyaç doğrultusunda ortak düşman Moğollara karşı müttefik olmayı ihtiva eder. İslam topraklarına Sultan Muhammed zamanından itibaren Moğol saldırılarının yönelmesi üzerine olası ittifaklar üzerine düşünülmüş; lakin hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.¹³⁵³ Nitekim Sultan Muhammed zamanında Moğollara karşı alınacak tedbirler konusunda istişarelere başlanınca devrin ünlü fakihi Şihâbü'd-din Hayvakî ve Celâleddin tarafından desteklenen etraftaki İslam hükümdarlarına mektuplar yazarak

¹³⁵¹ Âştiyânî, a.g.e., s. 116; Buniyatov, 2015, s. 130; Khalatbari-Şerefi, a.g.e., s. 34; Necef, a.g.e., s. 570; Şerefi, a.g.md., s. 505; Taneri, 1977, s. 38. İbnü'l-Esîr'e göre Yıgan Taysi'nin Hemedan'a gitmesinin sebebi halifenin Hemedan ve havalisindeki bazı şehirleri ikta etmek suretiyle oraya gitmesini ihtiva eden bir mektup yazması idi. Yıgan Taysi'nin Hemedan'a gidip şehri ele geçirmeye teşebbüs etmesi halifenin verdiği emrin tatbik edilmesi ile ilgiliydi. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 283. Ayrıca bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 116.

¹³⁵² İbnü'l-Esîr, C. X., s. 283; Aryenniya, a.g.md., s. 306; Âştiyânî, a.g.e., s. 116; Buniyatov, 2015, s. 130; *The Cambridge*, s. 326.

¹³⁵³ Doygun, a.g.e., s. 65.

yardım isteme ¹³⁵⁴ önerisi tatbik edilememiş bunda sultanın muasır devletler ile kötü münasebetleri de etkili olmuştur.

Sultan Celâleddin halifenin topraklarına askerî harekâtlar düzenlemekle birlikte onun ile iyi münasebetler tesis etmeye de çalışmış hatta Moğolların İslam topraklarından uzaklaştırılmasının halifenin yardımı ile olacağına inanmıştır. Bu hususta en büyük delil Kuş Timur hezimetinden sonra fırsat varken Bağdat’a saldırılmamasıdır.¹³⁵⁵ Doğrusu halife de sultanın Bağdat’a hücum edeceğini, Yıgan Taysi ve Kuş Timur’u kendisinin aleyhine kışkırtmasına misilleme yapacağını düşünüyordu. Lakin sultan halifenin düşüncesinin aksine Bağdat’a saldırmamış Irak’ı yağmalamakla iktifa etmiştir.¹³⁵⁶ Bu zamanda Moğollar, Gürcüler ve mahallî güçler ile olan mücadeleler; sultanın çoğu zaman muhtelif düşmanlara karşı birden fazla sahada savaşmak zorunda kalması ve halife karşıtı faaliyetlerinin İslam aleminde olumsuz karşılanması halife ile olan ihtilafını daha fazla

¹³⁵⁴ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 215.

¹³⁵⁵ Sultan’ın Bağdat’a yönelmemesi muasır yazarlar tarafından muhtelif şekilde yorumlanmıştır. Kimi yazar sultanın Bağdat’a harekât düzenlememesini tenkit etmiştir. “Celâleddin Bağdat’a yedi fersahta Bakûbâ köyüne ulaştı. Ama Bağdat’ı gazezli halifenin varlığından saflaştıracağına ve halife tarafından babası ve dedesine ulaşan musibetlerin intikamını alacağına Dakûka tarafına gitti”. Âştiyânî, a.g.e., s. 115. “Sultan Bağdat’ı fethetme niyetinde değildi. Öyle ki halifenin ordusuyla karşılaştığında Kuş Timur’a “bizim isteğimiz aman dilemektir” diye mesaj gönderdi. Bağdat yolu açık olmasına rağmen bu şehrin fethine teşebbüs göstermedi”. Khal’atbari-Şerefî, a.g.e., s. 36. “Halifenin ordusu sultanın hilesi ile yenildi ve Bağdat’ın etrafına dağıldı ama sultan bilinmeyen sebep ile Bağdat’a saldırmadı”. Velayeti, a.g.e., s. 308. Ayrıca bkz; Sykes, C. II., s. 123.

¹³⁵⁶ Âştiyânî, a.g.e., s. 115; Güzel, a.g.t., s. 108.

sürdürmekten sakınmasına sebebiyet vermiş olabilir. Sultanın içinde bulunduğu bu hassas durum takriben aynı zamanlarda halifeye karşı iyi yönlü siyaset takip etmesini sağlamıştır.¹³⁵⁷ Buna rağmen halifenin Hârezmşahlara karşı öfkesi hiçbir zaman dinmemiş hemen her fırsatta Hârezmşahlar'ın ve sultanların tehditini tasfiye etmek için muhtelif teşebbüslerde bulunmuştur.¹³⁵⁸

Taraflar arası münasebetlerde Hârezmşahlar adına çözümsüz kalan en büyük meselelerden biri halifenin Hârezmşah sultanlarına hitabıdır. Bilindiği üzere Türk-İslam hükümdarları İslam dünyası nezdinde meşruiyet kazanmak için halifenin manevi nüfuzuna ihtiyaç duyuyor ve halifenin kendilerine saltanat menşuru, hil'at gibi hükümdarlık alametleri göndermesini, sultan unvanı vermesini bu isteklerine bir cevap telakki ediyorlardı. Nitekim Hârezmşahlar zamanında da meşru bir hükümdar olarak görülme isteği hâsıl olmuş ve ilk zamanlardan itibaren Hârezmşahlar'ı tanıma, sultan unvanını edinme arzusu halifeye iletilmiştir. Bu mesele bilhassa Sultan Muhammed zamanında had safhaya ulaşmış halifenin sultana duyduğu kin ve onu tehdit unsuru olarak telakki etmesi bu isteğin gerçekleşmesine mâni olmuştur. Hârezmşahlar'ın daimî arzusu Sultan Celâleddin zamanında da tekrar etmiş; lakin halife ömrünün sonuna kadar Hârezmşahlar'ı kabulden ve onlara sultan unvanı vermekten sakınmıştır.¹³⁵⁹ Sultan

¹³⁵⁷ Doygun, a.g.e., s. 66.

¹³⁵⁸ Halife İslam dünyasının siyasetini çevreleyen, tahrik edici, aldatmaya dayalı siyaseti ile siyasi ve nizamî işlerde sultanın yoluna engel oldu ve Moğolların peyderpey saldırılarına uygun zemin yarattı. Beyânî, a.g.e., s. 288-289.

¹³⁵⁹ Hüsrevbegi, a.g.e., s. 68. Nesevî'ye göre ileri gelen meliklere sultan demeleri âdet değildi. Nesevî, a.g.e., s. 282. Taneri'ye göre Sultan Celâleddin kendisine sultan unvanı verilmesi için boşuna çaba sarf etmişti zira o zamana kadar yürürlükte olan protokol, bu unvanın verilmesine uygun değildi. Taneri, 1977, s. 55. Halife Celâleddin'e sultan unvanı

Celâleddin Hint'te iken Darü'l-Hulefâ tarafından kendisine sultandan daha aşağı bir unvan olan “Cenâbü'l-Refiü'l-Hakanî” diye hitap edilmesi halifenin bu konudaki kararlılığının ve inadının serencamıdır. Buna mukabil Celâleddin de halifeye yazdığı mektuplarında ona “Seyyidina, Mevlâna, Emîru'l-Mü'minîn, İmamü'l-Müslimin, Halifet-ü Rabbü'l-Âlemin, İmamü'l-Meşarık ve'l-Meğarib” diye hitap etmiştir.¹³⁶⁰ Halifenin sultan unvanı vermemesine mukabil sultan da sikkelerde halifenin adını zikretmemiştir.¹³⁶¹

Halife Nâsır'ın ölümü (1225) ile yerine oğlu Zâhir-Biemrillâh (1225-1226) geçti. Onun döneminde¹³⁶² Hârezmşahlar ile münasebetlerde esaslı değişikliğe gidildi. Nitekim yeni halife babası gibi sert bir siyaset takip etmekten imtina etti. Öyle ki sultan Tebriz'de iken halifenin hilâfetini müjdelemeye memur edilen elçiler Necmeddîn Râzi ve Rükneddin İbn Attâf geldi. Halife mezkûr elçiler ile sultana gönderdiği mektupta taraflar

vermekten imtina ederken Hârezmşahların Kirman'daki hükümrânı olan Barak Hâcib'e sultanlık lakabı bahşetti. Nâsırüddin Münşî-i Kirmânî, *Nesâ'imü'l-Eshâr Min Letâ'imi'l-Ahbâr der Târih*, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1364, s. 24. Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh Barak'ı övmeye mübalağa gösterip Kutluğ Sultan lakabı ile Kirman padişahlığı tevki'ini ona verdi ve o zamanda kendisine bir mektup yazarak “bu zamanda çoğunlukla İran memleketlerinin muayyen bir padişahı yoktur. O memleketleri sen tasarrufuna aldığından hilafet tarafından buna uygunsun” dedi. *Târih-i Şâhî Karahitayan*, s. 47-48.

¹³⁶⁰ Nesevî, a.g.e., s. 281-282. Ayrıca bkz; Güzel, a.g.t., s. 110.

¹³⁶¹ Halife tarafından sultana verilen unvanlar hakkında Nesevî'nin eserinde ayrı bir bab yer alır. Tafsilatlı malumat için bkz; Nesevî, a.g.e., s. 281-284; Taneri, 1977, s. 55-56.

¹³⁶² Zâhir-Biemrillah'ın hilâfeti hakkında tafsilatlı malumat için bkz; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 292-296.

arasında dostane münasebetlerin tesis edilmesi temenni ediyordu.¹³⁶³ Ancak sultanın yanından ayrılıp Bağdat'a doğru yola çıkan elçiler henüz oraya varamadan halifenin öldüğü haberi geldi.¹³⁶⁴ Zâhir-Biemrillâh'ın halifeliği çok kısa sürse de ¹³⁶⁵ babasının tersine sultanın aleyhine herhangi bir teşebbüste bulunmadı hatta 1225'te Kübrevî şeyhi Necmeddîn-i Dâye'yi Tebriz'e sultanın yanına elçi olarak gönderdi.¹³⁶⁶

Halife Zâhir'in vefatıyla halifelik makamına Müstansır-Billâh (1226-1242) ¹³⁶⁷ geçti ve Zâhir zamanında sultan ile kurulan iyi münasebetler onun zamanında da devam etti. Halife Müstansır Ahlat kuşatması esnasında Hâcib oğlu Sâdeddin'i risaletle sultanın yanına gönderdi. Nesevî'nin kaydına göre bu elçi birkaç istekte bulundu ve eğer bu istekleri sultan tarafından kabul görülürse sultanın ileri gelen yakınlarından birkaçını yanında götürecektir ve teşrifat ve hil'atlar ile geri gönderecekti.¹³⁶⁸ Hilâfet makamının sultandan istekleri şöyle idi: Musul hâkimi Bedrû'd-dîn Lulu, Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Eyyûbî hâkimlerinden Şihâbü'd-dîn Süleyman Şah ve Cibâl meliki Hezaresb'in oğlu İmâdü'd-dîn Pehlivan'ın sultandan emir almayıp hilâfet

¹³⁶³ Nesevî elçilerden Necmeddîn Râzi'nin sultanın elçisi olan Mucîrüddin ile Bağdat'a geri dönerken halifenin vefat ettiğini kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 189; Taneri, 1977, s. 54.

¹³⁶⁴ Nesevî, a.g.e., s. 189; Âştiyânî, a.g.e., s. 130.

¹³⁶⁵ Halifenin saltanatı yalnız 9 ay 14 gün sürdü; 11 Temmuz 1226'da vefat etti. Anne-Marie Edde, "Al-Zahir Bi-Amr Allah", *EF*², C. XI., Leiden 2002, s. 390.

¹³⁶⁶ Murat Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", *DİA*, C. XLIV., İstanbul 2013, s. 92-93.

¹³⁶⁷ Carole Hillenbrand, "Al Mustansır", *EF*², C. VII., Leiden 1993, s. 727; İsmail Yiğit, "Müstansır-Billâh", *DİA*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 118. Onun hilâfeti hakkında tafsilatlı malumat için bkz; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 309-310.

¹³⁶⁸ Nesevî, a.g.e., s. 200.

makamına tabi olmaları; onların topluluğundan sayılmaları ve Sultan Muhammed'in Bağdat'a yönelik askerî harekâtından sonra memleketlerinde hutbeden halifenin adını çıkarma kararının lağv edilmesi bu minvalde Hârezmşahlar ülkesinde hutbede halifenin adının da zikredilmesi.¹³⁶⁹ Halifelik ile iyi münasebetler kurmaya temayül gösteren Celâleddin de Müstansır'ın bu taleplerini kabul etti. Buna mukabil halife de sultana ve mahiyetindeki nüfuzlu kimselere hil'atler gönderdi. Ahlat muhasarasından sonra da Bağdat'tan elçiler geldi dostane münasebetlerin devamı sağlandı.¹³⁷⁰ Görüldüğü üzere Halife Nâsır'ın ölümü taraflar arasındaki münasebetlerin yenilenmesi, davranışların ve siyasetin ılımlı hale gelmesi bakımından bir başlangıç arz eder. Zira onun ölümü ile başlayan süreç Hârezmşahlar ile hilâfet arasında iyi münasebetlerin olabileceğini, münasebetlerin akıbeti için askerî müdahalelerin tek çare olmadığını göstermesi açısından ehemmiyete haizdir.

Sonuç itibariyle Sultan Muhammed ve Sultan Celâleddin zamanlarında halife Nâsır ile olan münasebetler taraflar arasındaki inatlaşmanın, menfaat çatışmasının, güç savaşının, dâhilî-haricî meselelerin gölgesi altında devam etmiş ve XIII. yüzyılın en büyük gücü Hârezmşahlar ile İslam dünyasının ruhani lideri olan halifenin hemen her fırsatta çatışması İslam dünyasını Moğol taarruzlarına açık bir saha haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim halifenin bilhassa Sultan Muhammed'e karşı etraftaki hükümetleri kışkırtması, onu tasfiye etmek için gayrimüslim Karahıtayları dahi kullanmaktan imtina etmemesi İslam aleminin bölünmüşlüğüne gören Moğollar için uygun bir fırsat addedilmiştir.

III.II.II.VI. İsmâîlîler ile münasebetler

¹³⁶⁹ Nesevî, a.g.e., s. 200-201; Âştiyânî, a.g.e., s. 130.

¹³⁷⁰ Taneri, 1977, s. 54-55; Hüsrevbegi, a.g.e., s. 68.

Sultan Celâleddin'in Hindistan'dan döndükten sonra uğraştığı meselelerden bir diğeri de Alamut'ta kâin İsmâîlîler idi. Sultan Muhammed zamanında menfi yönde cereyan eden ve Halife Nâsır'ın müdahil olması ile umumiyetle ölümle sonuçlanan münasebetler Celâleddin'in saltanatının ikinci yarısında (1226-1231) ¹³⁷¹ bu minvalde devam etti. Beyânî taraflar arasındaki münasebetlerin niteliğini Hârezmşahların iş bilmez ve habersizliği, İsmâîlîlerin ise açık ve dakik siyaseti; maddî ve manevî yönde güçlenmesi, iktisadi ve siyasi faydalar elde etmesi olarak tarif eder.¹³⁷² İsmâîlîlere karşı mutlak tedbirler alınmadığı, Celâleddin zamanında sağlanan anlaşma ile bu kadim düşmana karşı tavizler verildiği, sultana karşı iki yüzlü bir siyaset takip etmelerine zemin hazırlandığı müşahede edildiğinde Beyânî'nin yorumu bir dereceye kadar doğru kabul edilebilir.

Sultan ile İsmâîlîlerin arasındaki münasebetleri gölgeleyen hadiselerden biri sultanın Rey'de ikametı sırasında vuku buldu. Nesevî'nin kaydına göre sultan Rey'de ikamet ettiğı ve ordusu da Moğolların peşine Horasan'a gittiğı bir sırada Alamut hükümdarı Alâeddin Muhammed ¹³⁷³ tarafından bir elçi geldi. Hükümdar elçisi ile birlikte sultana dokuz İsmâîlî fedaisi gönderdi ve bu fedailerin sultanın kendilerine ilettileri tüm düşmalarını katletmeye hazır olduklarını söyledi. Sultan fedailerin akıbeti ve onları kabul edip etmeme hususunda devlet erkânı ile meşveret etti; bu görüşmenin neticesinde çoğı devlet erkânının fedailerin kabul edilip sultanın düşmanlarının onlara

¹³⁷¹ Taneri, 1977, s. 56.

¹³⁷² Beyânî, a.g.e., s. 221. Hasanzâde'ye göre bu iki devlet de birbiriyle dostça ya da düşmanca geçinme isteğı içinde değildi. Hatta onların siyaseti ani ve gelip geçici havadislerin konusu oldu. Hasanzâde, a.g.e., s. 270.

¹³⁷³ Alâeddin Muhammed'in saltanatı hakkında tafsilatlı malumat için bkz; Benâkitî, a.g.e., s. 343; Mîrhând, C. VI., s. 3105-3107; Şebânkâreî, a.g.e., s. 131-132.

gösterilmesini istediği görüldü. Ancak Irâk-ı Acem hâkimi Şerefüddîn onların bu kararına muhalif oldu ve “bu teşebbüs ile Alâeddin’in niyeti sultanın iç dünyasını öğrenmek onun esrarını elde etmektir. Sultanın düşmanları tayin edildiğinde onlara yaklaşmak ve sultanın niyetinden onları haberdar etmek arzusundadır” dedi. O fedailerin İsmâîlîye makamının casusları olduğu görüşündeydi. Şerefüddîn’in bu makul sözlerini kabul eden sultan fedaileri Alamut’a geri gönderdi ve Alamut hükümdarına “bizim dostumuz ve düşmanımız Alâeddin’in katında gizli değildir. Eğer onun böyle bir niyeti varsa fedaileri kendi tarafından yollasın”¹³⁷⁴ diye mesaj gönderdi. Alamut hükümdarının sultana karşı yürüttüğü bu iki yüzlü siyaset son ana kadar bu minvalde seyretti. Gerçekten o daha ilk zamanlardan itibaren sultanın kadim düşmanı Moğollara meyleden bir siyaset takip etti; sultanın sert politikasını kendi üzerinde hissettiği zamanlarda ise çekingen bir tavırla hareket etti. Mezkûr ahval taraflar arasındaki münasebetlere yön vermesi açısından ehemmiyete haizdir.

Sultanın İsmâîlîler ile olan münasebetlerinde güvensizlik temayüz etmiş onların kendisine karşı Moğollar ile birlik olduğuna inanmıştır. Nitekim 1227 yılında İsfahan’da iken Azerbaycan’daki veziri Şerefülmülk’e gönderdiği haberci ile olası ittifakı ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Buna göre sultan İsfahan’dan vezirine gönderdiği bir mektup ile Suriye’ye gitmekte olan İsmâîlî tacirlerinin arasında bir Moğol elçisinin mevcudiyetini bildiriyor ve bu güzergâhta ilerleyen kervanların titizlikle araştırılmasını emrediyordu. Sultanın gönderdiği mektupta mezkûr buyruktan başka şunlar yazıyordu: “Suriye’ye giden ve Rum’dan gelip İsmâîlîler tarafına giden kervanlarını durdurunuz. Moğollar tarafından gönderilmiş kimseleri ele geçirirseniz, bunları alıkoyup icabını yapmak için

¹³⁷⁴ Nesevî, a.g.e., s. 177.

bize bildiriniz".¹³⁷⁵ Sultanın İsmâilî kervanlarının tevki ve tetkiki yönünde bir emir vermesinin arka planına bakıldığında daha babasının döneminden itibaren İsmâilî hükümdarlarının kendisine güven telkin etmemesinin ve Moğollar ile bir işbirliği içinde olabilecekleri yönünde bir düşünceye sahip olmasının hatta halifenin fedailerin yardımıyla Hârezmşahların vekillerini katletme teşebbüsünün itici bir rol oynadığı söylenebilir. Aynı zamanda ele geçireceğini düşündüğü deliller ile hilâfet makamının kendi düşmanları ile birlik olduğuna yönelik sağlam argümanlara sahip olacaktı. Nitekim sultanın halifeyi Moğollarla münasebette olduğuna dair ihtimlarda bulunması ve Moğol istilasında halifenin tahrik ve teşvikin olduğu yönünde deliller araması yeni bir durum değildir. İsmâilî tüccarları içinde bir Moğol elçisi olduğuna dair fikri de bu algının tezahürü mahiyetindedir.

Sultanın bu buyruğuna mukabil veziri Şerefülmülk kervanların araştırılması için yollara gözcüler tayin etti. Nihayet Suriye'den gelen yaklaşık yetmiş kişiden müteşekkil bir kervan görülüp tevfi edildi. Lakin vezir kervanı durdurmakla kalmadı sebepsiz yere tamamını katletti ve develerle gelen yükleri de müsadere etti. Bu malları kendi adamları arasında taksim etti ve kendisine de az bir miktar ayırdı. Yapılan bunca tetkike rağmen sultanın elini güçlendirecek herhangi bir delil elde edilemedi. Tacirlerine yapılan bu muameleyi haber alan Alamut hükümdarı Alâeddin oldukça öfkeleni ve Esedüddîn Mevdu adlı birini elçi olarak sultana göndererek vezirini şikâyet etti ve müsadere edilen mallarının tarafına iadesini talep etti. Sultan vezirini yaptığı bu çirkin işten dolayı takdir

¹³⁷⁵ Nesevî'nin orijinalinde bu kısım yer alır iken Minovî'nin Farsça tercümesinde bu kısım mütercim tarafından çıkarılmıştır. Nitekim mütercim Arapça aslından farklı olarak başka bab'ları da tercüme almamıştır. Sultanın bu buyruğu Necip Asım tercümesinden istifade edilerek yazılmıştır. Necip Asım, a.g.e., s. 98-99; Taneri, 1977, s. 56-57. İbn Kesîr İsmâilîlerin Moğollara yardımcı oldukları inancındadır. İbn Kesîr, C. XIII., s. 241.

etti ve el koyduğu malların geri gönderilmesini emretti. İnanç Han'ın oğlu Hâcib-i hass Bedrüddin Tutak'a ¹³⁷⁶ malların iade edilmesini buyurduysa da mezkûr şahıs malların tamamını değil ancak 30.000 dinar ve 10 Arap atı olmak üzere cüzi bir miktarını iade etti; kalan mallar için ise özür dilemekle iktifa etti.¹³⁷⁷

Sultan Hindistan'da iken etrafındaki beylere yaptıkları hizmetlerin karşılığı olarak herhangi bir ihsanda bulunamamış güler yüz göstermek dışında bir çare görememiştir. Ancak hizmetleri dolayısıyla onların her birine Irak ve Horasan'dan ikta vermeyi vaat etti. Gerçekten buralarda hâkimiyet tesis ettiği vakit bu sözüne vefa gösterdi ve onlara ıktalar dağıttı. Horasan'dan geriye kalan yerlerin küçük bir kısmını da Orhan'a ikta olarak vermesi bu cümledendir. Orhan'ın naibi Horasan'a sınır İsmâîlîler'in memleketinden Kuhistan, Tûn ¹³⁷⁸ ve Kâin'i ¹³⁷⁹ yağmaladı ve o bölgeleri tasarruf etmeye başladı.¹³⁸⁰ Bir müddet Şam'da İsmâîlîlerin naibi olan Kemal adlı şahne risaletle Hoy'da kâin sultanın huzuruna geldi ve Orhan'ın vekillerini şikâyet etti. Sultan veziri Şerefülmülk'e Orhan ile onun yüzleştirilmesini ve şikâyeti ayrıntılı şekilde incelemesini emretti. Orhan elçinin

¹³⁷⁶ Nesevi, a.g.e., s. 199.

¹³⁷⁷ Necip Asım, a.g.e., s. 99; Taneri, 1977, s. 57.

¹³⁷⁸ Dördüncü iklimde yer alan bir şehirdir. Şehrin büyük bir hisarı vardır ve onun etrafında pazar bulunur. Şehirdeki kerhizlerden su çıkarılır. Oranın mahsulleri arasında tahıl, meyve ve ipek vardır. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 176.

¹³⁷⁹ Dördüncü iklimdendir. Büyük bir şehir olup muhkem bir hisara sahiptir. Şehrin havası ılık mahsulleri ise tahıl ve meyvedir. Şehirde çok fazla safran bulunur. Şehrin insanların çoğu sipahidir ve herkesin savaş aleti vardır. Sultan Mahmud Sebük Tegin bu şehirdendi. Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 178.

¹³⁸⁰ Nesevi, a.g.e., s. 163. Ayrıca bkz; Beyânî, a.g.e., s. 221, Hasanzâde, a.g.e., s. 271; Khal'atbari-Şerefi, a.g.e., s. 94; Pâzûki, a.g.e., s. 34.

öfke ve tehdit ihtiva eden sözlerini işittiğinde çizme ve kuşağında bulunan birkaç hançeri çıkararak Kemal'in önüne attı ve "işte hançerlerimiz! Bu hançerlerden daha uzun ve keskin kılıçlarımız var ki bunlara karşı sizin elinizden bir şey gelmez" dedi. Elçi bu görüşmeden bir şey elde edemedi geri dönmek mecburiyetinde kaldı.¹³⁸¹

Sultan bu hadiseye çok fazla önem atfetmedi ve Gence şehrine avdet etti. Bu sırada fedailerden üç kişi bir gün şehrin dışında Orhan'ı yakalayıp öldürdüler.¹³⁸² Bu işten sonra şehre geldiler ve "Alâeddin'in ömrüne dua olsun; biz Alâeddin'e kurbanız" diye bağırarak Şerefülmülk'ün makamına doğru yola koyuldular; ancak vezir sultanın yanına gittiği için onu makamında bulamadılar. Şerefülmülk'ün uşaklarından birini yaralayıp dışarı çıktılar. Bu ahval karşısında halk da damlardan taşlar atmaya başladı ölürken bile

¹³⁸¹ Nesevi, a.g.e., s. 163. Ayrıca bkz; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 94; Necip Asım, a.g.e., s. 82-83; Taneri, 1977, s. 57.

¹³⁸² Beyânî, a.g.e., s. 222; Çakmak, a.g.m., s. 913; *DGBİT*, C. IX., s. 52; Khal'atbari-Şerefî, a.g.e., s. 94; *Târih-i Îrân Cambridge*, s. 312; *The Cambridge*, s. 330. İbnü'l-Esîr Orhan'dan şöyle bahseder: "Bu yılda (1227) İsmâîlîyye mezhebine bağlı kimseler Celâleddin Hârezmşah'ın Gence'ye tayin etmiş olduğu bir emîrini öldürdüler. Celâleddin bu emîrine Gence'yi iktâ etmiş olup, emîrlerinin en ileri gelenlerinden ve iyilerinden birisi idi. Çok hayırlar işleyen, halkına karşı iyi davranan bir emîr olduğu gibi Celâleddin'in askerlerinin gittikleri yerde yaptıkları yağma ve diğer kötü davranışları kesinlikle benimsemeyip Celâleddin'i bu hususta kınamakta idi." İbnü'l-Esîr, C. X., s. 322. İsmâîlî fedaileri de saldıkları korku ile insanlar ve hükümdarların uykularını çalmaya başladılar. Öyle ki korkusuz İsmâîlî fedailerinden birinin hançerinin her an bir hükümdarın ya da vezirin göğsüne saplanacağı ihtimali vardı. Yusuf Fezâî, *Mezheb-i İsmâîlî ve Nehzet-i Hasan Sabbah*, Tahran 1374, s. 135-136.

“biz Alâeddin’e kurbanız” dediler.¹³⁸³ Hadiselerin devam ettiği bu sırada Alamut’tan gelen Bedreddîn Ahmed adlı elçi Beylekan’a vasil oldu; elçinin niyeti sultan ile müzakere etmek idi. Gelen elçi Orhan hadisesini işitince Şerefülmülk’e bir mektup yazarak kendi akıbetinin ne olacağı hakkında istişarelere başladı. Sonunun Orhan gibi olmasından çok korkan vezir elçiye yazdığı mektupta endişe etmemesini hızla yanına gelmesini söyledi ve taleplerinin gerçekleştirileceğini taahhüt etti. Vezirin elçiye teskin ederek huzuruna çağırmasındaki maksat onu yanında alıkoymak suretiyle İsmâîlîlere karşı kendini emniyet altına almak idi. Elçi vezirden gelen haber mukabilinde onun yanına gitti ve taraflar arasında müzakereler başladı. Bu müzakerelerde ¹³⁸⁴ Hârezmşahlar’ın İsmâîlîlere şehirlerinden ellerini çekmeleri istendi. Sultan da Moğol istilası sırasında müdafaa edemedikleri için kaybettikleri İsmâîlîler tarafından ele geçirilen Damgan şehrinin kendisine verilmesini istedi. Müzakereler neticesinde Damgan İsmâîlîler’in elinde kaldı bunun mukabilinde her yıl sultanın hazinesine 30.000 dinar göndermeleri kararlaştırıldı ve bu anlaşma konusunda bir tevki’ yazıldı.¹³⁸⁵ Damgan’ın alınması İsmâîlîlerin en açık zaferlerinden biri sayıldı. Nitekim Hârezmli devlet adamlarının zulmünden bezlen Damgan halkı İsmâîlîlere sığındı ve onların hükümetini kabul ettiler.¹³⁸⁶ Bundan başka bozkırın kenarında İpek Yolu güzergâhında bulunmak suretiyle özel bir ehemmiyete sahip ¹³⁸⁷ olan şehrin kaybının iktisadi açıdan da menfî tesirler yaratacağı bir başka hakikattir.

¹³⁸³ Nesevî, a.g.e., s. 164.

¹³⁸⁴ Beyânî taraflar arasında sağlanan anlaşmanın İsmâîlîler lehine sonuçlandığını kaydeder. Beyânî, a.g.e., s. 222.

¹³⁸⁵ Nesevî, a.g.e., s.164.

¹³⁸⁶ Beyânî, a.g.e., s. 223.

¹³⁸⁷ Şîrîn Beyânî, *Îrân der Berhord ba Mogul*, Tahran 1353, s. 72-73.

Anlaşmanın tesisinden sonra Azerbaycan tarafına yola koyuldular. Elçi bundan sonra resmî ve hususi meclislerde vezirin yanında hazır bulundu. Serat çayına vardıkları vakit işret için toplandılar ve meclis esnasında Bedreddîn “ordunuzda bizim fedailerimizden bir grup var. Bunlar o kadar yerleşmişler ki sizin köleleriniz ve hademinizden biri gibi olmuşlar. Bunlardan bazısı senin ahırında bazısı sultanın emîrlüklerinde hizmet ediyor” dedi. Şerefülmülk onları görmek istediğini söyledi ve aman işareti olarak da mendilini verdi. Bedreddîn fedailerden beşini çağırdı. Bunlardan biri vezire “ben filan yerde seni öldürme fırsatı elde etmiştim lakin emir beklediğim için öldürmedim” dedi.¹³⁸⁸ Vezir bu sözleri işittiğinde elbiselerini çıkardı sadece gömleği ile kaldı ve onların arasına gelip oturdu. “Sizin bana kast etmenizin sebebi nedir? Alâeddin benden ne istiyor? Ben ne günah işledim ki benim kanıma susuyor? Ben sultanın bendesi olduğum gibi onun da bendesiyim. İşte sizin elinize düştüm her ne isterseniz yapın” dedi. Bu haberi işiten sultan çok öfkelen-di; İsmâîlîlerin nasıl hükümet ve sarayların enderununa kadar nüfuz ettiklerini ve bu derece küstahlık yaptıklarını ¹³⁸⁹ kendine yediremedi. Vezirinin düştüğü bu zelil hal ve onun acziyeti de sultanı öfkeye sevk etti. Bundan sonra adamlarından birini onun yanına göndererek beş fedainin kendi çadırının önünde ateşe atılmak suretiyle yakılmalarını emretti. Vezir fedailerden o kadar çok korkmuştu ki sultandan onların affını istedi; lakin kabul edilmedi. Çadırının önünde büyük bir ateş yakıp bu beş fedaiyi ateşe attılar. Devlet erkânının arasına kadar sızan bu fedailerin bulunmasına özel önem atfettiği anlaşılan sultan çavuşlarının reisi olan Kemâleddîn’i fedai grubunu istihdam ettiği gerekçesiyle öldürdü.¹³⁹⁰

¹³⁸⁸ Nesevî, a.g.e., s.165.

¹³⁸⁹ Beyânî, a.g.e., s. 223.

¹³⁹⁰ Nesevî, a.g.e., s.164-165.

Bu işi halleden sultan oradan ayrılarak Irâk-ı Acem'e gitti veziri de Azerbaycan'da kaldı. Nesevî de Şerefülmülk'ün yanında idi. Müellifin İsmâîlîlerin vezir üzerindeki tazyikini gösteren bir kaydına göre Nesevî ve Şerefülmülk bir gün Berdea iken Alamut'tan Selâhaddîn Ali adından bir elçi geldi ve vezire “sen fedailerden beş kişiyi yaktın. Eğer kendi selametini istiyorsan her birinin 10.000 dinar olan diyetini ödemelisin” dedi. Elçinin sözlerinden çok korkan vezir ona ihtiram gösterdi ve Nesevî'ye divandan İsmâîlîlerin her yıl sultanın hazinesine gönderdikleri 30.000 dinarın 10.000'e düşürülmesine dair bir ferman yazmasını emretti ve kendisi mühürledi.¹³⁹¹ Nesevî'nin bu kaydından da anlaşıldığı üzere vezirin İsmâîlîlere karşı duyduğu korku ve endişe ardi arkası kesilmeyen tavizlere sebep oluyor hatta bu hal devletin siyasi ve iktisadi ahvalini de zafiyete uğratiyordu.

İsmâîlîlerin gün geçtikçe artan küstahlıkları ve tehditleri sultanın bu bölgeye karşı harekete geçmesini elzem hale getirdi. Bilhassa Orhan'ın ölümüne çok içlerlemiş ¹³⁹² onların bu saldırgan tavırlarına sonunu getirmeye karar vermiştir. Bu kararını tatbik için askerlerini toplayarak Alamut üzerine yürüdü (1227). İbnü'l-Esîr'e göre sultan Girdkûh sınırına kadar ilerledi ve geçtiği yerlerin hepsinde yağma ve talan yaptı. Kadın ve çocukları esir olarak alıp erkekleri ise kılıçtan geçirdi. Nesevi, Orhan'ı öldürmekle İsmâîlîlerin büyük bir felakete duçar olduklarını, bunlara olan bağlılığın azaldığını ve bilhassa Moğol istilasını fırsat bilerek İslam diyarına verdikleri zararların, Müslümanlara yaşattıkları acıların sultanın eliyle bertaraf edildiğini kaydeder.¹³⁹³

¹³⁹¹ Nesevi, a.g.e., s.165-166.

¹³⁹² Bu emîr öldürölünce Celâleddin bir hayli üzülmüş, bu ölüm olayı ona çok dokunmuştu. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 322.

¹³⁹³ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 322.

Sultan ile İsmâîlîler arasındaki münasebetlerin gerginleşmesine sebep olan hadiselerden bir diğeri de sultanın kardeşi Gıyâseddin'in Alamut'a ilticası ve bunu takip eden hadiselerdir. İsfahan şahnesi İbn Harmil'i öldüren Gıyâseddin, Celâleddin'in gazabından korktuğu için Moğollar ile İsfahan savaşı (1228) devam edereken savaş alanını terk etti ve kaçmaya muvaffak oldu. İsfahan'dan firar ettikten sonra Hûzistan'a gitti ve birini halifenin yanına göndererek Celâleddin'den ayrıldığını haber verdi.¹³⁹⁴ Halifenin yanında çok fazla kalamayan Gıyâseddin bundan sonra Alamut hükümdarı Alâeddin'in yanına iltica etti. Alâeddin sultandan ayrılıp yanına gelen Gıyâseddin'e iltimas gösterdi ve Alamut'tan hareket edip Kirman'a iltica edebilmesi için ona 300-400 at verdi.¹³⁹⁵ Celâleddin kardeşinin İsmâîlîlerin yanında olduğunu öğrendiği vakit Alamut sahibine kardeşinin kendisine iadesini dair bir haber göndermiş aksi bir durumda ise hâkimiyetinde bulunan şehirlerin tamamını yağmalayacağını söylemişti. Alâeddin de sultanın bu isteğine mukabil ona: “kardeşin gelip bize iltica etmiştir. O sultanoğlu sultandır. Onu böyle bize iltica etmişken teslim etmemiz caiz değildir, yakışık almaz. Onu yanımızda alıkoyacağız ve senin ülkeneye saldırmasını da engelleyeceğiz. Ayrıca bize gelip

¹³⁹⁴ Nesevî, a.g.e., s. 175. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Gıyâseddin ağabeyinden kaçıp halifenin hâkimiyetindeki Hûzistan'a doğru hareket etti. Bu topraklara yönelmesindeki gaye halifeye bağlılık arz etmek idi; fakat halifenin Hûzistan topraklarındaki vekili ve naibi bunun bir tuzak olduğunu düşünerek Gıyâseddin'i buraya sokmadı. Gıyâseddin beraberindekiler ile bir müddet Hûzistan hududunda bekledi; lakin bu hal uzayınca oradan ayrılıp Alamut'a yöneldi. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 327. Bağdat'a gelen Gıyâseddin'e halife izzet gösterse de Gıyâseddin orada da kalmadı. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3787.

¹³⁹⁵ Nesevî, a.g.e., s. 176. Ayrıca bkz; Beyânî, a.g.e., s. 226. Gıyâseddin Alamut'a vardığında Alâeddin Muhammed ona izzet ve ikramda bulundu ona layık hediyeler gönderdi. Gıyâseddin orada iki üç gün kaldı. *Târîh-i Elfî*, C. VI., s. 3787.

sığındığı için onu affetmeni ve bu hususta şefaetimizi kabul etmenizi diliyoruz. Biz de bu şefaate nail olduğumuz takdirde onu salmama hususunda verdiğimiz sözü mutlaka tutacağız. Senin hoşuna gitmeyecek bir davranışta bulunduğumuz takdirde bizim ülkemiz yine senin önündedir. Arzu ettiğin gün gelip saldırır, yağmanı yaparsın” diye bir mektup gönderdi.¹³⁹⁶ Müellifin kaydına göre bu mektuba olumlu cevap vermiş ve sözlerine sadık kalacaklarına dair onlara yemin ettirmiştir.¹³⁹⁷ Taraflar arasında sağlanan bu olumlu gelişme Gıyâseddin’in Alamut’tan ayrılıp Kirman’a gitmesi ve orada öldürülmesi ile son buldu. Gıyâseddin’in kaçıışı için Alâeddin’in sağladığı kolaylıklar Celâleddin’i oldukça sinirlendirmiş iki taraf arasındaki ilişkiler bozulmuştur.¹³⁹⁸ İsmâîlîlerin kendisine karşı iki yüzlü siyaset takip ettiğini gören sultan her fırsatta onlara karşı harekete geçti. 1230 senesi başlarında emîr Bahâeddin Kazvin’de vuku bulan bir savaşta İsmâîlîlere karşı hücum etti ve Alamut hükümdarının vezirini esir edip Ahlat tarafına sultan gönderdi. Sultan bu veziri Dizmar¹³⁹⁹ kalesine hapsettirdi ve birkaç ay sonra öldürdüler.¹⁴⁰⁰

Sultan ile İsmâîlîler arasında vuku bulan menfi hadiselerden bir diğeri de Damgan şehrinin İsmâîlîler’de kalması mukabilinde her yıl sultanın hazinesine göndermekle

¹³⁹⁶ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 327-328. Ayrıca bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 125.

¹³⁹⁷ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 322. Ayrıca bkz; Beyânî, a.g.e., s. 225.

¹³⁹⁸ Nesevî, a.g.e., s. 229; Beyânî, a.g.e., s. 226.

¹³⁹⁹ Hamevî bu kaleyi “Azerbaycan’ın bölümlerinde Tebriz’e yakın sağlam bir kale” olarak tarif eder. Hamevî, C. II., s. 381. Tebriz’in kuzeyinde bir yerdir. Hemen hemen 50 sura sahiptir. Kudeşt, Kulan, Herar, Hurvanek ve Doza surların büyüklerindendir. Sıcağa dönük ılıman bir havaya sahiptir. Tahıl, üzüm, pamuk ve envai çeşit meyve buranın mahsulleri arasındadır ve her yerden daha çoktur. Tebriz’in turfandası da oradandır. Müstevfî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 101.

¹⁴⁰⁰ Nesevî, a.g.e., s. 209-210.

mükellef oldukları 30.000 dinarı ödemekten imtina etmeleridir. Ahlat temellükünden sonra (Haziran 1230) Alamut hâkimi Alâeddin tarafından Feleküddîn adlı bir elçi İsmâîlîlerin yıllık vergisini ödemek için sultanın yanına geldi; ancak bu elçi önceden tayin edilen 30.000 dinar yerine 20.000 dinar getirmiş ve iki yıllık vergi ödenmemiş; kalanının geri döndükten sonra ödeneceği ¹⁴⁰¹ gibi bahaneler öne sürülmüştü. Sultan İsmâîlîlerin bu tavrına karşılık verginin kalanını almak için münşisi Nesevî'yi Alamut'a gönderdi. Vergi tahsili işine memur edilen Nesevî'nin görevlerinden bir diğeri de Alâeddin'in hutbeyi sultan adına okutması idi. Sultan Nesevî'ye vazifesini ifa ederken bazı meselelere ehemmiyet göstermesini emretti. Buna göre Nesevî verginin geri kalanını ödeme konusunda sıkıntı çıkarırlarsa askerlerin İsmâîlîlere ait şehirlere girecekleri ve oraları yağmalayıp harap edecekleri konusunda Alâeddin'e uyarıda bulunacaktı. Bundan başka Nesevî bizzat Alâeddin tarafından kabul edilmez ise geri dönecek ve hükümdarın huzuruna vardığı zaman da el öpmeyecek hiçbir usule ve merasime uymayacaktı.¹⁴⁰²

Sultanın emri veçhile heyetin başında Alamut'a doğru yola çıkan Nesevî şehre vasıl olduğunda büyük zevat tarafından kabul gördü. Vezir İmadüddîn onun yanına gelerek elçiliğindeki maksadın ne olduğunu öğrenmeye çalıştı; lakin Nesevî sultanın emri doğrultusunda hareket ederek Alâeddin ile görüşme hususunda ısrarcı oldu ve vusulünden üç gün sonra Alâeddin tarafından kabul edildi. Görüşmeler sırasında Nesevî ilk olarak hutbenin sultan adına okunmasını talebini beyan etti. Bu talebe karşı çıkacaklarından emin gözüken ¹⁴⁰³ Nesevî, Sultan Muhammed tarafından Alâeddin Muhammed'in babası Celâleddin Hasan'ın yanına hutbenin kendi adına okunması talebi ile gönderilen Kadı Mucîrüddîn'in hâlâ hayatta olduğunu; o zamanda hutbenin Sultan Muhammed adına

¹⁴⁰¹ Nesevî, a.g.e., s. 226.

¹⁴⁰² Nesevî, a.g.e., s. 227-229.

¹⁴⁰³ Nesevî, a.g.e., s. 230.

okunduğunu ve kadıdan bunu ispat edecek bir rapor aldığını söyledi. Lakin onlar Nesevî'nin bu sözlerini inkâr ettiler ve bu manada ilk talebini geri çevirdiler. Verginin kalanının eksiksiz gönderilmesini söylemek de Nesevî'nin vazifesi idi. Nesevî'nin bu sözlerine cevaben Firuzkuh hâkimi Emînüddîn Refîk'in Kuhistan'dan Alamut'a gelen malları zapt ettiğini ve 15.000 dinarı aldığını söylediler. Bu işi de yokuşa sürmeye çalıştıklarını anlayan Nesevî hâkimin bu hareketi taraflar arasında sulh olmazdan evvel yaptığını söyledi. Onlar da “biz hangi zamanda sulh halinde değildik? Biz bu devlet ile daima dostluk halindeydik. Sind Nehri'nden geçtiği ve ona acziyet ve zayıflık galip olduğu zaman bizim ashabımız ona ulaştı; kulluk ve hizmeti yerine getirdiler. Şihâbüddîn Guri'yi sultanın dostluğuna karşı öldürdük” dediler.¹⁴⁰⁴ Nesevî, Şihâbüddîn Guri'nin onların vilayetlerini harap edip kanlar döktüğünü söyleyerek onların sözlerini bahane olarak telakki etti. Bundan sonra vezir Şerefülmülk'ün yıllık vergiyi 10.000 dinara düşürdüğüne dair onun imzasını ihtiva eden kararnameyi gösterdiler. Nesevî bu paranın sultana ait olduğunu ve onun dışında kimsenin böyle bir kararı veremeyeceğini söyledi. Onlar bu sözlere de karşı çıktılar ve sultanın varidatının hepsinin Şerefülmülk'ün bilgisi ile olduğunu; kimsenin bir itirazı olmayacağını bu iş kendilerine gelince neden olmadığını söyleyerek itirazlarını devam ettirdiler. Bu uzun müzakerelerin sonucunda 20.000 dinar verdiler ve kalan 10.000 dinar için mühlet istediler.¹⁴⁰⁵

Bilindiği üzere sultan düşmanlarından bazılarının kendi aleyhine Moğollar ile temasta olduklarını düşünüyor ve hatta bunun ispatı için bazı teşebbüslerde bulunuyordu. Daha önce de ifade edildiği gibi İsmâîlî kervanlarını durdurmak suretiyle kervanlar içinde olduğunu düşündüğü Moğol elçisini aratması bu cümledendir. İşte Nesevî'nin Alamut'taki vaziflerinden birisi de sultanın bu şüphesi ile ilgiliydi. Alâeddin'in

¹⁴⁰⁴ Nesevî, a.g.e., s. 231.

¹⁴⁰⁵ Nesevî, a.g.e., s. 232.

ashabından Bedreddîn Ahmed Mâverâünnehir’e Moğollara gönderilmişti. Nesevî bu meselenin anlaşılması ve Alâeddin’in elçiyi Moğollara göndermesinin sebebini öğrenmek için Bedreddîn Ahmed’i sultanın yanına göndermeye memur edildi. Nesevî’nin elçi ile görüşme talebine cevaben “sultan da bilir ki bizim vilayetimiz Moğol vilayeti ile bitişiktir ve bizim onlar ile dostça geçinmemiz gereklidir. Eğer sultan Bedreddîn’in risaletinin onun devletinin üzerine fesat getirdiğini ispat ederse bu işin günahı Alâeddin’e ait olur ona değil” ¹⁴⁰⁶ demek suretiyle bu işi de geçiştirdiler. Sultan İsmâîlilerin Moğollar ile irtibat halinde olduğunu düşünmekte haksız değildi; zira sultan Tebriz’den Mugan’a gittiğinde veziri Şerefülmülk’ten bir mektup gelmiş bu mektupla Alamut elçisi Esedüddîn Mevdud’un Moğollara mektup yazdığı ve onları hızla gelmeye teşvik ettiği ¹⁴⁰⁷ bildirilmişti.

Sultan Muhammed’den oğluna miras kalan ve o zamanda halledilemeyen hususlardan biri de İsmâîliler ile olan husumetlerdi. Sultan ile İsmâîliler arasındaki münasebetler sultanın saltanatının ikinci yarısında temayüz etti. Bu münasebetler umumiyetle tehdit, tazyik ve hücum üzerinden gerçekleşti ve çoğu zaman şiddetini arttırarak devam etti. İsmâîlilerin Hârezmşahlara karşı uyguladıkları politikanın kaygan bir zemin üzerinde cerayan etmesi tarafların muhtelif sebepler ile karşı karşıya gelmesine müsait bir ortam hazırladı. Bu durum da Abbâsî hilâfeti ile yaşanan menfi hadiseler de olduğu gibi sultanın tüm enerjisini esas sorun olan Moğollara sarf edememesine sebebiyet verdi. Hâlbuki İsmâîliler için de tehdit arz eden bu düşmana karşı o topraklardaki hükümetler bir ittifak kurabilmiş olsa idi Moğol yayılmacılığı bu kadar hızlı gerçekleşmeyecek olabilirdi.

¹⁴⁰⁶ Nesevî, a.g.e., s. 230-231.

¹⁴⁰⁷ Nesevî, a.g.e., s. 223.

III.II.II.VII. Anadolu Selçuklu ve Eyyûbî Devletleri ile münasebetler

Hint sahasından döndükten sonra devleti ihya etmeye başlayan Sultan Celâleddin kendi gayesinin önünde duran her türlü engeli ortadan kaldırmış; hâkimiyetini tesis etmek için dönemin devletleri ve mahallî hanedanlıkları ile mücadeleye girmiştir. Bu minvalde Salgurlular ve İldenizliler gibi hanedanlıkları itaati altına almış; bu topraklar üzerindeki hâkimiyetini kalıcı hale getirmiştir. Gün geçtikçe Müslümanlara baskıları artan ve türlü eziyetler yapan Gürcülere defalarca galebe çalmış; Gürcistan topraklarını fethetmek suretiyle hem cihat vazifesini ifa etmiş hem de fetih hareketlerinin sınırlarını daha geniş sahalara taşımıştır. Bundan başka Sultan Muhammed zamanından beri tüm şiddetiyle devam eden Abbâsî halifeliği ile münasebetlerde askerî ve siyasi sahada önemli gelişmeler kaydetmiş; Halife Nâsır'ın ölümüne müteakip taraflar arasındaki menfi hadiselerin yerini olumlu gelişmeler almaya başlamıştır.

Sultan Celâleddin'in mezkûr devletlerden başka münasebet tesis ettiği bir başka devlet de Anadolu Selçukluları ve bilahare müttefiki olarak görünen Eyyûbîlerdir. Bu dönemde siyasi ve askerî gücünün inkişafını yaşayan Anadolu Selçukluları Sultan Celâleddin'in düşmanlarına ve bilhassa ortak düşman olarak telakki edilebilecek Moğollara karşı uygun bir müttefik olabilirdi. Sultan Celâleddin de bu uygun zemini ilk zamanlarda doğru okumuş olacak ki Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad (1220-1237) ile dostluk ve barışı ihtiva eden münasebetler kurmak için büyük bir adım atmıştır. Sultan Celâleddin ile Alâeddin Keykubad arasındaki münasebetleri ve bu minvaldeki gelişmeleri doğru okuyabilmek için münasebetlere etki eden diğer devletlerin ahvaline; bunların siyasi sahadaki tercihlerine bakmak lazım gelir. Nitekim Doğu Anadolu'daki devletlerin ve beyliklerin arz ettiği siyasi ahval mezkûr tarafların münasebetinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu dönemde Doğu Anadolu'da önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Eyyûbî ve Artuklu beyleri siyasi menfaatleri doğrultusunda hareket ediyor bu doğrultuda sürekli

başka bir devletin hâkimiyetini tanıyordu. Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un Selçuklu tabiiyetinden çıkarak Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil adına hutbe okutup para kestirmeye başlaması ve bilahare Sultan Celâleddin ile ittifak yapması ¹⁴⁰⁸ bu meyanıdır. Artukluların ¹⁴⁰⁹ Anadolu Selçukluları aleyhine saf değıştirmesine mukabil Alâeddin Keykubad Fırat boylarını ilhak etmeye başladı. Hısnımansûr (Adıyaman), Kâhta ve Çemişkezek kalelerini Melik Mesud'un elinden aldı (Ağustos 1226).¹⁴¹⁰ Topraklarının elden gittiğini gören Melik Mesud tekrar siyaset değıştirerek Alâeddin'in Keykubad'a

¹⁴⁰⁸ Turan, 2005, s. 368.

¹⁴⁰⁹ Beylik hakkında tafsilatlı malumat için bkz; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, (Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA.*, C. III., İstanbul 1991, s. 415-418; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DGBİT*, C. VIII., İstanbul 1992, s. 170-193; Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", *İA.*, C. I., İstanbul 1950, s. 617-625; Claude Cahen, "Artukids", *EF.*, C. I., Leiden 1986, s. 662-667; Ali Sevim, "Temurtaş'ın Haleb Hâkimiyeti", *Belleten*, C. XXV., S. 100, Ankara 1961, s. 571-594; Ali Sevim, "Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, C. XXVI., S. 101, Ankara 1962, s. 121-146; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, C. XXVI., S. 103, Ankara 1962, s. 501-520; Ali Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", *Belleten*, C. XXVI., S. 104, Ankara 1962, s. 649-691; Carole Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, S. 54, Brill 1981, s. 129-153.

¹⁴¹⁰ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 2014, s. 147; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 39. İbnü'l-Esîr Hısnımansûr, Sümkerâd kalesi ve onlara yakın olan başka yerleri fethettiğini kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 310.

elçilik heyeti göndermeye başladı taraflar arasında barış sağlanmasını istedi ve isyan etmeyeceğini taahhüt etti. Sultan Alâeddin de Hârezmşahlar ve Moğol tehlikesini hesaba katarak onun barış teklifini kabul etti.¹⁴¹¹ Önceleri Alâeddin Keykubad'ı metbû tanıyan ve sonrasında tabiiyetten çıkarak ona karşı harekete geçenlerden bir diğeri de Meyyâfârikin (Silvan) hâkimi Melik Eşref'tir. Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un kendisine tabiiyet bildirmesi sonucu harekete geçen Alâeddin Keykubad'a elçi göndererek bu husumetin sona ermesini ve aldığı yerlerin kendisine iadesini bildiren Melik Eşref sultanın red cevabı ile karşılaştı.¹⁴¹² Melik Eşref sultanın red cevabına karşılık sayıları 16'yı bulan Eyyûbî, Mardin ve Harput Artukluları meliklerini ona karşı müttefik olmaya davet etti ve bu suretle sultana karşı harekete geçti.¹⁴¹³ Sultan Alâeddin müttefik kuvvetlerden müteşekkil orduyu kesin bir yenilgiye uğrattı. Ancak kendisinden ayrılan bazı meliklerin Celâleddin Hârezmşah ile anlaşma temayülüne girmelerini kendisi için olası bir tehdit addederek Eyyûbî hükümdarları ile münasebetlerini iyileştirmeye karar verdi. Nitekim bu maksatla ertesi yıl (1227) Melik Eşref'in kız kardeşi ile evlendi.¹⁴¹⁴ Anadolu Selçuklularına tabi olarak 60 yıl Erzincan Mengücek beyliğini yöneten Behram Şah ölünce (1225) saltanatın başına onun oğlu Davud Şah geçti ve aynı yıl Selçuklu soyundan olan Erzurum meliki Mugisüddin Tuğrul Şah'ın ölümü üzerine

¹⁴¹¹ Coşkun AlpTekin, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, C. VIII., İstanbul 1992, s. 287;

Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*., C. XXV., Ankara 2002, s. 358.

¹⁴¹² İbnü'l-Esîr'e göre Melik Eşref'in mezkûr talebine Sultan Alâeddin "Ben Eşref'in naibi miyim ki bana emir verecek ve yaptıklarımın alıkoyacak?" şeklinde cevap verdi.

İbnü'l-Esîr, C. X., s. 311; Uyumaz, a.g.e., s. 39.

¹⁴¹³ Turan, 2005, s. 400; AlpTekin, a.g.m., s. 294.

¹⁴¹⁴ Sümer, a.g.md., 2002, s. 358.

oğlu Rükneddîn Cihan Şah melik oldu.¹⁴¹⁵ Davud Şah babasının aksine Selçuklulara karşı sadakat göstermedi ve bağımsızlık arzusu ile hareket etti. Erzurum meliki ve Sultan Alâeddin'in amcasının oğlu Cihan Şah'ı da sultana karşı kışkırttı. Onun bu nevi teşebbüslerini haber alan Alâeddin ordusunu Erzincan'a göndererek beyliğe ait şehirleri ve kaleleri ele geçirdi böylece Erzincan Mengücek beyliği ortadan kalktı.¹⁴¹⁶

Doğu Anadolu'da siyasi durum bu şekilde iken Sultan Celâleddin de Azerbaycan taraflarına gelip buranın önemli şehirlerinden biri olan Merâğa'yı ele geçirdi (Temmuz 1225) ve bu şehri askerî ve idari merkez olarak kullandı.¹⁴¹⁷ Celâleddin şehri ele geçirdikten sonra Alâeddin ile dostluk bağı kurmak için harekete geçti. Bu hareketi ile dönemin en büyük hükümdarlarından birini Moğollara karşı müttefik olarak kazanma hesapları yapmış olması pek tabiidir. Zira Abbâsî halifeliğinin dinî hüviyetinden istifade ederek onlar ile Moğollara karşı bir ittifak tesis edememesi Celâleddin'i başka müttefikler aramaya sevk etmişti. İşte batıda kâin muktedir komşusu Anadolu Selçukluları düşmanlarını alt edebilmesi için belki de en uygun müttefik idi. Nitekim Selçukluların Eyyûbîler ile yakınlaşarak güç takviyesi yapması da Sultan Celâleddin için çifte kazanç olabilirdi. Selçukluların müttefikliğini elde edebilirse Eyyûbîler ile de olumlu gelişmeler yaşanabilir ve Moğollar ile mücadelelerinde her iki tarafın da desteğini alabilirdi. Bu

¹⁴¹⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (Haz. Refet Yinanç), C. II., Ankara 2014, s. 65; Osman Turan, "Keykubâd I", *İA.*, C. VI., İstanbul 1955, s. 651; Sevim, a.g.e., s. 148.

¹⁴¹⁶ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 462; Alptekin, a.g.m., s. 293; Turan, 2005, s. 376.

¹⁴¹⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", *DİA.*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 162. Sultanın şehre hâkim olduktan sonra burada yaptığı imar faaliyetleri hakkında bkz; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 282-283.

ittifakın kazançlarını hesaplayan Celâleddin derhal harekete geçti ve Sultan Alâeddin'e bu niyetini ihtiva eden bir mektup yazdı.¹⁴¹⁸ Bu mektubunda ona evvela selamlarını gönderirken mektupun devamında şunları söylüyordu: *“Kalp saflığının ve niyet iyiliğinin nesimini gönül burnuna ulaştıran, dostluk temellerini ve birlik bağlarını güçlendiren salam sesleri, samimiyet duaları, övgü görevleri ve metih vazifeleri, her an siz büyük sultanın, zamanın Cemşid'inin devrin Zülkârneyn'inin, dinin ve dünyanın büyüğünün, İslam'ın ve Müslümanların kutbunun, yüce arşın, büyük güneşin, Allah'ın iki âlemde gölgesinin, Selçuk oğullarının övüncünün, meliklerin ve sultanların melikinin, Müminlerin Emirinin delilinin yüksek mertebeli meclisine yönelmektedir. Kaderin izni ve zamanın elvermesiyle sizinle bir araya gelme mutluluğunu kazanmak ve o şerefe nail olmak isteği o dereceye ulaştı ki en usta ve kıvrak kalem bile onu yazıya dökemez, “fani bir şey, başka bir şeyi etkileyebilir mi?” Her ne kadar bundan önce zamanın izin vermemesi ve şartların uygun düşmemesi yüzünden ayrı düşen dostların teselli kaynağı olan mektuplaşma ve haberleşme yolunu açık tutmamış olsak da bundan sonra ayrılık gayrılık perdesini kaldırmak, birlik ve beraberlik kalelerini fethetmek için çalışmalıyız. Aramızda, Allah'ın hamdi ve minneti ile cihad ve muharebe işlerinde yardımlaşma konusunda milliyet ve din birliği vardır. Batı padişahları arasında sizin yüce makamınız fitne fücurlara karşı bir settir. Doğuda ise keskin kılıcımızla kâfirlerin fitne ateşini söndüren biziz. O halde böyle bir milliyet yakınlığıyla dostluk yolunu açık tutmalı, birlik dairesine girmeli, menfaatlerin sağlanmasında ve zararların önlenmesinde düşünce ve iş*

¹⁴¹⁸ İbn Bîbî bu mektubun Şehâbeddin Kûsevî tarafından kaleme alındığını kaydeder. İbn Bîbî, *Ahbâr-ı Selâcika-i Rûm*, (Muhammed Cevâd Meşkûr), Tahran 1350, s. 154; Uyumaz, a.g.e., s. 48. Mezkûr mektubun Mevlana Zahîrüddin Kerhî inşası olduğu bilgisine dair bkz; Seyid Ali Müeyyed Sabiti, *İsnad ve Nâmeha-yi Târihî ez Evail-i Dovreha-yi İslami ta Evahir-i Ahd-i Şah İsmail Safevî*, Tahran 1976, s. 193.

birliği içinde olmalı. Bu mektup şu anda bayraklarımızın bulunduğu Merâga şehrinde her zaman mutluluk nurlarına ve sevinç ışıklarına sahip olmasını dilediğimiz kutlu meclisinize Cemâziyelâhir'in (Temmuz 1225) sonlarında yazılmıştır. Allah'a hamdolsun meclisinizin yüceliği, çabalarınızın uğuru ve desteği, devletinizin yardımıyla bizim devletimizin durumu düzelmiş, memleketimizin işleri yoluna girmiştir. Mutluluğumuzun sebepleri ve yöneticilik başarıları, halkımızın görüş birliği içinde olmasından, adamlarımızın güç birliği yapışından, büyük meliklerin bizlere itaatinden ve hanların sözümüze uymasından doğmaktadır ve bu durum bize miras kalmış olan ÷lkemizi elimizde tutmamızı, Tanrı adına birlik olmamızı sağlamaktadır. Kutlu bayrağımız bu ÷lkeden ayrılıp Hint diyarına varınca orada geniş ve büyük bir toprak parçası kazandık. Bütün gücümüzi din düşmanlarından öç almak ve Müslümanların kalbini soğutmak için harcadık. şurası bir gerçektir ki yüce makamınız halkın desteğine ve işbilir kimselerin yardımına mazhar olan devletimizin güçlü ve ÷lkemizin mamur olmasından memnuniyet duyuyorsunuz. Biz de sizin meclisinizin duyuduğu her sevinçten ve mutluluktan kendimize hisse ve pay çıkarırız. şimdi büyük insan; müctehid âlim; mülkün direği; devletin, milletin, halkın ve dinin dayanağı; İslam'ın ve Müslümanların şerefi; zamanın allamesi; devri dâhisi; Hârezm ve Horasan'ın iftihar; naiblerin meliki; sultanların ve meliklerin kadıül-kuddât'ı, büyükler zincirinin baş halkası; övülenler zümresinin seçkin; saltanat ayanının kıdemlisi, devlet erkânının büyüğü Mucîrüddîn Tâhir b. Ömer el-Hârezmî'yi ¹⁴¹⁹ yakınlarının ve yardımcılarının eşliğinde, gerekli araç ve gereçle donanmış olarak size gönderiyorum. O, elçilerin kullandığı dili kullanarak aramızda dostluk yolunu açacak, gönül aynasından ayrılık tozunu kaldıracak, birlik ve beraberlik kapısını aralayacaktır. Bundan sonra aramızda mektuplar gidip gelecek, sefirlerin ve tüccarların ziyaretleri

¹⁴¹⁹ Nesevî'de bahsedilen Kadı Mucîrüddîn Ömer b. Sa'd Hârezmî'nin kendisidir.

Nesevî, a.g.e., s. 140.

artacaktır. Bunun için yüce meclisinizde sultanların meliki olan elçimizin sözlerini dikkate alın. Onun her söylediğini bizim sözüümüz kabul edin. Ricalarımızın arzını ve istemediğimiz tekliflerin reddini bizim samimiyetimize verin ve size karşı duyduğumuz samimi hislerden şüphe etmeyin”.¹⁴²⁰

¹⁴²⁰ İbn Bîbî, a.g.e., s. 154-157. İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s. 370-372. Ayrıca bkz; Buniyatov, 2015, s. 132-133. Mezkûr mektup Turan'da şöyle geçer: “Dostların sevinç ve neşesi mektuplaşmak ve elçi göndermekle kaim olduğu halde hadiseler ve muhaceret bundan önce buna imkân vermedi. Fakat artık bundan sonra ayrılık ve yabancılık perdesini kaldırıp dostluk ve birlik kapısını açmak lazımdır. Zira hamdolsun ki aynı cihad yolunda birleşiyor ve aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Garp padişahlarından küfrün kökünü kazıyan ve İslam hudutlarını kapayan zat-ı devletleridir; Şark ülkelerinde de kılıçla kâfirlerin fitnesini yatıştıran biziz. Bu kadar cinsi yakınlıktan sonra eğer mektuplaşma yolunu açmaz ve birleşme caddesine girmez, menfaatlerin temini ve mazarratların def'inde müşterek hareket etmezsek başka kimle dost olabiliriz! Bu mektup şimdi sancağımızın merkezi bulunan Merâğa şehrinde Cemâziyelâhir sonlarında yazıldı. Allah'a şükürler olsun ki devletimizin ahvali ve memleketlerimizin işleri yüz bin kere hamdi mucibdir. Muzaffer ordumuzun toplanması, büyük melik ve hanların itaati, irsi ve müktesep bütün memleketlerin zaptı sayesinde saadet ve cihangirlik sebep ve vasıtaları birleşmiştir. Yüce sancaklarımızın bu memleketlerden ayrılışı esnasında Hind ve Sind diyarından uzun ve geniş bir ülke bizim memurlarımızın eline geçti. Bütün himmet ve gayretlerimiz din düşmanlarından intikam almaya ve Müslümanların kalplerine memnuniyet vermeye karardır. Halkın huzuru ve millet işlerinin istikameti devletimizin revnak üzere bulunmasına bağlı olduğundan zat-ı devletlerinin bundan nasıl ve ne derece sevinç duyduğu muhakkaktır. Biz de sizin herhangi saadetinize aynı şekilde iştirak ederiz.

Mektubun kaleme alındığı tarih göz önünde bulundurulduğunda sultanın Azerbaycan topraklarına gelir gelmez Alâeddin Keykubad ile ittifak arayışına girişmesi birkaç açıdan dikkate şayandır. Öncelikle sultanın bu teşebbüsü Selçuklu topraklarına yakınlaşmak suretiyle ortaya çıkan uygun zemini değerlendirmek ve dostane münasebetleri geliştirmek dışında başka bir arzu içinde olmadığını göstermek ile ilgiliydi. Bundan başka Moğol ve Gürcü tehdit ve tehlikelerine karşı bölgede kâin küçük hükümetlerden ziyade batının en büyük devletini kendi tarafına çekmek maddi ve manevi kudretini daha güçlü hale getirebilirdi. Sultanın mektupta bahsettiği soydaşlık ve dindaşlık vurgusu da bu teşebbüsün sebebini açıklar mahiyettedir. Aynı soya ve dine mensubiyet tarafları birbirine yakınlaştıran bir olgu olabilirdi. Nitekim Gürcüler ile savaşında sultanın düşman saflarında yer alan Kıpçaklara ekmek ve tuz göndererek aynı soydan ve dinden olduklarını hatırlatması düşman karşısında nesep asabiyesinin üstünlük yaratacağını düşündüğüne delalet eder. Alâeddin Keykubad’a gönderdiği mektupta nesep asabiyesinden bahsetmesi bu minvalde bir ittifakın tesis edilebileceğini ümit ettiğini göstermektedir.

Şimdiki halde Hârezm ve Horasan'ın iftiharî ve devletimizin erkânı bulunan kadûl-kuddât Mucîrüddîn Tâhir'i tarafınıza, aradaki yabancılığı ve aykırılığı birliğe ve birleşmeye çevirmek maksadıyla elçi olarak gönderdim. Öyle ki bundan sonra elçilerin gidip gelmesi, sefirlerin ve tacirlerin birbirini takip etmesi devam etsin. Gerektir ki zat-ı devletleri onun, daima melik ve sultanların kulaklarına geçmiş bulunan, sözlerini hoşnut olarak dinlemiş olacaklar ve bütün söz ve haberlerini benim gönderdiğimi bilecektir. Kemiyet ve keyfiyetiyle vâkıf bulunduğu muharebelerimiz iblağ edilecektir". Turan, 1988, s. 82-83.

Celâleddin sultana hitaben yazdığı bu mektubu elçisi Kadı Mucîrüddîn Tâhir ile gönderdi.¹⁴²¹ O vakit Kayseri’de kâin Sultan Alâeddin huzuruna gelen elçiye çok iyi muamelelerde bulundu; izzet ve ikram gösterdi. Hatta İbn Bîbî’nin kaydına göre elçiye karşıladığı sırada elini öpme yerine onun ile kucaklaşmayı tercih etti. Kendisine at, katır, köle, elbise, hamam ücreti ve diğer harcamalar için her gün 2000 dinar para verilmesini emretti. Bir süre sultanın yanında kalan elçi Celâleddin’in Moğollara karşı verdiği çetin mücadelelerden ve bu mücadeleler sırasında çok defa kazandığı zaferlerden bahsetti. Görüşmeler sırasında Celâleddin’in Fars atabegi Sa’d b. Zengî’nin kızı ile evliliğinden olan kızının Sultan Alâeddin’in oğlu melik Gıyâseddin Keyhüsrev’e namzed olmasına

¹⁴²¹ Kadı Mucîrüddîn’in bu risaleti hakkında Nesevî’de de bir kayıt yer alır. Müellife göre sultan Merâğa’ya girdiği vakit Kadı Mucîrüddîn Amr b. Sa’d Hârezmî’yi Rum sultanı ile Mısır ve Şam meliklerinin yanına gönderdi. Sultan kadı ile mezkûr sultanlara Azerbaycan diyarına sahip olduğunu ve Gürcülerin teşebbüslerini yok ettiğini haber verdi. Bundan başka Gürcülerin zulmüne son vermek için oraya hareket edeceğini ve mezkûr sultanlar ile aralarında muhabbetin, dostluğun kurulmasını arzu ettiğini söylüyordu. Nesevî’deki bu kayıtlar Sultan Celâleddin’in Sultan Alâeddin’e gönderdiği ilk mektubun muhtevası hakkında bilgi vermek bakımından ehemmiyete haizdir. Nesevî, a.g.e., s. 140. Aksarâyî, Kadı Mucîrüddîn’in Sultan Celâleddin’in hizmetinde vezaret mertebesine sahip olduğunu bilahare Alâeddin Keykubad’ın yanına elçi olarak gönderildiğini sebat ve gayret sahibi bir kimse olduğundan önemli işlerde diğer devlet erkânı ile ortaklık elde ettiğini kaydeder. Mahmûd b. Muhammed Aksarâyî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr ve Müsâyeretü’l-Ahyâr*, (Tsh. Osman Turan), Ankara 1943, s. 73; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 55. Ayrıca bkz; Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, (Tsh. Osman Turan), Ankara 1999.

karar verildi.¹⁴²² Bu görüşmeden çok hoşnut oldu ve verdiği hediyeler ile elçinin gönlünü hoş etti. Sultan elçinin yanı sıra dostane münasebetlerin tesisi için önemli bir adım atan Celâleddin'e de çok kıymetli hediyeler gönderdi. Nitekim bu hediyeler arasında 10.000 Sultanî (altın), 30.000 dirhem (gümüş), 10 köle (Kıpçak, Rus ve Rum'dan müteşekkil), 10 cariye, 10 iğdiş at, 5 katır ve hil'at vardı.¹⁴²³ Sultanın bu denli cömert davranması devletlerarası münasebetlerin gerektirdiği bir nezaketin tezahürü olduğu gibi Sultan Celâleddin ile kurulması ümit edilen ittifaktan duyulan memnuniyetin de göstergesidir. Celâleddin'in elçisi sultanın verdiği hediyeler ile birlikte yola çıktı; lakin Sivas'a ulaştığında bir hastalığa müptela olup orada öldü. Ancak hediyeler bu sırada Ahlat muhasarası ile meşgul olan Celâleddin'e ulaştırıldı.¹⁴²⁴ Bundan sonra taraflar arasında elçi ve mektup teatisi başladı; Alâeddin Keykubad da Celâleddin tarafından gelen mektuba cevaben elçisi Sipehsâlâr Selâhaddîn ile bir mektup gönderdi.¹⁴²⁵ Bu mektup ile sultana şunları söylüyordu: *“Yüce ve Ulu Allah'ın iftihar cevherinin tamamını ve büyüklük özelliklerinin tümünü şerefli tabiatına ve latif zatına kattığı siz azametli sultanın, büyük padişahın, insanların efendisinin, İkinci İskender'in, âlemin sahip kıranının, dünyanın ve dinin ileri geleninin, İslam'ın ve Müslümanların seçkininin, iki âlemde adaletin koruyucusunun, kendinde doğruluğun izlerinin taşıyanın, meliklerin ve sultanların melikinin yüce makamı tarafından hazırlanıp yazılmış olan mektup Allah'a hamdolsun, her tarafta yaygın olan lütfunuzun delili, yiğitliğinizin tam bir göstergesidir.*

¹⁴²² İbn Bîbî, a.g.e., s. 157; Nesevî, a.g.e., s. 355.

¹⁴²³ İbn Bîbî, a.g.e., s. 372; Tercüme, s. 372.

¹⁴²⁴ İbn Bîbî, a.g.e., s. 159; Tercüme, s. 374.

¹⁴²⁵ İbn Bîbî'nin kaydına göre bu mektup Muceddîn Tuğrâi Esedâbâdî'nin kaleminden çıkmıştı. İbn Bîbî, a.g.e., s. 157; Tercüme, s. 374; Buniyatov, 2015, s. 133; Uyumaz, a.g.e., s. 48.

İlk samimi davranışın sizden gelmesi cihangirlik sermayesinin ve bahtiyarlık mertebesinin ilk kademesi olan konuşma isteğini sizin başlatmanız, fevkalade üstün olan lütuf ve tecrübelerinizin bir işaretidir. Bu şekilde mektuplaşma yolunu açarak dostluk bağlarını güçlendirmede öncelik topunu kaptınız. İftihar ve sevinç vesilesi olan mübarek hitabınız bize ulaşınca vücudumuzda gizlenmiş ve sinemize yerleşmiş olan şevkimiz arttı. Heyecan ateşimizin alevini Süreyya yıldızına çıkardı. Allah şahidimdir ki muzaffer bayraklarınız mel'un kâfirlerden öc almak için harekete geçip savaş meydanlarında üstün gayretinizin müjdesini ve başarı haberlerinizi aldığım zaman büyük bir sevinç duydum. Sizinle mektuplaşma arzum arttı. Sizce de malumdur ki bu dostunuz her yıl kışın yaza döndüğü sıralarda kılıçların gölgesinde dünyanın dört tarafında savaş ve mücadele içine girmektedir. Bu durum yüce makamınızdan yazılan kutlu mektupta işaret buyurulduğu gibi aramızdaki milliyet yakınlığını bizim daha önce göstermeyişimizin yeterli bir mazeretidir. Diğer yandan Allah bu işe ön ayak olma kerametini ve başlama üstünlüğünü size vermiş, bu lütuf ve büyüklüğü sizin için takdir etmiştir. O halde Allah'ın takdiri hilafına davranmak mümkün değildir. Şimdi aramızda yakınlık kurulması için şartlar oluşmuşken her zaman sık sık mektup yazarak ulu dergahınız rahatsız edilecektir. Sizin tarafınızdan dünyanın büyük veziri, dinin ve devletin destekçisi, İslam'ın ve Müslümanlar'ın koruyucusu, padişahların ve sultanların yardımcısı, devletin iftihar, milletin ışığı, hilafet makamının gözdesi, dünyada insanların rehberi, naiblerin önderi, büyüklerin ve ileri gelenlerin efendisi, zamanın seçkini, Hârezm ve Horasan vezirlerinin veziri, temiz kalpli kimselerin rehberi Mucîrüddîn buraya gelerek sözlü haberinizi getirdi. Onun getirdiği mektubu okumak, kalbimizi dostluk ve samimiyet duygularıyla doldurdu. Burada kaldığı birkaç gün içinde hikmetli sözleriyle gönlümüzü fethetti. Üstün kerametiyle sevincimizi ve maneviyatımızı arttırdı. Mektubunuzun cevabı, Emîr Sipehsalar Selâhaddin ile size gönderildi. Ümidim odur ki o sizin mübarek huzurunza çıktığı zaman söylediği ve işaret ettiği her şeyi anlayışla karşılar, onun söylediklerini

*bizim söylediklerimiz kabul edersiniz. Başlatmış olduğunuz bu dostluk geleneğini, mektup ve haberlerle güçlendirirsiniz”.*¹⁴²⁶

Alâeddin Keykubad bu cevabi mektubunda Celâleddin’e babası Sultan Muhammed’in sahip olduğu İskender-i Sâni unvanı ile hitap etmiş ve onu büyük bir sultan olarak telakki etmiştir. Celâleddin’in birlik ve beraberlik çağrısına cevap olarak kaleme alınan bu mektuptan anlaşıldığı üzere Celâleddin’in dostluk temeline dayanan münasebet

¹⁴²⁶ İbn Bîbî, a.g.e., s. 157-159; Tercüme, s. 372-374. Ayrıca bkz; Sabiti, a.g.e., s. 195-196. Turan mektubu şu şekilde kaydeder: “Tanrı bir mefahiri, zat-ı devletleri Büyük Sultan Ulu Şahinşah insanların hükümdarı İkinci İskender Celâleddin üzerinde topladı. Sizlerin saadet bahşeden dostluk ve lütuflarınızın müyesser olması rica olunur. Bu dostunuzla mektuplaşmaya başlanmasını emreden ve iftihar vesilesi olan yüce hitabınız vasıl oldu ve içimizdeki şevk ve ateşi alevlendirdi. Muzaffer sancaklarınızın kâfirlerinin intikamını almak ve Müslümanların gönüllerini kazanmak maksadı ile hareket ettiğini öğrendik. Hususiyle şimdi yüce himmetlerinizin müjdeleri zahir oldu. Zat-ı devletleriyle her an mektuplaşma arzu ve cesareti artmıştır. Fakat bu dostunuzun yaz-kış dört tarafta kâfirlerle cihad eylediği malumlarıdır ve nitekim bu cihete mektubunuzda işaret buyurulmuş ve cinsi yakınlıkların zikri takdim edilmiştir ki bu özür beyanına kifayet eder. Artık müsaade buyrulduğundan mektupların birbirini takip etmesi size sıkıntı verecektir. Horasan ve Hârezm’in iftihar bulunan Mucîrüddîn Tâhir geldi ve yüce sözlerinizi erişirdi. Burada kaldığı birkaç gün zarfında gönülleri yüce menakıbınızın zikriyle fetheyledi. Bu elçiliğe cevap olarak Sipehsalar Selâhaddin tayin edildi. Huzurunuzda yer öpmek şerefine nail olduğu zaman söylediklerinin bu dostunuzun sözleri olarak kabul edileceği kuvvetle umulur. Bu dostunuz ortaya koyacağınız dostluk kaidesine uygun hareket edecektir. Gerektir ki daima melik ve sultanların kulağına nüfuz etmiş bulunan elçimin sözlerini rıza kulağıyla dinlerler”. Turan, 1988, s. 83-84.

tesisi tek taraflı bir arzudan ibaret değildi. Hatta Celâleddin'in taraflar arasında mektuplaşma yolunu açan bu adımına mukabil onu sık sık mektup ve elçi teatisi ile rahatsız edeceğini söylemesi Sultan Alâeddin'in de bu gaye içinde olduğuna delalet etmektedir. Onun düşmanlarına karşı verdiği çetin mücadeleler ve onlara karşı kazandığı zaferlerin farkında olan ve böylesine muktedir bir sultan ile müttefik veyahut da muhalif olmanın sonuçlarını mütalaa eden Alâeddin gibi öngörülü bir sultan da dostane münasebetlere temayül göstermiştir. Nitekim onun bundan sonraki hareketleri de bir zamana kadar bu isteğinin ve kararlılığının serencamı olmuştur.

Mezkûr mektubun akabinde Selçuklu sarayından bir elçinin Celâleddin tarafına hareket etmesi Sultan Alâeddin'in münasebetlerin devamlılığında gösterdiği hassasiyeti anlamak açısından ehemmiyete haizdir. Sultanın gönderdiği bu elçinin Hârezmşahlar tarafından kabulü ve bunu takiben seyreden gelişmeler hususunda Nesevî oldukça tafsilatlı malumat verir hatta eserinde bu elçinin gelişini ayrı bir bab'da ele alır. Müellifin kaydına göre risaletle birlikte Anadolu'dan gelen İmadüddîn ¹⁴²⁷ adlı bir elçi Sultan Alâeddin'in vezirinden bir mektup getirdi. Bu elçi Celâleddin'in veziri Şerefülmülk tarafından Hoy civarında kabul edildi (1226). Bu risaletin sebebi dostluk ve birlik gösterme idi. ¹⁴²⁸ Gelen elçi vezire şunları söyledi: "Sultan Celâleddin kâfirlere gaza yapmakla meşguldür. Sultan Alâeddin de aynı şekilde diyar-ı garp tarafında harp ile meşguldür ve bu mübarek yılda küffar liderlerinden birkaç muteber kale aldı. Bu vasıtaıyla din-i Muhammedî kuvvet kazandı". Elçi sözlerinin devamında Melik Eşref'in Ahlat nâibi olarak bulunan Hüsameddîn Hâcib Ali'nin Azerbaycan'a taarruzu karşısında Sultan Celâleddin'in yanında olduklarını şu sözler ile anlattı: "Azerbaycan havalisinde birkaç

¹⁴²⁷ Yinanç elçinin gerçek isminin Ziyaüddin Kara-Arslan olduğunu kaydeder. Yinanç, a.g.e., s. 74.

¹⁴²⁸ Nesevî, a.g.e., s. 178.

güruhun saldırıya geçtikleri bunların yalanlarla ve zanlarla gurulandıkları, rüya gördükleri hakikattir. Hâcib Ali'nin melikin teşviki ile Azerbaycan'a kast ettiğine işaret etmek lazım. Bizim aramızdaki yakınlık sağlamdır. Her ne zaman sizin tarafınızdan bir davet nidası bizim kulağımıza ulaşırsa icabet ederiz. Bu iki devletin arasında bir fark yoktur".¹⁴²⁹ Elçinin bu sözleri Celâleddin'in egemenliği ve toprak bütünlüğüne halel getiren her durumda onların yanında hareket edeceklerine dair bir taahhüt mahiyeti arz eder. Aynı zamanda bu sözler taraflar arasındaki dostluk münasebetlerinde sultanın kararlılığını tesciller niteliktedir. Vezir Şerefülmülk elçinin bu sözlerinden hoşnut oldu ve buna mukabil elçiye pek ziyade izzet ve ikram gösterilmesini emretti. Vezir elçiye verilecek uygun cevap hususunda ashabı ile meşveret etti. Vezirin yakınlarından Taceddîn adında bir kimse elçiden mal istenmesini askerlerinin çok olduğunu ve askere ihtiyaç olmadığını söyledi. Bu fikir Şerefülmülk tarafından da münasip telakki edildi; ancak Nesevî bu niyetten dönülmeyeceğini anladığı halde şunları söyledi: "Eğer bu istek kesin ise en azından alçakgönüllülük ve yakınlık ile tevazu gösterilmeli. Çünkü güzel sözlerin ve taltifin haceti caiz kılmada büyük bir tesiri vardır. Eğer onun ile hitapta yumuşak olursanız onun sesi de yumuşak olur".¹⁴³⁰ Nesevî'nin bu nasihati Şerefülmülk tarafından kabul görse de elçi ile konuşması sırasında Moğol istilasının sultanların

¹⁴²⁹ Nesevî, a.g.e., s. 178. Turan Nesevî'nin bahsettiği elçilik hadisesinin gerçekleşmediğini şöyle anlatır: "Nesevî, Hârezmşah'ın mezkûr mektubunun cevabı olduğuna dair bir işarete bulunmaksızın Keykubad'ın veziri tarafından gönderilen bir mektuptan ve onu getiren bir emîrden bahseder. Elçilerin isimlerindeki farka rağmen başka bir elçi veya mektubun varid olamayacağı onun muhtevası hakkında verilen malumatla sabit olmaktadır. Başka bir elçinin bahis mevzuu olamayacağına aradaki zaman da müsait değildir". Turan, 1988, s. 89.

¹⁴³⁰ Nesevî, a.g.e., s. 179.

hazinelerini tükettiğini, babasının ölümü ile adadan çıkan Celâleddin'in yanında kılıçtan başka bir şeyin olmadığını eğer ona yardım ederlerse ömrünün sonuna kadar bu iyiliği unutmayacağını söyleyerek maddi yardım talebinde bulundu. Şerefülmülk'ün bu sözleri karşısında utanç duyan Nesevî yaşanan bu zilletten dolayı söylediği sözlerden pişman olduğunu kaydeder.¹⁴³¹ Şerefülmülk bu görüşmeden oldukça memnun kaldı. Öyle ki elçiye layık bir hil'at giydirdi; bunun yanı sıra ona taç, koşum takımları ve 1000 dinar hediye etti. Bu risalet ve yapılan muamele Sultan Alâeddin tarafından memnuniyet ile karşılandı. Alâeddin bu memnuniyeti vezir ve sultan tarafına envai çeşit hediyeler, kıymetli eşyalar göndererek gösterdi.¹⁴³²

Sultan Celâleddin Gürcistan'da düşman kuvvetleri ile mücadele ettiği sırada Barak'ın isyan ettiği haberini aldı ve isyankâr tavırları mukabilinde onu cezalandırmak niyeti ile Kirman'a hareket etti, veziri Şerefülmülk'ü de bir miktar asker ile birlikte Tiflis'te bıraktı (1226). İbnü'l-Esir'in kaydına göre Tiflis'te kalan bu grubun yiyecekleri azalıp büyük sıkıntıya düştükleri vakit Erzurum üzerine yürüyüp buranın etrafını yağmalamaya başladılar. Bu yağma ve talan sırasında ellerine çok ziyade mallar geçti ve burada yakaladıkları kadınların çoğunu da esir olarak aldılar. Çok sayıda ganimet ile geri dönerlerken Ahlat civarından geçtiler.¹⁴³³ Onların bu hareketini ve ellerindeki ganimetleri haber alan Ahlat nâibi Hâcib Ali askerlerini toplayarak onların üzerine hücum etti ve Hârezmlilerin ele geçirdikleri ganimetlerin hepsini onlardan geri alıp Ahlat'a avdet etti. Şerefülmülk bu ahvali haber vermek maksadıyla Kirman'da kâin sultana mektup yazdı

¹⁴³¹ Nesevî, a.g.e., s. 179.

¹⁴³² Nesevî, a.g.e., s. 179.

¹⁴³³ Taneri Ahlat civarına giden Hârezmlilerin bunlardan ayrı bir grup olduğunu söyler.

Taneri, 1977, s. 64.

ve derhal bölgeye gelmesi hususunda onu teşvik etti.¹⁴³⁴ Sultan olayın vahametini anlayarak Tiflis'e doğru hareket etti ve Abhaz memleketine yöneldi. Sultanın bu hareketinin sebebi düşmanını gafil avlamaktı. Zira Hâcib Ali Ahlat'ı çok iyi müdafaa ediyor Celâleddin'in kendisine yakın bölgelerde olduğu düşüncesi ile şehri olası taarruza karşı hazırlıyordu. Sultan da savunma hazırlıklarından haberdar olduğu ve herhangi bir saldırıda bulunmayacağı hususunda Hâcib Ali'ye güven telkin edip şüphesini çekmemek için Tiflis'e avdet etti. Sultanın bir diğer düşüncesi de Ahlat'a karşı bir harekâtta bulunmayacağına Hâcib Ali'nin emin olduğu vakit şehre hücum etmektir. Gerçekten Celâleddin Abhaz memleketinde on gün boyunca oyalandı bunu takiben süratle geri dönerek Ahlat'a doğru hareket etti. 5 Kasım 1226'da Malazgirt önlerine geldi ve burada iki gün konakladı ardından Ahlat'a gelerek şehri kuşatmaya başladı (6 Kasım 1226). Taraflar birbirlerine karşı çok çetin mücadeleler verdi ve her iki taraftan da ciddi kayıplar oldu.¹⁴³⁵ Hârezmliler kuşatmanın şiddetini arttırarak surlara kadar ulaştılar ve şehre doğru tırmanmaya başladılar. Bu sırada halkın mallarını yağma edip kadınları da esir almaktan imtina etmediler. Bu ahvali gören müdafiler hırsla hücumla geçtiler ve Hârezmlileri şehrin dışına atmak için birbirlerini cesaretlendirmeye başladılar. Bir müddet hücumla ara veren Celâleddin tekrar şiddetli bir saldırıda bulundu; ancak Ahlat ahalisi ona ciddi bir mukavemet gösterdi. Nitekim ahali Hârezmli askerlerin kadınlarını esir olarak alıp mallarını yağmalamaları karşısında infiale kapıldılar ve büyük bir kitle harekâtı ile Hârezmlileri şehre sokmadılar. Ahalinin bu direnişi muvaffakiyyetle sonuçlandı; zira

¹⁴³⁴ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 307-308; Âştiyânî, a.g.e., s. 120; Yinanç, a.g.e., s. 68.

¹⁴³⁵ Âştiyânî'ye göre sultan ansızın Ahlat üzerine saldırdı; ama şehre ulaşmadan önce ordusunun içinde bulunan hainlerinden bazısı Hâcib Ali'yi sultanın amacı hakkında bilgilendirdi. Sultan aceleyle şehre ulaşmasına rağmen Ahlat halkının cesurca savunması sebebiyle orayı almanın üstesinden gelemedi. Âştiyânî, a.g.e., s. 121.

kışın bastırması ve yoğun kar yağışı sebebi ile sultan 16 Aralık 1226'da kuşatmayı kaldırarak Ahlat önlerinden ayrıldı. Muhasarayı neticelendirmeden buradan ayrılmasının sebebi şiddetli soğuklar olduğu kadar Yıva Türkmenlerinin isyan teşebbüsünde bulunduklarına dair gelen haberdi.¹⁴³⁶

Sultan Ahlat muhasarasını kaldırarak Tuğtab'a yöneldi ve on gün boyunca burada kaldı. Burada iken gönderdiği birlikler Erzurum kapılarına kadar yağma akınlarda bulundular. Celâleddin Tuğtab'da iken kendisine Sultan Alâeddin tarafından tekrar bir mektup geldi. Alâeddin bu mektubunda Celâleddin'i Eyyûbîler'e karşı ittifaka çağırıyor ve bunun için kendisine yardımcı olacağını taahhüt ediyordu. Buna ek olarak Celâleddin nasıl Moğol taarruzlarını durdurmaya çalışıyor ve onlar ile çetin mücadeleler veriyorsa kendisinin de memleketin etrafında kâin kefare taifesini def etmekle meşgul olduğunu ve ellerindeki bazı şehirleri almaya muvaffak olduğunu söylüyor, şimdi her ikisinin de bu işlerden serbest kaldığını hatırlatarak kuvvetlerini Eyyûbîler üzerine teksif etmelerini ekliyordu. Mektubun sonunda ise küçük cihadın bittiğini sıranın büyük cihada geldiğini buna teşebbüs etmeleri lazım olduğunu yazıyordu.¹⁴³⁷ İlk mektubunda olduğu gibi bu mektubunda da Celâleddin ile ittifak kurma niyetinden bahsediyor ve bu sefer yaşanan

¹⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 312-313; Âştiyânî, a.g.e., s. 121; Erdem, a.g.t., s. 46; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C. L., S. 197, Ankara 1986, s. 457.

¹⁴³⁷ Nesevî'nin Farsça tercümesinde bu bab yer almaz. Bu malumat için bkz; Necip Asım, a.g.e., s. 106; Taneri, 1977, s. 65. Turan Sultan Alâeddin'in gönderdiği bu mektubun bugüne ulaşmadığı gibi Selçuklu kaynaklarında bu husus ile alakalı herhangi bir kaydın bulunmadığını kaydeder. Bunun dışında aynı yılda ilk mektuptan birkaç ay sonra gönderilen bu mektubun Celâleddin'in ikinci elçilerine cevap niteliğinde olduğunu ekler. Turan, 1988, s. 92.

son hadiselerin de farkındalığıyla Eyyûbîler'e karşı birlik olmanın büyük sonuçlar doğuracağını söylüyordu.

Bundan başka Celâleddin'in karısı Melike Hatun ile olan münasebeti de sultanın Eyyûbîler ile ilişkilerine tesir etti. Celâleddin evlendikten sonra karısını ihmal etmiş ona yeterince iltifat göstermemeye başlamıştır. Bu ahvalden endişelenen kadın Celâleddin'in Eyyûbîler ile mücadele içinde olmasını fırsat bilerek iktası olan Hoy ahalisi ile birlikte Hâcib Ali'ye mektup gönderdi.¹⁴³⁸ Melike bu mektupta onu şehre davet ediyor ve geldiği takdirde şehri kendisine teslim edeceğini bildiriyordu. Mezkûr çağrı Hâcib Ali'nin o toprakları ele geçirme isteğini pratik zemine taşımak adına çok önemlidir. Nitekim o, hatundan gelen mektuba mukabil askerleri ile beraber Azerbaycan sahasına akın etti ve ilk olarak hatunun bulunduğu Hoy ve havalisindeki kaleleri zapt etti. Bunu takiben Merend ve Nahcivan'ı ele geçirdi; neticede bu toprakları Celâleddin'in etrafından birinin

¹⁴³⁸ Nesevî'ye göre bu meselenin aslı sultanın Melike Hatun üzerinden ilgisini çekmenin sebep olduğu bir intikam hırsı değil vezir Şerefülmülk'ün sultanın yokluğundan istifade ile Melike Hatun'u mahvetme maksadıyla onu atabeglilere taraftarlıkla itham etmesi idi. Sultan Melike Hatun ile nikah akdinden sonra ona Hoy, Urmiye ve Selmas'ı ikta olarak verdi ve onların gelirinin onda birini havale etmesini şart koştu. Sultanın yokluğunu fırsat addeden Şerefülmülk Hoy'a gelerek oradaki malları tasarrufla meşgul oldu. Şerefülmülk'ün tazyiki karşısında melike de Hâcib Ali'ye davette bulunarak kendisine ait olan kaleleri ve emlakları tasarrufuna almasını ve Şerefülmülk'e karşı kendisini korumasını istedi. Âştiyânî, a.g.e., s. 125; Necip Asım, a.g.e., s. 95-96. Ayrıca bkz; Geyikoğlu, a.g.m., s. 920; Yinanç, a.g.e., s. 75.

hatta en yakınının yardımını ile zapt etmiş oldu. Hâcib Ali bundan sonra Melike Hatun'ı da yanına alarak Ahlat'a geri döndü.¹⁴³⁹

Sultan Celâleddin, Alâeddin Keykubad ile dostane münasebetlerin tesisi için önemli bir adım daha attı ve 10 Zilhicce 625'de (10 Kasım 1228) Erzurum-Kars arası bir mevkiden Sultan Alâeddin'e bir mektup gönderdi. Celâleddin mezkûr mektupta “*Geçen sene Tatarları def etmek maksadıyla bu memleketten ayrılmak icap etti. Muhalipler karanlıktan hoşlanan yarasalar gibi meydana çıkıp uçmaya başladılar ve yüce sancağımızın kaybolmasını fırsat buldular. Böylece İslam hudutlarını muhafaza, halkın işlerini tanzim etmeyi ve harp ehli ile muahedeleri yenilemeyi imkânsız kıldılar. Fakat onlara gayretlerinin semeresi verilmedi; bize ise bunun pek çok faydası oldu. Malum oldu ki zat-ı devletleri o zaman tamamıyla Frenk ateşini söndürmekle meşgul idiler. Allah'a hamd olsun ki bu vaziyet din ve devlete uygun olarak yatıştırıldı. Eğer böyle olmasa idi, Allah korusun, dünya fitne tufanından dalgalanır ve bunun felaketi dost-düşman herkese erişirdi. Şimdi bu zamanda fırsat kollayan muhalifler din ve memleketlerin korunmasını, gaza ve cihadı, halkın iyiliğini düşünmeksizin kendi rahatları için Müslümanların perişan olmasını isterler ve memleketlerin göbeğini ele geçirip bütün gayretlerini fenalığa sarfederler; bunlar kötülüklerinin cezasını bulurlar. Bundan evvel zat-ı devletlerinin Dârun-nasr Erzincan sahibine yaptığı itâp yerinde idi. Böyle olmasa ve Erzurum sahibi ümitsiz kalarak zat-ı devletlerine itaat etmese idi bu zamanda kendisine layık olan cezayı bulurdu. Bu mektup 625 senesi Zilhicce onuncu günü yazılıp Ermenistan hududundan*

¹⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 323; Âştîyânî, a.g.e., s. 122; Geyikoğlu, a.g.m., s. 920; Necip Asım, a.g.e., s. 96; Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul 2007, s. 196; *The Cambridge*, s. 332; Yinanç, a.g.e., s. 75. Ayrıca bkz; İlhan Erdem, “XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX., S. 30, 1997, s. 66.

*gönderildi. Bu mevsimde hareketimin sebebi şu idi: bu tarafa gelenler zat-ı devletleri sultan biraderimizin Erzincan havalisinde olduğunu söylediler; senelerden beri bir mülakat ve buluşma saadeti arzusu harekete sebep oldu. Fakat Erzurum sınırına gelince vaktin geçmiş bulunduğu ve avdet buyurduğunuz anlaşıldı ve bu arzu gönülde kaldı. Bir yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra Kutluğ Sübaşı Şemseddîn elçi olarak bu tarafa gönderildi. Fakat onun gelmesini istemeyen haset sahipleri mâni oldular. Aynı zamanda mühim kararların bağlı bulunduğu büyük bir kimse de güzel düşüncelerle bu taraftan elçi olarak gönderildi. Vasil olduğu zaman sözlerine itimat buyurunuz ki büyük işlerin temeli atılsın ve iki devletin yardımlaşması hasıl olsun. Her ne kadar iki tarafın düşünce ve kanaatinin dostlukla süslenmiş bulunduğu aşikâr ise de saadet bahşeden mektubunuzun vüruduna daima intizar etmekteyim. İkbal ve saadetiniz ebedi olsun”*¹⁴⁴⁰ yazıyordu. Celâleddin mektubunda bunlardan başka Alâeddin’in subaşı Şemseddîn’i ikinci bir elçi olarak kendisine gönderdiğini; lakin tarafların dostane münasebetler kurmasını istemeyen kimselerin bu risalete engel olduğunu söylüyordu.¹⁴⁴¹ Mezkûr mektuptaki ifadelerden Celâleddin’in sulh temelli münasebetler kurma ve ittifak temin etme niyetinde daha ısrarcı olduğu anlaşılır. Nitekim onun ile görüşme niyetiyle hareket ettiğini söylemesi ve sultana karşı daha yüce hitaplarda bulunması bu isteğinin tezahürüdür. Aynı zamanda İsfahan’da Moğollara karşı aldığı yenilgi ve Moğol tazyikinin tüm şiddetiyle artması Celâleddin nezdinde ittifak meselesinin neticelenmesini zaruri kılıyordu. Mektubun devamında Moğollara karşı giriştiği mücadele konusunda Alâeddin’i bilgilendiriyor, Alâeddin’in de düşmanlarının tehditkâr ve tecavüzi hareketlerine mukabil İslam

¹⁴⁴⁰ Turan, 1988, s. 84-85.

¹⁴⁴¹ Turan’ın kaydına göre mektupta bahsedilen haset sahiplerinden kasıt Erzurum Meliki Rükneddîn Cihan Şah idi. Ancak bu hususta kaynaklarda herhangi bir malumatın yer almadığını söyler. Turan, 1988, s. 93.

hudutlarını muhafaza etmek ve Müslümanların güvenliğini temin etmek maksadıyla verdiği mücadelelerin çok yerinde olduğunu ifade ediyordu. Celâleddin'in bu kayıtları taraflar arasındaki mektup teatisi devam ederken o sırada vuku bulan diğer tarihî hadiseleri yakinen takip ettiğini göstermesi bakımından dikkate şayandır.

III.II.II.VII.I. Ahlat muhasarası

Sultan Celâleddin Ekim 1226 tarihinde başlattığı Ahlat ¹⁴⁴² muhasarasını Yıva Türkmenlerinin isyanı ve şiddetli kar fırtınası sebebi ile kaldırmak zorunda kalmış; lakin bu şehri ele geçirme isteğinden bir an olsun vazgeçmemiştir. Cüveynî'ye göre Celâleddin'in Ahlat'ı ele geçirme teşebbüsü Selçukluları yıkmak suretiyle Anadolu ve Suriye topraklarını Hârezmşahlar'ın topraklarına ilhak etme arzusunun bir parçası idi. Nitekim Ahlat fetihnâmesinde yer alan “Şam ve Rum memleketlerinin bendelerinin tasarrufuna geçmesi çabuk gerçekleşecek” ¹⁴⁴³ sözleri onun niyetine delalet eder.

Sultan Gürcü kalelerini alıp onların şehirlerini yağmaladıktan sonra ağırlıklarını ve ganimetlerini Kakzevan yolu ile Ahlat tarafına gönderdi kendisi de Nahcivan tarafına hareket etti. Bu hareketinin sebebi Nahcivan melikesinin sultan ile izdivaç etme temayülü idi. Şehre vusulünden sonra melike ile evlendi ve şehirde birkaç gün ikamet ettikten sonra

¹⁴⁴² Şehir hakkında tafsilatlı malumat için bkz; V. Minorsky-F. Taeschner, “Akhlat”, *Encyclopaedia of Islam*, C. I., London 1986, s. 329-330; C. E. Bosworth-H. Crane, “Aklat”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 725-727; Faruk Sümer, “Ahlat”, *DİA*, C. II., İstanbul 1989, s. 19-22.

¹⁴⁴³ Cüveynî, a.g.e., s. 516; Tercüme, s. 375. Ahmet Eflâki Celâleddin'in Rum (Anadolu) ülkesinden kendisi için taht istediğini, büyük bir arzu ve hırsla bu ülkeyi gözüne kestirdiğini kaydeder. Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, (Çev. Tahsin Yazıcı), C. I., İstanbul 1989, s. 19.

Irak, Horasan ve Mâzenderan'ı işlerini halletmek etmek maksadıyla o memleketlerin divan erbablarını ve diğer görevlileri topladı. Zira sultan Ahlat muhasarası başladığında yolların kapanacağını ve oralara erişilemeyeceğini biliyordu. Bu yüzden gelenlere bütün işlerini yerine getirdikten sonra yerlerine dönmelerini emretti.¹⁴⁴⁴ Sultan buradaki işlerini yoluna koyduktan sonra Ahlat'a doğru hareket etti. Ordu sultanın vusulünden daha önce şehrin hududuna gelmiş ve oraya bir günlük mesafede sultanın Nahcivan'dan gelip onlara katılmasını beklemişti. Bu sırada Melik Eşref, Hâcib Ali'nin yerine İzzeddîn Aybek'i şehre naib olarak tayin etmiş Aybek de Hâcib Ali'yi tevkif ettirmişti.¹⁴⁴⁵ Sultan şehre ulaştığında İzzeddîn Aybek tarafından kendisine bir elçi geldi. Gelen elçi Aybek tarafından şu sözleri ilettiler: "Melik Eşref bana Hâcib Ali'yi yalnız sultanın bendelerine edepsizlik yaptığı ve kötülük ettiği için yakalamamı emretmedi aynı zamanda izinsiz şekilde sultanın memleketine ayak attığı içindi. Şimdi Ahlat vilayetini bana verdi ve

¹⁴⁴⁴ Nesevî, a.g.e., s. 198.

¹⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr Hâcib Ali'nin yakalanması hakkında şunları söyler: "el-Hâcib Hüsameddîn Ali'nin tutuklanmasını gerektirecek herhangi bir davranışını kesinlikle duymuş değiliz. O el-Eşref'e karşı son derece şefkatli, onun iyiliğini isteyen, ülkesinin bu kısmını koruyup halkına karşı son derece iyi davranan bir kimse olduğu gibi bu uzun müddet içerisinde Celâleddin Hârezmşah'ın saldırılarına gayet ustaca karşı koymuş Ahlat'ı başkasının böyle savunma konusunda acze düşebileceği halde kendisi gayet iyi korumuş ve ülkeyi muhafaza etmesi hususunda büyük gayretler göstermişti. İzzeddîn Aybek Ahlat'a varır varmaz Hüsemmedîn Ali'yi derhal tutuklatmış ve hemen arkasından öldürüvermişti; çünkü Aybek, Hâcib Hüsemmedîn'e karşı düşmanca bir tavır içinde idi". İbnü'l-Esîr, C. X., s. 338. Yinanç Melik Eşref'in Sultan Celâleddin'e taarruz ederek onun intikamını tahrik ettiğinden dolayı Hâcib Ali'ye güvenmiş bu yüzden İzzeddin Aybek'i Ahlat'a tayin ederek Hâcib Ali'nin tevkifini emreylemişti. Yinanç, a.g.e., s. 80.

sultana itaat etmemi emretti. Ben de onun isteğinin peşinde gidiyorum”. Aybek’in sultana karşı mütevazı ve sadıkane olan bu sözleri ¹⁴⁴⁶ sultanı şehrin muhasarasından vazgeçirme ümidi ile söylenmişti. Ancak onun ısrarları fayda etmedi ve Celâleddin Ahlat’ı ele geçirme niyetinden bir an olsun vazgeçmedi. Bunu takiben Aybek’e haber göndererek “Hâcib Ali’yi bana teslim etmedikleri için sulh yapmayacağım” dedi. Elçi haberi getirdiğinde Hâcib Ali öldürüldü sultan da Ahlat’a doğru hareket etti.¹⁴⁴⁷ Sultan Şevval 626 (Ağustos 1229) başlarında şehri kuşatmaya başladı ¹⁴⁴⁸ ve her birini sekiz kişinin idare ettiği 12 mancınık kurdurdu.¹⁴⁴⁹

Ahlat muhasarası sırasında Erzurum meliki Rükneddîn Cihan Şah sultanın yanına geldi. Önceden Melik Eşref’e itaat eden ve onun adına hutbe okutan Cihan Şah aynı

¹⁴⁴⁶ Aybek Melik Eşref tarafından Ahlat’a memur edilmesinden sonra Sultan Celâleddin’in Ahlat üzerine yürüdüğünü haber aldı. Bu haber mukabilinde bir taraftan Ahlat havalisindeki emîrleri ve melikleri Ahlat’ın müdafaasına davet etti diğer taraftan da sultana elçi göndererek emirlerine itaat edeceğini taahhüt ederek şehre dokunmamasını rica etti. Bu manada Hâcib Ali’nin sultana karşı terbiyesizliğini ve Melik Eşref’in izni olmaksızın Azerbaycan’a tecavüz ettiğini söyleyerek bu ahvaldan dolayı kendisinin de çok üzgün olduğunu, bundan dolayı Melik Eşref’in onu azl ve hapsederek kendini vali tayin ettiğini bunlara ek olarak Melik Eşref’in sultana hürmet etmesini, asker ve zahire ita eylemesini kendisine tembih ettiğine dair haber gönderdi. Yinanç, a.g.e., s. 80-81.

¹⁴⁴⁷ Nesevî, a.g.e., s. 196.

¹⁴⁴⁸ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 340; Âştiyânî, a.g.e., s. 129; Sevim, 2014, s. 150; Taneri, 1977, s. 67; Turan, 1988, s. 95.

¹⁴⁴⁹ Nesevî, a.g.e., s. 196; Yinanç, a.g.e., s. 82. Ebu’l-Ferec Celâleddin’in şehrin havalisindeki göl tarafından şehre karşı 20 mancınık kurdurduğunu söyler. Ebu’l-Ferec, C. II., s. 527.

zamanda Hâcib Ali ile de birlikte hareket ediyordu. Onun bu nevi teşebbüslerinin sebebi amcasının oğlu Sultan Alâeddin'e karşı güttüğü inat idi. Sultan Celâleddin'in devletine karşı yaptığı hatalar sebebiyle de akıbetinden endişe duyuyordu. Bunlardan bir tanesi Şerefülmülk'ün aleyhine Hâcib Ali ile ittifak yapması diğeri tüccarların sultanın ordugâhına gitmesine engel olması; Anadolu'dan dönmekte olan sultanın elçisi Sedid Mürtedd'i ¹⁴⁵⁰ öldürmesi idi. Celâleddin'in devletinin şanı yayıldıkça ve Ahlat'ın ele geçirilmesinin yaklaştığını anlayınca sultandan aman dilemek için yanına Şemseddîn Hâkim Bağdâdî adında bir elçi gönderdi. Sultan, Cihan Şah'ın isteğini isaf ettiği vakit elçi gönül rahatlığıyla geri döndü; bunu takiben Cihan Şah sultanın yanına geldi. Atından inip yere eğildi; sultan ile bir araya geldikleri vakit elini öptü ve itaat arz etti. Cihan Şah birkaç gün sultanın yanında ikamet ettikten sonra Erzurum'a avdet için sultandan icazet aldı. Oraya döndüğü vakit de Ahlat muhasarası için Karabuğra denilen büyük bir mancınık, çok sayıda yay, ok ve siperler gönderdi.¹⁴⁵¹

Sultan Ahlat muhasarası için çok ciddi hazırlıklar yaptı ve ahalinin mukavemete devam ettiğini görünce buna şiddetle karşılık verdi. Ahalinin ve ordunun şehri teslim etmeye yanaşmaması üzerine mancınıklar kuruldu, ok çarkları ve neft hazırlıkları yapıldı. Celâleddin muhasarayı bütün kış boyunca devam ettirmiş şiddetli soğuklar ve kar fırtınası sebebiyle askerlerinin büyük çoğunluğunu etraftaki şehir ve köylere göndermiştir.

¹⁴⁵⁰ Nesevî'nin Farsça tercümesinde böyledir. Nesevî, a.g.e., s. 198. Necip Asım'da Sedidülmürîd şeklindedir. Necip Asım, a.g.e., s. 117. Turan ise bu ismi Sedid ül-Merendî şeklinde kaydeder. Turan, 1988, s. 91. Yinanç'ta Sadrüddin Mürîd olarak geçer. Yinanç, a.g.e., s. 81.

¹⁴⁵¹ Nesevî, a.g.e., s. 198-199. Ayrıca bkz; Cüveynî, a.g.e., s. 517; Tercüme, s. 376; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 342; Âştiyânî, a.g.e., s. 130; Yinanç, a.g.e., s. 82.

Muhasaranın uzun sürmesi neticesinde şehirde müthiş bir kıtlık ve pahalılık ¹⁴⁵² baş göstermiş ve bu çaresizlik karşısında ahali katır, eşek, kedi, köpek ve at eti yemeye mecbur kalmıştır. ¹⁴⁵³ Kıtlık neticesinde ahalinin çoğu ölmüş kalanların bir kısmı da kaçarak hayatlarını kurtarmışlardır. Muhasara bu minval üzerinde devam ederken İsmail İvani ¹⁴⁵⁴ adında bir adam sultana haber göndererek kendisine Azerbaycan'dan bir ikta verdiği takdirde şehri ona teslim edeceğini söyledi. Bunun üzerine sultan Selmas'ı ve Azerbaycan'dan birkaç köyü ona verdi ve bunu taahhüt eden bir yazı yazdı. Buna mukabil İsmail seçkin kimselerden bir grup ile gece vakti surlardan ipleri sarkıttı bu suretle

¹⁴⁵² Ebu'l-Ferec bu ahvali "Suriye ölçülerine göre bir kilo (yani altı Suriye kilosu bir Babil kilosuna denktir) et bir Mısır dinarına satılıyordu" diyerek anlatır. Ebu'l-Ferec, C. II., s. 527.

¹⁴⁵³ İbnü'l-Esîr muhasara sırasında ahalinin evvele koyunları bilahare sığırları kesip yediklerini, arkasından mandaları daha sonra sırayla atlarını, merkeplerini, katırlarını sonunda şehirdeki köpek ve kedilere varıncaya kadar bütün hayvanları kesip yediklerini hatta fareleri dahi avlayıp yediklerini kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 341. Ayrıca bkz; Ebu'l-Ferec, C. II., s. 527; Nesevî, a.g.e., s. 211; Âştiyânî, a.g.e., s. 132; Geyikoğlu, a.g.m., s. 921; Sümer, a.g.m., 1986, s. 457; Taneri, 1977, s. 67; *The Cambridge*, s. 333; Yinanç, a.g.e., s. 85.

¹⁴⁵⁴ Nesevî'nin Farsça tercümesinde böyledir. Nesevî, a.g.e., s. 211. Necip Asım'da İsmail Yuani olarak geçer. Necip Asım, a.g.e., s. 126. Taneri ise bu ismi İsmail Vânî olarak kaydeder. Taneri, 1977, s. 67; Geyikoğlu, a.g.m., s. 921. Yinanç bu adamın ismini İsmail Eyvanî olarak kaydeder. Yinanç, a.g.e., s. 85. Âştiyânî isim zikretmeden Melik Eşref'in emîrlerinden birinin muhasara günü ihanet ettiğini söyler. Âştiyânî, a.g.e., s. 132. Ebu'l-Ferec şehrin Vanlıların ihaneti sonucu düştüğünü kaydeder. Ebu'l-Ferec, C. II., s. 528.

surların altında bekleyen sultanın askerleri tırmanmaya başladı. Gündüz olunca mancınıkların karşısındaki gediklere doğru gittiler ve o gün büyük bir savaş oldu. Ahlat ahalisi surlarda sultanın alemlerinin dalgalandığını ve surların Hârezm askerleri ile dolu olduğunu gördükleri halde direnişe devam ettiler. Ancak burçların üzerindeki askerler onların arkasından gelenleri hezimete uğrattınca direniş nihayete erdi ve Ahlat Nisan 1230'da ¹⁴⁵⁵ Hârezmlilere teslim oldu. Ahlat naibi İzzeddîn Aybek, Melik Âdil'in oğulları Mucîrüddîn ve Takîyüddîn kaleye sığınıp kendilerini müdafaa etmeye başladılar. Kaynaklar Ahlat teslim alındıktan sonra sultanın şehrin yağma ve talan edilmesine razı olmadığı hususunda ittifak halindedir.¹⁴⁵⁶ Gerçekten sultan şehri yağmadan muhafaza etmeye çalışmış; lakin ordunun emîr ve hanlarının “muhasara süresinin uzaması orduyu zayıf düşürdü ve hayvanların tamamını perişan etti. Eğer yağmadan men edilirlse düşmanın taarruzuna mukavemet gösteremez ve onlara gevşeklik nüfuz eder” demesi

¹⁴⁵⁵ Ahlat'ın düştüğü tarih hususunda farklı bilgiler vardır. İbnü'l-Esîr şehrin 14 Nisan 1230 Pazar gününde teslim olduğunu kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 341; Âştîyânî, a.g.e., s. 132; Buniyatov, 2015, s. 143; Geyikoğlu, a.g.m., s. 921; *The Cambridge*, s. 333. Cüveynî'de 14 Nisan 1230 Pazar günü olarak geçer; lakin tercümede 15 Nisan 1230 Perşembe günü olarak kaydedilir. Cüveynî, a.g.e., s. 515; Tercüme, s. 374. Taneri bu tarihi Mayıs 1230 olarak verir. Taneri, 1977, s. 67. Sümer'e göre şehir 18 Nisan 1229'da zapt edildi. Sümer, a.g.md., 1989, s. 21. Sümer başka bir makalede şehrin 2 Nisan 1230'da zapt edildiğini kaydeder. Sümer, a.g.m., 1986, s. 457. Minorsky-Taeschner kuşatmanın 6 ay sürdüğünü söylemekle birlikte Ahlat'ın ne zaman düştüğüne dair bir kayıt vermez. Minorsky-Taeschner, a.g.md., s. 329. Özaydın'a göre şehir 14 Mayıs 1230'da Hârezmlilerin eline geçti. *DGBİT*, C. IX., s. 54.

¹⁴⁵⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 515; Tercüme, s. 375; Nesevî, a.g.e., s. 212; Sümer, a.g.md., 1989, s. 21, Sümer, a.g.m., 1986, s. 457; Taneri, 1977, s. 68.

üzerine üç gün boyunca şehrin yağmalanmasına müsaade etmek zorunda kaldı.¹⁴⁵⁷ Bunu takiben askerler şehre dağılarak her yeri yağmaladılar, ahaliyi ele geçirdiler, gömdükleri ve gizledikleri malları çıkarmaları için bazılarını öldürdüler.¹⁴⁵⁸

Bundan sonra Mucîrüddîn ve Takîyüddîn sığındıkları kaleden inerek önce kendileri bilahare İzzeddîn Aybek için aman istediler.¹⁴⁵⁹ İzzeddîn Aybek de onlardan bir gün sonra kaleden indi ve sultanın huzuruna vardı. Sultan onu huzuruna kabul etse de tahkir alameti olarak elini öpmesine müsaade buyurmadı, uzun ricalardan sonra sultanın ayağına kapandı.¹⁴⁶⁰ Sultan, Mucîrüddîn ve Takîyüddîn'in elini öpmesine her gün

¹⁴⁵⁷ Sultan Celâleddîn Ahlat'ı fethettikten sonra askerlerin şehrin ahalisine reva gördüğü davranışlardan pişman oldu ve hisarların yenilenip harabelerin tamir edilmesi için emir verdi. Âştiyânî, a.g.e., s. 132-133; Yinanç, a.g.e., s. 87.

¹⁴⁵⁸ Nesevî, a.g.e., s. 212; Cüveynî, a.g.e., s. 512; Tercüme, s. 372; Âştiyânî, a.g.e., s. 132; Sümer, a.g.m., 1986, s. 457; Yinanç, a.g.e., s. 86. İbnü'l-Esîr Ahlat ahalisinin başına gelen bu büyük felaketin başka hiç kimsenin başına gelmediğini kaydeder. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 341.

¹⁴⁵⁹ Cüveynî'ye göre Mucîrüddîn kaleden inip sultanın huzuruna vardığında onun izzet ve ikramına mazhar oldu. Bunu takiben İzzeddîn Aybek'in sultandan iltimas beklediğine dair mesajını bildirdi. Sultan, Mucîrüddîn'in yüzüne bakarak "saltanat ismi davası ile altınla satın alınmış biri için nasıl istekte bulunursun, o darlık içinde değildir ne yapacağını o bilir" dedi. Sultanın sözlerinde iltifat olmadığını anladıklarında bu meseleyi daha fazla uzatmadılar. Cüveynî, a.g.e., s. 513; Tercüme, s. 372.

¹⁴⁶⁰ Cüveynî sultanı İzzeddîn Aybek'e karşı bu şekilde bir muamelede bulunmasına sebep olarak ona karşı suikast düzenlemeye teşebbüs etmesini gösterir. Buna göre Aybek adamlarına elbiselerinin altına zırh giymelerini emretti ve ellerine küçük mızraklar verdi. İçeri girdikleri vakit çıkan kargaşada sultanı ansızın vurmaları için onları kışkırttı.

sofrasında hazır bulunmalarına izin verdi. Bu esnada Mucîrüddîn ve Takîyüddîn otururken İzzeddîn Aybek ise ayakta duruyordu. Bu hadiseleri takiben Melik Eşref'in emîr-i candar'ı olup hapsedilmiş olan Alâmüddîn Sincâr çavuşlarla sultana haber göndererek "Sultanın Ahlat havalisindeki Bargiri, Malazgird, Bitlis, Van gibi şehirleri muhasara için ordusunu dağıttığını işittim. Şimdi bu zahmeti çekmeye ne hacet var? İzzeddîn Aybek sizin yanınızdadır. Onun ile bu şehirlerin her birinin muhafızları arasında bir parola vardır; o parolaları verdiği takdirde sultan bu şehirleri zahmetsiz tasarruf eder. Şimdiye kadar onlara mertçe davranmalarını ve mukavemet etmelerini yazdı ve onların nezdinde sultanın buyruğunu aşağıladı, Şam askerlerinin hareketine ümitlendirdi" dedi. İsmail'in bu sözlerine itimat eden sultan, İzzeddîn Aybek'ten bahis mevzu parolaları istedi; ancak o böyle bir şeyin olmadığını söyleyerek onun sözlerini inkâr etti. Sultan buna inanmadı ve mezkûr şehirlerin hâkimlerine teslim olmalarını ihtiva eden mektuplar gönderildi; lakin onlar bu isteği geri çevirdiler. Teslim olmaya yanaşmadıkları için sultan da İzzeddîn'in bağlanıp Dizmar kalesine götürülmesini emretti. Sultan Anadolu'dan dönene kadar orada kaldı ve bir müddet sonra öldürüldü.¹⁴⁶¹

Sultanın muhafızlarının dikkati onların üzerine çevrildi ve onların altında bir şer olduğunu anladılar. Tedbir amaçlı onların içeriye girmesine izin vermediler yalnız Aybek içeriye girdi. Sultan ona iltifat etmedi ve cemaate onu hapsedmelerini emretti. Cüveynî, a.g.e., s. 513; Tercüme, s. 373. Âştiyânî'ye göre sultan ihanete karışma sebebiyle İzzeddîn'i Hâcib Ali'nin gulamlarından birine teslim etti ve o da efendisini öldürmeye kısas olarak İzzeddîn'i öldürdü. Âştiyânî, a.g.e., s. 132.

¹⁴⁶¹ Nesevî, a.g.e., s. 212-213; Cüveynî, a.g.e., s. 518; Tercüme, s. 377. Ayrıca bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 465; Yinanç, a.g.e., s. 87.

Ahlat muhasarası devam ederken Celâleddin Alâiye’de bulunan Alâeddin Keykubad’a elçi gönderdi.¹⁴⁶² Sultan daha önceki mektup ve elçi teatisinde olduğu gibi bu sefer de tâzimkâr ifadeler kullanıyor ve sultan ile dostane münasebetlerin tesisi hususunda ısrarlarını sürdürüyordu. Ancak Alâeddin cephesinde bazı şeyler değişmiş ve son yaşanan hadiseler sultanın Celâleddin’e karşı muamelesini değiştirmişti. Moğol tazyikinin Celâleddin üzerinde artması ve Ögedey zamanında İran’a yeni bir seferin düzenlenmesi suretiyle Celâleddin’in ortadan kaldırılması kararı bu hadiselerden birini teşkil etmektedir. Ögedey’in liderliğindeki kurultayda Cengiz Han zamanında yarım kalan seferlerin tamamlanması maksadıyla üç tarafa ordu sevk edilmesi kararlaştırılmış bu ordulardan biri de Curmagun Noyan’ın kumandanlığında Celâleddin’in üzerine gönderilmiştir. Sultan Alâeddin Moğolların bu tazyikini müşahede etmesi neticesinde Celâleddin’e karşı daha mesafeli bir siyaset takip etmiştir. Nitekim Celâleddin’in dostane münasebetler ve ittifak kurma teklifine müspet bir cevap verdiği takdirde Moğollar ile mücadelesinde Celâleddin’in yanında yer alacak ve bu suretle onlar ile karşı karşıya gelecekti. Alâeddin Keykubad gibi öngörülü bir sultan Moğollar ile karşı karşıya gelmektense bu mücadeleyi kazanamayacağını düşündüğü Celâleddin ile ittifak planlarını

¹⁴⁶² İbn Bîbî Celâleddin tarafından Alâeddin’e gönderilen ikinci elçilik heyetinin Taştdâr Cemâleddîn Ferruh, Cemâleddîn Saveci, Necmeddin Ebu Bekr Câmî ve Hârezmlî iki büyük emîrden mürekkep olduğunu ve Alâeddin’in elçisi Emîr Sipehsalar Selâhaddin’e cevap olarak hediyeler ile birlikte onun yanına gönderildiğini, Rum hududuna ulaştıklarında Alâeddin’in emri ile onları karşılamak için ileri gelen emîrlerin yola çıktığını, sultanın elçilik heyetini Kemâleddin Kemâleddin Kâmyâr ve Zahîreddin Tercüman yanında olarak kabul ettiğini, sekizinci gün onlar için meclis düzenlendiğini, elçiler ile birlikte sultana Moğollar ile anlaşmasını, onlara elçiler göndermesini tavsiye ettiğini kaydeder. İbn Bîbî, a.g.e., s. 159-162; Tercüme, s. 376-377.

askıya almayı ve hatta onu bu mücadelesinde yalnız bırakmayı daha münasip gördü. Alâeddin'in Celâleddin'e karşı muamelesinde ani değişikliğin bir diğer sebebi de sultanın amcasının oğlu olan Rükneddîn Cihan Şah'ın Celâleddin'i metbû olarak tanınması ve onun adına hutbe okutmaya başlamasıdır. Ahlat muhasarası sırasında muhasara aletleri göndermek suretiyle sultana yardımda bulunan Cihan Şah'ın Alâeddin'in aleyhinde hareket ettiği kesinleşmişti. Alâeddin, Celâleddin ile Cihan Şah'ın kendisine karşı bir ittifak kuracağına ve bu minvalde teşebbüslerde bulunacaklarına inanmış olduğundan ¹⁴⁶³ Celâleddin'e karşı önceleri gösterdiği yakınlığı göstermekten imtina etmiş, mektuplarında tâzimkâr ifadeler yerine hakaret içerikli sözlere yer vermeye başlamıştır.

Sultan Alâeddin Celâleddin'in gönderdiği elçilere sultanın Kubbet-ül İslam ¹⁴⁶⁴ olarak telakki edilen Ahlat'ın muhasarasını kaldırmasını ve bu işten vazgeçmesini hatta Moğollar ile anlaşma yolları bulmasını salık verdi. Bundan başka Ahlat muhasarasını kastederek İslam topraklarını hücumdan imtina etmesini, şehirleri yağma ve talandan uzak durmasını, Müslüman kanı dökmekten vazgeçmesini söylüyor bu minvalde hareket ettiği takdirde kendisine askerî ve maddi yardımlarda bulunacağını taahhüt ediyordu. Sözlerinin devamında bu tavsiyelerin dışında hareket etmesi mukabilinde Celâleddin'in karşısında yer alacağını beyan ediyordu.¹⁴⁶⁵ Celâleddin'in gönderdiği elçilere müteakip Alâeddin de çaşnigir Şemseddîn Altun-aba'yı hediyeler ile birlikte Ahlat'ta kâin sultanın yanına gönderdi. Bu hediyeler arasında otuz katır yükü atlas, Hitâî, kunduz ve samur kürkleri ve diğer cins kumaşlar, 30 gulam, 100 at, 50 katır yükü eşya ve savaş levazımatı

¹⁴⁶³ Turan, 1988, s. 96.

¹⁴⁶⁴ Ahlat'tan başka Buhara, Belh ve Merv gibi şehirler de İslam medeniyetindeki yeri dolayısıyla Kubbet-ül İslam lakabını taşıyorlardı. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2009, s. 467.

¹⁴⁶⁵ Taneri, 1977, s. 69.

vardı.¹⁴⁶⁶ Gelen elçi hediyelerin takdiminden sonra Celâleddin'in kızını Keykubad'ın oğluna istemek suretiyle taraflar arasındaki gerginliğin son bulması arzusunda olduklarını göstermek bu vesile ile aralarındaki bağı kuvvetlendirmek istedi. Lakin bu tekliflere icabet etmediği gibi önceleri gösterdiği yakınlığı da göstermedi. Bundan başka iki dost sultan arasında husumet sebebi olan Cihan Şah'ın da sultana teslim edilmesi istendi. Nesevî'nin kaydına göre bunu istemeye cüret gösterdikleri için sultan oldukça öfkeleni ve ilk zamanlarda kendisine karşı edep sınırlarını aşmış olsa da sonraları göstermiş olduğu yüce davranışlar ve kendisine sığınması sebebiyle Cihan Şah'ı onun kanına susamış birine teslim edecek kadar kötü bir kimse olmadığını söyledi.¹⁴⁶⁷ Nesevî bu malumatın yanı sıra başka hiçbir kaynakta yer almayan bir kayda yer verir. Buna göre bir gün vezir Şerefülmülk'ün huzuruna gelen müellif Selçuklu elçilerinin vezirin yanında otururken gördüğünü ve vezirin elçilere çok kaba biçimde hitap edip onlara *“eğer sultan bana icazet verse idi ben tek başıma sizin vilayetlerinize girer kendi ordum ile hepsini fethederdim”* dediğini kaydeder. Nesevî taraflar arasında dostluğun ve muhabbetin başladığını, elçilerin peş peşe ulaştıklarını söyleyip bu kabalığın sebebini sorduğunda ise vezir kendisine getirdikleri hediyelerin 2000 dinar etmediği cevabını verdi.¹⁴⁶⁸ Nesevî'nin bu kayıtlarına başka kaynaklarda rastlanmamakla birlikte İbn Bîbî de elçilere yapılan muamele hakkında malumat verir. Müellife göre Şemseddin Altun-aba'nın huzura vardığı vakit

¹⁴⁶⁶ İbn Bîbî, a.g.e., s. 163; Tercüme, s. 380; Nesevî, a.g.e., s. 234.

¹⁴⁶⁷ Nesevî, a.g.e., s. 235. Ayrıca bkz; Turan, 1988, s. 98; Yinanç, a.g.e., s. 83.

¹⁴⁶⁸ Nesevî, a.g.e., s. 235. Ayrıca bkz; Âştiyânî, a.g.e., s. 132. Yinanç gelen elçilerin vezire ve beylere getirdikleri hediyeleri takdim ettiklerini; ancak vezir ile emîrlerin hediyeleri az bulduklarını bu manada elçilerin debdebesini hoş görmediklerini bilhassa Altun-aba'nın kibir ve gururu mağrur Hârezm emîrlerinin hoşuna gitmediğini kaydeder. Yinanç, a.g.e., s. 82-83.

müptela olduğu nikris hastalığından ¹⁴⁶⁹ dolayı yer öpemeyeceğini beyan ettiğini, Şerefülmülk'ün de kendisine iyi muamelede bulunup huzura vardığı vakit el öpmek mazaretinin kabul edildiğini kaydeder. Ancak sultanın elçiyi bir ay boyunca huzuruna almaktan imtina ettiğini görüşmenin geldikten bir ay sonra gerçekleştiğini söyler.¹⁴⁷⁰ İbn Bîbî'deki bu kayıt da taraflar arasında kurulması arzulanan dostane münasebetler ve ittifakın sekteye uğradığına hatta artık açık bir rekabetin ve güvensizliğin başladığına delalet eder.

İbn Bîbî'nin kaydına göre Şemseddin Altun-aba'nın sultanın yanından uzun bir müddet dönmemesi ve görüşmelerden müspet bir sonuç elde edildiğine dair bir haberin gelmemesi üzerine Kemâleddin Kâmyâr'ı ikinci bir elçi olarak ahvali araştırmak için onun yanına gönderdi. Ancak Nesevî, Şemseddin Altun-aba ile Kemâleddin Kâmyâr'ın aynı anda gönderildiğini ve vezir Şerefülmülk ile görüşmede her ikisinin de hazır bulunduğunu kaydeder.¹⁴⁷¹ Ancak Şemseddin Altun-aba'nın uzun bir müddet sultanın yanında bekletilmesine müteakip nota mahiyetinde bir mektubu sonradan Kemâleddin Kâmyâr ile gönderdiği fikri daha sahihtir.¹⁴⁷² Sultan bu mektubunda Celâleddin'e şöyle cevap veriyordu: *“Tatarlarla ne şekilde mümkün olursa uzlaşma çareleri bulmalısınız. Zira eski hükemanın dediği üzere yeni bir devlet kuran ve ilahi kudrete bağlanan bir kavimle savaşmak akıl kârı değildir. Biz şöyle düşünüyoruz ki derhal Tatarlara elçiler gönderip İslamların selameti için Sultan Muhammed merhumun yaptığı mukabele ve*

¹⁴⁶⁹ Uyumaz Altun-aba'nın yalandan hastalandığını aslında bunun Celâleddin'in huzurunda eğilmemek için uydurulmuş bir bahane olduğunu kaydeder. Uyumaz, a.g.e., s. 51.

¹⁴⁷⁰ İbn Bîbî, a.g.e., s. 163; Tercüme, s. 381.

¹⁴⁷¹ Nesevî, a.g.e., s. 234. Ayrıca bkz; Yinanç, a.g.e., s. 82.

¹⁴⁷² Bu konuda ayrıca bkz; Turan, 1988, s. 99.

mücadeleler dolayısıyla af dileyelim. Yumuşak sözlerle ve gerekirse hediyeler göndermek suretiyle onları teskine çalışalım. Bu hususta muvaffak olursak hizmetimiz kıyamete kadar iyi bir nam bırakmamıza sebep olacaktır. Malumunuz olsun ki bu dostunuz Müslümanların işlerini yoluna koymak için onlara elçiler gönderecektir. Eğer siz hayati ehemmiyeti olan sulh babında bana iştirak ederseniz istişare suretiyle bunu size arz ediyorum. Bütün dünya bilir ki Allah bana genç yaşında mamur bir memleket, kuvvetli bir devlet, akıllı vezir ve emîrlere, zengin hazineler, çok silahlar, zengin ülkeler, mesut tebaa ve itaatkâr kullar ve cihangir bir ordu bahşeyledi. Haşmet ve heybetim diğer beldelere yayıldı; diğer memleketlerde bulunan her nimeti bana nasip eyledi. Bununla beraber zayıf olsa da işlerin güzellekle görülmesi akıl ve hükümdarlık icabıdır. Şimdi sultana üç tavsiyem vardır. Birincisi Şarkî Anadolu'da Müslüman halkın (Ahali-i Ermen) kanını dökmekten ve o tarafları tahrip ve muhasaradan vazgeçip dönünüz; Moğol askerlerine elçi göndererek onlarla ahd-ü Peyman ediniz ve asla Müslümanların memleketinde muharebe endişesi bırakmayınız. Sultan Melikşah, Sultan Sancar ve diğer Selçuk sultanları gibi seleflerin adalet yolunun hüküm sürmesi için meşgul olmalıdır. Bu takdirde sayısız altın ve hesapsız asker esirgemeyeceğim. Fakat eğer müfsidlerin bu sözüne bakarak bu nasihatlere itibar buyurmazsanız bir İslam sultanı sıfatıyla Allah'ın emrine uyarak vazifemizi yapacağız. Eğer memleket ve halka karşı vazife yaparken, Allah korusun, bir mukadder talihsizliğe uğrarsak Tanrı'nın uhdemizdeki emanetinden kurtulmuş olacağız; eğer Allah zafer nasip ederse muradımıza nail oluruz".¹⁴⁷³

Nesevî'nin kaydına göre Sultan Alâeddin'in elçileri herhangi bir müspet cevap elde edemedi. dönerlerken taştâd Cemâleddin Ferruh, emîr-i şikâr Seyfeddin Tarab ve

¹⁴⁷³ İbn Bîbî, a.g.e., s. 163-164; Tercüme, s. 377-379; Turan, 1988, s. 99-100.

Hârezmlî fakih Rükneddîn'i ¹⁴⁷⁴ de onlarla beraber gönderdi. Bilâd-ı Rûm'un (Anadolu) ortasına ulaştıklarında Alâeddîn'in elçileri daha önden gittiler ve bu çabalarına karşılık sonucun keskin demir darbesi mesabesinde olduğunu bir faydasının olmadığını söylediler.¹⁴⁷⁵ Celâleddîn ile münasebetlerin gerginleşmesi neticesinde kendisi için yeni bir müttefik arayan Alâeddîn, Kemâleddîn Kâmyâr'ı Melik Eşref'in yanına göndererek kendisi ile dostluğa ihtimam gösterdiğini ve taraflar arasında bir ittifak kurulmasından başka bir çare kalmadığını beyan etti. Melik Eşref, Alâeddîn'in bu davetine rağbet gösterdi ve bu ittifaka razı oldu. Celâleddîn'in elçileri sultanın yanına varmazdan evvel anlaşma yapılmış ve bu suretle Kemâleddîn Kâmyâr, Melik Eşref'in yanından dönmüştü.¹⁴⁷⁶ İbn Bîbî, Nesevî'den farklı olarak elçilerin birlikte değil ayrı ayrı hareket ettiklerini, Celâleddîn'in elçilerinin Alâeddîn'in elçilerinin arkasından yola çıkarak ona cevabı götürdüklerini, Kemâleddîn Kâmyâr ve Şemseddîn Altun-aba'nın onlardan ayrılarak Erzurum'a Cihan Şah'ın yanına gittiklerini ve ona Celâleddîn'e tabiilikten vazgeçip sultana itaat etmesini söylediklerini; fakat elçiler Erzincan'a ulaştıklarında Cihan Şah'ın da Celâleddîn'in yanına Ahlat'a giderek onu Anadolu'ya karşı sefere kışkırttığını anlatır.¹⁴⁷⁷

III.II.II.VII.II. Yassı Çimen savaşı (1230)

¹⁴⁷⁴ Yinanç bunların isimlerini Melik Cemaleddin, Ferec Taştardar-ı Rûmî, Cemâleddin Savcı, Emîr-i Şikâr Seyfeddin Tart-aba, fakih Rükneddîn Hârezmî ve Necmüddin Ebû Bekr Câmî olarak verir. Yinanç, a.g.e., s. 83.

¹⁴⁷⁵ Nesevî, a.g.e., s. 236; Yinanç, a.g.e., s. 84.

¹⁴⁷⁶ Nesevî, a.g.e., s. 236.

¹⁴⁷⁷ İbn Bîbî, a.g.e., s. 165; Tercüme, s. 382.

Alâeddin Keykubad'ın tavsiyelerine rağmen Celâleddin'in Ahlat muhasarasına devam etmesi, Rükneddîn Cihan Şah'ı kendisine teslim etmekten imtina etmesi ve Cihan Şah ile ittifakı neticesinde Anadolu topraklarına karşı harekete geçeceğini düşünmesi Alâeddin ile Celâleddin arasındaki dostane münasebetlerin yerini düşmanlığa bırakmasına zemin hazırlamıştı. Öyle ki tarafların münasebetlerindeki bu gerginlik Alâeddin'i kendisine yeni bir müttetik aramaya sevk etmiş ve bunun neticesinde Eyyûbîler ile anlaşmazlığı bir kenara bırakarak Celâleddin'e karşı onlar ile birlik olma yoluna girmiştir. Bunu tatbik etmek için de Celâleddin'in yanından dönen elçisi Kemâleddin Kâmyâr'ı Melik Eşref ve Mısır sultanı Melik Kâmil'in yanına gönderdi.¹⁴⁷⁸ İbn Bîbî'nin kaydına göre Melik Eşref ve Melik Kâmil, Kemâleddin Kâmyâr'ın birlik çağrısına önceleri bahaneler aradılar ve sarih cevap vermediler; ancak Kemâleddin Kâmyâr'ın kınayıcı bir dil ile yardım etmedikleri takdirde yarın kötü şeylerin olacağı ve harem-i sultanı yabancının elinde gördüklerinde o zaman pişmanlığın fayda etmeyeceği sözleri karşısında birlik olmaya karar verdiler ve askerî hazırlıklara başladılar. Öyle ki Melik Kâmil ordusu ile Harran'a kadar ulaştı; ancak oraya vardığında Mısır tarafından gelen habercileri Haçlıların 10.000'den fazla çok kalabalık süvari grubu ile oraya ulaştıkları ve taarruza geçtiklerini haber verdi. Melik Kâmil bu haber karşısında sultandan

¹⁴⁷⁸ İbnü'l-Esîr'e göre Alâeddin Keykubad, Celâleddin Hârezmşah'tan korktuğu için sürekli olarak Melik Kâmil'e kendisine kardeşi Melik Eşref'i göndermesi için elçiler yollamıştı. Bunun üzerine Melik Kâmil de Dimaşk'ta olan kardeşi Melik Eşref'i çağırmış, o da kısa sürede ağabeyinin yanına varmıştı. Hatta Alâeddin Keykubad sürekli olarak elçi göndermiş ve Melik Eşref'in yanına gelmesini, kendisiyle ittifak kurmasını teşvik etmişti. Anlatıldığına göre Alâeddin'in gönderdiği elçilerden beş tanesi aynı günde Melik Kâmil'e ve Melik Eşref'e ulaşmıştı. Bu elçiler Melik Eşref'in tek başına dahi olsa Alâeddin'in yanına gelip ordusuna katılmasını talep ediyorlardı. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 342.

özür dileyerek memleketine avdet etti ve Melik Eşref, Melik Cevad, Melik Gazi, Melik Mugis ve Melik Aziz'i yardım maksadıyla sultanın yanına gönderdi. Sultan Alâeddin de derhal harekete geçerek 10.000 süvariye Erzincan tarafına göndererek derbentlerin muhazafa edilmesini emretti.¹⁴⁷⁹

Melik Eşref 5000 kişiden mürekkep ordusu¹⁴⁸⁰, savaş aletleri ve 20.000 askeri ile ¹⁴⁸¹ birlikte Sivas'ta bekleyen Alâeddin'in yanına vasıl oldu. Alâeddin onu bizzat karşılamak için harekete geçti ve Melik Eşref'e ziyadesiyle iltifatta bulundu. Devlet ekâbirine Melik Eşref ile otağa gidip onun yanında olmalarını emretti. Melik Eşref kendine ait çadıra hareket ettiği vakit şaha layık hil'at, savaş aletleri ve bir at gönderdi. Onun beraberinde gelen kardeşlerine de ihsan gösterdi.¹⁴⁸² Bundan sonra her ikisi de askerleriyle birlikte Celâleddin'e karşı muharebe için Yassı Çimen'e hareket ettiler. Alâeddin Keykubad cephesinde bunlar olur iken Celâleddin de Rükneddin Cihan Şah'ın vesilesiyle Şam ve Anadolu askerlerinin kendisine karşı toplandığından ve aralarında bir ittifakın hasıl olduğundan haberdar oldu. Cihan Şah bu haberi takiben sultana bir tavsiyede bulunarak mezkûr iki ordu birleşmeden evvel her birini ayrı ayrı ortadan kaldırmayı söyledi. Sultan da bu görüşü tasvip etti ve Cihan Şah'ın Erzurum'a gidip oradaki işleri halletmesi, sultanın da beş gün sonra askerleri ile Harput'a gitmesi ve her birinin kendi yerinde kalıp Şam ve Anadolu askerlerini beklemesi sonra hangisi daha önce hareket ederse mezkûr orduların üzerine yürüyeceği konusunda ittifak ettiler. Nesevî

¹⁴⁷⁹ İbn Bîbî, a.g.e., s. 165; Tercüme, s. 382.

¹⁴⁸⁰ Yinanç'ta bu sayı 6000-7000 olarak geçer. Yinanç, a.g.e., s. 69. Sevim'e göre Melik Eşref 10.000 kişilik bir ordu ile sultana iltihak etmişti. Sevim, 2014, s. 150.

¹⁴⁸¹ Ebu'l-Ferec, C. II., s. 527; İbn Kesîr, C. XIII., s. 256; Âştiyânî, a.g.e., s. 134; Sevim, 2014, s. 150; Turan, a.g.md., 2001, s. 654; Uyumaz, a.g.e., s. 58; Yinanç, a.g.e., s. 90.

¹⁴⁸² İbn Bîbî, a.g.e., s. 166-167; Tercüme, s. 386.

görüşmelerin akabinde sultanın kendisine “kardeşim Rükneddîn’e Harput eyaletinden Hersin ¹⁴⁸³ ve Keyfi ¹⁴⁸⁴ tevcihini yazınız” dediğini kendisinin de bu yazıyı yazıp sultana verdiğini onun da imzaladığını kaydeder.¹⁴⁸⁵

Cihan Şah sultanın yanından ayrıldıktan sonra Celâleddin çavuşların ve yiğitlerin vasıtasıyla ordunun emîrlere hareket alameti olarak kırmızı oklar gönderdi ve kendisi de Harput’a revan oldu. Buraya geldiğinde askerlerin toplanmasını bekledi; ancak ciddi bir hastalığa muzdarip oldu. Cihan Şah hareket tacili ve Şam ve Anadolu askerlerinin birleşmek üzere harekete geçtiklerine dair mektuplar yazsa da sultan hastalığından dolayı bu işlerle ilgilenemedi.¹⁴⁸⁶ Nihayet hastalığı hafıfladığında hareket etti ve Nesevî’ye göre hatalı bir tedbir fikri tatbik etti. Şerefülmülk’ü Irak ve ordusu ile Malazgird’de bıraktı, Hoy mukataasına sahip Tegin de Bargiri’de idi. Buna ek olarak Ahlat fethinden sonra Arrân, Azerbaycan, Irak ve Mâzenderân askerlerinin bir kısmı sultanın izni ile kendi ikta bölgelerine geri dönmüştü. Sultan ihtiyatsız davranarak bunların geri gelmesine yönelik bir çağrıda bulunmadı ve müttefik askerlerin birlik olmasına teveccüh etmedi. Yanındaki askerler ve Cihan Şah ile birlikte Sivas’a doğru hareket etti. Bu sırada Sultan Alâeddin, Melik Eşref ve diğer meliklerin askerleri ile birlikte Akşehir’e indiklerini haber aldı. Süratle yürüyüşe geçerek sabahleyin Erzincan’ın Akşehir ovasında kâin Yassı Çimen ¹⁴⁸⁷

¹⁴⁸³ Metinde Hursin olarak geçer. Nesevî, a.g.e., s. 220. Uyumaz bu nahiye Hırşin olarak telaffuz eder. Uyumaz, a.g.e., s. 57.

¹⁴⁸⁴ Mînovî metinde bu şekilde geçen nahiyenin Keyfa olduğu kanısındadır. Nesevî, a.g.e., s. 220. Kagin olarak da kaydedilir. Bkz; Uyumaz, a.g.e., s. 57.

¹⁴⁸⁵ Nesevî, a.g.e., s. 220; Âştîyânî, a.g.e., s. 134.

¹⁴⁸⁶ Nesevî, a.g.e., s. 220; Yinanç, a.g.e., s. 88.

¹⁴⁸⁷ İbnü’l-Esîr’de bu yer Erzincan’a bağlı Bâsîhimâr olarak geçer. İbnü’l-Esîr, C. X., s. 343.

mevkine ulaştılar ve su ve otlakları kendi havzası içine alacak şekilde ordugâh kurdular.¹⁴⁸⁸

Sultan Celâleddin bunu takiben emîrlerinden bir tanesini 2000 süvari ile öncü olarak daha önceden gönderdi.¹⁴⁸⁹ Üç gün süren savaşın ilk gününde Celâleddin'in ordusu Erzincan ve Harput askerleri ile karşılaşıp onları bozguna uğrattı.¹⁴⁹⁰ Celâleddin'in sevk ettiği 700 kişiden mürekkep süvari kuvveti 3000 kişiden müteşekkil olan Selçuklu birliğini hezimete uğratarak onların çoğunu öldürdü kalanları da esir aldı. Nesevî, Melik Adil'in oğlu Melik Muzaferüddin Gazi'den şu sözleri işitmişti: “Sultan Alâeddin Keykubad toplanma vaktinde bana (Muzaferüddin Gazi'ye) “bana iltihak eden bu ordu savaşta kendisine itimat ettiğim bir ordu değildir. Benim itimat ettiğim yiğitlerim, askerlerin ve adamlarım şark ordusudur. Onlar arkadan ulaşacaklardır” dedi sonra bu rahatsız edici haber ona ulaşınca dirayetini kaybetti, ona huzursuzluk ve de kalbine zayıflık sirayet etti.¹⁴⁹¹ Bundan sonra geri çekilip derbentleri muhafaza etmeye niyet etti.

¹⁴⁸⁸ İbn Bîbî, a.g.e., s. 168; Tercüme, s. 388.

¹⁴⁸⁹ Nesevî, a.g.e., s. 221; Âştiyânî, a.g.e., s. 134; Yinanç, a.g.e., s. 90.

¹⁴⁹⁰ Nesevî, a.g.e., s. 221; Âştiyânî, a.g.e., s. 134. Ayrıca bkz; Reşîdüddin, a.g.e., s. 465; Geyikoğlu, a.g.m., s. 922. Mağlup olan tarafın Mübârüzüddin Çavlı kumandasında bulunan 1000 kişiden müteşekkil Selçuklu öncü kuvveti olduğu bilgisine dair bkz; İbn Bîbî, a.g.e., s. 168-169; Taneri, 1977, s. 71.

¹⁴⁹¹ Ahmet Eflâkî'nin kaydına göre *öncü kuvvetlerin inkırazını haber alan Alâeddin Keykubad, Celâleddin'in ahvalini öğrenmek istedi bir gece elbisesini değiştirerek birkaç Türkle beraber Hârezm askerlerine iltihak etti. Hârezm emîrleri bu gelenlerin kim olduğunu araştırmaya başladılar. Gelenler de “Biz bu diyarın Türklerindiniz. Erzurum'un dağ nahiyelerinde bulunuyoruz. Bizim cetlerimiz Ceyhun nehri civarındandı. Bu birkaç sene içinde Sultan Keykubad bizden yüz çevirip bizi müşkül bir duruma soktu.*

Daima Tanrı'nın yardımına mazhar olan Hârezm askerlerinin gelmesini bekliyoruz; belki bunun sayesinde onların zulmünden kurtulabiliriz” dedi. Bu olay Hârezmşah'n kulağına geldiği vakit çok sevindi. Sofra kurmalarını, bu sofrada emîrlerin, vezirlerin, hasların ve devlet erkânından her birinin kendi yerlerini almalarını emretti. Bilahare bu misafirleri huzura getirdiler. Bunlar sultanın önünde baş koydular ve onun törenine hoşlanarak baktılar. Getirdikleri atları da onlara verdiler. Sultan bu misafirlere iltifat etti, hil'atler giydirdi. Misafirlere bir çadır verip ulufe bağladılar. Hemen o gece Hârezmşah'ın hatırlından geçti ki, “Sultan Alâeddin'in ülkelerinden her nereden geçtimse bütün reaya ondan razı idi. Bu birkaç Türk ondan neden şikâyet ettiler? Sultan Alâeddin'in de bu taraflara geldiği duyuluyor. Bu Türkler onun casusu olmasınlar. Durumu daha iyi tetkik etmek lazımdır”. Hemen Erzurum sultanı Mugiseddin'i yanına çağırdı, onunla bu hususta görüşüp “yarın bunların durumunu inceleyelim” dedi. Sultan Alâeddin de hemen o gece rüyasında “Baha Veled'in gelip kendisine “Kalk! hemen atına bin, uykuyu uyuyacak zaman değildir” dediğini gördü. Uyandığı vakit kendi kendine “yarın bir eğlence daha yapalım da sonra gideriz” diyerek tekrar uykuya daldı. Baha Veled hazretleri yine rüyasına girdi. Tahtın üzerine çıkıp onun göğsüne vurarak “niçin uyuyorsun” dedi. Alâeddin, Baha Veled'in heyetinden uyandı; bütün vücudu titremeye başladı. Adamlarını da uyandırdı. Gece yarısı atları eğrleyip yola çıktılar. Gece sona erdiği vakit Hârezmşah “sayılı emîrlerden birkaç kişi onların çadırlarının etrafında göz kulak olsunlar, biz de bugün onların durumunu inceleyelim” diye emir verdi. Fakat sabah olunca hepsinin gitmiş olduğunu gördüler. Bunu Hârezmşah'a bildirdiklerinde takip için 2000-3000 süvari yola çıkardı, kendisi de bunların arkasından atına binip gitti. Sultan Alâeddin arkasına baktığı vakit bir ordunun kaldırdığı tozların havaya yükseldiğini gördü. Bunun üzerine atını dolu dizgin sürerek kendi ordusuna ulaştı. Hârezmliler de bir şey elde edemedi dördüler. Sultan Alâeddin askerlerine birçok hediyeler ve paralar verip

Biz onun gönlüne kuvvet verdik ve sebat etmesini söyledik bu suretle kendisine geldi. Savaş hazırlıkları için birbirimizden ayrıldığımızda Sultan Celâleddin'in süratle ulaşacağına dair inancımız yoktu. İkinci gün ordular bölük bölük ulaştılar ve bizi gafil avladılar. Sonra gelip durdular eğer bizim üzerimize akın etselerdi işimiz çok zor olurdu; zira kimsenin mukavemet mecali yoktu. Bu yüzden atlandık ve askerleri tertip ettik".¹⁴⁹² Nesevî'deki bu kayıtlar müttefik kuvvetlerin Celâleddin'in ilk hücumları karşısındaki ahvalini göstermek bakımından dikkate şayandır.

Celâleddin savaşın ilk gününde düşman ordularına karşı bir üstünlük sağlasa da onlara iltihak eden Humus hâkimi Hansur'un ¹⁴⁹³ gelişi ile Hârezmşahların işi zora girdi. Zira bu takviye kuvvetin gelmesi ile müttefiklerin maneviyatı yükselmiş ve öncü kuvvetlerin yenilmesinden Sultan Alâeddin'i sorumlu tutan Melik Eşref de ciddi şekilde mukavemete devam etmiştir. Savaşın ikinci gününde müttefik kuvvetler Cihan Şah ve Celâleddin'in askerlerinin üzerine akın ettiler. Sultanın sağ cenahı müttefik kuvvetlerin sol cenahını bozdu ve tepeler Alâeddin'in ordusu tarafından sarılmaya başladı. Sonra bir grup tepeden aşağıya inerek vadiye geldi. Bundan sonra hamleler peş peşe olmaya başladı ve Celâleddin'in ordusu sebat gösteremeyip hezimete uğradı (28 Ramazan 627-10 Ağustos 1230 Cumartesi günü).¹⁴⁹⁴ Müttefikler saldırıları ile Hârezmlilerin düzenli

"Tanrı'nın yardımı ve Baha Veled hazretlerinin himmeti ile biz galip ve Tanrı'nın yardımına mazharız" buyurdu. Ahmet Eflakî, a.g.e., s. 50-52.

¹⁴⁹² Nesevî, a.g.e., s. 221-222. Ayrıca bkz; Geyikoğlu, a.g.m., s. 922.

¹⁴⁹³ Taneri, 1977, s. 71.

¹⁴⁹⁴ İbn Bîbî, a.g.e., s. 173. Tercümede 13 Ağustos 1230 Pazartesi günü olarak geçer. Tercüme, s. 397. Emine Uyumaz, "Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd Dönemine (1220-1237) Bir Bakış", *Cogito Selçuklular*, S. 29, Güz 2001, s. 125; İbnü'l-Esîr, C. X., s. 342; Âştiyânî, a.g.e., s. 134; *Atlas-ı Târih-i İrân*, s. 136; Buniyatov, 2015,

saflarını birbirinden ayırdılar bu suretle Hârezm askerlerinin grupları bir tarafa kaçtı. Ancak bunun bir hile olduğunu düşündüler ve askerler dağılıp esirler ve ganimetler gelene kadar bozguna inanmadılar.¹⁴⁹⁵ Ricat eden Hârezm askerlerinin bir kısmı Trabzon ve Gürcistan taraflarına kaçtı.¹⁴⁹⁶ Firar sırasında askerlerin büyük çoğunluğu nehir kenarındaki uçurumu farkedemeyerek oradan düşüp öldüler.¹⁴⁹⁷ Müttefik kuvvetler geceye kadar esir almak ve öldürmekle meşgul oldular. Esir edilenler arasında Cihan Şah, Atlas Melik ve Uluğ Han da vardı. Alâeddin'in emri ile onların boyunlarını vurdular¹⁴⁹⁸

s. 147; *DGBİT*, C. IX., s. 54; Taneri, 1977, s. 71; Turan, 1988, s. 101; Uyumaz, a.g.e., s. 62. Ebu'l-Ferec tam tarihe işaret etmeden bu hadisenin Ağustos 1230'da vuku bulduğunu söyler. Ebu'l-Ferec, C. II., s. 528. Yinanç'ta 10 Ağustos 1230 Cumartesi günü olarak geçer. Yinanç, a.g.e., s. 90. Bu galebe Hârezm sultanına olduğu kadar Alâeddin ve Eşref hakkında da meş'um oldu. Hârezm sultanının kaybı bütün Asya'nın inkırazını intaç etti. Müslümanlar artık Moğollar karşı koyacak bir set bulamadılar. Deguignes, C. IV., s. 112.
¹⁴⁹⁵ Cahen Celâleddin'in bu yenilgisini ilk mağlubiyet telakki ederek "Eyyûbîler ile ittifak yapan Keykubad'ın önünde hayatının ilk yenilgisine uğradı" der. Claude Cahen, *İslamiyet-Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, (Çev. Esat Nermi Erendor), Ankara 2000, s. 286

¹⁴⁹⁶ Âştiyânî, a.g.e., s. 134.

¹⁴⁹⁷ Uçurumdan düşüp ölen Hârezmlilerin sayısının 15.000 olarak geçtiği yerlere dair bkz; Turan, 2005, s. 392; Yinanç, a.g.e., s. 91. Ebu'l-Ferec bunların sayısının 1500 kadar olduğunu söyler. Ebu'l-Ferec, C. II., s. 528.

¹⁴⁹⁸ Müellif Cihan Şah'ın da aynı akıbete uğradığını kaydeder. Nesevî, a.g.e., s. 222. Bazı kaynaklara göre Alâeddin amcasının oğlu olan Cihan Şah'ı affederek kendisine Aksaray'ı ve Eyuphisar'ı ikta olarak verdi. Turan, 2004, s. 43; Turan, 2005, s. 394. Yinanç'a göre sultan esir olarak alınan Cihan Şah'a haber göndererek şehre bir adam göndererek teslim

Cihan Şah da sultanın esiri olarak onun ile birlikte Erzurum’a gitti ve burayı etraftaki kaleler ile birlikte Alâeddin’e teslim etti. İbnü’l-Esîr esir Cihan Şah’ın bu ahvalini “Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak” atasözüyle ve “boynuz isteyen dişi devekuşu seferinden kulaksız olarak geri döner” tabiriyle anlatır.¹⁴⁹⁹

Celâleddin ordusunun dağıldığını müşahade edince bayrak ve sancakları alarak savaş alanını terk etti. Beraberindeki az sayıda asker ile Ahlat’a vasıl oldu ve buradaki kıymetli mallarından götürebileceği kadarını yanına aldı ve yük hayvanı olmadığı için geri kalanını da yaktırdı.¹⁵⁰⁰ Bunu takiben hızla Azerbaycan tarafına hareket etti ve Sökmenâbad’a vasıl olduklarında veziri Şerefülmülk’ü Irak ordusu ile orada bıraktı kendisi de Hoy’a gitti.¹⁵⁰¹ Bu sırada Melik Eşref de Alâeddin ile vedalaştıktan sonra sultanın ordusundan bir grup ile Ahlat’a gitti. Şerefülmülk’ün Sökmenâbad’da olduğunu öğrenince onun ile mektuplaşmaya başladı ve ona “*senin sultanın İslam sultanıdır ve Müslümanlar ve Tatarlar arasında set mesabesindedir. Onun babasının ölümünün Müslümanların üzerine neler getirdiğini biliyoruz. Sen günleri tecrübe etmiş bir kimsesin neden onu hidayete daha da yaklaşıma ve ittifak olmada teşvik etmiyorsun? Ben Sultan Alâeddin ve kardeşim Melik Kâmil tarafından sultana yardım edileceği ve ona hürmette*

olmasını tembih etti. Cihan Şah da adamlarından birini şehre gönderdi. Melik Eşref, Cihan Şah için sultana şefaatte bulundu. Sultan da onu affedip huzuruna çağırarak elini öptürdü ve hil’at ihsan etti. Bilahare Aksaray şehriyle tevâbiini Cihan Şah’a, Eyuphisar’ı da onun kardeşine tevcih eyledi. Yinanç, a.g.e., s. 92. Alâeddin’in Cihan Şah’a aman verdiği bilgisine dair bkz; İbn Bîbî, a.g.e., s. 175; Tercüme, s. 399; Sevim, 2014, s. 151.

¹⁴⁹⁹ İbnü’l-Esîr, C. X., s. 344.

¹⁵⁰⁰ Nesevî, a.g.e., s. 223.

¹⁵⁰¹ Cüveynî, a.g.e., s. 518; Tercüme, s. 377; İbnü’l-Esîr, C. X., s. 343.

bulunacaklarına kefilim”¹⁵⁰² demek suretiyle ittifak ve sulh niyetini¹⁵⁰³ ortaya koydu. Sultanın kendisi de bu tekliflere meyletti ve taraflar arasında elçiler gelip gitmeye başladı bu suretle sulh işi tamamlandı. Melik Eşref tarafından gönderilen son elçi Şemseddîn Tikritî idi. Bu elçinin geliş sebebi sultanın Ahlat ve o bölgelere taarruzdan uzak durması konusunda yemin etmesini sağlamaktı. Ancak sultan bu yemine yanaşmayınca Tikritî’nin oradaki ikametini de uzadı. Tikritî’nin ısrarını gören sultan “her ne istediyseniz and içtim ama beni Rum sahibi ile bırakın” demek sureti ile Alâeddin’e karşı mücadelesini sürdüreceğine işaret ediyordu. Nihayet Moğolların art arda Irak’a geldikleri haberi kendisine ulaşınca Alâeddin’in topraklarına da el uzatmayacağına dair and içti.¹⁵⁰⁴

Melik Eşref ile sulh işlerini tamamlayan sultan Gence’de vuku bulan isyanı bastırmak için oraya yöneldi. Burada iken Moğollara karşı Melik Eşref’ten yardım istemeyi ve onun ile ittifak kurmayı düşündü. Aslında bu fikir sultanın bir grup emîrine

¹⁵⁰² Nesevî, a.g.e., s. 223-224; Yinanç, a.g.e., s. 93.

¹⁵⁰³ Âştiyânî’ye göre Melik Eşref’in bu teşebbüsü Celâleddin’in tekrar onun topraklarına ve Alâeddin’in memleketlerine saldıracağı korkusundan kaynaklanıyor idi. Âştiyânî, a.g.e., s. 135. Ebu’l-Ferec’e göre Celâleddin Hoy’a vasıl olduğu bir vakitte Melik Eşref tarafından kendisine bir elçi geldiğini ve elçinin şunları söylediğini kaydeder: “Sen geldin ve memleketimizi harap etti. Öldürüyor ve yağma ediyorsun. Yoksa bizim sana karşı hiçbir kabahatimiz yoktur. Şayet sizin memleketinizin bir parçasını tahrip eden Hâcib Ali yüzünden intikam almak istiyorsan bil ki bu adam muharebede maktul düştü ve yaptıklarının cezasını buldu. Sizden talebimiz nahak yere almış olduğun memleketimizi bırakıp giderek bizimle sulh yapmandır”. Fakat Hârezmşâh sefire hakaret ederek bu isteği yerine getirmedi. Ebu’l-Ferec, C. II., s. 527.

¹⁵⁰⁴ Nesevî, a.g.e., s. 224. Ayrıca bkz; İbnü’l-Esîr, C. X., s. 344; Âştiyânî, a.g.e., s. 135; *DGBİT*, C. IX., s. 54; Yinanç, a.g.e., s. 93.

aitti sultanın kendisi batında bu fikre muhalif idi; ancak zahir de muvafık görünüyordu. Bunu tatbik için Melik Eşref'e peş peşe elçi gönderdi ve ondan yardım istedi. Melik Eşref elçilerin yardım istemek için geldiklerini anlayınca Mısır tarafına yöneldi; ancak sultanın elçilerini Dimaşk'tan geçirmedi. Melik Eşref elçilere mektuplar göndererek Mısır askerleri ile yardıma geleceklerini söylüyordu; lakin bu arada günler ve aylar geçmesine rağmen müspet bir netice alınamadı. Bunu takiben elçilerin en ileri gelenlerinden olan Muhlisüddin'den ¹⁵⁰⁵ bir mektup geldi. Elçi mektubunda Melik Eşref'in sultana yardım etmeyeceğini, sultanın onun yardımından ümidini kesmesini tavsiye ediyor ve sultanın Moğollar ile işi bitince onun Kahire'den döneceğini yazıyordu.¹⁵⁰⁶

Melik Eşref'ten müspet bir cevap alamayan sultan bu sefer de Nesevî'yi Meyyâfârikin ¹⁵⁰⁷ (Silvan) hükümdarı Melik Muzaffer Şihâbü'd-dîn Gazî'nin yanına gönderdi. Sultan bu teşebbüsünden de olumlu bir sonuç elde edemeyeceğinden emin idi. Nesevî'nin vazifesi Melik Muzaffer'e Amid ve Mardin hâkimleri ve ordularıyla beraber gelmelerini bildirmek idi. Nesevî, Melik Muzaffer'i Moğollara karşı yardım etmeye çağırırdı ve eğer onlara galebe çalarlarsa sultanın kendisine Ahlat'ı vereceğini söyledi. Bu arada Nesevî'nin teveccühünden önce 6000 adam Harput, Erzincan ve Malatya'yı yağmalamış ¹⁵⁰⁸ ve bunların neticesinde ziyadesiyle ganimet elde etmişlerdi. Öyle ki

¹⁵⁰⁵ Metinde böyle geçer iken dipnotta Muhtasüddin şeklinde geçer. Nesevî, a.g.e., s. 268.

¹⁵⁰⁶ Nesevî, a.g.e., s. 268-269.

¹⁵⁰⁷ Malumat için bkz; Ahmet Savran, "Meyyâfârikin", *DİA.*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 511-512; Besim Darkot-V. Minorsky, "Meyyâfârikîn", *İA.*, C. VIII., İstanbul 1957, s. 195-201; V. Minorsky-Carole Hillenbrand, "Mayyâfârikîn", *EF.*, C. VI., Leiden 1991, s. 928-932.

¹⁵⁰⁸ Nesevî'ye göre bu teşebbüsün sebebi Alâeddin'den intikam almak idi. Zira Ahlat konusunda ona mektuplar yazılıp elçiler gönderilmesine rağmen Alâeddin Melik Eşref'e

yirmi baş koyunu bir dinara satmaya başlamışlardı. Nesevî bu hadisenin akabinde Melik Muzaffer'in yanına ulaştı ve şu cevap ile karşılaştı: "Sultan bana ettiği yemini Alâeddin Keykubad'a da etmişti. Şimdi onun vilayetlerinin yağmalarını sultanın ordugâhına getirdiklerini duydum. Şimdi bunun aynısına bizim de uğramayacağımızdan emin değiliz. Çünkü her iki yemin de birdir". Melik Muzaffer bundan başka hükmettiği topraklarda müstakil olmadığını, kardeşlerinin naibi mesabesinde bulunduğunu, onların emri olmaksızın nasıl yardım edeceğini, Amid ve Mardin sahiplerinin ise onun sözünü dinlemediklerini, Melik Eşref'in sultanın isteklerine ihtimam gösterdiğini ve Mısır'a yönelmesinin sebebinin asker toplamaktan başka bir şey olmadığını söyledi.¹⁵⁰⁹

Moğol ordularının hücumlarını arttırdığı bir zamanda Ön Asya'nın en güçlü devleti ile ittifak arayışlarına giren Sultan Celâleddin gerek şahsi hırsları ve gayri samimi davranışları gerekse Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin'e karşı itimatsızlığı ve Moğol tazyiki karşısında muvaffak olmayacağından emin olduğu Celâleddin'in yanında yer alarak devletin bekasını tehlikeye atmak istememesi sebebiyle bu teşebbüsünde başarısız olmuştur. Bunun dışında Celâleddin'in bir süre sonra Anadolu toprakları üzerinde iddiasının olmaya başlaması ve rakibinin bu temayülü idrak etmesi onun müttefiksiz kalmasına yol açmıştır. Daha önce Abbâsî halifesinin İslam âleminin dinî lideri vasfından istifade etmek suretiyle Moğollara karşı bir ittifak temini girişimi menfî sonuçlar vermiş hatta halife karşıtlığı İslam âleminin tepkisini çekmiştir. Bu gibi durumlar her defasında Celâleddin'in Moğollar karşısında yalnız kalmasına ve İslam âleminin ortak düşmanına karşı tek başına mücadele etmesine sebebiyet vermiştir. Bu ahval siyasi sahada yalnız kalmasının yanı sıra zor şartlarda ihya ettiği devletinin inkıraza sürüklenmesine kuvvet

teveccüh etmişti. Müellife göre Alâeddin'in bu değişiminin sebebi sultanın veziri idi. Nesevî, a.g.e., s. 269-270.

¹⁵⁰⁹ Nesevî, a.g.e., s. 269-270.

ve kudretinin son bulmasına yol açmıştı. Celâleddin'in Anadolu Selçukluları, Eyyûbîler ve Abbâsî hilâfeti gibi İslam devletleri ile giriştiği amansız mücadeleler Hârezmşahlar'ın tahribatına yol açmaktan başka bir netice vermemiştir. Moğol tazyikinin en şiddetli olduğu zamanlarda mezkûr devletler ile kuracağı dostane münasebetler elini güçlendireceği gibi düşmanına karşı maneviyatını yükseltecek olabilirdi. Lakin muktedir bir sultan olmasına rağmen politik meselelerde büyük bir zafiyet taşıması düşmanlarına karşı giriştiği mücadeleleri haksız bir zemine oturtmuş ve sonunu hazırlamıştı.

III.II.III.Moğol İstilas

XIII. yüzyılda İslam dünyasının üzerine kâbus gibi çöken Moğol istilas en ağır bedeli Hârezmşahlara ödetmiştir. Dağınık Moğol kabilelerini birleştirerek bunlar üzerinde hâkimiyet tesis eden Cengiz Han bundan sonra yönünü Çin'e çevirmiş ve Pekin'i işgal ederek fetih hareketlerini daha geniş sınırlara taşımıştır. Aynı zamanlarda Çin'i ele geçirmeyi tahayyül eden Sultan Muhammed ile Cengiz Han'ın yolları bu coğrafya üzerinden kesişmiştir. Aynı coğrafya üzerinden cihana açılmaya temayül gösteren bu iki güç artık birbirini görmezden gelerek hareket edemezdi. Tarafların dostane münasebetler kurarak ticari kazanımlar elde etmek için elçi teatisine başlamaları bu zorunluluğun farkındalığı mahiyetindedir. Ancak Otrar'da durdurulan Moğol ticaret kervanlarındaki tacirlerin katli ve mallarının müsaderesi ile bu tanışmanın daha ilk zamanlarında kan dökülmüş oldu. Cengiz Han'ın ihaneti affetmeyen ve intikam almadan rahat etmeyen yapısı göz önünde bulundurulduğunda Otrar'daki bu vahim hadisenin bir hesaplaşmaya dönüşeceği söylemek pek tabiidir. Tarihçilerin bir kısmı Otrar hadisesi yaşanmasaydı bile Cengiz Han'ın batıya yönelip o toprakları istila edeceğini bu manada Otrar'da yaşananların bir bahaneden ibaret olduğunu söylerler. Diğer bir kısım ise ülkesindeki Müslüman tüccarlar veya ülke içindeki casusları aracılığıyla Hârezmşahlar'ın kudreti hakkında malumat sahibi olan ve gücünden çekinen Cengiz Han'ın aslında bu ülkeye taarruzu düşünmediğini, bu vahim hadiseye rağmen saldırıya geçmekten imtina

ederek Sultan Muhammed'in yanına elçiler gönderip Otrar hâkiminin teslimini ve malların tazmini istemesinin de bu tefekkürün serencamı olduğunu söyler. Otrar hadisesi ister bir bahane ister bir mecburiyet olsun sonrasında olanların İslam dünyası için büyük bir facia olduğu tarihî bir realitedir.

Otrar hadisesi sonrası Cengiz Han'ın sultanın yanına gönderdiği elçilerin kötü muameleye maruz kalması bardağı taşıran son damla oldu ve Cengiz Han Hârezmşah'a karşı saldırı hazırlıkları yapmaya başladı. Sultanın ordusu Moğollar karşısında sayıca çok üstün olmasına rağmen Moğol ordusunun sahip olduğu bir maneviyat ve bağlılık Hârezm ordusunun saflarında bulunmuyordu. Hârezm topraklarının ihtiva ettiği zenginlik ve mamurluk Moğol ordusunun şecaatle savaşmasını tetikliyor sonsuz ganimetlerin elde edileceği düşüncesi onların maneviyatını yükseltiyordu. Bu ahval altında Hârezm ülkesine giren Moğollar Müslümanların en mamur en gözde şehirleri, eğitim ve kültür merkezlerini, bayındır halleri, nüfusları, sahip oldukları nimetler ile gayrimüslimleri dahi cezbeden Semerkand, Buhara, Merv, Herat, Nişâbur, Gürgenç gibi yerleri tarumar ettiler buraların çoğundan bir iz bırakmadılar. Öyle ki Moğolların ayak bastığı pek çok şehir bir daha eski haline dönemedi bazıları birkaç yüzyıl boyunca harabe halinde kaldı. Moğollar girdikleri şehirlerin halkını katletmek bazılarını da esir olarak almak suretiyle nüfus kesafetine de büyük bir darbe vurdu. Nitekim Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Herat'ın Moğol istilasından sonra ıssız bir yer haline dönüşmesi bu cümledendir. Moğolların harap ettiği şehirler ve köyler yalnız nüfus bakımından değil tarım ve hayvancılık bakımından da zafiyete uğradı. Bu istiladan yalnız insanlar değil hayvanlar da nasibini aldı bazı şehirlerde kediye köpeye varıncaya kadar herkes katledildi. Hârezm şehirlerinden birinde Moğollar fazla kayıp verdi ise veyahut onlardan ileri gelen bir kimse katledildi ise şehirden akıl almaz şekillerde intikam alınır bir daha oralarda yaşanmaz hale getirilirdi. Moğol istilasından etkilenen bir diğer saha da ziraatçılık idi. Sulama kanallarının tahrip edilmesi, tarım alanlarında çalışan köylü nüfusun, evcil hayvanların,

tohumların azalması ve tarım alanlarının bilinçli bir şekilde çoraklaştırılması neticesinde tarım durma noktasına geldi. Şehirlerde uzun yıllar ekim dikim işleri yapılamadı veyahut eski verim alınamaz oldu. Moğollar Hârezm şehirlerini viran etmekle yalnız siyasi, içtimai ve iktisadi sahalara darbe vurmamış devletin kültürel dokusuna da büyük zararlar vermiştir. Nitekim istila neticesinde şehirlerdeki edip, şair ve âlimlerin çoğu katledilmiş, İslam dünyasının en büyük kütüphaneleri yakılmış, o zamanlarda dolup taşan ilim meclisleri ve medreseler viran edilmiştir. Hârezm ülkesine verdiği maddi manevi bu zararlar yıllarca telafi edilememiştir.

Moğolların hücumu dâhilî meseleler ile içten içe çürümekte olan Hârezmşahlar'ı en zayıf anında yakalamıştır. Sultan Muhammed ve Sultan Celâleddin'in siyasi ve idari zafiyeti bu meselede de kendini hissettirmiş bilhassa Sultan Muhammed Moğollar karşısında tecrübeli bir devlet adamı ve dirayetli bir ordu kumandanı gibi davranamamıştır. Sayıca Moğollardan üstün olmak suretiyle onlardan avantajlı olmasına rağmen bu avantajı fırsata çevirememiş ordusunu garnizon şehirleri arasında taksim ederek şehirleri kendi kaderine bırakmıştır. Elbette sultanın bu askerî hatası Moğolların gözünden kaçmamış ve şehirleri kolaylıkla ele geçirmesini sağlamıştır. Moğolların Hârezm ülkesine verdiği maddi ve manevi zararlar devletin yıkılışını hızlandırmıştır. Sultan Muhammed Moğolların önünden firar ederek ülkesini ve devletini başsız bırakmış sonradan yaşanacak olan siyasi boşluğun temellerini atmıştır. Nitekim onun ölümü ile siyasi boşluğu fırsat bilen kimseler payitaht Gürgenç'i idaresi altına almaya çalışmış; lakin bunda muvaffak olamamışlardır. Babasının ölümünden sonra Gürgenç'e gelen Celâleddin'i şehre almak istemeyen ve onun hâkimiyetini kendilerinin menfaatlerine ters gören Terken Hatun'un yakınlarının bu minvaldeki teşebbüsleri dahi devletteki parçalanmışlığa işaret eder. Moğol istilasını iç çekişmeler ve dış mücadeleler ile uğraşan, etraftaki devletlerin hemen hepsi ile savaş halinde olan, dışarıdan fevkalade azametli görünen; lakin içeriden çürümeye başlayan, şahsi hırslarını herşeyin önüne koyan

disiplinsiz idarecilerin bulunduğu, askerî nizamın zafiyete uğradığı ve muhtelif sebepler dolayısıyla halkın memnuniyetsizliğinin tırmandığı bir devlete son darbe keyfiyeti ar eder. Bu darbeden sonra Hârezmşahlar'ın toparlanması bir daha mümkün olmamış Sultan Celâleddin'in devleti ihya etme yolundaki teşebbüsler ve Moğollara karşı verdiği çetin mücadeleler neticesinde kazandığı zaferler de kurtuluş için yetersiz kalmıştır.

III.II.IV. İctimai Sebepler

Hârezmşahlar'ın inkıraza uğramasının bir diğer sebebi de içtimai ahvalin kötüye gitmesidir. Sultan Muhammed zamanında halkın memnuniyetsizliğinin ayyuka çıkması, Moğollar karşısında halktan alınan vergilerin iki katına çıkarılması, pahalılık, ulema sınıfının sultana karşı duyduğu kırgınlık, sultanın kimi zaman halkın maneviyatını kırması, düşmanın karşısında onları yalnız bırakması gibi meseleler halk ile idari sınıf arasında büyük bir gedik açmış ve benzer sorunlar Sultan Celâleddin'in saltanatında da tezahür etmiştir. Sultan Muhammed zamanında en büyük içtimai sıkıntılardan biri ulema sınıfının ileri gelenleri ve halk nezdinde çok sevilen kimselerin katledilmesine dair verdiği emirlerdi. Mâverâünnehir ve Hârezm ülkesindeki din adamları sınıfı sultandan ziyade Terken Hatun ve dolayısıyla Kanglıların himayesi altında idi.¹⁵¹⁰ Bu sınıfın annesi ve ordusu ile yakınlığı sultanın gözünden kaçmıyor bunların nüfuzunu kudreti üzerinde bir tehdit olarak gördüğü için onların gitgide artan gücünü bertaraf etmeye çalışıyordu. Hatta sultanın ulema sınıfına karşı menfi teşebbüsleri annesi ile yaşadığı ihtilafların temel sebeplerinden biri olmuştu. Ulema sınıfını sultana küstüren en mühim hadise Kübreviyye tarikatının kurucusu Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın tilmizi olan Şeyh Mecdüddin-i

¹⁵¹⁰ Halife ve sultan arasında kırgınlık olduğu zaman Hârezm ülkesindeki ulema sınıfı halife tarafında yer aldı ve sultanın aleyhine geniş propagandalara başladılar. Bu propagandalar sultan yenildikten sonra şiddetleniyordu. Destgayb, a.g.e., s. 181.

Bağdâdî'nin ¹⁵¹¹ öldürülmesini emretmesi idi. Gerek reaya ve ulema sınıfı gerekse Terken Hatun nezdinde büyük nüfuza ve saygıya sahip olan şeyh sultanın öfke nöbeti sırasında öldürülmüştü. Müverrihlerin bir kısmı şeyhin katledilmesine sebep olarak Terken Hatun ile gönül ilişkisi olduğu ¹⁵¹² isnatlarını gösterir. Şeyhin sultanın emriyle öldürüldüğü tarihî hakikat olsa da aralarında bir muaşakanın bulunduğu iddiası sahih değildir.¹⁵¹³ O tarihte Terken Hatun'un çok yaşlı bir kadın olduğu hatta Nesevî'nin verdiği kayda göre torununun oğlunu gördüğü ve şeyhin o kadar yaşlı bir kadınla aşıklığının hayalperestçe ve komik olduğu aşikârdır. Bu hadise sultan ile daha önceki ihtilaflarında olduğu gibi Terken Hatun'a yaramıştı. Zira kendisine ziyadesiyle saygı duyulan ve hemen herkesin itibarını kazanmış bir kimsenin bu şekilde öldürülmesi ulema sınıfını Terken Hatun'a yaklaştırmış; hatun ordudan sonra ulema sınıfını da kendi yanına çekmiştir. Tarihçilerin

¹⁵¹¹ Ali Şîr Nevâî şeyhin adını Mecdüddin-i Bağdâdeki olarak zikreder ve buranın Hârezm'in nahiyelerinden Bağdâdek isimli bir köy olduğunu söyler. Nevâî'ye göre Şeyh Mecdüddin büyük evliyalar cümlesindendir ve güzel şiirlere sahiptir. Ali Şîr Nevâî, a.g.e., s. 319.

¹⁵¹² Kazvîni, a.g.e., s. 70; Müstevfî, a.g.e., s. 492. “Şeyh Mecdüddin Hârezm'de vaaz veriyor Sultan Muhammed'in annesi de bunlara iştirak ediyordu. Ara sıra onun zaviyesine gidiyordu. Fırsatçılar Sultan Muhammed'in gayet sarhoş olduğu bir gece “Senin annen İmam Ebû Hanîfe'nin mezhebine göre Şeyh Mecdüddin'in nikahına girmiştir” dediler. Sultan bu sözlerden rencide olarak şeyhin nehirde boğdurulmasını emretti ve onlar da şeyhi öldürdüler”. Molla Câmî, a.g.e., s. 429. Ayrıca bkz; Reşat Öngören, “Mecdüddin el-Bağdâdî”, *DİA*, C. XXVIII., Ankara 2003, s. 230-231.

¹⁵¹³ Barthold, a.g.e., s. 400. Deguignes Sultan Muhammed'in zevk ve sefahat ile iştigal olduğu bir zamanda Bağdâdî'nin idam edilmesini emrettiğini ve yegâne cürmünün ise sultanı eleştirmesinden ibaret olduğunu kaydeder. Deguignes, C. IV., s. 372.

verdiği bilgiye göre sultan şeyhin katline dair verdiği emir dolayısıyla sonradan büyük pişmanlıklara ve üzüntülere gark olup ¹⁵¹⁴ bu pişmanlığını açık şekilde dile getirse de ulema sınıfının ona olan kırgınlığı ve kızgınlığı geçmemiş aralarındaki ihtilaf son raddeye ulaşmıştır.

Sultan Muhammed'in halkı ile de arası büyük çoğunlukla iyi değildi. Bunun muhtelif sebepleri olmakla birlikte en aşikârı şehirlerdeki yöneticilerin ve komutanların halka zulmetmekten geri durmaması sultanın da bu zulme kimi zaman göz yumması veyahutta bunu önleyememesi idi. Bilhassa fetih hareketleri sonucunda henüz topraklarına eklenen şehirlerdeki halk sultana ısınamamıştı. ¹⁵¹⁵ Bu durum en çok Mâverâünnehir fethinden ve Karahıtaylıların yenilgisinden sonra onların elinden alınan topraklarda görülmüştür. Kefere taifesinin zulmü altında ezilen ve ibadet özgürlükleri kısıtlanan Müslüman ahali sultanın gelişi ile rahat bir nefes almış zulmün sona erdiğini düşünmüştü. Hatta Karahıtay payitahtı Balasagun'da kâin halk dahi sultanın gelerek kâfirlerin zulmünden kendilerini kurtaracağını düşünmeye ve ümit etmeye başlamışlardır. Ancak hadiseler mezkûr şehirlerdeki halkın beklentileri doğrultusunda gelişmedi ve buralarda Müslüman bir sultan tarafından Müslümanların kanı döküldü. Semerkand sultanı ve sultanın kızının kocası Osman Han zamanla sultanın tabiiyetinden çıkarak Karahıtaylara meyletmeye başlamış ¹⁵¹⁶ ve onlara vergi vermeye razı olmuştu. Osman

¹⁵¹⁴ Bu husus hakkında bkz; Hüseyin Alyarî, “Cengiz Han-ı Mogol”, *Neşriyye-yi Dânişkede-yi Edebiyyat-ı ‘Ulûm-i İnsani-yi Tebriz*, C. XX., S. 3, 1347, s. 511-518; Molla Câmi, a.g.e., s. 429.

¹⁵¹⁵ Ahmet Özdemir, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 304.

¹⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr'in verdiği malumata göre Osman Han'ın bu temayülünün sebebi Semerkand'da kâin Hârezmlilerin şehir halkına zulm etmesi, şiddet ve tecavüzlerde

Han'ın bu teşebbüsü, şehri teslim etmek için Karahıtay Gürhan'ı ile anlaşması ve bunlar yetmezmiş gibi şehirdeki Hârezm askerlerini hunharca katletmesi ¹⁵¹⁷ sultanın öfkesini arttırmış bu ihanete ve zulme misilleme olarak Hârezm'de kâin bütün Semerkandlıların hatta tüm yabancıların öldürülmesini emretmiş; ancak Terken Hatun'un müdahalesi ile bu hatadan geri dönmüştür.¹⁵¹⁸ Bu hadiseden sonra sultan Semerkand üzerine yürümüş şehre giren Hârezm ordusu sultanın emri veçhile Osman Han'ın döktüğü kanların bedelini ağır biçimde ödetmiştir. Şehirde akıl almaz katliamlar yapılmış yakaladıkları tüm Semerkandlıları öldürmüşlerdir. Bir rivayetle o şehrin ahalisinden 10.000 ¹⁵¹⁹ ve bir rivayete göre de 100.000 ¹⁵²⁰ kişi Hârezmlilerin yaptığı katliam sonucunda ölmüştür. Nihayet seyitlerin, imamların ve ulema sınıfından kimselerin ellerinde Kur'an olduğu halde merhamet diye yakarışları bu zulmü sona erdirmiştir.¹⁵²¹ Uzun süreden beri Karahıtay zulmü altında ezilen bu şehirler kurtarıcı olarak telakki ettikleri sultanın itidalden yoksun hali ile acı şekilde tanışmışlardı. Bu şehirler henüz ne sultana ve ne de devlete manen bağlanamamıştı ki Hârezm ordusunun yaşattıkları bunun ihtimalini dahi

bulunması idi. Onların bu nevi uygulamalarından bıkan Osman Han Karahıtaylarla ittifakı bozduğuna pişman olmuş ve Gürhan'a haber göndererek Semerkand'ı kendisine teslim edeceğini bildirmiştir. İbnü'l-Esîr, C. X., s. 121.

¹⁵¹⁷ İbn Kesîr Osman Han'ın sultana ihanet ettiğini eline düşen esir Hârezmlilerin hepsini katlettiğini hatta Hârezmli birini yakalayıp iki parçaya ayırdığını koyun gövdesi gibi çarşıya pazara astığını kaydeder. İbn Kesîr, C. XIII., s. 137.

¹⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 121-122; Ergin Ayan, "Harezmsâhlar Hânedânının Evlilikleri", *Karadeniz*, S. 32, 2016, s. 27.

¹⁵¹⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 468; Tercüme, s. 337.

¹⁵²⁰ İbnü'l-Esîr, C. X., s. 122.

¹⁵²¹ Cüveynî, a.g.e., s. 468; Tercüme, s. 337; Âştîyânî, a.g.e., s. 95.

ortadan kaldırmıştı. Henüz ele geçirilen topraklarda barış ve huzurun muhkemleştirilmesi halkın da devlete karşı bir aidiyet hissedebilmesi için uzun bir sürenin geçmesi lazım gelirken sultanın bu topraklar üzerinde peş peşe hataları Mâverâünnehir halkını gücendirmişti. Gürhan'ı esir etmek suretiyle Karahıtay topraklarına hâkim olan Küçlük'ün Kaşgar gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu şehirlerin halkına tazyiki arttırarak ibadet etmelerini engellemesine sultanın kayıtsız kalması ve buna mukabil bu topraklara giren Moğolların halkın din ve ibadetlerinde özgür olduğunu ilan etmesi, zulme uğramayacaklarını taahhüt etmeleri ¹⁵²² Hârezmşahlar için menfi sonuçlar doğurmuştur. Nitekim onlar ile bir din veya millet bağı bulunmayan bir topluluğa kurtarıcı olarak saygı duyulmaya başlanması doğunun en büyük Türk-İslam sultanı olarak Sultan Muhammed'in kitleler üzerindeki itibarını ve nüfuzunu azaltmıştır. Bu durum ise sultan ile tebaası arasında büyük gedikler açmış bundan sonra şehirlerin çoğunda kitlesel memnuniyetsizlikler baş göstermiştir. Halkın idarecilerden şikâyetleri ve memnuniyetsizliği yalnız Sultan Muhammed zamanında zuhur etmemiş Sultan Celâleddin devrinde de benzer sorunlar vuku bulmuştur. Celâleddin'in halkın öfkesini üzerine çektiği en belirgin örnek Ahlat muhasarasında yaşananlardır. Şahsi menfaatleri uğruna bu şehri muhasara etmekten vazgeçmeyen sultan Ahlat halkının takdire şayan mukavemeti ile karşılaşmasına mukabil şehir teslim olunca ordunun katliam, yağma ve talan hareketlerine teşebbüs etmesine sebep olmuştur. Bu hareket umumi manada İslam aleminin hususi olarak da Ahlat halkının Celâleddin'den nefret etmesi sonucunu beraberinde getirmiş bu hadiseden kısa bir müddet sonra devlet inkıraz çukuruna sürüklenmiştir. Bu minvalde ülke içinde yaşanan içtimai karışıklığın devletin birlik ve bütünlüğünü, istikrarını, huzurunu menfi manada etkileyeceği muhakkaktır. Gerçekten

¹⁵²² Barthold, *Gozide-i Mekâlât*, s. 230.

onlar zamanında zuhur eden bu nevi hadiseler Hârezmşahlar'ın temellerini sarsmış idari yöndeki zafiyet içtimai alanda da kendini göstermiştir.

Devlet içinde yaşanan ekonomik bunalım da içtimai ve iktisadi sıkıntılara yol açan saikler arasında yer alır. Bilhassa Moğol istilasının ülke topraklarına yönelmesi ile iktisadi zafiyet zuhur etmiş ve bunu önlemeye yönelik tedbirler alınamamıştır. Mali alanda yaşanan sıkıntılar elbette içtimai alana da sirayet etmiş ve bu darboğazın tesirlerine en çok halk maruz kalmıştır. Moğol istilasını yaklaştığı sırada Sultan Muhammed bir dizi tedbirler almış bu tedbirlerin bazıları halkı sıkıntıya düşürmüştür. Nesevî'nin kaydına göre sultanın aldığı ilk tedbir Semerkand şehrinin etrafına sur yaptırmak olmuştur. 12 fersah uzunluğunda yapılması planlanan sur Moğollara karşı bir set mahiyetinde olacaktı. Bu kadar uzun bir surun yapımının ziyadesiyle maliyetli olacağı pek tabiidir. Bu işin tatbiki için şehirlere memurlar tayin edilerek h. 615 yılı vergilerinin tarh edilmesi emredildi. Vergiler kısa vadede toplansa da Moğolların çekirge sürüleri gibi şehirlere saldırarak oraları hızla ele geçirmeleri bu teşebbüsün gerçekleşmesini engelledi¹⁵²³. Vergilerin peşin olarak tahsil edilmesi halkın elinde avcundakilerin tamamını tek seferde vermesine sebep olduğu gibi hiçbir şeyin yapılmaması onları maddi sıkıntılara düşürmüş dolayısıyla huzursuzlukları arttırmıştır. Savaş ortamlarının halk için derin bir huzursuzluk yarattığı, kıtlık ve pahalılık gibi maddi problemleri tetiklediği gerçeği göz önünde bulundurulduğunda Sultan Muhammed'in bu nevi teşebbüslerinin halkı ne kadar derinden etkileyeceği ve verilen vaatlerin gerçekleşmediği takdirde ise halkın maneviyatının ona olan inancının kırılacağı muhakkaktır. Hakikaten bu hadiseden sonra büyük maddi sıkıntılara düşen halk arasında sultana karşı kırgınlık, kızgınlık ve güvensizlik temayüz etmiş sultanın bu ahvali düzeltmek için herhangi bir teşebbüste bulunmaması da durumun vahametini arttırmıştır. Halkın refah ve huzuruna menfi yönde

¹⁵²³ Nesevî, a.g.e., s. 53.

tesir eden hadiselerin yönetici kadroya karşı nefreti körüklediği gibi devleti inhitata sürüklediği hakikat mahiyetindedir.

III.III.V. Diğer Sebepler

Devletin kötü gidişatını tetikleyen başka sebepler de vardır. Bunlardan biri sultanın ve annesinin kimi zaman ortaya çıkan merhametsiz yaklaşımları idi. Sultan Muhammed büyük bir memleketi fethettikten sonra esir olarak aldığı sultanlara, beylere ve kendi halkına güzel davranışlarda bulunmaktan ziyade çoğu zaman acımasızlıkla muamele etmiştir. Bilhassa nüfuz ve itibarlarını kendi hâkimiyeti üzerinde büyük bir tehdit telakki ettiği mağlup sultan ve sultan oğullarını, nüfuzlu beyleri Hârezm’de hapis etmiş onlara kötü muamelelerde bulunmuştur. Terken Hatun’un kendisi ise bu hususta oğlundan aşağı kalır teşebbüslerde bulunmamış pek çok meselede olduğu gibi bu meselede de hayatının sonuna kadar taşıdığı ihtiras ile hareket etmiştir. Onun iktidara karşı duyduğu ihtiras ve hislerinin açığa çıktığı en aşikâr örnek Gürgenç’i terk etmezden evvel sarayda hapis olan soylu sultanlar, beyler ve diğer ileri gelenlerden müteşekkil yaklaşık 22 kişinin Ceyhun’a atılmak suretiyle boğulmalarını emretmesi idi. Gıyaseddin Guri’nin oğulları, Selçuklu sultanı Tuğrul’un oğulları, Belh sahibi İmadeddin ve onun oğlu Tirmiz sahibi Behramşah, Bâmiyân sahibi Alâeddin, Vahş sahibi Cemâleddin Ömer, Türk şehirlerinden Sığnak sahibinin oğulları, Buhara hâtibi Sadr-ı Cihân Burhâneddin Muhammed ve kardeşi İftihâr-ı Cihân ve kardeşinin iki oğlu Melik-ü’l İslam ve Azîz-ü’l İslam¹⁵²⁴ bu cümledendir. Terken Hatun’un Gürgenç’e dönene kadar iktidarı muhafaza etmek ve payitahtta çıkması olası olan isyanları önlemek adına bir tedbir olarak yaptığı bu hareket cinayetle ilişkilidir. Oğlunun bu hareketine karşılık Terken Hatun’un da elini kana bulamaktan imtina etmemesi devleti yıkılışa götüren yolda bir sebep teşkil eder.

¹⁵²⁴ Nesevî, a.g.e., s. 57.

Hârezmşahlar'ın yıkılışına bir başka sebep de ordunun liderleri ve beyler arasında peyderpey zuhur eden düşmanlık ve ihtilaf idi. Bu kişiler umumiyetle sultanın huzurunda birbirini İsmâîlilere yakınlık ve zimmete para geçirmekle itham ediyor bir kısmı sultanın taraftarı bazıları da Terken Hatun'un emrine bağlı olduğu halde birbirlerinin arkasından entrika çeviriyorlardı.¹⁵²⁵ İhtilaf yalnız ordunun ileri gelenleri ile beyler arasında değildi onların bazıları sultana karşı da muhalif idi. Birkaç kez sultanı öldürmeye kalkışmaları ve bunlardan bazılarının da onun saflarından ayrılarak Cengiz Han tarafında yer almaya başlamaları bu muhalifliğin serencamıdır. Sultana karşı bu tür suikast ve ihanet girişimleri onların arasındaki manevi bağların çok kuvvetli olmadığına ve güvensizliğe işaret ettiği gibi devletin idari ve askerî kanadının taşıdığı zafiyeti de gösterir.

Bundan başka Sultan Muhammed'in Moğollarla ilk karşılaşması neticesinde onların savaşçılığı ve cesareti karşısında şaşkınlığını gizleyememesi ve korkuya kapılması onun maneviyatını kırmakla birlikte devletin yıkılış sürecinde etkili bir sebep olmuştur. Nitekim sultan taraflar arasında vuku bulan ilk çarpışmadan sonra Semerkand'a geri dönerek defaatle Moğolların savaştaki mukavemetinden, ok atma ve kılıç sallama gibi savaş tecrübesinden şaşkınlıkla söz etmiştir. Bu ilk karşılaşma sultanın kalbine o denli bir korku salmıştı ki onlara karşı direnişe geçmesi beklenirken hiçbir yerde karşılarına çıkmamış hatta önlerinden firar ederken uğradığı şehirlerdeki insanları Moğollara karşı korkutmuş onların mukavemetini ve maneviyatını kırmıştır. Şarkın en güçlü hükümdarının taşıdığı inanç eksikliği, kendisine sirayet eden yenilgi psikolojisi ile düşmana karşı harekete geçmeyerek firar etmesi elbette halkın ve askerlerin maneviyatını kırmış ordunun nizamını, dirayetini, şecaatini ve insanların da savunmasını zafiyete uğratmıştır. Tüm bunlar Sultan Muhammed'in bozulan işinden, askerlerin taksimi, saldırı

¹⁵²⁵ Âştîyânî, a.g.e., s. 95.

şekli ve devletin içinde bulunduğu karışıklıklar hakkında malumat edinen Moğolların işine yaramış girdikleri şehirlerde umumiyetle muvaffak olmalarına zemin hazırlamıştır.

Sultan Muhammed'in bir devlet adamı ve komutan olarak Moğollar karşısında gösterdiği dört temel zafiyet devletin yıkılışını hızlandırmıştır. Bunlardan birincisi devlet yönetimi ve idare mekanizmasında dayanışmayı göz ardı etmesi, tecrübeli devlet erkânının müdafaa tedbirlerine yönelik önerilerini dikkate almaması, ikincisi ordusunu bizzat sevk ve idare etmekten imtina edip düşman taarruzundan masun yere gitmesi, askerî harekâtı kumanda etmeyerek savaşın kaderini kumandanların inisiyatifine bırakması, üçüncüsü düşmana karşı Hârezm ülkesinin doğal müdafaa unsuru olarak sunduğu avantajlardan yararlanamaması, dördüncüsü de maneviyat eksikliği ile etrafındakilerin inancını kırmasıdır.¹⁵²⁶ Bu sebeplerin hepsi ordunun düşman karşısında ağır bir bozguna uğramasına ve dolayısıyla devletin çok ciddi şekilde güç kaybetmesine yol açmıştır. Sultan Celâleddin devleti için çok ciddi mücadeleler vermiş olsa da babası zamanında derin darbeler alan Hârezmşahlar'ın bunların sonuçlarından sıyrılması mümkün olmamıştır.

Cengiz Han cephesindeki gelişmeler de devletin yıkılışı üzerinde bir sebep olarak ortaya çıkar. Cengiz Han'ın akıllı ve tedbirli hareketleri, Moğolların onun sert yasasının doğrultusunda hareket etmesi, daimî nizam içinde olmaları, Cengiz Han'ın casusları aracılığıyla Hârezm topraklarının ahvalini, onların dâhilî meselelerini öğrenmesi ve ülkenin yolları, geçitleri hakkında malumat edinmesi, Hârezm ordusunun aksine Cengiz Han'ın ordusunun ona sonsuz itaat arz etmesi ve ordunun yalnız bir amaca hizmet etmesi

¹⁵²⁶ Meryem Doygun, “Moğollar Karşısında Farklı Mekânlarda Mükerrer Hatalar: Otrar ve Köseadağ Karşılaştırması”, *1243 Türk'ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali Uluslararası Şûrası*, Sivas 2018, s. 451.

Moğol istilasının İslam toprakları üzerinde başarılı olmasını sağladığı gibi doğunun en güçlü Türk-İslam devletinin inkırazını hızlandırmıştır.

SONUÇ

Devletlerarası münasebetler tarihin seyri açısından ehemmiyete haiz bir nitelik arz eder. Öyle ki bu münasebetler ortaya çıkardığı müspet ve menfi tesirler bakımından yüzyıllar sonrasına bile etki eder mahiyet taşır. XIII. yüzyılda şarkın en büyük Türk-İslam Devleti olan Hârezmşahlar ile yüzyıllar boyunca dünyaya hükmeden Moğolların münasebetleri bu meyandadır. Sultan Muhammed ve Cengiz Han ile başlayan bu münasebetler onların oğulları Celâleddin ve Ögedey zamanında da devam etmiş münasebetlerin en önemli sonucu Hârezmşahlar devletinin inkıraza sürüklenmesi olmuştur. Hârezmşahların tarihî seyri takip edildiğinde Moğolların bu topraklara akını ve çok kısa sürede şehirleri ele geçirmesi en önemli mesele olarak telakki edilir. Hadisenin vuku bulduğu yüzyıldan günümüze kadar geçen sürede Moğol istilas ve onun yarattığı sonuçlar değişik disiplinlere çalışma konusu olmuş; lakin bu denli ehemmiyete haiz hadisenin başlangıcını teşkil eden Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri üzerinde durulmamıştır. Çalışmanın esas noktasını teşkil eden bu münasebetler her ne kadar muayyen bir zamanda ve coğrafyada Hârezmşahlar-Moğol özelinde vuku bulmuş gibi gözükse de sonuçları itibariyle kendi zamanını ve coğrafyasını aşarak umumi bir mesele haline gelmiştir. Hârezmşahlar-Moğol karşılaşması bir tesadüften ziyade coğrafyanın kıldığı bir mecburiyet keyfiyeti arz eder. Nitekim aktif ticarete ziyadesiyle ehemmiyet veren Cengiz Han için canlı ticaret merkezlerine sahip olan Orta Asya göz ardı edilemez bir coğrafya idi. Dağınık Tatar ve Moğol kabilelerini itaati altına alan ve Pekin'i zapt etmek suretiyle kendi coğrafi sınırlarının dışına taşma temayülü gösteren Cengiz Han'ın nazar-ı dikkatini celbeden coğrafyaların başında Orta Asya'nın gelmesi pek tabiidir. Zira Mâverâünnehir ve Hârezm gibi gerek zenginlikleri gerekse büyük ticaret merkezlerine sahip olması ile kadim zamanlardan itibaren Müslim ve gayrimüslim hükümdarların ilgisini çeken bu coğrafya pek çok münasebetlerin ve tarihin en çetin mücadelelerin beşiği olmuştur. Hârezmşah ve Moğollar arasında tesis edilmesi istenen münasebetlerin dostane

bir şekilde başlayıp zamanla umumi ve hususi sonuçları olan bir mücadeleye dönüşmesi de bu cümledendir.

Hârezmşahlar ile Moğolların ilk karşılaşması hususunda devrin müellifleri ve modern tetkikçiler farklı malumat verir. Kimi kaynaklara göre taraflar arasındaki ilk karşılaşma Otrar hadisesi ile vuku bulmuş iken bazılarının kaydına göre bu karşılaşma 1218'den önce gerçekleşen Merkit bakiyeleri peşinden giden Moğol birliklerinin geri dönüş sırasında Hârezm kuvvetleri ile çatışması neticesinde gerçekleşmiştir. Müelliflerin bu mesele hakkında verdiği muhtelif kayıtlar dikkatle tetkik edildiğinde tarafların Otrar hadisesi vuku bulmazdan evvel karşılaştığı ve Otrar'da yaşananların taraflar arasındaki münasebetlerin seyrini tayin ettiği anlaşılr. Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinde en büyük meselelerden biri münasebetlerin tesisinde ilk adımı hangi tarafın attığıdır. Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinin pek çok safhasında görüldüğü gibi kaynaklarda bu hususta da ihtilaflar görülür. Sultan Muhammed'in Cengiz Han'ın Pekin'i zapt edip etmediği konusundaki tetkiki bir yana bırakılırsa taraflar arasında münasebetlerin tesisi Cengiz Han'ın teşebbüsü ile olmuştur. Cengiz Han'ın XIII. yüzyılın en büyük devletinin hâkimi olarak telakki ettiği Sultan Muhammed ile dostluk ve ticarete dayalı bir münasebet kurmaya çalışması onu yakından tanımak istemesinin yanı sıra canlı ticaret merkezlerinin yer aldığı bu coğrafyadan ziyadesiyle istifade edebilmektir. Cengiz Han gibi canlı ticarete önem veren ve ticari kârı pek çok şeyin önünde tutan bir liderin Hârezmşahlar'a karşı bu teşebbüsü öncelikle ticari menfaatleri dolayısıyladır. Bozkırlarda at üstünde aylarca yol alan göçebe yaşam biçimine sahip sert tabiatlara alışık konfordan uzak bir hayat yaşayan Cengiz Han yasasının altında çelik gibi bir disiplin ile hareket eden Moğollar için zengin Müslüman şehirlerinin ticari metaları onların zaruri gereksinimlerine cevap verecek nitelikte idi. Cengiz Han taraflar arasında tesis edilecek münasebetler ile hem halkının ihtiyaçlarını karşılamış olacak hem de Hârezmşahlar'a satacakları mallar ile ticari kâr sağlayacaktı. Bu minvalde sağlanacak münasebetler ile kendi açısından avantaj

yaratacağını hesaplayan Cengiz Han'ın ilk adımı atan taraf olması daha sahihtir. Yüzyılın kudretli devletini inkıraza uğratan, pek çok hükümdara boyun eğdirerek onları vergiye bağlayan, geniş memleketler fethetmek suretiyle devletin sınırlarını arttıran bunların sağladığı gurur ile unvanlarının derecesini ve azametini yükselten umumiyetle kibir ve gurur ile hareket eden Sultan Muhammed'in Cengiz Han ile münasebet kurmak için bir adım atmayacağı hâletiruhiyesinden de anlaşılmaktadır. Nitekim sultanın Seyyid Ecell Bahâü'd-din-i Râzî'yi Cengiz Han'ın Pekin'i zaptını tahkik ettirmek ve onun askerî hazırlıkları hakkında malumat toplamak maksadıyla o topraklara göndermesi onun Moğollar ile anlaşma yapmaktan ziyade topraklarının doğusunda zuhur eden ve Çin'i kendisinden önce ele geçiren bu yeni güç hakkında işe yarar bilgiler edinmek niyetinde olduğunun bir işaretidir. Dönemin diğer devletlerinin hemen hepsi ile çatışma halinde olan ve kendi hâkimiyetine karşı tehlike olarak gördüğü herkesi bertaraf eden bir sultanın kendisine rakip olacak bir kimse ile dostluk arayışına girip ticari kazanç sağlamayı ummayacağı pek tabiidir. Gerçekten Sultan Muhammed'in gerek Pekin tetkiki gerekse Moğollara karşı menfi birkaç teşebbüsü mezkûr niyeti taşımadığına işaret eder. Hârezmşahlar-Moğol münasebetlerinde bir diğer önemli husus ise Moğol istilasının Otrar hadisesi neticesinde gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Kimi kaynaklara göre Cengiz Han Hârezm topraklarına karşı harekete geçmeyi düşünmezken Otrar hadisesi ve bunun akabinde yaşanan hadiseler onun fikrini değiştirmişti. Bazı kaynaklar ise bu düşüncenin aksine Otrar hadisesinin aslında bir bahane olduğunu bu hadise yaşanmasaydı bile Cengiz Han'ın mezkûr topraklara karşı harekete geçeceğini iddia eder. Bugünkü milletlerarası hukuka göre de savaş sebebi addedilen Otrar hadisesi aslında taraflar arasındaki münasebetler için bir kırılma noktası keyfiyetindedir. Cengiz Han'ın Hârezm topraklarına saldırma fikri olmasa bile Otrar'da yaşananlar tahammül sınırlarını aşan bir harekettir. Sultan Muhammed'in anlaşılması imkânsız bu yakışıksız hareketi münasebetlerin olumsuz minvalde seyretmesine sebep olmakla birlikte onu İslam dünyası nezdinde de

suçlu hale getirmiştir. Sultan Muhammed tüccarların katli ve mallarının müsaderesini emretmese bile bundan sonraki yaşananların asıl sorumlusu olarak çok ciddi sonuçları olan hatalara sebebiyet vermiştir. Bu hatalar onu Cengiz Han nezdinde hırsız İslam dünyası nezdinde de günahkâr yapmıştır. Otrar hadisesi yaşanmamış olsaydı bile Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri uzun vadede dostane bir şekilde devam edebilecek nitelikte değildi. Gerek Cengiz Han gerekse Sultan Muhammed'in hâletiruhiyesi ve endişeleri göz önünde bulundurulduğunda biri garbın diğeri ise şarkın en büyük iki gücü olarak görülen tarafların kişisel çıkarlardan uzak halisane duygular içinde dostluk temelli bir münasebet tesis etmesi ve buna uzun süre sadık kalması gayri mümkündür. Her ne kadar kaynakların bir kısmı Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'in gücünden çekindiğini ve onun ile savaşmaktan imtina ettiğini söylese de sultanın siyasi ve idari zafiyeti, devletin dâhilî meseleleri hakkında bilgi sahibi olan Cengiz Han'ın bu durumu fırsata çevireceğini tahmin etmek güç değildir. Gerçekten Cengiz Han sultanın ciddi zafiyetler taşıdığını ve dışarıdan görüldüğü kadar kudretli olmadığını kısa sürede anlayacak bu güvence altında Hârezmşahlar'ın şehirlerini kolaylıkla ele geçirecekti.

Sultan Muhammed ve Cengiz Han'ın ölümüyle birlikte bu mücadelede aktörler değişse de hesap hâlâ devam ediyordu. Artık sahnede Sultan Muhammed ve Cengiz Han değil onların oğulları Celâleddin ve Ögedey vardı. Lakin büyük bir fark ile. Bunlar arasındaki mücadele öncekine benzemiyordu. Sultan Muhammed Moğolların karşısına çıkmaz iken oğlu Celâleddin Moğollarla çetin mücadelelere giren ve hatta birkaç kez onlara ağır kayıplar verdiren muktedir bir sultan olarak temayüz ediyordu. Ögedey'in karşısında Cengiz Han ile mücadeleden imtina eden Sultan Muhammed değil mücadeleden kati surette vazgeçmeyen ve Moğol tazyikine karşı direnişe geçen Sultan Celâleddin vardı. Diğer taraftan Moğollar cephesinde de durumlar değişiklik arz ediyordu. Cengiz Han'ın kararlılığı ve kudretine rağmen Ögedey babası gibi mücadelecisi değildi. O her ne kadar ilk askerî harekâtlarından birini İran'a yaparak Hârezmşahlar'a

son darbeyi vurma niyetinde idiyse de karşısında hemen her hamlesine misli ile karşılık veren bir sultan vardı. Celâleddin ve Ögedey mücadelesi bir başka açıdan daha ilk dönem ilişkilerinden farklılık arz etmektedir. Nitekim Sultan Muhammed ve Cengiz Han zamanında başlayan münasebetler bu dönemde evvela elçi teatileri ile birlikte diplomatik minvalde cereyan etmiş lakin ilişkilerin çıkmaza girdiği noktada askerî müdahaleler vuku bulmuştu. Yani bu zamandaki münasebetler en azından Cengiz Han'ın gayreti ile ılımlı seyretmiş münasebetlerin karşılıklı mücadelelere dönüşmesi ise zamanla gerçekleşmiştir. Oysa *Ögedey ve Celâleddin arasındaki münasebetler babalarından kalan mirasın ileriye taşınmasının serencamı idi*. Sultan Celâleddin Moğol eliyle ülkesinin ve devletinin yok olmasını unutmadığı gibi Ögedey de Moğolların büyük hanı olarak yarım kalan batı seferini nihayete erdirmeyi şiar edinecekti. İşte Ögedey ve Celâleddin arasındaki münasebetler bu zihnî yapının ekseninde cereyan edecekti. Lakin Celâleddin'in direnişi bir yere kadar başarılı olmuştu. Onun bu direnişinin babası zamanında yapılan ciddi hataları telafi edemeyeceği pek tabiidir. Gerçekten Sultan Celâleddin'in Moğolların karşısında dikkate şayan direnişi ve birkaç defa onları hezimete uğratması Hârezmşahlar'ın inkıraza uğramasını engellemeye yetmemiştir. Bu minvalde Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri tek taraflı bir kazanım olmuştur. Moğollar henüz ortaya çıkan bir devlet olarak şarkın en büyük Türk-İslam devletini yıkmış bununla birlikte İslam dünyasının zafiyetlerini öğrenmiştir. Bu zafiyetlerin kendileri için büyük bir avantaj yaratacağını idrak ederek yönünü diğer İslam devletlerine çevirmiştir. Moğol istilasının kısa vadede bir zafere dönüşmesi yalnız Sultan Muhammed ve halefi Celâleddin'in siyasi ve idari hataları ile ilgili değildir İslam dünyasının müşterek düşmana karşı birlik içinde olamayışı da bu muvaffakiyete yardımcı olmuştur. Bu neticeye Hârezmşahlar'ın diğer devletler ile umumiyetle hasmane yönde seyreden münasebetleri sebep olmakla birlikte muasır devletlerin bu muktedir devleti kendi menfaatleri için tehlike addederek dostane münasebetlerin tesisi için gönüllü olmaması da bunu

tetiklemiştir. Dolayısıyla Moğol tazyiki karşısında yalnız Hârezmşahlar zafiyet göstermemiş Anadolu Selçukluları, Eyyûbîler ve Abbâsî halifeliği de Hârezmşahlar ile kişisel mücadeleleri dolayısıyla Moğol tehlikesine açık bir hale gelmişlerdir. Maalesef İslam dünyası uzun süredir devam eden ayrışmalardan ve parçalanmışlıktan dolayı Moğol tehlikesini ciddi şekilde tahlil edememiş onlar karşısında maddi manevi pek çok değerini kaybetmiştir. Lakin Moğol hücumu karşısında en büyük kaybın Hârezm topraklarında yaşandığı muhakkaktır. Hârezmşahlar'ın yıkılışını hızlandıran saiklere bakıldığında Moğol hücumunun bu netice üzerinde çok büyük etkisinin olduğu görülür. Hârezmşahlar'ın Moğol hücumu ile yıkılışı siyasi, idari, içtimai, dini ve kültürel her alanda büyük kayıplara sebebiyet vermiştir. Sadece birkaç yıl evvel son haline ulaşan ve ziyadesiyle dâhilî meseleler ile uğraşan bir devletin yıkılışını Moğol hücumuna bağlamak tarihî hakikate mugayirdir. Buna rağmen Moğol istilasını Hârezmşahları inkıraza sürükleyen en etkili darbe mahiyetindedir. Devletin yıkılması hem Türk hem de İslam dünyası üzerinde menfî tesirler bırakmıştır. İstila neticesinde Hârezmşahların ortadan kalkması adeta görünmez bir seddin yıkılıp Moğolların kitleler halinde muasır devletlerin topraklarına akın etmesine böylece bu toprakların Moğollara karşı savunmasız hale gelmesine yol açmıştır. Hârezmşahların Moğolları durduramaması Anadolu Selçuklu ve Abbâsî halifeliği gibi devletlerin Moğol kâbusu görmeye başlaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Hârezmşahların yıkılışının içtimai saha üzerinde de derin tesirleri görülür. Bilhassa Hârezm ordusunun çoğunluğunu teşkil eden Kanglı, Kıpçak gibi Türk boyları Hârezmşahlar'a ve bunun özelinde Türklüğe büyük hizmetlerde bulunabilir belki de kitleler halinde yapacakları göç hareketleri neticesinde bu toprakları şenlendirebilir nüfusun çoğalmasına yardımcı olabilirlerdi. Ancak Moğolların bu topraklara yaptığı hücumlar sırasında nüfusun hemen hepsinin katledilmesi mezkûr Türk boylarının hizmetlerini ve bu topraklar üzerindeki yerleşik nüfus ile nesep asabiyesi bağlılığını ortadan kaldırmıştır. Hârezmşahların yıkılışı yalnız siyasi minvalde değil aynı zamanda

kültürel alanda da ciddi bir kayıplar arz eder. Semerkand, Buhara, Gürgenç gibi ilim ve kültür merkezlerinin viran edilmesi sonucu Türk-İslam medeniyetinin gelişimi büyük oranda sekteye uğramıştır. Nitekim Orta zamanlarda batıda bir örneği dahi bulunmayan Hârezm ülkesindeki kütüphaneler istila sırasında yıkılmış ve çoğu zaman tek nüsha halindeki yazmalar kül yığına dönüşmüştür. Bununla birlikte bu topraklarda yetişip Türk-İslam kültür ve medeniyetine büyük katkılarda bulunan meşhur âlimler, fakihler, edipler, münşiler ve sûfiler gibi ehl-i kalem sınıfının umumiyetle esir alınması, bazılarının katliamlara kurban gitmesi canını kurtaranların da başka memleketlere göç etmesi Hârezmşahların sahip olduğu topraklarda dini ve edebi faaliyetlerin son bulmasına sebep teşkil etmiştir. Moğolların istila ettikleri Hârezm ve Mâverâünnehir şehirlerinde umumiyetle okur yazarları, sanatkârları, zanaat sahibi kimseleri katliamdan masun kılarak Moğolistan topraklarına göndermeleri de mezkûr toprakların bu sınıfa mensup kimselerden boş kalmasının bir diğer sebebidir. Hârezm ve Mâverâünnehir ülkesinde kültürel faaliyetlerin uzun süre sükûta uğraması menfi tesirlerini yalnız bu topraklar üzerinde hissettirmemiş Türk-İslam dünyasının kültür ve medeniyeti üzerinde de yansımaları olmuştur. Hârezmşahların yıkılışının kültürel manada yarattığı bu büyük kaybın belki de tek tesellisi bu topraklarda yaşayan ehl-i tasavvuf ve ehl-i kalem sınıfından bazı kimselerin Moğol zulmünden canlarını kurtarıp bilhassa Anadolu topraklarına iltica etmesi suretiyle o topraklar üzerinde hizmetlerini devam ettirmeleri olmuştur. Bu suretle Türk-İslam kültür hayatının gelişimi uzun vadede sekteye uğramamış diğer topraklar üzerinde bu faaliyetler devam etmiştir. Hârezmşahların yıkılışı iktisadi sahada da menfi tesirler yaratmıştır. Moğolların Hârezm ve Mâverâünnehir şehirlerini ele geçirdikten sonra umumiyetle su kanallarını tahrip etmeleri, tohumların kurutulması, çiftçilikle ilgilenen kimselerin katledilmesi ve oraları bilinçli olarak tarıma kullanışsız hale getirmeleri bu verimli toprakların uzun süre kullanılmamasına tabii olarak tarım ve hayvancılığın geriye gidip iktisadi faaliyetlerin durma noktasına

gelmesine yol açmıştır. Kendisinden önceki Türk devletlerinin devamı niteliğinde olan Hârezmşahların yıkılışı Türk-İslam dünyasındaki dengelerin bozulması ve yeni siyasal güçlerin ortaya çıkışı noktasında belirleyici bir rol oynamıştır. Hârezmşahların yıkılışı Moğollara karşı Türk-İslam dünyasında büyük bir boşluğun adı olmuştur; zira devletin yıkılışı ile Memlûk sultanı Baybars'ın esaslı darbesine kadar Moğol hücumuna karşı ciddi mücadele veren bir güç olmamıştır. Hülâsa Hârezmşahlar'ın yıkılışı hususi bir durumdan çıkıp umumi bir anlam kazanmıştır. Eğer Hârezmşahlar-Moğol münasebetleri dostane bir minval üzerinde gelişse idi veyahut Moğol istilasının acımasızlığına karşı İslam dünyası birlik ve dayanışma içinde olabilseydi yıkılış bu kadar hızlı ve menfi sonuçları da bu kadar geniş çaplı olmayabilirdi.

ÖZET

Tarihteki bazı hadiseler daha büyük hadiselere zemin hazırlar veya onları kolaylaştırır bir keyfiyete sahiptir. Birbirlerini bu minvalde tetikleyen hadiseler kimi zaman ihtiva ettiği nedenler ve sonuçlar hasebiyle muayyen bir zaman ve coğrafya olgusundan sıyrılarak umumi bir nitelik arz etmeye başlar. XIII. yüzyılın iki büyük siyasi gücü olarak temayüz eden Hârezmşahlar ile Moğolların münasebetleri bu cümledendir.

Mezkûr devletler arasında başlayan münasebetler her ne kadar muayyen bir özne, zaman ve coğrafya dâhilinde başlayıp gelişse de sonuçları itibariyle kendi sınırlarını aşarak dünya tarihî üzerinde büyük çaplı tesirleri olan bir hadiseye dönüşmüştür. *İki büyük asabiye önderi olarak temayüz eden Sultan Muhammed ve Cengiz Han çevrelerindeki güçlere galebe çalarak sonrasında daha uzak ve kârlı hedeflere göz dikmeleri münasebetlerin başlamasına zemin hazırladı.* Diplomatik yollarla başlayan münasebetler ilk bakışta iki taraf için de büyük bir kazanç sağlayacak doğrultuda tesis edilmiş gibi dursa da zamanla menfaatlerin çatışması ve şahsi hırsların ortak kazançların önüne geçmesi münasebetlerin diplomatik sahadan askerî sahaya intikaline yol açmıştır. Bu suretle Moğol istilasî Hârezm topraklarına yönelmiş ve sonuçları itibariyle mezkûr coğrafyanın sınırlarını aşarak tüm dünyayı etkilemiştir. Ancak en büyük zararı Hârezmşahlar'ın aldığı tarihî bir realite mahiyetindedir. Nitekim bu dostane münasebetlerin beklenmedik şekilde hasmane bir hale dönüşmesi neticesinde devlet büyük bir darbe almış ve inkıraza doğru sürüklenmiştir. Elbette bu inkırazın tek sebebini Moğol istilasî olarak düşünmek gerçeğe mugayir olmakla birlikte en büyük sebebi olarak görüldüğünü söylemek pek tabiidir.

Bu çalışmada daha önce müstakil bir çalışmaya konu olmamış olan Hârezmşahlar ve Moğollar arasındaki münasebetler ve Hârezmşahlar'ın inkırazı ana kaynaklara dayanarak izah edilmeye çalışılmış sonuç olarak farklı, yeni, tafsilatlı malumat elde edilip yeni verilere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hârezmşahlar, Moğollar, Otrar vakıası, ticaret, Sultan Muhammed, Cengiz Han, Sultan Celâleddin.

ABSTRACT

Some historical events pave the way for bigger events or facilitate them. The events that trigger each other this way sometimes dissociate because of the reasons and results they include and begin to present themselves as general by eluding themselves from certain temporal and geographical phenomenon. The relationship between the Khwarezm-Shah Dynasty and the Mongols as being the two great political power of the 13th century is among the above-mentioned phenomena.

Even though the relationship between the aforementioned powers progressed during a certain period, subject and geography, it eventually overreached its borders and became an event that had profound effects on world history. *Sultan Muhammed and Genghis Khan as being two great and distinguished leaders of two cultures overcame their surrounding powers and set their eyes on more profitable targets and this laid the groundwork for such relations.* Although the diplomatically initiated relations at first seemed a win-win situation for both sides, the conflicts of interests and the preclusion of individual ambitions over mutual gains led the transformation of relations to military grounds from diplomatic field. In this way, the Mongol invasion headed towards Khwarezm lands and when the results are considered it affected the whole world by overreaching its borders. However, it is a historical reality that the Khwarezm-Shah Dynasty has suffered the most harm. Due to the unexpected transformation of such friendly relations to hostility, the empire has suffered a big blow and was dragged into downfall. Even though it is naturally unsuitable to think that the only reason for the downfall was the Mongol invasion, it can be said that the invasion is generally regarded as the main reason for the downfall of the Khwarezm-Shah Dynasty.

In this study, the relationship between the Khwarezm-Shah Dynasty and the Mongols which was never approached as a subject for separate research before and the

downfall of the Khwarezm-Shah Empire are explained through main sources and new data have consequently been obtained through different, new and detailed information.

Key Words: Khwarezm-Shah Empire, Mongols, the Otrar incident, trade, Sultan Muhammad, Genghis Khan.

KAYNAKÇA

- A. Beveridge-[Beatrice Forbes Manz], “Mîrkhwānd”, *El²*, C. VII., Leiden 1993, s. 126-127.
- Abdullah b. Ali Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, (Nşr. Mehîn Hembelî), Tahran 1345.
- Abdullah b. Fazlillâh Vassâf, *Târîh-i Vassâfî 'l-Hazret*, (Tsh. Ali Rızâ Hâciyân Nejâd), C. IV., Tahran 1388.
- Ağaldağ, Sebahattin, “Moğol Devleti,” *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 265-277.
- Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, (Nşr. M. İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran 1364.
- Ahmed b. Ebî Yakub, *el Büldân*, (Trc. Doktor Muhammed İbrahim Âyetî), Tahran 1343.
- Ahmed b. Ömer b. Rüste, *A'lâku'n-Nefise*, (Trc. Hüseyin Karaçanlu), Tahran 1365.
- Ahmedî, Hüseyin, “İlel Yûriş-i Mogulan be Îrân”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 7, Payiz 1380, s. 34-40.
- Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, (Çev. Tahsin Yazıcı), C. I., İstanbul 1989.
- Ahmet Tetevî-Asîf Han Kazvînî, *Târîh-i Elî*, C. V-VI., Tahran 1382.
- Ahmet, M. Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, İstanbul 1949.
- Aigle, Denise, “Iran Under Mongol Domination: The Effectiveness and Failings of a Dual Administrative System”, *Bulletin D'études Orientales*, S. LVII, Mart 2008, s. 65-78.
- Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, (Haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın), İstanbul 1992.
- Aka, İsmail, “Hândmîr”, *DİA.*, C. XV., İstanbul 1997, s. 550-552.

- Aka, İsmail, “Mîrhând”, *DİA.*, C. XXX., İstanbul 2005, s. 156-157.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara 2017.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013.
- Algar, Hamid, “Necmeddîn-i Kübrâ”, *DİA.*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 498-500.
- Alimov, Rysbek, “Kadir Ali Bek ve Camiü’t-Tevârih’i Üzerine Dil İncelemesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.
- Alinge, Curt, *Moğol Kanunları*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 1967.
- Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People*, London 1971.
- Allsen, Thomas T., “Prulude to the Western Campaigns: Mongols Military Operations in the Volga-Ural Region 1217-1237”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. III., 1983, s. 5-24.
- Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *DİA.*, C. III., İstanbul 1991, s. 415-418.
- Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *DGBİT*, C. VIII., İstanbul 1992, s. 170-193.
- Alptekin, Coşkun, “Türkiye Selçukluları”, *DGBİT*, C. VIII., İstanbul 1992, s. 209-406.
- Alyarî, Hüseyin, “Azerbaycan Atabegleri İl-Deniz Oğulları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966.
- Alyarî, Hüseyin, “Cengiz Han-ı Mogol”, *Neşriyye-yi Dânişkede-yi Edebiyyat-ı Ulûm-i İnsani-yi Tebriz*, C. XX., S. 3, 1347, s. 511-518.
- Amitai, R., “Toluy”, *EI²*, C. X., Leiden 2000, s. 564.
- Anıl, Yaşar Şahin, *Hasan Sabbah ve Alamut Terörü*, Ankara 2014.
- Ansari, A.S. Bazmee, “İltutmish”, *EI²*, C. III., Leiden 1986, s. 1155-1156.

- Ansârî, A.S. Bazmee, “Cûzcânî”, *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 98-99.
- Âra, Ali Rezm, *Coğrafya-yi Nizami İran (Gılân ve Mâzenderan)*, Tahran, ty.
- Arıkan, Adem, “Abbâsi Halifesi Nasır Lidinîllâh’ın Şîi Siyaseti,” *İlahiyat Akademî Dergisi*, C. IV., S. 5, Gaziantep 2007, s. 147-164.
- Artuk, İbrahim, “Sikke”, *İA.*, C. X., İstanbul 1967, s. 621-640.
- Artuk, İbrahim-Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C. I., İstanbul 1971.
- Aryenniya, Ahmed, “Celâleddin Hârizmşah (1200-1231)”, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XVIII., Tahran 1389, s. 304-309.
- Asadi, Zohreh, “Political Relationship of Abbasid Caliphs With Sultan Mohammad Kharazmshah And Its Role In The Overthrowing The Sultan”, *Doğu Araştırmaları*, S. 4, İstanbul 2009, s. 71-76.
- Âştîyânî, Abbas İkbâl, *Târîh-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i Devlet-i Timûrî*, Tahran 1388.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogul*, Tahran 1388.
- Atamelik b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, (Tsh. Muhammed b. Abdulvahab Kazvînî), Tahran 1387.
- Ateş, Ahmed, “Raşid al-Din Vatvât’ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları”, *Tarih Dergisi*, C. X., S. 14, İstanbul 1959, s. 1-24.
- Ateş, Ahmed-Tarzî, Avdülvehhâb, *Farsça Grameri*, İstanbul 1976.
- Atlas-ı Târîh-i İran*, yy, ty.
- Avcı, Casim, “Yâkut el-Hamevî”, *DİA.*, C. XLIII., İstanbul 2013, s. 288-291.

- Avery, Peter, “Berresi Evamil-i Hamle-yi Cengiz Han be Mâverâünnehir”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 1, Tahran 1338, s. 36-50.
- Ayalon, David, “The Great Yasa of Chingiz Khan A Reexamination”, *Studia Islamica*, No. XXXIII., Paris 1971, s. 97-140.
- Ayan, Ergin, *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-1247)*, Ankara 2015.
- Ayan, Ergin, “Harezmsâhlar Hânedânının Evlilikleri”, *Karadeniz*, S. 32, 2016, s. 13-36.
- Ayan, Ergin, “Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. V., S. 20, Kış 2016, s. 143-156.
- Aydın, Mustafa, “Tiflis”, *DİA.*, C. XLII., Ankara 2012, s. 150-153.
- Aykut, A. Sait, “İbn Battûta”, *DİA.*, C. XIX., İstanbul 1999, s. 361-368.
- Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of Khwarazmshahs*, Karachi 1978.
- Bademci, Ali, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı*, İstanbul 2012.
- Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî, *et-Teveessül ile’t-Teressül*, (Tsh. Ahmed Behmenyar), Tahran 1384.
- Bahâüddîn Muhammed b. Hasan İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, (Tsh. Abbas İkbâl Âştîyânî), Tahran 1389.
- Bangi, İsmail, *Farsça Dil Bilgisi (Grameri)*, Ankara 1972.
- Barkhausen, Joachim, *İmperatûrî Zerd Çengîz Han ve Ferzendâneş*, (Trc. Erdeşîr Nîkpûr), Tahran 1346.
- Barthold, V.V., *Coğrafya-yi Târih-i İran*, (Trc. Hamza Serdadver), Tahran 1308.
- Barthold, V.V., *Gozide-i Mekâlât Tahkiki*, (Trc. Kerim Keşaverz), Tahran 1358.

Barthold, V.V., *Caygah-i Menatik-ı Etraf-i Derya-yi Hazar der Târih-i Cihan-ı İslam*, (Trc. Leyla Rubenşeh), Tahran 1375.

Barthold, V.V., “Batu”, *İA.*, C. II., İstanbul 1949, s. 351-353.

Barthold, V.V., “Hârizmşah”, *İA.*, C. V/I., İstanbul 1950, s. 263-265.

Barthold, V.V., “Altûntash Al-Hâjib”, *EF*², C. I., Leiden 1986, s. 424-425.

Barthold, V.V-Boyle, J.A., “Batu”, *EF*², C. I., Leiden 1986, s. 1105-1106.

Barthold, V-Allchin, F.R., “Bâmiyân”, *EF*², C. I., Leiden 1986, s. 1009-1010.

Barthold, V.V-Boyle, J.A., “Burak Hadjib”, *EF*², C. I., Leiden 1986, s. 1311.

Barthold, V.V-Boyle, J.A., “Caghatay Khan”, *EF*², C. II., Leiden 1991, s. 2-3.

Barthold, V.V-Boyle, J.A., “Gandja”, *EF*², C. II., Leiden 1991, s. 975-976.

Barthold, V.V., “Tirmidh”, *EF*², C. X., Leiden 2000, s. 542-543.

Barthold, V.V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Trc. Râgıp Hulusi Özdem), (Haz. Kâzım Yaşar Kopraman-İsmail Aka), Ankara 2013.

Barthold, W., “Bâliş”, *İA.*, C. II., İstanbul 1949, s. 280.

Başkumandan Simbat Vakayinamesi (951-1334), (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Nüsha.

Baymatov, Lokman, “Mübarezat-i Merdom-i Mâverâünnehir der beraber Bîdâd-i Mogulan”, *Neşriye-yi Keyhân Ferhengî*, S. 172, Tahran 1379, s. 1-6.

Baymatov, Lokman, “Ziddiyet-i do Temâyul-i Siyâsî ve İctimaî der Devlet-i Mogul (Berresi Movridi Amelkerd-i Mahmud Yalavac)”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 83, Tahran 1383, s. 148-151.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C. I., Ankara 1987.

- Bazin, Marcel, “Kirman,” *DİA*, C. XXVI., Ankara 2002, s. 62-63.
- Berdzenişvili, Nikoloz-Canaşia, Simon, *Gürcüstan Tarihi*, (Nşr. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 2000.
- Berfurüht, Rezgar, “Tegyîrât Kâr Kerdi-yi Yasa der Dovre “Mogulan-i Evveliye” ve “İlhânan”, Tahran, ty, s. 51-68.
- Berimani, Ahmet, *Derya-yi Mâzenderan*, Tahran 1355.
- Beyânî, şîrîn, *Îrân der Berhord ba Mogul*, Tahran 1353.
- Beyânî, şîrîn, *Dîn ü Devlet der Îrân Ahd-i Mogul*, C. I., Tahran 1389.
- Beyânî, şîrîn, *Mogulan ve Hükümet-i İlhani der İran*, Tahran 1393.
- Beyânî, şîrîn, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), Ankara 2015.
- Beyat, İzzeddîn, *Külliyat-i Tarih-i Tatbiki İran*, Tahran 1387.
- Bihrûzî, Mihrnâz, “Ovzâ-yi Siyâsî ve İctimâî şarkî İslâmî Mukârin ba Tehâcom-i Mogol”, (Trc. Meryem Doygun), *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. XII, Temmuz 2017, s. 477-491.
- Bilgegil, Zehra, “Raşid Al-Din Vatvât’ın Abkâr Al-Afkâr Fi’r-Resâil Va’l-Aş-‘Âr İsimli Eserinin Yeni Bir Nüshası”, *Belleten*, C. LVII., S. 220, Ankara 1993, s. 745-750.
- Bilgili, Ali Sinan, “Tebriz”, *DİA*, C. XL., Ankara 2011, s. 219-222.
- Bilgin, Orhan, “Cüveynî”, *DİA*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 140-141.
- Biran, Michal, “Joci”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XV., New York 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/joci> Erişim Tarihi: 05.11.2018.
- Biran, Michal, *Cengiz Han*, (Trc. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul 2019.
- Blachere, R., “Yakût Rûmî”, *İA*, C. XIII., İstanbul 1975, s. 357-358.

- Bosworth, C.E., “Belh: ez İbtida-yi Dovre-yi İslami ta Dovre-yi Mogul”, *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. IV., Tahran 1377, s. 4-7.
- Bosworth, C.E., vd., *Selcukiyân*, (Trc. Yakub Ajend), Tahran 1380.
- Bosworth, C.E., “Abaskun”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 69-70.
- Bosworth, C.E.-Crane, H., “Aklat”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 725-727.
- Bosworth, C.E., “İldenizids”, *EP²*, C. III., Leiden 1989, s. 1110-1113.
- Bosworth, C.E., “Bukhara II. From The Arab Invasions To The Mongol”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV., New York 1990, s. 513-515.
- Bosworth, C.E., “Makran”, *EP²*, C. VI., Leiden 1991, s. 192-193.
- Bosworth, C.E., “Marw Al- Rudh”, *EP²*, C. VI., Leiden 1991, s. 617-618.
- Bosworth, C.E., “Özkend”, *EP²*, C. VIII., Leiden 1995, s. 236.
- Bosworth, C.E., “Salghurids”, *EP²*, C. VIII., Leiden 1995, s. 978-979.
- Bosworth, C.E., “Khwarazm”, *EP²*, C. IV., Leiden 1997, s. 1060-1065.
- Bosworth, C.E., “Khwarazm-Shahs”, *EP²*, C. IV., Leiden 1997, s. 1065-1068.
- Bosworth, C.E.-Jackson, P., “Shabānkāra’ī”, *EP²*, C. IX., Leiden 1997, s. 158-159.
- Bosworth, C.E., “Farab”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IX., New York 1999, s. 208.
- Bosworth, C.E., “Otrar”, *Encyclopaedia Iranica*, New York 2002, Erişim Tarihi: 12.09.2018.
- Bosworth, C.E., “Jalal-Al-Din Karazmshah (I) Mengübirni”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XIV., New York 2008, s. 404-405.

- Bosworth, C.E., “Terken Katun”, *Encyclopaedia Iranica*, New York 2009,
<http://www.iranicaonline.org/articles/terken-katun> Erişim Tarihi: 12.09.2018
- Bosworth, C.E., “Nishapur Historical Geography and History to the Beginnig of the 20th Centruy”, *Encyclopaedia Iranica*, 2010,
<http://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-i> Erişim Tarihi: 14.09.2018
- Bosworth, C.E., “Makran”, *Encyclopaedia Iranica*, 2011,
<http://www.iranicaonline.org/articles/makran> Erişim Tarihi: 14.09.2018
- Bosworth, C.E., “Kerman V. History from the Islamic Conquest to the Coming of the Mongols,” *Encyclopaedia Iranica*, C. XVI., 2017, s. 276-280.
<http://www.iranicaonline.org/articles/kerman-05-islamic-conquest> Erişim Tarihi: 01.10.2018.
- Boyle, J.A., “Cıngız Khan”, *EP²*, C. II., Leiden 1991, s. 41-44.
- Boyle, J.A., “Djalal Al-Din Khwarazm-Shah”, *EP²*, C. II., Leiden 1991, s. 392-393.
- Bregel, Yuri, “Bukhara III. After The Mongol Invasion”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV., New York 1990, s. 515-521.
- Brockelmann, Carl, “Nesevî”, *İA.*, C. IX., İstanbul 1964, s. 200-201.
- Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 2002.
- Browne, E.G., *A Literary History of Persia*, Vol. I., Cambridge 1956.
- Browne, E.G., *An Abridged Translation of The History of Tabaristân*, London 1905.
- Bulliet, Richard W., “Medieval Nishapur: A Topographical and Demographic Reconstruction”, *Studia Iranica*, C. V., Leiden 1976, s. 67-89.
- Buniyatov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyleri Dövləti 1136-1225*, Bakı 2007.

Buniyatov, Ziya, *A History Of The Khorezmian State Under The Anushteginids 1097-1231*, Samarkand 2015.

Caferoğlu, Ahmet, *Uygur Sözlüğü III*, İstanbul 1938.

Caferoğlu, Ahmet, “Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış,” *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Ankara 2008, s. 5-16.

Cahun, Leon, *Asya Tarihine Giriş*, (Türkçesi. Sabit İnan Kaya), İstanbul 2006.

Canard, M., “Dwin”, *EF*., C. II., Leiden 1991, s. 678-680.

Cemâlüddîn Muhammed İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb*, (Trc. Pervîz Atabekî), IV. kısım. Tahran 1369.

Chaliand, Gerard, *Göçebe İmparatorluklar*, (Çev. Engin Sunar), İstanbul 1995.

Claude, Cahen, “Artukids”, *EF*., C. I., Leiden 1986, s. 662-667.

Claude, Cahen, *İslamiyet-Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, (Çev. Esat Nermi Erendor), Ankara 2000.

Çağman, Filiz-Tanındı, Zeren, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*, İstanbul 1979.

Çakan, Varis, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2009.

Çakmak, Mehmet Ali, “Moğol İstilası ve Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 904-916.

Çakmak, Mehmet Ali-Hamarat, Ercenk, “İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alaaddin Muhammed Harezmsah (1200-1220), *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I., S. 23, Ankara 2015, s. 125-148.

Çiloğlu, Fahrettin, *Gürcülerin Tarihi*, İstanbul 1993.

Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, (Haz. Kürşat Yıldırım), İstanbul 2013.

- D'ohsson, M.B.C., *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2006.
- Daftary, Farhad ,“Gerdkuh”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. X., New York 2001, s. 499.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 2005.
- Damalı, Atom, *150 Devlet 1500 Sultan İslam Sikkeleri*, İstanbul 2001.
- Darkot, Besim-V, Minorsky, “Meyyâfârikîn”, *İA.*, C. VIII., İstanbul 1957, s. 195-201.
- Dayı, Özkan, “Mahmud Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, *CRSS*, C. I., S. 3, Ankara 2015, s. 63-68.
- Deguignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, (Müt. Hüseyin Cahid), C. I-IV., İstanbul 1925.
- Demirci, Mehmet, “Fîhi Mâ Fîh”, *DİA.*, C. XIII., İstanbul 1996, s. 58-59.
- Demiroğlu, Ayla, “Devletşah”, *DİA.*, C. IX., İstanbul 1994, s. 244-245.
- Destgayb, Abdulali, *Hücum-i Ordu-yi Mogul be Îrân*, Tahran 1367.
- Devlet, Nadir, *Avrasya Fatihî Cengiz Han*, İstanbul 2010.
- Devletşah, *Tezkiretü’ş-Şuarâ*, T.B.M.M. Kitaplığı, El Yazması, No. 1018, 1946.
- Diyanet, Ali Ekber, “Çengiz”, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XIX., Tahran 1395, s. 391-396.
- Doygun, Meryem, “Sultan Muhammed Hârizmşah ve Celâleddin Hârizmşah Devirlerinde Abbâsî Halifeliği Münasebetleri”, *Ortadoğu’ya Bakış*, Ankara 2017, s. 47-68.
- Doygun, Meryem, “Hârizmşahlar Döneminde Tabii Müdafaa Unsuru Olarak Ceyhun Nehri”, *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, İstanbul 2018, s. 477-485.

- Doygun, Meryem, “Moğollar Karşısında Farklı Mekânlarda Mükerrer Hatalar: Otrar ve Köseadağ Karşılaştırması”, *1243 Türk’ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası Köseadağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, Sivas 2018, s. 447-458.
- Dunlop, D.M., “Bardha’a”, *EF²*, C. I., Leiden 1986, s. 1040-1041.
- Dunlop, D.M., “Baylakan”, *EF²*, C. I., Leiden 1986, s. 1134.
- Eberhart, W., “Türkistan Seyahatnâmesi”, *Belleten*, C. VIII., S. 29, Ankara 1944, s. 137-142.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü’t-Tekasîm fî Ma’rifet’il-Ekâlim*, (Trc. Alineki Münzevî), Tahran 1385.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2005.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Arapçadan Trc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî), (Farsçadan Trc. ve Notlar Erkan Göksu), Ankara 2013.
- Ebû İshâk İbrâhîm İstahrî, *Mesâlik ve’l-Memâlik*, (Yay. İrec Efşâr) Tahran 1368.
- Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebi’l-Hayr-i Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahran 1350.
- Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü’l-Ahbâr*, (Nşr. Rahim Rızâzâde Melik), Tahran 1384.
- Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (Baron Desmaisons), Petersburg 1871.

Ebubekr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Davud Vâizî, *Fezâil-i Belh*, (Trc. Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî), (Tsh. Abdülhay Habîbî), Tahran 1350.

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Trc. Necati Lügâl), (Haz. Hicabi Kırlangıç), Ankara 2019.

Ebulkasım b. Ahmed Ceyhânî, *Eşkâl-el Âlem*, (Trc. Ali b. Abdulselam Kâtib), Meşhed 1368.

Ebü'l-Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Tsh. Ali Ekber Feyyâz), Tahran 1393.

Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II., Ankara 1999.

Ebü'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011.

Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (Trc. Abdülm Muhammed Âyetî), Tahran 1349.

Ebü'l-Hasan Alî b. el-Hüseyin Mesûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (Trc. Ebu'l-Kasım Payende), Tahran 1365.

Ebü'r-Reyhân Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye Ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (Trc. Ekber Dâna Sireşt), Tahran 1352.

Ebü's-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdakanî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, (Nşr. Câfer Şiâr), Tahran 1978.

Edde, Anne-Marie, "Al-Zahir Bi-Amr Allah", *EP*, C. XI., Leiden 2002 , s. 390-391.

Ekinci, Abdullah, "Muzafferüddin Gökbörü'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 856-863.

Emir Devletşâh b. Alaüddeve Bahtîşâh el-Gazi Semerkandî, *Teziretü's-Şu'arâ*, (Yay. Muhammed Ramazanî), Tahran 1338.

- Erdem, İlhan, “Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Erdem, İlhan, “XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu’nun Doğusunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIX., S. 30, 1997, s. 57-68.
- Erdoğan, Coşkun, “Harezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, Haziran 2013, s. 143-180.
- “Ermeni Müverrihine Göre Moğollar Vartan’ın Umumî Tarihinden Müstahreç”, (Trc. M. Ed. Dulaurier), *Türkiyat Mecmuası*, C. V., İstanbul 1936, s. 27-48.
- Ertuğrul, Ali, *Niğdeli Kadı Ahmed’in El-Veledü’s-Şefik Ve’l-Hâfidü’l-Halîk’ı*, C. I-II., Ankara 2015.
- Fahrüddîn Davud Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, (Yay. Câfer Şiâr), Tahran 1348.
- Farooq, Ahmed Fouzia, “The Delhi Sultanate: A Slave Society or A Society With Slaves?”, *Pakistan Journal of History&Culture*, Vol. XXX., Issue 1, İslamabad 2009, s. 1-2.
- Farooqi, N.R., “Delhi Sultanlığı”, *DİA.*, C. IX., İstanbul 1994, s. 130-132.
- Ferheng-i İ’lam Tarih-i İslam*, C. II., Tahran 1385.
- Fezâî, Yusuf, *Mezheb-i İsmâilî ve Nehzet-i Hasan Sabbah*, Tahran 1374.
- Fourniau, V., “Balk III. From The Mongols To Modern Times”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III., New York 1989, s. 591-592.
- Franzius, Enno, “Alamut Kalesi (1090-1092)”, (Çev. Süleyman Tülücü), *EKEV Akademi Dergisi*, C. II., S. 2, Erzurum 2000, s. 77-83.
- Frye, Richard N., *Asr-ı Zerrîn Ferheng-i İran*, (Trc. Mesud Recebnîyâ), Tahran 1358.

- Frye, Richard N., *Notes on the Early Coinage of Transoxania*, New York 1949.
- Frye, Richard N., *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman 1965.
- Frye, Richard N., “Balkh”, *EF²*, C. I., Leiden 1986, s. 1000-1002.
- Frye, Richard N., “Harat”, *EF²*, C. III., Leiden 1986, s. 177-178.
- Frye, Richard N., “Harî Rûd”, *EF²*, C. III., Leiden 1986, s. 207.
- Genceli Kirakos, *Moğol İstilası Tarihi (1250-1265)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Nüsha, İstanbul 1942.
- Geyikoğlu, Hasan, “Harezmşahlar ve Doğu Anadolu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 917-925.
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, (Mkd. Celâleddîn-i Hümâyî), C. II-III., Tahran 1380.
- Gilliot, Cl., “Yâkût al-Rûmî”, *EF²*, C. XI., Leiden 2002, s. 264-266.
- Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Yahya Kemal Taştan), İstanbul 2015.
- Göksu, Erkan, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Ankara 2015.
- Gömeç, Saadettin, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, Vol. I/II., Erzincan 2006, s. 1-13.
- Gömeç, Saadettin, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*, Vol. II/II., Erzincan 2007, s. 230-238.
- Grantovskii, Edvin Aridovich vd., *Târîh-i Îrân Zemân-ı Bâstân ta Emrûz*, (Trc. Keyhüsrev Keşaverzi), Tahran 1385.

Grenet, Frantz, “Samarqand I History and Archeology” *Encyclopaedia Iranica*, New York 2002, <http://www.iranicaonline.org/articles/samarqand-i> Erişim Tarihi: 12.09.2018.

Grigor’evich, Ian Vasilii, *Çengiz Han*, (Trc. Muhammed Pur Hürmüzan-Keyhüsrev Keşaverzi vd.), Tahran 1394.

Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu*, (Çev. Halil İnacık), Ankara 2011.

Grötzbach, Ervin, “Hindu Kush”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XII., New York 2004, s. 312-315.

Gulamhüseyn Sadri Efşar, *Ferhengnâme-i Farsi*, C. I., Tahran 1388.

Gulamrıza Ensafpur, *Kâmil-i Ferheng-i Farsi*, Tahran 1378.

Gülensoy, Tuncer, “Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme”, *Türkoloji Dergisi*, C. V., S. 1, 1973, s. 93-105.

Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991.

Gürbüz, Osman, “Celâleddin Hârizmşah’ın Son Günleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, Erzurum 2012, s. 29-46.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), (Gürcüceden Çev. Marie Felicite Brosset), (Çev. Hrand D. Andreasyan), (Haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003.

Hâfi, Fasîh, *Mücmel-i Fasîhî*, (Tsh. Muhsin Naci Nâsır Abâdî), C. II., Tahran 1386.

Haig, T.W., *The Cambridge History of India*, Vol. III., Cambridge 1928.

Haig, T.W., “Kert”, *İA.*, C. VI., İstanbul 1955, s. 596-597.

Haig, T.W-Spuler, B., “Kart”, *EP.*, C. IV., Leiden 1997, s. 672.

- Hambly, Gavin R.G-Asher, Catherine B., “Delhi Sultanate”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII., California 1996, s. 242-250.
- Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Trc. Muhammed Debîr Siyâki), Tahran 1336.
- Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, (Nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1394.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2018.
- Hame Mirza Nasrullah Han Fedai, *Dastan-ı Türktâzân-ı Hind*, yy, ty.
- Hardy, P., “Dihli Sultanate”, *EI²*, C. II., Leiden 1991, s. 266-274.
- “Harezmsâhlar Devleti”, *DGBİT*, (Rd. Hakkı Dursun Yıldız), C. IX., İstanbul 1992, s. 19-61.
- Hartmann, Angelika, “Al-Nasir Li-Din Allah”, *EI²*, C. VII., Leiden 1993, s. 996-1003.
- Hartmann, Angelika, “Nâsir-Lidînillâh”, *DİA*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 399-402.
- Hartmann, R.J-Boyle, A., “Gurgan”, *EI²*, C. II., Leiden 1991, s. 1141.
- Hartog, Leo De, *Cengiz Han*, (Çev. Serkan Uzun), Ankara 2003.
- Hasan Amid, *Ferheng-i Amid*, Tahran 1369.
- Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-Me'âsir*, Kütübhaneye-yi Meclis-i Şûra-yi İslami, No. 212.
- Hasanî, Ali Ekber, “Hamle-yi Mogul be Îrân (2)”, S. 7, Mehr 1380, s. 35-40.
- Hasanzâde, İsmail, *Târih-i Îrân der Ahd-i Hârezmsâhiyan*, Tahran 1392.
- Hillenbrand, Carole, “The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century”, *Studia Islamica*, S. 54, Brill 1981, s. 129-153.
- Hillenbrand, Carole, “Al Mustansır”, *EI²*, C. VII., Leiden 1993, s. 727-729.
- Hirendiş, Abdulresul, “Buhran-i Temeddun-i İslamî der Asr-i Mogul”, *Name-i Pejuheş*, s. 29-47.

Hirendiş, Abdulresul, “Çengiz Han”, *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. XII., Tahran 1375, s. 135-139.

Hocendî, Abdulmenan Nasruddîn, “Hocend”, *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. XV., Tahran 1390, s. 204-205.

Honigmann, E-Bosworth, C.E., “Nishapur”, *EI²*, C. XIII., Leiden 1995, s. 62-63.

Hourcade, B., “Alamut”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 797-801.

Howorth, Henry, *Moğollar Tarihi*, İstanbul 1331.

Howorth, Henry, *History of the Mongols*, C. I-II., London 1880.

Huart, Cl., “Gılân”, *İA.*, C. IV., İstanbul 1945, s. 782-783.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, (Tsh. Menûçehr Sütûde), Tahran 1362.

Hüsrevbegi, Huşeng, *Sazmane-yi İdare-yi Hârezmşahiyan*, Tahran 1388.

Ikram, Sheikh Mohamad, *Muslim Rule in India & Pakistan*, Lahore 1966.

Ivanow, W., *Alamut and Lamasar*, Tahran 1345.

İbn Arapşah, *Fakihet el Hulefa (Cengiz Han Kısım)*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1920.

İbn Bîbî, *Ahbâr-ı Selâcika-i Rûm*, (Muhammed Cevâd Meşkûr), Tahran 1350.

İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.

İbn Fakih, *Tercüme-i Muhtasari'l-Büldân*, (Trc. H. Mesud), Tahran 1349.

İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Trc. Câfer Şiâr), Tahran 1345.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. II., Kahire 1299.

- İbn Hurdâzbih, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Trc. Said Hakrend), Tahran 1371.
- İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), C. XIII., İstanbul 1995.
- İbnu'l-Ezrak, *Me'yyâfârikîn ve Âmid Târihi*, (Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992.
- İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, (Trc. Ahmet Ağırakça vd.), C. IX-X., İstanbul 2016.
- İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, (Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.
- İbnü'l-Felâh Abdülhay Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb Fî Ahbâr Men Zeheb*, Kahire 1350.
- İnal, Güner, "Some Miniatures of the Jami'al-Tavarikh in Istanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No. 1654", 1963, s. 163-175.
- İnayetullah Rıza, "Buhara", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XI., Tahran 1381, s. 428-455.
- İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük), Ankara 2014.
- İranpor, Cozni, "Amuderya", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. II., Tahran 1368, s. 218-220.
- Jackson, Peter, "Celâleddin, Mogulan ve Feth-i Pencab ve Sind be Dest-i Hârizmşahiyan", *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, (Trc. Mehri İdrisi), Zemestan 1384, s. 114-129.
- Jackson, Peter, "Chaghatayid Dynasty", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 343-347.
- Jackson, Peter, "Cormagun", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VI., California 1993, s. 274.

- Jackson, Peter, “Eljigidei”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VIII., California 1998, s. 366-367.
- Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, Cambridge 1999.
- Jackson, Peter, “Gayer Khan”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. X., New York 2001, s. 344.
- Jackson, Peter, “Mongols”, *Encyclopaedia Iranica*, New York 2002, <http://www.iranicaonline.org/articles/mongols> Erişim Tarihi: 15.01.2017.
- Jackson, Peter, “Wassāf”, *EP²*, C. XI., Leiden 2002, s. 174.
- Jackson, Peter, “Golden Horde”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XI., New York 2003, s. 75-76.
- Jackson, Peter, “The Mongols and the Faith of the Conquered”, *Mongols, Turks and Others*, Leiden 2005, s. 245-290.
- Jackson, Peter, “Yasa” *Encyclopaedia Iranica*, New York 2013, <http://www.iranicaonline.org/articles/yasa-law-code> Erişim Tarihi: 08.05.2018.
- Kadı Ahmed Gâffârî, *Târih-i Nigâristân*, (Tsh. Murtazâ Müderris-i Gilânî), Tahran 1404.
- Kadî Beyzâvî, *Nizamü'l-Tevarihü'l-Beyzâvî*, Bibliotheque Nationale de France, 1873.
- Kafalı, Mustafa, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 180-181.
- Kafalı, Mustafa, “Batu Han”, *DİA.*, C. V., İstanbul 1992, s. 208-210.
- Kafalı, Mustafa, “Cengiz Han”, *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 367-369.
- Kafalı, Mustafa, “Cuci Han”, *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 78-79.
- Kafalı, Mustafa, “Altın Orda Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 397-411.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Ankara 2005.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 2000.

Kalan, Ekrem, “Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan’a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII., S. I, Temmuz 2012, s. 119-130.

Kalan, Ekrem, “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları”, *Avrasya Etüdleri*, 45/2014-1, s. 43-62.

Kalan, Ekrem, “Orta Çağ’da İpek Yolu’nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar”, *Yükselen İpek Yolu*, C. II., Ankara 2016, s. 185-190.

Kamalov, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009.

Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

Kanat, Cüneyt, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul 2017.

Kara, Mustafa, *Türkistan’ın Işığında Necmeddin-i Kübra*, İstanbul 2008.

Karamanlı, Hüsamettin M., “Gürcistan (Tarih)”, *DİA.*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 311-313.

Kaya, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu’da Eyyûbiler*, İstanbul 2007.

Kayhan, Hüseyin, “Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 871-879.

Kayhan, Hüseyin, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2., 2017, s. 195-217.

Kayhan, Hüseyin, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. III., S. 1, Nisan 2017, s. 239-255.

Kazvîni, Muhammed Yusuf Vâleh İsfahânî, *Huld-i Berîn der Târih-i Mogul*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1390.

Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, (Tsh. Osman Turan), Ankara 1999.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.

Khal'atbari, Allahyar-Şerefî, Mahbube, *Târih-i Hârezmşahîyan*, Tahran 1394.

Khazanov, Anatoly, "Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 35., No. 3, 1993, s. 461-479.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992.

Kolbas, Judith, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, New York 2006.

Kortel, Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara 2006.

Köprülü, M. Fuad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, C. VII., S. 28, Ankara 1943, s. 219-303.

Köprülü, M. Fuad, "Artuk Oğulları", *İA.*, C. I., İstanbul 1950, s. 617-625.

Köprülü, M. Fuad, "Cengiz Han", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 91-100.

Köprülü, M. Fuad, "Cûzcânî", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 230-237.

Köprülü, M. Fuad, "Cüveynî", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 249-255.

Köprülü, M. Fuad, *Tarih Araştırmaları I*, (Haz. Yahya Kemal Taştan), Ankara 2006.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", *AÜDTCFD*, C. VIII., S. 4, 1951, s. 556-612.

- Kramers, J.H., “Otrar”, *İA.*, C. IX., İstanbul 1964, s. 457-458.
- Kramers, J.H-Bosworth, C.E., “Shushtar”, *EF.*, C. IX., Leiden 1997, s. 512-513.
- Kudâme b. Ca‘fer, *Kitâbü’l-Harâc*, (Trc. Hüseyin Karaçanlu), Tahran 1370.
- Kumar, Sunil, *Emergence of the Delhi Sultanate, 1192-1286*, Ranikhet 2007.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 2014.
- Kurtuluş, Rıza, “Cürcân”, *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 131-132.
- Kurtuluş, Rıza, “Hudûdü’l-Âlem”, *DİA.*, C. XVIII., İstanbul 1998, s. 304.
- Kurtuluş, Rıza, “Şebânkâreî”, *DİA.*, C. XXXVIII., İstanbul 2010, s. 390-391.
- Kushenova, Ganizhamal, “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmud Yalavaç ve Ye-lu Çh’u-Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, *Bilig*, S. 42, Yaz 2007, s. 229-242.
- Kushenova, Ganizhamal, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Mâverâünnehir (1229-1241)*, İstanbul 2013.
- Kut, Günay, “Ali Şîr Nevâî”, *DİA.*, C. II., İstanbul 1982, s. 449-453.
- Kühnel, Ernst, *Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür*, (Çev. Suut Kemal Yetkin-Melâhat Özgü), Ankara 1952.
- Laci, Rahim Cevan-Şateri Mustafa-Serefrazi Abbas, “Tesir-i Codayi Herat ber Hayat-i İktisadi-yi Horasan (k. 1273-1313)”, *Horasan-i Bozorg*, C. VIII., S. 27, Tabestan 1396, s. 83-93.
- Lambton, Ann K.S., *Landlord and Peasant in Persia*, London 1953.
- Lambton, Ann K.S., “Kirman”, *EF.*, C. V., Leiden 1986, s. 147-161.
- Lambton, Ann K.S., *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988.

- Lane, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, New York 2003.
- Lârî, Muslihuddîn Muhammed, *Mir'âtü'l-Edvâr ve Mirhâtü'l-Ahbâr*, (Tsh. Seyid Celil Sagrevaniyan), C. I-II., Tahran 1393.
- Li Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist Ch'ang-Ch'un from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan*, (Translated. Arthur Waley), London 1931.
- Lin Chen-Nan, Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnâmesi (1221-1224): Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975.
- Lockhart, L., *Persian Cities*, London 1960.
- Lockhart, L-Hodgson, M.G.S., "Alamut", *EI²*, C. I., Leiden 1986, s. 352-354.
- Lockhart, L-Hodgson, M.G.S., "Alamut", (Çev. Süleyman Tülücü), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum 2008, s. 197-206.
- Longrigg, S. H., "Dakuka", *EI²*, C. II., Leiden 1991, s. 101.
- Lordkipanidze, Mariam, *Georgia in the XI-XII. Centuries*, Tblisi 1987.
- Luther, K.A., "Atabakan-e Adarbayjan", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II., New York 1987, s. 890-894.
- Mahburi, İsmail, *Târîh-i Mâzenderan*, C. I., Sâri 1342.
- Mahmûd b. Muhammed Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, (Tsh. Osman Turan), Ankara 1943.
- Marko Polo Seyahatnamesi, C. I., İstanbul 1980.
- Marshall, Robert, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (Çev. Füsün Doruker), İstanbul 1996.

Martin, H. Desmond, “The Mongol Wars with Hsi Hsia (1205-27)”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3, Cambridge 1942, s. 195-228.

Martin, H. Desmond, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China*, Baltimore 1950.

Melville, Charles, “Earthquakes in the History of Nishapur,” *Journal of Persian Studies*, Vol. XVIII., 1980, s. 103-120.

Merçil, Erdoğan, “Vassâf”, *İA.*, C. XIII., İstanbul 1975, s. 232-234.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991.

Merçil, Erdoğan, “İldenizliler”, *DGBİT*, C. VIII., İstanbul 1992, s. 81-110.

Merçil, Erdoğan, “Selçuklular’da Taştdârlık Müessesesi”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 55-59.

Merçil, Erdoğan, “Salgurlular”, *DİA.*, C. XXXVI., İstanbul 2009, s. 29-31.

Merçil, Erdoğan, “Taştdâr”, *DİA.*, C. XL., Ankara 2011, s. 161-162.

Mevlânâ Abdurrahman b. Ahmed Câmî, *Nefehâtü’l-Üns Hazerati’l-Kuds*, (Tsh. Mehdî Tevhîdîpûr), Tahran 1337.

Mevlânâ Celâleddîn-i Belhî, *Fîhi Mâ Fîh*, (Tsh. Bedüzzamân Fûrûzanfer), Tahran 1330.

Mikael Çamiçyan, *Moğol İstilası ve Memlukler (1220-1393)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Nüsha.

Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Tsh. Abdülayy Habîbî), C. I-II., Tahran 1389.

Minorsky, V., “Özbek”, *İA.*, C. IX., İstanbul 1964, s. 488-490.

Minorsky, V-Taeschner, F., “Akhlat”, *EI²*, C. I., London 1986, s. 329-330.

- Minorsky, V-Hillenbrand, Carole ,“Mayyāfārikīn”, *EF*², C. VI., Leiden 1991, s. 928-932.
- Minorsky, V., “Mukan”, *EF*², C. VII., Leiden 1993, s. 497-500.
- Minorsky, V-Bosworth, C.E., “Tiflis”, *EF*², C. X., Leiden 2002, s. 478-479.
- Minorsky, V., *Hudūdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- Mir Nizamüddin Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, (Ali Asgar Hikmet), Tahran 1323.
- Mir Seyyid Zahîrüddîn b. Seyyid Nasîrüddîn Mar'aşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Mkd. Muhammed Cevâd Meşkûr), (Nşr. M. Hüseyin Tesbîhî), Tahran 1345.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*, (Trc. Mehmet Levent Kaya), İstanbul 2018.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 2010.
- Molla Şeyh Ali Gilânî, *Târîh-i Mâzenderan*, (Tsh. Menuçehr Sütûde), Tahran 1352.
- Morgan, D.O., “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate”, *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/I, London 1986, s. 163-176.
- Morgan, D.O., “Cengiz”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 133-135.
- Morgan, D.O., “Mongols”, *EF*², C. VII., Leiden 1993, s. 230-235.
- Morgan, D.O., “Ögedey”, *EF*², C. VIII., Leiden 1995, s. 162-163.
- Morgan, D.O., “The Great Yasa of Chinggis Khan Revisited”, *Mongols, Turks And Others*, Leiden 2005, s. 291-308.
- Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, (Tsh. Saîd Nefisî), (Mkd. Muhammed Kazvînî), Tahran 1389.

- Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkârî, *Mecma' u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1363.
- Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ (İbn Tiktaka), *Târîh-i Fahrî der Âdâb-ı Mülkdâri ve Devlethâ-yı İslâmî*, (Trc. Muhammed Vâhid Golpayegânî), Tahran 1350.
- Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut, ty.
- Muhammed b. Ca'fer Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Trc. Ebu Nasır Ahmed b. Muhammed b. Nası'ül-Kubâdî), Tahran 1363.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*, (Tsh. Cemşid Kiyâfer), C. VI-VII-VIII-X., Tahran 1380.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Gazneliler Ravzatu's-Safa, Müluk-i Gazneviyye*, (Trc. Erkan Göksu), İstanbul 2017.
- Muhammed b. Necib Bekran, *Cihannâme*, (Muhammed Emîn Riyâhî), Tahran 1341.
- Muhammed Muîn, *Ferheng-i Muîn*, C. I., Tahran 1375.
- Muînüddîn Muhammed Zemcî İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâfî Medîneti Herat*, (Nşr. Muhammed İshak), Kalküta 1380.
- Murphey, Rhoads, "Khwarazm", *Encyclopedia of Asian History*, C. II., New York 1988.
- Murtaza b. Dâî Hasan Râzî, *Tebisiratu'l-Avâm fî Ma'rifeti Mekâlâti'l-Enâm*, (Tsh. Abbas İkbâl), Tahran 1364.
- Murtazavî, Menuçehr, *Mesâil-i Asr-ı İlhanan*, Tahran 1385.
- Musevî, Mustafa, "Okta", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. X., Tahran 1380, s. 446-447.

Musevî, Mustafa, “Türkan Hatun”, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XV., Tahran 1387, s. 151-154.

Münşi, Rûhullah, *Târih-i Pesendîde Tahrîr-i ez Zafernâme-yi Yezdî*, C. II., Tahran 1390.

Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (Trc. Gürsoy Solmaz), Ankara 2009.

Müverrih Vartan, *Türklerin Anadoluyu İstilas Tarihi (895-1267)*, (Çev. Hrant D. Andriasyan), 1934, TTK Yayınlanmamış Nüsha.

Namık Kemal, *Celâleddin Harzemşah*, Ankara 2005.

Nazım, Muhammad, “Me’mûnîler”, *İA.*, C. VII., İstanbul 1955, s. 701.

Nâsırüddin Münşî-i Kirmânî, *Nesâ’imü’l-Eshâr Min Letâ’imi’l-Ahbâr der Târih*, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1364.

Neagoe, Manole, *Bozkırın Üç Atlısı Attila-Cengiz Han-Timur*, (Çev. Müstecip Ülküsal), İstanbul 2011.

Necef, Ekber N., *Selcuklu Dövlletleri ve Atabeyleri Tarixi*, Bakı 2010.

Necip Asım, *Celâlüttin Harezemşah*, İstanbul 1934.

Necmüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Şâhâver b. Enûşîrvân Râzî (Dâye), *Mirsâdü’l-İbâd*, (Nşr. Muhammed Emîn Riyâhî), Tahran 1352.

Nesibli, Yunis, “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 722-730.

Nevâî, Abdülhüseyin, “Tarih-i Revabit-i İran ba Keşverhayi Mağrib-i Zemin der Devran-i Mogul”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 69, Tahran 1356, s. 13-52.

Nigam, S.B.P., *Nobility Under the Sultans of Delhi, A.D. 1206-1398*, Delhi 1968.

Nijjar, Bakhshish Singh, *Panjab Under the Sultans (1000-1526)*, Delhi 1968.

- Nizami, K.A., *On History and Historians of Medieval India*, Delhi 1983.
- Nizami, K.A., *Some Aspects of Religion and Politics in India during the Thirteenth Century*, Aligarh 1961.
- Nizamüddîn Şâmî, *Zafernâme*, (Çev. Necati Lugal), Ankara 1987.
- Okumuş, Ömer, “Abdurrahman Câmî”, *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 97-99.
- Onullahi, Seyidağa, *Târîh-i Pansedsâle-i Tebriz*, (Trc. Perviz Zari Şahmursi), Tahran 1389.
- Öğün Bezer, Gülay, “İldenizliler”, *DİA.*, C. XXII., İstanbul 2000, s. 82-84.
- Öngören, Reşat, “Mecdüddin el-Bağdâdî”, *DİA.*, C. XXVIII., Ankara 2003, s. 230-231.
- Örs, Derya, “Reşîdüddin Vatvât”, *DİA.*, C. XLII., İstanbul 2012, s. 573-574.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, (Çev. İlyas Kemaloğlu), Ankara 2018.
- Özaydın, Abdülkerim, “Alamut”, *DİA.*, C. II., İstanbul 1989, s. 336-337.
- Özaydın, Abdülkerim, “Altuntaş el-Hâcib”, *DİA.*, C. II., İstanbul 1989, s. 547-548.
- Özaydın, Abdülkerim, “Barak Hâcib”, *DİA.*, C. V., İstanbul 1992, s. 62-63.
- Özaydın, Abdülkerim, “Cend”, *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 359-360.
- Özaydın, Abdülkerim, “Ebü'l-Fidâ”, *DİA.*, C. X., İstanbul 1994, s. 320-321.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfî”, *DİA.*, C. XV., İstanbul 1997, s. 454-455.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbn Kesîr”, *DİA.*, C. XX., İstanbul 1999, s. 132-134.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr”, *DİA.*, C. XXI., İstanbul 2000, s. 26-27.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-İbrî”, *DİA.*, C. XXI., İstanbul 2000, s. 92-93.
- Özaydın, Abdülkerim, “el-Kâmil”, *DİA.*, C. XXIV., İstanbul 2001, s. 281-282.

Özaydın, Abdülkerim, “Harezmsahlr Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 883-896.

Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed b. Tekiş”, *DİA.*, C. XXX., İstanbul 2005, s. 581-583.

Özaydın, Abdülkerim, “Nesevî”, *DİA.*, C. XXII., İstanbul 2006, s. 577-578.

Özcan, Altay Tayfun, “Chronica Maiora’da Moğol İmajı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII., S. 2, 2012, s. 427-458.

Özcan, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara 2017.

Özdemir, Ahmet, “Cengiz İstilası”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 312-323.

Özdemir, Ahmet, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 298-311.

Özdemir, Ahmet, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı*, İstanbul 2011.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Merâğa”, *DİA.*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 162-163.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Merv”, *DİA.*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 221-223.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA.*, C. XXX., İstanbul 2005, s. 225-229.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Nîşâbur”, *DİA.*, C. XXXIII., İstanbul 2007, s. 149-151.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Ögedey Han”, *DİA.*, C. XXXIV., İstanbul 2007, s. 21-22.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, *DİA.*, C. XXXV., İstanbul 2008, s. 19-20.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA.*, C. XL., Ankara 2011, s. 77-78.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Vassâf”, *DİA.*, C. XLII., İstanbul 2012, s. 558-559.

Öztürk, Murat, “Zâhir-Biemrillâh”, *DİA.*, C. XLIV., İstanbul 2013, s. 92-93.

Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, Mehmet Suat, “Zemahşerî”, *DİA.*, C. XLIV., İstanbul 2013, s. 235-238.

Parsadust, Menuçehr, “Mogulan ve Nakş-ı Anân der be Kudret Residen Safeviyan”, ty, s. 107-118.

Pâzûki, Rıza, *Târîh-i İran Ez Mogul Ta Afşâriyye*, Tahran 1316.

Peacock, C.S., “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, *Anatolian Studies*, Vol. 56., 2006, s. 127-146.

Pelaseyyid, Ali Rıza, “Tirmiz”, *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. VII., Tahran 1382, s. 233-236.

Perviz, Abbas, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran 1351.

Petruşevskii, İlya Pavloviç, *Keşaverzi ve Mûnesebet-i Arzî der Îrân Ahd-i Mogul*, C. I., (Trc. Kerim Keşaverz), Tahran 1357.

Petruşevskii, Palvoviç vd., *Târîhi İctimai-İktisadi-i Îrân der Dovre-i Mogul*, (Trc. Yakub Ajand), Tahran 1366.

Pırlanta, İsmail, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*, İstanbul 2013.

Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu ve İsmâîlî Kalesi Girdkûh”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XXVII., 2017, s. 249-257.

Poole, Stanley Lane, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, (Ed. Reginald Stuart Poole), C. II-IX-X., London 1876.

Qureshi, Ishtiaq Husain, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi 1958.

Rabino, H.L., *Mâzenderan ve Esterâbâd*, (Trc. Gulamali Vahid Mâzenderânî), Tahran 1365.

- Rahmetî, Muhsin, “Alâeddin Muhammed Hârezmşah”, *Danîšnâme-yi Cihan-i İslam*, C. XVI., Tahran 1390, s. 307-312.
- Ravzatu ’s-Safâ*, (*Tabaka-i Selçûkiyye*), (Trc. Erkan Göksu), Ankara 2015.
- Recebî, Perviz, *Sedeha-yi Gomşode*, C. VI., Tahran 1390.
- Rencber, Ahmed, *Bozorg-i Horasan*, Tahran 1363.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu ’t-Tevârih*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahran 1387.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Cami’ü ’t-Tevârih Selçuklu Devleti*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2010.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmu ’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani), Ankara 2013.
- Reşîdüddin Vatvât, *’Umdetü ’l-Bülegâ’ ve ’Uddetü ’l-Füsehâ’*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, Nr. 3302.
- Reşîdüddin Vatvât, *’Umdetü ’l-Bülegâ’ ve ’Uddetü ’l-Füsehâ’*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4150.
- Reşîdüddin Vatvât, *Arâ ’isü ’l-Havâtır ve Nefâ ’isü ’n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4015.
- Reşîdüddin Vatvât, *Arâ ’isü ’l-Havâtır ve Nefâ ’isü ’n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, Nr. 4138.
- Reşîdüddin Vatvât, *Ebkârü ’l-Efkâr*, İ.Ü. Ktp. Nr. F 424.
- Reşîdüddin Vatvât, *Hadâiku ’s-Sihr fi Dekâyiki ’ş-Şi ’r*, (Nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1342.
- Reşîdüddin Vatvât, *Hadâiku ’s-Sihr Reşîdüddin Vatvât*, Lala İsmail, Nr. 407.
- Reşîdüddin Vatvât, *Münşeât*, Süleymaniye Ktp. Reisül Küttâb Mustafa Efendi, Nr. 1201.

- Rızâ Kuli Han Hidâyet, *Sefaretnâme-yi Hârezm*, Tahran 1356.
- Rızâ Kuli Han Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, (Nşr. Müzâhir Musaffâ), C. I., Tahran 1381.
- Rossabi, Morris, “Chinese Turkestan IV. In The Mongol Period”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 473-474.
- Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ayşe Bereket), İstanbul 2001.
- Rowsan, Everett, K., “Khwarazm”, *Encyclopedia of Arabic Literature*, C. II., London 1998, s. 449-450.
- Sabiti, Seyid Ali Müeyyed, *İsnad ve Nâme-ha-yi Târîhî ez Evail-i Dovreha-yi İslami ta Evahir-i Ahd-i Şah İsmail Safevî*, Tahran 1976.
- Sabra, Afâf Seyyid, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Hârizmiyye*, Kahire 1407.
- Saâdiyân, Abdülhüseyin, *Serzemîn u Merdom-i Îrân*, Tahran 1369.
- Salman, Hüseyin, “Tohâristan”, *DİA.*, C. XLI., İstanbul 2012, s. 214-215.
- Saunders, J.J., *Târîh-i Futûhât-e Mogul*, (Trc. Ebu'l-Kasım Hâlet), Tahran 1390.
- Savran, Ahmet, “Meyyâfârikin”, *DİA.*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 511-512.
- Schaeder, H.H-Bosworth, C.E., “Samarkand”, *EF.*, C. VIII., Leiden 1995, s. 1031-1034.
- Sergožeşt-i Çengiz ve Hârezmşahiyan*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386.
- Sergožeşt-i Hâkîmân-ı Mogul İran-i Zemin ta Âmeden Hülagu ve Feth-i Bağdad*, (Haz. Haşim Recebzâde), Tahran 1386.
- Ser Peresti Hasan Enuri, *Ferheng-i Ruzsohen*, Tahran 1376.
- Setude, Menuçehr, *Kılâ'i-İsmâîliyye*, Tahran 1345.
- Sevim, Ali, “Temurtaş'ın Haleb Hâkimiyeti”, *Belleten*, C. XXV., S. 100, Ankara 1961, s. 571-594.

- Sevim, Ali, “Artuk Oğlu İlgazi”, *Belleten*, C. XXVI., S. 104, Ankara 1962, s. 649-691.
- Sevim, Ali, “Artuklular’ın Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, C. XXVI., S. 101, Ankara 1962, s. 121-146.
- Sevim, Ali, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, C. XXVI., S. 103, Ankara 1962, s. 501-520.
- Sevim, Ali-Merçil Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 2014.
- Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî, *Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâî Mecd), Tahran 1383.
- Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîlî, *Âsârü’l-Vüzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1337.
- Seyyidî, Mehdi-Seyyidî, Nadire-Âşîşânî, Muharrem Rıza, *Cografya-yi Tarihiye Merv*, Tahran 1362.
- Siddiqui, Iqtidar Husain, “Kert”, *DİA.*, C. XXV., Ankara 2002, s. 297.
- Sourdel, D., *Inventaire des Monnaies Musulmans Anciennes du Musee de Caboul*, Damas 1953.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara 2016.
- Spuler, Bertold, “Abu Bakr b. Sa’d”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I., New York 1987, s. 261.
- Spuler, Bertold, “Atabakan-e Fars”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II., New York 1987, s. 894-896.
- Spuler, Bertold, “Gîlân”, *EP.*, C. II., London 1991, s. 1111-1112.

- Spuler, Bertold, “Central Asia V. In The Mongol and Timurid Periods”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V., California 1992, s. 172-176.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 2011.
- Stanley, Lane Poole, *Tabakat-ı Selâtin-i İslam*, (Trc. Abbas İkbâl Âştiyânî), Tahran 1390.
- Stark, Freya, *Seferi be Diyar-ı Alamut, Luristan ve İlam*, (Trc. Ali Muhammed Saki), Tahran 1364.
- Stewart, Ethel G., *Dene ve Na-Dene Kızılderilileri Cengiz Han’dan Amerika’ya Kaçan Türkler M.S. 1233*, (Çev. Eşref Bengi Özbilgen), İstanbul 2000.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, (Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), İstanbul 2015.
- Sultan Murad Hisamüssaltana, *Sefernâme-i Mekke*, (Ed. Rasul Caferiyan), Kum 1374.
- Suny, Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989.
- Sümer, Faruk, “Yıva Oğuz Boyuna Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IX., İstanbul 1951, s. 151-166.
- Sümer, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, C. L., S. 197, Ankara 1986, s. 447-489.
- Sümer, Faruk, “Ahlat”, *DİA.*, C. II., İstanbul 1989, s. 19-22.
- Sümer, Faruk, “Keykubad I”, *DİA.*, C. XXV., Ankara 2002, s. 358-359.
- Sverdrup, Carl Fredrik, “Sübe’etei Ba’atur, Anonymous Strategist”, *Journal of Asian History*, Vol. XLVII., No. 1, 2013, s. 33-49.
- Sykes, Sir Percy, *Târîh-i İrân*, (Trc. Seyyid Muhammed Taki Fahrdâi Gîlânî), C. II., Tahran ty.

Szuppe, Maria, “Herat III. History, Medieval Period”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XII., New York 2004, s. 206-211.

Şahin, Haşim, *Orta Zamanın Türkleri*, İstanbul 2017.

Şahin, Mustafa, “Orta Çağ’da Herât Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 50, Erzurum 2013, s. 205-218.

Şahin, Mustafa, “Ögedey Kağan’ın Herât Emîri Uygur Türk’ü Harlığı”, *Bilig*, S. 84, Kış 2018, s. 23-43.

Şahinoğlu, M.N., “Vatvât”, *İA.*, C. XIII., İstanbul 1975, s. 235-240.

Şahinoğlu, Nazif, *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*, İstanbul 1997.

Şâyan, Abbas, *Mâzenderan*, Tahran 1327.

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi-Aksun, Ziya Nur, *İslam Tarihi 2 Türkler ve İslam*, İstanbul 2011.

Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i Istılâhât-ı Dîvân-i Devrân-ı Mogul*, Tahran 1357.

Şen, Mehmet Emin, “Bilim Tarihçisi Sübki’ye Göre Cengiz Han”, *Gazi Akademik Bakış*, C. XI., S. 11, Kış 2012, s. 337-365.

Şerefî, Mahbube, “Celâleddin Hârezmşah Mengübirni”, *Danışname-yi Cihan-i İslam*, C. X., Tahran 1385, s. 503-509.

Şeşen, Ramazan, “Buhara”, *DİA.*, C. VI., İstanbul 1992, s. 363-367.

Şeşen, Ramazan, “Câmiu’t-Tevârîh”, *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 132-133.

Şevket, Fahreddîn, *Îrân*, (Haz. Derya Örs), Ankara 2017.

Şeyh Süleyman Efendi Buharî, *Lügat-i Çağatay ve Türki Osmanî*, C. I., İstanbul 1298.

Şiâr Câfer-Seccadi, Sadık, “Abeskun”, *Dâ’iretü’l-Ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. I., Tahran 1374, s. 50-52.

Şihâbüddîn Abdullah Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yı Hâfız-ı Ebrû* (Kısmet-i Rub’-ı Horâsân), (Nşr. Mâyil-i Herevî), Tahran 1349.

Şihâbüddîn Muhammed Hurendizî Zeyderî Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mengüberni*, (Tsh. Mücteba Minovî), Tahran 1365.

Şükrî, Yedûllah, *Gozide-i Cihangoşa-yi Cüveynî*, Tahran 1365.

Şükûn, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*, İstanbul 1944.

Tahir’ül-Mevlevî, *Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi*, (Haz. Tahir Galip Seratlı), Konya 2011.

Tahiri, Ebulkasım, *Coğrafya-yı Tarihi Gîlan, Mâzenderan, Azerbaycan*, Tahran 1347.

Takıyyüddîn Ahmed b. Alî Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, C. I., Kahire 1957.

Taneri, Aydın, *Celâlü’l-dîn Hârizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977.

Taneri, Aydın, “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul 1977, s. 17-54.

Taneri, Aydın, “Celâleddin Hârizmşah”, *DİA.*, C. VII., İstanbul 1993, s. 248-250.

Taneri, Aydın, “Gürgenç”, *DİA.*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 321-323.

Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, *DİA.*, C. XVI., İstanbul 1997, s. 228-231.

Târîh-i Îrân Cambridge ez Âmed-i Selcukiyân ta Furupâşi Devlet-i İlhanan, (Ed. C.A., Boyle), (Trc. Hasan Enûşe), C. V., Tahran 1396.

Târîh-i Şâhî Karahitayan, (Tsh. Muhammed İbrâhim Bâstânî Pârîzî), Tahran, ty.

Tarzi, Z., “Bamian II. History And Monuments”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III., New York 1989, s. 658-660.

Taşağıl, Ahmet, “Karahıtaylar”, *DİA.*, C. XXIV., İstanbul 2001, s. 415-416.

Tehan, Meryem, “İ’tikâdât; Âdâb ve Rusûm-i Mogulan”, *Pejuheş der Tarih*, S. 12, Payiz 1392, s. 25-53.

Tekin, Oğuz, “Meskûkât”, *DİA.*, C. XXIX., Ankara 2004, s. 317-318.

Tellioğlu, İbrahim, “Orta Çağ’da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler”, *Doğubilim Çalışmaları*, Ankara 2009, s. 3077-3089.

Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi’ne Göre Cengiz Han (Çingiz Han)*, Ankara 1989.

Temir, Ahmet, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 256-264.

The Cambridge History of Iran, (Ed. J.A., Boyle), Vol. V., Cambridge 1968.

Thomas, Edward, *Supplementary Contributions to the Series of the Coins of the Kings of Ghazni*, London 1859.

Tiesenhhausen, W. De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul 1941.

Tîmûrî, İbrahim, *İmparatûrî Mogul*, Tahran 1377.

Togan, İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VIII., Ankara 2002, s. 235-255.

Togan, Nazmiye, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Dair Kayıtları”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV., İstanbul 1964, s. 21-64.

Togan, Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA.*, C. II., İstanbul 1949, s. 91-118.

- Togan, Zeki Velidi, “Alamut”, *İA.*, C. I., İstanbul 1950, s. 289-290.
- Togan, Zeki Velidi, “Hârizm”, *İA.*, C. V/I., İstanbul 1950, s. 240-257.
- Togan, Zeki Velidi, “Herat”, *İA.*, C. V/I., İstanbul 1950, s. 429-442.
- Togan, Zeki Velidi, *Horezm Kültür Vesikaları (Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab)*, İstanbul 1951.
- Togan, Zeki Velidi, *Cengiz Han (1155-1227)*, 1969-70 Kış Söğestresi.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981.
- Togan, Zeki Velidi, “Azerbaycan Tarihî Coğrafyası”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Ankara 2008, s. 35-48.
- Tolmacheva, Marina A., “İstahrî”, *DİA.*, C. XXIII., İstanbul 2001, s. 203-205.
- Toprak, M. Faruk, “Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 21, Güz 2004, s. 173-181.
- Tskhovreba, Kartlis, *A History of Georgia*, Tıblisi 2014.
- Turan, Osman, “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, C. V., S. XIX., Ankara 1941, s. 267-276.
- Turan, Osman, “Keykubâd I”, *İA.*, C. VI., İstanbul 1955, s. 646-661.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2009.
- Tûyserkânî, Kasım, *Nâmehâ-yi Reşîdüddîn Vatvât*, Tahran 1383.
- Uslu, Recep, “Herat”, *DİA.*, C. XVII., İstanbul 1998, s. 215-218.

- Usta, Aydın, “XIII. yy’daki Moğol İstilasına Kadar Kıpçakların Kafkasya’daki Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Tarih Dergisi*, S. 154, Ekim 1999, s. 36-43.
- Usta, Aydın, “Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV., Ankara 2002, s. 897-903.
- Uyar, Mustafa, *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, İstanbul 2016.
- Uyumaz, Emine, “Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd Dönemine (1220-1237) Bir Bakış”, *Cogito Selçuklular*, S. 29, Güz 2001, s. 121-131.
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.
- Uzun, Mustafa, “Münşeat”, *DİA.*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 18-20.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- Velâyeti, Ali Ekber, *Îrân ez Hemle-yi Mogol ta Pâyân-i Timuriyan*, Tahran 1392.
- Vernadsky, George, “Cengiz Han Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I., Ankara 1944, s. 107-132.
- Vladimircov, *Cengiz Han*, (Çev. Hasan Âli Ediz), İstanbul 1950.
- Vladimirtsov, B.Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1995.
- Weatherford, Jack, *Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak*, (Çev. Sermin Karakale), İstanbul 2004.
- Wilber, D.N., “Damghan”, *EF²*, C. II., Leiden 1991, s. 107.
- Yakubovskii, A.Y.-Bosworth, C.E., “Marw Al-Shahîdjan”, *EF²*, C. VI., Leiden 1991, s. 618-621.

- Yakubovskiy, Aleksandr, *Timur ve Timurîler Devrinde Semerkand*, (Çev. Sabur Rasol), (Haz. İlyas Kemaloğlu), Ankara 2018.
- Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I-II., yy, ty.
- Yazıcı, Tahsin, "Mîrhond", *İA.*, C. VIII., İstanbul 1957, s. 360-361.
- Yazıcı, Tahsin, "Belh", *DİA.*, C. V., İstanbul 1992, s. 410-411.
- Yazıcı, Tahsin, "Benâkitî", *DİA.*, C. V., İstanbul 1992, s. 429-430.
- Yazıcı, Tahsin, "Fergana", *DİA.*, C. XII., İstanbul 1995, s. 375-377.
- Yazıcı, Tahsin, "Gîlân", *DİA.*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 68-69.
- Yazıcı, Tahsin, "Şübâbü'l-Elbâb", *DİA.*, C. XXVII., Ankara 2003, s. 241-242.
- Yıldırım, Nimet, *Farsça Dilbilgisi*, Erzurum 2010.
- Yiğit, İsmail, "Müstansır-Billâh", *DİA.*, C. XXXII., İstanbul 2006, s. 118.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Celâleddîn Harzemşah", *İA.*, C. III., İstanbul 1963, s. 49-53.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (Haz. Refet Yinanç), C. II., Ankara 2014.
- Yorulmaz, Osman, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012.
- Yule, Sir Henry, *Cathay And The Way Thither; Being A Collection Of Medieval Notices of China*, Vol. I., London 1866.
- Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1974.
- Yuvalı, Abdulkadir, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. yy)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. III., 1988, s. 63-74.
- Yuvalı, Abdulkadir, "Çağatay Han", *DİA.*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 176-177.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi*, Kayseri 1994.

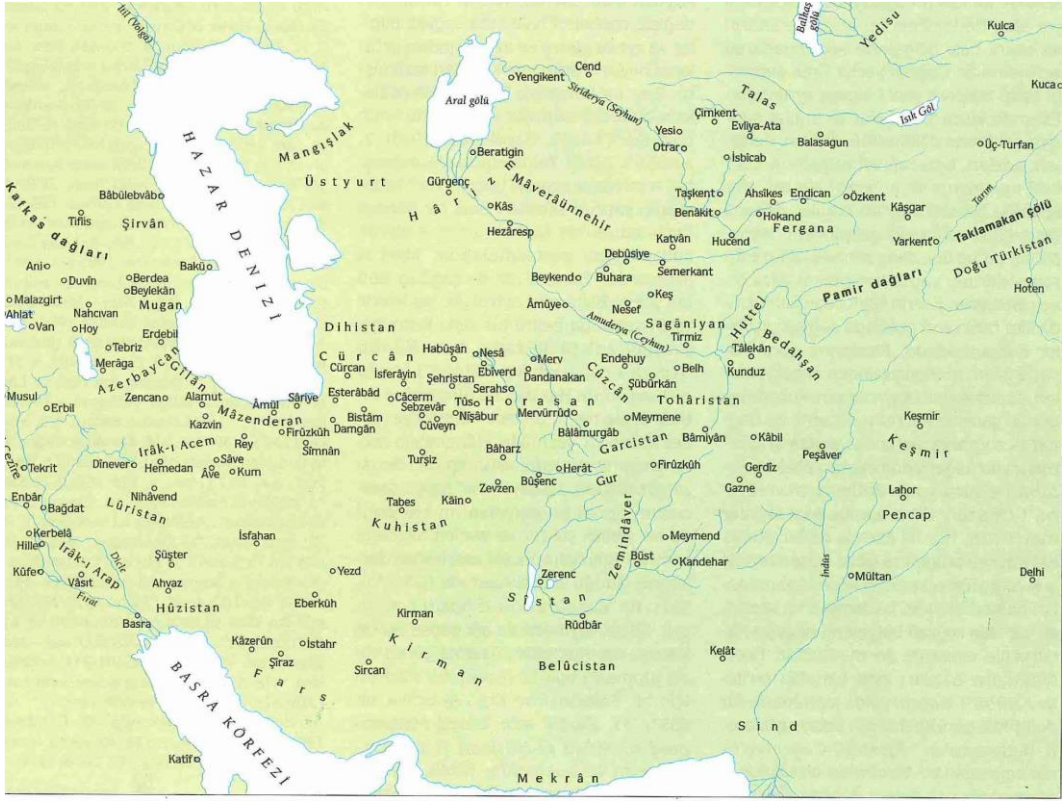
Zahîrüddîn Nîşâbüî, *Selcûknâme*, (Tsh. Mirza İsmâil Afşâr), Tahran 1390.

Zengene, Cemşid, “Mogulan ve Mogulistan”, *Pâygâh-i Mecellât-i Tehassus-i Nûr*, S. 9, 1374, s. 117-129.

<https://www.vajehyab.com> Erişim Tarihi: 25.09.2018.

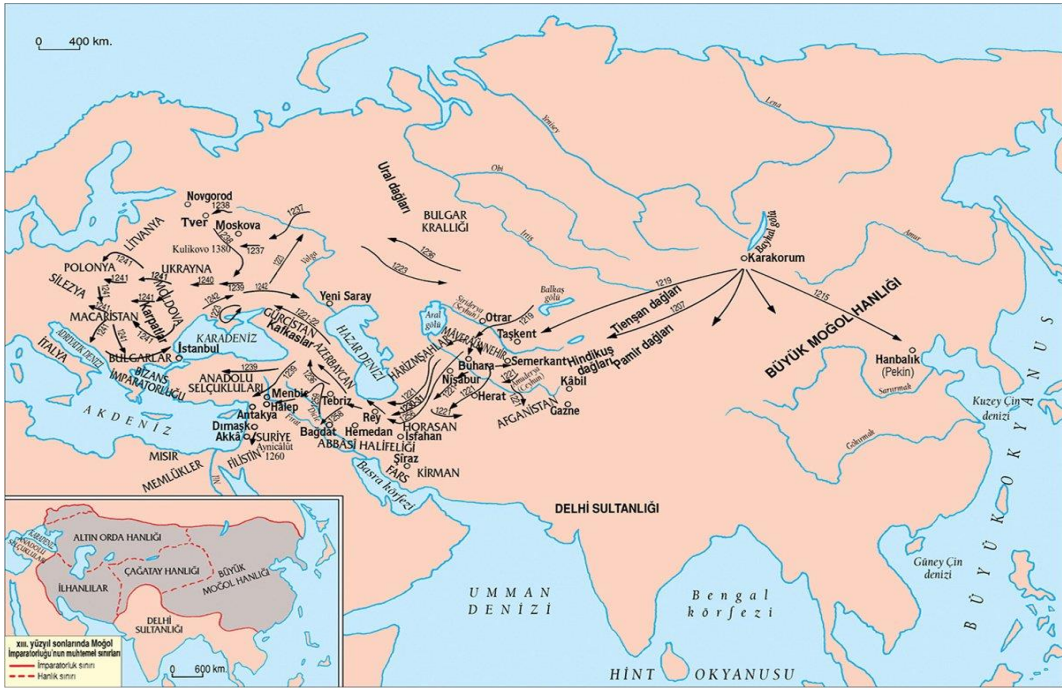

EKLER

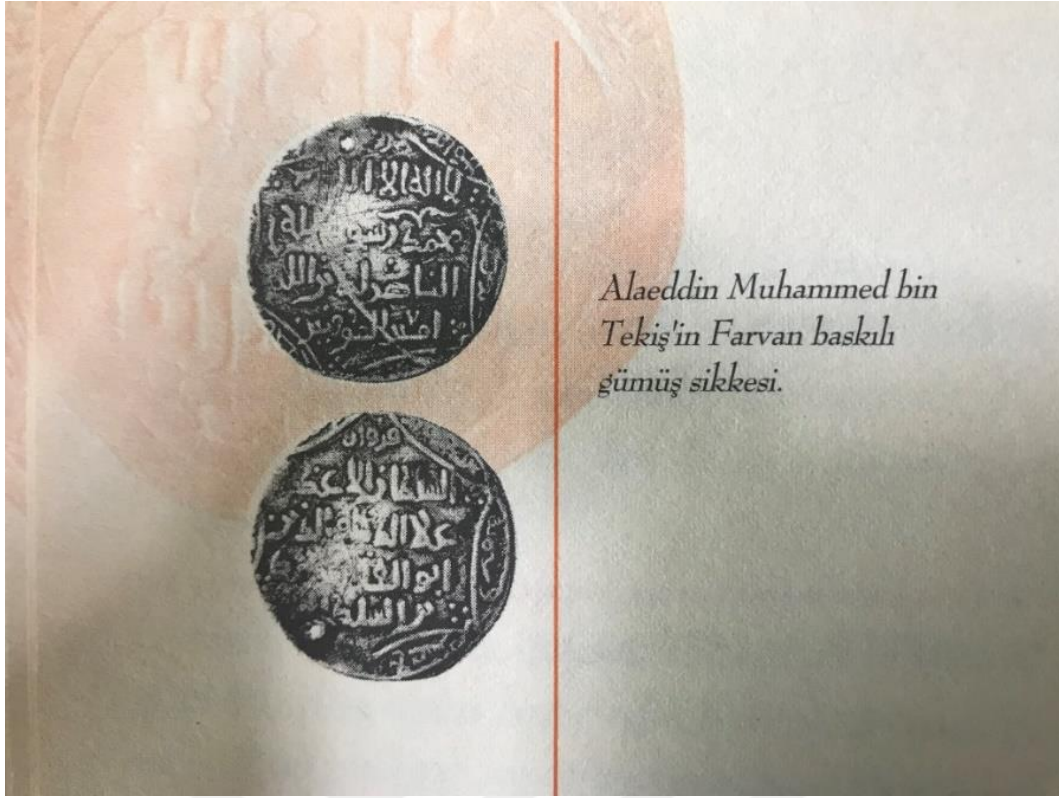
Ek 1: Aydın Taneri, “Hârezmşahlık”, *DİA.*, C. XVI., İstanbul 1997, s. 228.

Açıklama: Hârezmşahlık Devleti haritası.

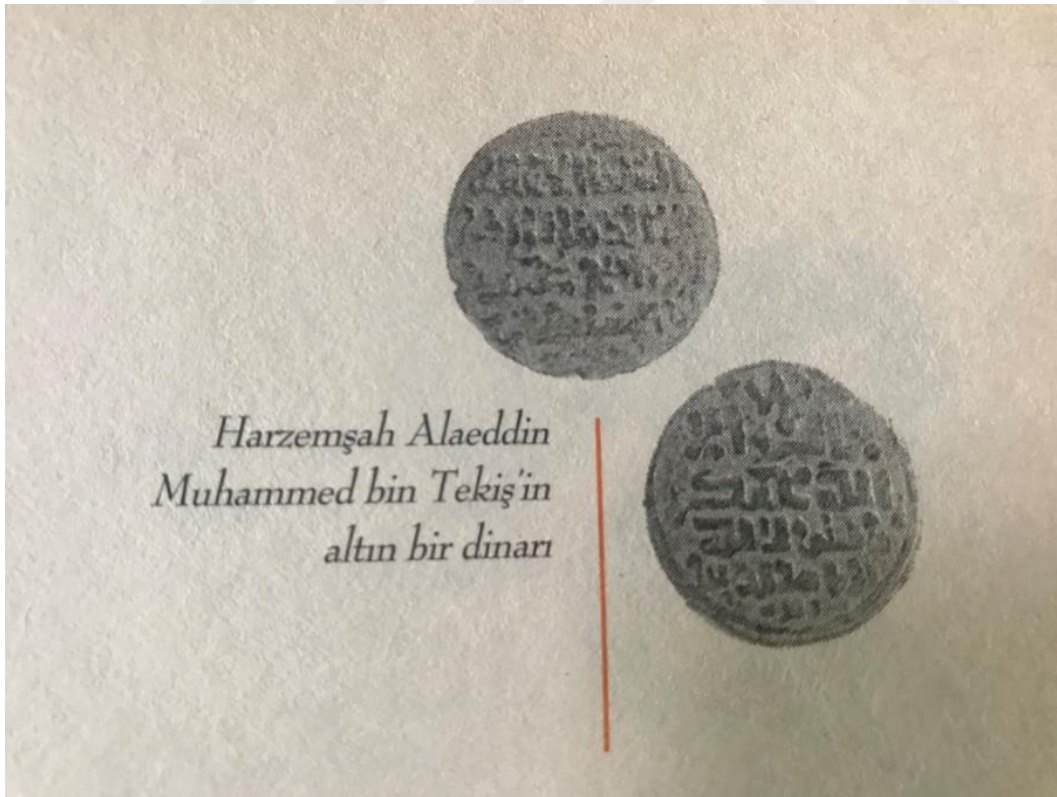

Ek 2: Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, *DİA.*, C. XXX., İstanbul 2005, s. 227.

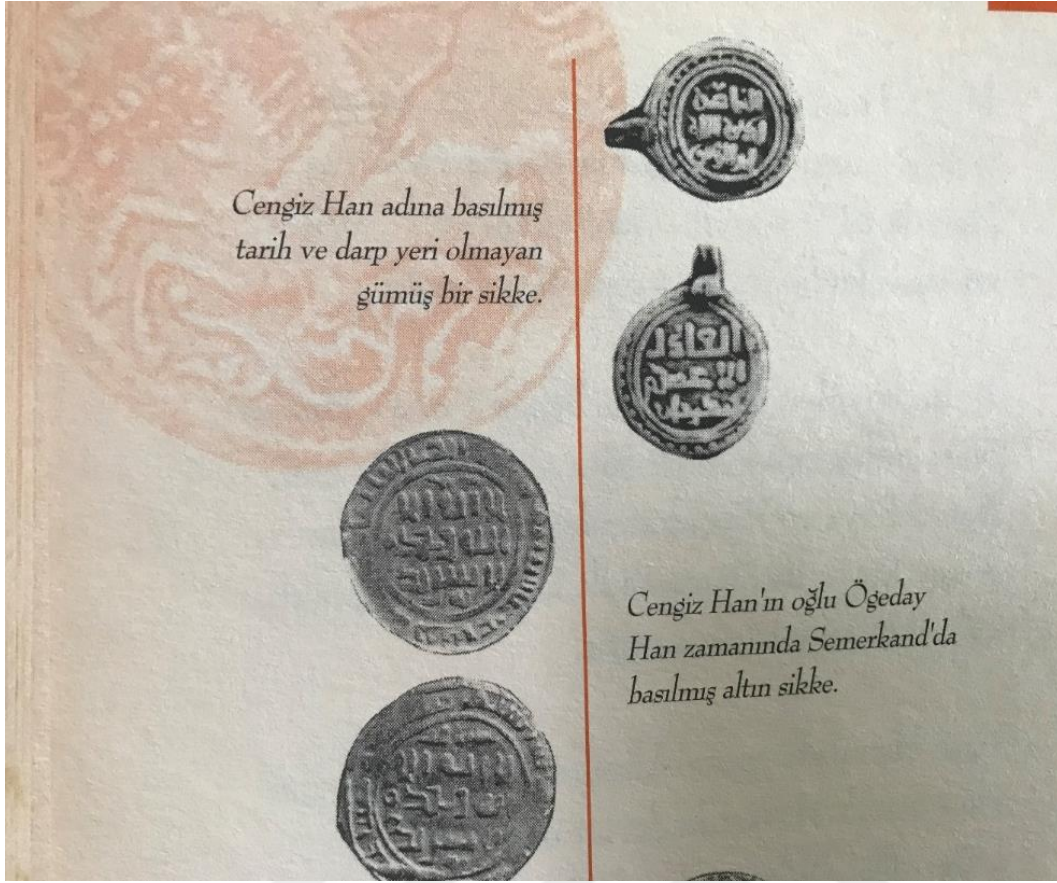
Açıklama: XIII. yüzyılda Moğol istilas.

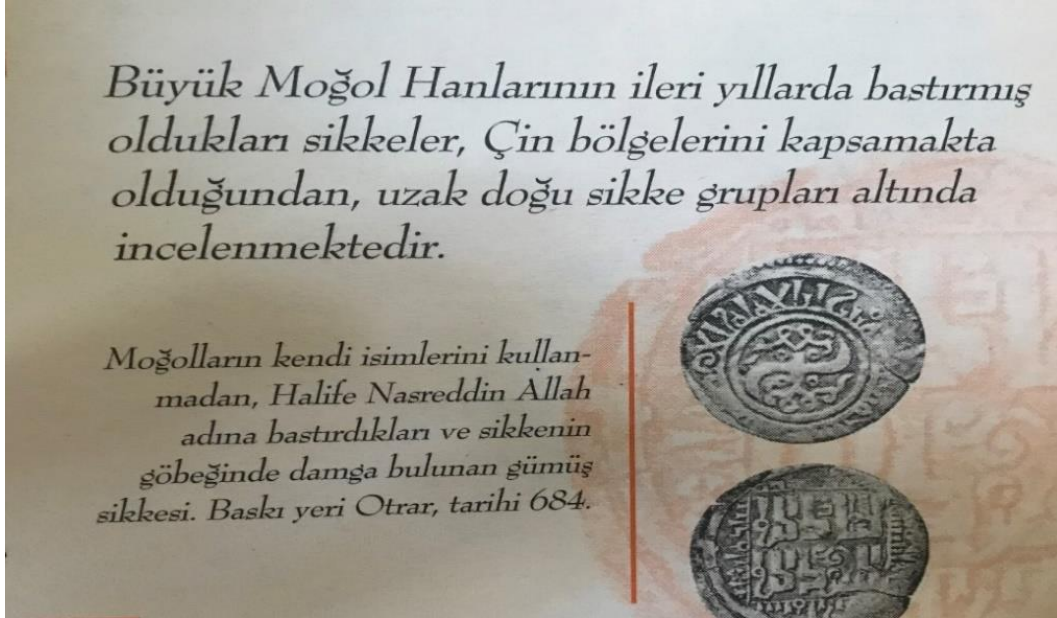
Ek 3: Damalı, a.g.e., s. 156.

Ek 4: Damalı, a.g.e., s. 156.

Ek 5: Damalı, a.g.e., s. 308.

Ek 6: Damalı, a.g.e., s. 309.

Ek 7: Ak Akçe, s. 41.

Ek 8: Poole, a.g.e., C. IX.,

Açıklama: Sultan Muhammed ve Celâleddin adına kestirilen at figürlü sikkeleri gösterir.

Ek 9: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/95/UZB-25s.jpg>. Erişim Tarihi: 13.12.2018

Açıklama: Celâleddin Mengüberdi resimli 25 Som değerinde Özbekistan Cumhuriyeti madeni para.

Ek 13:

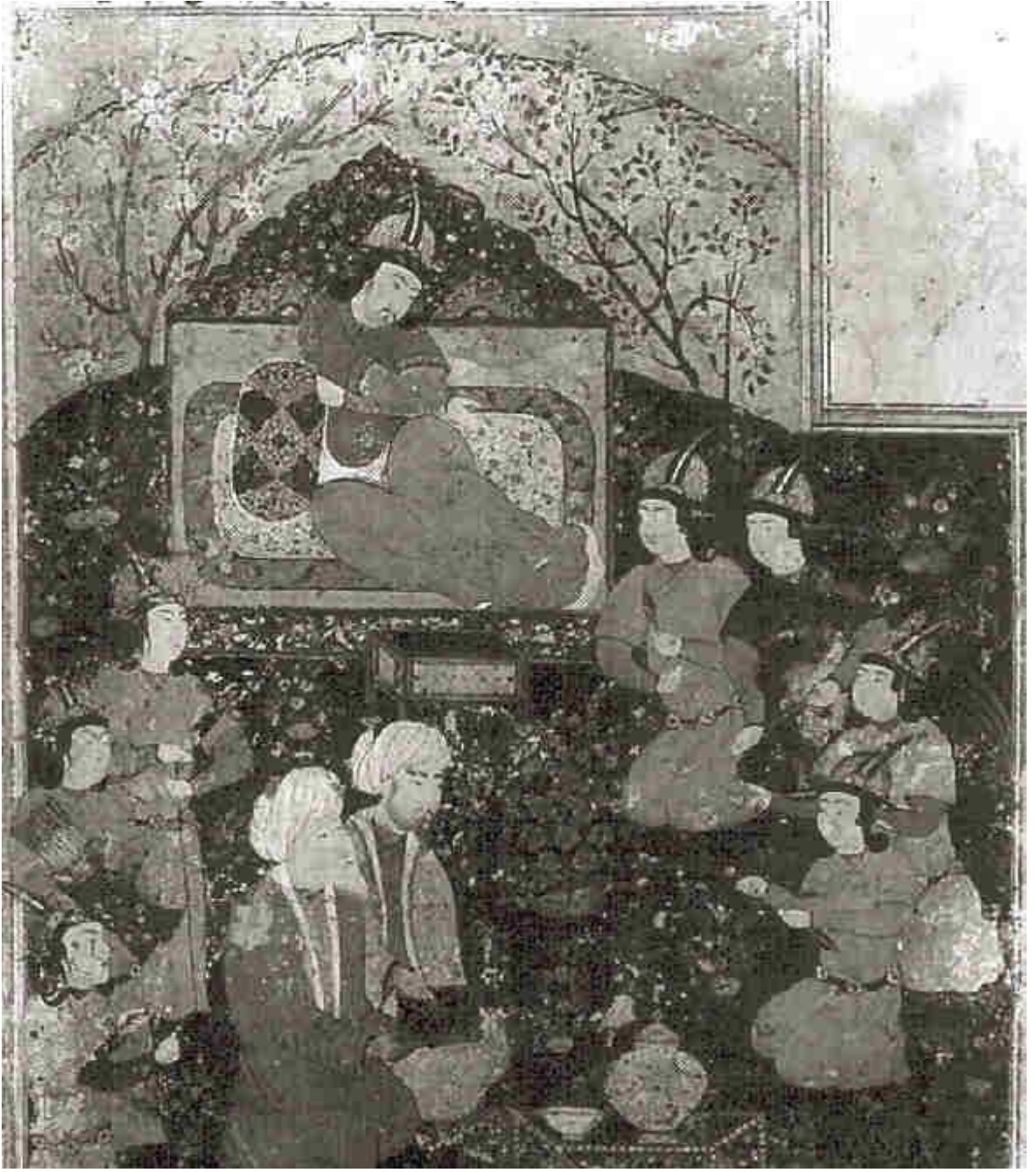
http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/search_object_details.aspx?objectid=231077&partid=1&searchText=mughal&fromADBC=ad&toADBC=ad&numpages=10&images=on&orig=%2fresearch%2fsearch_the_collection_database.aspx¤tPage=48 Erişim Tarihi: 17.11.2018.

Açıklama: Sultan Celâleddin'in Sind nehrinden geçişini gösteren bir minyatür.

Ek 14: “History of Abul-Khayr Khan” by Mas’ud b. Osmani Kuhistani. Institute of Oriental Studies. Academy of Sciences of Uzbekistan. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:During_the_battle_of_Indus.jpg. Erişim Tarihi: 17.11.2018.

Açıklama: Sultan Celâleddin’in Cengiz Han’ın önünden fırarını gösteren bir minyatür.

Ek 15: Ta'rikh'-i Guzida-i Nusratnama British Library London. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chinggis_Khan_assigning_lands_to_his_four_sons. Illustration from the 16th century Ta'rikh-i Guzida-i Nusratnama, British Library, London.jpg. Erişim Tarihi: 17.11.2018.

Açıklama: Cengiz Han'ın Börte'den doğma dört oğluna ulus'larını tayinini gösteren bir minyatür.

Ek 16: Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârîh*. Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Division orientale. [Supplément persan 1113, fol. 60v](#). Erişim Tarihi: 17.11.2018.

Açıklama: Sultan Muhammed'in ölümünü tasvir eden bir minyatür.

TERKEN KHATUN, THE MOTHER OF SULTAN MUHAMMAD, BEING LED CAPTIVE BY THE MONGOLS
from a very old MS. of Rashid-ad-Din in the Bibliothèque Nationale

Ek 17: Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârîh*.

https://www.google.com.tr/search?q=terken+khatun&tbm=isch&source=lnms&sa=X&ved=0ahUKEwjz09Oo55zfAhVrwYsKHR6FAIUQ_AUICigB&biw=1440&bih=789&pr=1#imgsrc=dFwJCR8zs93QuM. Erişim Tarihi: 17.11.2018.

Açıklama: Terken Hatun'un Moğollara esir düşmesini tasvir eden bir minyatür.

Ek 18: Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârih*.

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Cengiz_Han#/media/File:Si%C3%A8ge_de_Beijing_\(1213-1214\).jpeg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Cengiz_Han#/media/File:Si%C3%A8ge_de_Beijing_(1213-1214).jpeg), Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Division orientale. *Supplément persan 1113, fol. 65v*. Erişim Tarihi: 13.12.2018.

Açıklama: Cengiz Han'ın Pekin'e girişini tasvir eden bir minyatür.